Ր Ա Փ Փ Ի

(Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ ԵՐՐՈՐԴ

Հայպետհրատ

Երևան

1962

Ր Ա Ֆ Ֆ Ի

(Հակոբ Մելիք-Հակոբյան)

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

Հայպետհրատ

Երևան

1962

24.08.2013

ԱՐ—1
Բ. 35

Տեխտը պատրաստեցին՝
Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

Խմբագրական կոլեգիա՝
ԹՈՓՉՅԱՆ Է., ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ Ա., ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ Ս.
ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ Գ., ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ Մ., ՔՈՉԱՐ ՀՐ.

Հրատարակչության խմբագիրներ՝
Ս. ՊԱՅԱԶԱՏ, Ս. ՍԱՐԴՍՅԱՆ

Նկարիչ՝
Ռ. ԲԵԴՐՈՍՅԱՆ

РАФФИ
(АКОП МЕЛИК АКОПЯН)
СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

в десяти томах

Том III

(На армянском языке)
Армянское государственное издательство
(Айпетрат)
Ереван, 1962

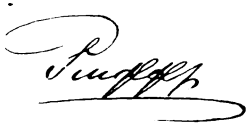

ՋԱԼԱԼԵԴԻՆ

(1171) պատկեր
Նրա անշուշտանքից

Ա

1877 տարվա մայիս ամիսը մոտենում էր իր վախճանին։ Աղբակա[1] Լիանա դաշտերից մեկի վրա, առավոտյան մառախուղի միջից, հազիվ երևում էին մի քանի վրաններ, սև կապերտից պատրաստված, որոնք բոլորաձև շարված էին մինը մյուսի մոտ, ձողնելով իրանց մեջտեղում բավական ընդարձակ հրապարակ։ Տնտողը առաջին անգամից կկարծեր, ջե դրանք մի խաշնարած ցեղի չադրներ են, որ զետեղվել էին այդ կանաչազարդ հովտի մեջ, իրանց անասունների համար արոտ գտնելու։ Բայց քանի որ արևը բարձրանում էր, լեռներին պատած մառախուղը ավելի և ավելի նոսրանում էր, վրաններից ստրածությունը ընդարձակ հովտի մեջ հետզհետե մեծ քանակություն էր ներկայացնում։ Այս կատկածելի երևույթը այն ժամանակ նրան բանակի ձև էր տալիս։

Եվ իրավ, վրաններից առջև ցցված երևում էին եղեգնյա երկայն նիզակներ, որոնց ծայրերը զարդարած էին սև փետուրներով, իսկ հրապարակի վրա անբացատրելի խռովության մեջ շարժվում էին զինվորված տղամարդիկ, որոնց երեսները արտահայտում էին կատաղի անհամբերություն։ Բանակից հեռու, դալար խոտերի մեջ, արածում էին բոլորովին պատրաստ քամքած ձիաներ, որոնց առջևի և ետևի ոտներից մեկը շղթայած էին բխովներով՝ չփախչելու համար։

---

[1] Աղբակը ատենական Հայաստանի գավառներից մեկն է, որ սահմանակից է Պարսկաստանի Խոյ և Սալմաստ գավառներին։

Վրաններից մեկի առջև,— որ իր մեծությամբ և փառահեղությամբ որոշվում էր մյուսներից,— ցցած էր մի կարմիր դրոշակ, որի չորս անկյունների վրա կարդացվում էին, արաբական տառերով դրոշմված, չորս անուններ՝ Ալի, Օսման, Օմար և Աբուբեքր։ Իսլամի նախկին խալիֆաների այս չորս պատկառելի անունների մեջտեղում նշմարվում էր մի սպիտակ ձեռք, որպես օրինակ մի աներևույթ աջ, որ իր հովանավորության ներքո պիտի առաջնորդեր զինվորված ամբոխը դեպի պատերազմի դաշտը։

Այս իսկ վրանի շուրջը հավաքված էր մարդիկների բազմություն, որոնք անդադար ելումուտ էին գործում նրա մեջ։

Այնտեղ թանձր թաղիքի վրա նստած էր միջահասակ մի մարդ կրակոտ աչքերով և ալեխառն մորուքով։ Նա ոտքից գլուխ հագնված էր սպիտակ գույնով, որ արևելքում նշան է բարեպաշտության և մարդու անձնազոհության, որ իր կենդանության ժամանակ զգեցել էր մահվան պատանքը։ Մերունու հատ գոտիի աջ կողմից քարշ էր ընկած մի երկայն թաթեկ (տերողորմյա) խոշոր հատիկներով, որոնք բաժանված էին որոշյալ թվով յուրաքանչյուր աղոթքի կարգը և համարը պահպանելու համար։ Իսկ գոտիի ձախ կողմից երևում էին կեռ խենջարի և մի զույգ ատրճանակի ծայրերը, որոնց փողերն թաքնված էին հալեբյան վերարկուի տակ, որ անփույթ կերպով ձգած էր նրա ուսերի վրա։ Գլուխը փաթաթած էր սպիտակ ասլարոշով (չալմա), որի վրա երևում էին մետաքսյա դեղին թելերով ասեղնագործած արաբական տառեր։ Նա նստած էր ծալապատիկ կերպով և ծնկների վրա դրած ուներ մի կեռ թուր Դամասկոսի շենքով։

Այս պատկառելի ծերունին իր արտաքին կերպարանքով ներկայացնում էր մի անձնավորություն, որ կրում էր իր մեջ կրոնի չեմեռանդությունը, որպես մի բարձր հոգևորական, և պատերազմողի քաջաղնական ոգին, որպես հզոր զինվոր։ Նա և՛ շեյխ էր, և՛ զորավոր։

Նա նստած էր վրանի բարձր և պատվավոր մասում, որպես նահապետ և իշխան, իսկ իր աջ և ձախ կողմերում կարգով շարված էին մի քանի աղաներ հնադարյան զենքերով։ Դրանց մերձավոր ընտանությունը Շեյխի հետ արդեն ցույց էր տալիս, թե հասարակ մարդիկ չեն, այլ գլխավորներն են այն ամբոխի, որ դրրսում զետեղված էին վրանների մեջ, կամ հավաքված էին հրապարակի վրա։ Աղաները լուռ էին և խոսում էին այն ժամանակ, երբ Շեյխը խոսեցնում էր։

Շեյխի մոտ մի քաշքուլի[1] մեջ ածած էին թղթերի մանր կտորտանք, որոնք միաչափ կերպով ծալած էին եռանկյունի ձևով։ Այս փոքրիկ ծրարները նման էին այն թիլիսմաններին, որ ջադուկները տալիս են մարդկանց զանազան խորհրդավոր նպատակներով։ Բայց իսկապես կախարդական ոչինչ չկար նրանց մեջ, այլ նրանց վրա գրված էին մի-մի տող Ղորանի այն այեթներից, որոնց զորությամբ մարդ ազատ է մնում ամեն տեսակ չարից և փորձանքից։

Վրանի մուտքը բաց էր։ Դրսում գտնված բազմությունից մի-մի մարդ անդադար ներս էր գալիս. նա դեռ շեմքի վրա չհասած, չոքում էր, երկրպագություն էր տալիս, և այնպես չոքչոք մոտենում էր Շեյխին, իր սուրը դնում էր նրա ոտքերի մոտ և ձեռքը համբուրում էր։ Հետո ծերունին առնում էր Բաղդադի միջից եռանկյունի ձևով ծալած թղթերից մեկը և տալիս էր համբուրողին։ Նա առանց ոտքի վրա բարձրանալու, նույնպես չոքչոք ետ էր դառնում և դուրս էր գալիս վրանից։

Այսպես այցելուները անդադար մինը մյուսի ետևից, նույն ծեսը կատարելով, ներս էին գալիս ու դուրս գնում։ Ամեն մի քաջ, իր սուրը Շեյխի ոտների մոտ ձգելով, նվիրում էր նրան և փոխարենը ստանում էր խորհրդական թղթերից մեկը, որ անխոչընդոտ պետք է պահեր նրան թշնամու զենքերից։ Եվ այս պատճառով վրանից դուրս եկածին պես, նա իսկույն մի շորի կտորի մեջ դնելով, կարում էր իր աջ թևքի վրա։

Երբ թղթերի բաժանման գործը վերջացավ, դրսում լսելի եղավ մի թմբուկի ձայն, և զինվորված բազմությունը ամեն կողմից շտապով սկսեց մոտենալ սրբազան զորավարի վրանին։ Իսկ երբ բոլորը հավաքված էին, այն ժամանակ դուրս նկավ Շեյխը։ Ամբողջ բազմությունը աջ ձեռքը երեսին քաշեց և լուռ օրհնություն կարդաց (սալավաթ)։ Այս գործողությունը մահմեդականների մեջ նույն նշանակությունն ունի, որպես քրիստոնյաների մեջ երես խաչակընքելը։

Որովհետև ուրիշ բան չկար, ձիերի թամբերը միմյանց վրա դարսելով, վրանի առջև կազմվեցավ մի ամբիոն։ Շեյխը բարձրացավ նրա վրա։ Նա իր ձեռքում չուներ զավազան, որ սովորաբար կրում էր քարոզի ժամանակ, այլ նրա փոխարեն բռնած ուներ

---

[1] Մի տեսք, որ կրում են դերվիշները և պատրաստվում է հնդկական ընկույզի կեղևից կամ մի տեսակ ծովային խեցիից, որ սեխի ձև ունի։

կարմիր դրոշակը, որի գլխին փողփողում էր սպիտակ աչք չորս խալիֆաների անուններով։— Այս դիրքը հիշեցնում էր այն հրաշալի երևույթը, երբ Արաբիայի մարգարեն անապատի մեջ առաչին անգամ բարձրացավ ուղտերի թամքերից կազմված ամբիոնի վրա և խոսեց իր ոգելից ճառը։

Շեյխի քարոզը սկսվեցավ օրհնություններով, որոնց մեջ խիստ չերմեռանդ արտասանություններով փառաբանվում էին ալլահի, Մուհամմեդի և նրա գլխավոր հաչորդների՝ Օմարի, Օսմանի և Աբուբեքրի անունները։ Հետո սկսվեցավ մի քաջալերական ճառ հետևյալ խոսքերով.

«Ո՛վ Իսլամի որդիք, մեծ մարգարեն — փա՜ռք իր զորությանը — կոչում է ձեզ մի սուրբ գործի համար, կոչում է ձեզ պատերազմել իր կրոնի թշնամիների դեմ, որոնք սկսել են թափել աստուծո ծառաների արյունը։ (Եվ քո՛ղ նզովյա՜լ լինին նրանք)։

Վհատությունը, երկչոտությունը և կասկածը քո՛ղ հեռու լինին ձեզանից, որովհետև երկյուղը աստուծո զինվորների համար չէ։ Տերը ինքը կտա ձեր բազուկներին զորություն, և թշնամու պարանոցները ձեր սրերի առջև կկտրատվին, որպես չորացած հասկը հնձողի մանգաղի առջև։ Դուք ձեր ձեռքով կբռնեք նրանց գնդակները և դեպի իրանց ետ կդարձնեք։ Ձեր անձերը պաշտպանված կլինեն երկաթյա պարիսպներով, որոնք ձեր աչքերը չեն տեսնի։ Ձեզ աջակից կլինեն կոտորող հրեշտակների անհաղթ գունդերը, որոնց մարգարեն ձեզ օգնության կուղարկե։ Մեծ է Իսլամի աստվածը և բացի նորանից ուրիշը չկա։

Բոլո՛ր գավուրները պիղծ են աստուծո առջև։ Նրանց կայքը, կյանքը, ընտանիքը և ամեն ինչ, որ պատկանում է անհավատներին, աստված մատնում է ձեր ձեռքը։ Հափշտակեցե՛ք, կողոպտեցե՛ք, այրեցե՛ք և կոտորեցե՛ք, որքանով կլիանա ձեր սիրտը։ Ավարը և իր կրոնի թշնամիների արյունը աստված հալալ է[1] անում սուրբ պատերազմի զինվորներին։

Ձեզանից կընկնին նրանք միայն, որոնց սրտերը կմոլորեցնեն սատանան և որոնց հոգիները կսառչեն։ Երկչոտները ատելի են տերի առջև։ Եվ ավելի ատելի կլինեն նրանք, որ կփախչեն կռվի դաշտից։ Ձեր թիկունքը չպիտի տեսնի թշնամին։ Նա՛, որ աստուծո համար է պատերազմում, սուրը ձեռքում պիտի մեռնի։

---

[1] Հալալ համարվում են այն բաները, որոնք օրենքով սուրբ են և չեն արգելված։

Երբ որ ձեզանից մեկը թողնելու լինի պատերազմի դաշտը, այն ժամանակ աստված կզայրացնե կնոջ սիրտը, որը կանգնած չադրի մուտքի առջև, կընդունե իր տղամարդին այս խոսքերով. «Գնա՛, հեռացի՛ր, դու իմ այրը չես։ Ի՞նչու չեն տեսնվում քո վերքերը, ի՞նչու դու մենակ դարձար, ո՞ւր են քո ընկերները. հեռացի՛ր, նա իմ այրը լինել չէ կարող, որ անպատվնց իր զենքերը»։ Չկա մի ավելի դառն բան, քան կնոջ հանդիմանությունը. բայց աստուծո զզվանքը սարսափելի՜ է։

Սուրբ կրոնի թշնամիների արյունի հոսումը հաճելի է տերի առջև։ Անհավատների ավերակների ծուխը նա շնդունում է որպես մի ողջակեզ, որից մուխը ուղիղ բարձրանում է դեպի հավիտենական աթոռը։ Կոտորեցե՛ք, որքան կզորեն ձեր բազուկները, այրեցե՛ք, որքան կարող ե՛ք շուք։ Եվ ձեր կոտորածների արյունի յուրաքանչյուր կաթիլի համարքով դուք կստանաք մի-մի ճուրի[1] աստուծո չեննաթի մեջ։

Մե՛ծ է ուղղափառների աստվածը և բայի նրանից չկա մի ուրիշը։

Եթե ձեր վեր առած գերիներից՝ ձեր սրտերին հաճելի կլինի ընտրել կնիկներ կամ աղչիկներ հարճ անելու մտքով, եթե դուք ծառայացնելու համար կընտրեք պատանի սորուկներ ձեր ձեռքը ընկած գավուրներից, աստված չէ արգելում ձեզ, միայն այն ժամանակ, երբ նրանք կընդունեն Իսլամը։ Իսկ եթե հաստատ մնացին իրանց մոլորության մեջ, ձեզ թույլ է տրվում սպանելու։ Ջուգավորությունը ուղղափառի մի անհավատի հետ արգելում է աստված, իսկ ծերերին, թե նրանք կին լինեն և թե այր, խնայել չկա։ Անհավատությունը նրանց մեջ ամրացած է իրանց ցամաք ոսկորների նման։

Արդար եղե՛ք ավարի բաժանման մեջ և ձեզանից ամեն մեկը թող չզրկե իր ընկերին։ Մի՛ մոռանաք աստուծուն բաժին հանել ձեր կողոպուտից, որովհետև նրա հրեշտակները նույնպես պատերազմում են ձեզ հետ։ Խնամք տարեք, եթե մեկը ձեզանից հիվանդ լինի կամ վիրավոր, որովհետև դուք ամենքդ եղբայրներ եք ա՛յդ սրբազան դրոշի տակ»։

Դեռևս երկար խոսում էր Շեյխը, կանգնած իր ամբիոնի վրա,

---

[1] Հուրի նշանակում է հավերժական կույսեր, որ ստանում են Իսլամի պատգամները աստուծո գրախտի մեջ. որպես վարձատրություն. այս հրաշագեղ նիմֆաներից ավելի մեծ բաժին ունեն նահատակները։

որպես Իսլամի մարմնացած ոգին, որպես հալածասիրության և մոլեռանդության մի կենդանի օրինակ։ Նրա ձայնը ազդու էր և սուր, իսկ բարբառը զուրկ չէր ոգևորող պերճախոսությունից։ Ղորանի աշակերտը,— որի մեջ այնքան բանաստեղծական հափշտակությամբ երգվում է սրբազան պատերազմը (ջահաթ) իր բոլոր արյունային գույներով,— Ղորանի աշակերտը միայն կարող էր այսպես ոգևորել մի վայրենի բազմություն մարդկանց մորթելու համար։

Շեյխի ճառը մի համառոտ եզրակացություն էր այն ստվածեղեն գրքի բովանդակությունից, որին հետևում է ամբողջ մահմեդական աշխարհը։

Երբ վերջացրեց նա, կրկին դարձավ դեպի բազմությունը այս խոսքերով.

«Աստված ձեզանից ուխտ է պահանջում, և Ի՛նչ ձեզանից ամեն մեկը կատարե իր երդումը»։

Նույն միջոցին ամբողջ բազմությունը վեր առավ գետնից միմի քար և ձգեց հրապարակի վրա, ուր բարձրացավ մի ահագին բլուր, որպես արձան մի սոսկալի ուխտադրության։ Եվ այս գործողության ժամանակ օդը թնդաց հազարավոր ձայներից, որոնց խառնակության միջից պարզ որոշվում էր այս խոսքը. «Եվ թող մեր թալախը[1] այս քարի նման ձգված լինի, եթե հավատարիմ չմնանք սուրբ գործին»։

Երբ բոլոր արարողությունները վերջացան, Շեյխը կրկին կարդաց օրհնության մաղթանք և իջավ իր բեմից։ Նա կրկին մտավ իր վրանը։

Նույն միջոցին կրկին լսելի եղավ թմբուկի ձայնը։ Ամեն մարդ վազեց իր ձին նստելու, վրանները հավաքվեցան, և մի քանի ժամից հետո ամբողջ բանակը պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու։ Նա շարժվեցավ, երբ Շեյխը իր ձին նստած, կարմիր դրոշը ձեռին, առաջ ընկավ։

Այն ժամանակ նրա գեմքը ծածկված էր մի սպիտակ երեսկալով, որ անհավատների աչքերը չտանեին նրա սուրբ երեսը։ Ավելի քան տասն հազար քուրդեր հետևում էին այդ սարսափելի ծե-

---

[1] Թալախ նշանակում է բախտ կամ ամուսնական կապ. նա քանդված է համարվում, երբ քուրդը նրա անունով երդվելուց հետո ուխտազանց է լինում. «Ի՛նչ իմ կինը ինձ հառամ (արգելված) լինի, ասում է քուրդը, եթե չկատարեմ խոստմունքս։ Ամուսնական կապը նույնքան հարգելի է քուրդի համար, որքան մի բալի համար, որ ունի ասպետական զգացմունքներ։

Բ

Անցավ մի ամբողջ շաբաթ։

Մի տղամարդ գալիս էր Վանից դեպի Աղբակ բերող ճանապարհով։ Դուրս գալով Խոշաբի ձորից, նա արդեն հասել էր Ջուխայ Գագիկ կոչված լեռնային անցքը։ Տղամարդը մենակ էր։ Նա գալիս էր ոտով, և այնքան ալարգնթաց, կարծես, մի բան շտապեցնում էր նրան։

Դա մի երիտասարդ էր, որի տարիքը դեռ նոր էին մոտենում երեսունին։ Դեմքը գորշ-դեղնագույն էր, լերկ և բոլորովին անմազ այտերը ցամաք էին, իսկ ծնոտքը ջգալի կերպով դուրս էին ցցված։ Բարակ և նույնպես գորշագույն շրթունքի միջից շատ անգամ երևում էին ձյունի պես սպիտակ ատամները. այսպիսի ատամներ ունենում են միայն նեգրները։ Գլուխը պատած էր սև գանգրավոր մազերով, որ թափվում էին արևից այրված մերկ պարանոցի վրա։ Ճակատի վրա երևում էր մի խոր սպի, որ տալիս էր նրա վայրենի դեմքին մի ահավորություն։ Բայց չնայելով իր այլանդակությանը, այդ այրական դեմքը ուներ իր հատուկ գեղեցկությունը, որ արտահայտում էր կորճություն, համարձակություն և կատաղի անգթություն։

Երիտասարդը բարձրահասակ էր, ցամաք և նիհար, բայց զարգացած ոսկրներով և ամուր մկանային կազմվածքով։ Նա հագնըված էր քուրդի ձևով և գոնվում էր կատարյալ զինավառության մեջ։ Ասիական հրացանը, կևո քուրը, մի զույգ ատրճանակներ, բիկունքի վրա ձգած ահագին երկաթյա վահանը և երկայն նիզակը կազմում էին, կարծես, նրա մարմնի մի-մի անդամներըւ

Նա գնում էր, և երբեմն կանգ առնելով, լի մտախոհությամբ նայում էր իր շուրջը։ Լեռների կանաչազարդ պատկերները չէին, որ գրավում էին նրան. նա գեղասեր ճաշակ և բնության հրապուրանքը զգալու ընդունակություն չուներ։ Բայց նա զարմանում էր, աւեսնելով, որ իր ծանոթ լեռները բոլորովին դատարկ էին։ Տան

որ հազիվ կլիներ, որ նա մի անգամ ևս անցել էր նույն ճանապարհով, այն ժամանակ այսպես չէր, այն ժամանակ բոլորովին ուրիշ տպավորություն էին գործում այն գեղեցիկ լեռները։— Խոտավետ արոտներում արածում էին ոչխարների հոտեր, ձորերի մեջ կազմված էին խաչնարած հայերի վրաններ, և հովիվների սրինգը հեռվից հնչվում էր Թոչունների առավոտյան ձայների հետ։ Այն ժամանակ հովիտների և լեռնադաշտերի վրա հողագործ հայը, իր սովորական երգը երգելով, վարում էր և կամ հնձում էր։ Մի խոսքով, մարդը բնության հետ միահնչելով անընդհատ քաղցր աշխատության մեջ էին։ Իսկ այժմ։— Այժմ ամեն գործ•դադարել էր. ոչ մի հոգի և ոչ մի շունչ չէր երևում. նույնիսկ ճանապարհը, որով գնում էր նա, ֆափուր էր մնացած հաճախ անցուդարձ անող քարավաններից։ Ի՞նչ էր պատճառը։ Կարծես մի չար և ոչնչացնող ձեռք անցել էր այն ընդարձակ տարածության վրայով, իր հետքից թողնելով ավերակներ և ամայություն...։

Երիտասարդը զգաց սարսուռի նման մի բան, և նրա արևից այրված գորշ դեմքը գունաթափվելով, ստացավ մուգ դեղնապղնձի գույն։ Երկյուղը չէր, որ այնպես վրդովեց նրան, երկյուղ ասած բան ծանոթ չէր նրա երկաթի սրտին։ Բայց նրա մեջ վառվեց մի կիրք, որ ավելի նման էր կատաղի բարկության։

Ճանապարհը այժմ ոլոր-մոլոր պտույտներով բարձրանում էր դեպի սարի զառիվերը. գագաթից երևացին նրան նիզակների սուր-ծայր ծայրեր, և փոքր ինչ ցած իջնելով, տեսավ, որ իր առջևը գնում էին մի խումբ ձիավորներ։ Երևի, ձիավորներն նույնպես տեսան նրան, որովհետև կանգնեցին, մինչև կհասներ մեծավոր ճանապարհորդը։ Բայց դեռ մեջտեղում բավական տարածություն կար։

Երիտասարդի ուշադրությունը դրավեց մի բան. նա նկատեց, որ ձիավորները քրդեր էին, նրանք երդում էին և զրահ էին, որպես կռվողներ, որ վերադառնում էին հաղթանակով։ Նրա աչքերը այնքան սովորած էին այս բարբարոս ժողովրդի ցույցերին, որ ամենաչնչին երևույթից կարող էր շատ բաներ գուշակել։ Այս պատճառով արյունը զարկեց նրա գլխին, երբ տեսավ, որ նրանց նիզակների ծայրերին դրոշակների նման ծածանվում էին շորի կտորներ։ Համուտ աչքը առաջին անգամից կարող էր նկատել, թե դրանք կնոջ հագուստներ էին, և այն ստորին հագուստը, որ համեստությունը միշտ հեռու է պահում տղամարդի աչքերից...

Դա բարբարոսության ամենախայտառակ մի ցույցն է, որ

պարկեշտ կանանց ողջախոհությունը բռնաբարելուց հետո, դեռահաս կույսերի անմեղությունը խախտելուց հետո, չարագործը, որպես պարծանք իր անբարոյականության, որպես հաղթանակի նշան,— նրանց ամոթո ծածկույթը ցցում է իր նիզակի գլխին, ցույց տալու համար, թե ինքը խղճի և ազնվության դեմ մի գործ է կատարել...»

Երիտասարդը իր վրդովմունքը զսպելով, մոտեցավ խմբին, և պահպանելով իր ծպտյալ դերը, տվեց սովորական ողջույն քրդերեն լեզվով.

— Բարի՛ ճանապարհ։

— Բարի՛ ճանապարհ և քեզ,—պատասխանեցին նրան, հարցնելով.

— Որտեղի՞ց այսպես։

Երիտասարդը իր նիզակը նեցուկ տալով մարմնին, կանդնեց, պատասխանելով.

— Վանից։

— Ի՞նչ կա, ո՞ւր եք գնում։

— Գնում եմ Բաշ-Կալա՝։ Փաշայից նամակ եմ տանում Մուրադբեին։

Քրդերը խորհրդավոր կերպով նայեցին միմյանց երեսին։

— Դուք ո՞ւր եք գնում,— հարցրեց երիտասարդը։

— Գավուրների դեմ,— ասաց նրանցից մեկը,— Շեյխը կանչել է։ Գնում ենք կռվելու։

— Որպես երևում է, դուք ձեր առաջին քաջությունը փորձել եք այդ ողորմելի շորի կտորների վրա...— ասաց երիտասարդը հեգնական ծիծաղով։

— Այդ մի փոքրիկ արս էր, որ պատահեց մեզ ճանապարհի վրա. մեր եղբայրները այրել էին մի հայոց գյուղ, բայց կանայքը փախել էին մերձակա լեռան վրա...

— Նրանցից պրծան, ձեր ձեռքը ընկան...— կտրեց երիտասարդը քրդի խոսքը։

Քրդերից մեկը կասկածավոր կերպով հարցրեց.

— Դու ո՞րտեղացի ես։

— Սիպան լեռներից, Հեյդարանլի ցեղիցն եմ,— ասաց երիտասարդը նույն ցեղին հատուկ բարբառով։

— Հեյդարանլիները չե՞ն գնում։

՝ Ադրակ գավառի բերդաքաղաքն է։

— Նրանք պիտի գնան իրանց Շեյխի առաջնորդությամբ. Հեյդարանլին չէ խառնվում Շիկակների, Ռավանդների և Բիլբասների հետ[1], որոնց պիտի տանե Շեյխ Ջալալեդդինը։

Հպարտ Հեյդարանլիի խոսքերը թեև բավական վիրավորական էին իր խոսակիցներին, որոնք Ռավանդների ցեղին էին պատկանում, բայց նայելով նրա վրա, որպես մի պաշտոնական մարդու վրա, որ Փաշայից նամակ էր տանում Բաշ-Կալայի մուդուրին, ոչինչ չպատասխանեցին։

Երիտասարդը խոսքը շուռ տալով, և որպես ինքն իրան խոսելով, ասաց.

— Այդ ի՞նչ վատ երկիր է, ինձ առաջին անգամն է պատահում այստեղ լինել. մի՞թե այս տարերում հովիվներ և գյուղեր չկան. սովից մարեցա, ոչինչ չես գտնում ուտելու։

— Կայիին,— պատասխանեցին նրան,— այս կողմերում Ֆլայներ (հայեր) էին բնակվում, բայց մի օր առաջ անցել են այստեղից Հարքիները[2] և ոչինչ չեն թողել։

Երիտասարդի մթին դեմքը ավելի մռայլվեցավ, և աշխատելով ստոնատիրտ ձևանալ, հարցրեց.

— Ուրեմն դուք դատարկաձե՞ռն մնացիք։

— Ստված ողորմած է,— ասացին նրան,— մինչև Բայազեդ հասնիլը որսեր շատ կպատահեն...

— Թո՛ղ աստված հաջողե...— պատասխանեց երիտասարդը և կամենում էր շարունակել իր ճանապարհը։

Քրդերից մեկը հանեց իր ձիու թամբին կապած խուրջինից մի կտոր հաց և պանիր, տվեց նրան ասելով.

— Կե՛ր, դու ասացիր, որ քաղցած ես, մինչև Բաշ-Կալա դեռ շատ պիտի գնաս։

Տղամարդը շնորհակալություն հայտնեց։ Ավազակների խումբը հեռացավ։

Այժմ նա հասկացավ այն ամայության պատճառը, որ քանի րոպե առաջ վրդովում էր նրան. այժմ նա գիտեր, թե ինչ էր պատահել իր անցած երկրների վրա։

Քրդից ստացած կերակուրը նա մի կողմ ձգեց և շարունակեց

---

[1] Քրդերի ամենաբարբարոս ցեղերի անուններ են, որ բնակվում են Պարսկաստանի սահմանների վրա։

[2] Քրդերի մի վայրենի ցեղ է, որ բնակվում է Տիգրիսի վերին ձյուղերի մոտ և տարածվում է մինչև Մուսուլ։

Արևը մտնելու մոտ էր, երբ մեր հոգնած ճանապարհորդը հասավ մի տեղ, ուր ճանապարհը ճյուղավորվում էր. աջ ճյուղը տանում էր դեպի Բաշ-կալա, իսկ ձախը դեպի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը։ Նա ընտրեց վերջինը։

Արևի վերջալույսը ոչ մի ժամանակ այնպես գեղեցիկ չէր զարդարել ամպերը, որպես այն երեկո. և լեռնային օդը իր փափուկ քաղցրությամբ ոչ մի ժամանակ այնքան կազդուրիչ չէր նզել, որպես այն գիշեր։ Բայց երիտասարդը ոչինչ չէր զգում, որովհետև իր սրտի և արտաքին աշխարհի մեջ ամենևին առնչություն չկար։ Նա շարունակում էր գնալ, ինքն իր մեջ կենտրոնացած. և մի անհրաժեշտ զորություն մղում էր նրան առաջ...

Մութը սկսել էր փոքր առ փոքր քանձրանալ և գիշերային աստղերը վառվում էին հիանալի զվարթությամբ։ Օդը անշարժ և խաղաղ էր։ Այդ այն ժամն էր, երբ նույն լեռների վրա սովորաբար լսելի էին լինում արոտից դարձող ոչխարների բառաչմունքը, որոնց խուլ արձագանքը զարթեցնում է այնքան գեղեցիկ հիշողություններ հովվական կյանքից։ Իսկ այն գիշեր ոչինչ չէր լսվում. ամեն տեղ տիրում էր մեռելային անդորրությունը։

Բավական ճանապարհ անցել էր նա, երբ սկսեց նշմարել տեղ-տեղ հրեղեն կետեր. նրանք երևում էին խավարի մեջ շատ հեռվից, երբեմն ընդարձակվում էին, երբեմն փոքրանում էին և երբեմն դեպի վեր էին բարձրացնում վիշապների նման գալարվող բոցեղեն այուններ։ Հանկարծ բոլորովին հանգչում էին, և ավելի զորություն ստանալով, հրային հոսանքը տարածվում էր դեպի ամեն կողմ։

Նա կանգնեց և մի քանի բոպե անշարժ նայում էր այս սարսափելի տեսարանին։ Ի՞նչ էր պատահել։ Նա մտածում էր, թե այրվում են խոտի դեզեր։ Բայց նրան այնքան ծանոթ էին իր շըրջակայքը, որ ինքն ևս կասկածում էր իր կարծիքի մեջ. նա գիտեր, որ խոտը այդպես վաղ չէ հնձվում այս կողմերում։ Նա գիտեր, որ

այն ձորերում, ուր այնպես կատաղի կերպով ճարակում էր հրդեհը, կային միայն շատ թվով հայոց փոքրիկ և մեծ գյուղորայք...։

Երիտասարդը չմոտեցավ ոչ մեկին. նա գտնվում էր մի այնպիսի իրան կորցրած դրության մեջ, որ նրազի պես բոլոր սարսափելի տեսարանները գալիս ու անցնում էին նրա աչքերի առջևից։

Նա դուրս եկավ մեծ ճանապարհից և բարձրացավ մի բլուրի վրա, որ պատած էր փոքրիկ թուփերով ու մացառներով։ Կես գիշեր էր։ Նա առաջին անգամից նայեց դեպի աստղազարդ երկինքը և տեսավ, որ «Տրդատի խաչը»[1] ուղիղ կանգնած էր զենիթի վրա։ Նա նստեց մի քարի վրա, որ փոքր ինչ հանգստանա։ Մի կողմից քաղցը, մյուս կողմից հոգնածությունը, բոլորովին սպառել էին նրա ուժերը։ Բլուրի բարձրությունից հրեղեն կուլտերը այժմ ավելի պարզ երևում էին լեռնային տարածության վրա։ Նա դեռ նայում էր առաջին սառնասրտությամբ։

Նրա ականջին դիպան մի քանի անորոշ ձայներ. երևում էր, բլուրի ստորոտից անցնում էին մարդիկ։

— Ո՞ւր գնանք... տե՛ր աստված...։

— Գնանք... մի տեղ կհասնենք...

— Ծնկներս դողում են... երեխաս մարելու վրա է...

— Տուր ինձ երեխան։

— Աղջի, ի՞նչու ետ մնացիր։

— Մայրիկ, քարերը ծակում են ոտներս։

Ձայները լռեցին։

Րոպեական լռությունից հետո ընդհատված խոսակցությունը կրկին շարունակվեցավ.

— Դեռ այրվում է... ա՜խ, ինչպես այրվում է...

— Կնիկ, երեխերքիդ հոգսը քաշիր... լավ է, որ պրծանք...։

— Գլխիդ արյունը էլի սկսեց գնալ... դու օրորվում ես, ա՜յ մարդ...։

— Չնաս չունի... փաթոթը արձակվեցավ...

— Ռե՛ր, կապեմ։

— Գնա՛նք... փախչե՛նք... ժամանակը չէ...

Ձայները կրկին լռեցին։

Մերձակա հրդեհը այնպես սաստիկ բոցավառվեցավ, որ փայլակի արագությամբ լուսավորեց բլրի ստորոտը։ Լուսը բաց արեց մի ցավալի տեսարան։ Խոսողը մի գյուղացի էր իր կնոջ հետ. նա

---

[1] Մի համաստեղության անուն է։

տանում էր իր գրկում մի փոքրիկ երեխա. արյունը նրա ճակատից թափվում էր երեսի վրա, և այնտեղից կաթկթում էր երեխայի գլխին։ Նրա կողքին գնում էր կինը և ձեռքից բռնած տանում էր մի փոքրիկ աղջիկ։ Ամուսինները երկուքն էլ ուժաթափված հազիվ կարողանում էին ընթանալ։

Խավարը կրկին տիրեց շրջակայքը։ Զայները կրկին լսելի եղան.

— Ա՜խ, ինչպես կոտորում էին...

— Ե՜խ, ինչպես այրեցին...

— Ոչինչ չթողեցին...

— Հիմա ո՞ւր գնանք... աստվա՛ծ...

— Մայրիկ, ես հաց եմ ուզում...

— Մի՛ լար, հիմա...

— Մայրի՛կ...

Զայները լռեցին։

Շատ անգամ, շատ մարդկանց վրա, մի թշվառ երևույթ, որ պիտոք է հարուցաներ տխուր զգացմունքներ,— ընդհակառակն զըզվանք է պատճառում, զարթեցնում է խիստ դառն ատելություն։ Նույն տպավորությունը ունեցավ մեր ճանապարհորդի վրա իր տեսածը։— Մի կողմում հրդեհը լափում էր խաղաղասեր շինականի խրճիթները, մարդիկ կենդանի թաղվում էին իրանց հրային գերեզմանի մեջ, և կրակից ազատվածը իր բնակարանի մոտ ընկնում էր բարբարոսի սրից,— մյուս կողմից, նա լսում էր մի արյունաթաթախ հոր և կիսաշունչ մոր ցավալի խոսակցությունը, լսում էր զավակի լացը և մրմունջը, տեսնում էր անբախտացած ընտանիքի հուսահատական փախուստը, և ինքը մի դիվական սառնասրտությամբ բլուրի բարձրությունից նայում էր, և կարծես նրա զժոխային շրթունքից դուրս էին թռչում այս ճակատագրական խոսքերը. «Դուք արժանի՜ եք ձեր վիճակին, որ ինքներդ եք պատրաստել ձեզ համար... նա մեղավոր չէ, որ այրում է և մորթում է...»։

Դա ատելության ամենասարսափելի ձայնն է, որ բխում է սիրելուց, դա եղբոր ատելություն է, որ ծագում է եղբորը ուղղելու զգացմունքից, թե ինչո՞ւ նա պատրաստ չէ կյանքի և դոյության համար մրցելու։

Այս տեսակ ատելությունից առաջ է գալիս այն ազնիվ բարկությունը, որով մարդ ծայրահեղության է հասնում, և նա մի խիստ պատգամախոսի նման որոշում է մի ժողովրդի վիճակի սահմանը, երկու հակառակ կետերի վրա դնելով նրան,— կամ մահ և կամ կյանք։ «Ով չէ հասկացել, կամ չէ ուզում հասկանալ ապրելու պայ-

մանները,— ասում է նա,— կյանքի իրավունք չունի։ Այս պայմանները այնքան փոխվում են, որքան փոխվում են նրանց պահանջները. երբ հարկավոր է խելք բանեցնել, խելքին ղոռ տալու է, իսկ երբ պետք է սուր, մարդ պիտի պատրաստ ունենա նրան իր ձեռքում։ Մարդկային կյանքը ներկայացնում է մի սարսափելի կովի հանդիսարան, ով որ ընդդիմադրության շնորք չունի, նա պիտի ընկնի, անհետանա, ոչնչանա...»։

Բայց մեր ճանապարհորդի վրդովմունքը առաջ չէր գալիս այս տեսակ խորին քննություններից. նա կյանքի փիլիսոփայության հետ ծանոթ չէր։ Բացատրում էր մարդկային կյանքը, հիմնվելով բնության ամենապարզ երևույթների վրա։ Նա մտածում էր, երբ գառին վիճակվել է գայլի հետ միասին կենցաղավարել, ինքն էլ պետք է աշխատի գայլի ատամներ ունենալ, եթե չէ ցանկանում կատաղի գազանին կերակուր դառնալ։

Հանգամանքները ձգել էին նրան մի այնպիսի վիճակի մեջ, որ ինքն ակամայից զարձել էր գայլ, գայլի բոլոր անգթությամբ։ Մանկական հասակում ընտանիքը հալածեց նրան, նա արտաքսվեցավ հայրենական տնակից, որպես անառակ որդի։ Իր համազգի հասարակության մեջ նույնպես նա ընդունելություն չգտավ. ամեն մարդ սկսեց խորշիլ նրանից, որպես ժանտախտից։ Այնուհետև մնում էր նրան անձնատուր լինել դեպքերի բերմունքին, և նա դարձավ մի արկածախնդիր թափառական, իսկ վերջը՝ մի անգութ ավազակ, որ ուխտել էր պատժել մարդկանց, որովհետև մարդիկ պատժեցին նրան։

Որպես ավազակ նա դարձյալ մնաց միշտ ազնիվ։ Նա չկորցրեց իր առյուծի վեհությունը, որ չէ սիրում հարձակվիլ տկար կամ վատուժ կենդանիների վրա, որ իր որսածի մեծ մասը թողնում է մանր գազաններին ուտելու համար...։

Ամբողջ տասը տարի հայրենիքից հեռացած այդ թշվառականը, կրկին վերադարձավ այնտեղ, երբ լսեց նրա վտանգը։ Նա չեկավ հայրենիքը փրկելու համար, որովհետև գիտեր, որ իր նման շատերը նրան փրկել չէին կարող, երբ ինքը իրան փրկելու ընդունակություն չուներ։ Նա եկավ փրկելու մի գեղեցիկ արարած, որին միայն սիրում էր, և որը միայն էր ամբողջ աշխարհի մեջ, որ սիրում էր այն մարդուն, որին բոլորը ատում էին։— Այդ էր նրա մխիթարությունը։ Բոլոր աշխարհի մեջ հանգստություն, դադար և իր գլուխը դնելու մի անկյուն չունեցավ անբախտը՝ ուներ մի կնոջ ջերմ սիրտ, ուր ապրում էր նա, շնչում էր և այնտեղ մոռանում էր

իր կյանքի դառնությունները, թեև տասը տարուց ավելի էր, որ չէր տեսել նրան։

Ահա՜ ինչ էր պատճառը, որ նա այնքան անզգա էր դարձել դեպի իր շրջակայքը կատարվող գործողությունները, և որպես մի չար գևից հալածվելով, ակամա մղվում էր դեպի առաջ, ոչ մի տեղ հանգիստ չառնելով։ Բայց բնությունը պահանջում է իրը. քանի օր էր, որ նա ամենևին քնած չէր, մի քանի օր շարունակ նա ճանապարհի վրա էր գտնվում. նրա ուժերը ապառվել էին և նա սկսել էր թուլանալ։ Եվ երբ նա բարձրացավ բլուրի վրա, նստեց այնտեղ, որ մի փոքր հանգստանա, հանկարծ ակամա կերպով նրա գլուխը ծանրացավ, աչքերը փակվեցան և ընկավ փափուկ խոտերի վրա։— Դա քուն չէր, այլ մի տեսակ թմրություն, որ տիրում է մարդուն և արթնության ժամանակ, երբ սաստիկ տանջված է լինում, թե՛ բարոյապես և թե՛ ֆիզիկապես։

Դ

Արուսյակը դեռ նոր էր բարձրացել հորիզոնի վրա, դեռ նոր արշույսի եզերագիծը սկսել էր կարմրել, երբ նա արթնացավ։ Երիտասարդը ամբողջ մարմնով դողաց, երբ նկատեց, որ կորցրել է գիշերի մեծ մասը, երբ կարող էր բավական ճանապարհ կտրել։ Նա շտապով վերցրեց հրացանը և նիզակը, շարունակեց իր ուղին։

Անցնելով Աղբակա լեռնադաշտերը, նա տեղ-տեղ նկատում էր հայոց գյուղատեղիք, որ դեռ ծխում էին վաղորդյան մառախուղի միջից։ Այս ծուխը նման չէր այն ծուխին, որ առավոտները վեր է բարձրանում խաղաղասեր շինականի խրճիթի երդիքից. դա մի շարագուշակ ծուխ էր, որ երբեմն խառնվում էր հրեղեն բոցերի։ Հետո նա անցավ գյուղերից մեկի մոտով և տեսավ, որ դեռևսփոթ տնակները բոլորովին մոխիր էին դարձել և այստեղ ու այնտեղ ընկած էին արյունով ներկված կամ սարսափելի կերպով այլանդակված դիակներ։ Նա զգաց բոլոր զարհուրանքը այն երևույթների, որ նույն գիշերն իր համար մնացել էին անբացատրելի— Կրակները, որ նրան գիշերային խավարի մեջ սարսափեցնում էին հայոց հրդեհված գյուղորայք էին։

Այս սոսկալի տեսարանները, որ ամեն մարդու վրա կարող էին ազդեցություն ունենալ կայծակի ներգործության, նրան շատ հասարակ երե

վացին. կարծես, նա գիտեր, թե այսպիս պիտք է լիներ, կարծես նա առաջուց որպես մարգարե հոգվոց աչքերով տեսել էր ջոլոր գալոցը իր արյունալի պատկերներով։ Եվ նա առաջուց երկար կարդալով իր երեմիականը, նրա սիրտը կոշտացել էր, նրա աչքերում արտասուք չէր մնացել այժմ կատարված իրողության վրա աղրալու։ Եվ այս պատճառով նա, կարծես, անտարբերությամբ էր նայում այն ավերակներին, այն կոտորածի կույտերին, ուր կին, աղջիկ, երեխա, ծեր և տղամարդ ընկած էին միևնույն վրա։

Զարմանալի բան է մարդկային սիրտը. շատ անգամ նմանում է մի անսահմանության, որ ամփոփում է իր մեջ ամբողջ տիեզերքը, շատ անգամ նմանում է մի լիքը անոթի, որի մեջ գտնված նյութը ընդդիմահարում է, տեղի չէ տալիս մի ուրիշին զետեղվելու։ Եվ ավելի բացասական է լինում նա, երբ լցված է լինում սիրով։ Ամեն մի նոր ներմուծության դատարկ տեղ է որոնում, բայց նրա սիրտը դատարակ չէր...։

Նա կրկին և կրկին նայեց ծխացող ավերակներին և անցավ։ Իր ճանապարհի վրա շատ անգամ հանդիպում էին այնպիսի ծխացող ավերակներ, շատ անգամ երևում էին նրան մոխիր դարձած գյուղեր և շատ անգամ նա տեսնում էր՝ կամ բոլորովին անշնչացած, կամ իրանց տաք արյան մեջ թավալվող դիակներ, և այդ բոլորը նրա վրա միայն բոպեական ազդեցություն էր անում։

Արշալույսը այժմ սկսել էր ավելի պայծառ բոցավառվել և արևի կարմիր-ծիրանագույն շառավիղները դեռ նոր ցոլանում էին ձյունի պես սպիտակ ամպերի վրա, տալով նրանց քրքումի գույն։ Բայց ձորերի մեջ տակավին լույս չկար։ Երիտասարդը դեռ շարունակում էր իր ճանապարհը զարտուղի շավիղներով։ Սարի այծը միայն կարող էր անցնել այն սարսափելի ելևէջները, այն նեղ կիրճերը և այն ժայռոտ գահավեժները, որոնց միջով գնում էր նա։ Նա դիմում էր ուղղակի դեպի Երեսան գյուղը։ Վերջապես հասավ այնտեղ։ Կրակը և սուրը ոչնչացրել էր թե՛ մարդ և թե՛ բնակություն։ Այստեղ նա երկար շրջում էր ընկած դիակների մեջ, և կարծես մի բան որոնում էր նրանց մեջ։ Հետո նա կանգ առնց մի ծխացող խրճիթի առջև, խորին լռությամբ նայում էր նրա վրա։ Այս տնակի մեջ անցել էր նրա մանկությունը, այստեղ էին բնակվում նրա ծնողքը, քույրերը և եղբայրները, որոնք այժմ չկային...։ Այս կավալի տեսարանը քամեց նրա աչքերից մի քանի կաթիլ արտասուք, որոնք գլորվեցան դունաթափ երեսի վրա։

Արտասուքը մի զարմանալի արտահայտություն է հոգեկան

կրքերին։ Որպես տխրություններ, նույնպես և ուրախությունը արտա-
սուք ունեն։ Բայց սարսափելի է լինում այն արտասուքը, որ դուրս
չ ցայտում բարկությունից,— երիտասարդինը այդ տեսակիցն էր։
Այդ տեսակ արտասուքը նման է երկնքի արտասուքին, որ խառն
է լինում մրրիկի որոտման և կայծակների հետ...

Նա նկատեց այրվող խրճիթի մոտ մի քանի իրեղեններ, որոնց,
գուցե ավարառուն անձեռնհաս լինելով, թողել էր այնտեղ։ Իրե-
ղենները բոլորը ծանոթ էին նրան։ Ահա այն գորգի վրա շատ ան-
գամ նստում էր իր ծերունի հայրը...։ Ահա այն վերմակի տակ
շատ անգամ քնել էր ինքը...։ Ահա այն տաշտի մեջ խմոր էր հունց-
նում իր մայրը...։ Ահա այն մեծ թասը, որի մեջ իր քույրը կթում
էր ոչխարները...։ Մի խոսքով նրանց ամեն մեկը զարթեցնում էր
իր մեջ հին-հին հիշատակներ։ Նա մոտեցավ և սկսեց մին-մին վեր
առնել և ձգել խրճիթի այրվող կրակի մեջ, կարծես, նրա բոցերը
ւաստկացնելու մտքով։

Նույն միջոցին վրա հասան երկու զինվորված քուրդ ձիավոր-
ներ, որոնք իրանց ետևից քարշ տալով բերում էին մի քանի ուրիշ
ձիաներ։

— Ինչո՞ւ ես այրում,— ասաց նրանցից մեկը,— մենք եկել
ենք տանելու. առաջ գրաստներ չունեինք, հիմա բերել ենք։

— Էլի կտանեք,— պատասխանեց երիտասարդը սառն կեր-
պով,— գեռ շատ է մնացել։ Իջե՛ք ցած։

Քուրդերը ձիերից ցած իջան և կամենում էին իրենց բեռները
պատրաստել։

— Մի՛ մոտենաք, ես պետք է այրեմ դրանց,— գոռաց երի-
տասարդը։

— Ի՞նչու։

— Ձեզ էլ դրանց հետ կայրեմ, եթե թուլլ չտաք։

— Դո՞ւ։

— Ես։

Նույն րոպեում երիտասարդի ծանր սուրը իջավ քրդերից մեկի
գլխին, իսկ մյուսի կուրծքի մեջ որտեղից նրա ատրճանակը։ Եր-
կուսն էլ ընկան։ Երիտասարդը խլեց ձիակները և ձգեց կրակի մեջ։
Ապա նա բռնեց նրանց ձիերից մեկը, որն ավելի լավն էր,
նստեց և սկսեց քշել։

Հայտնի չէ, թե ի՞նչու, երբ նա մի փոքր հեռացավ, կրկին ցած
իջավ ձիուց, նրան արձակեց և ինքն դարձյալ սկսեց ոտով գնալ։
Երևի այդ այն պատճառով էր, որ ձիով չէր կարող անցնել այն-

ուղի նեղ և դժվարին ճանապարհներով, որ ընտրել էր իր համար։

Բավական հեռանալով իր հայրենական գյուղից, մի լեռնադաշտի վրա նրա ուշադրությունը գրավեց մի մթին կետ, որ ազատ կերպով նշմարվում էր նոր բարձրացող արեգակի ճառագայթների միջով։ Նա շատ հեռու էր։ Որքան մոտենում էր երիտասարդը, այնքան հիշյալ առարկան աճում և ավելի մեծ ծավալ էր ստանում։ Կարծես նա կախ էր ընկած օդի մեջ և բավական բարձր էր հրկրի մակերևույթից։ Նա ծռեց իր ուղին դեպի այն կողմը։ Երբ փոքր ինչ ևս մոտեցավ, նրանց թիվը բազմացավ, որոնք այժմ նման էին այն խրտվիլակներին, որ ցցում են երկայն ձողերի գլխին և տնկում են հասունացած արտերի կամ սեխանոցների մոտ, որ թռչունները, խոզերը և արջերը չփչացնեն նրանց։

Բայց հիշյալ խրտվիլակներից ո՛չ թռչունները և ո՛չ գազանները չէին վախենում։ Նա տեսնում էր, թե որպես գիշակեր ագռավները, անգղները և մինչև անգամ երկչոտ կաշաղակը ուրախ-ուրախ թռիչքներ էին գործում, ճախրում էին, պտույտներ էին անում, իջնում էին նրանց վրա և կրկին բարձրանում էին օդի մեջ։ Այնտեղ և շնագայլն ու բորենին ուրախական ձայներ էին հանում։ Երևում էր, որ այդ անասունները բոլորել էին մի ճոխ սեղանի շուրջը։

Տեսարանը պարզվեցավ, երբ նա բոլորովին մոտ գնաց. երկայն ձողերի գլխին շամփրած մարմինները մարդկային դիակներ էին, որոնց կենդանի բարձրացրել էր այնտեղ բարբարոս ձևերը, իսկ այժմ մեռած էին։ Նրանք թվով երեք էին, որոնց մի կողմ թեքված գլուխներից սարսափած ճանապարհորդը ճանաչեց երկու քահանայի և մի վարդապետի երեսները։ Նվևնաշխարհության ամենասոսկալի օրինակն է այդ, որ ստեղծել է մահմեդականի անգթության հանճարը,— կենդանի մարդիկ դազգուխի զարկելու... Ձողերի շուրջը ածած էին կոտորած դիակներ, որոնք գազանների գիշատելուց ավելի այլանդակվելով սարսափ էին ձգում նայողի վրա։

Հանկարծ երիտասարդը լսեց մի խուլ մրմունջ, որ նման էր այն դառն հառաչանքին, որ արձակում է մարդ մահվան տագնապի մեջ տանջված րոպեներում։ Նա շտապեց դեպի ձայնը։ Դետնի վրա նշմարվում էին արյան կաթիլների հետքեր, որոնք հազիվ տեսանելի շավիղի նման տանում էին դեպի այն կողմը։ Տասը քայլ հազիվ փոխել էր նա, հանկարծ ծնկները թուլացան, գետնին փռվեցավ և գրկեց մի ալեզարդ ծերունի։ Մի քանի րոպե մեռնողը և կենդանին մնացին անմռունչ։

Մեռնողը ավելի շուտ ոգի առավ, քան Քե կենդանին, և առաջինը խոսեց իր թույլ, դողդոջուն ձայնով. «Հիմա, տե՛ր, ա՛ռ հոգիս, որովհետև մեռնում եմ որդուս գրկի մեջ»։

Երիտասարդը դեռ անշարժ էր։

Մերունին ավելացրեց.

«Տասը տարի կորած որդիս այժմ կփակե հոր աչքերը»։

Երիտասարդի գլուխը դեռ այնպես ընկած էր ծերունի հոր կուրծքի վրա։ Հայրը իր թույլ ձեռքով բարձրացրեց այն սիրելի գլուխը և ասաց.

«Սարհա՛տ, աննման Սարհա՛տ, թող օրհնեմ քեզ, հետո մեռնեմ»։

— Բայց առաջ դու լսի՛ր որդուդ անեծքը և հետո մեռիր,— ասաց երիտասարդը զայրացած ձայնով։— Այո՛, տասը տարի կորած որդիդ այժմ պետք է փակե հոր աչքերը, որին գտնում է արյան մեջ շաղախված։ Բայց ո՞վ եղավ որդուդ կորչելու պատճառը, եթե ոչ ինքը հայրը։ Ես անառակ որդի չէի, ես փչացնող և արբեցող չէի, ես միայն սիրում էի գնդքեր, սիրում էի ձի, սիրում էի որսալ։ Իմ զվարճություններըը համեստ էին։ Իսկ այդ բոլորը ատում էիր դու։ Ինձ դու ձգեցիր վանքը և կամենում էիր ինձանից ճգնավոր, աղոթող պատրաստել։ Այնտեղից ես փախա։ Այնուհետև խոփն ու բահը, գերանդին ու մանգաղը, այդ բոլորը առաջարկեցիր ինձ։ Ես ընդունեցի, բայց առանց հրացանս թողնելու, որովհետև տեսնում էի, որ քուրդը հափշտակում էր մեր վարուցանքը. մի բանով պետք է պահպանել նրան։ Բայց դու ինձ խրատում էիր բարի լինել և բարությամբ պատասխանել չարին. դու ինձ ասում էիր. «Մենք հայեր ենք, մեր գլուխը պետք է միշտ ցած ծռած լինի, մեր լեզուն միշտ մունջ պետք է լինի և մեր ձեռքը պետք չէ, որ բարձրանա օտարի գլխի վրա...»։ Դրանք էին քո քարոզները։ Բայց ես տեսնում էի, քանի որ գլուխս ծռում եմ, ավելի շատ են ծնծում. քանի որ լեզուս մունջ եմ պահում, ավելի շատ են հայհոյում,— ես տեսնում էի, երբ ձեռք չեմ բարձրացնում, եղած չեղածս խլում տանում են, և ես մնում եմ աղքատ ու քաչցած։ Բայց դու ամեն ինչ աստուծո վրա էիր ձգում, և պատվիրում էիր ինձ համբերել... Ես սկսեցի չհավատալ աստուծուն, երբ տեսնում էի, որ նրա աչքերի առջև ամեն տեսակ չարագործություններ կատարվում են, և նա միշտ մնում է անտարբեր։ Իսկ քո բարկության չափն անցավ. գու արտաքսեցիր հոր տնից անառակ որդու, որ իր պապերի սովորու-

Քյուններով չէր գնում, որ ատում էր ստրկական խոնարհությունը, որ չէր սիրում իր հալածողի ոտները լիզել...

— Բայց դու ո՞ւր գնացիր նրանից հետո և ի՞նչ էիր շինում,— հարցրեց վշտացած հայրը։

— Ես այնուհետև դարձա մի թափառական սրսորդ։ Բայց անասուններ սպանելու և մարդիկ մորթելու մեջ մի քայլ միայն կա, որդիդ հետո դարձավ ավազակ և սկսեց մարդիկ կոտորել... Ես ինչո՞ւ չկոտորեի, ինչո՞ւ չհամաշտակեի, երբ տեսնում էի, այն մարդիկը, որ նույնն են գործում, ավելի բախտավոր են, ավելի հարգելի են։ Եվ որ ընդհակառակն, տեսնում էի, այն մարդիկը, որ բարի են, որ մի մրջիմ անգամ սպանելու սիրտ չունեն, որ ավազակ չեն, նրանք թշվառ են, և ո՛չ իրանց ընտանիքի, և ո՛չ իրանց կայքի, և ո՛չ իրանց գլուխների տերը չեն...։

Երիտասարդը լռեց և փոքր ինչ շունչ առնելուց հետո դարձյալ շարունակեց.

— Տեսնում ես, հա՛յր, դու էլ բարի մարդ էիր, գառան պես խոնարհ էիր դու, բայց քո բարությունը քեզ չօգնեց։ Եվ այդ քահանաները, որ բարձրացած են ձողերի գլխին, և այդ դիակները, որ ընկած են նրա շուրջը, բոլորն էլ բարի մարդիկ էին. ես ճանաչում եմ նրանց։ Բայց չարի առջև ընկան, բարությունը չօգնեց նրանց...։ Չարի հետ պետք է չար լինել, բարիի հետ բարի. այս է պահանջում անարդար մարդկությունը...։

— Մի՛ տանջիր ինձ, որդի. Ո՛ղ հանգիստ մեռնի անբախտ հայրդ,— ասաց ծերունին նվազած ձայնով։— Քո լեզուն ավելի խոր է խոցում իմ վերքը, քան քուրդի նիզակը...։

— Ո՛չ, դու հանգիստ մեռնել չե՛ս կարող։ Նա չէ կարող հանգիստ մեռնել, որ հանգիստ չէ ապրել։ Հանգստությունը մեզ համար չէ, ո՛չ մեր խրճիթներում և ո՛չ գերեզմանի խորքում...։

— Դու գնացի՞ր, տեսա՞ր մեր խրճիթը,— հարցրեց հայրը։

— Տեսա, այրվում էր նա։

— Իսկ մա՞յրդ... քույրե՞րդ... եղբա՞յրդ...։

— Ոչ ոք չկար. գյուղումը միայն դիակներ գտա։

— Եվ չշտապեցի՞ր մի օր առաջ ձեռք հասցնել անօգնական հորը և ազատել նրա ընտանիքը։

— Ես դրա վրա չէի մտածում, թեև գիտեի, որ այս երկիրը այս օրերում կրակի և սրի կերակուր պիտի դառնա։ Եվ ի՞նչ կարող էի անել ես. մի ձեռքը բյուրավոր ձեռքերի դեմ ոչինչ անել չէ կարող։ Եվ ո՞վ կարող է օգնել մի ժողովրդի, որ ինքն իր

Ձեռքովն է սրում թշնամու սուրը։ Ավելի քան յոնակուլը, մեկ, ինքներս մեզ համար պատրաստեցինք ստրկության շղթանները... Նրանց զարբնեցին մեր պապերը և կաշկանդեցին զավակներին...։ Եվ քո՛ղ անիծյա՛լ լինին նրանք... որ խլեցին մեզանից ամեն մի հրկաթի կտոր և մի դանակ էլ չթողեցին մեզ մոտ...։ Եվ քո՛ղ անիծյա՛լ լինին նրանք, որ խլեցին մեզնից մեր սիրտը և նրա տեղը մի կտոր մեռած միս դրեցին...։ Եվ քո՛ղ անիծյա՛լ լինին նրանք, որ սովորեցրին մեզ բարի լինել, հնազանդ լինել, համբերող լինել...։

Այսպես անագորույն որդին կարդում էր իր սարսափելի մեծքները ողորմելի հոր գլխին, այսպես նզովում էր նա պապերի սուրբ հիշատակը, մի այնպիսի բոպեում, երբ ծերունին մարելու վրա էր։ Այսպես մի շար գևի նման, կարծես աշխատում էր խլել նրանից իր վերջին հունչը, նրանից, որ իրան շունչ և կյանք էր տվել։

— Բավական է,— խոսեց ծերունին մեծ դժվարությամբ— Դու եկար մեր գլխին անեծքնե՞ր թափելու։

— Ո՛չ, ես դրա համար չեկա։ Մեր հայրերը այդ պատվին էլ արժան չեն։ Ինձ քաշեց դեպի հայրենիքը մի սիրտ, որը սիրում էր ինձ։ Ես եկա նրան ազատելու։ Հորից, մորից և ազգականներից անարգված որդուն սիրում էր նա։ Նա սիրում էր ավազակին, որից դժողքը սարսափում է. նա սիրում էր եղեռնագործին, աքթե հրեշտակները և սատանաները առում են։ Ես եկա նրան փրկելու...։

Ծերունու գլուխը կրկին թեքվեցավ որդու բազուկների վրա, և նա վերջին խոսքերը չլսեց։ «Դու անիծեցիր, բայց ես օրհնում եմ քեզ»...— ասաց նա և աչքերը փակվեցան։ Բայց շրթունքները դեռ շարժվում էին. և նա մրմնջում էր աղոթքի նման մի բան, որ վերջացրուց այս խոսքերով. «Աստված, Ների՛ր որդուս»...։

Այդ նրա վերջին խոսքն եղավ։

Սրիտասարդը երկար բաց չէր թողնում հոր անշնչացած մարմինը իր գրկից. երկար նրա աչքերից արտասուքը թափվում էր ծերունու ձյունի պես սպիտակ, բայց արյունով ներկված ալիքների վրա։ Այդ երկրորդ արտասուքն էր, որ թափում էր նա սիրելի հայրենյաց հողի վրա ոտք կոխելուն հետո։

Երբ բոլորովին հանգստացած էր ծերունին, նա վեր առավ մարմինը և այնպես արյունաթաթախ դրեց մի փոսի մեջ. հետո իր դաշույնի ծայրով փորեց հողը, ծածկեց նրան։ Եվ ապա մոտա-

վոր լեռան ժայռերի բեկորներից բերեց մի քանի կտորներ և դրեց գերեզմանի վրա, ասելով.— Հանգստացի՛ր, ո՛վ բարի մարդ, և թող այս գերեզմանը մոտ լինի այդ զոհարանին, ուր մորթվեցան մեր հայրենիքի երևելիները։ Այս սպանդանոցը կլինի մի հավիտենական խրատ ապագա սերնդին, որոնց հիշել կտա իրանց թշվառ անցյալը... որոնց մտածել կտա հիմնել ներկան ավելի հաստատուն պայմանների վրա... և այն ժամանակ գուցե պապերի արյունը որդիների փրկության ճանապարհը կբա՛ցանե...։

Ե

Ամփոփելով հոր մարմինը իր անշուք գերեզմանի մեջ, երիտասարդը կրկին շարունակեց իր ճանապարհը։ Նա այժմ գնում էր բոլորովին խելագարի նման, ընկած դառը մտածությունների մեջ։ Կորցնելով հայր, մայր, եղբայր և քույրեր, նա այժմ սարսափելի կասկածի մեջ էր՝ կորցնել և նրան, որին սիրում էր։ Այս պատճառով շտապում էր նա։ Բայց դեռ բավական ճանապարհ կար, մինչև կհասներ այն գյուղը, ուր բնակվում էր նա։

Նա գնում էր այնպիսի անուշացանելի շավիղներով, որոնց շրջակայքում ժայռերի, մացառների և թփերի մեջ մի ամբողջ բանակ կարող էր թաքչիլ և ուղևորի աչքից անհայտ մնալ։ Եվ այս պատճառով մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ մի քանի անգամ նրա ականջներին զարկեցին անորոշ ձայներ, հետո պարզ լսելի եղավ իր անունը՝ «Սարհատ, Սարհատ»։ Ո՞վ կարող էր լինել դա։ Նույն շրջակայքում հազիվ թե մի մարդ կարող էր ճանաչել նրան, թեև նա ուներ ընկերներ, բայց նրանց մի քանի օր առաջ զանազան հանձնարարություններով ուղարկել էր դեպի զանազան կողմեր։ Մտածեց, գուցե նրանցից մեկը լինի և մատը բերանին դնելով, խորհրդական ձայնով շվացրուց։ Նրան պատասխանեցին բավական մոտավոր տեղից, բայց ձայնը շատ օտարոտի երևաց։ «Նրանցից և ոչ մեկը լինել չէ կարող»,— մտածեց ինքնիրան, և հրացանը ուսից վեր բերելով, կանդնեց, իր շուրջը նայելով։ Նույն միջոցին «Սարհատ» անունը կրկին զարկեց նրա ականջներին, երկու թևքեր փաթաթվեցին նրա վզովը, և մի մարդ սկսեց ջերմ համբույրներ սփռել նրա երեսի վրա։

— Երևի իմ տերը չէ ճանաչում իր ծառային,— ասաց նա քրդերեն լեզվով։

— Ճանաչեցի, Մըստո,— պատասխանեց երիտասարդը և ուրախությամբ համբուրեց Նրան։

Մըստոն ազգով քուրդ էր, եզիդիների աղանդից. նա երիտասարդի հոր հովիվն էր և նրա մանկության ընկերը։ Մի կլորիկ պատանի էր Մըստոն խիստ աշխույժ և հավատարիմ, երբ Յողեց Նրան երիտասարդը, իսկ այժմ գտնում էր նրան հասակն առած և բոլորովին այրական դեմք ստացած։ Նա զինվորված էր Քեքի կերպով. ուներ միայն հրացան, Քուր և ատրճանակներ։ Երիտասարդը շատ ուրախացավ, որ հանդիպեցավ իր հոր տան հավատարիմ ծառային, և ավելի այն պատճառով, որ նրանից կարող էր քաղել այն տեղեկությունները, որ իրան շատ հարկավոր էին։

— Ա՜խ, որքա՜ն հիմար եմ ես, Սարհատ,— ասաց Մըստոն իր սովորական ծիծաղով.— քիչ էր մնում, որ չճանաչեի քեզ. հենց որ տեսա, մտա Քփի ետևը, հրացանս ուղղեցի... հենց տրխկացնելու վրա էի, մեկ էլ աչքիս ընկավ ճակատիդ սպին. ինձ ու ինձ ասացի, դա աղան է, էլ չարձակեցի... Ա՜խ, ինչպե՜ս փոխվել ես դու, սատանան չի ճանաչի։

Մըստոն կրկին փաթաթվեցավ և կրկին սկսեց համբուրել իր տերին։

— Դու ուզում էիր ինձ սպանե՞լ, Մըստո,— հարցրեց երիտասարդը։

— Պա՛ւ Ուզում էի նիզակդ խլել. իմը կոտրվեցավ։ Առանց նիզակի քուրդին ամոթ է ման գալ։

— Ե՞րբ կոտրվեցավ։

— Կռիվ ունեցա քրդերի հետ., երբ մեր ոչխարները Քալանում էին։ Բոլորը տարան անհավատները, մի հատ էլ չթողեցին։ Քո քուռակն էլ տարան, Սարհատ, այն կապույտ քուռակը. մի տեսնեի՜ր, ի՜նչ լավ ձի էր դարձել. ամեն օր լավ ուտացնում, չաղացնում էի, մի օր աղան կգա, կնստի. տարան անհավատնները... այնքան ոչխարներից մեկն էլ չթողեցին։

— Մե՞ր ոչխարները։

— Ձերը. բա ո՞ւմը. Մըստոն խո ոչխար չունի։ Ոտքիս էլ գընդակ դիպավ։ Բայց ես էլ մի քանիսին գլորեցի...

— Հիմա ո՞ւր էիր գնում այսպես կաղլիկ ատով։

— Գնում էի այս կողմը... բան կար...

— Ի՞նչ կար։

— Ա՜խ, լեզուս չէ բռնում, որ ասեմ... անիծվի՜ն քրդերը... աղայինս...

Մքրտոն չկարողացավ իր խոսքը վերջացնել, նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով և սկսեց երեխայի նման հեկեկալ։

— Սպանեցի՞ն... իմանում եմ,— ասաց երիտասարդը։— Գնում էիր ի՞նչ անես։

— Թաղեմ։ Ես այսպես չէի թողնելու։ Իմ աղան լավ աղա էր։

— Ես թաղեցի,— պատասխանեց երիտասարդը տխուր ձայնով։— Դու էն ասա՛, Մքրտո, քե մի բան գիտես մորս, քույրերիս և եղբորս մասին։

— Մքրտոն ամեն բան գիտե. գիժ չէ՞, որ չգիտենա։ Գլխի՞ս պատմեմ։

— Ո՛չ, կարճ կապի՛ր։ Ի՛նչ կհարցնեմ, էն ասա։

— Լավ, հարցրու։

— Ե՞րբ եկան քրդերը։

— Քրդերը եկան երկու օր առաջ. գիշեր էր, երբ եկան նրանք. մարդիկ բոլորն էլ քնել էին։ Նրանք շատ չէին, հարյուր ձիավոր հազիվ կլինեին, որ եկել էին մեր գյուղի վրա. մյուսները գնացել էին ուրիշ գյուղերի վրա։ Բայց հայի գյուղը թալնելու համար տասը ձիավոր էլ բավական է։ Ինչո՞ւ հայերը դոչաղ չեն, ասղա, դա լավ չէ, դա շա՛տ վատ է։ Լացն ու աղաղակը բարձրացավ, երբ նրանք խրճիթների դռները կոտրատեցին և ներս մտան։ «Ծո՛, խանիխարաբնե՛ր, ասում էի ես հայերին, խո կնիկ չեք, մարդ եք, քե որ թուր ու թվանք չունեք, քարով, փայտով, կացինով խփեք ու դուրս արեք էգ շներին»։ Բայց ով էր իմ ձենը լսողը։ Առաջ նրանք սկսեցին դուրս տալ, ինչ որ տանելու էին, քե՛ ապրանք, քե՛ կին և քե՛ աղջիկ. բայց մնացած անպիտան ապրանքները՝ ծերերի, պառավների, երեխաների հետ՝ թողեցին խրճիթներում, դռները կրկին փակեցին, հետո կրակ տվեցին, այրեցին։ Իսկ տղամարդերին կոտորում էին։

— Ոչ ոք չազատվեցա՞վ։

— Ազատվեցան նրանք միայն, որ առաջուց բանը գիտեին ու փախել գնացել էին, սարերում թաք էին կացել։ Բայց շատերը չէին հավատում, քե քրդերը այնպես կանեին. նրա համար, որ գայմաքամը գրում էր ժողովրդին՝ իրանց տեղումը հանգիստ մնան, չվախենան։ Խաբում էր անիծածը։

— Մեր տան հետ ի՞նչ պատահեց։

— Հայրդ տանը չէր, գնացել էր Բաշ-Կալա, ինձ ասաց.— Մքրտո, տունը պահիր, մինչև ես կդառնամ։ Ես արքուն էի, երբ քրդերը եկան, հրացանը ձեռիս կտուրի վրա կանգնած էի։ Բայց

ի՛նչ կարող էր անել մենակ Մրստոն այնքան գազաններին. մի տասը տղամարդ եթե հետս ունենայի, նրանց չէի թող տալ, որ գյուղն էլ մտնեին, բայց մենակ էի՛, ես ձեռք էլ չբարձրացրի, նրա համար, որ քուրդի խասլաթը լավ էի իմանում, հենց որ մեկին դիպչեի, ալ մի հոգի կենդանի չէին թողնի ես աշխատում էի մի կերպով ընտանիքը ազատել. մնացածը, ասում էի, գլուխը քարը, ո՛ղ տանեն։ Առանց ժամանակ կորցնելու, ես տնից դուրս հանեցի մորդ, եղբորդ և երկու քույրերիդ. բայց այնքան հիմար էի, որ չմտածեցի, թե տանը օրորոցի մեջ տղա մնացել «երեխա՜ս, երեխա՜ս», գոռաց մայրդ և վազեց դեպի տուն։ Ես մնացի երկու սրի մեջտեղում, չէի իմանում, դեպի ո՛ր կողմը դառնամ։ Եթե աղջիկներին թողնեի, քրդերը կտանեին, լավ է, ասացի, դրանց տանեմ մի տեղ թաքցնեմ, հետո դառնամ դեպի մայրը։ Ծղրտոր և քույրերիդ թաքցրի գյուղից հեռու գարու արտի մեջ և շուտով վազեցի դեպի մայրդ։ Երբ հասա, տեսա, տունը վառվում էր բոցերի մեջ. բայց խեղճ կինը ոչ իմ կանչելուն ականջ դրեց, և ոչ էլ բոցերին մոտիկ տվեց, մտավ կրակի մեջ. այն րոպեում փուլ եկավ կտուրը, և նա էլ դուրս չեկավ...։

Քարացածի նման լսում էր երիտասարդը այս բոլորը. նա դուն-նաթափվել էր մարմարիոնի պես, և բարակ շրթունքները դողդողում էին տենդային անհանգստությամբ։ Արտասուք նրա աչքերում չէր երևում։

— Հայրս ի՞նչու գնաց Բաշ-Կալա,— հարցրեց նա դողդոջուն ձայնով։

— Երբ լսեցին, թե Շեյխը հրամայել է գավուրներին կոտորել, ամենի վրա երկյուղ ընկավ, չէին իմանում, թե ինչ անեն, ո՛ր կողմը փախչեն, որ ազատվեն։ Այն ժամանակ հայրդ հավաքեց գյուղերի տանուտերներին, երկու քահանայի ու մի վարդապետի հետ գնացին Բաշ-Կալա, որ մուդուրին, գայմագամին ասեն, որ նրանք ասկար (զինվոր) ուղարկեն երկիրը պահպանելու։ Մուդուրն ու գայմագամը առաջ խոստացել էին, թե ասկար կուղարկեն, հետո այսօր էգուց գցելով, այնքան ուշացրել էին, մինչև քուրդր եկավ, իր բանը տեսավ...։ Հետո գնացողներն տեսնելով, որ գայմագամը խաբում է, հույսը կտրած ետ էին դարձել։ Բայց քուրդերը իմանալով, որ գայմագամի մոտ էին գնացել, ճանապարհին բռնել էին և այնպես էին արել, որ դու ինքդ քո բարի աչքով տեսար...

— Հիմա ո՞րտեղ են քույրերս, եղբայրս,— հարցրեց երիտա-

սարդը, երկչոտ վստահությամբ,— մի՛ գուցե նրանց էլ մի փորձանք պատահած լինի։

— Նրանք հիմա լավ տեղում են. ես տարա նրանց մեր էլի (ցեղի) մեջ, մեր չադրումն են կենում կնոջս մոտ։ Դու չե՞ս իմանում, Սարհատ, ես ախար հիմա ձին ունեմ, մի երեխա էլ ունեմ, մի սիրուն երեխա։ Հայրդ (աստված նրա հոգին լույսի բաժին անե) ինձ պսակեց, մի լավ աղջիկ բերեց, և հարյուր ոչխար էլ տվեց, ասում էր. «Մըստո, բավական է ինչ որ ծառայեցիր, գնա՛ դրանից հետո քեզ համար ապրիր, տուն ու տեղի տեր դարձիր»։ Բայց ես ձեր տան հացը կերել էի, նրանով էի մեծացել, ասում էի,— չէ՛, աղա, քո տան մեջ պետք է մեռնեմ, և քանի Սարհատը չի եկել, ես քո մեծ որդին կլինեմ։

Երիտասարդի սիրտը չդիմացավ այս խոսքերին, նա գրկեց Մըստոյին, և ճակատիցը համբուրեց, ասելով.

— Դարձյալ դու իմ եղբայրը կլինես, բարի Մըստո, ես քեզանից չեմ բաժանվի։ Բայց դու այն ասա՛, կարծում ե՞ս, որ եղբայրս և քույրերս ձեր չադրում ապահով կմնան։

Պատանի քուրդը ինքնավստահ պարծենկոտությամբ պատասխանեց.

— Շեյխ Ջալալեդդինը իր բոլոր ավազակներով Մըստոյի չադրը մտնել չէ կարող։ Դու ինքդ լավ ես իմանում եզիդիների ղեյրաքը (նախանձախնդրությունը). մի մարդ, ինչ ազգից էլ որ լիներ նա, երբ մտնում էր եզիդիի չադրի տակը, այն ցեղի բարի հյուրն է համարվում. այն ժամանակ բոլոր ցեղը իր արյունը կթափի և իր հյուրին թշնամու ձեռքը չի տա։

Հանկարծ նա խոսքը կտրեց և սկսեց ուշադրությամբ ականջ դնել։

— Լսում ե՞ս,— հարցրեց նա,— այդ ձայները։

— Ի՞նչ ձայներ,— հարցրեց երիտասարդը, որովհետև նա այն աստիճան խռովված էր, որ ոչինչ ձայն չէր լսում։

— Երգում են...։ Այսպես երգում է քուրդը, երբ թալան և գերիներ է տանում։

— Ուրեմն գնանք,— ասաց երիտասարդը։

— Գնանք,— կրկնեց պատանին։

Երկուքն էլ դիմեցին դեպի այն կողմը, որտեղից լսելի էին լինում ձայները։

2

Կես ժամից հետո նրանք գտնվում էին մի լեռան բարձրավանդակի վրա, որտեղից նկատեցին ձորի մեջ մի քնկացող քարավան, որը հետավորության պատճառով թեև պարզ չէր նշմարվում, բայց նրա օտարոտի երևույթը խիստ կասկածավոր ձև էր տալիս նրան։

— Մենք քարավանի առաջը կկտրենք, թե որ այս կողմով գնանք,— ասաց Մըստոն ցույց տալով հազիվ նկատելի շավիղը, որ միայն որսորդներին էր մատչելի։

— Բայց ես չեմ ուզում, որ նրանք տեսնեն մեզ,— ասաց Սարհատը խորհրդավոր ձայնով։

— Տեսնել չեն կարող, հազար աչք էլ ունենան տեսնել չեն կարող. այս լեռները ես ճանաչում եմ որպես իմ հինգ մատը։ Կնա՛նք։

Մըստոյի ընտրած ճանապարհը, թեև շատ դժվարին էր և անդադար սարսափելի ելևէջներով էր գնում, բայց այնքան կարճ և կտրուկ էր, որ շուտով նրանք անցան քարավանը, և անտեսանելի կերպով քաջելով թփերի մեջ, սկսեցին հեռվից դիտել նրան։ Սարհատը մի հարևանցի հայացք ձգելով քարավանի վրա, տեսավ, որ դա քուրդ ասպատակների մի մեծ խումբ էր, որ տանում էին ավար և գերիներ։ Նա դարձավ դեպի իր ընկերը այս խոսքերով.

— Կարո՞ղ ես, Մըստո, մի կերպով մտնել այս քարավանի մեջ և իմանալ, թե գերիները ո՞րտեղից են բերում, ուր են տանում և այս գիշեր ո՞րտեղ կիջևանեն կամ իրանք քրդերը ի՞նչ ցեղից են։

— Բոլորը կարող եմ գիտենալ։

— Ի՞նչպես կմտնես նրանց մեջ։

— Ինչպես պետք է մտնել, ինձ խո չեն ուտի. կգնամ, բարև կտամ, քեֆները կհարցնեմ, հետո ես գիտեմ, թե ինչ կասեմ....

— Լա՛վ, գնա՛, չուշանա՛ս։

Մըստոն սատանայի նման աներևութացավ։ Իսկ Սարհատը այժմ սկսեց ավելի հետաքրքրությամբ նայել քարավանին։ Ի՞նչ էր տեսածը։ Զիավոր քրդերի մի բազմություն, եզների, ավանակների և սայլերի վրա բարձած, քշում էին խառնիճաղանճ քարավանը, որ ուսնում էր տնային կարասիք և զանազան տեսակ իրեղեններ։ Թեռների վրա կապել էին մի-մի կամ երկու-երկու կին, աղջիկ և մանկահասակ պատանիներ։ Ավարը և գերիները միասին մի բեռն էին կազմում և քշում էին առաջ ամենայն սաստկությամբ։ Նրանք

տարվում էին այն անասուններին վրա, որ պատկանում էին Քշվառ գերիների ծնողներին։ Տերը իր անասունի վրա նստած գերի էր գնում։ Քարավանի ընթացքը շտապեցնելու համար քրդերը ցցած ունեին իրանց նիզակների ծայրերին մարդկային կառափներ. ծնողների կտրած գլուխը ցույց էին տալիս որդիներին, որպես մի խրատվիլ, որ վախենան, որ փորձ չփորձեն փախչելու, շուտ-շուտ գնան, ուր որ տանում են նրանց և ձայն չհանեն...։

Սարհատը երկար նայել չկարողացավ, նրա գլուխը պտտվեցավ, և քարավանը անցավ։

Նրան այնպես էր թվում, որ աշխարհս փոխվել է, Նեռը հայտնըվել է, և մարդը, աստուծո պատկերը, կատաղի գազան դարձած իր նման մարդերի արյունը ծծում է, նրանց միսը ուտում է։ Նա շատ էր ցանկանում ինքն էլ նույն գազաններից մեկը լինել, և դրա համար այրական սիրտ և բավական քաջություն ուներ. բայց ափսոսում էր, որ մենակ է, շատ ընկերներ չունի։

Հուսահատությունը շատ անգամ ակամա կերպով ձգում է մարդուն ծայրահեղ մտածումների մեջ։ Սարհատը բնությամբ բարի էր, բայց հանգամանքները նրան չար էին շինել։ Նա տեսնում էր մի ամբողջ ժողովուրդ և այն ժողովուրդը, որին ինքն էլ էր պատկանում, հավի նման մորթում են, տունը ավերակ են դարձնում, կայքը հափշտակում են, որդիքը գերի են տանում,— և այդ ժողովուրդը ոչինչ միջոցներ չունի պաշտպանվելու։ Նա գիտեր, որ այս սոսկալի պատահարները դարերով կրկնվում են նույն ժողովրդի հետ և տակավին նա չէ մտածել ընդդիմադրության մի զորություն կապելու։ «Ծթթե կարիքը,— ասում էր նա,— մարդու վարպետ է անում, եղանակների խստություններից պաշտպանվելու համար նա հագուստ է հնարում, գազաններից պաշտպանվելու համար զենքեր է հնարում, ինչո՞ւ չէ մտածում նա միևնույն խելքը բանացնել մարդակերպ գազանների ձեռքում ղոհ չդառնալու համար»։ Այսպես մտածելով, Սարհատը այն եղրակացության էր հասնում, թե այն ժողովուրդը ինքն էր մեղավոր, որ կյանքի պահանջները չէր հասկացել և չէր մտածում թե ինքը երկրի վրա է բնակվում, մարդիկների հետ գործ ունի և ոչ թե հրեշտակների հետ...։

Սարհատը երկար էր թափառել երկրի վրա, շատ ազգեր և շատ աշխարհներ էր տեսել, բայց իր կյանքում ոչ մի լավ մարդու չէր հանդիպել, և այդ պատճառով նա մարդկանց վրա կազմել էր խիստ վատ գաղափար։ Բոլոր մարդերին նա ավազակներ էր համարում, այն զանազանությամբ միայն, որ մեկը կոպիտ սրով է

հափշտակում. մյուսը՝ խելքով, երրորդը՝ արհեստով, չորրորդը՝ մարդասիրության և քաղաքակրթության անունով և այլն։

Այս տեսակ մտքեր բացատրելու համար Սարհատը իր առանձին լեզուն և արտասանության ձևերն ուներ, «Ավազակությունը,— ասում էր նա,— մարդկանց մեջ զանազան գույներով և շատ անպատմ գեղեցիկ ծրարներով է հայտնվում. դու պատառիր արտաքին կեղևը, և կտեսնես միջուկը ավազակություն է, և ավելի ոչինչ»։

Սարհատը ինքն էլ ավազակ էր, մի արյունահեղ և սոսկալի ավազակ. նա եթե ծնված լիներ մի ուրիշ երկրի վրա և մեծանար մի ուրիշ շրջանում, գուցե ուրիշ տեսակ մարդ, կամ այլ տեսակ ավազակ կդառնար, որովհետև ամեն մի ավազակի գործունեությունը համապատասխանում է նույն հասարակության, որի միջից նա հայտնվում է։ Ավազակը մի սարսափելի բողոք է հասարակության անկարգ կազմակերպության դեմ։ Հայաստանի լեռների վրա, ուր երկու հակառակ ծայրերի վրա կանգնած են երկու հակառակ ազգություններ,— մեկը՝ վերջին ստրկության հասած հայը, մյուսը՝ վերջին բարբարոսության հասած մահմեդականը,— եթե ստրուկների կողմից բողոք է բարձրանում դեպի բռնակալությունը, դա բնականաբար պիտի ընդուներ ոչ այլ կերպարանք,— բայց միայն Սարհատի ավազակային կերպարանքը...։

Բայց զարմանալին այն էր, թե ինչո՞ւ այնքան փոքր էր սարհատների թիվը. նրա ամբողջ հրոսակը կազմված էր տասներկու քաջերից, որոնց նա կոչում էր «ավազակների առաքելությունը»— Այս հարցը բացատրելու համար պետք է երկար ու բարակ քննությունների մեջ մտնենք. մենք թողնում ենք այդ, ահա՛ Մըստոն կրկին հայտնվեցավ, տեսնենք, նա ինչ է ասում։

— Ամեն բան իմացա,— ասաց նա։

— Մեկ-մեկ ասա՛, ինչ որ կհարցնեմ,— խոսեց Սարհատը։ — Ջիավորները քանի՞ հոգի էին։

— Համբարեցի, հիսունից ավել չեն։

— Ո՞ր ցեղից են։

— Հարտոշի են[1]։

— Գերիները և թալանը ո՞ր կողմից են բերում։

— Շատախու կողմերից[2]։

— Ո՞ւր պիտի տանեն։

---

[1] Քրդերի մի կխսավայրենի ցեղ է, որ բոլորովին հաստատաբնակ կյանք չէ վարում։

[2] Մի գավառ է Վասպուրականում։

— Դեպի Սոմայի[1]։

— Այս գիշեր ո՞րտեղ միտք ունեն իջևանելու։

— Հասպիստանի հովիտների մեջ, Խանա-Սորի մոտ։

Սարհատը թողեց իր հարցուփորձը և սկսեց մատներով լուռ մի բան հաշվել. հետո նա կրկին դարձավ դեպի պատանին.

— Ի՞նչ ես կարծում, Մրստո, դրանք ե՞րբ կհասնեն Սախակալ-Թուքան[2] կիրճին։

Մրստոն րոպեական մտածությունից հետո, պատասխանեց.

— Սախակալ-Թուքան կիրճին կհասնեն, երբ արևը մտնելու մոտ կլինի։

— Ես էլ այսպես եմ կարծում,— ասաց Սարհատը։

— Հիմա լսի՛ր, Մրստո,— ավելացրեց նա.— ի՞նչքան ժամանակում կհասնես մինչև Բիժինկերտ գյուղը։ Ճանաչո՞ւմ ես։

Մրստոն նայեց արևին և պատասխանեց.

— Ուղիղ կեսօրին այնտեղ կլինեմ։

— Շատ լավ,— շարունակեց Սարհատը,— դու տեսել ե՞ս Բիժինկերտից փոքր ինչ հեռու ձորի մեջ մի մատուռ։

— Տեսել եմ, երկուսն է, մեկը քանդված է։ Ո՞րն ես ասում։

— Հենց այն քանդվածն եմ ասում։

— Ճանաչում եմ։ Մի գիշեր այնտեղ թաք եմ կացել, երբ մի ձի էի գողացել։ Լավ թաքնվելու տեղ է։

Սարհատը հետո ուրիշ հարց առաջարկեց։

— Ի՞նչ տեսակ կենդանիների ձայնին նմանեցնել կարող ես։

— Շատերի. շան նման հաչել գիտեմ, աքլորի նման խոսել գիտեմ, էշի նման կզոռամ, գայլի նման կոռնամ, գառան նման կմռռամ, կատվի նման միա-ո՜ւ կանեմ, հոպոպի նման բի՛-բո՜ւ կանեմ, էլ ի՞նչ ես ուզում։ Ուրիշ շատերն էլ գիտեմ։

— Այդ վերջինը բավական է։ Հիմա լսիր։ Ուղիղ կգնաս դեպի այն քանդված մատուռը, որտեղ գողացած ձին թաքցրիր։ Դեռ չհասած մատուռին մի բլուր կա...

— Որի գլխին տնկած է մի ծակ քար,— ավելացրեց Մրստոն։

— Այո՛։ Այն ծակ քարի մոտ կկանգնես, երեք անգամ հոպոպի ձայն կհանես. քեզ կպատասխանեն նույն ձայնով։ Հետո ձայնդ կփոխես. երկու անգամ բուի ձայնով կկանչես։ Այն ժամանակ

---

[1] Մի գավառ է Պարսկաստանի Ուրմի նահանգի մոտ։

[2] Սախկալ-Թուքան նշանակում է մորուքից բռնող. այսպես կոչվում են առհասարակ այն նեղ և դժվար անցանելի կիրճերը, որոնց մեջ ավազակներն ավելի հեշտությամբ են որսում ճանապարհորդներին։

քեզ մատ ֆհայտնվի մի մարդ։ Դու նրան կասես, դեռ արևը մայր չմտած պատրաստ լինեն Սախակալ-Թուքան կիրճի մոտակայքում։

— Կարելի է նա հարցրեց, թե քեզ ո՞վ ուղարկեց։

— Իմ անունը կհայտնես։

— Կարելի է, նա չհավատա։

— Այս մատանին ցույց կտաս։

Սաքհատը հանեց իր մատից մատանին և տվեց Մըստոյին։

— Կարելի է նա հարցրեց, թե ի՞նչ գործի համար է։

— Դու կպատմես այդ գերիները տանող քարավանի մասին բոլորը, ինչ որ տեսար, և կասես, թե քարավանը Սախակալ-Թուքան կիրճի մեջ մտածին պես, պետք է նրա առաջը կտրենք, որ գերիները ու թալանը խլենք քրդերից։

— Իմացա։ Նրանք քանի՞ հոգի են։

— Տասն և երկու։

— Ձ՞վքեր են։

— Իմ ընկերները։

— Տասն և երկու հոգին բավական է հիսունի դեմ Սախակալ-Թուքան կիրճում,— նկատեց Մըստոն.— ես էլ նրանց հետ տասն և երեք կլինենք։ Բայց 13 թիվը նաս[1] է։

— Ինձ էլ հաշվելու լինես, 14 հոգի կլինենք,— ասաց Սարհատը,— 14-ը նաս չէ։

— Մեզանից չորս հոգի բավական է, որ կիրճի դուռը կտրեն, էլ ինքը սատանան չէ կարող այնտեղից դուրս գալ,— նկատեց Մըստոն.— ինչ լավ տեղ ընտրեցիր, աղա, բայց դու ո՞ւր կմնաս։

— Ես ծածուկ կհետևեմ քարավանին, մինչև կիրճին հասնելը։ Բայց դու այն ասա՛, ուրդ քեզ խո չի՞ նեղացնի, մինչև թիմինկերա բավական հեռու է։

— Մ՛չ, չի նեղացնի, անիծված գնդակը մսի միջովն է անցել, ոսկորին չի դիպել, մահլա՛մ եմ դրել ու պինդ կապել։

— Վերքը քանի՞ օրվա է։

— Երեք օրվա, այսպիսի վերքեր շատ է տեսել Մըստոն, վնաս չունի։

— Դե՛հ, հիմա գնա։

Սաքհատը և Մըստոն բաժանվեցան, մեկը սկսեց գնալ դեպի քանդված մատուռը, մյուսը սկսեց զարտուղի ճանապարհներով հետևել գերիվարներին։

---

[1] Նաս նշանակում է անբարի կամ չարագուշակ։ 13 թիվը նաս է համարվում մահմեդականների մեջ. համբարելու միջոցին 13 թվին հասնելու ժամանակ մահմեդականը միշտ անց է կացնում, ասելով. «13 չէ»։

Սարհատի հետ բավական ծանոթ է ընթերցողը, հարկավոր է փոքր ինչ ծանոթանալ և նրա ընկերների հետ, որոնցից կազմված էր նրա հրոսակը։ Ջնայելով, որ Սարհատն էր պետը և գլխավորը իր խումբի, բայց բոլորին «եղբայր» էր կոչում, և իրավ, այս կոչմանը արժանի էին նրանք, միացած լինելով եղբայրական խիստ սերտ կապերով։ Նրա խումբը հավաքված էր զանազան տեղերից զանազան ժամանակներում, որոնց թիվը տասն և երկուսից խիստ հազիվ էր անցնում։ Նրանց մեջ կային սասունցիք, զեյթունցիք, շատաղցիք, դիարբեքիրցիք, նրանց մեջ կային՝ մի քահանա Խարբերդի քրդախոս հայերից և մի վարժապետ։ Այս վերջինը Կ. Պոլսում բարեգործական նպատակով կազմված մի ընկերության անդամ էր, որ ուղարկվել էր Վանա կողմերի գյուղորայքում կրթություն տարածելու, բայց ռուս-թուրքական պատերազմի խռովությունների ժամանակ նա միացավ Սարհատի խումբի հետ, երբ քրդերը նրան իր գյուղական դպրոցի մեջ աշակերտների առջև սաստիկ ծեծեցին, և նրա սանիկներից մի քանիսը առևանգեցին, և մի քանի օրից հետո կրկին բաց թողեցին։

Սարհատի խումբը կազմված էր քուրդի կերպարանքով և գործում էր քուրդի անունով։ «Հայ» անունից խորշում էր նա, ոչ թե այն պատճառով, որ այդ անունը ատելի էր նրան, այլ ընդհակառակն, սիրում էր նա հայությունը,— բայց այդ անունը անհամապատասխան էր գտնում թե՛ իր պաշտոնին և թե՛ նպատակներին։ Իր թափառական կյանքում, թե՛ նա ինքը և թե՛ իր խումբը անդադար զարկվում էին քրդերի հետ, և անդադար որևիցե թշնամական հաշիվ էին վերջացնում այս և այն մահմեդական ցեղի հետ, բայց լավ գույց տային, թե իրանք հայեր են, այն ժամանակ իրանց հակառակորդները կարող էին վրեժխնդիր լինել այն ողորմելի և անպաշտպան հայերից, որոնք գուցե Սարհատի գոյության մասին ամենևին տեղեկություն ևս չունեին։

Սարհատը իր խումբի հետ Դիարբեքիրի կողմերումն էր, երբ լսեց քուրդերի կատաղի շարժումը, երբ իմացավ Ջալալեդդինի սարսափելի դիտավորությունը և երբ հայտնի եղավ նրան Շեյխ Իբադուլլահի դժոխային խորհուրդը։ Նա իսկույն յուրայիններով շտապեց դեպի Աղբակա կողմերը։ Երկու ցանկություն նրան քաշեցին դեպի իր հայրենիքը, որին վաղուց մոռացել էր. առաջինը, Աղբակը քուրդերի արշավանքի գծի վրա գտնվելով, ավելի պետք

է ենթարկվեր նրանց ասպատակություններին, մտածում էր իր հայրենակիցներին օգնության ձեռք հասցնել. երկրորդ, որ ավելի գլխավորն էր, այստեղ կար «մեկը», որին նվիրված էր իր բոլոր սրտով։

Սարհատի այն խոսքերը, որ նա արտահայտում էր իր հայրենիքի ավերակների վրա շրջելու ժամանակ, այն խոսքերը, որ նա այնքան անգութ կերպով դուրս թափեց հոր առջև նրա հոդեվարքի թոպեներում,— այս բոլորը հուսահատ սրտից դուրս բխած հառաչանքներն էին, այս բոլորը դամբանական ողբեր էին, որ նա կարդում էր իր հայրենիքի գերեզմանական անշարժության վրա։ Նա զայրանում էր, երբ վրդովմունքը կատաղության և խելագարության էր հասցնում նրան, երբ տեսնում էր, որ իր հայրենիքը այն չէր, ինչ որ ինքը ցանկանում էր որ լիներ։ Նա շատ լավ էր հասկանում իր վիճակի բոլոր վատթարությունը, նա ինքը սարսափում էր իր արյունոտ ձեռքերից, թեև այն ձեռքերը միշտ թշվառների պաշտպան են եղել, և երբեք չեն թափել մի անմեղ արյուն, բայց նրա անձնասիրությունը վիրավորվում էր, տեսնելով, որ ինքը իր բոլոր արժանավորություններով ստիպված էր լինել մի ավազակային հրոսակի գլխավոր, մինչդեռ կարող էր ամբողջ գունդերի հրամայել և իր հայրենիքը մաքրել ավազակներից...

Դեռ Աղբակ չհասած, նա իր ընկերներին առաջարկեց այնտեղ, պատվիրելով հարկավորած օգնությունը մատուցանել տեղային բնակիչներին, իսկ ինքը մենակ ուղևորվեցավ դեպի Վան քաղաքը։ Այնտեղ նա ներկայացավ փաշային, և հայտնելով այն վտանգը, որ սպառնում է Աղբակա հայերին, խնդրեց, որ իրան թույլ տան՝ տեղային բնակիչներից կազմել մի գունդ՝ երիթը քրդերի և բաշիբոզուկների ասպատակություններից պաշտպանելու համար։ Բայց նրա խնդիրը չընդունվեցավ, նրան պատասխանեցին. թե «կառավարությունը ինքն ամեն խնամքներ գործ է դրել երկրի հանգստությունը պահպանելու համար»։

Նա ինքը շատ լավ էր հասկանում այս խոսքերի նշանակությունը և վերադարձավ Վանից առանց բավականություն ստանալու։ Եվ այս էր պատճառը, որ մենք առաջին անգամ հանդիպեցինք նրան Խոշաբա ձորում, միայնակ Վանից դառնալիս, տխուր և հուսահատ։

Բայց նրա եռանդը դեռ բոլորովին չէր թուլացել։ Երբ մտավ Աղբակ, կրկին փորձեց իրագործել իր նպատակը։ Նա դիմեց մի քանի քահանաների, վարդապետների և տանուտերերի, աշխատեց

էր նրանց համոզել, թե պետք է զինվորել ժողովուրդը գալոց վտանգի առաջը առնելու համար։ Ջալալեդդինը դեռ այն ժամանակ չէր սկսել իր արշավանքը, բայց ամեն տեղ սկսվել էին նկատելի լինել քրդերի բարբարոսությունները։ Նա օրինակ էր բերում իրանց դրացի Ջոլամերիկի ասորիներին, որոնք զինվորված էին և ոչ մի քուրդ նրանց երկիրը ոտք կոխել չէր կարողանում, և ոչ ինքը կառավարությունը կարողացավ նրանց զինաթափ անել. որովհետև պատասխանում էին, թե մենք պետք է որ մեր գլուխը պահենք, ևրբ որ կառավարությունը մեզ պահպանելու շնորհք չունի։ Նա այսպիսի շատ օրինակներ էր բերում, քաջալերական խրախուսներ էր տալիս, հորդորում էր և ուրիշ շատ բաներ էր ասում... Բայց քահանաները, վարդապետները և ժողովրդի իշխանները նրան հիմարի և խելագարի տեղ էին դնում...։ Այս ավելի վշտացրեց նրան, քան թե փաշայի խաբեությունը, և այն ժամանակ նա ավելի համոզվեցավ, թե այդ ժողովուրդն ինքն է դատապարտել իրան մի ցած ստրկության, թե նա ինքն է պատրաստել իր համար մի այնպիսի թշվառ ներկա...

Այն օրից, որ բաժանվել էր նա իր ընկերներից, նրանց մասին տեղեկություն չուներ, և չգիտեր, թե ո՞րտեղ մնացին կամ ի՞նչ շինեցին։ Միայն այն օրը մի պայմանյալ օր էր, որ նրանք ամեն կողմից պետք է հավաքվեին «քանդված մատուռի» մոտակայքում, և ինքն այնտեղ գնալով, պետք է տեսնվեր իր ընկերների հետ։ Բայց գերեվար քարավանի անակնկալ հանդիպումը նրան ստիպեց ուղարկել իր հավատարիմ Մըստոյին նրանց կանչելու Սախակալ-Թութան կիրճի մոտ, որտեղ գուցե կարողանային ազատել թշվառ գերիներին։

Մըստոյի ձեռնարկությունը անպտուղ չմնաց. նշանակած ժամում Սարհատի ամբողջ խումբը պատրաստ էր Սախակալ-Թութանի մոտ։ Ինքը նույնպես հասավ այնտեղ։ Տեսնելով իր ընկերներին, նա համբուրվեցավ բոլորի հետ, ասելով.

— Ուրախ եմ, որ ամենիդ մարմնով առողջ եմ գտնում, թեև համոզված եմ, որ սրտով ձեզանից ամեն մեկը վիրավորված է, վշտացած է, տեսնելով այնքան ավերածներ և կոտորածներ, որ գործել է բարբարոս ձեռքը։ Բայց այսօր մի գեղեցիկ դեպք առիթ կտա ձեզ գործ դնել ձեր քաջությունը, և դրա համար էլ կանչեցի ձեզ։ Մենք 14 հոգով գործ պետք է ունենանք ավելի քան հիսուն-հոգի վայրենի Հարտոշինների հետ։

— Մըստոն բոլորը պատմել է մեզ,— պատասխանեց քահա-

նան, որին այժմ կոչում էին Դալի-Բաբա[1]։— Այս խաչով (նա ցույց տվեց իր սուրը) Հարտոշինների գլխին մի լավ ապահպանիչ» կկարդամ։

— Գեպքը, իրավ, գեղեցիկ է, այս կիրճի մեջ մի զվարճալի խաղ կունենանք Հարտոշինների հետ,— ասաց ոգևորված վարժապետը, որին այժմ կոչում էին Քիթաբ-Դալխի[2]։

— Հարտոշինների հետ լավ է գործ ունենալ նեղ ծակերում. այդ անիծվածները իրանց բերաններից էլ են կրակ փչում,— ասաց տասունցի Հարոն, որին կոչում էին Սասուն Այրըր, այսինքն՝ տասունի արջ։

— Այդ դատարկախոսություններով ժամանակ ենք կորցնում, Հարտոշինները հեշտ ուտելու պատառ չեն...— նկատեց գեյթունցի Ներսոն, որին կոչում էին Զեյթուն-Քայասը, այսինքն՝ Զեյթունի ժայռ։

— Իրավ, ժամանակը քանկ է մեզ,— խոսեց Սարհատը.— մտածենք գործի վրա։ Հարտոշինները ձեզ հայտնի են իրանց քաջությամբ, նրանց հետ երեխայի խաղ ունենալ անմտություն է։ Մեզ կնպաստե միայն տեղը և դիրքը, և այս պատճառով ես ընտրեցի այս կիրճը։ Զեզանից ամեն մեկը թաքնված կլինի քարաժայռերի ետևում և այնքան կսպասե, մինչև ամբողջ քարավանը կլցվի կիրճի մեջ. այն ժամանակ դուք պետք է բաժանվեք երկու մասն, յոթ հոգի պետք է փակե կիրճի մուտքը, իսկ յոթ հոգի՝ նրա ելքը։ Մենք 14 հոգի ենք։ Ես կտամ հարձակողական նշանը բազեի ձայնով։ Աշխատեցեք, որքան կարելի է, հեռու մնալ արյունհեղությունից։ Եասեցեք միշտ Ռավանդների բարբառով, որովհետև Ռավանդները Հարտոշինների հետ մի թշնամի ցեղ են. թող նրանք կարծեն, թե գործ ունեն Ռավանդների հետ։ Եթե անձնատուր եղան, պայմանների մասին կխոսեմ ես։ Հարձակումները միշտ մի տեղից, կամ մի կողմից չպետք է լինեն, շուտ-շուտ փոխեցեք ձեր դիրքը, որ թշնամին կարծե, թե բազմաթիվ եք։ Փախչելու աշխատողներին խնայն ծակեցեք, որ ուրիշ տեղ խաբար չտանեն։

Մախակալ-Քութանը այն սարսափելի կիրճերից մեկն էր, որի նմանը շատ անգամ հանդիպում է Հայաստանի լեռներում. նրա աջ և ձախ կողմերից սեպացած ժայռերը պարսպաձև բարձրանում

[1] Դալի-Բաբա նշանակում է գիժ հայր, այդ անունը խիստ հատկանիշ էր նրա ասպարպայման բնավորությանը, որ փոխել էր քրիստոնեական ներողամտությունը հին կտակարանի վրեժխնդրության հետ։

[2] Քիթաբ-Դալխի նշանակում է գրքից խելագարված։

էին, մեջտեղում թողնելով մի նեղ անցք, որի միջով քարավանը անցնելու համար հարկավոր էր, որ բոլոր դրաստները մինը մյուսի ետևից շարված լինեին, որովհետև մոտեմոտ գնալու համար բավական նեղ էր ճանապարհը։

Նրանք գտան քարավանը այս դրության մեջ շարված կիրճի մուտքից սկսյալ մինչև նրա ելքը։ Հոգնած քարավանը խիստ դանդաղ էր ընթանում։ Սարհատը գործն այնքան ետ ձգեց, մինչև արևը մտավ և բոլորովին մթնեց։ Բայց լուսնյակ գիշեր էր։ Այնուհետև նա, վեց հոգի իր հետ առնելով, կտրեց կիրճի ելքը. իսկ վեց հոգի Դալի-Բաբային հանձնելով, պատվիրեց կտրել կիրճի մուտքը։ Քարավանը մնաց մեջտեղում նեղ փապարում լցված։ Քարավանը նո՛ւյն դրության մեջ էր գտնվում, որպես թե ածած լիներ մի հսկայական խողովակի մեջ, որի երկու ծայրերը փակված էին։

Բազեի սուր և ձգական ձայնը հնչեց, որպես թե մոտենում է իր որսին։ Ջանազան տեղերից լսելի եղան հրացանների որոտմունքներ։ Կիրճի մեջ սկսվեց մի ալմկալի իրարանցում և բարձրացավ խուլ դղրդյուն։ Հարտոշինները կատաղած գազանների նման սկսեցին այս կողմը և այն կողմ վազվզել. բայց ամեն տեղ հանդիպում էին որոտացող կրակների։ Առյուծը ընկած էր երկաթի վանդակի մեջ։

Քուրդը վտանգի րոպեներում ցույց է տալիս իր քնավորության բոլոր վսեմությունը։ Նա վիշապ է դառնում և կամենում է լեռները, ժայռերը կլանել։ Կիրճի ահագին պարսպաձև շղթաները ևս աչքին էին թվում կատաղած Հարտոշիի աչքին. նա վագրի նման մագլցում էր սեպացած ժայռերը, որ վեր բարձրանա և դեմառդեմ հանդիպի թշնամուն։ Բայց բնությունը հաղթող էր հանդիսանում. վագրը սարսափելի բարձրությունից կրկին գահավիժվում էր, կրկին գլորվում էր ցած։

Կիրճի մեջ քրդերի կատաղի աղաղակը, գերիների լացն ու կոծը, աչ և ձախ որոտացող կրակների բոմբյունը, միախառնվելով, կազմում էին խիստ սոսկալի ներդաշնակություն։ Կռիվը երկու կողմից ևս շարունակվում էր գազանային համառությամբ։ Քրդերը վճռել էին մինչև վերջին շունչը ընդդիմանալ։ Այն ժամանակ բազեի խորհրդական ձայնը նորից երեք անգամ հնչվեցավ, դա նշան էր, թե պետք չէ գթալ։ Գնդակները կարկուտի արագությամբ սկսան թափվել կիրճի մեջ։

Պարզ-լուսնային գիշերը բավական նպաստում էր կովին, և

մեր քաջերը չէին վրիպում իրանց նետումներից և կարողանում էին նշան դնել քրդերին միայն և գերիներին չվնասել։

Մի ամբողջ ժամ ևս հուսահատական-հանդգնությամբ կռվելուց հետո, քրդերի միջից լսելի եղավ մի ձայն՝ «անձնատուր, ննջ լինում»։ Այն ժամանակ Սարհատը բարձրացավ մի քարի վրա և սկսեց վերևից խոսել։

— Ավելի լավ կլիներ, որ շուտ անձնատուր լինեիք, այն ժամանակ գոնե ձեր մեծ մասը կենդանի մնացած կլիներ. դուք ձեր համառությամբ շատերին կոտորել տվիք։ Վնասը մեծ չէ. քաջերի հակատադիրն է այդ. գովում եմ ձեր հանդգնությունը։ Հիմա լսեցեք պայմանները. դուք ամենքդ կմնաք կիրճի մեջ. բայց ալաբը և գերիները բաց կթողնեք իրանց գրաստներով։ Մենք ձեղանից չենք խլի ձեր զենքերը և ձիերը. դրանք պետք են ձեզ. միայն կողոպուտից ոչինչ չպետք է պահեք ձեզ մոտ։ Դուք կմնաք կիրճի մեջ և չեք շարժվի մինչև առավոտյան լուսաբացը. այն ժամանակ ազատ եք, որ կողմ կամենաք, գնացեք։ Համաձա՞յն եք։

— Համաձայն ենք,— լսելի եղավ կիրճի միջից։

— Ուրեմն, բա՛ց թողնեք գերիներին և ավարը։

Մի քանի ժամվա մեջ կիրճը դատարկվեցավ։ Այնտեղ մնացին քսան հոգու չափ Հարտոշիներ միայն։

— Դալի-Բաբա,— դարձավ Սարհատը դեպի քահանան,— քեզ հետ կվեր առնես չորս հոգի և կքշես քարավանը դեպի Սալմաստ. մինչև արևի դուրս գալը դուք կանցնեք Պարսկաստանի սահմանը, և Սալմաստում տեղային հայերի մոտ ողորմելիները ապահով կլինեն, որովհետև այնտեղ են փախել բոլոր աղրակեցիք, որոնք ազատվել են քրդերի ձեռքից։ Սալմաստը պարսից երկիր է, այստեղ տաճկաց քրդերը մուտք գործել չեն կարող։ Խիր, ամենևին ցույց չպետք է տաս հայությունդ և գերիները չպետք է գիտենան, թե ով ազատեց նրանց։ Պարսից սահմանից դու կդառնաս քո ընկերների հետ և մեզ կգտնես Իրցի-ձորի մեջ, այն քարանձավում, որ քեզ ծանոթ է։ Իսկ ես այդ անպիտաններին կպահեմ կիրճի մեջ, մինչև դուք բավական կհեռանաք, և արևը դեռ չծագած, բաց կթողնեմ։

Դալի-Բաբան համբերությունը հատած, պատասխանեց.

— Անիծված լինեմ, եթե ես տերտեր ժամանակս մի այսպիսի երկար քարոզ եմ տվել։ Օրհնած, ի՞նչ ես ծանր ու բարակ ամեն բան այսչափ բրդում. ես խո նոր չեմ սովորում իմ կործր։

— Մուրիշի խրատը լսիր, և խմացածդ էլ քեզ պահի՛ր,— ասել

են մեր պապերը,— պատասխանեց Սարհատը ծիծաղելով։— Հիմա գնացե՛ք։ Տեր ընդ ձեզ։

Քարավանը սկսեց շարժվել դեպի Սալմաստա կողմը ազատված մարդու բոլոր արագությամբ, որ դեռ նոր փախչում էր վտանգից։ Գիշերային լռության մեջ լսելի էին լինում ջերմ օրհնություններ այն բազմաթիվ թշվառների բերաններից, որոնք արտասվալի աչքերով մնրձենում էին դեպի իրանց ազատիչները...։

Մի քանի օրից հետո ամբողջ Աղբակա գավառում տարածվել էր մի այսպիսի լուր, թե Հարտոշինները բերելիս են եղել ահագին ավար և գերիների մեծ բազմություն Շատախի կողմերից, և թե Ռավանդները վրա են թափվել և Սախակալ-Թութանի կիրճում խլել են Հարտոշիներից թե՛ ավարը և թե՛ գերիները, բայց ո՛ւր են տարել, հայտնի չէ. Սարհատի և նրա խումբի մասին ոչինչ չէր խոսվում...։ Քրդերի մեջ միմյանցից ավար և գերիներ խլելը այնքան սովորական էր, որ ոչ ոքին չզարմացրեց հիշյալ լուրը, և հայերի վրա կասկածել անգամ չէին կարող, որովհետև հային անընդունակ էին համարում այդ գործին։ Իսկ Սարհատի խումբը իրան ձևացրել էր Ռավանդների կերպարանքով, որ Հարտոշինների հետ ջեղական թշնամություն ունեին։

Ը

Աղբակա ամբողջ գավառում ոչ մի հայ չէր մնացել. 24 գյուղեր բոլորովին ավերակ և դատարկ էին. բնակիչներին մասամբ կոտորել էին և մասամբ գերի էին տարել քրդերը, իսկ մնացածները փախել էին Պարսից սահմանակից Սալմաստ և Սոմայի գավառները, ապաստանելով տեղային հայերի մոտ։ Արշավանքը այն աստիճան անակնկալ և հանկարծակի էր եղել, որ փախստականներն հազիվ կարողացել էին ազատել իրանց թշվառ գլուխը, իսկ տուն, տեղ, կայք և անասուն, բոլորը թողել էին թշնամուն։

Ջալալեդդինի արշավանքը նման էր մի սարսափելի հեղեղի, որ միանգամով չէր վերջանում, որ գալիս է, հետո ընդհատվում է, և կրկին կատաղի հեղեղը սաստկանում է նոր և նոր հոլմանքնե-

րով։ Նա ձկդրում իր հետ ուներ հինգ հազար ձիավոր միայն, ո-րոնցմով դուրս եկավ Ադրակից, դիմում էր դեպի Բայազետ, որ կողմով և անց էր կենում, Թողնում էր իր ետևից ավերակներ և ամայություն։ Եվ այնուհետև, նրա արշավանքի ձայնը լսելով հեռավոր տեղերի քրդերը, խումբերով դուրս էին գալիս, և դիմում էին դեպի իրանց առաջնորդի բանակը։ Այս վերջիններս լրացնում էին, ինչ որ պակաս էր Թողել Ջալալեդդինը։ Հեղեղի հորձանքը այսպիսով կրկնվում էր, և միևնույն երկիրը մի քանի անգամ ենթարկվում էր ասպատակություններին։

Ջալալեդդինը, որպես շեյխ և զորավար, միայն էր, որ հանձն առեց քրդերի գլխավորությունը, առաջնորդելու նրանց դեպի պատերազմի դաշտը։ Բայց քրդերին առավելապես գրգռող և նրանց կատաղությունը ոգևորող էր մի ուրիշ շեյխ, որն իր տեղից չէր շարժվել, որն ամբողջ Քուրդիստանի հոգևոր գլուխն էր համարվում, և ներգործում էր իր սրբազան Թղթերով քրդերի գարայբեկների, ղազիների և մուֆթիների վրա։ Դա Շեյխ Իբադուլլահն էր։ Այդ քրիստոնեության երդվյալ թշնամին Թույլ էր տվել ամեն տեսակ անգթություններ և հրամայել էր ամենևին չխնայել...։

Պատերազմի ժամանակ որպես քրդերի, նույնպես և բոլոր մահմեդական ցեղերի սպառազինության պատճառը լինում է՝ կուր մոլեռանդությունը մի կողմից և կողոպուտի ու հափշտակության ծարավը, մյուս կողմից։ Նրանց մեջ խաղ են առնում երկու կրքեր՝ հոգևոր և նյութական, առաջինը լցուցանում է նա ոչ-մահմեդականներին մորթելով, իսկ երկրորդին բավականությունն է տալիս նրանց կայքը և հարստությունը հափշտակելով։ Եվ այս պատճառով Ջալալեդդինի զորքը խիստ դանդաղ էր ընթանում. նա մի կողմից պետք է հնձեր, բայց իր հունձքը իր հետ տանել չէր կարող,— մյուս կողմից, հարկավոր էր հունձքը տանել, հասցնել իրանց բնակության տեղերը և նորից վերադառնալ ու միանալ բանակի հետ և շարունակել ընթացքը դեպի Բայազետ։ Այս էր նրա զորախումբի անդադար բաժանման և կրկին միավորության պատճառը։ Ջալալեդդինը իր ճանապարհը մաքրելով էր առաջ ընթանում դեպի Բայազետ։

Բայց չէր կարելի միանգամայն ուրանալ քրդերի մեջ ազնիվ մարդիկ. նրանց մեջ կային և այնպիսիներն, որոնք զուրկ չէին բարի զգացմունքներից, որոնք չէին մասնակցում վատ գործի։ Այս տեսակ մարդերից մեկն էր Օմար աղան, իր հոտերով և երամակներով հարուստ քուրդը, որը մի փոքրիկ ցեղի գլխավորն էր։ Նա

չմասնակցեց Ջալալեդդինի արշավանքին։ Եվ լսելով անգութ ժեռունիի դիտավորությունը, նա հառաջագույն եկավ Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը և հայտնեց վանահայր եղիազար վարդապետին, թե մի քանի օրից հետո ի՞նչ դառն վիճակ էր սպասում Աղբակա հայերին։ Նա խորհուրդ տվեց վանահորը օգուտ քաղել վանքի անմատչելի ամրություններից, և այդ նվիրական բերդը ընտրել որպես մի պաշտպանողական դիրք, և այնտեղ հավաքելով շրջակա հայոց գյուղորայքի հարստությունները,— այնտեղից ընդդիմանալ թշնամուն։ Օմար-աղան խոստացավ ինքն էլ միանալ վանահոր հետ և իր խոստմունքը կատարեց գործով, որովհետև նա էլ երկյուղ ուներ Ջալալեդդինից, և նրա արշավանքին չմասնակցելու համար վախենում էր ենթարկվել շեյխի վրեժխնդրությանը։ Եվ այս պատճառով իր տան հարստությունը նա հավաքեց վանքի մեջ, և իր մարդիկներով պատրաստ էր հարկավորած ժամանակ, միանալով հայերի հետ, ընդդիմանալ թշնամուն։

Եղիազար հայր սուրբը ընդունեց իր վաղեմի բարեկամի՝ Օմար-աղայի խորհուրդը, որի հավատարմության վրա կատարյալ վստահություն ուներ, և Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի շրջակա հայոց գյուղորայքի թե՛ բնակիչներին և թե՛ նրանց կայքը ու անասուններըր հավաքել տվեց վանքի մեջ։

Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը այն հնադարյան վանքերից մեկն էր, որ իր գոյությունը պահպանում էր լուսավորչի ժամանակներից։ Ամբողջ տասն և վեց դար, պատերազմելով բնության խրոխտությունների և բարբարոս ձեռքերի դեմ, այդ վանքը կանգնած էր, որպես մի հսկայական հիշատակարան կրոնասեր հայի նախկին ճարտարապետության։ Նա վկա է եղել բազմաթիվ եղեռնական անցքերի. նա տեսել էր կրակապաշտ պարսիկների, արաբների և մոնղոլների բոլոր անգթությունները։ Նա իր հոյակապ կողքերի վրա կրում էր բազմաթիվ հիշատակարաններ, թե քանի՜-քանի՜ անգամ կործանված է եղել, և կրկին հայկական չքմեռանդությունը նորոգել է նրան։

Այդ վանքը բավական ամուր դիրք ունի. նա կառուցված է մի բլուրի բարձրավանդակի վրա, որի գագաթը արհեստական բանվածքով ավելի ևս բարձրանալով, նրա վրա դրած է վանքի հիմնարկությունը։ Բլուրի երեք կողմից շրջապատում է ահագին խորությամբ մի ձոր, որի միջով հոսում է Տիգրիսի վերին ճյուղերից մեկը, որ սովորաբար կոչվում է «Վանքի գետ»։ Բլուրի չորրորդ կողմը միանում է մի լեռնային թևքի հետ, որի վրա դրած է մի

հայոց գյուղ, որը վանքի սեփականությունը լինելով, կոչվում է «Վանքի գյուղ» և նա հարյուր քայլ հազիվ հեռու կլինի վանքից։

Վանքը պատած է պարիսպներով և աշտարակներով. նա ունի իր մեջ, բացի հոյակապ տաճարից, շատ խուցեր միաբանության համար և շատ ուրիշ ծածկոցներ վանքային տնտեսության մշակների և անասունների համար։ Երբ որ Ջալալեդդինի արշավանքի ձայնը հասավ այս կողմերը, վանքի օթևանները լիքն էին ազգակա բնակիչներով, իսկ նրանց թանկագին հարստությունները պահված էին տաճարի գաղտնի պահարաններում։ Եվ «Վանքի գյուղումն հավաքել էին նրանց անասուններ։

«Վանքի գետը», որ հոսում էր ձորի միջով, իր եղերքում ծողնում էր բավական ընդարձակ և հարթ տարածություն, որ պատած էր խոտով, և ներկայացնում էր մի կանաչազարդ հովիտ, որ գարնան սկզբում վառվում էր դեղնագույն ծաղիկներով։ Այս մարգագետինների վրա արածում էին վանքին պատկանող ձիանների նրամականները։

Մի առավոտ սարսափելով նկատեցին, որ հիշյալ հովտի վրա, գետի ափերի մոտ, կազմված էին բազմաթիվ վրաններ։ Քրդերի խաշնարածները իրավունք չունեին վանքի մոտ, նրա կալվածների վրա դետեղել իրանց շադրները. ուրեմն դրանք լինելու էին այն ինքնակոչ հյուրերը, որոնց սոսկալի երկյուղով սպասում էին վանականները։ Ամենքը մեծ տագնապի մեջ ընկան։ Ամեն կողմից ոչխարներ, կովեր և երկրագործական անասուններ սկսեցին քշել դեպի դյուղը։ Տագնապը ավելի մեծացավ, երբ մի հովիվ լուր բերեց վանահորը, թե Ջալալեդդինը բազմաթիվ քրդերով իջևանել է վանքի մարգերի վրա։

Վանահայր Եղիազար վարդապետը մի վիթխարի մարդ էր։ Թեև ծերացած, թեև նրա ականջները ծանր էին լսում, բայց անդադար գործ ունենալով քրդերի հետ, որպես ասում են, նա «վնասքուրդ» էր դարձել, այսինքն՝ աներկյուղ այրական սիրտ էր սատացել։ Երբ լսեց հովիվի բերած լուրը, նա ամենևին չզդաց այն հուսահատական երկյուղը, որ տիրում է թուլասիրտ մարդերին վտանգի րոպեներում։ Վանահայրը նույն միջոցում նստած էր իր փոքրիկ խուցի մեջ և նրա մոտ գտնվում էր մի քուրդ իշխան բավական համակրական դեմքով։ Վերջինը Օսմար-աղան էր։ Երկուսն էլ դուրս գնացին, երբ լսեցին հովիվի խոսքերը։ Նրանք դիմեցին դեպի վանքի արևելյան պարսպի կողմը, որտեղից երևում էր շեյխի բանակը։ Թե՛ վանահայրը և թե՛ քուրդ ազնվականը, դիտակները ուղղելով դեպի բանակը, մի քանի րոպե շարունակ նայում էին։

— Նա է,— ասաց Օմար-աղան վրդովված ձայնով.— ծերուն ավազակը բավական բազմություն է հավաքել իր շուրջը։

— Ի՞նչ պետք է արած,— հարցրուց վանահայրը ոչ առակավ խոովությամբ։

— Ուրիշ հնար չկա,— պատասխանեց քուրդը, այժմ ավելի սառն կերպով,— դուք պատվիրեցեք ժողովրդին հավաքվել վանքի պարիսպների մեջ, դռները փակել տվեք. վանքը բավական ամուր է պաշտպանվելու համար։

— Ես էլ այսպես եմ մտածում,— պատասխանեց վարդապետը.— ես վանքի պահարաններում բավական հրացաններ և վառոդ ունեմ թաքցրած, զգուշության համար վաղուց պահում էի ինձ մոտ. հիմա հանել կտամ. պետք է բաժանել, որոնք նետելու շնորք ունեն, ես ճանաչում եմ շատերին մերիններից, որ այդ գործին ընդունակ են։

— Իմ մարդիկներն էլ շուտով կգան,— ասաց քուրդը.— ժամանակ կորցնել պետք չէ, ինչ որ անելու եք, մի՛ ուշացնեք։

Վանահայրը հեռացավ հարկավորած պատրաստությունները կարգադրելու։ Բայց Օմար-աղան դեռ կանգնած էր առաջվա տեղում և պիտակը ձեռին նայում էր։ Քրդերի մեջ շատ աղանդներ կան. այդ մարզը պատկանում էր մի աղանդի, որ հակառակ էր շեյխի դավանությանը։ Աղանդների տարբերությունը նույն ազդեցությունն ունի քրդերի վրա և նույն խտրություններն է ձգում նրանց մեջ, որպես ցեղական տարբերությունները, մանավանդ երբ հարաբերությունները կտրված են լինում թշնամական հանգամանքներով։ Օմար-աղայի ցեղը այսպիսի պատճառներով բաժանված էր այն ցեղերից, որ հավաքվել էին շեյխի շուրջը։

Բայց վանահոր դիտավորությունը սաստիկ արգելքների հանդիպեցավ ժողովրդի կողմից. ոչ ոք չցանկացավ համաձայնվել նրա հետ։ «Մեզ ամենից կկոտորեն,— ասում էին նրանք,— ո՞ւմ վրա ենք ձեռք բարձրացնում. քրդի մի մազին դիպչել անկարելի է. մեզ կենդանի կայրեն, մեր որդիքը, մեր կանայքը կկոտորեն։ Մենք նրանց չենք ընդդիմանա, թո՛ղ գան, ինչ որ ուզում են թո՛ղ տանեն, միայն մեզ և մեր որդիներին խնայեն...»։

— Կգան, ձեր բոլոր ունեցածը կտանեն և ձեզ ու ձեր որդիներին չեն խնայի...— ասում էր վարդապետը արտասուքը աչքերում։— Ինձ ականջ դրե՛ք. մեր սուրբ վանքը կպահպանե մեզ. մեր հույսը թող նրա վրա դնենք...։ Մեր մեջ շատ տղամարդեր կան... Օմար-աղան էլ մեզ հետ կլինի...։

Այլ ոչ ոք չէր ուզում լսել նրան։

— «Անկարելի բան է,— գոռում էր ամբոխը,— եթե դու ուզում ես մեզ փրկել, վեր առ քեզ հետ տերտերներին և տանուտերներին, գնա՛ շեյխի մոտ, նրա ոտները համբուրի՛ր, աղաչիր, պաղատիր, աաա՛, ինչ որ ուզում է, կտանք, միայն թե մեզ կենդանի թողնե...»։

Քաշմիրտ վարդապետը շատ խոսեց, երկար հորդորում էր և խրատխոսում էր, բայց թուլասիրտ և ստրկացած ամբոխը չընդունեց նրա խորհուրդը։ Վերջը նա ստիպված եղավ առնել իր հետ մի քանի վերունիներ և քահանաներ ու դիմել շեյխի մոտ։

Այն ժամանակ Օմար-աղան մոտեցավ նրան, և ասաց այս խոսքերը.

— Ես գիտեի, որ այսպես կլիներ... բայց դու զուր ես գնում, քեզ կբռնեն, կպահեն և գուցե կսպանեն...։

— Գիտի գնամ, ճար չունեմ, թող սպանեն...— ասաց վշտացած վարդապետը։— Ժողովուրդը ինձ հանգիստ չէ թողնում...

— Ինձ այստեղ ավելորդ է այստեղ մնալ...— ասաց քուրդ ագեվականը։

— Ես էլ խորհուրդ չէի տա մնալու համար,— պատասխանեց վանահայրը,— գնացեք, տեր ընդ ձեզ. միայն ընդունեցեք կատարել իմ վերջին խնդիրքը. առեք այդ բանալին, նույն պահարանի մեջ, ուր թաքցրել եմ ձեր կայքը, այնտեղ երկու արկղներում պահված են վանքի սրբությունները. տարեք ձեզ հետ, թող ավազակները ձեռքը չընկնին։ Դուք միշտ այնքան հավատ եք ունեցել դեպի մեր վանքը, որ ոչ մի քրիստոնյա չէ ունեցել։

— Կտանեմ, միամիտ կացեք,— պատասխանեց քուրդը.— Բայց դուք վեր առեք ձեզ հետ իմ մարդերից մեկը. նա հեռվից կհետևի ձեզ. և եթե ձեզ բռնելու կամ պահելու լինեն, նա ինձ իմացում կտա։

Վանահայրը համբուրվեցավ իր բարեկամի հետ և սկսեց դիմել շեյխի բանակը։ Նա ամենևին հույս չուներ, թե կվերադառնա այնտեղից և մյուս անգամ կտեսնի իր բարեկամին։

Նույն միջոցում Հասան Օմարի մարդիկը, բերելով իրանց հետ երեսունի չափ ավելորդ ձիաներ, և նա բարձել տվավ իրան պատկանող իրեղենները, որ քանի օր առաջ ապահովության համար բերել էր այնտեղ. նա չմոռացավ իր հետ վեր առնել և այլ երկու արկղներ, որոնց մասին խնդրել էր վանահայրը։ Երբ նա բոլորովին պատրաստ էր, դռնապանը բացեց պարսպի գաղտնի դռները, և ագնիվ քուրդը խիստ տխուր սրտով համբուրեց տաճարի սուրբ սեղանը, և հեռացավ վանքից։

Վանահայր Եղիազար վարդապետը գնաց շեյխի բանակը, և այլևս չվերադարձավ այնտեղից...

Մի քանի ժամից հետո քրդերը խումբ-խումբ մտան նախ «Վանքի գյուղը», առաջ սկսեցին անասուններդը դուրս քշել, հետո տները դատարկեցին, և նրանց մեջ գտնված իրեղեններդը բառնալով գրաստների վրա, ճանապարհ դրին։ Երբ գյուղի հետ իրանց հաշիվը վերջացրել էին, մտան վանքը. այնտեղ էր ամբարված շրջակայքի բոլոր հարստությունը,— սկսեցին դուրս կրել։ Ողորմելի ժողովրդի լացն ու կոծը, նրանց դառն աղաղակները ամենևին չէին ազդում Տափշտակիչների անգութ սրտերին... ամենափոքր ընդդիմադրությունը պատասխանվում էր սրով և ատրճանակով...։

Ահա՛ այս սարսափելի անցքը անցել էր, որ Սարհատի խումբը, Սախակալ-Թութանի քաջագործությունից հետո, մի գիշեր գիմեց դեպի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքը։

Ի՞նչ էր որոնում թշվառ երիտասարդը այն կիսով չափ կոթծանված և դատարկված վանքի մեջ...։

Թ

Մութ գիշեր էր։ Ամպամած երկնքի վրա ոչ մի աստղ չէր երեվում. երկինքը ու գետինը, կարծես, միացած էին թանձր-սևաթուր ղանգվածով։ Ամեն ինչ լուռ էր. միայն գիշերային սառն քամին գուշակում էր մրրիկ և անձրև։ Հեռավոր լեռների վրա կայծակը երբեմն փայլատակում էր, և որոտման խուլ ձայնը մանր դղրդյուններով տարածվում էր խավարի մեջ թաքնված սարերում։

Գիշերային այս սոսկալի պահուն մի քանի ստվերներ, թափառաշրջիկ ուրվականների նման, խավարի մեջ շարժվում էին. նրանք միացան, մի փոքրիկ խումբ կազմեցին, կարծես, մի բանի վրա խորհելու համար. հետո կրկին բաժանվեցան և առանձին-առանձին սկսեցին դիմել դեպի Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի գյուղը, որ համարյա թե վանքի մոտումն էր։

Գյուղը նույն ժամուն խավար և լուռ էր, և մի ընդարձակ գերեզմանատան նման, ամեն շարժում, ամեն կենդանություն հանգչել էր այնտեղ։ Բայց մի տեղից միայն երևում էին լույսի նշույլներ. դա վանքի հսկայական շինվածքն էր, ուր կանգնած էր բարձր լուսրի գլխին, որի շուրջը բացվում էր մի խորին անդունդ, ուր կո-

ռած էր մթության մեջ. միայն այնտեղից հոսող գետը իր զայրացած գոռում-գոչյուններով վրդովում էր տիրող լռությունը։

Թքե մի մարդ նույն ժամում մտնելու լիներ հիշյալ շինության մեջ, որտեղից լույս էր նշմարվում, նրա աչքերի առջև ներկայանալու էր մի այսպիսի տխուր տեսարան,— գեղեցիկ տաճարը բոլորովին մերկացել էր իր փառահեղ զարդարանքից, նրա հոյակապ կամարների ներքո տիրում էր դատարկություն միայն. ո՛չ խաչեր, ո՛չ գրքեր, ո՛չ պատկերներ, ո՛չ ջահեր, ոչինչ չէր երևում. սուրբ սեղանը ներկայացնում էր սպանդանոցի նման մի բան, որ շաղախված էր արյունով...։

Տաճարի մի կողմում կապած էին ձիաներ, որ խոտ էին ուտում. իսկ մյուս կողմում նստած էին մի խումբ զրդեր։ Մեջտեղում վառվում էր մի ահագին խարույկ։ Տաճարի մեջ գտնված փայտենենները — աթոռները, գրակալները, դռները—հետզհետե ջարդում էին և ձգում խարույկի վրա, բոցերը սաստկացնելու համար։ Կրակի մեջ դրած էին մի քանի շամփուրներ և պղնձե թասեր, որոնք այն առաջին շիկացել էին, որ հազիվ որոշվում էին կարմրած ածուխներից։

Կրակից ոչ այնքան հեռու, թևքերը և ոտները չվաններով կապկապած մերկ սալահատակի վրա, ընկած էին մի քանի մարդիկ, և սարսափելի խռովության մեջ սպասում էին մի դառն ճըգնաժամի։ Թքե մի մարդ կցանկանար տեսնել գեհենի դատապարտյալների հուսահատական երեսները,— այդ թշվառների դեմքը նույն օրինակն էր կրում։

Նրանցից փոքր ինչ հեռու, խառնիխուռն կերպով, դիզված էին զանազան իրեղեններ, որ կացուցանում էին վանքի անոթեղենները և նրա նվիրական կարասիքը։

Քրդերից մեկը վեր կացավ և մոտեցավ կապվածներին այս խոսքերով.

— Ասացե՛ք, անհավատներ, էլ ի՞նչ ունեք թաքցրած. ասացեք, մի պահեք, քե չեք ուզում շան նման սատկել։ Տեսնում եք այն կարմրած շամփուրները. ձեզ համար են պատրաստված։

— Աղա, քո ոտներին մատաղ լինե՞նք,— պատասխանեցին կապվածները ողորմելի ձայնով.— հենց էն էր, ինչ որ կար. էլ ուրիշ ոչինչ չէ մնացել. եթե մի բան պահած լինենք, քո՛ղ ստված մեր աչքերը քոռացնեն, քո՛ղ մեր հոգին դժոխքի բաժին լինի։

— Սո՛ւտ եք ասում, անիծված շներ,— գոռաց քուրդը,—այդ վանքում մի քաղավորի հարստություն կար. ի՞նչ եղավ։

— Ապա, քո ոտների հողը դառնանք, խղճա մեզ, մի՛ սպանիր... Թո՛ղ աստված մեզ փչացնե, նրա մեր լեզվից սուտ խոսք գուրս գա։ Այս էր, ինչ որ մնացել էր. բոլորը սարան, ոչինչ չթողցին...։ Դուք լավ գիտեք, այս մի քանի օրում այս վանքը քանի՛ քանի՛ անգամ կողոպտվեցավ... ծով լիներ կցամաքեր, սար լիներ, կհալվեր...։

Խոսող քուրդը, որ իր խմբի գլխավորն էր երևում, դարձավ դեպի բնակիչներից մեկը.

— Այս գավուրները մինչև շամփուրների համը չտեսնեն, ուզիղը չեն տանում։ Բերեցե՛ք։

Քրդերից մի քանիսը մոտեցան կապվածներին և սկսեցին մերկացնել նրանց, իսկ մի քանիսն էլ կրակից դուրս բերեցին կարմրած շամփուրները։

— Սկսեցե՛ք,— հրամայեց առաջին խոսողը.— միայն խաչի ձևով, գրանք շատ են սիրում խաչը։

Դահիճները սկսեցին կարմրած շամփուրներով խաչաձև դպչել կապվածների մերկ կուրծքը և նրանց մարմինի ուրիշ մասերը։ Կրակի նման շիկացած երկաթը այրում էր և չզգալով խրվում էր կենդանի մսի մեջ... և մուխը ճենճային խանձահոտությամբ վեր էր բարձրանում։ Մի փոքր սառած երկաթները կրկին կրակի մեջն էին դնում և վեր էին առնում նորերը։ Դժոխային գործողություն շարունակվում էր։ Քշվառները հառաչում էին, մրմնջում էին, և ցավալի ձայներ էին հանում...։

— Մի՛ անգամավ մորթեցե՛ք, սպանեցե՛ք, ի սեր աստուծո. թո՛ղ շուտ մեռնենք,— գոռում էին նրանք։

Այսպես անդադար մրմնջում էին ողորմելիները, բայց դարժոզությունը դեռ շարունակվում էր, մինչև այլևս հասկանալի չէին լինում նրանց խոսքերը, միայն լսելի էին լինում խուլ հառաչանքներ...։

— Քավական է,— հրամայեց խմբի գլխավորը և դարձավ դեպի կապվածներից մեկը, որին դեռ ձեռք չէին տվել։

Այս քշվառականը քահանա էր։

— Քեզ պահեցինք վերջումը, որ քո տանջանքը ավելի փառավոր լինի,— ասաց քուրդը հեգնական եղանակով։

— Տեսնում ես կրակի մեջ այն կարմրած պղնձե քասը. նա քաջի շատ նմանություն ունի. նրանով պիտի պսակեմ քո դլուխը, որպեսզի քահանա ես։

Քահանան, շարժված կրոնական զգացմունքով, պատասխանեց.

— Իմ տերը փշյա պսակ կրեց, իսկ նրա ծառան սիրով կրնգունի պղնձե թասը...։ Բայց միտքդ բեր, ազա, որ վիրևումը աստված կա, որն այս բոլորը տեսնում է, որ մեր ամենիս տերն է. նա տեսպատիժ չի թողնի այն մարդուն, որը թափում է անմեղ արյուն։ Ինչո՞ւ ես իզուր տանջել տալիս մեզ։ Իմ ընկերները սուտ չասացին, վանքամբը ուրիշ ոչինչ չէ մնացել. ինչ որ կար, բոլորը տվեցինք ձեզ։ Ուրեք գաղտնի պահարանները բաց արեցինք ձեր առջև։ Սվ գոպ ալեքան անգութ եղաք, որ Բարդուղիմեոս առաքյալի սուրբ գերեզմանն էլ քանդեցիք, կարծելով թե այնտեղ գանձ կա թաքցրած։ Ինչ որ կար տարավ Ջալալեդդինը, նրանցից հետո տասն անպամից ավելի քրդերը մտել են այս վանքը... դուռ վերջինն եք...։

— Սո՛ւտ ես խոսում, կեղծավոր շո՛ւն,— գոռաց գազանը.— բեզե՛ք թասը։

Քրդերից մեկը ունելիքով դուրս հանեց կրակի միջից կարմրած թասը. քահանայի ալեզարդ գլուխը բաց արին, և պատրաստվում էին հրաշեկ աւախչինը նրա գլխին դնել։ Աստուծո սեղանի սպասավորը նահատակի համբերությամբ սպասում էր բարբարոսական գործողությանը։ Նա անմռունչ էր և լուռ. միայն նրա շրթունքները շարժվում էին, և օրհասական տագնապի մեջ խուլ կերպով աղոթում էր...։

Հանկարծ որոտացին ատրճանակներ, և սուրբ տաճարը վառոդի ծխով լցվեցավ։ Սարսափը տիրեց բոլորի վրա։ Քրդերից մի քանիսը գետնվեցան, ընկան, իսկ մյուսներին բռնեցին զորեղ բազուկներով և ակսեցին կապկապել։ Այս բոլորը կատարվեցավ մի քանի րոպեում և խորին լուության մեջ։ Միայն քահանայի ձայնն էր լսելի լինում, որ ասում էր.

— Ի սեր աստուծո, մի՛ սպանեք, Քողեք, ինչ որ կամենում են Քո՛ղ անեն մեզ հետ. դրանց ձեռք մի՛ դիպցնեք. կկոտորէն հայերին...։

Ողորմելի քահանան, թեև չգիտեր, թե ովքիր էին այն հանկարծակաս փրկիչները, բայց վախենում էր, որ հայոց վանքի տաճարում կատարվելով այսպիսի սպանութիւններ, տեղային քուրդերի վրեժխնդրությունը կհրավիրեին ամբողջ հայերի վրա,— թեև քրդի սրտում մի այսպիսի կասկած երբեք ծնվել չէր կարող, թե երկյաղ հայը կարող է մարդ սպանել...։

Նոր եկավորների երեսները բոլորովին կապած էին, միայն

աչքերն էին երևում։ Նրանք հագնված էին քրդի հագուստով և խոսում էին քրդի լեզվով։ Քվով շատ չէին նրանք, բայց այնպես անակնկալ վրա տալով, կարողացան առաջիններից մի քանիսին սպանել և մնացածներին կապկպով դուրս տանել։ Ո՞ւր սաթան, հայտնի չէր։ Միայն քառորդ ժամից հետո երկուսը կրկին վերադարձան, և արձակելով քահանայի ու նրա կիսակենդան ընկերների կապանքները, ասեցին նրանց.

— Դեռ բավական գիշեր կա. մինչև արևի ծագելը դուք կարող եք մոտենալ Պարսկաստանի սահմանին. այնտեղ ապահով կլինեք։ Այստեղ կան պատրաստի ձիաներ. բարձեցե՛ք, ինչ որ հավաքված է այստեղ, որ պետք է քրդերը տանեին. և դուք նստեցեք նրանց ձիանները, շուտով ճանապարհ ընկե՛ք։

— Իմ ընկերների մեջ կյանք չէ մնացել,— ասաց քահանան։

— Մեզանից երկուսը ձեզ հետ կգան,— պատասխանեցին անծանոթները։

Քահանան խոնարհվեցավ և կամենում էր գրկել նրանց ոտքերը։

— Այդ հարկավոր չէ,— ասաց նրանցից մեկը,— պատրաստվեցեք շուտ հեռանալու այստեղից։

— Ես չպետք է գիտենամ ո՞վ է ազատում մեզ,— հարցրեց քահանան։

— Ո՛չ, դու չպետք է գիտենաս,— ասացին նրան։

— Եվ ձեր ինչ ազգից լինե՞լը։

— Այս էլ պետք չէ գիտենալ։

Մի քանի րոպեի մեջ անծանոթները պատրաստեցին քրդերի ձիանները, որ կապած էին տաճարի մեջ և այնտեղ դիզված իրեղեններ լցնելով խուրջինների մեջ, կապեցին նրանց վրա։ Հետո կտրմրած շամփուրներից վիրավորված թշվառներին նստացրին բեռների վրա և ճանապարհ դրին։

Քահանան դեռ իր ձին չհեծած, կրկին անգամ մոտեցավ անծանոթներին և ասաց.

— Գոնե թույլ տվեք, օրհնեմ ձեզ։

— Այդ ևս հարկավոր չէ,— ասաց նրանցից մեկը.— միայն դու պատասխանիր, ինչ որ կհարցնեմ քեզ։

— Հարցրե՛ք։

— Այս վանքի գյուղումը ոչ ոք չէ՞ մնացել։

— Մի հոգի էլ չկա։

— Ի՞նչ եղան։

— Մի մասը գաղթեց դեպի Պարսկաստան, մի մասը կոտորեցին, մի մասն էլ գերի տարան։

— Դու ճանաչո՞ւմ էիր այս գյուղում ոեա Հ... անունով մեկին, որ տանուտեր էր։

— Ճանաչում եմ. ես ինքս Վանքի գյուղի քահանան եմ։

— Գիտե՞ս ինչ եղավ նրա ընտանիքը։

— Տանուտերին սպանեցին. որդիքը տանը չէին, ազատվեցան, բայց աղջկան տարան քրդերը։

Վերջին խոսքը կայծակի նման դիպավ անծանոթի սրտին. նա մի քանի րոպե շփոթության մեջ մնաց, հետո հարցրեց.

— Եթե ասեիր ինձ՝ ո՛ւր տարան, կամ ի՛նչ ցեղից էին քըրդերը, քեզանից շնորհակալ կլինեի։

— Թե ուր տարան, այս ես ասել չեմ կարող. բայց տանողները չիշակների ցեղից էին, Ջուլախ-Ահմեդի մարդիկը։

— Բավական է,— վերջացրեց անծանոթը։— Հիմա կարող եք գնալ։

Քահանան իր ընկերների հետ հեռացան։ Երկու հոգի անծանոթներից տարան նրանց ճանապարհ դնելու մինչև պարսից սահմանը։ Վանքի տաճարի մեջ մնացին տասներկու հոգի անծանոթներից։ Այն ժամանակ նրանցից մեկը բաց արեց իր կապած դեմքը, հրեի, փոքր ինչ ազատ շունչ առնելու համար։ Եվ դեռ վառվող խարույկի լույսով կարելի էր տեսնել Սարհատի մեռելի նման գունաթափված երեսը...։

Նա նստեց կրակի մոտ մի փոքր հանգստանալու համար իր հոգեկան խռովություններից։ Նրա մյուս ընկերները կտրատում էին ահագին վայրենի խոզի մարմինը, անց էին կացնում իրանց հրացանների սումբաների վրա, և խորովում էին, որ ընթրիք պատրաստեն։ Նրանք ուրախ էին. միայն Մըստոն իր կարեկցական աչքերը չէր հեռացնում իր տիրոջ երեսից, և կարծես աշխատում էր կարդալ այն սպանված դեմքի վրա ինչ որ ալեկոծում էր նույն ժամին նրա վշտահար սիրտը։

Անբախտ երիտասարդ, նա ուներ մի մխիթարություն միայն, նրանից ևս զրկվեցավ։ Նա հույս ուներ այստեղ, այս վանքի մոտակայքում գտնել այն նազելի արարածին, որին պատկանում էր իր սիրտը, որին միայն սիրում էր իր համար ատելի աշխարհի մեջ։ Հայց նա չկար, մի դառն վիճակով անհետացել էր նա...

Քաջերի սրտում, կանանց վերաբերյալ, բացի սերից կա և մի ուրիշ զգացմունք, որին բավական անհամապատասխան բառերով

իրոք ենք եախանձ, խանդ, ղեյրաթ.— դա այն զգացմունքն է, որ բամաք խոսքերով բացատրել անկարելի է։— Դա վնոջ նվիրագործությունը հարգելու մի կիրք է, որի համար հելլեննները ամբողջ տասը տարի կռվեցան Տրոյայի պարիսպների տակ։

Սարհատը չէր վշտանում այն պատճառով միայն, որ կորցրել էր իր սիրելի էակը, այլ առավել նրա համար, որ նա այժմ գըտնըվում էր անհարազատ և անմաքուր ձեռքերում...։ Բայց ո՞րքան այնպիսի անմեղ արարածներ նույն վիճակին էին ենթարկվել. նրանց համար ո՞վ էր հոգացողը։— Գուցե ծնողքը, անբախտ հայրն ու մայրը, եթե կենդանի էին թողել նրանց։ Բայց հոգում է՞ր ազգր. հայ ժողովուրդը։ Ոչ. դրա համար պետք է հելլենական նախանձախընդրություն ունենալ...։

Մտնելով վանքի տխուր կամարների ներքո, Սարհատի սրտում կրկին բաց եղան հին-հին վերքերը։ Այս սրբարանը խիստ խորին հիշատակներով կացված էր նրա հոգու հետ։ Այստեղ անցուցել էր նա իր մանկության ամենաթանկագին տարիները. այստեղ հանձնել էին նրան աղոթող աբեղաների հսկողության ներքո ուսանել՝ ինչ որ կրոնը և սուրբ գիրքը ներշնչում է մարդու մեջ, ինչ որ հանգցնում է վառ զգացմունքը, մեռցնում է հոգին, բթացնում է միտքը... Եվ միևնույն վանքի պարիսպների մոտ մի գեղեցիկ հրեշտակ ոգևորեց նրան սրբազան հափշտակությամբ. նա կրկին կենդանացրեց վանական ժանտախտից մեռած սիրտը, և փրկարար ձեռքով խավարից դուրս քաշեց նրան և ձգեց լույս աշխարհ... Իսկ այժմ չկար այն հրեշտակը...։

Մինչ թշվառ երիտասարդը ընկղմված էր իր տխուր մտախոհությունների մեջ, նրա ընկերները կազմել էին մի ճոխ սեղան, որ հիշեցնում էր Հոմերոսի հերոսներին։ Գինին ահագին գավաթներով պտտվում էր ձեռքից ձեռք, և խորովածը արյունաթաթախ դուրս էին քաշում շամփուրներից։ Նրանցից ոչ ոք չէր ուզում վրդովվել Սարհատի ողբալի մտահոգությունը, և այս պատճառով չէին հրավիրում իրանը հետ սեղանակից լինելու։ Բայց նա արթնացավ, հրք Դալի-Բաբան, բաժակը ձեռին կանգնած և, երեսը դեպի տաճարի բեմը դարձած, ճառում էր այս խորհրդավոր խոսքերը.

«Ո՛վ հայրեր, ո՛վ պապեր, այս դավաթը խմում եմ, բայց առանց նվիրելու ձեր ոսկորներին։ Եթե դուք այս վանքերի տեղը, որոնցմով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինեիք.— եթե դուք սուրբ խաչերի և անոթների փոխարեն, որ սպառեցրին ձեր հարստությունը, զենքեր գնեիք.— եթե դուք այն անուշահոտությանց տեղ, որ

խնկվում են մեր տաճարներում, վառող ծխեիր,— այժմ մեր երկիրը բախտավոր կլիներ։ Այլևս թուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի և մեր կանայքը չէին հափշտակի...։ Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտը ու քաջությունը. նրանք ձգեցին մեզ տրկության մեջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը քողեց իր սուրը և թագը, առեց խաչը և մտավ Մանիա այրում ճգնելու համար...— Ո՛վ հայոց հին աստվածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, նվիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ հիշատակին, դուք փրկեցեք մեզ...»։

Այսպես այս սարսափելի մարդը, որ մի ժամանակ քահանա էր, իսկ այժմ ավազակ, դուրս էր թափում իր սրտի դառնությունները գինու բաժակի վրա, որով ամեն մարդ ուրախ է լինում։

Երբ նա վերջացրուց, վեր կացավ մի ուրիշ ավազակ, որին կոչում էին Քիքոր-Դալխի (գրքից խելագարված), որ մի ժամանակ մանկավարժ էր, իսկ այժմ մտել էր Սարհատի արյունախում խումբի մեջ։ Նա հետևելով Դալխ-Բաբայի ոճին, այսպես սկսեց իր ուսուցը.

«Եմում եմ այս բաժակը առանց նվիրելու ձեզ, ով գիր և դպրություն, որովհետև դուք չտվեցիք մեզ այն, ինչ որ պահանջում է կյանքը և իրական աշխարհը։ Դուք լցրիք մեր գլուխը ունայն, վերացական ցնորքներով։ Դուք չծանոթացրիք մեզ մարդկային պահանջների հետ և չտվեցիք այն, որ պետք էր ապրելու և հանգիստ ու բախտավոր ապրելու համար։ Դուք ավելի զարգացրիք մեր մեջ սև նախապաշարմունքը և փակեցիք մեր աչքերը լույսը և ճշմարտությունը տեսնելու համար։ Դուք ոճեզանից դիակներ պատրաստեցիք, որոնց մեջ մեռած է ամեն մարդկային բարձր և վսեմ զգացմունք։ Դուք ավելի պնդացրիք մեր ստրկության շղթաները և վարժեցրիք տանել բռնության ծանր ու անպատիվ լուծը։ Ձե՜ք ենք պարտական, ով գիր և դպրություն, մեր այժմյան դժբախտությունների.— դուք չտվեցիք մեզ առողջ միտք և առողջ զգացմունք, և զրկելով մեզ ճիշտ և իրական գիտությունից, զրկեցիք և կյանքից... Ուրեմն, քո՛ղ անիծվի՜ մեր մամուլը, որ իր մրով ավելի մրոտեց մեր սիրտը, միտքը ու հոգին...։ Եվ քո՛ղ կենցե՜ն այն գրիչները, որ նոր հոգի կներշնչեն մեզ, որ կնորոգեն մեր ապառ ված ուժերը և կծանոթացնեն կյանքի իրական պետքերի հետ և կպատրաստեն մեզ մարդ չինել՝ մարդկային բոլոր կատարելություններով»։

Այսպես էր խոսում այն մարդը, որին կոչում էին «գրքից խե-

յագարվածծ», որին գրքերը հիմարության և տգիտության մեջ էին ձգել, իսկ այժմ զգաստացել էր։

Այս բոլորը լսում էր Սարհատը, տխո՜ւր համակրությամբ էր լսում նա, և այս խոսքերը, կարծես, առժամանակ մի նրան մոռանալ տվին իր ցավը, որ այնպես սաստիկ տանջում էր նրան։ Նվ նա թողեց այն նազելի անհատը, որի համար միայն մտածում էր, և սկսեց ընդհանուրի վրա խորհել։ Սիրուհու մասնավոր սերը կորավ անբախտ և օգնության կարոտ ժողովրդի սիրո մեջ, որի դատերքը ու կանայք նույնպես գերության մեջ էին գտնվում։ Նվ այս պատճառով նա խիստ սառնությամբ ընդունեց Մըստոյի խոսքե՛րը, որ նա մոտենալով նրան, լուրյամբ ասաց.

— Թո՛ղ իմ տերը չտանջե իր սիրտը. Մըստոն շան հոտառություն ունի. եթե ծովի խորքումն լինի «նա» կգտնե նրան, և եթե երկինքը բարձրացած լինի, ցած կբերե։

Սարհատը ոչինչ չպատասխանեց և տեսնել անգամ չկարողացավ, որ իր հավատարիմ ծառան աննկատելի կերպով անհետացավ վանքից...։

ծ

Հուլիս ամիսը վերջանալու մոտ էր։ Դժբախտ Բայազեդը քրդերից, բաշիբոզուկներից պաշարվելով, քանդվելով, կողոպտվելով, և իր ՝ի շվառ բնակիչները սրի բերնում ու գերության մեջ կորցնելուց հետո,— կրկին ռուսաց ձեռքն էր անցել։ Սուլեյման-փաշան նա էր ձգվել։ Ջալալեդդինի հրոսակը ցրված էր, և հարուստ ավարով ամեն մարդ իր տեղը դառնալու վրա էր։ Հին Բագրևանդի ամբողջ գավառը և պատմական Վաղարշակերտը բոլորովին դատարկացել էին իրանց հայ բնակիչներից։ Ալաշկերտցի գաղթականները Երևանի նահանգում մուրացկանություն էին անում և նրանց թողած ավերակները դեռ ծխում էին մոխիրի միչից...։

Երեկոյան վերջալույսը դեռ ճառագայթում էր սարերի գագաթների վրա։

Մի տղամարդ միայնակ և դանդաղ քայլերով գնում էր լեռնային անձուկ ճանապարհով և խուլ մելամաղձական ձայնով երգում էր մի տխուր մեղեդի։ Նա գնում էր անվճռական ընթացքով, կարծես, ոկամա ընտրել էր այն ուղին և բոլորովին վստահ չէր, թե

Նա կհասներ այն նպատակին, որին դիմում էր ամենայն անձնվիրությամբ։ Հանկարծ նրա ետևից լսելի եղավ մի ձայն.

— Ո՞վ ես. ետ քաշվի՛ր։

Ճանապարհորդը դադարեց երգելուց, հրացանը ուսից վեր բերեց, և ետ նայելով, տեսավ, որ գալիս էր մի ձիավոր։ Նա պատասխանեց.

— Անցի՛ր։

Ձիավորը մոտեցավ, ողջունեց և ապա հարցրեց.

— Բարի լինի. ո՞ւր այդպես։

— Բարի է, փառք աստուծո,— պատասխանեց ճանապարհորդը— Ես Ջաֆար-բեկի հովիվն եմ, մեր չաղրները շատ հեռու չեն այստեղից. մեր մատակներից մեկը այս երեկո կորավ, պտռում եմ։

Հետո նա հարցրեց ձիավորին.

— Դու ո՞ւր այդպես, աստված հաչողի, գնում ես։

— Շեյխի բանակը, նամակ եմ տանում։

— Ումի՞ց։

— Սուլեյման-փաշայից։ Բանները վատ են գնում Ղարսի մոտ։ Փաշան կանչեց ու ասաց.— ո՞վ կլինի, որ այս նամակը երկու օրում հասցնի շեյխին, կստանա մի լավ փեշքաշ ու խալաթ։ Ես մոտեցա, գլուխ տվեցի ու ասեցի. ձեր ոտքի հողը լինե՛մ. ես կհասցնեմ, իմ արաբացի նժույգը ծտի նման է թռչում։ Նա ձեռքը քսեց մեջքիս, էֆեր֊մ ասաց և տվեց նամակը։

— Հիմա ո՞րտեղ է շեյխը։

— Ես հարցրի, ինձ ասացին, այստեղ մոտիկ Ղանլի-Դարայում (արյունոտ ձոր) է իջևանել,— պատասխանեց ձիավորը։— Ի՞նչպես է, որ դու չես իմանում։

— Սարի հովիվը ո՞րտեղից կարա իմանալ այս բաները. տեսնում ես, ամեն օր գալիս են, գնում են, մարդ չի իմանում ի՛նչ խաբար է։

— Կրակ ունե՞ս,— հարցրեց ձիավորը.— չախմախիս քարը կոտրել է, ամբողջ օր չեմ ծխել, գլուխս դդում է դարձել։

— Կգտնվի,— պատասխանեց առաջինը, և ծոցից դուրս բերելով հրահան ու աբեթ, սկսավ զարկել կայծքարին։

Ձիավորը կռացավ, մոտեցրեց չիբուխը, և նա վառած աբեթը գրեց ծխախոտի վրա։ Նույն միջոցին նա առիթ ունեցավ լավ զննել ձիավորի դեմքը։ Նա շնորհակալություն հայտնեց, և ծխելով քշեց իր ճին։

Տասը քայլ հազիվ հետադել էր Ձիավորը, նրա հետից գոռաց Հրացանը և ոդորմելին գլորվեցավ Ձիուց ցած։ Ձին խրտնեցավ և Անանպարհից դուրս եկավ, իր հետ քաշ տալով դիակը, որի մի ոտը մնացել էր ասպանդակի մեջ։ Ձին երկար վազվզում էր ավելի և ավելի կատաղելով, մինչև քամքը շուռ եկավ փորի տակը, և նա կանգնեց։ Այն ժամանակ եղեռնագործը մոտեցավ, բռնեց Ձիուն և սկսեց արձել ասպանվածի ծոցերը, գլպանները, որի մարմինը սաստիկ զարկվելով քարերին, բոլորովին չարդուփշուր էր եղել։ Նա գտավ նամակը, որի հասցեն գրած էր շեյխի անունով, ջաքդրից իր ծոցի գրպանում, դիակը ձգեց մի փոսի մեջ, հետո ուղղելով ասպանվածի Ձիու քամքը, նստեց վրան, և սկսեց վազեցնել դեպի Վանլի-Դարա, ուր գտնվում էր Ջալալեդդինի բանակը։

Նա հասավ շեյխի բանակը, երբ արևը մտել էր. բայց մութը դեռ բոլորովին չէր պատել աշխարհը։ Նամակը նա հանեց իր ծոցից և խրեց գլխի չալմայի փաթեթի մեջ, այնպես, որ նամակը կիսավ չափ երեում էր։ Նա, որպես սովորաբար ծրարում են նամակները արևելքում, մի երկայն խողովակաձև գալարված թուղթ էր, որի մեջտեղից գոտիի նման փաթաթել էին մի ուրիշ թղթի կտոր և կքեսել էին։

— Ի՞նչ մարդ ես,— հարցրեց նրանից բանակի պահնորդներից մեկը։

— Մուբհանգակ,— պատասխանեց նամակարերը և համարձակ քշեց իր Ձին դեպի շեյխի վրանը։

Այդ մարդը Մքստոն էր։

ԺԱ.

Բարդուղիմեոս առաքյալի վանքի սարսափելի անցքից հետո, դիշերը վանքում մնալով, իսկ առավոտյան դեռ արևը չծագած այնտեղից հեռանալու ժամանակ, Սարհատը նոր նկատեց, որ Մքստոն չկար։ Նրա ընկերները կասկածանքի մեջ ընկան, մի՛ գուցե պատահական քուրդը մատներ նրանց։ Նա այնքան խորամանկ էր և հանդուգն, որ ամեն բան սպասելի էր նրանից։

— Ես Մքստոյի ազնվության վրա կասկածել չեմ կարող,— ասաց Սարհատը.— և ավելի այն պատճառով, որ նա քուրդ է։

Թուրքը կեղծ մարդ չէ. Քե՛ քշնամության մեջ, Քե՛ բարեկամության մեջ նա իր դույնը չի փոխում։

Բայց Մըստոն ամբողջ երեք օր չերևաց։ Հետո հայտնվեցավ նա։

— Գոա,— եղավ նրա առաջին խոսքը, փաթաթվելով Սարհատի վզին։

— Ո՞ւմ գտար,— հարցրեց Սարհատը շփոթվելով։

— Ասլիին. նրան, որին դու սիրում ես։

Սարհատը ուրախությունից մի տեսակ արբեցության մեջ ընկավ։

Մըստոն մի քսո միջոց սկսեց պատմել իր հանդիպելը փաշայի սուրհանդակի հետ, նրան սպանելը, հետո նամակն առնելով, և ինքն սուրհանդակ ձևանալով, շեյխի բանակը մտնելը և այնտեղ գերի աղչկանց թվում Ասլիին գտնելը։

— Դու հաստատ գիտե՞ս, որ նա շեյխի բանակումն է,— հարցրեց Սարհատը վրդոված ձայնով։

— Ինչպես չգիտեմ, աչքովս տեսա, հետը խոսեցի,— պատասխանեց Մըստոն ուրախ կերպով։

— Նա ճանաչե՞ց քեզ։

— Հենց որ տեսավ, իսկույն ուզում էր վազել ինձ մոտ, և նշան արեցի, նա զգուշացավ։

— Ինչպե՞ս կարողացար տեսնել նրան։

Մըստոն պատմեց, թե երբ նամակը տվեց շեյխին, նա հրամայեց մի օր սպասել, մինչև ինքն իր խշխաններին հետ խորհուրդ կանի և պատասխանը կգրի։ Նրան տեղ տվեցին շեյխի վրանի մոտ և հրամայեցին կերակրել։ Այն ժամանակ նա գտավ «իրանցից» մեկին, որը կրոնով եզիդի է, որին առաջուց ճանաչում էր։ Նա այժմ շեյխի մերձավոր սպասավորներից մեկն է, որ նրա համար չիբուխ է լցնում։ Այդ մարդը Մըստոյին տարավ իր մոտ, և որպես իր կրոնակցին ու հայրենակցին, սկսեց հյուրասիրել։ Մըստոն կարող էր նրան հավատալ, որպես իր վաղեմի բարեկամին, և խնդրեց ցույց տալ իրան գերիները, և նրանց մեջ գտավ Ասլիին։ Հետո նրան հայտնեց իր խորհուրդը, ասելով, թե եկել է գողանալու այն աղչկան, թե այն աղչիկը իր տիրոջ նշանածն է, որին շատ սիրում է։ Մըստոյի հայրենակիցը խոստացավ ինքը ծածուկ դուրս բերել աղչկան բանակից և հանձնել ում որ կասի նա։

Սարհատը խորին ապշությամբ լսում էր այս պատմությունը, դժվարությամբ հավատալով իր ականջներին։ Նա հարցրուց.

— Դու հավատո՞ւմ ես, որ քո հայրենակիցը կկատարե իր խոստումը։

— Եզիդին շուտ չէ խոստանում, բայց երբ խոսք տվեց, կատարում է իր խոսքը,— պատասխանեց Մրստոն մի առանձին հպարտությամբ։

Հետո նա ավելացրուց, թե մի գաղտնիք, որ իրան առաջուց հայտնի էր այն մարդու վերաբերությամբ, ավելի առիթ է տալիս հավատալ նրա խոստմունքին։ Այդ մարդու եղբորը,— ասաց Մրստոն,— մի քանի տարի առաջ սպանել տվեց շեյխը. հիմա նա մտել է շեյխի մոտ որպես սպասավոր, որ կարողանա իր եղբոր վրեժը առնել։ Շեյխը չէ ճանաչում, թե նա սպանվածի եղբայրն է կամ կրոնով եզիդի է։

— Այսպիսի մարդուն հավատալու է,— համոզվեցավ վերջապես Սարհատը։— Բայց նա ինչպե՞ս կարող է նրան դուրս բերել բանակից։

— Նա կհագցնի Ասլիին տղամարդի շորեր, և Ասլին ինքը դուրս կգա բանակից։ Մրստոն քիչ խելք չունի, ամեն բան կարգադրել է, ինչ որ պետք է։ Մենք այս գիշեր պետք է պատրաստ լինենք բանակից փոքր-ինչ հեռու մի ձորի մեջ, այնտեղ մի հին տանձենի կա, նրա մոտ։ Ասլին կգա այնտեղ և մեզ կգտնի։

— Գերիների թիվը շա՞տ է,— հարցրեց Սարհատը մի փոքր մտածելուց հետո։

— Հարյուրի չափ կնիկներ ու աղջիկներ ինքը շեյխը բնտրել է իր համար. մի քանի վրաններ լիքն են, որ կազմված են իր վրանի մոտ։

— Մյուս քրդերը նո՞ւյնպես ունեն։

— Մարդ չկա, որ մի քանի հատ բերած չլինի, շատերին վաճառում են. ուշնեցի հրեաները գնում են, որ տանեն կրկին հայերի վրա ծախեն։ Շատ էժան է, մի աղջիկը մի արծաթ մեջիդիայով (1 ռուբլի 20 կոպեկ) կարելի է առնել։

Սարհատի մի փոքր պայծառացած դեմքը կրկին մթնեց, կըրկին տիրեցին նրա սրտին դա՞ն ցավերը...

Այս խոսակցությունները Մրստոյի և իր տիրոջ մեջ անց էին կենում առանձին, հեռացած մի փոքրիկ աղբյուրի մոտ, որ բըխում էր լեռնային ապառաժի ճեղքից։ Նույն ժամուն նրա ընկերները պառկած էին ավելի հեռու, խոտերի վրա, դիշերային արշավանքից հանգստանալու համար։ Սարհատը մոտեցավ նրանց, զար-

քեցրեց և հաղորդելով Մրատոյի բերած լուրերը, հայտնեց, թե ինքր պետք է գնա դեպի Ջալալեդդինի բանակը։

— Մենք քեզանից չենք բաժանվի,— պատասխանեցին ընկերները։

ԺԲ

Ղանլի-Դարան, որ նշանակում է արյունոտ ձոր, արժանի է իր կոչմանը իր մեջ գործված բազմաթիվ արյունահեղությանց պատճառով։ Այդ ավազակաց որջը վկա է եղել հազարավոր սարսափելի նզովանագործություններ. այնտեղից ոչ մի քարավան և ոչ մի ճանապարհորդ չեն վստահում անցկենալ, այնտեղ միայն ավազակները առանձնանում են հափշտակություններից հետո։ Այնտեղ էր դրել և շեյխը իր բանակը Բայազեդի դժբախտ անցքից հետո, երբ նա հեռացավ պատերազմի դաշտից։

Այդ ձորի միջով հոսում էր Տիգրիսի վերին ճյուղերից մեկը, որին տեղացիք կոչում են Նըհել. դա բաժանում է Աղբակա գավառը Ջոլամերիկից։ Գետի ափի մոտ, մի կանաչազարդ տափարակի վրա, մի գիշեր հարյուրավոր տեղերում վառվում էին փոքրիկ խարույկներ, որոնց շուրջը նստոտել էին զինվորված քրդեր, խոսում էին, ծխում էին, ծիծաղում էին, երգում էին, և երբեմն նայում էին կերակուրի կաթսաներին, որ դրած էին խարույկների վրա, կամ դարձնում էին մսի մեծ-մեծ կտորները, որ ձգել էին կարմրած ածուխների վրա խորովելու համար։ Ամեն տեղ երևում էր ուրախություն, որ արտահայտվում էր կատաղի զվարճություններով։ Վրանների մեջ ճրագներ չէին երևում, ամբողջ բանակը լուսավորված էր խարույկների լույսով։ Բայց մի վրանում միայն ճրագներ կային. գա Ջալալեդդինի փառավոր վրանն էր։

Բանակից հեռու, մի նեղ ձորի մեջ, որ գոգավորվելով բաժանվում էր Ղանլի-Դարայից, քմբուկի ձայն էր լսվում, և քրդի զուռնան հնչում էր «ջանիմանիս» եղանակով։ Նույն ժամուն մի խումբ ձիավորներ անցնում էին այն կողմից, որտեղից լսելի էր լինում վայրենի նվագածությունը։

— Այստեղ մի բան կա,— ասաց նրանցից մեկը հազիվ լսելի ձայնով։

— Ես էլ այսպես եմ կարծում,— պատասխանեց մի ուրիշը։

— Գնանք, տեսնենք։

— Գնանք։

Ձիավորները դարձրին իրանց ձիերի գլուխները դեպի այն կողմը։ Նեղ շավիղը, որ տանում էր այն կողմը, տեղ-տեղ կորչում էր մացառների և մինը մյուսի հետ հյուսված պատատուկ թփերի մեջ։ Ձիով անհնար էր անցնել։ Նրանք ցած իջան ձիերից, տվեցին մեկին պահելու, և մյուսները առաջ գնացին։ Մի քանի րոպեից հետո նրանք գտնվում էին մի փոքրիկ բլուրի գագաթի վրա, որտեղից բացվեցավ նրանց առջև մի այսպիսի տեսարան.—

Մի ահռելափայլ պարահանդես էր այդ, որի նմանը երբեք Դիոնիսիոսը չէ հրևակայել իր բաքոսական բոլոր անբարոյականությամբ։ Մի կողմում թմբուկները և զուռնաները ածում էին, մի կողմում պար էին բռնել այն ձևով, որ մեզանում կոչվում է նալլի, իսկ քրդերը կոչում են գուանդ։ Պարում էին կանայք։ Նրանք բազմաթիվ էին, և մինը մյուսի ձեռքից բռնած, կազմել էին մի երկայն շարք, որ շղթայի նման պտտվելով, ձևացնում էին մի մեծ բոլորակ։ Բոլորակի մեջտեղում ցցած էին երկայն ձողեր, որոնց գլուխների վրա վառվում էին ջահեր։ Նավթի մեջ թաթախած ցնցոտիքը բոցավառվում էին և իրանց ծիրանի շառավիղներով լուսավորում էին պարող կանանց գունաթափված երեսները։ Ջահերի մոտ, բոլորակի մեջ նավայրում, նստած էին տղամարդիկ և դժոխային ոգևորությամբ նայում էին կանանց մերկ շղթայակապի վրա, որ անդադար շրջում էր նրանց շուրջը։

Երևում էր, որ այդ ողորմելի արարածները ակամա և ստիպմամբ հանձն էին առել այդ խայտառակ պարահանդեսը։ Ամոթը, անպատվությունը նրանց այն աստիճան մոլեգնության մեջ էին ձգել, որ իրանց կատաղությունը իսելագարության էր հասնում։ Նրանց աչքերում վառվում էին բարկության բոցեր, շրթունքները դողդողում էին տենդային անհանգստությամբ և գունաթափ երեսների վրա երևում էին սոսկալի ցնցումներ։ Շատերը նրանցից այնքան թուլասիրտ էին, որ չէին դիմանում անտանելի ցավին, և ուշաթափ լինելով, ցած էին գլորվում։— Իսկ այդ բոլորը, որ մարդկային խղճի վրա կարող էր ազդել գութ, որ կարող էր ամեն մի սիրտ, որքան և քարացած լիներ նա, մեղմացնել և լցնել նրան առաքինական զղացմունքներով դեպի տկար և գեղեցիկ սեռը,— բնդհակառակն, ավելի բորբոքում էր գերիչների վայրենի կրքերը և ավելի գրգռում էր նրանց անասնական ոգևորությունը։

Պարը շարունակվում էր իր բոլոր դժոխային խաղարկությամբ։

Մերկ կանանց շարքը անդադար պտտվում էր թմրուկների հռանակով։ Տղամարդիկ նրանց բոլորակի միջնավայրում նստոտած, երգում էին, ծափահարում էին, գոռում էին և գոչում էին, և հերոսներից ամեն մեկը երբեմն իր թաշկինակը ձգում էր հավանած կնոջ վրա, և խուլուն սրտերի հակառակ մի զուլգը — մի հրեշտակ և մի դև — առանձնանում էր մերձակա թփերի մեջ։

Մարդկային անգթություններ մեջ չկա մի ավելի սարսափելի բան, քան թե այն, երբ անմեղ ողջախոհությունը զոհվում է կաուսաղի բռնաբարության։ Այսպիսի անգթության մեջ ընդունակ է մարդը միայն, բայց գազանները և անասունները ավելի բարոյական են իրանց էգերի վերաբերությամբ։

Մինչ գիշերային մթության մեջ, չահերի լուսավորության հանդեպ կատարվում էին այդ անամոթ զվարճությունները, բլուրի գագաթից անհայտ մարդերի մի խումբ խորին զզվանքով դիտում էր բոլորը։ Ընթերցողը արդեն գուշակեց, թե ովքեր էին դրանք։

— Պետք է վրա տալ,— ասաց Սարհատը։

— Շատ են անիծածները,— ասաց Դալի-Բաբան։

— Միևնույն է, նթե մնզ պետք էր մի օր մեռնել, լավ է, որ այստեղ լիներ,— պատասխանեց Սարհատը։

— Բայց դու կկորցնես Ասլիին, որի համար եկել ես,— ասաց Դալի-Բաբան։

— Այս կնիկներից ամեն մեկը նույնքան մեր ցավակցության արժանի է, որքան Ասլին,— պատասխանեց Սարհատը։

Ազնիվ երիտասարդը մոռացավ իր անձնական սերը, նրան զբաղում էր այժմ կնիկների վիրավորված և անարգված պատիվը։

— Պետք է հանկարծ վրա տալ,— ասաց Դալի-Բաբան,— և աշխատել առաջ չահերը խորտակել. խավարի մեջ ավելի հեշտ կլինի գործը։

— Երկինքն էլ մեր բախտից ամպում է, ահա լուսինը այլևս չէ երևում,— նկատեց Քիթաբ-Դալիսին։

— Կռվեցնք սրերով միայն,— խորհուրդ տվեց Սարհատը,— հրացան գործիքներով աղմուկ կբարձրացնենք, բանակը շատ հեռու չէ այստեղից. խող ձայնը այնտեղ չհասնի։

Քրդերի մոտ էլ չկային հրացան գործիքներ. նրանք, որպես իրանց տանը, վեր էին առել թրեր և դաշույններ միայն, և այնպես հնազանել էին բանակից, ամեն մինը իր հետ բերելով իր ղոհը։

Այդ միջոցում Մըստոյի դրությունը անտանելի էր. նա տեսավ, որ Սարհատը բոլորովին մոռացավ Ասլիին, բոլորովին թողեց այն

նպատակը, որի համար եկել էր։ Նա տեսավ, որ այժմ իր սիրելի տերը ձեռնարկում էր մի այնպիսի հանդուգն և վտանգավոր գործի, որից հազիվ կարող էր ողջ դուրս գալ։ Ի՞նչ անել. մնալ նրա մոտ, նրա հետ միասին կռվել և նրա հետ մեռնել.— այդ շատ էր ցանկանում բարի Մըստոն։ Բայց մյուս կողմում, մի աղչիկ, մի նազելի հրեշտակ, որին այնքան սիրում էր Սարհատը, որին ինքը վաղուց էր ճանաչում, որ այժմ գտնվում էր շեյխի բազմաթիվ գերի հարեմականների մեջ,— և այդ թշվառը նույնպես օգնության կարոտ էր, նույնպես պետք էր ազատել նրան։ Դեպի ո՞րը դիմել։ Մի կողմում կանգնած էր իր մանկության ընկերը, մյուս կողմում — նրա սիրուհին։ Նա ընտրեց վերջինը, և առանց հայտնելու Սարհատին միայնակ դիմեց դեպի շեյխի բանակը։

Նրա գնալուց հետո անակնկալ հարձակումը կատարվեցավ կայծակի արագությամբ։ Ջահերը իսկույն խորտակվեցան։ Ջորի մեջ տիրեց ընդհանուր խավարը խորին զարհուրանքի հետ։ Սարսափելի կոտորածը սկսվեցավ։

Խիստ ահռելի բան է ձեռնամերձ կռիվը, մանավանդ նեղ տեղում, այն ևս գիշերային խավարի մեջ։ Մի այնպիսի օրհասական կռվում սուր երկաթը սոսկալի գործ է կատարում մարդկային մարմնի հետ։— կենդանի մարդը մահ զգեցած, կռվում է մահ գործելու համար։

Մի քանի ժամ կռիվը երկու կողմից ևս շարունակվում էր գաղանային համառությամբ։ Ընդհանուր խռովության մեջ շատ անգամ ընկերը իր սուրը ընկերի կողքն էր մխում։ Հուսահատական դա՜ռն աղաղակները խառնվել էին զենքերի շաչյունի հետ։ Թե՛ սպանողը և թե՛ սպանվածը շաղախված էին տաք արյունի մեջ։ Թիակները ոտքերի տակ ավելի ու ավելի խորտակվում էին։

Ջորը կրկին լուսավորվեց։ Լուսինը դուրս եկավ մոխրագույն ամպերի ետևից, կարծես, ցանկանում էր ականատես լինել մի գեղեցիկ գործի։ Նույն միջոցում հանդիսացավ մի սրտաշարժ տեսարան։ Մերկ կանանց խումբը բավական էր, որ հասկացավ, թե կռիվը իրանց ազատության համար է.— նրանք կատաղի ֆուրիաների նման իրանք էլ խառնվեցան կռվի մեջ։ Սարսափելի բան է կնոջ մոլեգնությունը, երբ առաջ է գալիս անձնական վրեժխնդրությունից։ Այսպիսի բռպեներում կինը մոռանում է իր կնությունը. նա դառնում է մահվան հրեշտակ և սկսում է իր ձեռքը մխել այն սրտի մեջ, որը անարգաբար ոտքի տակ տվեց իր պատիվը։ Այն կաճաչք, որ մի քանի ժամ առաջ, բռնության կոպիտ ձեռքից ստիպ-

ված, հանձն էին առել ցած պաշտոն, այժմ, երբ ականջներին հնչեց ազատության ձայնը,— խլեցին իրանց ոտքերի տակ ընկած գերիչների զենքերը և սկսեցին կոտորել կենդանի մնացած գազաններին։ Պատվի զգացմունքը սկսեց պատելաղմել անասնական կրքերի հետ. հրեշտակը դևերի հետ...

Լուսինը կրկին մտավ ամպերի տակ, և գիշերային խավարը քաշեց իր սև վարագույրը։ Տեսարանը ծածկվեցավ մթության մեջ...։

Վանա ծովակի արևմտյան ափերի մոտ, Սիփան լեռան ստորոտներում, մի փոքրիկ վտակի կանաչազարդ եզերքի մոտ, երևում էին խաշնարածնների մի քանի չադրներ, որոնց արտաքին աղքատ կերպարանքը ցույց էր տալիս, թե այդ ողորմելի հովիվները չեն պատկանում քրդերի բախտավոր որևիցե ցեղին։— Դրանք, հայերից ավելի հալածված, եզիդիների վրաններ էին, որ պատերազմի խռովությունների ժամանակ քաշվել էին այն լեռնային խուլ առանձնության մեջ իրանց կյանքը և փոքրաթիվ անասունները պահպանելու համար։

Հիշյալ վրաններից մեկի մեջ, որ իր վիճակով չէր զանազանվում մյուսներից, Ղանլի-Դարայի սոսկալի կոտորածից մի շաբաթ հետո, կարելի էր տեսնել մահճի մեջ պառկած մի տղամարդ, մահվան պես գունաթափված դեմքով և խորն ընկած մթին աչքերով։ Նա հազիվ կարողանում էր շուռ առնել և խիստ դժվարությամբ էր կարողանում շարժվել մի կողքից դեպի մյուսը. երևում էր, ծանր հիվանդությամբ վիրավորված էր նա։— Հիվանդը Սարհատն էր։ Նրա բարձի մոտ նստել էր մի օրիորդ մաշված, վշտահար դեմքով արտասուքով լի աչքերով,— դա Ասլին էր, որին Ղանլի-Դարայի անցքի ժամանակ Մըստոյին հաջողվել էր գողանալ։ Հիվանդի աչ և ձախ կողմերում, որպես տխրության երկու հրեշտակներ, նստած էին երկու ուրիշ աղջիկներ, և նույնպես լաց էին լինում.— դրանք նրա քույրերն էին։ Վրանի մի կողմում, աչքերը բռնած, կուչ էր եկել նրա փոքրիկ եղբայրը։ Իսկ դրսում, վրանի մուտքի մոտ նստած հեկեկում էր ինքը Մըստոն։ Մի մանկահասակ կին գեղեցիկ սևեռակ աչքերով ոտքի վրա պտտվում էր — դա Մըստոյի կինն էր։

Հիվանդը գտնվում էր հոգեվարքի ճգնաժամի մեջ...։

Ղանլի-Դարայի կռվի մեջ Սարհատի ընկերներից ազատվեցան երեք վիրավորվածներ միայն. մյուսները բոլորը ընկան։ Ընկան ի

այն քաջազնուհիներից շատերը, որոնք բռնաբարության բարոյական մահը սրբեցին իրանց արյամբ...։

Վիրավոր առյուծը վերջին անգամ բաց արեց աչքերը, նայեց Ասլիի վրա, նայեց քույրերի և եղբոր վրա, և փակեց նրանց...։ Մի «ա՜խ» եղավ նրա վերջին խոսքը...։

«Ինչու իմ վրանիս տակն ես մեռնում, ո՛վ քաջ, և իմ վրա ես ինձնում վրեժխնդիր լինել քո մահվան համար — Մրստոն կկատարե այդ»...— ասաց նա հառաչելով և գրկեց մեռնողի գլուխը։

ԽԵՆԹԸ

Արկածներ վերջին ռուս-թյուրքական պատերազմից

Հայատրանում

Եւ ես մի քար գլորեց փոսը, հարյուր խելքներ հավաքվեցան, չկարողացան դուրս հանել։

Մինչև խելացին կմտածե, խենթը [illegible]

Խենթից — ուղիղ պատասխան։

Ազգ. առածներ

Ա.

Բայազեդը պաշարված էր։

Թուրք, քուրդ, բոշա, ղուլո և ավելի քան քսան հազար խառնիճաղանճ բաշիբոզուկներ, խառն տաճկաց կանոնավոր զորքերի հետ, շրջապատել էին կիսավեր քաղաքը։ Նա ծխում էր կրակի մեջ, որպես մի ընդարձակ խարույկի տարածություն։ Քրիստոնյա հայերի տները դատարկվել էին բնակիչներից։ Բարբարոսի սուրը և գերությունը սպառել էր նրանց։ Հայերից մի փոքրիկ մաս միայն ազատվել էր, կանխապես փախչելով սահմանակից Մագու քաղաքի կողմերը, որ պարսից հողի վրա է գտնվում։

Բայազեդի միջնաբերդը դեռ մնացել էր անառիկ։ Փոքրաթիվ ռուս զինվորներ, հայ և թուրք կամավոր միլիցիայի հետ, ամրացել էին այնտեղ, և օրհասական հուսահատությամբ, սպասում էին մի սարսափելի վախճանի։ Բերդը չորեք կողմից սեղմված էր, կարծես, մի երկաթի օղակի մեջ, որը հետզհետե նեղանալով, կամենում էր միանգամից խեղդել և մահացնել հուսաբեկ պաշարվածներին։ Հարաբերությունը դրսի հետ բոլորովին կտրված էր։

Պաշարումը պատահեց 1877 թվի հունիսի 6-ին և տևեց ամբողջ 23 օր։ Դա այն ժամանակն էր, երբ ռուսաց հաջողակ սրի բախտը Հայաստանում հանկարծ փոխվեցավ։ Տեղային մահմեդականությունը, որ սկզբում այնքան հոժարությամբ ընդունեց ռու-

ասց տիրապետությունը, կրկին ապստամբվեցավ և միացավ Ծմայիլ փաշայի զորքերի հետ։ Գեներալ Տեր-Ղուկասովը, երևանյան զորաբաժնի հրամանատարը, այդ միջոցում գտնվում էր Զեյդեգանի և Դալի-Բաբայի մեջ, և իր փոքրաթիվ գունդերով քաջությամբ պատերազմում էր Մուխթար փաշայի հինգ անգամ ավելի ուժեղ դեմ։ Նա, երևի, տեղեկություն չուներ, թե ինչ էր պատահել դրժբախտ Բայազեդի հետ, որին թողել էր բերդապահ (կոմենդանտ) Շտոկվիչի պահպանության ներքո։

Գիշեր էր։

Կիսալուսնի եղջյուրը դեռ նոր չքացել էր հորիզոնից, թողնելով իր ետևից մթին խավար։ Կարծես, այդ խավարը, այդ մութը ավելի ախորժ լիներ պաշարվածների համար։ Կարծես, լուսինը, տիեզերքի սիրելին, իր արծաթափայլ ճառագայթներով մատնում լիներ նրանց։ Բայց գիշերի մթությունը դարձյալ չկարողացավ արգելք լինել բարբարոսների կատաղի հարձակմանը։ Բայազեդի միջնաբերդը, որպես մի մռայլ կետ, անորոշ կերպով նկարված էր բլուրների բարձրավանդակի վրա։ Եվ ամեն կողմից կրակը մաղվում էր այդ կետի վրա, և ամեն կողմից թնդանոթների ռումբերը և հրազենների գնդակները կարկտի նման թափվում էին այնտեղ։ Բերդը մռնչում էր, որպես մի վիթխարի գազան, որին ամեն կողմից հարվածում էին։ Նա դեռևս համառությամբ մաքառում էր օրհասի և մահվան դեմ։ Նա վճռել էր մեռնել, բայց փառքով մեռնել։ Մոտ 1000 ռուս զինվորներ, նույն չափով հայ և թուրք կամավորների հետ, կռվում էին Սմայիլ փաշայի քսան հազարի դեմ։ Բերդից խիստ սակավ էին պատասխանում, որովհետև հրազենների պաշարը խնայում էին, որը սպառվելու մոտ էր։ Միայն երբեմն արձակում էին մի կամ երկու թնդանոթ, որոնց բերանը դարձնում էին այն կողմը, ուսկից հայտնվում էր թշնամու կրակը։

Նույն գիշերը, բերդի խարխուլ շինվածքներից մեկի մեջ, որ մի ժամանակ ծառայում էր որպես զինվորանոց, և ռուսների տիրելուց հետո, օսմանցիները թողել էին կիսավեր և հեռացել,— նույն գիշերը այստեղ գետնի վրա տարածված էր մի բազմություն, մի ուժաթափ և ուշակորույս բազմություն, որ սարսափելի տաժանապի մեջ ներկայացնում էր կատաղության բոլոր զարհուրանքը։

— Մի կաթիլ ջո՜ւր... նվաղեցա ծարավից...— լսվում էին զանազան դառն հառաչանքներ։

— Մի պատառ հա՜ց... մեռնում եմ սովից...— աղաղակում էին զանազան խուլ ձայներ։

Այդ ողորմելիները մի ամբողջ շաբաթ համարյա ոչինչ չէին կերել, ոչինչ չէին խմել։ Պաշարումը այն աստիճան չուտափութ և անակնկալ կերպով կատարվեցավ, որ բերդի մեջ բավական պաշար վեր առնելու ժամանակ չգտան։ Այժմ պաշարվածները ստիպված էին պատերազմել երեք հազար ոսոխների դեմ. ներսից՝ սովի և ծարավի դեմ, իսկ դրսից՝ թշնամու կրակի դեմ։

Ամսի 8-ից զինվորները զրկվեցան տաք կերակրից։ Բերդապահի ձին և արտիլերիայի ձիաները բոլորը մորթել և կերել էին։ Ձիաների գարին մնաց զինվորների համար, որը նույնպես սպառվեցավ։ Վերջապես ուտեստ այն աստիճան նվազեցավ, որ յուրաքանչյուր զինվորին տալիս էին օրեկան 1/8 ֆունտ կամ 4 լոտ պաքսիմաթ և մի-մի գդալ ջուր. իսկ հունիսի տոթը այդ ժամանակ անտանելի էր։ Հիվանդանոցում հիվանդների վիճակը, ուտելու և խմելու կողմից, շատ չէր զանազանվում առողջներից։

Բերդի մեջ ջուր չկար։ Բերդից դուրս, 300 քայլ հեռավորության վրա գտնվում էր մի աղբյուր, որը փակել էին թուրքերը։ Աճեն դիշեր փորձում էին ցած իջնել բերդից ջուր բերելու համար, բայց 20—30 դնացողներից շատ անգամ մեկն էլ չէր վերադառնում։

— Հա՜ց... ջո՜ւր...— կրկին լսելի եղան օրհասական հառաչանքները։

Ահա կրկին և կրկին որոտաց թնդանոթի բոմբյունը և խլացրեց թշվառականների ձայները...

Այդ այն րոպեներից մեկն էր, որ մարդը կորցնում է իր կենդանությունը դեպի ընկերը,— կորցնում է, որովհետև ոչինչով օգնելու հնար չունի։ Այդ պատճառով, ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում սովյալների վրա, ոչ ոք հոգ չէր տանում ծարավիներին։ Ամեն մարդ, ընդհանուր խռովության մեջ, սպասում էր մի վճռական րոպեի, երբ թշնամին հեղեղի նման ներս կթափվեր, և սուրը ձեռքում կհանդիպեին իրանց պատվավոր վախճանին։

Միջնաբերդի ներսից, պատսպարված վերնապարապի ետևում, շուրջանակի շարված էին պահապան զինվորներ, և հրացանների համար բացված ծակերից դիտում էին թշնամու շարժումը։ Նրանք չէին համարձակվում գլուխները վեր բարձրացնել պարսպից։ Բերդի չորս կողմի բարձրավանդակներից անխնա նետում էին, և դրնչակները շշմվալով սլանում էին աջ ու ձախ, զարկելով պահապանների երեսին մի անախորժ տաք օդ։

Այստեղից տեսնվում էր քաղաքը, որ ներկայացնում էր մի ոսկալի տեսարան։ Նա լուսավորված էր, կարծես, մի մեծ ու-

նախմբության համար։ Լուսավորված էին և քաղաքի շրջակա բարձրությունները։ Կատարվում էր մարդկային անգթության եղեռնական տոնը։ Դա գազանների մի տոն էր, որ հանդիսացնում էին մուսուլմանները։ Տարտարո՛սը, միայն տարտարոսը, իր կրակի բոցերով, իր չար ոգիներով և իր բոլոր զարհուրանքով կարող էր այրծենալ մի այսպիսի անգթության առջև։ Այրվում էին հայերի տները։ Յուրաքանչյուր տան լուսամուտներից և դռներից հոսում էին, կարծես, հրեղեն գետեր, և խառն ծխային թանձրության հետ, բարձրանում էին օդի մեջ, սփռելով դեպի ամեն կողմ կայծերի հորդ և առատ հեղեղ։ Հրդեհը հետզհետե սաստկանում էր, ճարակելով հայերի ամբողջ թաղը։ Այժմ տների կտուրներից դուրս էին ցայտում հրեղեն լեզուներ։ Վառված գերանները խորտակվում էին, և ամբողջ կտուրը դղրդալով, գոռգոռալով փուլ էր գալիս, և հրաշեզ վերմակով ծածկում էր բնակիչներին, որոնք ամեն կողմից կրակով փակված լինելով, դուրս գալու հնար չունեին։ Քշվառ զոհերի աղաղակների և հառաչանքների ձայները խառնվում էին բոցերի որոտմունքի հետ, որոնք վիթխարի վիշապների նման գալարվում էին և պտտվում էին օդի մեջ, տարածելով դեպի ամեն կողմ մի սարսափելի լուսավորություն։ Այդ լուսավորության մեջ, որպես մի հսկա պանորամայի մեջ, մինը մյուսի ետևից հանդիսանում էին ավելի և ավելի զարհուրելի պատկերներ։ Մուսուլմանները կոտորում էին հայերին... կոտորում էին կրակից դուրս փախչողներին, չխնայելով ոչ սեռի և ոչ հասակի... Մանկահասակ աղջիկներին, ծամերից բռնած քարշ էին տալիս տներից... Ամեն կողմից լսելի էին լինում ցավալի աղաղակներ... Բայց թշվառների լացը և արտասուքը չէր կարողանում ամոքել գազանների սիրտը...

Այս բարբարոսությունների մեջ մասնակցում էին ոչ միայն քրդերը, այլև տաճկաց կանոնավոր զորքը, և որ ավելի սարսափելին է՝ քրդերի կանայքը... Այդ վերջինները, կատաղի ֆուրիաների նման, մոռացած կնոջ գութը և սերը, խլում էին երեխաներին մոր գրկից և ձգում էին կրակի մեջ... Մի փոքրիկ ընդդիմադրությունն անգամ պատժվում էր սրով...

Մի քանի հայ կամավոր զինվորներ, բերդից նայելով այդ դժոխային տեսարանին, լաց էին լինում... Կոտորածը շարունակվում էր ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր։

— Ա՜խ, ինչպես մորթում ե՜ն...— ասում էին նրանք հառաչելով։

Դրանց մոտ կանգնած էր մի ուրիշ հայ երիտասարդ, որ նույնպես նայում էր քաղաքում կատարվող բարբարոսություններին վրա։ Նրա աչքերում արտասուք չէր երևում։ Տխրության մի նշույլ անգամ չէր կարելի տեսնել նրա զայրացած դեմքի վրա։ Նրա սիրտը նույն րոպեում լցված էր մի դառն ատելությամբ՝ ոչ դեպի այն գազանները, որ այրում էին, որ մորթում էին, այլ դեպի այն վախկոտները, որ ոչխարի նման թույլ էին տալիս իրանց մորթել։

— Նայեցե՛ք, նայեցե՛ք,— ասաց նա,— այսքան բազմության մեջ մի մարդ էլ չեք տեսնի, որ ձեռք չարձրացներ իր սպանողի վրա... էլ դրանից ավելի ինչ կարող է լինել, որ շարժեր մարդու կատաղությունը, որ բորբոքեր մարդու վրեժխնդրությունը։ Տուն աշքի առջև այրում են, զավակները կրակի մեջ խորովում են, կինը, աղջիկը քաշում տանում են... Տղամարդը տեսնում է այդ բոլորը և ինքը ամենայն խոնարհությամբ պարանոցը դեմ է անում թշնամու սրին... Տո, անիծյա՛լ, դու էլ մարդ ես, դու էլ սպանիր, հետո մեռիր...

— Վարդան, դու միշտ այսպես անգութ ես...— նկատեց նրան ընկերներից մեկը։

Վարդանը ոչինչ չպատասխանեց և հեռացավ։ Կարծես, նրան խիստ ծանր էր նայել այն տեսարանին, որի մեջ տեսնում էր հայի ամոթալի պատկերը... «Այդ ազգը պատվով մեռնել չգիտեր»...— մտածում էր նա։

Դրանցից փոքր ինչ հեռու, բերդի մի խուլ անկյունում, մի ուրիշ խումբ հայ կամավորների մեջ, անց էր կենում հետևյալ խոսակցությունը.

— Եթե Պետրոսն էլ ետ չդառնա, այս գիշեր հինգ հոգի կկորցնենք...

— Շատ ուշացավ, երևի, խեղճ տղան...

— Չէ՛, ականջ դրեք, այդ նրա սիգնալն է, լսում ե՞ք ագռավի կռնչյունը...

— Նա է, իշեցնենք թոկն սանդուղքը։

Սանդուղքը ցած թողեցին և քանի րոպեից հետո բերդի վերնապարսպի վրա հայտնվեցավ մի երիտասարդ, բռնավորված մի ահագին տիկ ջրով։ Ընկերները օգնեցին ջրբերին, և նա վեր եկավ բերդի մեջ։ Բոլորը գրկեցին և նրա երեսը սփռեցին համբուրներով։ Մեկը զարհուրելով հոտ քաշեց և ասաց.

— Այդ ի՞նչու է երեսդ թաց, Պետրոս։

Այդ միջոցին հրդեհի բոցերը ավելի բարձրանալով, լուսավորեցին Պետրոսի ներկված դեմքը։

— Արյուն է հոսում...— գոչեցին բոլորը։

— Վնաս չունի...— պատասխանեց Պետրոսը ծիծաղելով,— քանի օր էր, որ երեսս չէի լվացել. այս գիշեր մի լավ լվացվեցա...

Պետրոսը կարճ կերպով պատմեց, թե հասնելով ջրի աղբյուրի մոտ, գտավ այնտեղ մի քանի քուրդ պահապաններ, որոնք հրսկում էին, չիցե թե պաշարվածները, բերդից իջնելով, ջուր տանեին։ Նրանք հարձակվեցան իր վրա, և մինչև կարողացավ բոլորի «ձայնը կտրել», ինքը գլխից վերք ստացավ։

— Ի՞նչ եղան Հանեսը, Թոմասը, Ադամը, Ներսոն,— հարցրին նրանից։

— Գրո՞ղը տանե նրանց,— պատասխանեց Պետրոսը իր սովորական հեգնական հղանակով։— Կարծես, այդ անիծյալները մեկ մեկու խոսք էին տվել, որ հենց այս գիշեր շնորհք տանեին իրանց հանգուցյալ պապերի մոտ։ Մեկը պարսպի ներքև ընկած էր, երևի, հենց ցած իջնելու միջոցին գնդակ էր կերել... մյուսը կես ճանապարհի վրա թավալվում էր, խեղճը դեռ չէր հանգստացել... մեկը աղբյուրի մոտ գերանի նման անշարժ պառկած էր... բայց խեղճ Թոմասը, նրանցից մի փոքր հեռու, կողքի վերքը բռնած, անիծում էր քրդերին. իսկ ես նրանց ջիգրը առեցի...

Այս չորս հայ երիտասարդները, որոնց մասին խոսում էր Պետրոսը, մինը մյուսի ետևից ուղարկված էին ջուր բերելու, բայց և ոչ մեկը չվերադարձավ։ Այսպիսի դեպքեր այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ մահը, սպանությունը դարձել էր նրանց համար մի սովորական բան։ Այս պատճառով Պետրոսի պատմությունը մի առանձին տպավորություն չգործեց ընկերների վրա։ Նրանք մինչև անգամ չէին մտածում շուտով փաթաթել Պետրոսի գլխի վերքը, որից արյունը անդադար հոսում էր։ Ինքը Պետրոսն էլ չէր մտածում այդ մասին։

— Սատանան տանե այդ քրդերին,— շարունակեց նա,— չարծես, այդ անիրավների աչքերը գայլի նման մթնումն էլ տեսնելիս լինեն։ Որ կողմից որ մի շշնջոց են լսում, իսկույն գնդակը հասցնում են. տեսար, գոհը դողդողաց և գլորվեցավ գետին...

Այսպես խոսում էին խավարի մեջ, հետո մտաբերեցին փաթաթել Պետրոսի գլխի վերքը, և ապա վեր առնելով ջրի տիկը, որ պարունակում էր իր մեջ հազարավոր անձինքների կյանքը, նրանք սկսեցին դիմել դեպի բերդի բակը։

— Տղերք,— ասաց նրանցից մեկը,— թուրքերին մի կաթիլ անգամ պետք չէ տալ. հանաք բան չէ. այս գիշեր մենք չորս հոգի կորցրինք այս մի տիկ ջրի համար, բայց նրանցից ոչ մեկը լուղից բերդից դուրս գալ։

— Չէ՛, լավ բան չէ,— ասաց Պետրոսը,— պետք է նրանց էլ տալ։

— Ի՞նչ վատ բան է,— պատասխանեց առաջինը,— մի քանի օր առաջ նրանք էլ ջուր բերեցին, բայց գողի նման թաքցրին և իրանք միայն խմեցին։

— Նրանք վատ վարվեցան, բայց մենք պետք է ցույց տանք, թե ինչ բան է զինվորական եղբայրությունը։

Նրանք մտան զինվորանոցի բակը։

— Ջո՜ւր... ջո՜ւր...— լսելի եղան ամեն կողմից ուրախության աղաղակներ, և բազմությունը հավաքվեցավ մեր երիտասարդների շուրջը։

Անկարելի է նկարագրել այն հոգեկան բերկրանքը, այն կատաղի ուրախությունը, որով այդ ծարավի բազմությունը դիմեց դեպի ջրի տիկը։ Բոլորը իրար խառնվեցան, և մինը մյուսի գլխովն էր ուզում թռչել, որ առաջ ինքը խմե։

— Մի ճրագ վառեցեք և մեզ մի խանգարեք, ամենքիդ բաժին կհասնի,— ասաց ջուր շալակող երիտասարդը և տիկը դրեց գետին։

Վառեցին մի ջահ, որի գունատ-կապտագույն լույսը տարածվեցավ խռովված, և ուրախությունից իրան կորցրած, բազմության վրա։

Հայ երիտասարդը առեց իր ձեռքը արագի մի ամենափոքրիկ բաժակ և սկսեց նրանով բաժանել ջուրը։ Նա խիստ սաստիկ զըզվելի հոտ ուներ, իսկ համը շափազանց անախորժ էր։ Մի քանիսը խմեցին և ոչինչ չնկատեցին։ Մեկը բացականչեց.

— Այդ ի՞նչ գույն ունի ջուրը։

— Խմի՛ր,— խոսեց Պետրոսը, որ այնտեղ կանգնած էր.— քրդերը հիմա ջուրը այսպես ներկած են տալիս մեզ...

— Ի՞նչպես ներկած...— ձայն տվեցին ամեն կողմից։

— Ներկում են մեր արյունով... դուք մի տեսնեիք, թե քանի դիակներ էին ընկած այն աղբյուրի մեջ, որտեղից ես գողացա այդ ջուրը։

Բազմությունը սոսկաց, բայց դարձյալ ուշադրություն չդարձնելով, խմեց պղտոր կարմրագույն հեղուկը, որի մեջ թափված էր այնքան մարդկային արյուն... որի մեջ լուծված էին այնքան մարդ-

կային մարմիններ... Մեկը մինչև անգամ իրան թույլ տվեց ասել մի այսպիսի բարբարոսական սրախոսություն.

— Դա շա՜տ լավ է... ջուրը կպարարտանա և ավելի ուժ կտա։

Ուրախացած զինվորների կատակները շուտով ընդհատվեցան։ Թնդանոթների խուլ որոտը կրկին լսելի եղավ հեռվից, և կրկին ռումբերը սկսեցին մռնչելով սլանալ բերդի վրայից։ Նրանցից մեկը ընկավ զինվորներից մի փոքր հեռու, և պայթելով տարածեց դեպի ամեն կողմ իր մահաբեր հարվածները...

Այդ միջոցին ամրոցի սենյակներից մեկի մեջ, ուր մի ժամանակ կենում էր օսմանցի բերդապահը, այժմ ռուս բերդապահը, Շտոկվիչը, մի քանի օֆիցերների հետ կազմել էին զինվորական խորհուրդ։ Խորհրդին մասնակցում էին հայ և թուրք միլիցիայի գլխավորները։ Փոքրիկ սեղանի վրա վառվում էր լամպա և աղոտ կերպով լուսավորում էր նրանց տխուր և բազմահոգ դեմքերը։

Վերջին օրերում անդադար նամակներ էին ստացվում Թշնամի բանակից, որոնցմով հայտնում էին անձնատուր լինել։ Նամակները գրում էր ռուսաց հին ոխերիմ, երևելի Շամիլի որդի գեներալ-լեյտենանտ Շամիլը, որ այժմ Թշնամու բանակի մեջն էր գտնվում և նորին մեծության սուլթանի սվիտայի համհարզ էր։ Վերջին նամակը լի էր սպառնալիքներով և խոստումներով։ Զինվորական խորհրդի առարկան այդ նամակն էր. մտածում էին, թե ինչ պետք է պատասխանել։

— Անձնատուր չենք լինի,— խոսեց բերդապահը,— քանի որ դեռ կենդանի ենք։

— Թե՛ մի քանի օր ևս կտևե պաշարումը, մեզ անհնարին կլինի դիմանալ,— խոսեց մի օֆիցեր։

— Մեր դրությունը հենց այս օրից անտանելի է,— խոսեց մի ուրիշը,— ոչ ուտելու հաց ունենք և ոչ կռվելու պատրաստություն։ Չգիտեմ ինչո՞ւ այդ հիմար քրդերը միանգամով վրա չեն տալիս, ի՞նչով կարող ենք պաշտպանվել,— ավելացրեց նա մի փոքր վրդովված ձայնով։

— Այո՛. շատ անխոհեմ վարվեցանք...— ասաց մի այլ օֆիցեր։

— Անցյալը ուղղել չենք կարող, խոսենք ներկայի վրա,— նկատեց բերդապահը, որ նախագահում էր խորհրդին, և զինվորական օրենքի համեմատ, պաշարման ժամանակ էր բոլորի բարձրագույն հրամանատարը, խիստ ընդարձակ իրավունքներով։

— Անձնատուր չենք լինի, քանի դեռ կենդանի ենք,— կրկնեց նա իր առաջին խոսքը։

— Ես դրանից մեզ օգնություն չհասնեն, կորած ենք,— պատասխանեց մի խան, որ Թուրք կամավորների գլխավորն էր։

— Օգնություն սպասելու զորություն չէ մնացել,— խոսեց մի բեկ,— իմ կարծիքով պետք է բաց անել բերդի դռները, պատառել մեզ շրջապատող թշնամու շղթան և անցկենալ, կա՛մ հաղթվի ազատվել, կա՛մ կընկնենք թշնամու ձեռքը։

— Վերջինն ավելի հավանական է,— պատասխանեց հայ կամավորների գլխավորը,— բայց հետևանքը սարսափելի կլինի։ Այս բերդը այժմ, գոնե որպես պատնեշ, պահում է օսմանցի զորքերի առաջ գնալը, երբ սրան կորցնենք, այն ժամանակ բաց կանենք Մմայիլ փաշայի բաշիբոզուկների ճանապարհը, և նրանք մի քանի օրվա մեջ անարգել կերպով կտիրեն Երևանը, Նախիջևանը և գուցե շատ հեռու կգնան։ Տեղային մահմեդականությունը, որքան ինձ հայտնի է, անհամբեր սպասում է այդ ինքնակոչ հյուրերին, իսկ բրիստոնյա հայերի ձեռքում զենք չկա։ Մեր երկիրը պահպանելու համար խիստ աննշան թվով զորք է թողած, որովհետև մեր գլխավոր ուժերը այժմ կենտրոնացած են Ղարսի մոտակայքում։ Մինչև նրանց հասնելը, օսմանցիք ամեն ինչ ոչնչացրած կլինեն։

Հայ աստիճանավորի խոսքերը զրգռեցին Թուրք խանի բարկությունը, և նա խոսեց խռովված կերպով.

— Դուք մահմեդականների մասին կասկած եք հայտնում։

— Իմ կասկածը անտեղի չէ, որովհետև ինձ հայտնի են փաստեր, որ հաստատում են ասածս։ Հենց այս րոպեիս մեզ պաշարող բրդերի թվում գտնվում են շատ զինեցիներ, որոնք պատերազմից առաջ ռուսաց հպատակներ էին։ Իսկ Նախիջևանի կողմերում մի ցնորված մոլլա ամեն գիշեր երազներ է տեսնում, թե շուտով իսլամը կտիրե այդ երկրին։

Նախագահը դադարեցրեց վիճաբանությունը ասելով.

— Պետք է սպասել և մինչև վերջին շունչը դիմադրել։ Ես հուսով եմ, որ շուտով օգնություն կստանանք։ Գեներալ Տեր-Ղուկասովը շատ հեռու չէ մեզանից։ Նա հենց որ իմացավ մեր դրությունը, կշտապե Բայազետը ազատելու։ Միայն պետք է շուտով նրան իմացում տալ։

— Ի՞նչ միջոցով,— հարցրին նրանից։

— Նամակո՛վ,— պատասխանեց նա։

— Ո՞վ կտանե։

— Կաթծեմ, մեր այսքան բազմության մեջ կգտնվի մի սիրտ ունեցող տղամարդ։

— Դիցուք թե գտնվեցավ, բայց ի՞նչպես կարող է անցկենալ, թշնամին մեր բոլոր կողմերը բռնել է։

— Կփորձենք։

Խորհուրդը վճռեց նամակ գրել Տեր-Ղուկասովին, և քառորդ ժամից հետո բերդապահը, պատրաստ նամակը ձեռին, մյուսների հետ դուրս եկան խորհրդարանից։

Թմբուկի թեթև ձայնը հավաքեց զինվորներին բերդի հրապարակի վրա։ Բերդապահը բարձր ձայնով խոսեց.

— Տղե՛րք, ձեզ հայտնի է մեր դրությունը, այդ մասին խոսելը ավելորդ է։ Այժմ մեր հույսը մնացել է աստուծո վրա և նրա հաջողությամբ դրսից գալու օգնության վրա։ Եթե օգնությունը ուշացավ, մենք կորած ենք։ Ուրեմն պետք է շտապենք մեր վիճակի մասին շուտով իմացում տալ, ուր որ հարկն է։ Ահա այդ նամակը պետք է հասցնել գեներալ Տեր-Ղուկասովին, որը մեզանից շատ հեռու չէ գտնվում։ Նա այդ նամակը ստացածին պես, կշտապե մեզ ազատելու։ Հիմա ո՞վ կլինի ձեզանից այն քաջը, որ հանձն կառնե կատարել այդ մեծ ծառայությունը, թո՛ղ մոտենա և ընդունե նամակը։ Ես խոստանում եմ, որ նա կստանա մի այնպիսի պարգև, որը վայել է մի անձնազոհ ուղամարդի, որ այսքան բազմության ազատության պատճառ է լինելու։ Թո՛ղ ձայն տա, ով որ ցանկանում է տանել նամակը։

Տիրեց ընդհանուր լռություն և բազմության միջից ոչ մի ձայն լսելի չեղավ։

— Կրկնում եմ,— շարունակեց բերդապահը ավելի զգալի ձայնով,— որ այս նամակի հետ կապված է մեր ամեն փրկությունը. ո՞վ է ցանկանում վայելել այդ փառքը և մեր բոլորի ազատիչը լինել։

Դարձյալ ոչ մի ձայն լսելի չեղավ։

— Մի՛թե ձեր մեջ չկա՞ սիրտ ունեցող մի ուղամարդ,— կոչեց նա դողդոջուն ձայնով.— ո՞վ է հանձն առնում տանել նամակը։

— Ես,— լսելի եղավ բազմության միջից մի ձայն և մի հայ երիտասարդ մոտեցավ, ընդունեց նամակը։

Այս երիտասարդը Վարդանն էր[1]։

---

[1] Երիտասարդի անունը Սամփսոն էր, բայց ես իմ վեպի հերոսից ստեղծելի մի առանձին տիպ. դրանով թեև փոքր ինչ շեղվեցա պատմական ճշտությունից, բայց թող ներվի ինձ, եթե ես իսկությունը մասնավորապես գտնել եմ բանաստեղծական ազատությանը։

Հետևյալ ավուր առավոտյան պահուն, երբ արևագակի առաջին ճառագայթները տարածվեցան երկրի վրա, Բայազեդի մեջ և նրա շրջակայքում բացվեցավ մի սարսափելի տեսարան։ Այժմ պարզ տեսնվում էր հետևանքը այն կոտորածի, որ ամբողջ երեք օր և երեք գիշեր կատարվել էր բարբարոսի ձեռքով։ Քաղաքում տիրում էր գերեզմանական լռություն, որ երբեմն ընդհատվում էր ագռավների կռնչյունով, որոնք խումբերով սավառնում էին այստեղ և այնտեղ՝ մեռելոտիք ուտելու համար։ Փողոցները այդ դժբախտ քաղաքի ներկայացնում էին խիստ տխուր և սրտաշարժ պատկեր,— տները դարձել էին մոխրի կույտ... տեղ-տեղ ծխրտում էին դեռ չվառված նյութերը, համարյա ամեն մեկ տան մոտ ընկած էին ծերերի, երիտասարդների, կնիկների և երեխաների դիակներ... սոված շները ագահությամբ քարշ էին տալիս դիակները, և մրթմրթալով, գոռոալով աշխատում էին վանել խումբերով ցած իջնող ագռավներին... Ամեն կողմից, ամեն տնից, ամեն բակից և շուկայից փչում էր լուծվող դիակների խեղդիչ գարշահոտությունը...

Այսպիսի մեռյալ քաղաքի մեջ կանգնած էր Բայազեդի միջնաբերդը և սպասում էր իր ցավալի օրհասին...

Պաշարումը հետզհետե սաստկանում էր։ Սար, ձոր, բլուր, դաշտ և տափարակ պատած էին բաշիբոզուկների բազմաթիվ, միևնույն ժամանակ խառնափնթոր հրոսակներով։ Բանակները զետեղված էին առանձին խումբերով, և յուրաքանչյուր խումբի մեջ տեսնվում էր շարժում, իրարանցում և աղմուկ։ Կրոնական մոլեռանդությունը, խառնված զինվորական անգթության հետ, անցնում էր բարբարոսության ամեն չափից և սահմանից։ Մարդը դազան դարձած, կեղեքում էր, մահացնում էր իր նմաններին։

Արյունից կշտանալուց հետո, նրանք սկսել էին այժմ հագեցնել իրանց ընչասիրության ծարավը։ Մի տեղ գետնի վրա տարածել էին քաղաքումը հարուստ համարված հայերին և զանազան տանջանքներով չարչարում էին, որ նրանք հայտնեն, թե որտեղ են թաքցրել իրանց փողերը։ Թշվառները լացում էին, աղաղակում էին, ասելով, թե ինչ որ ունեին՝ տվեցին, այլևս ոչինչ չէ մնացել։ Նրանց չէին հավատում, և հոր առջև երեխաներին մորթում էին, որ ստիպեցնեն հայտնել իրանց պահեստը։ Մի այլ տեղ քրդերը բաժանում էին դիզված ավարը. նրանց կնիկները ուրախ-ուրախ բառնում էին ձիանների վրա, որ տանեն իրանց տները։ Մի փոքր հե-

ու բաժանում էին հայ գերիներին, բայց մի գեղեցիկ կնոջ կամ աղջկա վրա չէին համաձայնում, վիճում էին և սպառնում էին միմյանց սրերով։ Մի ուրիշ տեղում գայլերը, վայրենի կատուները, գիշակեր թռչունների հետ, հավաքված անթաղ դիակների վրա, իրանց առավոտյան նախաճաշիկն էին անում։ Դրանցից ոչ այնքան հեռու, կրոնասեր մահմեդական զինվորը, խորին ջերմեռանդությամբ իր վաղորդյան նամազն էր անում, և արյունոտ ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացնելով, փառաբանում էր իսլամի ալլահին...

Այդ բոլորը կատարվում էր վառոդից և խարույկներից բարձրացած ծխի ու մխի մեջ, որ թանձր մառախուղի նման պատել էին հորիզոնը, և արգելում էին արեգակի ճառագայթների թափանցելուն։ Թնդանոթները որոտում էին, վիթխարի բերդի կողքերը ոմբակոծում էին, բայց նա անշարժ, բլուրների բարձրության վրա նստած, տակավին արհամարհում էր թշնամու անդադար հարվածները։

Բայց մի տեղ ամբողջ բանակի ուշադրությունը գրավել էր մի մարդ։ Նա երբեմն թռչկոտելով, երբեմն ծափ տալով, անցնում էր բանակի միջից, և միևնույն ժամանակ եղանակում էր մի այսպիսի հիմար քրդերեն երգ.

«Պառավ տատը գորտ դարձավ,
Գորտ դարձավ, ծովը մտավ,
Ծովից ավազ դուրս հանեց,
Ավազը ոսկի դարձավ,
Ոսկին տվեց մի այծ առեց,
Կաղլիկ, քոսոտ այծ առեց.
— Այծի՛կ, այծի՛կ, չան այծիկ.
Ջանս քեզ զուրբան, այծիկ,
Ասա՛, ի՞նչու դու եղար
Այսպես քոսոտ ու կաղլիկ...»

Ես՞նը... ձայն էին տալիս ամեն կողմից քրդերը, և հավաքվելով նրա շուրջը ստիպում էին կրկնել իր երգը։

Եվ իրավ, այդ մարդը խենթ էր, կամ գոնե այսպես ձևացնում էր իրան։ Նա հագնված էր այն կերպով, որպես հագնվում են մեզ մոտ լարախաղացների օգնականները, որոնց կոչում են «տակի մասխարա» և որոնք լարի ներքևում զանազան տեսակ խեղկատակություններով ծիծաղեցնում են հանդիսականներին։ Նույնը անում էր և այդ խենթը։ Նա մի բարձրահասակ երիտասարդ էր վայրենի դեմքով. գլխին դրած ուներ հին թաղիքի կտորից անշնորհք կեր-

պով կարած մի երկայն գգակ, որ վերջանում էր քաւանկյունի ձևով, և յուրաքանչյուր անկյունից քարշ էին ընկած մի-մի փոքրիկ զանգակներ, որոնք նրա ամեն մի շարժմունքից ղընգղընգում էին և աններդաշնակ ձայներ էին հանում։ Երեսը մրոտած էր կոշկաներկով, որի վրա զանազան ուղղութեամբ քաշված էին զանազան գուներով գծեր,— կարմիր, դեղին, կապույտ և այլն։ Բացի գդակից, ամբողջ հագուստը մի կտորից էր բաղկացած. դա ղինվորի քրքրված մի վերարկու էր, որի մեջ փաթաթված էր նա բոլորովին մերկ մարմնով։ Մեջքը պնդած էր մի թոկի կտորով, որ գոտիի տեղ էր ծառայում։ Ոտքերը բոբիկ էին, ոտնամաններ չունէր։

— Ապա էշի նման մեկ զուա՛,— ասում էին նրան։

Խենթը մատերը կոխում էր ականչների մեջ, կռանում էր, բեբանը լայն բաց էր անում և որքան ձայն ուներ, սկսում էր էշի նման զռալ։ Բազմութիւնը ծիծաղում էր և ամեն կողմից ձգում էին նրան պչնձե դրամներ։ Նա վեր էր առնում դրամները, զարմացած նայում էր նրանց վրա, և մի կողմ էր ձգում, ասելով, թէ ինձ հաց տվեցեք։ Նրան տալիս էին հաց, առնում էր, և ահագին պատառներով բերանը դնելով, առանց ծամելու կուլ էր տալիս։

— Դու, երևի, արշի նման պարել ևս գիտես,— ասում էին նրան,— ապա՛ տեսնենք քո հունարը։

Խենթը սկսում էր զանազան անճոռնի շարժմունքներ անել, չորս թաթիկների վրա սողալ, ոտները բարձրացնել, ձեռքերի վրա կանգնել, և ուրիշ տեսակ-տեսակ հիմարութիւններ անել։

Մի ամբողջ օր խենթը մնաց քրդերի բանակի մեջ. զվարճացնում էր բոլորին, խոսում էր քրդերեն, որպես մի քուրդ, հայհոյում էր, անիծում էր ռուսներին. գոռում և գոչում էր, թե բոլոր «գլյավուրներին» պետք է կոտորել։ Մինչև կես գիշեր նրա ձայնը ամեն կողմից լսելի էր լինում։ Բայց մյուս առավոտյան խենթին բանակի մեջ էլ ոչ ոք չտեսավ...

Գ

Միջօրեի արեգակը սաստիկ այրում էր, տոթը խեղդելու չափ անտանելի էր։ Օրվա այն ժամն էր, երբ ճանապարհները դատարկվում են ուղևորներից, և ամեն մարդ քաշվում է մի հովանավոր տեղ զովանալու և մի փոքր ազատ շունչ առնելու համար։ Նույն

ժամում Բայազեդից դեպի Ալաշկերտի կողմերը տանող ճանապարհով միայնակ գնում էր մի մարդ։ Ճանապարհը ոլոր-մոլոր պտույտներով անցնում էր լեռների միջով, և բարձրությունների անդադար ելևէջները սաստիկ դժվարացնում էին նրան։ Բայց ուղեվորը, երևի, հոգնություն չէր զգում, թեև առանց երիվարի էր, թեև հետի էր գնում և հագին ոտնամաններ անգամ չուներ։ Նա գնում էր շտապ քայլերով, առանց կանգ առնելու, առանց իր շուրջը նայելու, կարծես թե մի սաստիկ պահանջ մղում էր նրան դեպի առաջ, կարծես թե ամեն մի կորցրած րոպեն նրա համար շատ թանկ լիներ։

Ուղևորը մի երիտասարդ էր, համարյա միևնույն կերպարանքով, որպես հագնված էր նախընթաց գիշերում խենթը։ Միևնույն քրքրված զինվորի վերարկուն ծածկում էր նրա բոլորովին մերկ անդամները, միևնույն թոկի կտորով պնդած ուներ իր մեջքը։ Միայն պակաս էր բոժոժներով զարդարած թաղկյա գդակը, և կոշկաներկով սևացրած դեմքը, որի վրա այժմ գույնզգույն գծեր չէին նրևում։ Նրա գլուխը, արեգակի կիզող ճառագայթներից պահպանվելու համար, այժմ ծածկված էր բոլորովին թարմ, և դեռ տերևները չթառամած պրտուներից հյուսած գլխարկով, որի նմանը իրանց ձեռքով հյուսելով, կրում են մշակները ամառը խոտ հնձելու ժամանակ։ Այդ նահապետական պարզ գլխարկը հովանավորում էր նրա այրական, բայց նույն ժամուն տխուր դեմքը, որի վրա նկարված էր խորին հուսահատություն, խառնված ներքին վրդովմունքի հետ... Թեև իր օտարոտի հագուստի մեջ անգամ նա երևում էր խիստ տարապայման մի քնավորություն։

Նրա ականջներին զարկեց մի ձայն, որ ավելի նման էր ձիու խրխնջալու ձայնին։ Նա կանգնեց և ուշադրությամբ սկսեց նայել իր շուրջը։ Ձայնը կրկնվեցավ։ Նա ստուգեց, որ ձայնը լսվում էր մերձակա ձորից, և րոպեական մտածությունից հետո իր քայլերը ուղղեց դեպի այն կողմը, որ շեղվում էր ուղիղ ճանապարհից։ Փոքր ինչ առաջ գնալուց հետո, նա բարձրացավ մի բլուրի վրա, և արծվի սրատեսությամբ սկսեց դիտել ձորի խորքը։ Այնտեղ շռայլաբար աճել էին զանազան տեսակ խոտաբույսեր, որոնց մեջ արածում էր մի թամքած ձի. երևում էին մի խումբ թուփեր, և ուրիշ ոչինչ։ Ուղևորն ավելի ուշադրությամբ նայելով, նկատեց, որ թուփերի մոտ ցցված էր մի երկայն նիզակ, որի ծայրը փայլում էր արեգակի ճառագայթներից։ «Ուրեմն այստեղ մարդ կա,— մտածեց նա,— և այդ մարդը մենակ պիտի լինի, որովհետև արածող

միակ ձին նրան է պատկանում. և այդ մարդը պետք է քուրդ լինի, որովհետև նիզակը քրդի է, բացի դրանից, ձիու ասպազենքը նույնպես քրդական են, և այդ քուրդը պետք է քնած լինի, որովհետև ձիու ոտները շղթայած են, որ հեռու չգնաց։ Իսկույն նրա գլուխում ծագեց մի միտք և նա իջավ բլուրի գագաթից ձորի մեջ։

Ձորի միջով վազում էր մի փոքրիկ վտակ, որի եզերքը հովանավորված էին խիտ եղեգնարույսերով։ Նա թաքնվեց եղեգների մեջ։ Այժմ նա սկսեց աննկատելի կերպով սողալ դեպի այն թուփերը, որոնց մոտ ցցված էր նիզակը։ Օձը իր բոլոր առաձգական դյուրաթեքությամբ չէր կարող այնպես սողալ որպես այդ համաձայնակ և ճապուկ մարմինը գալարում էր խիտ եղեգնարույսերի մեջ։ Մեղմիկ քամին նույն ժամուն օրորում էր բույսերի գլխիկները, և նրանցից առաջ ևկած սոսափյունը խլացնում էր թաքնված դարանակալի սողալուց պատճառված խշշոցը, երբ նա անում էր մի անզգույշ շարժում։ Ամեն ինչ հաջողություն էր խոստանում...

Նա արդեն մոտեցավ թուփերին, որոնց մոտ ցցված էր նիզակը։ Այստեղ նա մի քանի քայլ հեռավորության վրա կանգ առեց, և պահպանելով իր առաջին դիրքը, սկսեց եղեգների միջից նայել։ Եվ իրավ, թուփերի հովանու տակ պառկած էր մի մարդ, որ կիսով չափ երևում էր։ Նրա հագուստը ցույց էր տալիս, որ քուրդ է։ Միջօրեի տոթը քշել էր նրան այստեղ հանդստանալու համար։ Արդյո՞ք քնած էր նա, թե արթուն,— դժվար էր գիտենալ, որովհետև քրդի երեսը դարձած էր դեպի հակառակ կողմը, իսկ թիկունքը դեպի ուղևորի կողմը։ Նա ամբողջ մարմնով տարածվել էր խոտերի վրա, որոնք ծավալվելով նրա ծանրության ներքո, կազմել էին խիստ փափուկ օթոց։

Ուղևորը դևո իր դարանից դիտում էր։ Քրդի արթուն, թե քնած լինելը սաստիկ հետաքրքրում էր նրան։ Եթե պառկած մարդու երեսը դեպի իր կողմը դարձած լիներ, նա կարող էր տեսնել, արդյոք աչքերը փակած էին, թե ոչ։ Ներքին վրդովմունքը սկսեց խռովել նրան և աչքերի մեջ հայտնվեցավ կատաղի բարկություն։ Մտաուանջությունը ալեկոծում էր նրան, չգիտեր, թե ինչ պետք էր վճռել։ Ինքը անզեն և մերկ գործ պիտի ունենար մի ոտքից ցցուխ զինված գազանի հետ։ Բայց պետք էր վերջացնել... ժամանակը թռչում էր... Ամեն րոպե քանկ էր նրա համար... Բայց ինչո՞վ և ի՞նչպես վերջացնել...

Մինչ նա այդ մտատանջության մեջ էր, նկատեց, որ քուրդը գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց իր շուրջը, նայեց իր ձիու վրա, և

երբ տեսավ, որ նա շատ հեռու չէր գնացել, կրկին գլուխը դրեց իր խուրջինի վրա, որ բարձի տեղ էր ծառայում, և պառկեց։ Ուրեմն նա քնած չէր և եթե քնած էր, այժմ զարթեցավ։ Խռովության նման մի բան կրկին ցնցեց ուղևորի դեմքը. նրա պնչերը սկսեցին լայնանալ և շրթունքը դողդողալ։ Բայց երբ նրա աչքը ընկավ նիզակի վրա, տեսավ, որ նիզակը բավական հեռու ցցած էր գետնի մեջ, և ուղիղ դեպի այն կողմի վրա, որտեղ թաքնված էր ինքը։ Այդ առիթը, կարծես, նրան մի փոքր հանգստացրեց, նրա դեմքը այժմ խաղաղ կերպարանք ընդունեց և աչքերի մեջ փայլեց ուրախության նման մի բան։ Չե՛նք,— այդ էր հարկավոր նրան իր դիտավորությունը կատարելու համար...։ Հանկարծ, որպես մի դարանակալ վագր, նա դուրս թռավ եղեգնաբույսերի միջից, խլեց նիզակը և արձանացավ պառկած քրդի առջևը։

— Տուր զենքերդ,— եղավ նրա առաջին խոսքը։

Քուրդը տեսնելով այդ այլանդակ կերպարանքը, զինվորի քրքրված վերարկուի մեջ և իր ծաղրական գլխարկով, մի արհամարհական հայացք ձգեց նրա երեսին, և առանց փոխելու իր պառկած դիրքը, ձեռքը տարավ ատրճանակին, և ուղղելով դեպի խենթը, ասաց.

— Ա՛ռ, ահա՛...

Ատրճանակը որոտաց և գնդակը անցավ խենթի կողքի մոտից։

— Անիրա՛վ, դու ընդդիմանում ե՞ս,— գոչեց նա և նիզակի ծայրը ուղիղ խրեց քրդի կոկորդի մեջ։ Տաք արյունը դուրս ցայտեց վերքից, նրա գլուխը դողդողաց և ընկավ գետին։

Կրկին բարձրացավ քուրդը և մի երկրորդ անօգուտ փորձ փորձեց, ձեռքը տարավ դեպի իր սուրը, կիսով չափ դուրս քաշեց պատենից, բայց ձեռքը թուլացավ և սուրը մնաց իր տեղում։

— Շո՛ւն, ինչո՞ւ ես սպանում ինձ...— հարցրեց նա մահվան տագնապի մեջ։

— Դու շատ ես սպանել իմ ազգից... դու շատ ես հափշտակել... ես ձեզանից սովրեցա սպանելը... ձեզանից սովրեցա հափշտակելը... ես հեռու ճանապարհ պիտի գնամ... տեսնո՞ւմ ես, ո՛չ հագուստ ունեմ, ո՛չ զենքեր և ո՛չ ձի։ Քո հագուստը, քո զենքերը և այդ գեղեցիկ ձին, որ արածում է խոտերի մեջ, ինձ պետք էին... Ես գիտեի, որ քանի շունչդ բերանումդ է, ոչինչ չես տա ինձ, դրա համար էլ քեզ հանգստացրի... Գուցե դու զրկվեցար Բայազեդի կողոպուտից, բայց փույթ չէ, քո եղբայրները այնտեղ եռանդով գործում են...

Դ

Այդ անցքից մի օր հետո, մի ձիավոր, քրդի ձևով հանդերձված ծտի նման սլանալով մտավ Տեր-Դուկասովի բանակը։ Նա հայտնեց, թե գեներալի անունով շատ կարևոր նամակ ունի բերած։ Նրան տարան դեպի գեներալի վրանը։ Մի օֆիցերի ձեռքով նամակը ներս ուղարկեց նա, իսկ ինքը վրանի դրսումը սպասում էր, հոգ տանելով իր ձիուն, որ շատ քրտնած էր։ Մի քանի րոպեից հետո նրան ներս կանչեցին։

Վրանի մեջ նստած էր միջահասակ մի զինվորական, լիքը կազմվածքով և առյուծի խրոխտ դեմքով։ Դա ինքը՝ Տեր-Դուկասովն էր։ Նա ալևոր գլուխը թեքած ուներ գրասեղանի վրա, ուր ածած էին շատ նամակներ, որ նոր էին բացված։ Նա կրկին վեր առեց նրանցից մեկը, կարդում էր և անդադար ծխում էր։ Նրա անհանգիստ դեմքը արտահայտում էր ներքին խռովություն և խորին ցավակցություն։ Նա դարձավ դեպի նամակաբերը, հարցնելով.

— Դու հա՞յ ես։

— Բացի հայ լինելս, տերտերի տղա եմ,— պատասխանեց նրիտասարդը։

Գեներալը մի սուր հայացք ձգեց նրա համարձակ դեմքի վրա և շարունակեց իր հարցուփորձը։

— Թերդում հա՞ց կար։

— Մի քանի օրից հետո կսկսեն մեկմեկու միս ուտել, եթե չէին ցանկանա քաղցած մեռնել։

— Ջուրը ինչպե՞ս։

— Չկա։ Պետք է դրսից բերել տալ. ցերեկով դուրս գալու հնար չկա. իսկ գիշերը երբ մթնում է հերթով տասը քսան մարդ իջեցնում են պարիսպներից, որ գնան չուր բերեն. քրդերը այդ լավ

են իմանում, հեռվից հրացանի են բռնում, և գնացողներից շատ անգամ մեկն էլ չի վերադառնում։

— Հրազենների պաշարը ի՞նչպես է, վառոդ, գնդակ ունի՞ն։

— Սպառվել էր։ Բայց մի հայ—էլի մեր հայերի երեսը թող սպիտակ լինի — գտավ բերդի մեջ թուրքերից թաքցրած բավական զենքեր, վառոդ և գնդակ. հիմա նրանցով յոլա են գնում։

— Դու ի՞նչպես կարողացար դուրս գալ բերդից։

— Առավոտյան, դեռ արևը չծագած, պարսպից ցած իջա և ուղիղ մտա քրդերի բանակի մեջ։ Մի ամբողջ օր նրանց ծիծաղացրի, ուրախացրի, երգեցի, պար եկա և հազար տեսակ օյիններ հանեցի, և այսպես ամեն տեղ մտա, ամեն բան իմացա, հետո մնաք բարով ասելով հեռացա։

Գեներալը զարմացած նայեց երիտասարդի երեսին, հարցնելով.

— Դու խե՞նթ ես, ինչ, ա՞, այդ ինչե՞ր ես խոսում։

— Այո՛, տեր,— պատասխանեց երիտասարդը հանգիստ կերպով.— ինձ վիճակված է իմ ամբողջ կյանքում խենթի դեր կատարել... Վատ չէ, դա ազատում է շատ փորձանքներից... Ես հենց ինձ խենթի տեղ էի դրել և այնպես մտա քրդերի բանակը։

Եվ նա սկսեց նկարագրել իր հագուստը և այն բոլոր ծաղրական ձևերը, որով հայտնվեցավ քրդերի բանակի մեջ։

Գեներալի սառն դեմքի վրա անցավ մի թեթև ժպիտ, և նա ընկերաբար հարցրեց.

— Իսկ այդ հագուստը դու ո՞րտեղից գտար։

— Աստված հասցրուց։ Ճանապարհին մի քուրդ գտա, այդ հագուստը, այդ զենքերը և այն սիրուն ձին, որ դրսումը կանգնած է, նրանից խլեցի,— պատասխանեց երիտասարդը, իր սովորական եղանակով պատմելով, թե ինչ հնարքով կարողացավ սպանել քրդին։

— Դու քաջ տղա ես երևում,— ասաց գեներալը, և կրկին ընդունելով իր առաջվա մտախոհ կերպարանքը, շարունակեց հարցուփորձը։

— Շա՞տ են քրդերը։

— Աստմ են, քսան հազարից ավել են, բայց բոլորը քրդեր չեն, նրանց մեջ խառն են ամեն տեսակ մահմեդական ցեղեր, ուի որ մի քանի կտոր զենք է ունեցել և մի ձի, վազ է տվել դեպի Բայազեդ, և այսպես կազմվել է մի ահագին բազմություն։ Ես ճա-

նապարհին տեսնում էի, թե ինչպես դիմում են այնտեղ միշտ նոր և նոր խումբեր։

— Ինդանոթներ ունե՞ն։

— Ունեն։

— Ի՞նչ դիտավորություն ունեն։

— Շտապում են Բայազեդի բերդը առնել, հետո անցնել Երեվան և մի շաբաթից հետո Թիֆլիսում լինել, որովհետև սիրուն վրացուհիները և հայոց աղջիկ-պարոնները սաստիկ հետաքրքրում են նրանց։

Գեներալի դեմքի վրա դարձյալ երևաց ժպտի նման մի բան, և նա արհամարհական կերպով հարցրեց.

— Քսան հազարո՞վ պիտի Թիֆլիս գնան։ Այդ լինել չէ կարող։..

— Քսան հազարը քիչ չէ, տեր, երբ առջևում հազար հատ սալդաթ չկա. բացի դրանից, շուտով կմիանան նրանց հետ Սամլիլ փաշայի բոլոր զորքերը։ Իսկ մեր կողմերի մահմեդականները գրկերը բացած, ջերմեռանդությամբ սպասում են իրանց կրոնակից հյուրերին։

Կրկին մոայլ տխրությունը սև ամպի նման անցավ գեներալի դեմքի վրա, և նրա սիրտը, որ բախտի ձախողակի փոփոխությունից երբեք խռովել չգիտեր, այժմ սկսեց ալեկոծվել։ Նա ձեռքը տարավ դեպի ճակատը, սկսեց անգիտակցաբար շփել նրան, կարծես աշխատում էր վանել նրա վրա դիզված թախծությունը։ Եվ րոպեական մտածությունից հետո, ալևոր գլուխը վեր բարձրացրեց, հարցրուց.

— Բայազեդի քաղաքը մտա՞ր։

— Մտա։ Հայ-քրիստոնյայի մի շունչ անգամ չէ մնացել. ծերերին, պառավներին և երեխաներին կոտորեցին, լավ-լավ ջահել կնիկներին, աղջիկներին և պատանիներին գերի տարան, տները այրեցին, և ինչ որ ունեին կողոպտեցին։ Մի հարյուրի չափ ընտանիք միայն, որոնք առաջուց գիտեին, թե ինչ վտանգ է սպասում Բայազեդին, դեռ քրդերը չեկած, փախան գնացին սահմանակից պարսից Մարդու քաղաքը։ Բայց դրանք էլ միայն իրանց գլուխը կարողացան ազատել, կայքերը թողեցին թշնամու ձեռքը։ Ախ, այդ մահմեդականները ո՜րքան անգութ, ո՜րքան անազնիվ կերպով վարվեցան հայերի հետ...

— Ո՞րպես։

— Ե՞րբ պատերազմի սկզբներում ռուսները մոտեցան Բայա-

զեդին, տեղային մահմեդականները սաստիկ երկյուղի մեջ էին, կարծում էին, թե ռուսները կգան, և թուրքերի նման նրանց կկողոպտեն, և կայքը կհափշտակեն։ Այս մտքով իրանց ունեցածը թաքցրին հարևան հայերի տներում, ասելով, թե «դուք քրիստոնյաներ եք, ռուսները ձեզ չեն դպչի, և մեր կայքը ձեր տներում ապահով կմնա»։ Ռուսները եկան, իհարկե, ոչինչ չարեցին, թե՛ մահմեդականի և թե՛ քրիստոնյայի հետ վարվեցան առանց խտրության։ Եվ մահմեդականները այդ տեսնելով, հանգստացան, և իրանց պահ տված իրեղենները ամբողջությամբ ետ ստացան հայերից։ Հիմա էլ, երբ ձայն դուրս եկավ, թե քրդերը գալիս են, թուրքերը ասացին իրանց հարևան հայերին. «Դուք մեզ լավություն եք արել, մենք էլ պետք է փոխարենը ձեզ անենք. քրդերը գալիս են ձեզ կկողոպտեն, տվեցեք ձեր իրեղենները, մենք կպահենք»։ Հայերը հավատացին և ինչ որ ունեին, նրանց պահ տվին, և ոմանք իրանց կնիկներով ու աղջիկներով թաքնվեցան հարևան թուրքերի տներում։ Իսկ երբ քրդերը մտան քաղաքը, թուրքերը ասացին հայերին. «Դուրս եկեք մեր տներից. եթե քրդերը կհասկանան, որ մեր տներում հայեր կան պահված, մեզ էլ ձեզ հետ կկոտորեն»։ Եվ այսպես, խեղճ հայերին տվեցին թշնամու ձեռքը, և նրանց հարստությունը իրանք տիրացան։ Բայց երբ սկսվեցավ կոտորածը, տեղային թուրքերը առաջինը եղան, որ բաց արեցին իրանց տներից կրակը... այն թուրքերը, որ մի և կես ամիս առաջ ձեզ մոտ երդվեցան, գեներալ, հավատարիմ մնալ ռուսաց իշխանությանը... հրացանները արձակում էին ամեն կողմից, արձակում էին մինչև անգամ թուրքերի կնիկները...

Գեներալը լուռ լսում էր։ Երիտասարդը շարունակեց.

— Ա՜խ, եթե գիտենայիք, տեր, թե որքան լավ տղամարդի՛ պչացան այն կռվի մեջ, որ մենք ունեցանք քրդերի հետ Նախքան Բայազեդը նրանց ձեռքը տալը։ Որպես ձեզ հայտնի է, տեր, բերդի պահպանության համար թողած էին խիստ փոքր թվով ռուս զինվորներ, հայ և թուրք միլիցիայի հետ։ Շտոկվիչը, Բայազեդի այդ հերոսը, ռուս զինվորներով պահպանում էր բերդը, իսկ միլիցիան պահպանում էր քաղաքը։ Մեզ վաղուց լուրեր էին հասնում, թե ահագին բազմություն քուրդերի, Շեյխ-Ջալալեդդինի և Շեյխ-Իբադուլլահի գլխավորությամբ, դիմում են դեպի Բայազեդ։ Այդ լուրերը հաղորդում էին մեզ վանեցի հայերը։ Մենք շտապեցինք, պահանջելով, որ վաղօրոք բերդը ամրացնեին, և մեզ մոտ պատրաստվեին բավականաչափ ուժեր թշնամու առաջն առնելու հա-

մար։ Բայց գտնվեցան այնպիսիները, որ աշխատում էին հավատացնել, թե այդ բոլոր լուրերը սուտ են, թե ոչինչ պատրաստություն պետք չէ։ Թե ի՞նչ նպատակով այդ դավաճանները աշխատում էին մեզ անպատրաստ վիճակի մեջ պահել թշնամուն հանդիպելու ժամանակ, այդ ես չեմ կարող ասել, դուք, իհարկե, վերջ։ կտեղեկանաք, գեներալ, միայն այսքանը կասեմ, որ հայը նվեր է միշտ հավատարիմ և կլինի։

Որպես երևում էր, երիտասարդի պատմության մեջ կային այնպիսի կետեր, որ նա դժվարանում էր պարզապես արտահայտել։ Գեներալը ընդմիջեց նրա խոսքը, ասելով.

— Դու այն պատմիր, թե ինչ արեցիք քրդերի գալուց հետո։

— Երբ քրդերը եկան, Շտոկվիչը մի քանի անգամ անհաջող դիվիզներից հետո, շտապեց ամրանալ բերդի մեջ, նրան պահպանելու համար։ Միլիցիայի մի մասը մնաց դրսում, որովհետև բերդի մեջ ոչ այնքան տեղ կար և ոչ պաշար բոլորի համար։ Մեր ընկեր թուրք կամավորներից ոմանք փախան Իգդիր և ոմանք Պարսկաստանի կողմերը։ Իսկ մենք, հայերս, վճռեցինք կամ կոտորվել, կամ քաղաքը չտալ թշնամու ձեռքը։ Թեև մենք փոքր էինք թվով, բայց քաղաքի հայ բնակիչներից շատերը պատրաստ էին միանալ մեզ հետ։ Այդ խեղճերը գիտեին, թե ի՞նչ վիճակ է սպասում իրանց, երբ թուրքերը կրկին կտրեին բայազեդին։ Ձեզ հայտնի է, գեներալ, թե հայերը ո՞րպիսի ուրախությամբ ընդունեցին ռուսաց հաղթական զորքերին, երբ նրանք առաջին անգամ մտան այդ քաղաքը։ Հայերի մի այսպիսի համակրությունը չէին կարող մոռանալ օսմանցիք, և իրանց վրեժխնդրությունը պետք է թափեին այդ ժողովրդի վրա, որ ավելի բարվոք էր համարում հպատակել ռուսաց արծվին, քան օսմանցոց կիսալուսնին...

— Դու դարձյալ հեռանում ես հարցից,— երիտասարդի խոսքը կտրեց գեներալը,— դու այն ասա՛, թե ի՞նչպես վերջացավ գործը։

Երիտասարդը զսպելով իր շատախոսությունը, որ գալիս էր նրա սրտի վրա ծանրացած, տխուր անցքերի տպավորություններից, շարունակեց.

— Դուրս մեզ կհաջողվեր տեղային բոլոր հայերի հետ միանալով, ազատել քաղաքը, եթե առաջուց կտային նրանց բավականաչափ զենքեր։ Բայց զենքեր չտացան նրանք։ Այնուամենայնիվ, շատերը միացան մեզ հետ։ Կռիվը սկզբում, ճշմարիտ ասած, փառավոր էր։ Մի փոքրիկ խումբ պատերազմում էր թվով անհամե-

մատ ուժի դեմ։ Մեզ հետ մասնակցում էին կովում և մի քանի հարյուր թուրք կամավորներ։ Բայց հանկարծ տեսանք, որ մեր մահմեդական ընկերները թողեցին կռվի դաշտը և սկսեցին փախչել։ Կարծես նրանց շատ ախորժելի չէր դնդակներ արձակել իրանց կրոնակիցների դեմ... Մենք, հայերս, մնացինք մենակ և երկար համառությամբ պաշտպանվում էինք։ Այդ տևեց մի քանի ժամ, մինչև մեր հրազենների պաշարը սպառվեցավ։ Այն ժամանակ սկրսվեցավ ձեռնամերձ կռիվը։ Շատերը ընկան, շատերը դերի բռնվեցան, և մնացածները, տեսնելով, որ ամեն ջանքեր իզուր են, թողեցին և փախան։ Այն ժամանակ Բշնամին տիրեց քաղաքին։

— Հասկանալի է... — ասաց ինքն իրան գեներալը և վերկենալով մոտեցավ մի փոքրիկ արկղիկի, և նրա միջից դուրս բերելով մի խաչ, իր ձեռքով կախեց երիտասարդի կուրծքի վրա, ասելով.

— Դու արժանի ես դրան, ես կառաջարկեմ իշխանություններ, բացի դրանից, քեզ համար աստիճան և ոոճիկ։ Դու այսուհետև կմնաս ինձ մոտ, քեզ նման քաջերը պետք են ինձ։

Երիտասարդը շնորհակալությամբ գլուխ տալով, պատասխանեց.

— Այդ խաչը բավական է ինձ, գեներալ, դուք մեծ շնորհ արած կլինեիք, եթե հենց այս րոպեիս թույլ տայիք ինձ գնալ, ուր որ ես ցանկանում եմ։

Գեներալը զարմանալով երիտասարդի անփառասիրության վրա, հարցրեց.

— Ո՞ւր պետք է գնաս։

— Ազատելու մեկի կյանքը, որ ամեն բանից թանկ է ինձ համար...

— Դու, երևի, մի գաղտնիք ունես, ընկեր,— հարցրեց գեներալը քաղաքավարությամբ։

— Այո՛, այդ իմ սրտի գաղտնիքն է...

— Ուրեմն, ընդունիր այդ փոքրիկ ընծան, գուցե պետք կլինի քեզ,— ասաց գեներալը, տալով նրան թղթի մեջ փաթաթած ոսկիների մի ծրար։

— Ես մեծ պարգև կհամարեի, եթե շուտով կարձակեիք ինձ,— պատասխանեց երիտասարդը հրաժարվելով։

— Գնա՛, տերը թող քեզ հետ լինի,— ասաց գեներալը և սեղմեց երիտասարդի ձեռքը։

Նա գլուխ տվեց և հեռացավ։

Անցնենք պատերազմից մի քանի տարի առաջ։

Բագրևանդի գավառում, Ս. Հովհաննու (Ուչ-Քիլիսայի) վանքից ոչ այնքան հեռու, Եփրատի վերին վտակներից մեկի ափի մոտ, գտնվում էր Օ... հայաբնակ գյուղը։ Նա դրված էր մի բավական ընդարձակ հովտի մեջ, ուր բնությունը չէր խնայած այն բոլոր նկարները, ինչ որ պետք էին նրան գեղազարդելու համար։ Հովիտը տարածվել էր երկու լեռնաշղթաների մեջ, որոնք ալիքավոր բարձրություններով շուրջանակի սեղմել էին նրանց գրկում, տալով նրա տարածությանը ձվաձև կերպարանք։ Մեջտեղից ոլոր-մոլոր պտույտներով անցնում էր Եփրատի վտակը, որին տեղացիք կոչում էին Աղ-սու, այսինքն՝ սպիտակ ջուր։ Նա այնքան մաքուր էր, որ արժանի էր այդ կոչմանը։ Հովիտի չորս կողմի սարերը պատած էին ճոխ արոտամարգերով, որոնք առատ սնունդ էին տալիս այնտեղ բազմաթիվ անասունների հոտերին, իսկ տափարակի ամբողջ հարթությունը պատած էր ցորենի, գարու, կտավատի և զանազան ընդեղենների արտերով։ Այստեղ երկրագործի աշխատող ձեռքը չէր թողել ոչ մի կտոր հող անմշակ։ Հովտի մեջ, մինը մյուսից հեռու, գտնվում էին մի քանի հայաբնակ գյուղեր, որոնք թաքնված էին այգիների և ձեռատունկ ծառերի մեջ, և հեռվից նայողի աչքին ներկայանում էին որպես կանաչազարդ անտառիկներ, որոնք առանձին խումբերով որոշվում էին տափարակի մերկությունից, որ զուրկ էր ծառերից։

Հովիտի բոլորովին ծայրումն էր դրած Օ... գյուղը և գոգավորված ձորակի մեջ։ Տանուտեր Խաչոյի բնակարանը, նրա իսկական անունը Խաչատուր էր, այն տներից մեկը, որ թե՛ իր մեծությամբ և թե՛ հարստությամբ որոշվում էր մյուսներից։ Այս տնից ամեն առավոտ քշում էին դեպի նախիրը հարյուրի չափ անասուններ։ Նրա կովերը, գոմեշները, եզները և ձիաները էին ամենաընտիրները ամբողջ գյուղի մեջ։ Այս տանն էին պատկանում հազարի չափ ոչխարներ, որոնք սեփական հովիվների հսկողության ներքո արածում էին մերձակա լեռների վրա։ Այդ տանն էր պատկանում այն ահագին ձիթհանը, ձեթ դուրս բերելու գործարանը, որ գտնվում էր գյուղի մեջ։ Այս տանն էր պատկանում այն գեղեցիկ չրադացը, որ գտանվում էր գյուղից դուրս, որի անիվները տարվա բոլոր եղանակներում անդադար բանում էին։ Բայց այն, որ ավելի նշանավոր էր Խաչոյի հարստության մեջ, դրանք էին

նրա յոթն որդիները, որոնք մինը մյուսի ետևից հասած, ներկայացնում էին նրա տան հարստության սյուները։ Որդիները բոլորը ամուսնացած էին և տունը լցված էր ամեն հասակի երեխաներով։ Ամուսնացած էին և նրա թոռներից մի քանիսը. նրանք նույնպես զավակներ ունեին։ Եվ ծերունի Խաչոն իր աչքի առջև տեսնում էր մի քանի սերունդ, որ ապրում էին միասին, որ կազմում էին մի փոքրիկ աշխարհ։ Գյուղում առակի ձև էր ստացել այն խոսքը, թե «Խաչոն այնքան զավակներ ունի, որքան անասուններ»։

Խաչոյի յոթն որդիներից առանց ամուսնանալու մնացել էր ամենակրտսերը, մանկահասակ Ստեփանիկը, որ դեռ նոր էր մտել իր տասն և վեց տարեկան հասակի մեջ։ Բայց նրա դեմքին նայելով, կարելի էր իսկույն նկատել, որ տարիները դեռ չէին տվել նրան այն պատանեկական հասունությունը, որ հատուկ էր այդ հասակին, մանավանդ մի այնպիսի տաք երկրում, ուր պատանիները խիստ վաղ այրանում են։ Ստեփանիկի դեմքը դեռ կրում էր իր վրա մանկական նուրբ քնքշություններ իրանց հրապուրիչ թարմությամբ։ Նրա երեսը ավելի կանացի էր, քան թե այրացի։ Խաչոյի բոլոր որդիները դրսում իրանց առանձին պարապմունքները ունեին, թե՛ հողերի մշակության մեջ և թե՛ անասունների դարմանելու մեջ. և խիստ հազիվ էին տանը գտնվում։ Միայն Ստեփանիկն էր, որ շատ փոքր էր մասնակցում նրանց աշխատություններին։ Նա Խաչոյի Հովսեփ-գեղեցիկն էր, որին ծերունի նահապետը չէր հեռացնում իր աչքից։

Ստեփանիկի և Հովսեփ-գեղեցիկի մեջ կային շատ նմանություններ, ոչ այն պատճառով միայն, որ նա Իսրայելի որդու պես սիրուն էր, հեզ էր, խելացի էր և համակրական էր, այլև այն պատճառով, որ ինչպես Հովսեփի, այնպես էլ Ստեփանիկի հագուստի և զարդարանքի վրա առանձին ուշադրություն էին դարձնում։ Նրա հագին միշտ կարելի էր տեսնել Հալեբի ծաղկավոր բեհեզից գույնզգույն զոլերով կարած պատմուճանը, որի վրա հագած ուներ ծիրանի մահուդից պատրաստած թիկնոցը, որ զարդարած էր ոսկի թելերով։ Մեջքը պնդած էր Քիրմանի շալե գոտիով։ Լայն շալվարը պատրաստված էր Վանա նուրբ կերպասից։ Ոտներին հագած ուներ Արզրումի կարմիր կոշիկներ։ Գլխին ծածկած ուներ կարմիր ֆես մետաքսյա սև փունջով, որ փաթաթած էր գունավոր տուրբանով, նույնպես մետաքսյա նուրբ գործվածներից։ Ֆեսի տակից հիանալի կերպով թափվել էին նրա շագանակի գույն մազերը, որ ափռվել էին ուսերի վրա։ Մի բանով միայն որոշվում էր Հով-

սեփ-գեղեցիկից, որ Հովսեփի եղբայրները նախանձվում էին հորից սիրված որդու վրա, բայց Ստեփանիկի եղբայրները բոլորը սիրում էին նրան։

Մեքրունի Խաչոյի տունը հեռվից բոլորովին հին և նախնական ամրոցի տպավորություն էր գործում։ Նա գտնվում էր մի բարձրավանդակի վրա, և թե՛ իր շինվածքով, թե՛ դիրքով ուներ այն բոլոր հարմարությունները, որ պետք էին մի բնակություն աղատ պահելու համար արտաքին թշնամիներից։ Այդ ամրոցը պատած էր չորս ահագին պարիսպներով, որոնք քառակուսի ձևով միմյանց հետ միանալով, թողնում էին իրանց միջնավայրում բավական ընդարձակ տարածություն, որի վրա կառուցված էին զանազան շինություններ։ Դրսից ոչինչ չէր կարելի տեսնել, բացի չորս բարձր աշտարակներից, որոնք միացնում էին պարիսպների չորս անկյուններըւ Ամրոցի շրջապատի մեջ զետեղված էին բոլոր բնակությունները, բոլոր ծածկոցները, որ պետք էին մի լանոնավոր տնտեսության համար։ Այստեղ էր ոչխարների գետնափոր գոմը, այստեղ էր ձիերի, կովերի և գոմեշների փարախը, որ, անասունների տեսակի համեմատ, առանձին-առանձին բաժանմունքներ ուներ։ Այստեղ էր սարայը երկրագործական անոթները պահելու համար. այստեղ էր մարագը, հարդանոցը, խոտանոցը, որոնց մեջ պահվում էր անասունները դարմանելու պաշարը. այստեղ կային զանազան մառաններ, զանազան ամբարներ մշակության բերքերի համար։ Այստեղ կային և մի քանի խուղեր, որոնց մեջ բնակվում էին ծերունի Խաչոյի հովիվները և ծառաները իրանց ընտանիքներով. դրանք բոլորն ազգով քուրդ էին, կնիկները ծառայում էին որպես աղախիններ, իսկ տղամարդիկը որպես նախրապաններ, հովիվներ կամ երկրագործական մշակներ։ Մի խոսքով, այդ ամրոցի մեջ բովանդակում էր մի փոքրիկ գյուղ, որի միակ տերը և պետը ծերունի Խաչոն էր։

Նրա գերդաստանի համար որոշված բնակարանները իրանց շինվածքով և բաժանումներով այնքան բազմատեսակ և բազադրյալ չէին, որպես այդ հորինել է մեր նոր և քաղաքակրթված աշխարհը։ Այլ դեռևս պահպանել էին այն նախնական պարզությունը և ձևը, երբ մի ամբողջ ընտանիք ապրում էր մի վրանի տակ, այն զանազանությամբ միայն, որ այժմ այդ վրանին փոխարինում էր քարէղեն շինվածքը։ Նրա բազմաթիվ որդիների համար, որոնց յուրաքանչյուրը իր զավակներով մի մեծ ընտանիք կարող էր կազմել, առանձին սենյակներ չկային, այլ բոլորը ապրում էին

միևնույն հարկի տակ, միևնույն սենյակում, որ ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ չորս պատ, ծածկած ահագին գերաններով։ Այստեղ վառում էին, այստեղ թխում էին, այստեղ կերակուր էին պատրաստում, այստեղ բոլորը միասին ուտում էին և այստեղ բոլորը միասին պառկում էին։ Այստեղ կարելի էր տեսնել նորածին հորթեր, փոքրիկ ուլեր, որոնք խառնված երեխաների հետ, վազվզում էին, թռչկոտում էին, աղաղակում էին և տունը լցնում էին կենդանի աղմուկով։ Այստեղ հավերը շատ անգամ ներս էին մտնում և հատակից քաղում էին փշրանքներ կամ ուրիշ այլ տեսակ բաներ, որոնք երեխաների ձեռքից անխնա ցած էին թափվում։ Մի խոսքով, դա նոյի տապանն էր, ուր զետեղված էին ամեն տեսակ կենդանիներ։ Այդ բնակարանին կից էր մի երկրորդը։ Դա առաջինից զանազանվում էր նրանով միայն, որ առջևի ճակատը բոլորովին բաց էր և նայում էր բակին։ Դրան կոչում էին սրահ և ծառայում էր որպես ամառվա բնակարան։ Սրահի միջից բացվում էր մի դուռն գլխավոր սենյակի մեջ, և այսպիսով նա ներկայացնում էր բուն բնակարանի նախագավիթը։ Դրանց կողքին կար մի առանձին փոքրիկ սենյակ, որին կոչում էին օդա. նրա դռները բացվում էին այն ժամանակ միայն, երբ տանը հյուր էր գալիս և միշտ պահվում էր մաքուր և զարդարված։

2

Զննելով կեցության այդ անշուք և պարզ ձևին, կյանքը այդ նահապետական տան մեջ սահում էր ուրախ և լի ամեն բավականություններով։ Աշխատանքը անդադար եռ էր գալիս և աստուծո օրհնությունը թափվում էր այստեղ իր բարություններով։ Մերունի խաչոյի ամբարները միշտ լիքն էին լինում ցորենով, յուղով, ձեթով և գինիով։ Տարվա բոլոր եղանակներից օգուտ էր քաղում նա, թե՛ ցուրտ և թե՛ տաք օրվա համար նա միշտ գործ և պարապմունք ուներ։

Ահա՛ լեռների ձյունը սկսեց հալվել, դաշտերը վաղուց ժըպտում են գեղեցիկ կանաչով։ Գարուն է։ Օդը տոգորված անուշահոտ ջերմությամբ կյանք է սփռում դեպի ամեն կողմ։ Ձորերի միջից վազում են հարյուրավոր աղմկալի վտակներ և օձապտույտ ընթացքով տարածվում են հովտի մեջ։ Նորեկ ծիծեռնակը հրա-

վիրում է մշակին դեպի գործ։ Խաչոյի որդիները արդեն պատրաստել են արորը և գութանը։

Արևը դեռ նոր էր սկսել ծագել, դեռ նոր սարերի ձյունապատ գագաթները վառվում են վարդագույն ճառագայթներով։ Սերունին դառնում է առավոտյան ժամից, աչ և ձախ ամեն հանդիպած մարդուն «աղորմի աստված» ասելով։ Նրա որդիները այսօր առաջին անգամ պետք է դուրս բերեն եզներին և գոմեշներին, որոնք ամբողջ ձմեռը ախոռում կերել, գիրացել, հանգստացել են և ամենևին դրսի լույսը չեն տեսել։ Մեծ զվարճություն է գյուղացու համար այս տեսարանը, և այս պատճառով նրանցից շատերը հավաքվել էին Խաչոյի տան դռան մոտ, որ տեսնեն, թե ինչպես էին պահ-ՙՀել և խնամվել նրա անասունները։

— Աչքդ լույս, տանուտեր Խաչո,— հարցրեց նրան դյուղացիներից մեկը,— այսօր տղերքը ուզում են ջխամից հանե՞լ գոմեշներին։

— Հա՛, ժամանակ է, մինչև ե՞րբ ներսումը պահենք. տերտերից հարցրի, ասաց օրը բարի էջ. ես էլ կամեցա, որ այսօր դուրս հանեն,— պատասխանեց տանուտերը, մի առանձին նշանակություն տալով քահանայի խոսքերին։

Այս միջոցին ներսից լսվեցան զանգակի ձայներ և բազմությունը ետ քաշվեցավ ճանապարհ բաց աննելու համար։

— Այդ Ջորան է,— լսելի եղավ ամեն կողմից։

Ջորա կոչում էին տանուտերի նշանավոր գոմեշներից մեկին, որի ճակատը սպիտակ լուսնաձև պսակ ուներ և որը հռչակված էր իր ուժով և մեծությամբ։ Վիթխարի անասունը փռնչալով, մռնչելով, դուրս պրծավ տան դռնից։ Գետինը դողդողում էր նրա ոտների տակ։ Նա հանկարծ կանգ առեց դռան առջևի հրապարակի վրա և գլուխը վեր բարձրացնելով, սկսեց նայել իր շուրջը։ Նույն միջոցին ծերունի տանուտերը զարկեց նրա ճակատին մի ամբողջ անեի ձու։ Ձուն փշրվեցավ և դեղնագույն հեղուկը տարածվեցավ սպիտակ ճակատի վրա։ Այդ նրա համար էր, որ շարը խափանվի և նրան ուշք չտանե։ Ջորան այդ գործողությունից խրտնեցավ, և եղյուրները քափ տալով, մի սարսափելի թռիչք գործեց և հարձակվեցավ այնտեղ հավաքված ամբոխի վրա։ Նույն միջոցին վրա հասան ծերունու որդիները և ահագին մահակներով աշխատում էին ետ դարձնել ամեհի անասունին։ Մարդկային ուժը պատերազմում էր վայրենի ուժի դեմ։ Փարախի մթությունից դեպի լույս աշխարհ դուրս գալով, Ջորայի անասնոր աչքերին ամեն առարկա

անորոշ ձևով և մոայլի մեջ էր տեսնվում։ Նա այժմ մինչև սենյակ չէր ճանաչում իր տերերին, որ ամբողջ ամեռը նրան կերակրել էին և որոնց ձեռքերը շատ անգամ խոնարհությամբ լիզել էր նա իր հանգստության ժամանակ։ Կատաղի մոլեգնության մեջ հարձակվում էր նա այս կողմ և այն կողմ։ Ընդդիմադրությունը անհնարին էր։ Խաչոյի վեց որդիները ամեն կողմից հարվածում էին նրան։ Բայց ահագին մահակների հարվածները ընդունում էր նա որպես մի թեթև տաշեղի զարկ։ Մերուսի տանուտերը, հեռու կանգնած լի հրճվանքով նայում էր այդ սոսկալի կռվին, որ կարող էր պատիվ բերել ամենանշանավոր հռոմեական կրկեսին։ Նրա աչքերի առջև հանդիսանում էին երկու չափազանց ուժեր, մեկը իր քաջ որդիների ուժը, մյուսը իր վիթխարի անասունի ուժը։ Երկուսն էլ հավասար նշանակություն ունեին նրա համար։ Այդ երկու ուժերից կախումն ունեին նրա տնտեսության բոլոր աշխատությունները։ Այժմ կռիվը ավելի սաստկացավ։ Որովհետև կտրվեցավ Ջորայի վզի հաստ շղթան, որից քաշ էին տված մի ահագին գերանի կտոր, որպեսզի արգելեր նրա համարձակ քայլերը։ Գյուղացիները չվաններով վրա վազեցին, որ կաշկանդեն նրան։ Բայց ամեհի անասունի ամեն մի շարժումը բավական էր չվանները կտրատելու համար։ Նա հարձակվում էր դեպի ամեն կողմ և ամբոխը ճանճերի նման փախչում էր նրա առջևից։ Այդ զարհուրելի խռովության միջոցին կատարվեցավ մի հրաշալի քաջություն։ Մերուսի տանուտերի միջնակ որդին, որին կոչում էին Ապո, առյուծի ճարպկությամբ վրա վազեց և բռնեց Ջորայի պոչից։ Կատաղած անասունը, նկատելով այդ արհամարհական հանդգնությունը, շտապեց գլուխը ետ դարձնել, որ իր եղյուրներով պատժե անզգամին։ Գործվեցան մի քանի սաստիկ պտույտներ։ Ջորան աշխատում էր ետ դառնալ, որ հարվածե իր հակառակորդին, բայց Ապոն նրա պոչից պինդ բռնած, պտույտվում էր նրա հետ։ Այդ մենամարտությունը տևեց մի քանի րոպե։ Ամեն կողմից լսելի էին լինում զարհուրանքի ձայներ։ Ջայրացած գազանը մռնչում էր և գետնի մեջ ակոսներ էր ձգում իր ոտների շարժումներով։ Թանձր փոշին վեր էր բարձրանում և երկու կռվողները կորած էին հողեղեն ամպի մեջ։ Նույն միջոցին վրա հասան Ապոյի եղբայրները և շղթաներով կաշկանդեցին Ջորային։ Ամեն կողմից այժմ լսելի եղան ուրախության ձայներ։

Մերուսի տանուտերը մոտեցավ Ապոյին, և նրա ճակատը համբուրելով, ասաց.

— Աստուծո աչքը քող քո վրա լինի, որդի, դու իմ Երիսը սպիտակացրիր։

Այս խոսքերով նա կամեցավ հայտնել, որ Ապոն չքոդեց հորո ամաչել ժողովրդի առջև։ Հետո նա մոտեցավ Ջորային, որպես իր մյուս զավակին, և ձևորով նրա գլուխը շոյելով, ասաց.

— Ջարաճճի, ինչո՞ւ էիր այսպիսի գժություն անում։

— Բայց Ջորան այժմ հանգիստ էր. նրա աչքերի մռայլը փարատվել էր. նա այժմ ճանաչում էր իր տերերին, և, կարծես, փոշմանել էր իր գժության վրա։ Նրա պարանոցից կրկին կապեցին հաստ շղթան, կրկին շղթայից քարշ տվեցին ահագին գերանի կտորը, որի մյուս ծայրը հասնում էր գետնին և անցնում էր անասունի առջևի երկու ոտների միջից, և այնուհետև սկսեցին քշել դեպի գետը, որ լվանան, որ զովացնեն նրան սաոը ջրի մեջ։

Գյուղացիների բազմությունը դեռ չէր հեռացել ծերունի Խաչոյի տան դռնից, որովհետև Ջորայից հետո պետք է դուրս բերեին մյուս գոմեշներին, որոնք միևը մյուսից ավելի ամեհի էին։ Բայց այս անգամ ծերունու որդիները ավելի զգուշություններ գործ դրեցին և մի առանձին անկարգություն չպատահեցավ։ Նրանք հերթով դուրս էին բերում գեղեցիկ, առողջ, գեր ու պարարտ անասուններին, որոնց յուրաքանչյուրը ամեն մի գյուղատնտեսական հանդիսարանի մեջ կարող էր առաջին մրցանակը ստանալ։ Տանուտերը հիացմունքով նայում էր նրանց վրա, և փշրում էր նրանց ճակատին կախարդական ձուն, որ աղատ պահե չար աչքից։ Բացի դրանից, նա տերտերին գրել էր տվել մի-մի քիլիսմանական աղոթք, և եռանկյունի ձևով կանաչագույն կաշու մեջ կարելով, քարշ էր տվել իր անասունների պարանոցից։ Գյուղացիները տեսնելով, գովում էին Խաչոյի որդիներին, որ կարողացել էին այնպես լավ պահել իրանց անասուններին։ Հայրը, լսելով իր որդիների գովասանքը, ուրախանում էր։ Այսպես պետք է նրանք ամեն օր դուրս բերեին ճխամ պահածո անասուններին, մինչև մի փոքր ընտելանային, մինչև մի փոքր սովորեին դրսի օդին և լույսին, որ այնուհետև սկսեին հերկը հերկել։

է

Ապրիլ ամիսը բերեց իր հետ ավելի տաք և ավելի պայծառ օրեր։ Լեռների վրա կարմիր, դեղին և սպիտակ շուշանները վաղուց արդեն ծաղկել էին և քրդերի աղջիկները քաղելով, փունջեր

էին կապում, և հայերի գյուղերում մանածելով, փոխում էին մի կտոր հացի հետ։ Սունկը, բոխին, ծնեբեկը, մանդիկը, սիբեխը և լեռնային զանազան բանջարեղենները այս տարի այնքան առատ էին, որ մի ափանակի բեռը քրդի կանայք փոխում էին մի քանի ֆունտ ալյուրի հետ։

Ծերունի Խաչոյի որդիները արդեն սկսել էին դաշտում իրանց վարը վարել։ Աշխատությունը սկսվել էր ամեն տեղ։ Գյուղի մեջ մի անգործ մարդ չէր կարելի գտնել։ Ամեն ոք զբաղված էր իր մշակություններով։

Առավոտյան ժամն էր։ Ծերունու տանը թոնիրները վառվում էին, մեկի վրա դրած էին պղնձե ահագին կաթսաներ և խեցեղեն մեծ-մեծ պտուկներ, կերակուր էին եփում, մյուսի մեջ հաց էին թխում։ Հարսները, աղախինները, հավաքված թոնիրների շուրջը, ընդհանուր շարժողության մեջ էին։ Տունը, լցված էր կերակուրների անուշ շոգիով, ներկայացնում էր մի հսկայական խոհանոց, որի մեջ, տեսնողը կմտածեր, թե պատրաստվում է ճաշ մի ամբողջ բանակ կերակրելու համար։ Եվ իրավ, բացի ծերունու ահագին գերդաստանից, նրա սեղանից կերակրվում էին բազմաթիվ հովիվներ, մշակներ իրանց ընտանիքներով, որոնք ծառայում էին նրա տանը։ Դա մի ամբողջ լեգեոն էր։ Ամեն օր վառվում էին նույն թոնիրները, ամեն օր պատրաստվում էր կերակուրների նույն քանակությունը։ Եվ ծերունու ժրաջան հարսները մի րոպե հանգստություն չունեին։ Պետք էր ամենի մասին հոգ տանել, պետք էր ամենին գոհացնել։

Բացի դրանից, կային տնտեսական և ուրիշ զանազան հոգսեր։ Ահա այնտեղ, բակում հարսներից մեկը կովերին և ոչխարներին է կթում. մյուսը փոքրիկ օջախի վրա կաթ է տաքացնում մածուն շինելու համար. երրորդը պանիր է մակարդում, չորրորդը հարում է խնոցին կարագ պատրաստելու համար։ Նրանց շուրջը վազվզում են բազմաթիվ երեխաներ և խաղում են նորածին գառների ու հորթերի հետ։ Քա՜ղցր է նայել այդ գյուղական բախտավորության վրա։ Մանուկ և գառնուկ, երկուսն էլ աճում են միասին,— երկու հարստություններ, որոնցմով ուրախանում է, որոնցմով պարծենում է գյուղացին։

Բակի արևահայաց կողմում, պատի տակ, մինը մյուսի վրա, կարգով շարված են մի քանի հարյուր մեղրի փեթակներ։ Ապրիլյան արեգակը թափում է այստեղ իր ջերմ ճառագայթները։ Մինչդեռ հարսները մյուս կողմում զբաղված են իրանց գործով, ծերու-

նի խաչոն այստեղ բաց է անում փեթակների դռնակները, ճանճերը ուրախ և զվարթ դուրս են թափվում ծակերից, սավառնում են նրա ալևոր գլխի շուրջը, պրզպրզում են, վրժվրժում են, թրթրրում են և օդը թնդում է միլիոնավոր միջատների ձայնից։ Գտնվում են նրանց մեջ և այնպիսի չարաճճիներ, որ կծու համրույրներ են մատուցանում ծերունու խորշոմած երեսին։ Բայց նա ամենևին ցավ չէ զգում, միայն ձեռքով քշելով, ասում է. «Ա՜յ, չար սատանա, ի՞նչ վատություն է արել քեզ խաչոնը»։

Նույն ժամուն Ստեփանիկը հեռու կանգնած, հետաքրքրությամբ նայում էր հոր աշխատություններին։

— Գնա՛, զավակս, ճանճերը կկծեն քեզ,— զգուշացնում է հայրը։

— Ապա ինչո՞ւ քեզ չեն կծում,— հարցնում է որդին։

— կծում են, բայց ինձ այնքան չեն ցավեցնում։

— Ինչո՞ւ չեն ցավեցնում։

— Իմ մարմինը վաղուց սովորել է նրանց խայթոցներին։

— Թող իմն էլ սովորի,— ասում է պատանին ժպտելով։

Ծերունին ծիծաղում է և համբուրում է որդուն։

Նույն միջոցին հայտնվեցավ գյուղի գլխրը և ասաց, որ քուրդ Ֆաթթահ-բեկը մարդ է ուղարկել, թե գալու եմ տանուտերի մոտ հյուր, և ավե՛լացրեց, թե գուցե շուտով կգա նա, որովհետև շատ հեռու չէ գտնվում, այլ մերձակա լեռնե՛րի վրա որս է անում։ Կարծես մի սև թուխպ անցավ ծերունու պարզ ճակատի վրա, և նրա ուրախ դեմքը նսեմացավ տխրությամբ։ Բայց նա զսպելով իր ներքին տհաճությունը, պատվիրեց գլխրին, որ դաշտից կանչե իր որդիներից մի քանիսին, որ սպասավորություն անեն, իսկ ինքը խոտի և դարմանի պատրաստություն տեսնե նրանց ձիաների համար։

Ֆաթթահ-բեկի երթևեկությունը այնպիսի մի սովորական բան էր ծերունի խաչոյի մոտ, որ տանեցիք դիտեին, թե ինչ պատրաստություններ պետք էին նրան հյուրասիրելու համար։ Այս պատճառով հենց որ հարսները իմացան, թե նա գալու է, իսկույն մի քանի գառներ մորթել տվին, և սկսեցին մեծ կաթսաներով փլավ պատրաստել, որովհետև իմանում էին, որքան էլ սակավ լիներ, դարձյալ բեկը իր հետ մի քանի կամ երեսուն մարդ կունենար։

Ֆաթթահ-բեկը քրդերի մի ամբողջ ցեղի պետն էր, որոնց ոչխարները արածում էին Ո... գյուղի սահմանակից լեռների վրա։ Սակավ չէր պատահում, որ հայ և քուրդ հովիվների մեջ ծագում

էին կռիվներ, երբ քրդերը կամ ոչխար էին գողանում, և կամ անցնելով սահմանից, սկսում էին իրանց հոտերը արածացնել հայերի արտոնների վրա։ Բայց այդ կռիվները միշտ վերջանում էին առանց ծանր հետևանքների, որովհետև քրդերի ցեղապետ Ֆաթթահ-բեկը տանուտեր Խաչոյի ոչ միայն լավ բարեկամն էր, բայց և իբրև չիր։ Նա կնքահայր էր դարձել տանուտերի Թոռներից մի քանիսին մկրտության խորհրդի ժամանակ, իսկ տանուտերը փոխադարձաբար կնքահայր էր եղել բեկի մի քանի որդիների թլփատության ծեսը կատարելու ժամանակ։ Այսպիսով հայ տանուտերի և քուրդ բեկի մեջ կազմվել էր խիստ սերտ հարաբերություն։

Բայց ինչո՞ւ նա տխրեց, երբ լսեց բեկի գալուստը։ Խաչոն ժլատ մարդ չէր, որ վախենար նրան իր մի խումբ ծառաների հետ հյուրասիրելուց։ Խաչոյի սեղանը հայր Աբրահամի սեղանի նման ամեն մարդու առջև բաց էր։ Ամեն օր իրա տանը հաց էին ուտում բազմաթիվ պանդուխտներ և օտարականներ։ Խաչոն միշտ մի առանձին բավականությամբ էր արտասանում այն խոսքերը, թե իր կյանքում առանց հյուրի սեղան չէ նստել։ «Հացը, ասում էր նա, աստուծո տված է և նրան է պատկանում։ Աստուծո աղքատները պետք է կերակրվեն նրանից»։ Բայց ինչո՞ւ տխրեց նա, երբ լսեց բեկի գալուստը...

Նա լուռ մտածության մեջ դուրս եկավ տանից, այնտեղ դռանը կանգնած, սպասում էր, որ ընդունե հյուրին։ Մի քանի գյուղացիներ, տեսնելով տանուտերին, մոտեցան նրան։

— Ասացին, բեկը գալիս է,— խոսեց նրանցից մեկը։— Ով գիտե ինչ փորացավ կունենա։

— Քուրդը, երբ հայի տունն է գալիս, առանց փորացավի չի լինում,— պատասխանեց տանուտերը ներքին դժգոհությամբ։

Բլուրների ետևից երևացին նիզակների սուր ծայրերը, և մի քանի րոպեից հետո հայտնվեցան մի խումբ ձիավորներ։

— Գալիս են,— ասաց գյուղացիներից մեկը։

Տանուտերի աչքերը հեռվից լավ չէին տեսնում, նայեց դեպի այն կողմը և ոչինչ չնկատեց։

— Նրանք են,— ձայն տվեց մի ուրիշ գյուղացի։

— Տղերք,— ասաց տանուտերը իր մոտ կանգնած գյուղացիներին,— դուք այստեղ մնացեք, նրանց ձիաները բռնեցեք, խոտ և գարի տվեցեք, մինչև մերոնք կգան դաշտից։

Մոտեցավ բեկը մի խումբ զանազան տեսակ որսորդական շներով և քսանից ավելի ձիավորներով, որոնք իր հետու և մոտ

ազգականներն էին, և որոնց քիկնապահների նման իրանից չէր հեռացնում։ Նա այսօր նստած էր մի գեղեցիկ կապտագույն արաբական նժույգի վրա, որի բոլոր ասպազենը զարդարված էր արծաթով և փայլուն ակներով։ Ինքը բեկը քառասուն տարեկան հասակից անցած մի տղամարդ էր, բայց տեսնողը կմտածեր, թե երեսուն տարեկան երիտասարդ է, վայելչակազմ, հսկայատիպ և այրական դեմքով։ Նրա հագուստը ոտքից ցգլուխ բաղկացած էր բեհեզից, քանկագին կերպասից, ասեղնագործած ոսկի թելերով, զենքերը նույնպես զարդարած էին ոսկով և արծաթով։

Տանուտերը, տեսնելով նրան, մի քանի քայլ առաջ գնաց և ֆռնգնեց խրամի մոտ, որ փորած էր ջուր անցկացնելու համար։ Խրամի վրա ձգած էր մի կամուրջ, որտեղից պիտի անցկենար բեկը, բայց նա, փոխանակ կամուրջից անցկենալու, խթեց իր ձիու կողքը, ձին փռնչաց, ծուի նման թռավ ահագին խրամից, և մի քանի զարմանալի պտույտներ գործելով, սիգալով կանգնեց տանուտերի մոտ։

— Ի՞նչպես է, հավանում ե՞ս, քավոր Խաչո,— հարցրեց բեկը, ձեռքով գգվելով նժույգի սիրուն բաշը,— դու ձիաներ ճանաչում ես, ի՞նչպես է։

— Աստված քող հեռու պահի չար աչքից, շատ գեղեցիկ է, ինքը Քորօղլին էլ չէ ունեցել մի այսպիսի ձի, ուղիղ քեզ արժանի է,— պատասխանեց տանուտերը մոտենալով և իր ձեռքը քսելով նժույգի պարանոցին։— Ո՞րտեղից գտար, դու այսպիսի ձի չունեիր։

— Նոր ընծա եմ ստացել Արզրումի վալիից,— պատասխանեց ուրախացած բեկը։— Վալին այդ նժույգը իր զույգ աչքերու հետ չէր փոխի, բայց ուղարկեց իր բարեկամին. նա այդ ձին ընծա էր ստացել Հալեպի շեյխից։

— Գեղեցիկ ձի է,— կրկնեց տանուտերը։

Բեկը ոգևորված այդ գովաբանություններով, կրկին խթնց նժույգի կողքը։ Նա մի քանի զարմանալի թռիչքներ գործեց, մի քանի ճարպիկ պտույտներ տվեց տանուտերի դռան հրապարակի վրա, և այդ բոլոր գործողությունների մեջ երևում էր ազնիվ երիվարի գեղեցիկ հատկություններ և նրա սանձը կառավարող տղամարդի հմտությունը ամեհի ձիաներ զսպելու մեջ։

Հետո նա ցած իջավ, և սանձը հանձնելով իր ծառաներից մեկի ձեռքը, պատվիրեց, որ ման ածե, որովհետև ձին բավական քրտնած էր։

Տանուտերը իր պատվելի հյուրի ձեռքից բռնած, մտան օդան

(հյուրանոցը), որ մինչև նրանց գալը, բավական զարդարած և կարգի էր դրած։

Հատակը սփռած էր պարսկական թանկագին գորգերով. պատերի մոտ մինը մյուսի վրա շարած էին փափուկ բարձեր նստելու և թիկն տալու համար, և մի գեղեցիկ օթոց հատկապես պատրաստված էր բեկի բազմոցի համար։

Այժմ տանուտերը, հրավիրելով իր հյուրին նստել, ասաց իրանց երկրում ընդունված քաղաքավարական ոճով։

— Իմ տունը ձեր տունն է. աչքիս և գլխիս վրա տեղ ունիք, ես ձեր խոնարհ ծառան եմ. որդիքս ձեր ստրուկներն են, իսկ կանայքս՝ ձեր աղախինները, բարով և հազար բարով եք եկել, ամեն ինչ որ ունեմ, ձեզ «փեշքեշ» է։ Հրամեցեք, հրամեցեք, նստեցեք, խնդրեմ։

Բեկը շնորհակալություն հայտնեց, և Խաչոյի որդիներից մեկը մոտենալով ոտներից հանեց նրա կարմիր կոշիկները, և նա առաջացավ, նստեց իր համար պատրաստված բարձի վրա, որ բռնում էր հյուրանոցի պատվավոր կողմը։ Նրա մոտ նստեցին որպես մերձավորներ իր հորեղբոր որդիներից երկուսը, և մի քանի ուրիշ ազգականներ։ Ծառաների մի մասը մնաց օդայի մեջ, և ձեռքերները իրանց գոտիներում խրած ատրճանակների վրա դրած, խոնարհությամբ կանգնել էին բեկի սպասում։ Իսկ ծառաների մյուս մասը դուրս գնաց, հոգ տանելու որսորդական շներին և ձիաներին, որ նույն ժամանակ վայելում էին տանուտերի մարագի բարիքները։ Թե՛ բեկը և թե՛ իր ծառաները բոլորը զինվորված էին սրերով, վահաններով, ատրճանակներով, հրացաններով և նիզակներով, որոնց իրանցից չհեռացրին, թեև բարեկամի տուն մտան։ Քուրդը թե՛ իր տնում և թե՛ դրսում, թե՛ խաղաղության ժամանակ և թե՛ կռվի ժամանակ զենքերը իր մարմնից չէ հեռացնում։ Զենքը քրդի մարմնի անբաժան անդամներից մեկն է։

Խաչոյի որդիներից մի քանիսը, որ այդ ժամանակ դարձել էին դաշտից, անդադար դուրս էին գալիս և ներս մտնում, կատարելով հոր զանազան պատվերները։ Բայց նրանց վրա զենքեր չկային։ Սկզբում փոքրիկ նախշուն ֆինջաններ մեջ մատուցին սուրճ առանց շաքարի։

— Ո՞ւր է Ստեփանիկը, չէ երևում,— հարցրեց բեկը,— ես սովորել եմ այստեղ գալու ժամանակ սուրճը միշտ նրա ձեռքից ընդունել։

Տանուտերը, թաքցնելով իր ներքին ուրախությունը, հրամայեց, որ կանչեն Ստեփանիկին։

Ներս մտավ Ստեփանիկը, ուրախության ժպիտը փայլում էր նրա անմեղ դեմքի վրա. նա մոտեցավ բեկին և համբուրեց նրա ձեռքը։ (Քրդի ցեղապետները իրանց ձեռքը համբուրել են տալիս)։ Բեկը շոյելով նրա մետաքսանման մազերը, ասաց.

— Դու գիտե՞ս, թե ինչ լավ բան եմ բերել քեզ համար։

— Գիտեմ,— պատասխանեց Ստեփանիկը կարմրելով,— մի գեղեցիկ այծյամի ձագ է, տարա խոտ տվեցի, չկերավ։

— Տեսնում ե՞ք նա արդեն ստացել է իր ընծան,— ասաց բեկը գառնալով դեպի տանուտերը։

— Գիտեի, որ ինձ համար է,— պատասխանեց Ստեփանիկը,— ես էլ տարա։

— Դե՛, հիմա գնա՛, խաղա՛ քո այծյամի հետ,— ասաց բեկը։

Պատանին գլուխ տվեց և հեռացավ։

— Շատ խելոք տղա է,— խոսեց բեկը Ստեփանիկի գնալուց հետո։— Երևի, նա դժգոհ է մնում, երբ ամեն անգամ ես այստեղ գալու ժամանակ, ինձանից մի ընծա չէ ստանում։

— Նա մեզ չունի, դուք եք այդպես սովորացրել, բեկ,— պատասխանեց տանուտերը, ակամա ծիծաղելով։

— Ա՜խ, ինչ լավ սարեր են ձեր սարերը, քավոր Խաչո,— փոխեց բեկը իր խոսքը.— ամեն քայլում հանդիպում ես որսի, այծյամներ, եղնիկներ, եղջերուներ խումբերով են ման գալիս. կաքավներին և վայրենի աղավնիներին հաշիվ չկա։ Այդ այծյամը, որ ստացավ Ստեփանիկը, բարակները բոլորովին կենդանի բռնեցին։ Բայց մի տեսնեիք, ինչ լավ բարակներ ունեմ այժմ. մի զույգ նոր ստացա զելանցիների ցեղապետից. փոխարեն ես մի զույգ չորի ուղարկեցի։ Բայց խոսքը մեր մեջ քող մնա, չորիները մենք դեռ նոր էինք խլել Մեքքայի պարսիկ ուխտավորներից։ Բայց բարակները հրաշալի են, ժտքից ավելի աջագ են թռչում։

Բեկի խոսակցությունը ամբողջ ժամանակ վերաբերում էր իր շներին, որսորդություններին, ձիերին, ավազակություններին և զանազան տեսակ քաջագործություններին, որոնց մասին մի առանձին բավականությամբ էր խոսում։ Տանուտեր Խաչոին, թեև ձանձրալի էին այդ «հմարությունները», բայց նա համբերությամբ լսում էր և երբեմն իր կողմից համակրություն էր ցույց տալիս։

Արդեն ճաշի ժամանակ էր։ Հատակի վրա տարածեցին սեղանի սփռոցը և նրա վրա շարեցին ահագին ափսեներով փլավ և

խորոված ամբողջ գառներ։ Մի քանի ամանների մեջ դրած էին զանազան տեսակ քաղցր շերբաթներ, կամ մածունից պատրաստած թանապուր, որ խմում էին մեծ շերեփներով։ Ոգելից ըմպելիքներ չկային։ Սկսեցին ուտել և խմել։

— Դուք ձեր ոչխարները դեռ չե՞ք ուղարկել արոտ,— հարցրեց բեկը տանուտերից։

— Դեռ չենք ուղարկել,— պատասխանեց տանուտերը,— դեռ նղանակի վրա հույս չէ կարելի դնել. այդ մեր ապրիլ ամիսը իր վերջին դժոխություններն ունի, սպասում եմ, մինչև անցկենա։

— Ջերմ ու ցուրտը աստուծո ձեռքումն է, քավոր Խաչո, ինչ որ լինելու է, կլինի,— պատասխանեց բեկը։— Մեր ոչխարները մի շաբաթից ավել կլինի, որ տարել են արոտ։ Բայց գիտե՞ք այս տարի որքան շուտ սպառվեցավ մեր պաշարը. հովիվները քանի օր է ուտելու հաց չունեն։

Տանուտերը հասկանալով, թե ինչ է ուզում ասել բեկը, պատասխանեց.

— Մի՛թե մեր հացը ձերը չէ՞, հրամայեցեք, որքան ալյուր պետք է, ես կուղարկեմ։

— Թող շեն ու հաստատ մնա ձեր տունը,— ասաց բեկը,— իհարկե այդպես է. ո՛վ է մեր մեջ ջոկություն դրել։ Ինչ որ իմն է՝ քոնն է, ինչ որ քոնն է՝ իմն է։ Այդպես չէ՞, քավոր Խաչո։

— Աստված էլ գիտե, որ այդպես է.... Որքա՞ն ալյուր ուղարկեմ։

— Առ այժմ մի տասն եզան բեռն բավական է, երբ սպառվի, էլի կտանենք, ձեր ամբարները խո պրծնելու չեն։

Տանուտերը մի ակամա ժպիտ գործեց իր տխուր դեմքի վրա, և գլուխը շարժեց, որ նշան էր նրա համաձայնության։

Ճաշից հետո Ստեփանիկը ձեռքերը լվանալու ջուր բերեց, բոլորը լվացվեցան, և ապա պատանին իր ձեռքով սուրճ տվեց։ Բեկը հրամայեց իր սպասում կանգնած ծառաներին, որ գնան դրսում իրանց ընկերների հետ ճաշեն, ուր պատրաստված էր առանձին սեղան, բակի մեջ տարածված կապերտների վրա։ Հյուրանոցում մնացին բեկը, իր մի քանի ազդականները և տանուտեր Խաչոն։ Այժմ խոսակցության առարկան Արզրումի վալիի ընծայած ձին էր։ Բեկը պատմում էր նժույգի ցեղական ազնվություններ և ասում էր, թե նրա տոհմային վկայականները հասնում են մինչև երևելի Անթարի ժամանակներին, թե այդ ձին սերվում էր արաբական ամենաընտիր նժույգների տոհմից և այլն։

— Բայց շատ քանկ պիտի նստի իմ վրա այդ գեղեցիկ ընծան,— վերջացրեց բեկը իր պատմությունը։

— Ի՞նչպես,— հարցրեց տանուտերը։

— Միթե չե՞ս իմանում, ամենափոքրը՝ պետք է հարյուր ոսկի պարգևել վալիի ծառային, որ բերել է այդ ձին։

Տանուտերը այժմ հասկացավ բեկի «փորացավը», թե ինչ մտքով էր եկել իր տունը։ Բայց որպես ասում են, «խոսքը կտուր գցելով», պատասխանեց.

— Ինչ կա,— ավելացրեց,— հարյուր ոսկին շատ չէ մի այդպիսի ձիու համար։

— Քրդին ով է տվել փող,— ասաց բեկը մի փոքր բարկացած ձայնով,— այդ անիծած արծաթը ձեր, հայերիդ մոտ է գտնվում միշտ։

Բեկի մոտ նստած ազգականները, որ բոլոր ժամանակ լուռ էին, խռնակցության մեջ մտան։ Նրանցից մեկը ասաց.

— Դուք էլ մի՞թե փողի դարդ եք քաշում, բեկ, քավոր խաչոն ե՞րբ է քողել, որ դուք փողի կարոտություն ունենաք։

— Ասվածի վկա է, որ այդպես է,— ասաց մյուսը։

— Քավոր խաչոն շատ լավ մարդ է,— ավելացրեց երրորդը,— նրա հատը բոլոր հայերի մեջ չկա։

Մերունի խաչոն նկատեց, որ հակառակ իր հաճության և կամքին, իր վզին դրեցին հարյուր ոսկին, և կասկածանքի տեղիք չտալով, պատասխանեց.

— Ես հազար ոսկու համար ևս բեկի սիրտը չեմ կոտրի։

— Շեն մնա ձեր տունը,— ձայն տվեցին քրդերը։

Տանուտերը վեր կացավ, և դուրս գալով օդայից, իր մոտ կանչեց մեծ որդուն և ասաց, որ ծածուկ գնա հարդանոցում թաքցրած ոսկիներից հարյուր հատ բերե։

— Ինչի՞ համար է,— հարցրեց որդին։

— Դուռ չե՞ս իմանում, որ անօրենները եկան, կերան, խմեցին, հիմա պետք է մի «դիշքիրասի» էլ տանք,— պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով։

— Ատված ձեր քոքը (արմատը) կտրե, անիծածներ,— ասաց որդին, և քթոցը վեր առնելով, դիմեց դեպի հարդանոցը, որպես թե գնում է հարդ բերելու։

«Դիշքիրասի» նշանակում է ատամների վարձ, մի այսպիսի վարձ ստանում էին քրդերը մի ժամանակ, երբ շնորհ էին անում հայի հացը ուտել, կամ նրա տանը հյուր լինել։ Հյուրընկալը պար-

տավոր էր վճարել, եթե չտար, գուցե կենթարկվեր իր հյուրի անգութ գանահարությանը։ Այժմ թեև այդ սովորությունը մասամբ վերացել էր, բայց ոսկինեք դարձյալ ստացվում էին, միայն ստանալու եղանակը փոխվել էր և ավելի քաղաքավարի ձև էր ստացել։

Մինչև ծերունու դառնալը, հյուրանոցում քրդերի մեջ անց էր կենում հետևյալ խոսակցությունը.

— Եթե չբերե ծերուկը ոսկինները, ես կհրամայեմ այս րոպեիս նրա տանը կրակ տան,— ասաց բեկը կատաղած կերպով։

— Հարկավոր չէ,— հանգստացնում էր նրան ազգականներից մեկը,— Խաչոն բարի հայ է, հարկավոր չէ նրան վշտացնել։ Նրա դուռը միշտ բաց է եղել մեր առջև, և ինչ որ կամեցել ենք, տարել ենք։ Խաչոն լավ մարդ է, պետք չէ նրա աղ ու հացը մոռանալ։

Նույն միջոցին ներս մտավ ծերունին և ոսկինների քսակը դնելով բեկի առջև, ասաց.

— Աստված է վկա, որ հոգուս համար էի պահել, որ Երուսաղեմ ուխտ գնամ և մուղդուսի դառնամ, բայց ձեր խաթրը չկոտրեցի, բեկ։

— Սուտ մի՛ խոսիր, քավոր Խաչո, շա՛տ ունես, շա՛տ, այդ ես իմանում եմ,— պատասխանեց բեկը, վեր առնելով քսակը և առանց համբարելու, իր գրպանը դնելով։

Երեկոյան դով ժամանակն էր արդեն։ Բեկը հրամայեց ձիաները պատրաստեն, որ ճանապարհ ընկնի։ Նա դուրս եկավ օթայից և բակում տանուտերի հետ ման էր գալիս, մինչև ամեն ինչ կպատրաստին։ Նա տեսավ Ստեփանիկին, որ այծյամի հետ խաղում էր։ Մոտեցավ նրան։

— Լա՞վն է,— հարցրեց նրանից։

— Լավն է, բայց այդ մեկ ոտը շները կծել են, վիրավորվել է, այդ ոչինչ, ես կբժշկեմ։ Խեղճ անասուն, երևի, ցավում է, դրա համար ոչինչ չէ ուտում,— պատասխանեց պատանին, կապելով այծյամի վերքը։

— Ստեփանիկ, ես տեսնում եմ, դու անասուններ սիրում ես, դրա համար ես կուղարկեմ քեզ իմ նորահաս քուռակներից մեկը։

— Ձիաներ չեմ սիրում։

— Ապա ի՞նչ ես սիրում։

— Ահա այսպիսի այծյամներ, եղջերուներ, կաքավներ եմ սիրում։

— Շատ լավ, դրանից հետո իմ որսերից որն կենդանի մնացած կլինի, քեզ համար կուղարկեմ։

Ծառաները իմացում տվին, թե ձիաները պատրաստ են։

Բնակը շնորհակալություն հայտնելով տանուտերին, դուրս եկավ նրա տնից, դրան առջև կանգնացրել էին գեղեցիկ նժույգը։ Ինքը ծերունի Եաշոն ձիու ասպանդակը բռնելով, նստեցրեց բնակին։ Դա պատվի մեծ նշան էր, որով տանուտերը ցույց էր տալիս իր ծառայությունը գեպի պատվելի հյուրը։ Նստելով ձիու վրա, քուրդ ցեղապետը շարժեց ձեռքի երկայն նիզակը, խաղացրեց ձին, և մնաք բարով ասելով տանուտերին, հեռացավ։ Ծերունին երկար անշարժ կանգնած, նրա ետևից նայում էր։ Նա տեսավ, թե որպես բնակը իր ձին կրկին թռցրեց խրամից, արհամարհելով կամուրջը, որի վրայից անց էին կենում, նրա կարծիքով, թույլ և անզոր սրաընթացները միայն։ Նա տեսավ, թե որպես հետամուտ եղավ նա թփերի միջից հայտնվող նապաստակին, և արծվի արագությամբ նրա ետևից հասնելով, ցցեց նիզակը խեղճ անասունի կողքին։ Այդ բոլորը տեսնում էր նա, միևնույն ժամանակ նրա գլխում անց էին կենում այսպիսի մտածություններ. «Ինչո՞ւ այսպես է երկրի և երկընքի դատաստանը. քուրդը հաց չունի ուտելու, հայը վարում է, ցանում է և նրա համար պաշար է պատրաստում... քուրդը գեղեցիկ նժույգ ընծա է ստանում, նստում է, զվարճանում է, գետինը դողացնում է իր ոտների տակ, իսկ հայն է տալիս նրա փողը... հայը, որ բացի ավանակից մի ուրիշ անասունի վրա նստելու իրավունք չունի...

Ը

Նույն ավուր գիշերային պահուն ծերունի Եաշոյի որդիները քույորը դարձել էին դաշտային աշխատություններից։ Սրահի մի անկյունում վառվում էր յուղային ճրագը և նրա բնկբնկվող լույսը տարածում էր իր չորս կողմը ադոտ ճառագայթներ։ Տանուտերը իր որդիների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը, նրանք լուռ ուտում էին. խոսում էր երբեմն ծերունի հայրը միայն։ Գարնանային թարմ օդը անուշ զովությամբ թափվում էր սրահի մեջ, և հեռվից լսելի էր լինում ոչխարների բառաչելու ձայնը, որ դառնում էին արոտից։ Թոնրատնում հարսները ընթրիք էին պատրաստում հովիվների և մշակների համար։ Նրանք դեռ ոչինչ չէին կերել, պետք է քույորին կերակրեին, հետո իրանք ևս սեղան նստեին աղջիկնե-

րի հետ։ Փոքրիկ մանուկները խաղալուց հոգնած, վաղուց քնած էին, առանց մի բան ուտելու։

Ընթրիքից հետո ծերունի Խաչոյի որդիները գնացին իրանց բանին։ Նրանք դեռ շատ գործ ունեին կատարելու, պետք էր անասուններին նայել, պետք էր արտը ջրել, որովհետև այս գիշեր ջրի հերթը նրանց էր պատկանում. պետք էր ջրաղացը գնալ ալյուր աղալու համար, մի խոսքով, հազար ու մեկ գործեր կային։

Սեղանը վեր քաղեցին։ Խաչոն դեռ նստած էր, իսկ նրա մեծ որդին, Հայրապետը, որ մնաց հոր մոտ, չիբուխ էր պատրաստում նրա համար։ Հոր և որդու մեջ տիրում էր խորին լռություն։ Կարծես այս գիշեր տխրության դևը իր սև թևքերով նստած լիներ այդ խաղաղ ընտանիքի սրտի վրա։

— Ո՞րքան ալյուր տարան քրդերը,— հարցրեց հայրը չիբուխը փոքր ինչ ծխելուց հետո։

— Ուղիղ տասն և երկու բեռն,— պատասխանեց որդին վրդովված ձայնով։

— Ինքը բեկը ախար տասն բեռ խնդրեց։

— Ջվալները իրանց հետ էին բերել, շատ մեծ էին, մինչև բերանները լցրին, կարծես, փողը նաղդ էին տվել անիծածները։

— Ո՛ւմ եզներով տարան։

— Մեր եզներով. փառք տվեք աստծուն, երբ գոնե եզները կդարձնեն։ Ես վախենում եմ, որ եզներին էլ ալյուրի հետ ուտեն։

— Այդպիսի անազնվություն չի անի բեկը։

— Քրդին ազնվություն ո՞վ է տվել։ Միթե քի՞չ է պատահել, որ բեռն էլ տանող անասունի հետ կուլ են տվել։ Ես իրավն ասեմ, այնքան չեմ ցավում այսօրվա հարյուր ոսկու համար և տասներկու բեռ ալյուրի համար, բայց ինձ այն է նեղացնում, որ ձրի հաց ենք տալիս և այդ հացը մեր ձեռքով, մեր անասուններով պետք է տանենք և հասցնենք նրանց տանը, որ վայելեն։ Այդ ի՞նչ աստուծո պատիժ է։ Ես չեմ իմանում մինչև ե՞րբ այդ քրդերը մեզ թալանեն։ Գալիս են, տանում են ու տանում են, և տարածը ետ չես կարող առնել։ Միշտ ուզում են, միշտ ուզում են, ոչ ամոթ ունեն և ոչ խղճմտանք։ Կարծես, մեզ աստված նրանց համար կերակրող է ստեղծել։

— Դու չի՞ս իմանում, որ այդպես է,— պատասխանեց ծերունին, ավելի թունդ կերպով ծխելով իր չիբուխը, կարծես թե աշխատում էր նրա ծխով խեղդել սրտի բարկությունը։— Ի՞նչ կարող ենք անել, որդի, եթե մեր կամքով, մեր ձեռքով չտանք, նրանք

զուտով կատանեն։ Այդ էլ լավ է, որ խնդրելով և բարեկամության անուն-նով են կողոպտում մեզ։

— Մենք ինքներս ենք սովորեցրել նրանց այդ ավազակու-թյունը,— ասաց որդին,— կարող ենք լտալ, այն ժամանակ քուր-դը ստիպված կլինի ինքն ցանել, և իր քրտինքով աշխատել իր հացը, բայց մենք սովորեցնում ենք նրանց ծուլություն, սովորեցնում ենք մեր հաշվով ապրել։

— Այդ ուղիղ է,— պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով.— բայց մեզ դժվար է և շատ դժվար է միանգամով ոչնչացնել այն, ինչ որ մեր պապերը տնօրինեցին մեզ համար։ Մենք քաղում ենք նրանց ցանած հիմարությունների դառն պտուղը։ Հիմա լսիր, որ-դի, ես իմանում եմ, որ քո սրտի մեջ եփ է գալիս ատելություն, ես իմանում եմ, որ սարկությունը սաստիկ վշտացնում է քեզ. բայց դարձյալ հարցնում եմ, ի՞նչ ճար կա, ի՞նչ կարող ենք անել։ Թեև ինչ որ ուզում են, չտանք՝ կթշնամանան մեզ հետ. մեկ էլ տե-սար, ոչխարների ամբողջ հոտը սարից հափշտակեցին, տարան։ Ո՞մը կարող ենք գանգատվել. ո՞վ կլսե մեր ձայնը։ Այն մարդիկը, որ նշանակվել են շարությունը բառնալու և արդարությունը պաշտ-պանելու համար, բոլորը ավազակներ են, սկսյալ վալիից, փաշա-յից, մինչև վերջին մուդիրը և գայմագամը։ Մի ավազակ մի ուրիշ ավազակի հետ քույր և եղբայրներ են, և ինչպես ասում են՝ գշուներ շնից, երկուսն էլ մի տնից»։ Դու ինքդ քո աչքով տեսար, Արզրումի վալին, փոխանակ շղթաներ ուղարկելու, որ մի այսպիսի երեւելի ավազակապետին, որպես Ֆաթթահ-բեկն է, տանեն և խեղդեն, փոխանակ այդ անելու, նրա համար մի գեղեցիկ ձի ընծա է ուղար-կում, մի եղեռնագործի համար, որ մեր ամբողջ գավառը լցրել է արյունով և արտասուքով։ Երբ որ վալին, երկրի նահանգապետը, այսպես է վարվում, էլ ո՞վ է մնում, որ մենք հայտնենք նրան մեր սրտի ցավը, մնում է միայն աստված, բայց աստված էլ մեր ձայնը չի լսում, երևի շատ են մեր մեղքերը...

Որդին ոչինչ չպատասխանեց, հայրը շարունակեց.

— Մենք հայ ենք. աստուծո անեծքը գրած է մեր ճակատի վրա. մենք մեր ձեռքով մեր տունը քանդում ենք։ Անմիաբանու-թյունը, երկպառակությունը, նախանձը, թշնամությունը և հազար ու մեկ այս տեսակ չարություններ շատ ժամանակներից բույն են դրել մեր հոգու մեջ, և մենք կրում ենք այդ մեղքերի պատիժը։ Քուրդը մեզավոր չէ։ Եթե մեր մեջ միություն լիներ, եթե մեր մեջ սիրտ լիներ, քուրդը, հիմար և ծույլ քուրդը ի՞նչ կարող էր անել։

Նա հրամայեց կրկին վառել չիբուխը, և որդին կատարելով հոր ցանկությունը, խոսեց.

— Մենք վեց եղբայրներ ենք, հայր, եթե դու այսօր մի ակնարկություն արած լինեիր, մեր վեցը բավական կլիներ արտաքսելու մեր տնից Ցաքքահ-բեկի մոտ երեսուն ձիավորներին, և նրանք մյուս անգամ չէին համարձակվի այսպես լրբությամբ ոտք կոխել մեր շեմքի վրա։

— Այդ ես իմանում եմ, որդի, բայց ի՞նչ շահ։ Դուք կկռվեիք նրանց հետ, գուցե մեկին, երկուսին, շատերին կսպանեիք, բայց էգուց քրդերի ամբողջ ցեղը կհափշտակեր մեր տան վրա, և մեզ մեր տան հողի հետ հավասար կանեին։ Ո՞ր հայը կգար մեզ պաշտպանելու։ Ոչ ոք։ Կարելի է շատերը կուրախանայինն։ Այդպես է հայը։ Բայց քուրդը այդպես չէ։ Եթե մի ցեղից մեկին սպանում ես, ամբողջ ցեղը վրեժխնդիր է լինում նրա արյան համար, որովհետև քրդերի մեջ միություն կա, ցեղի մեկ անդամի արյունը ամբողջ ցեղին է պատկանում, կարծես թե բոլորը մի ընտանիքի զավակներ լինեին։ Բայց մեր մեջ կա՞ այսպիսի միություն։ Ամեն մարդ իր գլխի դարդն է քաշում, ամեն մարդ իր անձի համար է մտածում. ուրիշին ինչ լինում է, թող լինի. նրան ինչ հոգ, երբ ինքը հանգիստ է, երբ իր մաշին չեն դիպչում։ Բայց չեն իմանում տխմարները, որ «մեկը ամենի համար է, իսկ ամենը մեկի համար»։

Մերունի խաչոն կարդացած մարդ չէր, բայց կյանքը, փորձը, աշխարհը շատ բաներ սովորեցրել էին նրան։ Բնական խելքը զարգացել էր կյանքի փոթորիկների մեջ, այս պատճառով նրա դատողությունների մեջ երբեմն գտնվում էին այնպիսի ճշմարտություններ, որ միայն կարող էին մատչելի լինել այն տեսակ անձերի, որոնք շատ խորին կերպով իմաստասիրել էին մարդկային կենցաղավարության պայմանները։ Նա խոսեց.

— Հանգամանքները մեզ այնպիսի դրության մեջ են դրել, որ ուրիշ կերպ գլուխ պահել չենք կարող. ստիպված ենք աշխատել, վաստակել և մեր աշխատանքով մեր բշնամուն կերակրել։ Ուրիշ հար չկա։ Մենք պետք է բարեկամություն պահպանենք մեզ կողոպտողի հետ։ Ցաքքահ-բեկը, իրավ է, մեզ կողոպտում է, բայց դարձյալ չենք կարող մերժել նրա բարեկամությունը, որքան էլ կեղծ լիներ։

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց որդին։

— Նրա համար որ, մեծ ավազակի հետ բարեկամ լինելով, մարդ ազատվում է փոքր ավազակների ձեռքից։ Դրանք բոլորն մեմ-

յանց հետ կապված են։ Հիմա օտար քրդերը գիտենալով, որ Շաքիսահ-բեկը մեզ հետ լավ է, էլ մեր ոչխարներին, անասուններին և վարուցանքին չեն դիպչում, և եթե մի բան գողանում են, նա գտնում է և ետ է դարձնում մեզ։

— Դրանից ի՞նչ շահ. հաշիվը միևնույնն է դուրս գալիս,— պատասխանեց որդին,—Շաքիսահ-բեկը մեզ «մի ձու է տալիս, բայց փոխարենը մի ձի է ստանում»։ Նա չէ թողնում, որ մի ուրիշ քուրդ մեր ոչխարը գողանա, բայց ինքը, հարկավորած ժամանակ, հարյուրներով ոսկիներ է առնում մեզանից։ Մենք նրա կաթնատու կովն ենք, պահում է, պաշտպանում է նրա համար միայն, որ ինքը վայելի մեր կաթը։

— Այդ բոլորը ճշմարիտ է, որդի, ես հասկանում եմ,— պատասխանեց հայրը.— բայց պետք է այն ևս հաշվանալ, որ հայր մեր պապերից շատ առաջ սովորել է այդ կերպով իր գլուխը պահել։ Ես, իհարկե, չեմ կարդացել, թե ինչ է գրված գրքերի մեջ, բայց մի ժամանակ Ուչքիլիսայի վանքում կար մի վարդապետ, նա ինձ պատմում էր, թե ամեն ժամանակ, երբ մեր երկրի վրա հարձակվել են թշնամիներ, հայերը փոխանակ սրով և կրակով դուրս գալու նրանց առջև, հանդիպել են թշնամուն բանկագին ընծաներով՝ մատուցարանի մեջ լցրած ոսկիներով։ Նրանք մեզ սովորեցրին փոխանակ պատժելու, կաշառել մեր թշնամիներին։ Նրանք սովորեցրին կայքը տալ գլուխը ազատելու համար։

— Բայց պետք չէ, որ մենք պապերի սխալը շարունակենք մինչև հավիտյան,— կտրեց որդին հոր խոսքը։

— Հին սխալը միանգամով ուղղել շատ դժվարին է, նա կատարվել է հարյուրավոր տարիների ընթացքում, և այսքան տարիներ պետք են նրան ուղղելու համար։ Ես դու ժողովրդին հասկացրու, թե թշնամու հետ այլ կերպ կարելի է վարվել, թե նա էլ մեզ նման մարդ է, թե նրա մարմինը երկաթից շինված չէ, թե երբ նա զենքերով գալիս է մեզ կողոպտելու, կարելի է զենքով պատասխանել նրան. վերջապես հազար ու մեկ այս տեսակ քարոզներ կարդա, դու կարծում ես ժողովուրդը կհասկանա՞ քեզ։ Նա քեղ խենթի տեղ կդնե և կծիծաղե քո հիմարություններիդ վրա։ Բայց այս հասկացողությունը նրա մեջ նոր բան չէ, նա ժառանգել է իր պապերից։

Որդին չպատասխանեց, նա գտնում էր հոր խոսքերի մեջ մի ճշմարտություն, որ անհերքելի էր։ Բայց միևնույն ժամանակ մտա-

ծում էր, միթե չէ կարելի փոխել ժողովրդի նախապաշարմունքը։ Այս պատճառով հարցրեց նա.

— Լավ, դիցուք թե մեր պապերը այս ճանապարհով են գնացել և մենք էլ հետևում ենք նրանց օրինակին։ Բայց պետք չէ՞ փոխել ճանապարհը, երբ տեսնում ենք, որ նա տանում է դեպի կորուստ։ Պետք չէ՞ հասկացնել ժողովրդին, որ նա մոլորված է։

— Հարկավոր է, բայց ո՞վ պետք է հասկացնե։ Այդ պետք է անեն այն մարդիկը, որոնք ընդունել են իրանց վրա ժողովրդին խրատելու, ճանապարհ ցույց տալու և բան հասկացնելու պարտավորությունը։ Այդ պետք է անեն մեր տերտերները, վարդապետները, բայց նրանք քարոզում են «թթե աչ երեսիդ խփելու լինեն, ձախն էլ դարձրու»։ Այդ պետք է անեն մեր որդիների վարժապետները, բայց մեր ամբողջ գավառում մի հատ օրինավոր վարժապետ չկա։

— Այդ խոսքերի մեջ քեզ հետ չեմ կարող համաձայնվել, հայր,— ասաց որդին,— ապա ինչո՞ւ քուրդը, որ ո՛չ տերտեր ունի, ո՛չ վարդապետ ունի և ո՛չ էլ վարժապետ ունի, բայց իմանում է, թե մարդ ինչպես պետք է վարվի իր նմանների հետ։ Ո՞վ սովորեցրեց նրան, թե մարդը առանց զենքի կույր հավի նման է լինում, ով հասնի, գլխին կտա։

— Քուրդը տերտեր, վարդապետ և վարժապետ չունի, բայց շեյխ ունի, նրա շեյխը, թեև հոգևոր գլուխ է, բայց ինքն է զենքը կրում, և իր ժողովրդի հետ միասին գնում է հափշտակելու անզեն մարդերի հարստությունը։ Նա երբեք չէ քարոզում, թե այդ բանը մեղք են։ Բայց ի՞նչ են քարոզում մեր տերտերները...

Որդին լուռ էր։ Հայրը շարունակեց.

— Այդ բոլոր անբախտությունների մեջ մի մխիթարություն կա, այն է, որ որքան էլ գողանում են մեզանից, որքան էլ հափշտակում են, դարձյալ մեր ամբարները լիքն են մնում, բայց քուրդը ուտելու հաց չէ գտնում։

— Գիտե՞ք, հայր, այն առածը, թե «գողը իր համար տուն չի կարող շինել, բայց տուն ունեցողի տունը կքանդի»։ Քուրդը թեև չէ վարում, չէ ցանում, չէ հնձում, իր տանը հաց չէ գտնում, միշտ քաղցած է մնում, բայց աշխատող հայի հացը ձեռքիցը խլելով, նրան էլ իր նման քաղցած է թողնում։ Դու մեր տունը օրինակ մի բեր, հայր, մտածիր, թե որքան հայեր կան, որոնք քրդերի պատճառով աղքատ են և ուտելու հաց չունեն։

— Այդ իրավ է, որդի, բայց մի ուրիշ բան էլ կա, այն էլ

պետք է գիտենալ։ Դու տեսնում ե՞ս ոչխարներին, այսքան մորթում են, այսքան փչացնում են, բայց դարձյալ նրանք աճում են, բազմանում են և ահագին հոտեր են կազմում։ Իսկ գայլը, թեև կեղեքում է, ուտում է ոչխարներին, բայց միշտ քաղցած է մնում, և երբեք չէ բազմանում։ Դու տեսե՞լ ես գայլերից մի հոտ։ Գայլը գազան է, այսօր հափշտակեց մի ոչխար, կերավ, կշտացավ, էգուց չգիտե, թե ինչով պետք է կերակրվի։ Նա պետք է միշտ որսա, բայց որսը ամեն անգամ չէ պատահում։ Որսով ապրողը մի օր կուշտ է լինում, մյուս օրը քաղցած։ Քուրդը—գայլ է, իսկ մենք—ոչխար։

Ճշմարիտ էր բացատրում ծերունին իր լեզվով այն բանը, որ գիտնականների լեզվում կոչվում է «կուլտուրական խաղաղ, անարյուն մրցություն...

Որդին պատասխանեց նրան.

— Ես կարծում եմ, հայր, եթե ոչխարները հովիվներ և պահպանողներ չունենային, այսօր գայլերը ոչ մի ոչխար չէին թողնի աշխարհում, և դժվար կլիներ ոչխարներին հոտեր կազմել։ Մենք, իրավ է, ոչխարներ ենք, բայց առանց հովիվի։ Որը մեր վիճակը այդպես է, մնում է մեկ բան միայն գայլերից ազատվելու համար — որ մենք էլ գայլերի նման ատամներ և ճանկեր ունենանք...

Թ

Արզրումից դեպի Բայազետ տանող ճանապարհի մի կողմում, որ միակ քարավանի ճանապարհն է Տրապիզոնից Պարսկաստան, մի ձորի մեջ գետեղված էին քրդերի մի առանձին ցեղի չադրներ։ Չադրների բազմությունից, որ ծածկել էին մի գեղեցիկ, կանաչազարդ դաշտի մեծ մասը, կարելի էր նախագուշակել ցեղի քանակության մեծ թիվը։ Ջիանների երամակներ, ոչխարների հոտեր, կովերի նախիրներ, սփռված շրջակա լեռների վրա, ցույց էին տալիս, որ այդ հովիվ ժողովուրդը վայելում էր հարստության հետ և բարօրության։

Վերադառնալով ծերունի Խաչոյի տնից, բոլորովին մութն էր, երբ Ֆաթթահ-բեկը իր խմբով հասավ հիշյալ չադրներին, որոնց մեջ բնակվող ցեղի պետը և գլխավորն էր ինքը։ Մի քանի վրանների առջև դեռ վառվում էին գիշերային խարույկները կաթ տա-

քացնելու և գերակուր պատռտելու համար, և սփոում էին իրանց շուրջը գեղեցիկ լուսավորություն։ Երբ բեկի խումբը մոտեցավ, շները բարձրացրին մի խառնաձայն աղաղակ, և ամեն կողմից լսելի եղան գիշերապահ հովիվների խորհրդավոր ձայները, որով իմացում էին տալիս միմյանց, թե ձիավորներ են մոտենում։ Բեկի խումբի միջից պատասխանեցին նույն տեսակ ձայներով. հովիվները հասկացան միմյանց, և այժմ առանց տեսնելու գիտեին, թե եկողները ովքեր են։ Բեկը իր ձին քշեց ուղիղ դեպի այն վրանը, որ պատրաստված էր վալիից ընծա բերող հյուրի համար։ Դա մի թուրք աստիճանավոր էր, հասակն առած, փորձված և մխված ամեն տեսակ խարդախությունների մեջ։ Նա մի ժամանակ Վանի կողմերում մուդիրի պաշտոն է վարել և փոխված է եղել չափազանց կաշառակերության համար։

— Դուք ինձ բավական սպասել տվեցիք, բեկ,— ասաց մուդիրը տեղից վեր կենալով, երբ բեկը մտավ նրա վրանի մեջ,— ես միտք ունեի այս երեկո մնաք բարով ասել ձեզ։

— Շեյխի գլուխը վկա, որ դուք շատ անհամբեր մարդ եք,— պատասխանեց բեկը ծիծաղելով,— ես զարմանում եմ, թե դուք ինչպես եք ինն ամիս համբերել ձեր մոր արգանդում։ Մենք դեռ բոլորովին չենք կշտացել մեկ-մեկուց—ինչո՞ւ եք շտապում, չլինի՞ թե իմ վրանը ձանձրացրեց ձեզ։

— Ամենևին ոչ. ինձ շատ քաղցր է ձեր հյուրասիրությունը. եթե ինձ մի օր դրախտը տանեին (որի վրա մեծ հույս չունեմ), ես կցանկանայի, որ այդ ձեր վրանը լիներ։ Այսուամենայնիվ, ես կխնդրեի, որ առավոտյան ինձ ճանապարհ դնեիք։

— Լավ, լավ, օսմանլիի խասիաթը ես իմանում եմ. սովորել են հոտած քաղաքներում, փափուկ բարձերի վրա առավոտից մինչև իրիկուն ձգվել, նարգիլե ծխել և ղահվե խմել։ Բայց այդ անապատի մեջ ի՞նչ կա։ Իրավն ասեմ, ես ինքս եմ մեղավոր. ես չկարողացա ձեզ զբաղեցնել, որպես հարկն էր։ Ի՞նչ անեմ, որսորդություն չեք սիրում, ձիով ման գալ չեք սիրում, իսկ մեր սարերում ուրիշ զվարճություններ չկան։

Մուդիրը կրկին գործ դնելով իր թուրքական կոմպլիմենտները, պատասխանեց.

— Ձեր դեմքի լույսը ինձ համար ամեն զվարճություններից բարձր է. ես ինձ միշտ երջանիկ կհամարեմ, որ արժանացա ձեր տեսությանը։ Բայց մտածեցեք, բեկ, որ ձեր ծառան անկախ մարդ

չէ, նրա ժամանակը իրան չէ պատկանում։ Վալին ժամանակ նշանակեց, որ տասն օրից ավել չուշանամ։

— Ես կգրեմ վալիին, որ ինքս ուշացրի ձեզ. դուք խո իմանում եք, թե նա որքան պատվում է իմ խոսքը։

— Այդ ես իմանում եմ, վալին ձեզ իր երկու աչքերի հետ չի փոխի. ձեր խոսքը նրա մոտ մարգարիտի գին ունի։ Նա ամենի մոտ ասում է, թե սուլթանը Ֆաթհահ-բեկի նման քաջ և հավատարիմ ցեղապետ չունի, և այդ պատճառով առաջարկել է ձեզ համար մալխդեի առաջին կարգի շքանշանը։

Բեկը արհամարհական ժպիտ գործեց իր ալրական դեմքի վրա և պատասխանեց.

— Ես այդ շքանշան ասած բաները չեմ սիրում, կնիկների զարդարանք են, և ավելի ոչինչ։

— Ապա ի՞նչ եք սիրում։

— Ես սիրում եմ ոսկի մաջիդիաներ[1]։

— Այդ էլ կլինի, բեկ, վալին մեծ շնորհ ունի ձեզ վրա։ Տեսա՞ք, նա նշանակել տվեց ձեզ համար ոռճիկ, որ այժմ ստանում եք արքունի գանձից, որպես սահմանապահ և այս կողմերում խաղաղություն պահպանող։ Նա ընդունեց ձեր խնդիրքը, որով ցանկանում էիք, որ այս կողմերում ոչ մի մուդիր և գայմագամ չլինի, այլ բոլոր վարչությունները հանձնվին ձեր կառավարությանը։ Վերջապես ինչ որ պահանջել եք, կատարել է նա, և մի անգամ ևս ձեր խոսքը գետին չէ ձգել։

— Ես շնորհակալ եմ վալիից։

Այդ խոսակցության միջոցին բեկի ծառաները վրանի շուրջը պատած, և գետնի վրա նստոտած, զվարճանում էին բոլորովին այլ տեսակ խոսակցություններով։ Յուրաքանչյուրը պատմում էր իր կատարած քաջագործությունները, թե քանի մարդ է սպանել, որքան ավազակություններ է արել և որքան կնիկներ է փախցրել և այլն։

— Օսմանը իր գլխի մազերի համբարքով ոչխար է գողացել,— ասում էր Օմարը։

— Իսկ դու, Օմար, շատ բարի պտուղ չես,— պատասխանում էր նրան Օսմանը,— ես որքան ոչխարներ եմ գողացել, դու այնքան հայի աղչիկներ ես փախցրել։

---

[1] Մաջիդիա և՛ շքանշանի, և՛ դրամի անուն է։

— Շաբանը հայի աղջիկներ չէ սիրում, ասում է շուտով լաց են լինում,— մեջ մտավ մի ուրիշը։

— Այդ սուտ չէ,— խոսեց Շաբանը,— այդ քածերի սիրտը կարծես շուշայից է շինած, հենց որ դիպչում ես, իսկույն կոտրվում է։ Բայց մերոնք, աստված է վկա, քարե սիրտ ունեն, գայլի, գազանի ճանկը գցի, էլի չեն լաց լինի։ Ես համբերել չեմ կարող, երբ հնիկները լաց են լինում, կարծես, արտասուքը նրանց է տված։

(Ի՞նչ բարբարոսական զգացմունք, հայ կնոջ արտասուքը բարկացնում է քրդին)։

— Մի ուրիշ բան էլ կա,— նրանց խոսքը կտրեց մի քուրդ, որ հասակով բոլորից ծեր էր.— այդ անհավատները երբեք ձեռը չեն վեր առնում իրանց անիծած կրոնից։ Ես, դուք գիտեք, որ երեք հատ պահում եմ, ուղիղն ասեմ, խիստ քիչ անգամ ծեծում եմ նրանց, բայց էլի տեսնում եմ, որ թաքուն ինչ որ աղոթքներ են անում։ Բայց մի բան լավ է, որ նրանք եզան չափ գործ են կատարում, մերոնց նման շատ չեն քնում։

— Բայց ինչ սիրուն հարսներ ունի տանուտեր Խաչոն,— խոսեց մի երիտասարդ քուրդ առանձին ոգևորությամբ.— եթե այդ հայը մեր բեկի քիրվան չլիներ, ես նրա հարսներից մեկին կգողանայի։

Ծառաների խոսակցությունը ընդհատվեցավ շների աղաղակով. հեռվից կրկին լսելի եղավ գիշերապահ հովիվների խորհրդավոր ձայնը։ Ծառաներից մի քանիսը զենքերը առած, վազեցին դեպի այն կողմը, որտեղից բարձրացավ աղմուկը։ Մոտենալով, խավարի միջից նրանք լսեցին հառաչանքներ— «ի սեր աստուծո, մեզ տարեք բեկի մոտ, մենք աղաչանք ունինք»... Շները փոքր էր մնացել, որ զզգզեին այդ ողորմելիներին, եթե ծառաները շուտով հասած չլինեին։ Գիշերով անհնարին է մոտենալ քրդերի օբաներին (օթևան, իջևան) առանց վտանգի հանդիպելու, մեկ էլ տեսար գիշերապահի նիզակը ցցվեցավ կողքիդ մեջ։

Անծանոթները մի քանի հոգի էին, նրանց բերեցին այն վրանի մոտ, որի մեջ բեկը նստած էր իր հյուրի հետ։ Վրանի առջև կախած լապտերների լույսով երևաց, որ նրանք վաճառականներ էին և բեռ տանող չարվադարներ, որոնց մեկի արյունաշաղախ գլուխը, մյուսի թևքը, երրորդի մարմնի մի այլ մասը, փաթաթած էին և արյունը դեռ հոսում էր վերքերից։

Բեկը լսելով դրսի աղմուկը, կանչեց ծառաներից մեկին և հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել։

— Մի քանի վաճառականներ ձեզ մոտ խնդիրք ունին, ասում են, թե կողոպտեցին մեր քարավանը։

Տհաճությյան նման մի բան անցավ բեկի ուրախ դեմքի վրա, բայց նա ծածկելով իր ներքին վրդովմունքը, հրամայեց կանչել կողոպտվածներին։

— Զարմանալի բան է,— դարձավ նա դեպի մուդիրը,— «իմ հողի» վրա երբեք այսպիսի անկարգություններ չեն պատահել. հիմա ի՞նչպես է եղել, որ կողոպտել են դրանց քարավանը։

Բեկը, սովորություն ուներ իր ցեղի բնակած երկիրն իր հողը կոչել, թեև այնտեղ մի ափ հող անգամ որևիցե քրդի չէր պատկանում, այլ բոլորը անհատատաքնակ բոշաների նման թափառում էին մի տեղից մյուս տեղ։

— Ավազակություններ ամեն տեղ պատահում են,— պատասխանեց մուդիրը հանդարտությամբ,— երկիրը առանց ավազակի չէ լինում։ Երկնքի մեջ էլ հայտնվեցան սատանաներ։ Արզրումի մեջ օր չէր անցնում, որ վալիի մոտ գանգատավորներ չգային։

Բեկը, խրախուսվելով մուդիրի շողոքորթություններից, ասաց.

— Հավատացեք, մուդիր, շեյխի գլուխը վկա լինի, որ ես այս կողմերը այնպես եմ պահում, որ երկնքի թռչունն էլ համարձակ չէ կարողանում «իմ հողի» վրայով անցկենալ։ Զարմանում եմ, ո՞ր սատանան պետք է կողոպտած լինի այդ խեղճերին։

Հայտնվեցան վիրավորված և արյունաշաղախ վաճառականները։ Նրանցից մեկը, որ փոքր ինչ առողջ էր, առաջացավ և խոսեց.

— Ձեր ոտքերի փոշին համբուրելու ենք եկել, բեկ, վերևում աստծուն ենք ճանաչում, ներքևում ձեզ, մարգարեի սիրո համար, օգնեցեք մեզ. խեղճ վաճառականներ ենք. մեր քարավանը կողոպտեցին, մեր ընկերներից շատերին սպանեցին, մնացածներին ձեր բարի աչքերի առչև տեսնում եք, վիրավորված են, շատ չեն ապրի։ Ամենը, ինչ որ ունեինք, տարան ոչինչ չթողեցին։

Վիրավորվածները, չկարողանալով իրանց ոտքի վրա պահել, նստեցին վրանի առչև, առողջները կանգնած մնացին։

— Ո՞րտեղ կողոպտեցին ձեզ,— հարցրեց բեկը։

— Այստեղ, այստեղից ոչ այնքան հեռու լեռների մեջ կողոպտեցին մեզ. մեր քարավանը դուրս բերեցին ճանապարհից, քշեցին մի խուլ ձորի մեջ, այնտեղ մեր բոլորին կապկապեցին և ձգեցին մի փոսի մեջ, հետո սկսեցին հակերը ցրվել, ինչ որ լավ բան կար, բոլորը տարան։

— Օրվա ո՞ր ժամն էր։

— Կեսօրին մոտ էր։ Մենք մինչև իրիկուն կապված մնացինք այն փոսի մեջ։ Աստուծո ողորմությունը հասավ, մեզանից մեկը քանդեց իր կապերը և մեր կապերն էլ արձակեց, թե չէ պետք է մնայինք այն փոսի մեջ, և սովից մեռնելով, գազանների կերակուր դառնայինք։

— Դուք ո՞րտեղացի եք, քարավանը ո՞րտեղից էր գալիս և ո՞ւր էր գնում,— շարունակեց բեկը՝ իր հարցուփորձը։

— Ձեր ծառաները պարսկաստանցի վաճառականներ են. քարավանը բեռները ընդունեց Տրապիզոնում, որ Պոլսից նավով էին բերված. անցանք Արզրումից մինչև այստեղ անվտանգ, պետք է շարունակեինք մեր ճանապարհը, և Բայազեդից Պարսկաստան գնայինք, բայց այստեղ այս դժբախտությունը պատահեց մեզ։ Մեր քարավանը բեռնավորած էր ամենաթանկագին ապրանքներով, բայց ոչինչ չկողեցին, ինչ որ տանելու էին, տարան, մնացածը այրեցին։

— Շեյխի գլուխը վկա լինի, որ այսպիսի բարբարոսություն ես առաջին անգամն եմ տեսնում,— դարձավ բեկը դեպի մուդիրը, որ հետաքրքրությամբ լսում էր վաճառականների պատմությունը։

— Դուք կարողացա՞ք ճանաչել ավազակներին,— հարցրեց մուդիրը ինքն ևս հարցուփորձի մեջ մտնելով։

— Ի՞նչպես ճանաչեինք,— պատասխանեց խոսող վաճառականը.— բոլոր ավազակների երեսները կապած էին, միայն աչքերն էին երևում։ Եվ երբ մեզ բռնեցին, մեր աչքերն էլ կապեցին, հետո սկսեցին ապրանքները բաց անել։ Բայց այսքանը տեսանք, որ քրդեր էին։

— Քանի հոգի կլինեին,— դարձյալ հարցրեց մուդիրը։

— Հիսունի չափ։

— Դեպի ո՞ր կողմը գնացին։

— Մենք տեսնել չկարողացանք, ասեցի, որ մեր բոլորի աչքերը կապած էին, և մեզ ձգել էին մի փոսի մեջ, ձեռներից և ոտներից նույնպես կապված։

— Բավական է,— մեջ մտավ բարկությամբ բեկը ընդմիջելով մուդիրի հարցուփորձը,— ես բոլորը հասկացա։

Հետո նա դարձավ դեպի վաճառականները։

— Հիմա գնացեք և հանգստացեք, եթե ավազակները մեր կողմերի քրդերից լինեն, ես կաշխատեմ անպատճառ գտնել նրանց և ձեր մի չոփը (շյուղը) չի կորչի։ Իսկ եթե ուրիշ կողմերից եկած լինեն, այն ես կարող եմ ցույց տալ. դուք անհոգ կացեք։ Ես չեմ ներում որ «իմ հողի» վրա անիրավություններ գործվեն։

Վաճառականները գլուխ տվեցին բեկին և սկսեցին օրհնել բեկի կյանքը։

— Կրպո,— դարձավ նա իր ծառաներից մեկին,— տար այդ մարդերին քո վրանը և պատվիր, որպես արժան է պատվել աստուծո հյուրերին. շուտով կանչիր բժշկին, որ դրանց վերքերը դարմանե. քեզ եմ հանձնում, եթե գանգատվելու լինեն, ձեռքիցս չես պրծնի։

Վաճառականները կրկին օրհնեցին բեկի կյանքը, կրկին գլուխ տվեցին և հեռացան։

Նրանց հեռանալուց հետո բեկը դարձավ դեպի իր հյուրը այս խոսքերով.

— Տեսնո՞ւմ եք, պատվելի մուդիր, ահա այսպիսի դեպքեր են պատահում, եկ դու հիմա իմացիր, թե ո՞ր ստանան է տալել դրանց ապրանքները։ Ես հավատացած եմ, որ ավազակները մեր կողմերի քրդերից չեն լինելու։ Ես սաստիկ պատժում եմ ավազակներին. իմ երկյուղից ոչ ոք չի համարձակվի այսպիսի բան անել. բայց գալիս են զանազան տեղերից, շատ անգամ Պարսկաստանից, և մեր կողմերում ավազակություն են անում։ Ո՞վ կարող է ճանաչել, երբ պարսիկը քրդի հագուստ է հագնում։ Այդ շատ անգամ պատահում է և մեզ գլխացավանք է պատճառում։ Այսուամենայնիվ, ես պետք է աշխատեմ. գուցե ինձ կհաջողվի բռնել տալ ավազակներին։ Ահմե,— դարձավ նա իր հորեղբոր որդուն, որ ամբողջ ժամանակը այնտեղ լուռ նստած էր.— այս րոպեիս կվեր առնես քեզ հետ քանի ձիավոր մեր քաջերից, նախ քարավանի կողոպտված տեղը կգնաս, ավազակների ձիանների հետքերը կհետազոտես և շրջակա հովիվներից հարցուփորձեր կանես, մի խոսքով ամեն հնարք գործ կդնես գտնելու չարագործներին, քեզ խրատներ պետք չեն, դու այդ բաները լավ ես իմանում։ Ես չեմ ների, որ **«իմ ճոպի»** վրա մարդիկ կողոպտեին, դա իմ անվանը պակասություն է բերում։

Ահմեն գիշերով ճանապարհ ընկավ կատարելու բեկի հրամանները։

— Ահմեն շան հոտառություն ունի, եթե ավազակները շատ հեռու գնացած չլինեն, անպատճառ կգտնի,— խոսեց բեկը։

— Թրևում է...— պատասխանեց մուդիրը խորհրդավոր ձայնով։

Արդեն գիշերից բավական անցել էր, բեկը հրամայեց ընթրիք տան, կերան, խմեցին, հետո բարի դիշեր և հանգստություն մաղ-

Թելով իր հյուրին, նա խոստացավ, որ առավոտյան ճանապարհ կդնե մուդիրին, իսկ ինքը գնաց իր վրանը քնելու։

Բայց մուդիրը երկար անքուն մնաց և ինչ որ բանի վրա մտածում էր...

ժ

Բեկի անձնական վրանը բաղկացած էր երկու մասներից, որոնցից մեկի մեջ զետեղված էր նրա կանանոցը, իսկ մյուս բաժինը նրա ընդունարանն էր։ Վրանի կազմվածքը պարզ էր, որպես առհասարակ լինում են խաշնարած քրդերի շադրները. նա կարված էր ամբողջապես սև կապերտից, որ գործված էր նրա կնիկների և աղախինների ձեռքով։

Բեկը մտավ ընդունարանը և հրամայեց իր հետ եկող ծառային, որ վարագույրները ցած թողնե ու գնա։ Այստեղ մենակ նրստած, կարծես, մեկին սպասում էր նա։ Վրանի առաստաղից քարշ ընկած լապտերը ծխրտում էր աղոտ լույսով։ Կանանոցի բաժնից ձայն չէր լսվում, երևի բոլորը քնած էին։

Հայտնվեցավ Կրպոն, այսինքն՝ նույն քուրդը, որին հանձնեց բեկը կողոպտված վաճառականներին հյուրասիրելու։

— Հանգի՞ստ են քո հյուրերը,— հարցրեց բեկը, մի խորհրդավոր ժպիտով նայելով ծառայի երեսին։

— Իմ բարի տիրոջ շնորհիվ հանգիստ են...— պատասխանեց խորամանկ քուրդը,— կերան, խմեցին, օրհնեցին քո կյանքը և քնեցին. գուցե երազի մեջ կտեսնեն, թե գտնելու են իրանց ապրանքները...

— «Դժոխքից մեռելը ետ չէ դառնում»...— ասաց բեկը հեգնությամբ,— որտե՞ղ պահեցիք ապրանքները։

— Մեր գյուղում, կաղ Ալոյի տանը։

— Լա՞վ բաներ են։

— Աստված ոչ մի անգամ այսպիսի թալան չէ ձգել մեր ձեռքը, բեկ, ոսկի, արծաթ, աբրեշումի և շալի գործվածքներ, մի խոսքով, ինչ որ ուզես, կգտնես։

— Ձեզ չտեսա՞ն գյուղը մտնելու ժամանակը։

— Ո՞վ պիտի տեսներ, գյուղում մարդ չի մնացել, բոլորը

իրանց անասուններին հետ գնացել են յայլաղ[1]. մնացել են մի քանի հայի ընտանիքներ, նրանք էլ կույր հավի նման, հենց որ մութը պատում է, երկյուղից իրանց խրճիթներից դուրս չեն գալիս, փակվում են, գլուխները դնում, քնում են։

— Ո՞րտեղ պահեցիք ապրանքները։

— Ալոյի տանը, ասացի, այդ հին գայլի տան մեջ հարյուրավոր ծակեր կան, մեկի մեջ լցրեցինք, դռները կողպեցինք։ Սատանան էլ չի կարող գտնել։ Ահա բանալիները բերել եմ հետս,— ասաց նա և տվեց բեկին երկու բանալիներ։

— Ալոն մեր հավատարիմն է, վնաս չունի,— նկատեց բեկը,— առաջին անգամը չէ, որ նա այսպիսի ծառայություններ է անում մեզ։

Վերջացնելով իր կարգադրությունների պատմությունը, Կրպոն սկսեց նկարագրել, թե որպես հարձակվեցին քարավանի վրա, որպես կողոպտեցին, ով ինչ քաջություններ գործեց և այլն։

— Շատ ապրես, Կրպո, ես քո քաջությունները միշտ գնահատել եմ,— պատասխանեց բեկը։— Երբ այդ անպիտանին կհեռացնենք այստեղից (խոսքը մուդիրի մասին էր), ես կբաժանեմ կողոպուտը և ձեզանից ամեն մեկը կստանա իր արժանավոր բաժինը։

Կրպոն գլուխ տվեց և ոչինչ չխոսեց։

— Բայց ինձ տանջում է մի միտք,— առաջ տարավ բեկը ծանրությամբ,— ես կցանկանայի, որ այդ գործը չկատարվեր, քանի որ այդ մարդը այստեղ էր։

— Մուդիրի համա՞ր ես ասում։

— Ալո՛, մուդիրի համար։

— Մեծ ցավ չէ,— խոսեց Կրպոն ծիծաղելով,— մենք մուդիր էֆենդիին այստեղից փառքով և ընծաներով ճանապարհ կդնենք, այնպես որ, նա շատ գոհ կգնա մեր մոտից։ Բայց ետևից երկու ձիավոր կուղարկենք, դեռ Արզրումում չհասած, գլուխը կկտրեն և մեր տված ընծաները ետ կբերեն։ Նվ մուդիր էֆենդին էլ չէ կարող գնալ վալիի մոտ, որ պատմե, թե ինչ տեսավ այստեղ։ Լա՞վ եմ մտածել։

Բեկը իսկույն չպատասխանեց, նա լուռ մտածում էր։

— Սպանությունը, իհարկե, կկատարվի մեր երկրի սահմաններից դուրս, Արզրումի մոտակայքում,— ավելացրեց Կրպոն,— այն ժամանակ մեզքը մեզանից հեռու կլինի, ոչ ոք չէ կարող կասկածել մեր մասին։

---

[1] Յայլաղ նշանակում է անասունների արածացնելու տեղ, արոտատեղ։

— Հարկավոր չէ,— պատասխանեց բեկը րոպեական մտածությունից հետո,— եթե վալիին տեղեկություն տան, ես նրան ուրիշ կերպով կգոհացնեմ և նա սուս կկենա...

Կրպոն, որպես թե մի նոր բան միտը բերելով, ձեռքը տարավ իր լայն ծոցը և այնտեղից դուրս բերեց թաշկինակի մեջ փաթաթած մի արծաթե արկղիկ, որը զարդարած էր գեղեցիկ քանդակներով։ Արկղիկը տվեց բեկին, ասելով.

— Այդ բանը չթողեցի, որ Ալոյի տանը մնար, փոքր էր, կարող էր կորչել։

Բեկը բաց արեց արկղիկը, նրա մեջ իրանց պատշաճավոր տեղերում դաբսված էին զանազան տեսակ կանացի զարդեր՝ մատանիներ, ապարանջաններ, մանյակներ — բոլորը ոսկուց և զարդարած թանկագին քարերով։

— Դրա տերը մի հրեա էր, ասում էր, որ այդ իրեղենները Պոլսում շինել է տվել մի պարսիկ իշխանի համար, որը այս ամեն պետք է հարսանիք աներ,— խոսեց Կրպոն ծաղրական կերպով։— Խեղճ հարսը զրկվեցավ իր զարդարանքից։ Հրեան շատ էր ճվճվում, որ իրեղենները նրան ետ տան. ես նրան հանգստացրի, որ ձայնը կտրի։

Հանգստացնելը Կրպոյի լեզվում սպանելու նշանակություն էլ ուներ։

— Հիմա կարող ես գնալ, Կրպո,— հրամայեց բեկը,—հյուրերիդ լավ պատիվ տուր։ Առավոտյան կմտածենք, թե ինչ պետք է անել։

Ավազակապետը գլուխ տվեց և հեռացավ։

Ընթերցողը նկատեց, որ Կրպոն նույն իսկ ավազակապետն էր, որ վաճառականների քարավանը կողոպտել էր, իսկ այժմ հյուրասիրում էր նրանց։ Եվ ավազակների այդ խումբը պատկանում էր Ֆաթթահ-բեկին, որի օգնությանը և պաշտպանությանը դիմել էին կողոպտված վաճառականները, որպես տեղային բարեկարգության վրա հսկողի և սահմանապահի։

Կրպոյի հեռանալուց հետո բեկը դեռ երկար նստած, ջննում էր իր առջև դրած գեղեցիկ իրեղենները։ Նա ինքն էլ չէր հասկանում, թե ի՞նչու այն փայլուն գոհարները այնքան գրավում էին իրան։— «Ես այս արկղիկը կուղարկեմ Արզրումի վալիին. դրանից հարմար ընծա չեմ կարող գտնել նրա համար»,—մտածում էր նա։ Հանկարծ նրա միտքը չոհվեց, կարծես մի նոր արարած պատկերացավ նրա հիշողության մեջ, որ իր համար այս աշխարհի մեջ

ամենից բարձր էր։ «Չէ՛, չէ՛, այդ գեղեցիկ մանյակը պետք է զարդարե «ճերա» սիրուն պարանոցը. այդ թանկագին ապարանչաները «ճերա» հիանալի բազուկներին միայն արժանի են. և այդ մատանիների համար են ստեղծված «ճերա» հրաշալի մատները»,— ասում էր նա խորին զգացմունքով։

Վայրենի մարդը սիրո կախարդական ազդեցության ներքո փոխվել, ազնվացել և ավելի համակրելի էր դարձել։ Գազանները ավելի կատաղում են, երբ սկսում են սիրել, բայց մարդը քնքշանում է, և դրանով այժմ բեկը որոշվում էր գազաններից։

— Այդ զարդարանքները «ճերա» համար, միայն «ճերա» համար պետք է պահեմ...

Իր հափշտակության մեջ նա այն աստիճան մոռացել էր ինքն իրան, որ վերջին խոսքերը բոլորովին լսելի ձայնով արտասանեց, և բնավ չէր նկատում, որ մեկը կանանոցի վարագույրը բարձրացնելով, մոտեցավ նրան, արձանի պես լուռ կանգնած, հետազոտում էր նրա խորին հոգեզմայլություններր։ Դա նրա կինն էր, մանկահասակ Խուրշիդը, որ հայտնի էր ամբողջ ցեղի մեջ իր գեղեցկությունով։ Բայց մահը միայն կարող էր լինել այնքան գունաթափ, այնքան զայրացած, որպես այդ նազելի կինն էր այն րոպեում։ Կարծես, մի չար հրեշտակի նման, կանգնած իր ամուսնի ետևում, պատրաստվում էր մարմնից դուրս քաշել իր տղամարդի հոգին, երբ նա ետ նայեց, տեսավ նրան և սարսափեցավ։

Մի քանի րոպե երկու ամուսիններր լուռ նայում էին միմյանց վրա, որպես երկու մենամարտողներ, որ կշռում են, թե դեպի ո՛ր կողմը պետք է ուղղել հարվածը։

Բեկի առջև դեռ դրած էր արծաթի արկղիկը իր փայլուն իրեղեններով։ Կինը մի հարևանցի հայացք ձգեց նրանց վրա և անցավ, նստեց վրանի մի կողմում, բարձի վրա։ Այդ իրեղենները, որ ամեն կնոջ կարող էին խելքից հանել, մանավանդ քրդի կնոջը, որ ամեն պապուն բանով երեխայի նման հրապուրվում է,— այդ գոհարները այժմ երևում էին նրան որպես ապակիի կտորտանքներ, որոնց սուր ծայրերը նշտարի նման ծակում էին նրա սիրտը։

Բեկը նկատելով նրա վրդովմունքը, ասաց.

— Ինչո՞ւ ես բարկացած, քեզ համար էլ բաժին կհանեմ դրանցից։

— Ինձ համար մի պատան է հարկավոր, ուրիշ բան չեմ ուզում,— պատասխանեց կինը դողդոջուն ձայնով։

Լապտերի աղոտ լույսը ուղիղ թափվում էր նրա գունաթափ

երեսի վրա, որ իր խոովության մեջ ավելի գեղեցիկ էր, որպես զայրացած հրեշտակի դեմքը։

— Ի՞նչ է պատահել, Խուրշիդ,— հարցրեց բեկը մեղմ ձայնով։— Չլինի՞ թե վատ երազներ ես տեսել։

— Ես երազներ չեմ տեսել, ես իմ աչքի առջև տեսնում եմ, թե ինչ է կատարվում...

Բեկը չէր կարող կասկածել, թե իր եղեռնական վարմունքը և իր ձեռքով կատարվող ավազակությունները և սարսափելի արյունահեղությունները կարող էին վրդովեցնել իր կնոջը։ Որովհետև նա գիտեր և համոզված էր, որ Խուրշիդը, որպես ամեն մի քրդի կին, նրան հանգստություն չէր տա, եթե իր ամուսին այրը կդադարեր ավազակություններ գործելուց։ Ուրեմն մի ուրիշ պատճառ պետք է լիներ, որ գրգռել էր նրա բարկությունը։

Խուրշիդը բեկի միակ կինն էր, թեև որպես մահմեդական, նրան արգելված չէր ունենալ մի քանի կնիկներ, բայց քրդերի սակավակնության սովորությունը մի կողմից, իսկ մյուս կողմից՝ կար մի այլ պատճառ, որ նա չկարողացավ երկրորդ-երրորդ կնիկներ ունենալ։ Խուրշիդը քրդերի շեյխի աղջիկն էր, մի հզոր մարդու, որի հոգևոր իշխանությունը տարածվում էր բոլոր ցեղերի վրա,— մի մարդու, որի մի խոսքը բավական էր ամենանշանավոր ցեղապետին իր պաշտոնից զրկելու։ Եվ բեկը իր բոլոր դիրքով պարտական էր այդ մարդուն, որի միակ փեսան էր։ Ավելացնել շեյխի աղջկա վրա մի երկրորդ կին, դա կլիներ անպատվություն Խուրշիդի ազնվատոհմության դեմ։ Ահա այդ մտածությունները առաջ եկան բեկի մեջ, երբ նա տեսավ իր կնոջ տխուր-զայրացած դեմքը։

Բեկը այժմ բոլորովին գործնական և աշխարհային կետից էր նայում իր սիրտը լեցնող զգացմունքի վրա, բայց նրա հոգեբանական կողմը, կարծես թե, նա մոռացավ։ Նա այժմ անհնարին էր համարում իր կնոջ սերը փոխարինել մի ուրիշ սիրով, որովհետև նա շեյխի աղջիկն էր։ Բայց երբ նրա աչքերը կրկին հանդիպեցան իր առջև դրած փայլուն իրեղեններին — կրկին նրա երևակայության մեջ պատկերացավ այն նազելի արարածը, որի համար մի քանի րոպե առաջ պատրաստում էր այդ իրեղենները։

Նա հասկացավ կնոջ վրդովմունքի պատճառը։ Այժմ նրա սրտին տիրեց միևնույն վայրենի կատաղությունը, որ հատուկ է գազաններին, երբ նրանք սիրահարված են լինում։

— Խուրշիդ,— ասաց նա զգալի ձայնով,— ի՞նչ ես պահանջում ինձանից։

— Ես պահանջում եմ, որ լուծված լինի մեր քաբինը (ամուսնական կապը),— ասաց Նա հանդարտ կերպով,— ես այսուհետև ձո կինը չեմ լինելու, առավոտյան ձի կնստեմ և կգնամ իմ հոր տունը։

— Ի՞նչու համար։

— Ես չեմ ների, որ շեյխի աղջկա տիկնությունը բաժաներ մի պիղծ հայ աղջիկ։

— Ես նրան կպահեմ որպես ձո աղախին։

— Ես աղախիններ շատ ունեմ։

— Ես նրան սիրում եմ։

— Սիրի՛ր, որքան կուզես, բայց այդ սերը թանկ կնստի քեզ...

— Ի՞նչ կանես։

— Այդ ես գիտեմ...

— Դու ինձ սպառնալիքնե՞ր ես կարդում, անզգամ... Ես քեզ այս րոպեում ոտքերիս տակը կփշրեմ մի կավե ամանի նման։

— Մի՛ շարժվիր տեղիցդ. տեսնո՞ւմ ես...— ասաց կինը ցույց տալով ձեռքում բռնած փոքրիկ ատրճանակը։

Այժմ Նա ոտքի վրա էր։

Բեկը սարսափեց։ Նա չէր սպասում մի այսպիսի վճռական քայլ իր կնոջ կողմից։ Մտքերի պատերազմը պահեց Նրան րոպեական անշարժության մեջ, թեև Նրա ձեռքը դրած էր գոտիում խրած դաշույնի վրա։

Այդ միջոցին կանանոցի բաժնից լսելի եղավ երեխայի լալու ձայն, որ նոր էր զարթնել քնից։ Դա մի խաղաղական ձայն էր, որ կաթեցնես ամոքեց երկու ամուսինների կատաղությունը։ Մայրական սերը հաղթեց կանացի նախանձին և նա շտապեց դեպի լացող մանուկը, ասելով այս խոսքերը.

— Ես դարձյալ վրեժխնդիր կլինեմ։

ԺԱ

Տանուտեր Խաչոյի ամուսինը իր վերջին զավակի՝ Ստեփանիկի ծննդից հետո վախճանվեցավ։ Այնուհետև Խաչոն չամուսնացավ, թեև նրա հասակում գյուղացին առանց կնոջ չէ մնում։ Տան կառավարության մեջ հանգուցյալի տեղը բռնեց Նրա մեծ հարսը՝ Սառան, որ հայտնի էր ամբողջ գյուղում որպես խելացի և լավ տանտիկին։ Ինքը ծերունին շատ անգամ դիմում էր նրա խորհուրդ-

ներին և տան բոլոր հարսները հպատակում էին նրա հեղինակությանը։

Մի առավոտ, երբ տան մեջ բոլորը զբաղված էին իրանց սովորական տնտեսությունով, մի աղախին, որ գնացել էր աղբյուրից ջուր բերելու, կուժը ուսին վերադարձավ, և մոտենալով Սառային, ասաց նրա ականջին. «Մի քուրդ աղջիկ դրսումը կանչում է քեզ»։

— Կանչիր այստեղ,— ասաց Սառան,— տեսնում ես, գործ ունեմ։

— Ներս չէ գալիս, ասում է շատ հարկավոր խոսելիք ունեմ,— պատասխանեց աղախինը։

Սառան դուրս գնաց. աղջիկը կանգնած էր դռան մոտ։ Դա մի բարձրահասակ աղջիկ էր, ցամաք կազմվածքով և թուխ ու գրավիչ դեմքով։

— Մի քիչ հեռու գնանք, տե՛ս, այն ծառերի մոտ, այնտեղ մարդիկ ման չեն գալիս,— ասաց աղջիկը ձեռքը պարզելով դեպի այն կողմը։

Սառան նայելով անծանոթ աղջկա վառվռուն աչքերին, նրա սրտում ձգեց մի ակամա կասկած։ Ինչո՞ւ էր այդ վայրենին տանում նրան այն հեռավոր ծառերի մոտ, ուր մարդիկ չէին ման գալիս։ Ի՞նչ գործ ուներ իր հետ։

— Ներս եկ,— ասաց Սառան, բռնելով նրա ձեռքից,— գնանք մեր տունը, եթե ուզում ես, որ քո խոսքերը ուրիշները լսեն, մեր տանը ծածուկ տեղեր շատ կան։

Անծանոթը առանց հակառակվելու ընդունեց տանտիկնոջ հրավերը։ Սառան տարավ նրան դեպի բակի մի կողմը, որ հովանավորված էր ուռենի ծառերով։

— Այստեղ կնստենք,— ասաց նա,— դու երևի ծառեր շատ ես սիրում։

Նրանք նստեցին միմյանց մոտ խոտերի վրա, որ խիտ կերպով աճել էին ածուի եզրում։

— Հիմա ասա, իմ սիրունիկ,— հարցրեց Սառան մտերմաբար բռնելով աղջկա ձեռքը,— ի՞նչ ունես ասելու ինձ։

— Ջավոյին ուղարկեց քեզ մոտ Խուրշիդ խանումը. դու խո ճանաչո՞ւմ ես Խուրշիդին, նա Ջավոյի տիկինն է։ Ջավոն ամեն օր փառք է տալիս աստծուն, որ այնպիսի լավ տիկին ունի։ Նա Ջավոյին չէ ծեծում ու ամեն անգամ իր հին շորերը տալիս է, ասում է, հագիր, Ջավո, դու լավ աղջիկ ես։ Բայց ո՞վ կասե հին

շորեր են, տեսնո՞ւմ ես, բոլորը նոր է, բոլորը տիկինն է ավել։ Մի օր հագել է նա, մյուս օրը հին է տիկնոջ համար։

Ով իրավ, քուրդ աղչիկը բավական մաքուր, և կարելի է ասել, բավական շքեղ կերպով էր հագնված։ Բայց նրա անկապ խոսքերից Սառան ոչինչ չհասկացավ։ Նա խոսում էր երրորդ դեմքով։ Այսքանը իմացավ Սառան, որ աղչկան կոչում են Ջավո, որ նա տիկին Խուրշիդի աղախինն է, որին ինքը առաջուց ճանաչում էր, որովհետև տիկինը իրանց տան բարեկամ Ֆաթթահ-բեկի ամուսինն էր։ Բայց թե ի՞նչ բանի համար էր ուղարկել տիկինը այդ կիսախելք աղախնին իր մոտ,— ահա այդ հարցը հետաքրքրում էր նրան։ Բայց ծանոթ լինելով գռեհիկ քրդուհիների բնավորության, Սառան թույլ տվեց նրան իր ձևով հաղորդել այցելության նպատակը։

— Քո անունը Ջավո է, հա՞, ի՞նչ սիրուն անուն է։

— Մայրս Ջավահիր էր կանչում, բայց տիկինը Ջավո է կանչում, ասում է Ջավահիր շատ երկար է։

— Ես էլ քո տիկնոջ նման կկանչեմ. Ջավո, աղչիկս, ի՞նչ ասաց տիկինը, երբ քեզ ուղարկեց ինձ մոտ։

Բայց աղախինը միշտ շեղվում էր հարցին ուղղակի պատասխանելուց, երևի, նրա գլխում այնքան խառնված էին զանազան տարբեր մտածություններ, որ նա չէր կարողանում դասավորել, և չգիտեր, թե որը պետք է առաջ ասել և որը հետո։ Նա պատասխանեց.

— Ջավոյի տիկինը այս գիշեր կռվեց աղայի հետ։ Դու այդպես մի՛ մտիկ տուր, Ջավոն երեխա չէ, նա շատ սատանա է։ Երբ աղան տիկնոջ հետ կռվում էր, Ջավոն վարագույրի ետևում թաքնված բոլորը լսում էր։ Ա՜խ, որքան բարկացած էր տիկինը իր ծամերը փետում էր, շորերը պատառոտում էր։ Ափսո՜ս այն շորերը, Ջավոն էլ չէ կարող հագնել...

Նկատելով, որ թեթևամիտ աղչիկը ՛հագուստի շատ սեր ունի՝ Սառան ասաց.

— Ջավոն խո կարել իմանում է, կկարկտնե, հետո կհագնե։

— Կարե՞լ, ինչպես չէ իմանում։ Տեսնում ե՞ս այդ մատները,— նա ցույց տվեց աջ ձեռքի մատները.— տեսնո՞ւմ ես, ա՜խ, քանի անգամ Ջավոյի մայրը ասեղով ծակծկել է այդ մատները ո՜ասել, «գետինը մտնես, կար սովորիր»։

— Տեսնում եմ, որ շնորհալի աղչիկ ես, հիմա պատմիր, թե՝ ի՞նչու համար էր կռվում աղան տիկնոջ հետ։

— Աղան ասում էր՝ պետք է մի նոր կնիկ բերեմ. տիկինը՝

– ասում էր՝ չէ՛, չպիտի բերես, ես ինձ կխեղդեմ, ասում էր, երբ նոր կնիկ կբերես։ Դա մեղք չէ՞. Խուրշիդի նման ո՞րտեղ կա։ Էլ ի՞նչ պետք է նոր կնիկը։

Սառայի համար փոքր առ փոքր պարզվում էր մթին հանելուկը։

— Խուրշիդի նմանը ոչ մի տեղ չկա,— պատասխանեց նա,— բայց դու այն ա՛սա, Ջավո, ի՞նչ նոր կին է ուզում բերել աղան։

— Ջավոյի տիկինը կմեռնի, երբ աղան նոր կին կբերե, և Ջավոն էլ նրանից հետո շատ չի ապրի...— ասաց աղախինը և նրա աչքերը լցվեցին արտասուքով։

— Ախար ո՞ւմը պետք է բերե,— կրկին հարցրեց Սառան, համբերությունը հատնելով։

— Դու այն հարցրու, թե տիկինը ինչ բանի համար ուղարկեց քեզ մոտ Ջավոյին, այն ժամանակ Ջավոն քեզ կասե, թե ումը կբերե։

— Լավ, ի՞նչ բանի համար ուղարկեց։

— Երբ գիշերը կռվեցին, առավոտը տիկինը ասաց. Ջավո, կգնաս մեր հաչո քիրվայի տունը, Սառային շատ բարև կանես, քեֆը կհարցնես ու կասես... (Ա՛խ, ես մոռացա, որ քո քեֆը հարցնեի)։

— Վնաս չունի։ Ի՞նչ ասաց տիկինը։

— Տիկինը ասաց. Սառային կկանչես մի ծածուկ տեղ ու կասես... (Դրա համար էի քեզ կանչում այն ծառերի տակը, այնտեղ ծածուկ էր)։

— Այստեղ էլ ծածուկ է, մեզ ոչ ոք չի լսում։ Ի՞նչ ասավ տիկինը։

— Տիկինը ասաց, որ դուք Ստեփանիկին շուտով հեռացնեք և մի ուրիշ երկիր տանեք։ Թե որ մարդիկ չունեք, ասաց տիկինը, ես մարդիկ կտամ, որ տանեն, և ուր որ ուզում եք, այնտեղ հասցնեն։ Առավոտը ջեր չէր լուսացել, այդ խոսքերը ասաց տիկինը։ Երդվիր, ասաց, Ջավո, որ բերնումդ կպահես և ուրիշին չես ասի։ Ջավոն երդվեցավ։

Հետո աղջիկը պատմեց, թե տիկինը սպառնացավ, որ կսպանե Ջավոյին, եթե մի ուրիշ մարդու հայտնելու լինի այդ գաղտնիքը և ավելացրեց, թե ինքը շատ է վախենում տիկնոջից, որովհետև նա կարող է սպանել, թե ինքը իր աչքով էր տեսել, որպես նա մի օր սպանեց սպասավորներից մեկին, բայց թե ի՞նչ բանի համար էր, Ջավոն այդ չի ասի... Բայց խեղճ Սառան չլսեց վերջին խոսքերից և ոչ մեկը։ Ստեփանիկի անունը լսածին պես, կարծես, կայծակով

նրան հարվածեցին, նա սարսափեցավ, քուլացավ և ուշաթափ եւ-աին պիտի գլորվեր, եթե քուրդ աղչկա զորեղ ձեռքը չբռներ նրան։ Մի ամիս աղչկան քեզ անհասկանալի էր ողորմելի կնոջ ցավալի խոովությունը, բայց զգաց, որ շատ դառն էր հայոցորդած լուրը, և սկսեց մխիթարել նրան։

— Թո՛ղ Սառան դարդ չանի. Ջավոյի տիկինը քանի կենդանի է, չի թողնի, որ աղան այս տնից աղչիկ տանե։

— Ի՞նչ աղչիկ,— հարցրեց Սառան մի փոքր ուշի գալով,—մեր տանը հասած աղչիկ չկա։

— Աղան գիտե, որ Ստեփանիկը աղչիկ է։

Այդ միջոցին Ստեփանիկը բակում կերակրում էր իր այծյամին, որ մի քանի օր առաջ բեկը ընծայել էր նրան։ Արևի ճառագայթները ընկել էին պատանու գեղեցիկ դեմքի վրա, և հեռվից նկարվում էր նրա վայելչակազմ հասակը։ Սառան ցույց տվեց աղախնին, ասելով.

— Տեսնո՞ւմ ես, նա է Ստեփանիկը, լավ մտիկ տուր։ Նա աղչի՞կ է։ Ո՞վ է ասել աղային մի այդպիսի սուտ բան։

— Աղային ասել է ձեր քուրդ աղախիններից մեկը՝ Հիլո հովիվի կինը։ Տիկինը ասում էր, ես սպանել կտամ այն անբոգամին։

— Հիլոյի կինը սուտ է ասել. նա մեր տնից բան գողացավ, մենք նրան դուրս արեցինք. դրա համար սուտ է ասել։

Սառան նկատեց, որ Ջավոն քեզ միամիտ աղչիկ էր, բայց այնքան հիմար չէր, որքան ինքը կարծում էր, բացի դրանից, տեսնելով նրա անկեղծ հավատարմությունը դեպի իր տիկինը, որ առհասարակ հատուկ է կիսավայրենի աղախիններին,— պատվիրեց նրան մի քանի խոսքեր, խնդրելով, որ հաղորդե իր տիկնոջը։ Նա ասաց, որ Ջավոն իր կողմից փոխադարձապես ողջունէ տիկնոջը և հարցնե նրա քեֆը։ Նա խնդրեց, որ Ջավոն հայտնե տիկնոջը Սառայի շնորհակալությունը այն տեղեկությունների համար, որ այսօր ստացավ։ Հետո Սառան խնդրեց հայտնել տիկնոջը, որ բոլորովին սխալ է կարծել, թե Ստեփանիկը աղչիկ է, այսուամենայնիվ, քանի որ տիկինը ցանկանում է, որ Ստեփանիկին հեռացնեն այդ երկրից, նրա կամքը կատարված կհնի։ Հետո ավելացրեց Սառան, թե ինքը շատ կցանկանար մի անգամ գոնե տեսնվել տիկնոջ հետ, այդ բաների մասին լավ խորհրդակցելու համար, և խնդրում է, որ տիկինը ինքը կարգադրե թե ինչ հնարքով կարող էր կատար-

վել այդ տեսությունը, որ բոլորովին գաղտնի մնար։ Վերջացնելով իր հանձնարարությունները, Սառան հարցրեց.

— Իմ խելացի Ջավո, կարո՞ղ ես այդ բոլորը առանց մոռանալու հաղորդել քո տիկնոջը։

— Ջավոն սուր միտք ունի, Ջավոն չի մոռանա,— պատասխանեց նա, աշակերտի նման մի առ մի կրկնելով Սառայի ասածները, թեև մի քանի սխալներ արեց, թեև նախադասությունները իր եղանակով ետ ու առաջ դարսեց։

Սառան ուղղեց նրա սխալները և Ջավոն մի քանի անգամ կրկնեց իր դասը։

— Հիմա Ջավոն այնպես է ասում, որպես Սառան է ասում,— խոսեց ինքն իրան աղջիկը։— Ճանապարհին Ջավոն միշտ կկրկնե Սառայի խոսքերը, որ չմոռանա։

— Կարող են ուրիշները լսել,— նկատեց Սառան։

— Ջավոն այնքան անխելք չէ, Ջավոն մտքումը կխոսի։

Աղջիկը նայեց արեգակին, տեսավ, որ բավական թեքվել էր դեպի երեկոյան մուտքը։ Նա վեր կացավ, ասելով, որ այլևս ուշանալ կարող չէ, որովհետև բավական երկար ճանապարհ ունի գնալու մինչև աղայի վրաններըը։

— Սպասիր, Ջավո, ես քեզ համար մի բան բերեմ, դու լավ աղջիկ ես։

Սառան դիմեց դեպի սենյակը։ Այդ միջոցին Ստեփանիկը, որ դեռևս իր այծյամով էր զբաղված, տեսնելով մենակ կանգնած աղջկան, մոտեցավ նրան։

— Դու գնո՞ւմ ես,— հարցրեց նրանից։

— Տեսնո՞ւմ ես արևը շուտով կմթնի,— պատասխանեց աղջիկը ձեռքը դեպի երկինք տանելով։

— Դու մեր տունը եկար, բայց մի բան չկիրար,— ասաց Ստեփանիկը։

— Ա՞խ, Ջավոն մոռացավ, որ քաղցած է. Ջավոն այսօր ոչինչ չի կերել։

— Ես քեզ համար ուտելու բան կբերեմ։

Քուրդ աղջիկը հափշտակվելով պատանու բարեսրտությամբ, գրկեց նրան և հետ դարձավ։ Ստեփանիկը վազեց դեպի տունը և բերեց նրա համար լավաշների մեջ փաթաթած մեղր և կարագ։

— Հիմա նստիր ու կե՛ր։

— Ջավոն ճանապարհին ուտելով կգնա։

Նույն միջոցին հայտնվեցավ Սառան, բերելով իր հետ մի գե-

վեցիկ մետաքսյա քող կարմիր գույնով, որ կազմում էր քուրդ կնոջ գլխի ամենաթանկագին զարդը, Ջավոն տեսնելով՝ ուրախությունից մոռացավ ամեն քաղաքավարություն, և երեխայի նման վրա պրծրնելով, խլեց Սառայի ձեռքից գեղեցիկ քողը։ Նա ակսեց նույն րոպեում նրանով փաթթել իր գեղեցիկ գլուխը, և որպես հայելու մեջ նայելով, դարձավ դեպի Սառան ու Ստեփանիկը, հարցրեց.

— Հիմա սիրո՞ւն է Ջավոն։

— Սիրուն է,— պատասխանեցին Սառան և Ստեփանիկը։

— Դե՛, համբուրեցե՛ք Ջավոյին։

Սառան գրկեց և համբուրեց նրան։

— Դուն էլ, Ստեփանիկ։

Ստեփանիկն էլ հետևեց Սառայի օրինակին։

— Հիմա Ջավոն էլ ձեզ կհամբուրե։

Պարզամիտ քուրդ աղջիկը իր անկեղծ համբույրները մատուցանելեն հետո, ճանապարհ ընկավ դեպի բակի վրանները։

ԺԲ

Ջավոյին ճանապարհ դնելուց հետո, Սառան դեռ նոր զգաց քրդուհու հաղորդած տեղեկությունների ամենասաստիկ զարհուրանքը։ Ստեփանիկը տակավին նրա մոտ կանգնած էր, և ամենևին չգիտեր, թե որպիսի վիճակ էր սպասում իրան։ Նա իր ձեռքը երեխայի նման դրեց Սառայի ուսին և հարցրեց.

— Ինչո՞ւ այդ քրդի աղչիկները այդպես անխելք են լինում։

— Նրանք անխելք չեն, զավակս,— պատասխանեց Սառան ձնողական գթով.— միայն կրթվում են ու մեծանում են այնպես, ինչպես սարերում աճում են վայրենի անասուններըր։

— Ինչպես իմ այծյամը,— ավելացրեց Ստեփանիկը։— Այդ քանի օր է ուտեցնում եմ, խմեցնում եմ, շատ անգամ գրկում եմ, համբուրում եմ, բայց էլի չի սիրում ինձ, երբ մոտն եմ գնում, փախչում է ինձանից։

Այդ խոսքերը ասելու միջոցին Սառան մի հայացք ձգեց բրնձիրատ պատանու վրա և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Մինչև այսօր նա այնպես քննական աչքով դեռ չէր նայել այդ նազելի դեմքի վրա, այդ քնքուշ կազմվածքի վրա, որ ներկայացնում

էր մանկության բոլոր գեղեցկությունները։ Նա երեսը շուռ տվեց և սրբեց արտասուքը, որ պատանին չնկատե։

Բայց պատանին դեռ հետաքրքրվում էր քուրդ աղչկանով։

— Նա քաղցած էր, Սառա, ասում էր, որ այսօր ոչինչ չէ կերել. ես մի կտոր հաց տվեցի մեղրի ու կարագի հետ, խնդրեցի որ այստեղ նստե և ուտե։ Բայց նա վեր առեց հացը, տեսա, ճանապարհին ուտելով գնում էր, երևի, շտապում էր, Սառա, այդպես չէ՞։

— Շտապում էր, նա շատ հեռու պիտի գնա։

— Մինչև ո՞րտեղ։

— Մինչև կապույտ սարերը։

— Հիմա խո կմթնի՞, ինչպե՞ս պիտի անցկենա այնքան լեռներ, այն էլ ոտով, մենակ, առանց ընկերի... Սառա, ինչպե՞ս չէ վախենում նա։

— Չէ վախենում. նրանք այդպես սովորել են, գայլի ձագը ի՞նչ բանից պիտի վախենա...

Այդ միջոցին կանչեցին Սառային և նրանց խոսակցությունը ընդհատվեցավ։

Հեղձ կինը ամբողջ օրը անցկացրեց դառն մտատանջությունների մեջ։ Նա արբած կամ ուշքումխտքը ցրված մարդու նման, չգիտեր թե ինչ էր անում. իր ուզած իրեղենը վեր առնելու տեղ մի ուրիշ բան էր վեր առնում, իր կամեցած կողմը գնալու փոխարեն՝ մի այլ տեղ էր գնում. անդադար սխալվում էր, անդադար հոգվոց էր հանում նա։ Ամբողջ օրը անցկացրեց տենդային անհանգստության մեջ։ Մորից որբ մնալով Ստեփանիկը, նրա սիրելին էր, նրա կուրծքի վրա և նրա ձեռքի տակ էր մեծացել։ Այժմ սպառնում էր նրան մի ցավալի վիճակ։ Ո՞ւմը ասեր, ինչպե՞ս հայտներ այն բոլորը, ինչ որ լսեց այսօր քուրդ աղախնից։ Նա գիտեր և համոզված էր, որ Ստեփանիկի ծերունի հայրը, լսելով բեկի դիտավորությունները, չպիտի կարողանար դիմանալ այդ ցավին։ Ծերունին առանց դրան ևս սրտումը մի անբժշկելի վերք ուներ... Մյուս կողմից, Սառան մտածում էր, որ թաքցնելը անհնարին և մինչև անգամ վնասակար է. պետք էր կանխապես հոգ տանել գալոց անթախտության առաջը առնելու համար։ Բայց ո՞ւմը հայտնել։

Այդ մտածություններով նա անցկացրեց ամբողջ օրը և տակավին մի վճռական եզրակացության չհասավ։ Երբ գիշերը նա առանձնացավ իր ամուսնի՝ Հայրապետի հետ, վերջինը հարցրեց.

— Սառա, դու այսօր ինչ որ մի ուրիշ տեսակ ես երևում ինձ. ի՞նչ է պատահել, խո հիվանդ չես։

— Գլուխս մի քիչ ցավում է. այդ ոչինչ, կանցնի,— պատասխանեց կինը, չկամենալով սարսափեցնել իր տղամարդին մի ծանր հարվածով։

— Մի քիչ քացախ քսիր ճակատիդ։

— Ամեն բան փորձեցի...

Փոքր առ փոքր նախապատրաստելով իր ամուսնին, Սառան մտածում էր հաղորդել նրան իր այնօրվա տեղեկությունները. բայց չգիտեր, թե որպես պետք էր սկսել, մինչև ինքը Հայրապետը առիթ տվեց, հարցնելով.

— Այսօր մի քրդի աղջիկ էր եկել մեր տունը, ո՞վ էր նա։

— Ֆաթթահ-բեկի կնոջ՝ Խուրշիդի աղախինն էր։

— Ամեն անգամ, երբ այդ անիրավը կամ նրա մարդիկը մեր տունն են գալիս,— խոսեց Հայրապետը դառն կերպով,— ես միշտ սպասում եմ մի չար բան։ Ա՜խ, ե՞րբ կլինի, որ այդ անպիտանների ոտքը մեր շեմքից կկտրվի...

— Բայց մինչև այսօր նրանցից կրած վնասները պետք է աստուծո բարությունը համարել...— պատասխանեց կինը խորհրդավոր ձայնով։

Հայրապետը գունաթափվեցավ։ Սառան նկատելով այդ, ասաց.

— Բոլոր անբախտությունները մարդու համար են... ինչ ցավ, որ աստված ուղարկում է, մենք պետք է տանենք համբերությունով...

Խեղճ մարդիկ, ամեն մի անբախտության մեջ մխիթարություն են գտնում աստծուն և միայն աստծուն վերաբերելով այն բոլոր տառապանքները, որ կրում են այս աշխարհում։ Կարծես թե աստված անբախտությունների հեղինակ լիներ։

— Ի՞նչ կա,— հարցրեց Հայրապետը սարսափելով.— ի՞նչ է պատահել։

Սառան սկսեց պատմել ինչ որ լսել էր քուրդ աղախնից։ Նրա պատմության ժամանակ խեղճ Հայրապետի դեմքը ամեն տեսակ գույներ և ամեն տեսակ արտահայտություն ընդունեց։ Նրա հոգեկան կրքերը փոփոխակի կերպով հաղորդում էին մինը մյուսին, և երեսի վրա կարելի էր նշմարել երբեմն սոսկում, երբեմն դառն ցավ, երբեմն կատաղի բարկություն և երբեմն տխուր ափսոսանք...

— Ես այդ վաղուց սպասում էի...— խոսեց նա առժամանակյա խռովությունից հետո.— Խեղճ հայր, նա կմեռնի, երբ կլսե այդ բոլորը...

— Ես ամբողջ օրը դրա վրա էի մտածում,— ասաց Սառան.— նա կմեռնի, անպատճառ կմեռնի։

Երկու ամուսինների մեջ տիրեց լռություն. երկուսն էլ այն խորհրդածության մեջ էին, թե ինչ պետք էր անել։

— Հորս հայտնել հարկավոր չէ,— ընդհատեց Հայրապետը տիրող լռությունը։

— Բայց եղբայրներիցդ չէ կարելի ծածուկ պահել,— ասաց նրան Սառան։

— Եղբայրներիս ես կհայտնեմ։

— Ուրեմն ժամանակ կորցնելու չէ, հենց այս գիշեր հայտնիր,— շտապեցնում էր Սառան.— ամեն մի րոպե թանկ է մեզ համար, ինչ որ անելու եք, շուտով արեցեք, ո՞վ գիտե, էգուց ի՞նչ կպատահի։

Հայրապետի եղբայրներից մի քանիսը տանն էին, իսկ մի քանիսը դեռ չէին վերադարձել դաշտից։ Նա վեր կացավ, պատվիրեց իր կնոջը, որ հարսներից ծածուկ պահե իր տեղեկություններ, մինչև եղբայրների հետ խորհուրդ կանեին։ Նա առեց իր հետ տանը գտնվածներին և միասին դուրս գնացին։ Ճանապարհին հայտնեց նրանց, թե մի առանձին խոսելիք ունի, միայն պետք է բոլոր եղբայրները մի տեղ հավաքվեին։ Նա ընտրեց խորհրդի համար մի խուլ տեղ, իրանց չրաղացի փոքրիկ անտառում, որովհետև տանը կարող էին խանգարել նրանց, և գուցե հայրը պատահմամբ կխառնվեր խոսակցության մեջ։

Երբ բոլորը հավաքվեցան, Հայրապետը հայտնեց նրանց ինչ որ լսել էր իր կնոջից։ Ինքնըստինքյան հասկանալի է այն դառն տպավորությունը, որ գործեց եղբայրների վրա հաղորդած լուրը։ Բոլորը քարացածի նման սառած մնացին իրանց տեղում։ Ոչ մեկը չգտավ մի բառ անգամ խոսելու։ Նրանց դրությունը նմանում էր այն տեսարանին, երբ ամառային զով երեկոյան պահուն, ճնճղուկների հազարավոր բազմությունը, կուշտ, ուրախ, օրական աշխատանքից հետո հավաքված ծառերի ոստերի վրա, ճլվլում են, չրկչրկում են և ամբողջ անտառը լցնում են մի կենդանի աղմուկով։ Հանկարծ նրանց մոտից սլանում է բազեն և ամբողջ խորը միանգամից լռում է...

Այս տպավորությունը գործեց վեց եղբայրների վրա, երբ նրանք լսեցին Ֆաթթահ-բեկի անունը և նրա չար դիտավորությունը։

— Ահա՛ քրդի բարեկամությունը,— խոսեց եղբայրներից մե-

կը.— բեկը մեր երեխաների կնքահայրն է. նա էլ է մոռանում մեզ տնում կերած աղ ու հացը։

— Ինչ բարեկամություն կարող է լինել գայլի և ոչխարի մեջ աղվեսի և հավի մեջ,— խոսեց Հայրապետը զայրացած ձայնով.— Բայց մենք ոչխարից էլ վատ ենք, հավից էլ վատ ենք... ոչխարն գոնե եղյուրներ ունե, երբեմն նրանցով կռվում է, հավը սուր հղունգներ ունե, երբեմն նրանցով ծվատում է... իսկ մենք մեզ պաշտպանելու համար ոչինչ չունենք... Մենք մարդկության կեղտն ենք, նրա կղկղանքն ենք, որ պետք է մաքրել, ոչնչացնել, որ մարդկությունը չապականվի...

Այդ խոսքերը այնպիսի մի մաղձային դառնությամբ արտասանեց նա, որ եղբայրները սարսափեցան։

— Ի՞նչ ենք մենք,— շարունակեց նա առաջին եղանակով.— ժիր և գործունյա մշակնե՞ր... և գրանով պարծենում ենք... բայց էշը, ձին, եզը, գոմեշը մեզանից ավելի ուժեղ են և մեզանից ավելի շատ են բանում... մենք բանվոր անասուններ ենք և ավելի ոչինչ...։ Քրդի նիզակը ավելի մեծ գործ է կատարում, քան թե մեր աշխատասեր արորը և գութանը... Մենք վաստակում ենք, նրանք ուտում են... մենք գեղեցիկ աղջիկներ ենք հասցնում, նրանք են վայելում մեր աղջիկների սերը... Ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ լավ է, մեզ համար չէ... մեզ համար են պահված բոլոր տգեղությունները, որովհետև մի լավ բանի արժանավորություն չունենք...

— Քանի օր առաջ,— շարունակեց նա,— մի այսպիսի խոսակցություն ունեի հորս հետ. հայրս աշխատում էր ինձ համոզել, թե մեր դրությունը այնքան աննախանձելի չէ, որքան մենք կարծում ենք, և ցույց էր տալիս մեր օդի մեջ կանգնած հարստությունը, որին բավական են մի խումբ քրդեր, մի արշավանք, և ահա բոլորը ոչնչացավ։ Հիմա եկ, դու նրան ասա՛, թե տնիցդ քարշելու տանելու են քո սիրելի զավակը, և դու աչքերդ բաց-բաց պիտի նայես, և մի խոսք անգամ ասելու համարձակություն չպիտի ունենաս... Ա՛յդ էլ լավ դրություն է։ Այդպիսի դրության կարող է համբերել հայը միայն, անամո՛թ, անպատի՛վ հայը միայն... Ե՛կ, դու գնա՛, վագրի որջից դուրս քաշիր նրա ձագը, նա իսկույն քեզ իր բույնի մեջ պատառ-պատառ կանե։ Այսպես է և քուրդը։ Բայց մենք ի՛նչ ենք... մենք ոչինչ ենք...

Հայրապետի խոսքերը այն աստիճան բարկությամբ վառեցին իր եղբայրներից մի քանիսի սիրտը, որ նրանք միաձայն վճռեցին ընդդիմանալ. մեռնել և չտալ Ստեփանիկին քրդի ձեռքը։

— Այդ ոչինչ նպատակի չի հասցնի,— պատասխանեց խոհեմ և բազմափորձ Հայրապետը,— մենք կմեռնենք, բայց Ստեփանիկին դարձյալ կտանեն...

— Գոնե մեռնելուց հետո մենք չենք տեսնի մեր քրոջ անպատվությունը և հանգիստ կլինենք մեր գերեզմանում... — մեջ ընտավ եղբայրներից մեկը, Ապոն։

Բայց մյուս կողմից հայտնվեցան հակառակորդներ։

— Մենք պիտի մեռնենք, այն էլ մի աղջկա համար, ու մեր երեխաներին անտեր պիտի թողնենք, դա ի՞նչ խելք է,— խոսեց եղբայրներից մեկը, որին կոչում էին Օհան...— Ես իմ ձեռները լվանում եմ այդ գործից. մեկ քույր ունենք, թող չլինի, դա մեծ ցավ չէ. ի՞նչու մենք մեր գլուխը պետք է մահի տանք նրա համար։

Եղբայրներից մի ուրիշը, որին կանչում էին Հակո, ավելի շահավոր և ավելի գործնական կետից նայելով Ստեփանիկի վիճակի վրա, սկսեց պաշտպանել Օհանի կարծիքը, ասելով.

— Ես դրա մեջ ոչինչ անբախտություն չեմ տեսնում, մի կողմից շատ լավ է, երբ մենք Ֆաթթահ-բեկի նման փեսա կունենանք, այն ժամանակ բոլոր հայերը մեզանից կվախենան։ Օրինակ ձեզ,— ավելացրեց նա,— մեր դրացի Մկոն, նա ի՞նչ մարդ է, տանը ուտելու հաց չունի, բայց որովհետև նրա աղջիկը մի քրդի կին է, դրա համար մենք ամենքս Մկոյից վախենում ենք, հետը խոսել չենք կարողանում, հենց որ մի բան ասենք, Մկոն կսովորեցնե քուրդ փեսային և քուրդը մի գիշեր կգա մեզ մեր տանը մեջ կմորթե։ Լավ չէ՞ մի այդպիսի փեսա ունենալ։

Այդ խոսքերը գրգռեցին Ապոյի բարկությունը, որ առաջարկում էր ընդդիմանալ, և մինչև անգամ մահ հանձն առնել, և պաշտպանել իրանց քրոջ պատիվը։ Նա ասաց.

— Հիսուս Քրիստոսը վկա, խելքդ կորցրել ես, Հակո, այդ ինչե՞ր ես խոսում, գիժն էլ այդպես չի խոսի։ Մենք պետք է մեր լույս հավատը կորցնենք, մեր քույրը անօրեն և անհավատ քրդի ձեռքը պետք է տանք, նրա համա՞ր միայն, որ հայերը մեզանից կվախենան և մեզ կպատվեն... Թո՛ղ չլինի այսպիսի պատիվը։ Բայց գիտե՞ս, որ երեսից կարելի է պատվեն, բայց սրտում ամեն մարդ կանիծե մեզ։ Ո՛վ է սիրում Մկոյին, որ աղջիկը քրդի տվավ։ Այդ ուրիշ բան է, որ նրանից վախենում են, շնից էլ, գայլից էլ վախենում են...

Եղբայրներից մեկը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, իր հատուկ կրոնական փիլիսոփայությամբ, սկսեց հակառակել Ապոյին առաջ

ներելով այն փաստերը, թե չէ կարելի փոխել աստուծո կարգադրությունները. ինչ որ լինելու է կլինի. թե աստված քուրդին քուրդ է ստեղծել, հային՝ հայ, քրդին զենք է տվել, հային՝ բահ. թե մեկը մյուսի տեղը բռնել չէ կարող, թե այդ բոլոր բաները աստուծո ձեռքումն են և վերջացրեց իր խոսքերը հետևյալ օրինակով.

— Ագռավը շատ կցանկանար սիրամարգի փետուրներ ունենալ, բայց ո՞վ կտա։ Աստված մեկին այսպես է ստեղծել, մյուսին այնպես։

Ապոն պատասխանեց նրան.

— Դուն մոռանում ես, եղբայր, որ ագռավը և սիրամարգը զանազան թռչուններ են, բայց քուրդը և հայը երկուսն էլ մարդիկ են։ Քուրդը մորից զենքով չէ ծնվում. նա ծնվում է նույնպես մերկ, նույնպես թույլ, որպես հայը։ Ինչո՞ւ ես դու ամեն բան աստուծո վզին դնում, մի՞թե նա է քրդի ձեռքը զենք տվել, որ գա մեզ կոտորե, որ գա մեր աղջիկները մեր տնից քարշ ու տանի. մի՞թե նա է մեզ այդպես խեղճ և վախկոտ շինել։ Աստված այդ բաների մեջ չէ խառնվում. նա մեզ խելք է տվել, որ ընտրենք՝ ինչ որ լավ է, ինչ որ օգտավետ է։ Եթե դու կգնաս այս րոպեիս քեզ այդ գնալ կգցես, աստված երբեք քո ձեռքից չի բռնի, որ արգելի, դու ինքդ ես քեզ կորցնում...

Հայրապետը, երեց Եղբայրը, խորին լռությամբ լսում էր վիճաբանությունները։ Նա պատրաստ էր վեր կենալ և Ապոյի ճակատը համբուրել, բայց չկամեցավ վիրավորել մյուս եղբայրներին։

— Տեսնում եք,— ասաց նա ծանր կերպով.— մենք վեց եղբայրներ ենք հավաքված այստեղ, բայց միմյանց չենք հասկանում և միմյանց հետ չենք միաբանվում։ Բայց որքան դժվար է միաբանել մի ժողովուրդ և մի ամբողջ ազգ... Քանի որ մենք այսպես կլինենք, մեր վիճակը միշտ այսպես կմնա... Մեր գլխին կտան մեր երեսին կթքեն, մեր կինը, մեր աղջիկը, մեր այրուքը, մեր հողը մեր ձեռքից կխլեն...՝ և մենք ստիպված կլինենք համբերել ամեն տեսակ անպատվություններին, ամեն տեսակ չարչարանքների և մի ողորմելի գրաստի նման պետք է մեր թշնամու համար աշխատենք, որ նա գոհ և բախտավոր ապրի։ Իսկ մենք պիտի փառ տանք աստծուն, որ գոնե խնայում է մեր կյանքին, գոնե թույլ տալիս մի չնչին զեռունի նման քարշ գալ երկրի վրա...

Եորին տխրությամբ վերջացնելով իր խոսքերը, Հայրապետ առաջարկեց, որ Ստեփանիկին հեռացնեն իրանց տնից և առժամանակ պահեն ս. Հովհաննու վանքում, մինչև հնար կգտնեն այն

տեղից բռանել, ուսաց սահմանը անցկացնել, և այնտեղ ուսաց հողի վրա նա ազատված կլինի։

Օհանը և Հակոն չհամաձայնվեցան մինչև անգամ այդ առաջարկությանը, ասելով, թե դա կլիներ մի ուրիշ տեսակ ընդդիմադրություն բեկի կամքին։— Թաքցնելով մեր քրոջը, ասացին նրանք, մենք պատճառ կտանք բեկի բարկությանը և հետևապես նրա վրեժխնդրությանը։

Նրանք առաջարկում էին թողնել Ստեփանիկին տանը, դարձյալ կրկնելով միևնույն խոսքերը, թե աստված ինչ որ կամեցել է, այն կլինի, թե աստուծո գրածը մարդ չէ կարող ջնջել և այլն...

Մի քանիսը պահանջում էին հայտնել իրանց հորը, և նա որպես տան մեծը և ընտանիքի գլխավորը, որպես կկամենա, թող այնպես կարգադրե։ Այսպես վիճաբանությունը երկարում էր և ոչ մի հետևանքի չէին հասնում։

Հանկարծ խորհրդի մեջ խառնվեցավ բուն, բոթաբեր և զզվելի բուն։ Ծառերի միջից լսելի եղավ նրա չարագուշակ ձայնը։ Բոլորը սարսափեցան։

— Լսեցե՛ք, մենք ուղիղ էինք ասում,— ձայն տվեցին Օհանը և Հակոն,— ահա բուն ևս հաստատում է մեր խոսքը, վերջը վատ կլինի, եթե Ստեփանիկին հեռացնենք տնից։

Միայն Հայրապետն ու Ապոն մնացին հաստատ իրանց համոզմունքի վրա։ Խորհուրդը վերջացավ անորոշ կերպով, առանց մի վճռական եզրակացության հասնելու։

ԺԳ

Բայց ի՞նչ հանելուկ էր այդ. Ստեփանիկը առաջ տղա, իսկ այժմ աղջիկ։

Պարզենք այդ հանելուկը։ Բայց նրա բանալին թաքնված է մի փոքրիկ և տխուր պատմության մեջ։

Ներունի խաշոյի տան բակի մի խուլ կողմում, հովանավորված չորս կաղամախի ծառերով, գտանվում էր մի գերեզման։ Ոչ խաչ, ոչ տապանաքար, և ոչ մի տող անգամ չկար նրա վրա։ Դա մի փոքրիկ քառակուսի թումբ էր, ծեփած գաջով, որ փոքր ինչ բարձրացած էր գետնի մակերևույթից։ Շատ անգամ գիշերային լռության պահուն, կարելի էր տեսնել ծերունուն, տարածված այդ

անշուք հաղարամբարանի մոտ, քափում էր իր աչքերից հորդ արտասուքները։ Տանեցիք նույնպես մի առանձին տխրությամբ էին անցկենում այդ գերեզմանի մոտից, որ կարծես թե ամփոփում էր իր մեջ ամբողջ գերդաստանի ուրախությունը։ Ո՞վ էր թաղված այնտեղ։

Սեբունի խաչոն ուներ մի աղչիկ Սոնա անունով. նա իր գեմքով շատ նման էր Ստեփանիկին։ Սրբ Սոնան տասն և վեց տարեկան դարձավ, ամեն կողմից խնդրում էին նրա ձեռքը, ոչ միայն նրա համար, որ Սոնան մի հարուստ ընտանիքի զավակ էր, այլ առավել այն պատճառով, որ Սոնան շատ սիրուն էր։ Հայրը երկար տարուբերվում էր փեսաների ընտրության մեջ, չգիտեր որին տալ։ Բայց մի ցավալի անցք վերջ տվեց Սոնայի բախտավորությունը։ Մի անգամ գնաց նա դաշտ բանջար քաղելու, այլևս չվերադարձավ։ Շատ զրույցներ եղան նրա կորստյան մասին, ոմանք ասում էին, թե գետումը խեղդվել է, ոմանք ասում էին, թե գազանները գիշատել են, ոմանք սնահավատությամբ հաստատում էին, թե չարքերը գողացել են, և ոմանք ասում էին, թե քրդերը հափշտակել են։— Ո՞րն էր ուղիղ, դժվար էր որոշել։ Շատ որոնեցին, շատ այս կողմ այն կողմ ընկան, բայց ոչինչ չգնեց, և կորած աղչկա մասին ոչինչ տեղեկություն ստանալ չկարողացան, թեև նրա հայրը խոստացել էր լավ վարձատրություն, ով որ ճիշտ լուր կբերե։

Անցան մի քանի շաբաթներ։

Մի օր հայտնվեցավ խաչոյի տանը մի քուրդ, բերելով իր հետ շորու վրա բարձած մի դագաղ։ Նրա մեջը դրած էր Սոնայի մարմինը։

Քրդի պատմությունից երևաց, որ անբախտ աղչկան դաշտից առևանգել էր մի քուրդ ազնվական, որը թեև իր տոհմով այնքան երևելի չէր, բայց իր ցեղի մեջ հայտնի էր, որպես մի նշանավոր հղեռնագործ։ Սոնան ուրիշ հնարք չգտնելով այդ ատելի մարդու ձեռքից ազատվելու համար, իր գլխի արախչինի վրա կարած ոսկի դրամներից[1] մի քանիսը տալիս է մի պառավ քրդուհու, խնդրելով իր համար թույն գտնել։ Քրդուհին, կաշառված ոսկիներից, կատարում է նրա խնդիրքը։ Սոնան մեռնում է թույնից։ Քրդերը նրա մարմինը չեն ընդունում իրանց գերեզմանատան մեջ, որով-

[1] Ալաշկերտի և առհասարակ տաճկական Հայաստանի դյուղացի աղչիկները գլուխը ծածկված է լինում մի սեսակ արախչինով, որ ամբողջապես զարդարած է դրամներով. հարուստներինը ոսկով, իսկ աղքատներինը արծաթով։

հետև հանգուցյալը մինչև իր վերջին շունչը ասում էր. «Ես քրիստոնեա եմ. ես հավատս չեմ փոխի»։ Մարմինը մնում է անթաղ։ Այդ հանգամանքից օգուտ է քաղում մի քուրդ, և իմանալով ում աղջիկն է նա, վեր է առնում նրա մարմինը և բերում հոր տունը, հույս ունենալով, որ մի բան կստանա։

Ոչ սակավ մոլեռանդությամբ է վարվում անբախտի դիակի հետ և հայ եկեղեցականությունը։ Պատճառ բերելով, թե նա ինքնասպան է եղել, անօրհնի ձևքումն է մեռել, չէ խոստովանվել, չէ հաղորդվել և այլն, տերտերները թույլ չեն տալիս նրան թաղել հայոց գերեզմանատունում։ Ահա այդ էր պատճառը, որ նրա դերեզմանը գտնվում էր հայրական տան մեջ։ Այն որ հալածեց իր միջից եկեղեցին, ընդունեց իր մեջ ընտանիքը...

Ինքնըստինքյան հասկանալի է, թե այդ անբախտությունը ինչ դառնություն կբերեր խաչոյի գերդաստանի վրա։ Բայց նա ունեցավ և ուրիշ ցավալի հետևանքներ։ Սոնայի մայրը, Ռեհանը, Ստեփանիկի ծնունդից հետո, չկարողանալով տանել իր դստեր այս օրինակ վախճանի դառն կսկիծը, օրըստօրե հալվեցավ, մաշվեցավ և վերջապես մեռավ։ Եվ նույնիսկ Ստեփանիկի վիճակի վրա այդ անցքը ունեցավ իր առանձին ազդեցությունը։ Ստեփանիկը իսկապես աղջիկ էր, թեև տղայի անունով և տղայի հագուստով պահված։ Նրա մկրտության անունը Վալա էր։ Բայց ի՞նչ նպատակով նրան այսպես ծպտյալ կերպով էին մեծացնում։

Սոնայի մահը մի այնպիսի ցավալի տպավորություն թողեց հոր վրա, որ Ստեփանիկի ծնվելուց հետո, նա մի առանձին սնահավատությամբ նախագուշակում էր նույնպիսի մի վախճան և այդ աղջկա համար։ Նրա կասկածանքը անտեղի չէր, մանավանդ իր երկրի վերաբերությամբ, ուր իր աչքով տեսել էր հարյուրավոր օրինակներ, ուր կույս աղջիկների հափշտակությունը մահմեդականներից համարյա սովորական էր դարձել։ Այդ պատճառով հայրը մտածեց Ստեփանիկին իբրև տղա ներկայացնել և տղայի անունով պահել, մինչև նրա չափահաս լինելը։ Հոր դիտավորության համաձայն էր և թշվառ մայրը, որ շուտով վախճանվեցավ, և չկարողացավ սնուցանել իր զավակին։ Խաչոյի ընտանիքի մեջ այդ խորհուրդը պահվում էր որպես գաղտնիք ամենայն զգուշությամբ։ Օտարներից այդ գաղտնիքը գիտեին երեք հոգի միայն՝

՝) Այդ մոլեռանդությունը ինձ. պատահել է տեսնել շատ տեղերում. զարմանալին այն է, որ ամբոխը այս կետի մեջ նույնպես համաձայնվում է կղերի կարծիքին։

գյուղի քահանան, կնքահայրը և տատմերը, որ վաղուց մեռած էր։

Լալան — մենք այսուհետև երբեմն իր իսկական անունով պետք է կոչենք Ստեփանիկին — այժմ տասն և վեց տարեկան էր. մի հասակ, որի մեջ մտնելուց հետո գյուղացի աղջկան երկար տանը չեն պահում։ Հայրը մտածում էր նրան մարդու տալ։ Բայց դժվարությունը նրանումն էր, որ Լալան իբրև տղա ճանաչված լինելով, իհարկե, ոչ ոք չէր խնդրելու նրա ձեռքը։ Բացի դրանից, հայրը ցանկանում էր, որ իր փեսան մի օտարերկրացի լինի, որ առնե, տանե և հեռացնե իր աղջկան, որպեսզի իր երկրում, իր ծանոթների մեջ չհայտնվի հոր գործ դրած խորամանկությունը Լալայի պահպանության մասին. թեև այդ երկրում այդ մի սովորական բան էր։ Բայց ո՞րտեղից պետք էր գտնել այդ պայմաններին հարմար մի մարդ Լալայի համար։

Հայրը աչք ուներ մի պարոնի վրա, որ իրան կոչում էր Թոմաս էֆենդի,— մի շատախոս, խաբեբա, կարճլիկ, կլորիկ մարդ, որ բացի մարդից ամեն բանի նման էր։ Ո՞րտեղացի էր նա, հայտնի չէր. բայց իր ասելով, պոլսեցի էր և այնտեղ ամիրա ազգականներ ուներ։ Լալայի եղբայրները սաստիկ ատում էին այդ հրեշին, ոչ թե այն պատճառով, որ նա չափազանց այլանդակ դեմք ուներ, այլ առավել նրա համար, որ սաստիկ ժանտ և անգութ մարդ էր։ Նա բոլորովին իրան հեռու էր պահում հայ հասարակութիւնից, խոսում էր միշտ թուրքերեն, և միշտ ընկած էր մուդիրների, պայմագամների և քուրդ բեկերի մոտ։ Նրանց անունով գյուղացի հայերին սպառնալիքներ էր կարդում և նրանց անունով պարծենում էր։ Թոմաս էֆենդին արքունի մուլթեզիմ էր, այսինքն՝ արքունի հարկերի և հասույթների կապալառու։

Մուլթեզիմը նույն նշանակությունը ունի գյուղացու համար, որպես հոգեհան հրեշտակը, դևը, սատանան մի անհավատի համար,— և որպես այն բաները, որոնցից դողում է, սարսափում է գյուղացին։ Բայց ինչ բանից ավելի վախենում է գյուղացին, նրան ավելի էլ հարգում է։ Թեև սատանան հայտնվեր գյուղացիների մեջ, նրան այնքան չէին ատի, կսկսեին շողոքորթել։ Մարդը միշտ այսպես վարվել է և վարվում է։ Մարդը իր ոամկության հասակում բարի և չար ոգիներին հավասար կերպով էր պաշտում, երկուսին էլ զոհ էր մատուցանում։ Զարմանալին այն է, որ չարը համեմատաբար ավելի շատ զոհեր էր ընդունում։ Բարին մերն է, մտածում էր ոամիկը, բայց չարին պետք է գոհացնել, որ չարություն չգործե...

Այս դատողությունները ի նկատի առնելով, կարելի է հեշտ բացատրել, թե ինչո՞ւ Թոմաս էֆենդին ընդունված էր ծերունի Խաչոյի ընտանիքի մեջ, որպես այս տան պատվավոր ծանոթներից մեկը։ Տանուտեր Խաչոն, որպես ժողովրդից ընտրված գյուղի գլխավորը, որպես պաշտոնական անձն, միշտ հարաբերություններ ուներ կապալառուի հետ, թե՛ տուրքերի, թե՛ հարկերի և թե՛ գյուղացոց մշակությունների տասանորդի պատճառով։ Եվ այս առիթով էֆենդին երթևեկություն ուներ Խաչոյի տանը, գալիս էր, շատ անգամ շաբաթներով մնում էր այնտեղ և հավաքում էր իր կապալառության վերաբերյալ արդյունքները։ Տանուտերի «օդան» այս տեսակ հյուրերի համար մի կատարյալ պանդոկ է գյուղերում։ Գայմագամը, մուդիրը, մուլթեզիմը, «հոգևոր պտուղ» հավաքող վարդապետը, վերջին զափթիան և մինչև անգամ վերջին մուբացկանը,— բոլորը այնտեղ էին վազում։ Այդ հասարակությունը իրանց հատկություններով շատ չեն զանազանվում միմյանցից...

Ջրաղացի անտառում, ծերունի Խաչոյի որդիների գիշերային անհաջող խորհրդի առավոտն էր, երբ հայտնվեցավ Թոմաս էֆենդին Ս... գյուղում, իր հետ բերելով երկու զափթիաներ, որոնք միշտ անբաժան էին լինում նրանից։ Նա եկել էր ոչխարների և այլ անասունների հարկերը նշանակելու, որովհետև արդեն գարուն էր և գյուղացիները պետք էր իրանց անասունները «յայլաղ» (արոտատեղ) տանեին արածացնելու և ամառվա տոթերից հեռու պահելու համար։ Վերջացնելով իր գործը, Թոմաս էֆենդին տանուտեր Խաչոյի հետ դիմում էին դեպի նրա տունը։ Սուլթանը երբեք այն հպարտությամբ չէ անցնում Կ. Պոլսի փողոցներով, երբ գնում է Այա-Սոֆիայի մզկիթը իր ուրբաթ ավուր աղոթքը մատուցանելու, որպես այդ փոքրիկ մարդը անց էր կենում Ս... գյուղի փողոցներով։ Տմբլիկ փորը դուրս ցցած, քիթը դեպի վեր բարձրացրած, նա անդադար նայում էր այս և այն կողմը, տեսնելու, թե որքան գյուղացիներ գլուխ են տալիս նրան։ Նա այսօր հագած ուներ մի տեսակ մունդիր, բազմաթիվ դեղին կոճակներով, և հավատացնում էր, թե վեզիրն է ուղարկել նրա համար։

Մտնելով տանուտերի օդան, նա առանց սպասելու, հրամայեց, որ սուրճ տան, և ինքը կարգադրեց, թե ինչ պետք էր պատրաստել ճաշի համար։ Արքունի կապալառուն ինչ տուն որ մտնում է, իրան տան տեր է համարում, եթե տանեցիք չկատարեն նրա հաճույքները, նա խստիվ պահանջել գիտե...

Երբ նստեցին, ծերունի Խաչոն ասաց նրան.

— Դուք, էֆենդի, իզուր այսօր ծեծել տվեցիք այն խեղճ գյուղացուն։

— Սխալվում եք, տանուտեր,— պատասխանեց նա իր կատվի ձայնով.— գյուղացուն պետք է ծեծել և շատ ծեծել. «էշին մինչև չծեծես, բեռը չի տանի»։

— Բայց գյուղացին մեղ չուներ։

— Այդ միևնույն է, մեղ ուներ, թե չուներ։ Այսօր մեղ չուներ, էգուց կարող է ունենալ։ Դու չե՞ս լսել Նասրադին խոջայի առակը. նրա էշերից մեկը կապը կտրեց ու փախավ, նա փոխանակ փախչող էշի ետևից վազելու, որ նրան բռնե և պատժե, եկավ, սկսեց ծեծել մյուս էշին, որ իր կապը չէր կտրել և իր տեղումը հանգիստ կանգնած էր։ Նրան ասացին, թե այդ խեղճը ի՞նչ մեղ ունի, որ ծեծում ես։ Խոջան պատասխանեց.— դուք չեք իմանում, եթե դա՝ իր կապը կտրելու լինի, ի՞նչպես կփախչի։

— Բայց ինձ հայտնի է, որ գյուղացին սուտ չէր խոսում, ես գիտեմ, որ նրա ոչխարների մեծ մասը քրդերը տարան,— ասաց ծերունին, դարձյալ չհամոզվելով, թե հանգիստ և անմեղ էշին պետք էր պատժել հանցավորի փոխարեն։

— Այդ ես էլ գիտեմ, տանուտեր, որ նրա ոչխարների մի մասը քրդերը գողացել են,— պատասխանեց կապալառու էֆենդին ծանրությամբ։— Բայց եթե ընդունելու լինեմ այսպիսի հաշիվներ, «չուրը կգա, չրաղացը կտանեն» և ես այն ժամանակ իմ գրպանից պետք է վճարեմ արքունի հարկը։ Անցյալ տարվա ցուցակում այդ գյուղացու անունով 100 հատ ոչխար է գրված, ես հարյուրի հարկը կպահանջեմ. բայց եթե նրանցից մի 50 կամ 60 հատ քրդերը գողացել են, ես ի՞նչով եմ մեղավոր, քրդերը ամեն օր գողանում են, եթե մարդ են, թող թուլլ տան, որ գողանան։

— Պետք է խղճմտանքով խոսել, էֆենդի,— պատասխանեց նրան տանուտերը.— դուք իրավունք ունեք պահանջել գյուղացու այն ոչխարների հարկը միայն, որքան նա պատրաստ ունի իր ձեռքում. կորածի, մեռածի և կողոպտվածի համար նա պարտավոր չէ հարկ վճարել։

— Ես ի՞նչով կարող եմ ստուգել, թե գողացել են,— պատասխանեց կապալառուն բարկացած նայելով.— գյուղացին կարող է թաքցնել իր ոչխարները և ինձ ասել, կորել են, գողացել են, մեռել են, ինչ գիտեմ, հազար ու մեկ այս տեսակ պատճառներ կարող է բերել։

Տանուտերը ոչինչ չխոսեց։

— Բայց դուք չեք տեսել այդ նոր ֆիրմանը, որ սուլթանը ուղարկել է ինձ. եթե գիտենայիք նրա մեջ ինչ է գրված, այսպես չէիք խոսի, տանուտեր։

Եվ նա դուրս բերեց իր ծոցից մի մեծ ծրար, հանեց նրա միջից թղթերի մի փաթոթ, և զգուշությամբ մինը մյուսի ետևից բաց անելով, վերջապես դուրս բերեց մի ահագին կարմիր թերթ, խոշոր և զանազան ձևի տառերով տպված։

— Ա՛ռ, կարդա՛,— տվեց նա տանուտերի ձեռքը։

Տանուտերը զարմացած նայում էր խոշոր տառերի վրա (ինչ որ մեծ է, ինչ որ խոշոր է ռամկի համար զարմանալի է) և եթե նա թուրքերեն կարդալ գիտենար, կհասկանար, որ այդ ահագին կարմիր թերթը ուրիշ ոչինչ չէր, եթե ոչ թատրոնական աֆիշա, որ տպված էր մի դերասանուհու բենեֆիսի համար։

Բայց Թոմաս էֆենդին նկատեց նրան.

— Տանուտեր, այսպես անքաղաքավարի կերպով չեն վարվում սուլթանի ֆիրմանի հետ, երբ ֆիրմանը ձեռք են առնում, նախ համբուրում են և ապա սկսում են կարդալ։

Մերունին համբուրեց և խոնարհությամբ ետ տվեց ֆիրմանը։

— Հավար անգամ ասում ես գյուղացիներին, թե հիմա հրամանը այսպես է, թե հարկերը ավելացրել են, դարձյալ չեն հասկանում, դարձյալ իրանց գիտցածն են ասում,— խոսեց կապալառուն մի առանձին վրդովմունքով։— Ես էլ մարդ եմ, համբերությունս հասնում է, սկսում եմ ծեծել։ Ախար էշը որ էշ է, մի անգամ ցեխումը խրվում է, մյուս անգամ եթե վիզն էլ կտրես, այնտեղից չի անց կենա։ Բայց այդ գյուղացիները էշի խելք էլ չունեն։ (Թոմաս էֆենդին սովորություն ուներ իր օրինակները և համեմատությունները միշտ էշերի կյանքից վեր առնել)։ Լսիր, մի բան պատմեմ, տանուտեր ախչո, դու խո իմանում ես, որ Ալաշկերտի շատ գյուղերը իմ ձեռքումն են. մի անգամ մի գյուղացի հունձը հնձել էր, կալը կալսել էր և ցորենի մաքուր շեղջը կիտել էր կալումը. ինձ կանչեց, որ չափել տամ և տասանորդը վեր առնեմ. ես պահանջեցի, որ տասանորդի փոխարեն զուտ փող տա։ Նա պատասխանեց, թե փող չի կարող տալ, և ավելացրեց, թե դուք ցորյան ստանալու իրավունք ունեք և ձեզ պատկանող ցորյանը ստացեք։ (Ես երբեք համբերել կարող չեմ, երբ էշ գյուղացին իրավունքի վրա է խոսում)։ Մտքումս ասացի, ես քո հերը կանիծեմ և քեզ ցույց կտամ, թե ինչ բան է իրավունքը։ Կալի ցորենը չափեցի և թողեցի այնպես մնաց։ Անձրևները եկան և ցո-

թենը խոնավությունից ծլնց, այրվեցավ. փտեց և ոչնչացավ։ Այն ժամանակ գնացի և ասացի, թե ես իրավունքից չեմ անց կենա, տուր ցորենը։ Բայց ո՞րտեղից պիտի տար, ցորենը դարձել էր մի տորբոսած մոխրի կույտ։— Հիմա տասանորդի փոխարեն փող տուր,— ասացին նրան։ Փող չուներ, մի լավ ծեծ տվեցի, հրամայեցի՝ եզները ծախեցին և փողը ստացա։ Հիմա այն գյուղացին այնքան փափկացել էր, որ ձիու բեռը կտանե և մի հատ էլ չի կոտրի։ Ինձ տեսնելիս, մի վերստ հեռավորությամբ կանգնում է և գլուխ է խոնարհեցնում։ Այսպես պետք է վարվել մարդերի հետ։

— Դա խղճմտա՞նք է,— հարցրեց ծերունի Խաչոն այնքան յուծ ձայնով, որ կարծես վախենում էր և չէր ուզում, որ իր ձայնը լսվի։

— Ի՞նչ ասել է խղճմտանք,— պատասխանեց կապալառուն արհամարհական կերպով.— կառավարությունը ուրիշ բան է, խղճմտանքը ուրիշ բան։ Դու քեզ քառասուն տարի այս գյուղի կառավարիչն ես, բայց դեռ չես հասկացել, թե որպես պետք է կառավարել։ Դու խո լսեցիր Նասրեդին խոջայի առակը էշերի վերաբերությամբ, բայց ես քեզ մի ուրիշ օրինակ էլ կբերեմ։ Տեսնում ես, մի փաշա նշանակվել է մի գավառի կառավարիչ. հենց որ նա անցնում է իր պաշտոնի գլուխը, խսկույն բռնել է տալիս մի քանի հանդիպած մարդիկ, որպես հանցավորներ, բանտարկում է և մինչև անգամ գլխատել է տալիս։ Գուցե այն մարդիկը ամենևին հանցավոր չէին, բայց փաշային պետք էր մի քանի մարդիկ ոչնչացնել ժողովուրդը վախեցնելու համար։ Ահա ի՞նչ է նշանակում կառավարություն։ Ժողովուրդը միշտ պետք է երկյուղի մեջ պահել։ Եթե ես այն գյուղացու կալի հետ այնպես չվարվեի, եթե նրա ցորենը չոչնչացնեի, մյուս գյուղացիներն էլ ինձ մարդու տեղ չէին դնի, և ես այնուհետև չէի կարող ուզածս առնել։

Թոմաս էֆենդին այնպես հասարակ կերպով էր խոսում իր վարմունքների մասին, որպես քուրդը պարծենալով պատմում է իր գործած ավազակություններր։ Ի՞նչ զանազանություն կար այդ հայի և Ջաքքահ-բեկի մեջ։ Այն զանազանությունը միայն, որ մեկը ցած և խորամանկ հարստահարիչ էր, իսկ մյուսը — քաջ և մեծահոգի ավազակ։

Ահա այդ երկու անձինքներից մեկի հետ պիտի կապվեր Քրշվաո Հալայի վիճակը։ Բայց նրանից ոչ ոք չէ հարցնում, թե ո՛ւմն է սիրում նա...

Թոմաս էֆենդին դեռ մի քանի օր մնալու էր ծերունի Խաչոյի տանը. նա իր գործերը Օ... գյուղում բոլորովին չէր վերջացրել։

Ծերունի Խաչոյի տանը ամեն տարի մի քանի անգամ հայտնվում էր մի ուրիշ հյուր ևս. դա մի երիտասարդ էր Արարատա գավառից, որ գնում էր Խաչոյից ոչխարներ, եզներ, բուրդ, պանիր, յուղ և տանում էր Ալեքսանդրոպոլի կամ Երևանի կողմերում ծախելու։ Իսկ փոխարենը նա բերում էր այնպիսի վաճառքներ, որ այս կողմերում չկային, օրինակ, հագուստի համար զանազան տեսակ գործվածներ, չիթ, կտավ, մահուդ, թեյ, շաքար, կոֆե և այլ զանազան մանրուքներ։ Քաղաքներից հեռու գտնված գյուղերի համար, որպես էր Օ... գյուղը, մեծ կարևորություն ունեն այս տեսակ մանր վաճառականները։ Նրանք տալիս են գյուղացուն այն, ինչ որ պետք է նրա համար, և փոխարենը առնում են այն, ինչ որ գյուղացին ինքը հեռու տեղեր տանելու և վաճառելու համար շատ արգելքներ ունի, մանավանդ մի այնպիսի երկրում, ուր քարավանի բանուկ ճանապարհներ չկային, և ավազակների երկյուղից հարաբերությունները համարյա կտրված էին։

Ամեն անգամ, երբ հայտնվում էր այդ երիտասարդը, մեծ ուրախություն էր պատճառում ծերունի Խաչոյի տանը։ Նա այն աստիճան ընտանեցած էր, որ բոլորը վարվում էին նրա հետ, որպես իրանց գերդաստանի անդամներից մեկի հետ։ Մտնելով Օ... գյուղը, նա իր փոքրիկ քարավանը, որ բաղկացած էր մի քանի բեռնակիր գրաստներից, ուղիղ քշում էր դեպի ծերունու տունը, բեռները ցած էր բերում և այնտեղ շաբաթներով մնում էր, մինչև իր առևտուրը վերջացնելով կրկին ճանապարհ էր ընկնում։

Թոմաս էֆենդու գալուց մի օր հետո հայտնվեցավ երիտասարդը, նա հանդիպեց կապալառուին Խաչոյի տան դռանը, երբ իր բեռները ցած էր բերում ձիաներից։

— Ա՜, դու այստեղ ե՞ս,— ասաց երիտասարդը մոտենալով էֆենդուն, և անդադար երեսը խաչակնքելով։— Ախ, սատանայի լրես տեսա, էլ այս անգամ իմ գործը չի հաջողվի... հանուն հոր և որդվո...

էֆենդին խիստ ախորժակով ծիծաղելով, բռնեց երիտասարդի ձեռքը, և ուղիղ նրա երեսին նայելով ասաց.

— Խե՜նթ ես, խե՜նթ, ես հազար անգամ ասել եմ, որ դու խենթ ես։ Լավ, դու այն ասա՛, ոտմ բերե՞լ ես ինձ համար։

— Մի քիչ զահրումար եմ բերել, որ խմես, և այդ խեղճ գյուղացիները քո ձեռքից ազատվեն,— պատասխանեց երիտասարդը նույնպես ծիծաղելով։

Այնտեղ հավաքված էին մի քանի գյուղացիներ, որոնք օգնում էին երիտասարդին բեռները ձիերից ցած բերելով և ներս տանելով։ Էֆենդին նկատեց, որ անպատշաճ էր խեղճի հետ գյուղացիների առջև այս տեսակ կատակներ անել, շուտով հեռացավ, ասելով, որ գյուղումը գործեր ունի, և ավելացրեց, թե ճաշը միասին կուտենք։

— Քեզ հետ հաց ուտելը մեղք է,— ասաց նրան երիտասարդը։

— Ախար էշի պոչը ոչ կերկարի և ոչ էլ կկարճանա, քո խելքն էլ այդպես է,— պատասխանեց կապալառուն։— «Էշին երուսաղեմ էլ տանես, էլի էշ կմնա», երբեք մուղդուսի չի դառնա,— ավելացրեց նա։

— Ա՜խ, երբ որ դու սկսեցիր քո էշավարի առակները, էլ վերջ չկա, — ասաց երիտասարդը և երեսը շուռ տվեց։

Էֆենդին հեռացավ։

Արդեն ծերունի Խաչոյի տան մեջ մեծից մինչև փոքրը լսել էին, որ Վարդանը եկել է — այսպես էր երիտասարդի անունը — և անհամբերությամբ սպասում էին, մինչև նա իր բեռները կբացաններ։ Ո՞վ ասես նրան մի բան չէր պատվիրել բերելու իր համար։ Նա բեռները տարավ և դարսեց տան սրահի մեջ, և ահա վրա թափվեցավ Խաչոյի տան ամբողջ բանակը։ Մեկը հարցնում էր. «Բերե՞ց իմ պատվիրած կոշիկները», մյուսը հարցնում էր. «Բերե՞ց իմ պատվիրած գլխարկը»— մի խոսքով, ամեն կողմից մի ձայն էր լսվում, և ամեն կողմից պահանջումներ էին անում, և մինչև անգամ փոքրիկ երեխաները, նրա փեշերից բռնած, զանազան բաներ էին պահանջում և հանգստություն չէին տալիս։

— Բերել եմ, բերել եմ,— պատասխանում էր երիտասարդը,— ամենին ուզածը բերել եմ։

— Դե՛ տուր, դե՛ տուր,— ձայն էին տալիս ամեն կողմից։

— Տո սատանի լակոտներ,— ասում էր երիտասարդը,— թողնեք մի հանգստանամ, հետո բեռներս բաց կանեմ, ինչ որ ուզում եք կտամ։

— Հիմա, հիմա,— կրկնում էին ամեն կողմից։

Տանեցիք այնքան սովորել էին Վարդանին, որ այլևս ուշադրություն չդարձրին նրա վրա, և սկսեցին իրանք բաց անել հակերը։ Երբ կապերը և փաթոթները արձակեցին, այնուհետև բոլորն

վրա թափված, սկսեցին խլել պահանջած իրեղենները։ Երիտասարդը հեռու կանգնած բարեսրտությամբ նայում էր նրանց ուրախության վրա և ծիծաղելով ասում էր.

— Ա՛, ձեր տունը չքանդվի, քրդերն էլ այդպես չեն թալանում վաճառականի ապրանքները։

Բայց միայն մեկը, որ մոտ չեկավ նրա հակերին, դա Ստեփանիկը կամ այժմյան Լալան էր։ Նա հեռու կանդնած, նայում էր և երբեմն ժպտում էր։ Երիտասարդը մոտեցավ նրան և հարցրեց.

— Դու ինչո՞ւ մի բան չես վեր առնում։

— Ի՞նչ վեր առնեմ...— պատասխանեց նա կարմրելով։

Ով իրավ, ի՞նչ վեր առներ նա։ Նրա կեղծ և ծպտյալ տղայությունը վաղուց արդեն ձանձրացրել էր նրան, իսկ աղջկա պատկանող մի բան նա վեր առնել կարող չէր։ Վարդանը հասկացավ նրա միտքը և հազիվ լսելի ձայնով ասաց.

— Ես քեզ համար մի լավ բան եմ բերել։

— Ի՞նչ բան,— հարցրեց աղջիկը նույնպես մեղմ ձայնով։

— Հետո կտամ, բայց ոչ ոք պետք է չտեսնի...

Լալան կրկին ժպտաց և հեռացավ։

Վարդանը քսան և հինգ տարեկան երիտասարդ էր, բարձրահասակ, ամուր կազմվածքով և դեմքի խոշոր գծագրությամբ, որ չէր կարելի ասել, թե գեղեցիկ էր։ Նրա մեծ, սևորակ աչքերը ավելի ավազակային արտահայտություն ունեին, իսկ փոքր-ինչ ուռած շրթունքի վրա միշտ կարելի էր նշմարել մի դառն հեգնություն։ Նրա շարժվածքի համարձակությունը և ճարպիկությունները գործի մեջ իսկույն ցույց էին տալիս մի չափազանց մարմնական ուժ։ Իսկապես որտեղացի՞ էր նա, կամ ի՞նչ տեսակ անցյալ էր ունեցել,— այս կողմերում ոչ ոք չգիտեր։ Միայն նրա մասին խոսվում էին շատ բաներ, որ լավ վկայություն չէին տալիս նրա վարքի մասին։ Նրան համարում էին մի «բոկից փախած» մարդ, որ կյանքի ամեն մի մթին խորշերում մտել ու դուրս է եկել։ Մի ժամանակ նա մի վանքում էր եղել, որպես սարկավագ և միաբան, մի ժամանակ վարժապետ է եղել. բայց թե ի՞նչ պատճառով թողեց վանքը և դպրոցը,— հայտնի չէր։ Միայն նրա վանքային և դպրոցական կյանքից պատմվում էին այնպիսի անեկտոդներ, որ հատկանիշ էին մի տարապայման բնավորության։

Բայց ինչ որ ճշմարիտ էր, այն էր, որ Վարդանը հայտնի էր այս կողմերում, որպես մի նշանավոր մախսախույս (կանտրա-

բանդիստ)։ Նա ուներ այդ պարապմունքին հարմար բոլոր պայմանները՝ արիություն, ճարպկություն և աստանձյական խելք։ Մշտապես վտանգների և արկածների հետ պատերազմելով, նա սեփականել էր իրան երկաթի հաստատամտություն աներկյուղ քաջասրտության հետ։

Կար մի ուրիշ բան ևս։ Ոչ միայն Թոմաս էֆենդին Վարդանին խենթ էր համարում, բայց թե՛ Օ... գյուղում և թե՛ նրա շրջակայքում նա ճանաչված էր մականունով «խենթ»։ Ի՞նչ բանի մեջ էր նրա խենթությունը։ Վարդանը հիմար տղա չէր. նա շատ կարդացել էր, նա շատ բազմակողմանի գիտություններ ուներ։ Նա բավական ճանաչում էր կյանքը և գիտեր մարդկանց կենցաղավարության պայմանները։ Նա, չնայելով իր երիտասարդ հասակին, շատ փորձված էր և շատ տանջանքներ էր կրել մարդերից։ Ուրեմն ի՞նչ բանի մեջ էր նրա խենթությունը.— Նրանո՞ւմ միայն, որ Վարդանը կեղծել չգիտեր, նա մարդիկների նախապաշարմունքներին դեմ էր գնում։ Վարդանը խիստ բացարձակ սիրտ ուներ, և ամենի երեսին կասեր, ինչ վատ բան նկատելու լիներ։ Նա մինչև անգամ չէր թաքցնում իր սեփական սխալները, բոլորը պատմում էր, և մարդիկ այս տեսակներին միշտ խենթ են համարում։ Նրանք պահանջում են, որ մարդը դրսից ուրիշ կերպարանք ունենար, իսկ ներսից ուրիշ, և սաստիկ ատում են ճշմարտախոսին։

Հին իմաստասերներից և մարգարեներից շատերը, և մինչև անգամ երևելի Պահլուլը և Նասրադին խոջան խենթեր էին համարվում, թեև նրանց խենթությունների մեջ մի առանձին իմաստություն կար։ Բայց Վարդանը ոչ իմաստասեր էր և ոչ մարգարե. միայն նրա դատողությունները, հասկացողությունը, մտածության ձևը և օտարոտի վարմունքը ռամկի աչքում խորթ և խիստ տարապայման էին երևում։

Խոստանալով Լալային, թե ամի լավ բան է բերել նրա համար, և հայտնելով, թե այդ բանը միայն գաղտնապես պետք է հանձնել նրան,— այս դեպքում Վարդանը իր սովորության համեմատ աչքառու լինել չկարողացավ։ Կարծես, մի առանձին զգացմունք հարկադրում էր նրան ծածկամիտ լինել. կարծես նրա սրտում թաքնված էր մի նվիրական բան, որ պետք է անմատչելի մնար օտարներից։ Նա առիթ էր որոնում հանդիպել Մտեփանիկին և հանդիպել, որքան կարելի է, մի ծածուկ տեղում։ Առիթը ինքը իրան տեղի ունեցավ։

Ես բոլորովին մոռացա մի անգամ գոնե նկարագրել ծերունի

Խաչոյի տան բակի դիրքը։ Նրա ընդարձակության մեծ մասը ծածկված էր խիտ ծառերով և զանազան տեսակ թփերով։ Տունկերը այն աստիճան աճել էին, որ մի քանի քայլ հեռավորության վրա մարդուն անկարելի էր տեսնել։ Իր ապրանքները որտեղ պետք էր տեղավորելուց հետո, Զարդանը առանձնացավ պարտեզի մեջ։ Այնտեղ, այն հովանավոր ծառերի ստվերի ներքո կամենում էր հանգստություն գտնել։ Նրա սիրտը սաստիկ տանջվում էր. նրա հոգին գտնվում էր մի քաղցր խռովության մեջ... Այսպիսի րոպեներում, ծառը, ծաղիկը, տերևների շշնջոցը խոսում են սիրահարվածին ավելի մխիթարական խոսքեր, ինչ որ չէր կարող ասել բանավոր մարդու լեզուն։ Նա պառկած փափուկ խոտերի վրա, սաղարթախիտ ոստերի միջից երկար անխորհուրդ կերպով նայում էր դեպի կապուտակ երկինքը, հետազոտում էր թե որպես սպիտակ ամպերի պատառները շտապով լողում էին օդի մեջ, միանում էին, կուտակվում էին միմյանց վրա, կազմում էին սև թուխպեր։ Դա մրրիկ էր գուշակում... Այսպես էր և Վարդանի սիրտը։ Նրա հոգում թաքնված, անորոշ, անկերպարանք կրքերը, կարծես մի անգամից միախառնվեցան և ձևակերպեցին այն սրբազան զգացմունքը, որ հոգեբանների լեզվով կոչվում է սեր...

Վարդանը վաղուց գիտեր, որ Ստեփանիկը աղջիկ է։ Նրան հայտնի էին մինչև անգամ այն պատճառները, որ ստիպել էին նրա ծնողներին իրանց զավակին տղայի հագուստով և տղայի անունով մեծացնել։ Այդ իսկ հանգամանքները գրավեցան զգայուն երիտասարդի ուշադրությունը դեպի անբախտ աղջիկը, և այդ իսկ հանգամանքները լցրին նրա սիրտը մի հերոսական նախանձով, ազատելու նրան իր անբնական դրությունից։ Կարեկցության զգացմունքը տեղի տվեց սիրո զգացմունքին։ Բայց մինչև այն օր այդ զգացմունքը լուռ էր Վարդանի սրտի մեջ։ Մինչև այն օրը գոնե մի անգամ չէր ունեցել նրա հետ սիրային բացատրություններ, և ոչ որևիցե ցույցով ակնարկել էր նրան, թե իրան հայտնի էր նրա աղջիկ լինելը։ Թեև Ստեփանիկը խիստ մտերմաբար էր նրա հետ, թեև երբեմն բնությունը պահանջում էր իրանը և ծրտյալ օրիորդը, չնայելով իր բոլոր զգուշությանը, արտահայտում էր այն խորհրդավոր հատկանիշները, ինչ որ հատուկ են կնոջ, ինչ որ ծածկել չէ կարող հասակ առած աղջիկը...

Վարդանը երկար պառկած էր պարտեզի մեջ, և անհանգստությամբ անդադար մի կողքից մյուսի վրա էր շուռ գալիս։ Հանկարծ նրա ականջին դիպավ խշխշոցի ձայն. ետ նայեց, տեսավ, որ

Ստեփանիկը գալիս էր իր մոտ։ Խեղճ երիտասարդի սիրտը սկսեց դողդողալ. երբեք այնպես չէր բաբախել այն երկաթե սիրտը...

Ստեփանիկը մոտեցավ, և փոքր-ինչ երկչոտ կերպով մի քանի քայլ հեռավորության վրա կանգնելով, ասաց.

— Ճաշը պատրաստ է. հայրս կանչում է քեզ։

— Էֆենդի՞ն էլ այնտեղ է,— հարցրեց Վարդանը, պառկած տեղից վեր կենալով և նստելով մի թումբի վրա, որ շինած էր որպես հովանոց և շրջապատած էր կանաչ պատատուկներով։

Ստեփանիկը մի արհամարհական խոժոռ գործելով իր սիրուն դեմքի վրա, պատասխանեց.

— Է՜հ, գրողը տանե նրան, այնտեղ է։

— Դու էլ չե՞ս սիրում էֆենդուն, Ստեփանիկ։

— Նրան ո՞վ է սիրում, որ ես սիրեմ։

Վարդանը մտածեց, որ ամենահարմար ժամանակ էր հանձնել Ստեփանիկին նրա համար բերած ընծան։ Եվ խնդրեց նրան, որ մի փոքր սպասե պարտեզում, մինչև ինքը կգնար և կբերեր։ Նա դիմեց դեպի սրահը, ուր բեռների մեջ դարսված էին նրա ապրանքները և մի քանի րոպեից հետո վերադարձավ, բերելով իր հետ մի կապոց։ Նա կրկին մտավ հովանոցի մեջ, հրավիրելով այնտեղ և Ստեփանիկին։

— Հայրս սպասում է քեզ,— ասաց Ստեփանիկը։

— Շատ չենք ուշանա, նստիր ինձ մոտ, Ստեփանիկ, դեռ ճաշի ժամանակ չէ։ Հիմա ես կտամ քեզ այն բանը, որ բերել եմ քեզ համար։

Ստեփանիկը ուրախացած նստեց նրա մոտ, իսկ Վարդանը սկսեց բաց անել կապոցը։ Նրա մեջ դրած էր մի փոքրիկ արկղիկ, շինված սև փայտից և զարդարած գեղեցիկ նկարներով։ Վարդանը հանեց իր գրպանից բանալին և բաց արեց արկղիկը։ Նրա մեջ դարսած էին զանազան կանացի գործիքներ՝ մկրատ, մատնոց, ասղաման և այլն, բոլորը ոսկեթել շինած և սիրուն կերպով պատրաստած։ Մի կողմում ամրացրած էր փոքրիկ հայելի, իսկ արկղի հատակում կար նվագարան, որը երիտասարդի լարելով սկսեց ածել։ Ստեփանիկը հիացմունքով նայում էր այդ աւարկայի վրա, և նա իր կյանքում առաջին անգամն էր տեսնում մի այդպիսի գեղեցիկ բան։

— Լա՞վն է,— հարցրեց Վարդանը, ուղիղ նրա երեսին նայելով,— ա՛ռ. քեզ եմ տալիս։

Ստեփանիկը, որ սկզբում այնքան ուրախացավ Վարդանի ըն-

ծայով, հանկարծ տխրեց, կարծես մի բան մտաբերեց նա, կարծես նրան շատ դժվար լիներ այդ ընծայի ընդունելը։ Նա հրաժարվեցավ և րոպեական շփոթությունից հետո պատասխանեց.

— Ես ի՞նչ կանեմ մկրատը, մատնոցը և ասղամանը... դրանք աղջկա բաներ են... ինձ համար մի ուրիշ բան պետք է բերեիր... ինձ համար տղայի բաներ պետք է բերեիր... ես աղջիկ չեմ։

Այս խոսքերը արտասանեց նա մի այնպիսի դողդոջուն ձայնով, որ կարծես թե այրում էին նրա նուրբ վարդագույն շրթունքը։

Վարդանը չէր սպասում Ստեփանիկի կողմից մինչև այս աստիճան ծածկամտություն. նա բոլորովին շվարած մնաց, և չկարողանալով զսպել իր հոգեկան վրդովմունքը, ասաց.

— Դու էլ աղջիկ ես, Լալա...

— Ա՜խ, դու իմ անունն էլ իմանում ես...— գոչեց օրիորդը և ընկավ նրա կուրծքի վրա։

Երիտասարդը գրկեց նրան, որ ցած չընկնի։ Եվ Լալան իր սրտի սաստիկ խռովության մեջ, մի քանի անգամ մեղմ և արտասվախառն կերպով արտասանեց այդ խոսքերը. «Ես աղջիկ եմ... այո՛, աղջիկ եմ...»։ Այդ խոստովանությունը առաջին անգամ դուրս պրծավ նրա այնքան տարի փակված շրթունքներից մի օտար տղամարդի մոտ, որին սիրում էր և իր սերը մինչև այսօր հայտնել չէր համարձակվում...

Բայց երիտասարդը և օրիորդը իրանց քաղցր հափշտակության մեջ ամենևին չէին նկատում, որ մի զույգ աչքեր ծառերի միջից նայում էին նրանց վրա և ուրախանում էին։ Դա Սաուան էր, որին կոչեց այստեղ նվագարանի ձայնը։

— «Այժմ Լալան ազատված է...»,— ասաց նա իր մտքում և հեռացավ։

ԺԲ

Մերունի խաչոյի օդայի մեջ արդեն պատրաստ էր ճաշի սեղանը։ Տանուտերը և Թոմաս էֆենդին սպասում էին Վարդանին։ Այնտեղ նստած էին և կապալառուի երկու զափթիաները, որ կառավարությունից տված էին նրան.— երկու անզգամներ, որ ծառայում էին էֆենդու ամեն տեսակ չարագործությունների մեջ։

Ֆ՛ացի դրանցից, օդաչի մեչ ոչ ոք չկար, որովհետև խաչոյի որդիները երբեք չէին համարձակվի սեղանակից լինել, երբ ճաշի էին նստած այնպիսի պատվավոր անձինք։

— Հիմա կգա. այնքան կհաչի, որ հացներս հառամ կանե,— ասաց էֆենդին, խոսելով Վարդանի վրա։

— Նա թեև երբեմն կծու հանաքներ է անում, բայց խիստ բարի սիրտ ունի,— նկատեց տանուտերը։

— Այդ ես էլ գիտեմ, տանուտեր, որ նրա սիրտը չար չէ, բայց բերնումը օձի թույն ունի։ Ամեն մարդու հետ չէ կարելի հանաքներ անել։ Ես որ հազում եմ, մարդիկ դողում են ինձանից։ Պետք է գիտենալ, թե ով է Թոմաս էֆենդին։ Դու խո տեսա՞ր սուլթանի ֆիրմանը։ Բայց ես քեզ մի ուրիշ բան կասեմ։ Արզրումի վալին ինձ միշտ իր ծնկի մոտ էր նստեցնում, տե՛ս եթե չես հավատում, դրանցից հարցրու,—նա ցույց տվեց երկու զափթիանների վրա։

«Աղվեսից վկա ուզեցին, իր պոչը ցույց տվեց»։ Այդ երկու խաբեբաները պատրաստի և երդվյալ վկաներ էին էֆենդու ամեն մի ստախոսությունների համար։

— Մի՞թե ես չեմ հավատում,— պատասխանեց տանուտերը։

Թոմաս էֆենդին զայրացած էր Վարդանի դեմ ոչ միայն նրա համար, որ երիտասարդի առավոտյան խոսքերը վիրավորեցին նրան, այլ ամեն անգամ, երբ նա պատահում էր կապալառուին, սովորություն ուներ նրան խայտառակել։

— Ես,— ասաց կապալառուն,— եթե ուզենամ մի բոպեում աշխարհը տակնուվրա կանեմ, և այդ անպիտանին ցույց կտամ, թե ո՛վ է Թոմաս էֆենդին։

— Ջահիլ է,— խոսեց բարեսիրտ ծերունին,— ջահիլի խոսքը կշեռքի մեչ չեն դնում։ Բայց ես դարձյալ կասեմ ձեզ, որ նա այնքան վատ տղա չէ. որքան դուք կարծում եք։

Այդ միջոցին ներս մտավ Վարդանը, բոլորովին գունաթափ, մտահույզ և լուռ։ Թոմաս էֆենդին, որ բոպե առաջ այնպես բարկացած խոսում էր նրա դեմ, ինչպես ասում են՝ «պոչը քաշեցր», և իր հատուկ շողոքորթությամբ, ասաց նրան.

— Օրհնած, որքա՜ն սպասել տվեցիր ինձ, դու գիտես, որ առանց քեզ մի պատառ հաց անգամ Թոմաս էֆենդին բերանը չի դնի։

— Ես գիտեմ...— պատասխանեց երիտասարդը, և առանց նրա վրա նայելու, գնաց իր տեղը նստեց։

Ճաշի ամբողջ ժամանակը Վարդանը նույնպես շատ քիչ խո-

սեց, խիստ տխուր էր, և կարելի էր մտածել, թե կամ հիվանդ է և կամ մի տեղը ցավում է։ Այդ մշտածիծաղ բնավորությունը այժմ մոայլվել և թխպել էր ամպամած երկնքի նման։ Սերը, որ շատերի մեջ ուրախություն էր և բավականություն է ծնեցնում, որ շատերին խելքից հանում է, շատերի սիրտը լեցնում է մի սրբազան զգացմունքով, և քաղցրացնում է նրանց կյանքի դառնություններ,— սերը տխրեցրել էր այդ մարդուն։ Նա սեղանի մոտ շատ փոքր կերավ, բայց չափազանց խմեց, կարծես թե, գինու բաժակներով աշխատում էր հանգցնել իր սրտի կրակը։

Թոմաս էֆենդին, իր սովորության համեմատ, շատախոսում էր։ Ինչե՞ր ասես չէր պատմում նա իր կյանքից և իր անցյալից։ Եվ նրա բոլոր խոսակցությունների մեջ երևում էր, որ Թոմաս էֆենդին մի նշանավոր մարդ է։ Ներսես պատրիարքը նրան միշտ «որդի» էր կոչում. Խրիմյանին չէր հավանում. որովհետև շատ հասարակ մարդ է և իրան թույլ է տալիս մշեցի և վանեցի համալների հետ «մասլահաթներ» անել. Նուբար փաշան իր նամակների մեջ նրան միշտ գրում է «ազնիվ բարեկամ»։ Թե Բոսֆորի ափերի վրա նա մի պալատ ունի, որ անգլիացիներին վարձով է տված, թե Երուսաղեմի տաճարին նրա պապերը ընծայել են մի մեծ գումար, որի համար ամեն օր ս. Հակոբա վանքում պատարագ են մատուցանում իրանց ազգատոհմի համար, թե իր և Օտյանի մեջ սառնություն ընկավ, պատճառն այն է, որ նա իր աղջիկը ուզում էր տալ, բայց ինքը չուզեց առնել և այլն, և այլն. հազար ու մեկ այս տեսակ առակներ էր պատմում նա, բայց Վարդանը համարյա չէր լսում, իսկ միամիտ տանուտերը հետաքրքրությամբ լսում էր և զարմանում էր։ «Որքա՜ն բախտավոր կլինի իմ Լալան, մտածում էր նա, երբ մի այսպիսի մարդու կինը դառնա, որը Օտյանի աղջիկը չէ առել, որը Բոսֆորի ափերի մոտ պալատ ունի»։

Հետո նա սկսեց խոսել պոլիտիկայից։ Այդ այն քաղաքական հուզմունքների ժամանակն էր, որ Բալկանյան թերակղզու վրա սլավոնական ժողովուրդը աշխատում էր իր արյունով ազատություն ձեռք բերել. Կ. Պոլսում կոնֆերենցիա էր կազմվել նրանց վիճակը տնօրինելու համար, և Միքհադը, այդ երևելի դիպլոմատիկական ձեռնածուն, հրատարակել էր օսմանլուների սահմանադրությունը։ Թոմաս էֆենդին էլ, գյուղական օդայի մեջ նստած, վճռում էր հայոց ազգի ապագան։

Խոսելով սլավոնների «խենթություններին» վրա, որ նրանք համաձակվեցան ապստամբվել մի «բարերար» ազգի դեմ, որպես

թուրքն էր, Թոմաս էֆենդին սկսեց սաստիկ հարձակվել հայերի վրա, հայտնելով, թե հայերի մեջ էլ գտնվում են այնպիսի ախենթներ, որոնք թուրքի լուծը ծանր են համարում և քաղաքական ազատության, ինքնավարության վրա են մտածում։ Նա հայտնեց, թե առանց թուրքերի հայերը մի կորած ժողովուրդ են, թե հայերը իրանք իրանց կառավարել չեն կարող։

Այդ ժամանակ միայն վարդանը չկարողացավ համբերել։ Նա ասաց.

— Ձեզ նմաններին, որ ծծում եք հայի արյունը թուրք կառավարության անկարգություններին շնորհիվ, ձեզ նման մուլթեզիմներին, կապալառուներին, իհարկե, միշտ օգտակար է թուրքը և նրա անարդար ու անիրավ իշխանությունը։ Դուք չրի պտտորության մեջ ձուկ բռնողներ եք. պարզությունը ատելի է ձեզ։ Դուք խավար եք սիրում, որովհետև գողերը ատում են լույսը։

— Պարո՛ն,— ձայն տվեց կապալառուն,— մտածի՛ր, որ քեզ մոտ երկու զափթիաներ են նստած։

— Այդ զափթիաներով դու վախեցրու այն խեղճ և ողորմելի գյուղացիներին, որոնք այն աստիճան տխմար են, որ հավատում են, թե դու Բոսֆորի վրա պալատներ ունես, թե դու Օտյանի աղջիկը չառեցիր, կամ ս. Հակոբա տաճարում ամեն օր քո հոգու համար պատարագ են մատուցանում... Անե՛ծք, միայն անեծքի արժանի են ձեզպիսինները... Դո՛ւք եք հայի տունը քանդողները. սկսյալ գյուղական չնչին մուլթեզիմից, որի ներկայացուցչուհին եւ դու, մինչև Բարձր Դռան այն խոշոր ամիրաները, որոնք իրանց շահերի համար իրանց ազգի շահերը վաճառում են...

Թոմաս էֆենդին բարկանալ չգիտեր, այսինքն՝ կամենում եմ ասել, որ նա բարկանում էր այն ժամանակ միայն, երբ տեսնում էր, որ իր հակառակորդը իր ատամների հարմար մարդ է, որին կարող է գզգզել, կարող է ուզածին պես միսը ծամել։ Բայց նա Վարդանին վաղուց ճանաչում էր, այս պատճառով, իր անզգույշ սխալը ուղղելու համար նա աշխատեց բանին կատակի ձև տալ, ասելով.

— Տեսնում եմ, որ գինին շատ քունդ էր. օրհնած, ինչո՞ւ ես այսքան խմում, երբ խմելու շնորհք չունես։

Վարդանը խեթ աչքով նայեց նրա երեսին և ոչինչ չպատասխանեց։ Նրա երեսի վրա կարելի էր նշմարել զզվանք միայն դեպի այդ ցած շողոքորթը։

Ներսունին նույնպես լուռ էր. նա զգում էր Վարդանի խոսքերի

ճշմարտությունը, բայց միևնույն ժամանակ չէր հավանում նրա համարձակությանը, մտածելով, որ մի պաշտոնական մարդու հետ անվայելուչ էր այսպես խոսնել։ Այդ պատճառով նա շատ ուրախ եղավ, երբ ճաշը վերջացավ, բայց չէր սպասում, որ մի նոր խռովություն ևս պիտի ծագե։

Ճաշելուց հետո իսկույն զահվեհ տվեցին. տեղային սովորության համեմատ, առանց շաքարի։ Թոմաս էֆենդին պատվիրած էր, որ ամեն անգամ, երբ ինքը այս տանը զահվե խմելու լինի, պետք է նրանից հետո ծխելու չիբուխը Ստեփանիկը պատրաստե, «որովհետև Ստեփանիկի ձեռքով պատրաստած չիբուխը ավելի համով է լինում», ասում էր նա։ Մի զարմանալի գաղտնիք կար այս խեղճ պատանու ճակատագրի մեջ։ Ֆաթմահ-բեկը Խաչոյի տանը հյուր եղած ժամանակը պահանջում էր նրա ձեռքից զահվե ընդունել, ասելով, թե «շատ համով է լինում», իսկ Թոմաս էֆենդին նույն մտքով չիբուխ էր պատրաստել տալիս։ Գոնե քուրդ բեկը գիտեր Ստեփանիկի աղջիկ լինելը և սիրում էր նրան, բայց հայ էֆենդին նույնպես գիտե՞ր այդ գաղտնիքը, նույնպես սիրո՞ւմ էր նրան, որ նրա ձեռքով պատրաստած չիբուխը համով էր լինում...

Երբ Ստեփանիկը տաճկական երկար չիբուխը ներս բերեց, և մոտեցավ, կամենում էր տալ էֆենդուն, Վարդանը բոլորովին գժվեցավ։ Նրան հայտնի էր այդ թուրքական սովորության կեղտոտ նշանակությունը, այս պատճառով նա խլեց պատանու ձեռքից չիբուխը, և դուրս ձգելով օդայի պատուհանից, ասաց նրան.

— Հեռացի՛ր, Ստեփանիկ։

Պատանին շվարած դուրս գնաց։

Կարծես չիբուխը էֆենդու գլխին զարկեցին. նա կատաղեցավ։

— Այդպիսի հանաքներ ես չեմ սիրում,— ասաց նա,— դու անպատվում ես ինձ։

— Քեզ նման մարդիկ պատվի վրա խոսելու իրավունք չունեն։

— Ե՞ս, ե՞ն, այս ամբողջ գավառի մուլթեզիմը,— գոռաց կապալառուն։

— Այո՛, դուն, այս ամբողջ գավառի ավազակը։

Կապալառուն մի քանի շարժումներ գործեց, ցույց տալով, թե ուզում է տեղից վեր կենալ։

— Մի՛ շարժվիր, եթե ոչ շան նման կսատկացնեմ,— ասաց Վարդանը, ձեռքը տանելով դեպի իր սուրը։

Ջափթիաներից մեկը մեջ մտավ.

— Իզուր եք բարկանում, պարոն, էֆենդին ձեզ խո մի վատ բան չասեց։

Վարդանը, առանց նրա վրա ուշադրություն դարձնելու, կըրկին դիմեց կապալառուին, ասելով.

— Լի՛րբ, սովորել եք թուրքերի նման ամեն հայի տուն մըտնել, նրա սեղանը լափել, նրա գինին լակել և նրա հարսին, աղչըկան, չահել տղային անարժան ծառայություններ անել տալ։ Լի՛րբ...

Մերունի տանուտերը մնացել էր քարացած, նրա բերանը փակվել էր, իսկ երբեմն երեսը խաչակնքում էր և աստուծո անունն էր տալիս, որ չարը խափանվի։

Բայց էֆենդին որքան պոռոտախոս էր, որքան պարծենկոտ էր և որքան փքված սպառնալիքներ կարդալ գիտեր, այնքան էլ աղվեսի նման երկչոտ էր։ Նկատելով ռուսաստանցի երիտասարդի վայրենի կատաղությունը, հասկացավ, որ նրա հետ չէր կարելի վարվել, որպես վարվում են Ալաշկերտի հայ գյուղացու հետ. նա իր մոտ սուր ուներ և մոսկովների թագավորի հպատակն էր։ Այս պատճառով, իր «փասափուսեն» հավաքելով, խիստ մեղմ ձայնով ասաց.

— Աստված էլ գիտե, որ ես թուրքերի սովորություններին չեմ հետևում։ Դու իզուր զրպարտում ես ինձ, Վարդան։

Վարդանը պատասխանեց առաջվա խռովված ձայնով.

— Ե՞ս եմ զրպարտում... քե՞զ, որ թուրքերի մոտ նամազ ես անում, իսկ հայոց եկեղեցու սեղանի վրա պատարագ ես մատուցել տալիս ոամիկների համակրությունը գրավելու համար... քե՞զ, որ բոլոր թուրքերի մոտ ասում ես, թե բոլոր հայերը «գալուրներ» են, իսկ հայերի մոտ հայհոյում ես նրանց... քե՞զ, որ թուրքերի կառավարության առջև մատնում ես ամեն մի աղնիվ և իր ազգի շահերը մտածող հային... քե՞զ, որ ավազակների հետ ընկերանում ես և դատարանների առջև սուտ վկայություն ես տալիս, թե հայերը անիրավացի են բողոքում իրանց հարստահարությունների մասին... քե՞զ, որ տասը տեղ պսակվել ես, կին ես առել, քո կնիկները թողել ես և այստեղ կրկին ուզում ես ամուսնանալ... Դո՞ւ չես հետևում թուրքերի սովորությանը... Բայց ես կասեմ, որ թուրքը հազարապատիկ ազնիվ մարդ է, քան քեզ նման հայը, որովհետև դու ոչ հայ ես և ոչ թուրք...

Վերջին խոսքը, թե էֆենդին տասը տեղ պսակվել է և այստեղ կրկին ուզում է ամուսնանալ,— կայծակի նման հարվածեց խեղճ

ծերունի Խաչոյին։ Ախար նա իր լալային ուզում էր տալ այդ մարդուն, որ Կ. Պոլսում ամիրա ազգականներ ուներ, որ Բոսֆորի ափերի մոտ պալատ ուներ, որ Օտյանի աղջիկը չէր առել... «Ոչ, ոչ, մտածեց նա, Վարդանը զրպարտում է նրան. Թոմաս էֆենդին խաբեբա մարդ չէ»...

Վարդանը իր սրտի բոլոր մաղձը դուրս թափելուց հետո դուրս գնաց։ Նրա բացակայության ժամանակ էֆենդու լեզուն բացվեցավ.

— Ես անպատճառ կգրեմ սուլթանին,— ասաց նա մի առանձին նշանակություն տալով իր խոսքերին,— ես ռուսաց թագավորին էլ կգրեմ, և անպատճառ այդ անպիտանին Սիբիր կորցնել կտամ... Թոմաս էֆենդու հետ այս տեսակ հանաքներ անել չէ կարելի... «էշին մինչև չծեծես, իր չափը չի ճանաչի»...

Թոմաս էֆենդին սովորություն ուներ միշտ մեծ մարդերի անունով սպառնալիքներ կարդալ, և ցույց տալ թե ինքը նրանց հետ հարաբերություններ ունի, և ինչ որ կամենա, կարող է կատարել։ Ծերունի Խաչոն, թեև հիմար մարդ չէր, բայց այնքան շատ հարվածներ էր կերել այս տեսակ մանր էֆենդիներից, որ մյուս գյուղացիների նման ինքն էլ հավատում էր, թե նրանք ինչ որ կամենան, կարող են կատարել։ Այս պատճառով, լսելով էֆենդու վերջին խոսքերը, թե նա Վարդանին Սիբիր կորցնել կտա, վեր կացավ, և կապալառուի ծնկները գրկելով, արտասուքը աչքերում սկսեց աղաչել.

— Ի սեր աստուծո, մի՛ կորցնեք նրան, իմ ալևոր գլխին բաշխեցեք, դուք գիտեք, որ նա խեղճ է...

Էֆենդին առժամանակյա մտածությունից հետո պատասխանեց.

— Քեզ եմ բաշխում, ծերունի, որովհետև քո տան հացը կերել եմ։

ԺԲ

Փորձանքը խումբերով է գալիս, երբ կամենում է խավարացնել մի խաղաղ ընտանիքի բարօրությունը։ Ամեն կողմից դժբախտությունը սկսել էր պաշարել ծերունի Խաչոյի տունը. ամեն կողմից սպառնում էին նրան զանազան տեսակ վտանգներ։

Վարդանի կռիվը Թոմաս էֆենդու հետ ծանր տպավորություն

գործեց ամբողջ ընտանիքի վրա։ Տանեցիներից ոմանք խոսում էին և ծիծաղում էին էֆենդու երկչոտության վրա և գովասանում էին Վարդանին, իսկ ոմանք մեղադրում էին նրան, ասելով, որ նա խենթ է և իր լեզուն պահել չգիտե։ Առավել զայրացած էին Վարդանի դեմ Խաչոյի որդիներից մի քանիսը, Օհանը և Հակոն։ Նրանք ասում էին, թե ի՞նչպես կարելի է կառավարության մարդուն այնպես խայտառակել։ Կառավարության մարդը ոչ միայն իր պաշտոնական պարտականության ժամանակ, այլև մասնավոր կյանքի մեջ, նրանց կարծիքով, պաշտոնական նշանակություն ուներ, նրան հակառակել անկարելի էր։

Ոչ սակավ անհանգիստ էր և Ծերունի տանուտերը։ Նա թեև չէր մեղադրում Վարդանին, բայց որքան էլ իրավացի լիներ նա, այսուամենայնիվ, նրա վարմունքը էֆենդու վերաբերությամբ անպատշաճ էր համարում։ Ծերունի Խաչոն լավ էր ճանաչում էֆենդու հոգին. այդ հին չարագործը պիտի աշխատեր վնասել Վարդանին, և եթե վնասել չկարողանար, նրան շատ հեշտ էր իր վրեժխնդրությունը թափել խիղճ ծերունու տան վրա։ Կապալառուն օրինավոր պատճառներ ուներ մատնելու տանուտերին կառավարության առջև, նրա համար, որ իր տանը ընդունում էր Վարդանի նման նշանավոր կանտրաբանդիստին։

Մյուս կողմից, Ծերունի Խաչոն զրկվում էր մի մեծ հույսից։ Նրա մտատանջությանը չափ չկար, սկսյալ այն րոպեից, երբ լսեց Վարդանի բերնից, թե Թոմաս էֆենդին մի քանի անգամ ամուսնացած է եղել և զանազան տեղերում կնիկներ է թողել։ Այդ մարդու համար էր նշանակել նա իր Լալային, հիմա նրա բոլոր հույսերը ոչնչացան։ Բայց ինչո՞վ և ո՞րպես կարելի էր ստուգել, թե Վարդանը ուղիղ էր ասում։ Թեև Ծերունին նրան ստախոս չէր համարում, բայց ո՞վ է իմանում, կռվի մեջ հայտնված ամեն ճըշմարտություն կասկածավոր է թվում։

Իսկ այդ գարշելի և անամոթ կապալառուի ի՞նչն էր գրավում Ծերունի Խաչոյին, որ ցանկանում էր իր սիրելի աղջկա բախտը կապել մի այնպիսի խարխլայի հետ։ Ծերունին գիտեր, որ նա մի անգութ, անխիղճ և ցած հարստահարիչ է, թե նրա համար ոչինչ սուրբ բան չկար, թե նա պատրաստ էր իր շահերին ամեն բան զոհել։ Այսուամենայնիվ, Ծերունին ամեն բան մոռանում էր, երբ իր աչքի առջև տեսնում էր իշխանություն։ Նա մի հին նախապաշարմունքով միշտ պատրաստ էր խոնարհվել մեծերի առջև։ Նրա կարծիքով, արքունի մուլթեզիմի, այդ փոքրիկ պաշտոնական մարդու

մունդիրի մեջ ծածկվում, անհայտանում և ոչնչանում էին ամեն տեսակ անազնվություններ։ Պաշտոնը սրբում էր կեղտերը։

Այս պատճառով ծերունի Խաչոյին խիստ հրապուրիչ էր ունենալ էֆենդու նման մի փեսա, որ բարձր էր հասարակ ամբոխից, որի առջև բոլորը խոնարհվում էին։ Ծերունին որքան էլ պարզ և արդարամիտ մարդ լիներ, բայց որպես տանուտեր, որպես մի ամբողջ գյուղի գլխավորը, ուներ իր փոքրիկ փառասիրությունները։ Նա դժվար կհամաձայնվեր իր աղջիկը տալ մի հասարակ գյուղացու, մանավանդ երբ այնպիսի խորհրդավոր պայմանների մեջ էր պահել և մեծացրել նրան։ Թոմաս էֆենդու ընտրության մեջ նա ուներ մի ուրիշ գործնական նպատակ ևս։ Ինքը որպես տանուտեր, անդադար հարաբերություններ ունենալով տեղային կառավարության հետ, էֆենդին կարող էր շատ դժվարությունների մեջ օգնել նրան։ Իսկ այժմ նրա հույսերը միանգամով ոչնչացավ...

Այդ բոլորի հետ, եթե նրան հայտնի լիներ, թե ի՞նչ վիճակ է սպասում իր սիրելի Լալային քուրդ Ֆաթթահ-բեկի կողմից, այն ժամանակ գուցե գերեզմանը միայն կարող կլիներ վերջ դնել խեղճ ծերունու ցավերին։ Բայց որդիները դեռ նրան ոչինչ չէին հայտնել։ Այդ գաղտնիքի կսկիծը ցեցի նման ուտում և մաշում էր նրա որդիների, մանավանդ Հայրապետի և Ապոյի սրտերը միայն, որոնք, իրանց եղբայրների հետ ունեցած անհաջող խորհուրդից հետո, չգիտեին, թե ի՞նչ պետք էր անել իրանց քրոջը կորուստից ազատ պահելու համար։ Ի՞նչ կլիներ խեղճ Լալայի վիճակը, երբ քուրդ բեկը կհափշտակեր, կտաներ նրան հոր տնից. կարո՞ղ էր նա մահմեդականի կին լինել, թե իր քույր Սոնայի նման իր կյանքի դառնությունները կվերջացներ անձնասպանությամբ...

Այդ բոլոր մտատանջությունները, այդ բոլոր տխուր թախիծները Լալայի համար էին, բայց նա միայն էր, որ այն ժամանակ իրան ուրախ էր զգում և իրան բախտավոր էր համարում։ Իր սիրած տղամարդի ձեռքից խորհրդավոր արկղիկը ընդունելուց հետո, այժմ, կարծես, նրա այրական հագուստը այրում լիներ նրա մարմինը։ Նա աղջիկ էր, ցանկանում էր աղջկա նման հագնվել, ցանկանում էր կին լինել... Նա դեռ զգում էր իր շրթունքի վրա Վարդանի ջերմ համբույրները, և նրա ականջներին դեռ զարկում էին երիտասարդի քաղցր խոսքերը։ Բայց սկսյալ այն րոպեից, երբ նա իր աչքով տեսավ Վարդանի հաղթությունը էֆենդու դեմ, մի մարդու դեմ, որի առջև դողում էր ամբողջ գավառը,— Վարդանի նշանակությունը ավելի բարձրացավ օրիորդի աչքում։ Չգիտեմ ի՞նչու

կնիկները սիրում են տղամարդի մեջ տեսնել մեծություն, գերազանցություն և զորություն անհամեմատ առավելություն։ Նրանք հիանում են, երբ տղամարդի մեջ նկատում են մի հատկություն, որ բարձր էր կանացի ուժից։ Վարդանը պաշտելի դարձավ Լալային, երբ իր զորության ներքո ճնշեց, ոչնչացրեց հպարտ կապալառուին, որին Լալան բոլոր սրտով ատում էր։ Լալային շատ անգամ պատահել էր համբերել այդ անամոթի լրբություններին, և ամեն անգամ, երբ նա իր հոր տունն էր գալիս, նա միշտ աշխատում էր փախչել և թաքնվել նրանից, բայց հայրը դարձյալ կանչել էր տալիս նրան, որ էֆենդու համար չիբուխ պատրաստե, որովհետև նրա ձեռքով պատրաստված չիբուխը համով էր լինում...

Լալան օդայի մեջ տեսած և լսած բոլոր բաները պատմեց իր երեց եղբորը՝ Հայրապետին, թե որպես վարվեցավ Վարդանը էֆենդու հետ։

— Շա՛տ լավ է արել,— պատասխանեց Հայրապետը,— պետք է սատկացներ այն գարշելիին։ սովորե՞լ է խեղճ գյուղացիներին տանջել, կարծում է, թե ամեն մարդ նրանց նման կլինի։

Լալան պատրաստվում էր իր եղբոր պարանոցին փաթաթվել և նրա առչև բաց անել իր սիրտը, բոլորը պատմել նրան, թե ինքը սիրում է, վաղուց սիրում էր Վարդանին, և խնդրել, որ նա այդ մասին խոսե իր հոր հետ։ Բայց Հայրապետը շուտով տանից դուրս գնաց, կարծես մի շատ հարկավոր գործ դրսում սպասում էր նրան։

Նրա կինը՝ Սառան այսօր պետք է տեսություն ունենար Ֆաթքհո-բեկի կնոջ՝ Խուրշիդի հետ։ Վաղ առավոտյան հայտնվեցավ Ջավոն և ասաց, թե իր տիկինը ուխտագնացության պատրվակով պիտի գա Օ... գյուղին մերձավոր հին մատուռի մեջ մատաղ կլտրելու, որովհետև նրա փոքրիկ որդին հազում էր, և նշանակել է այնտեղ տեսություն Սառայի հետ։ Այդ մատուռը հավասար կերպով պաշտվում էր թե՛ քրդերից և թե հայերից։ Սառան շատ ուրախացավ, երբ տեսավ, որ Խուրշիդը կատարել է նրա ցանկությունը, որովհետև նա ինքը առաջուց Ջավոյի միջոցով խնդրել էր այդ տեսության մասին։

Բաժանվելով Լալայից Հայրապետը շտապում էր գնալ, տեսնել, թե ի՛նչ եղավ տեսության հետևանքը։ Նա դուրս եկավ գյուղից, և կես ճանապարհի վրա նստած, մի ահագին ժայռի հովանու ներքև անհամբերությամբ սպասում էր Սառային, որ մատուռից պիտի վերադառնար նույն ճանապարհով։

Խիստ հետաքրքիր տեսարան էր ներկայացնում այն տեղը, ուր նստած էր Հայրապետը։ Դա մի լեռան ստորոտ էր, որ ծածկված էր ժայռերի բեկորներով, որոնք ժամանակի խորտակիչ ձեռքով չարդուփշուր եղել և թափվել էին ցած։ Նրա շրջակայքը պատած էր վայրինի մացառներով և զանազան տեսակ թփերով, որոնց միջից տեղ-տեղ բարձրանում էին ծառեր։ Հայրապետի ուշադրությունը գրավեց մի խնձորենի. Նա տեսավ, որ ժիժ[1] փաթաթվել էր նրա բունին, վեր էր բարձրացել և աճելով դեպի ամեն կողմը տարածել էր իր օձի նման ոլորուն ոստերը։ Նա, կարծես, աշխատում էր իր ծանրության ներքո ճնշել, խեղդել, մաշել և միանգամից կլանել խեղճ խնձորենուն, որի վերին ճյուղերը արդեն գոսացել, տերևներից զրկվել և չորացել էին... Լինում են րոպեներ, որ հասարակ մարդն անգամ փիլիսոփա է դառնում։ «Ահա՛ մի գեղեցիկ օրինակ, մտածում էր Հայրապետը, ահա մի վայրենի բույս, որ ինքը չէ գործում, չէ աշխատում, մայր հողի մեջ արմատներ չունի, այլ իր ճանկերի մեջ հափշտակելով մի ավելի քաղաքակրթված և պըտղատու բույսին, ձրի կերակրվում է նրա հաշվով, ագահությամբ ծծում է նրա հյութը, և վերջապես սպառելով նրա կենսական ուժերը, սպանում է նրան... Միթե այսպես չէ՞ վարվում մեզ հետ քուրդը, միթե նա էլ մի այսպիսի ժիժք չէ՞, որ ապրում է խեղճ հայի հաշվով»։

Հայրապետը զգայուն մարդ էր և բավական պարզ հասկացողություններ ուներ։ Ո՞րտեղից նա սեփականեց իրան այդ հասկացողությունները։ Իհարկե, եթե նա իր հայրենի աշխարհի հորիզոնից մի անգամ ևս ոտքը դուրս դրած չլիներ, անտարակույս, կմեծանար, կզարգանար նույն սահմանափակ նախապաշարմունքներով, որպես էին նրա հայրենակիցները։ Բայց բախտը ուրիշ կերպ տնօրինեց նրա կյանքը։ Նա իր երիտասարդությունը անց էր կացրել օտար աշխարհներում։ Դեռ պատանի հասակում Հայրապետը, չգիտեմ ինչ պատճառով անբավականություն ունեցավ հոր հետ, և որպես այդ շատ անգամ պատահում է գավառներում, թողեց հոր տունը և սկսեց թափառել երկրե երկիր։ Ճակատագիրը նրան ձգեց Կ. Պոլսի մեջ, որ ներկայացնում է Եվրոպայի և Ասիայի հանդույցը։ Այստեղ անցավ նա կյանքի զանազան շրջաններից, և թեև մի

---

[1] Ժիժքը պատատուկների կամ պարազիտների մի տեսակն է. պարազիտները կերակրվում են օտար բույսերի հյութով։

հիմնավոր բան չսովորեցավ, բայց սեփականեց շատ լուսավոր գաղափարներ, որ ծանոթ չեն հասարակ գյուղացուն։

Հայրապետը երկար նստած այն քարաժայռի հովանու ներքո, սպասում էր կնոջը։ Արևը մոտ էր մայր մտնելու և նրա վերջին ճառագայթները գեղեցիկ կերպով լուսավորում էին լեռների գագաթները։

Վերջապես հայտնվեցավ Սառան։ Հայրապետը հեռվից նշմարեց նրա պայծառ դեմքը, որով նախագուշակեց, թե կինը բերում էր ուրախալի լուրեր։

— Տղա՞ է, թե աղչիկ,— հարցրեց Հայրապետը հեռվից։

— Տղա է,— պատասխանեց կինը ժպտալով, և նստեց ամուսնի մոտ, որովհետև շատ հոգնած էր։

Այդ ռամկական հարց ու պատասխանը նշանակում էր, թե ծնունդը, որ սեռին է պատկանում, այսինքն՝ տեսության հետևանքը ուրախալի է, թե տխուր, որովհետև գյուղացու հասկացողությամբ տղան ուրախություն է նշանակում, իսկ աղչիկը տխրություն։

Սառան սրբեց ճակատի քրտինքը, մի փոքր շունչ առեց, հանգըստացավ, և ապա սկսեց պատմել, թե ինչ խոսեց և ինչ լսեց քուրդ տիկնոջից։ Նրա պատմության բովանդակությունը այս էր— Խուրշիդը հայտնել էր, թե բեկը այժմ շատ չէ մտածում Ստեփանիկի մասին, թե նա զբաղված է այնպիսի ծանր հոգսերով, որ առժամանակ գոնե նրան մոռանալ են տվել Ստեփանիկի սերը։ Նա ասել էր, թե բեկը հրահանգներ է ստացել Արզրումի վալիից և այժմ ինչ որ պատրաստություններ է տեսնում,— իր ցեղի տղամարդերի անձնահամարն է հաշվում, նրանց զենքեր է բաժանում, փող է տալիս, որ իրանց համար ձիաներ առնեն, հագուստ պատրաստեն և այլն։— Բայց թե ի՞նչ ձեռնարկության համար են այդ պատրաստությունները, ինքը Խուրշիդը չգիտե։ Միայն նա դարձյալ խորհուրդ է տալիս, որ Ստեփանիկին կամ մի հեռու տեղ փախցնեն և կամ շուտով մի մարդու հետ ամուսնացնեն, որովհետև ինքը հաստատ գիտե, որ բեկը վերջ ի վերջո կկատարև իր մտադրությունը խեղճ աղչկա մասին։ «Թեև, ավելացրել էր տիկինը, ես այդ մասին խոսել եմ իմ հոր հետ, թեև իմ հայրը խոստացավ ամեն դնել բեկի կրքերին, բայց ինքը, Խուրշիդը, շատ չէ հավատում բեկի խոստումներին, և գուցե գործը այն հետևանքը կունենա, որ ինքը ստիպված կլինի թողնել իր ամուսնի տունը և բաժանվել նրանից»։

Հայրապետը խորին ուշադրությամբ լսում էր Սառայի պատմությունը, երբ վերջացրեց, նա ասաց.

— Դրանով վտանգը չէ կարելի անցած համարել։ Այս բոլոր պատմության մեջ միայն մի ուրախալի բան կա, այն է, որ գործը կհետաձգվի և մենք ժամանակ կվաստակենք Լալայի վիճակը տնօրինելու համար։

— Ես էլ այսպես եմ մտածում,— պատասխանեց Սառան։

— Ուրեմն ի՞նչ պետք է անել,— հարցրեց Հայրապետը։

— Ուրիշ ճար չկա, պետք է Լալային մեկի հետ պսակել։

— Այդ բոլորովին չի ազատի նրան։ Բեկը կարող է պսակված կինն էլ ամուսնի գրկից դուրս քաշել և տանել։

— Պետք է մի այնպիսի մարդու հետ պսակել, որ Լալային այստեղ չպահե, այլ վեր առնե և տանե մի ուրիշ երկիր,— ասաց Սառան։

— Շատ գեղեցիկ միտք է,— պատասխանեց Հայրապետը,— բայց ո՞րտեղից կարելի է գտնել մի այսպիսի մարդ։ Դու գիտես, որ մեր գյուղացիներից ոչ մեկը չի հանձն առնի մի այսպիսի ամուսնություն, նրա համար, որ կվախենա և կմտածե, եթե Լալային տանելու լինի մի ուրիշ երկիր, այն ժամանակ բեկը տունը կրակ կտա և նրա բոլոր ազգականներին սրից կանցկացնե։ Ո՞վ է այն մարդը, որ հանձն առնե այս տեսակ զոհաբերություններ։

— Մարդը պատրաստ է,— պատասխանեց Սառան ուրախ ձայնով։

— Ո՞վ է։

— Վարդանը։

Հայրապետի տխուր դեմքը ընդունեց խիստ ուրախ արտահայտություն, երբ Սառան սկսեց պատմել նրան, իր այն օրվա տեսածը տան պարտեզի ծառերի մեջ, թե ո՛րպես Վարդանը և Լալան գրկախառնվել էին միմյանց հետ, համբուրվում էին և խոստանում էին միմյանց մշտական սեր։

— Այդ լավ է,— ասաց Հայրապետը,— Վարդանը, միայն Վարդանը կարող է ազատել Լալային։

Արևը արդեն մայր էր մտել։ Երկու ամուսինները վեր կացան և սկսեցին շտապել դեպի տուն։ Ճանապարհին Հայրապետը մտածում էր այն բանի վրա, թե ի՞նչ պատրաստություններ է տեսնում բեկը, ի՞նչու համար է նա զենքեր բաժանում։ Միթե այդ մի սարսափելի ձեռնարկության նախապատրաստություն չէ՞ր...

ԺԷ

Բոլորովին մութն էր, երբ Հայրապետը և Սառան վերադարձան տուն։ Նրանք խմացան, որ Թոմաս էֆենդին Վարդանի հետ ունեցած անբավականությունից հետո դժգոհությամբ հեռացել էր իրանց տնից, և ծերունի Խաչոն այդ մասին շատ անհանգիստ էր, վախենալով, մի գուցե կապալառուն իրանց համար մի շար որոգայթ լարե։

Բայց Վարդանը, չնայելով իր դյուրաբորբոք և դյուրագրգիռ բնավորությանը, այնքան անքաղաքավարի չէր, որ իզուր տեղը անպատվեր մեկին։ Նա համարում էր էֆենդուն մի գարշելի մարդ, որ Թուրք կառավարության ներկայացուցիչների ձեռքում գործիք դարձած, ծծում էր իր համազգիների արյունը, հարստահարում էր և աղքատացնում էր նրանց։ Բացի դրանից, նրան հայտնի էր կապալառուի անցյալը։ Այդ մոլաշրջիկ խաբեբան մինչուն պաշտոնով եղել էր Հայաստանի շատ կողմերում, և իրավ, շատ տեղերում պսակվել էր, կնիկներին թողել էր և շատ տեղերում յանելից հանել էր անմեղ աղչիկներին։ Այժմ միևնույն կեղտոտ նպատակներն ուներ և լալայի վերաբերությամբ, և օգուտ քաղելով նրա հոր միամտությունից, կամենում էր մի զզվելի դեր խաղալ։ Այդ, իհարկե, տանել չէր կարող Վարդանը, մանավանդ մի աղչկա վերաբերությամբ, որին ինքը սիրում էր։

Բայց էֆենդու շուտափույթ կերպով ծերունի Խաչոյի տնից հեռանալու պատճառը միայն այն չէր, որ նա անբավականություն ունեցավ Վարդանի հետ և չկամեցավ մյուս անգամ տեսնել նրա երեսը։ էֆենդին բավական համբերող էր դեպի վիրավորանքները. նա վաղուց սովորել էր լռությամբ տանել դրանից ավելի խիստ անարգանքներ։ Բայց նա այսօր մի առանձին սուրհանդակի ձեռքով թուղթ ստացավ, որով հրամայում էին նրան հավաքել իր ձեռքի տակ գտնված արքունի ցցրեննները և գարիները առանձին ամբարներում, և բնավ չծախել, որովհետև կառավարությանը պետք էին։ Կարծես, մի բան գաղտնի կերպով պատրաստվում էր. այստեղ՝ պաշար, իսկ այնտեղ, Ֆաքիհ-բեկի բանակի մեջ՝ զենքեր...

Երբ տանը հյուր կար, ծերունի Խաչոն միշտ օդայի մեջ էր անցկացնում և իր հյուրի մոտից չէր հեռանում։ Վարդանին իսկապես հյուրի տեղ չէին գնում. նա տան տղա էր։ Բայց Թոմաս էֆենդու գնալուց հետո նրա տանը հայտնվեցավ մի նոր հյուր։ Դա մի

Երիտասարդ էր նիհար և գունաթափ դեմքով, և թույլ, ավելի քննքուշ կազմվածքով,— մի երիտասարդ, որի արտաքին կերպարանքը մտածել էր տալիս, թե երկար տարիներ մաշվել և թառամել էր դպրոցների նստարանի վրա։ Ի՞նչ կոչումի և ի՞նչ պարապմունքի մարդ էր դա, հայտնի չէր, միայն այսքանը հայտնի էր, որ պոլսեցի է, հայ է, և ծերունի Խաչոն պարտ էր համարում հարգել մայրաքաղաքից եկած հային։ Բացի ճանապարհորդական խուրջինից նա իր հետ ուրիշ ոչինչ չուներ, և կիսամաշ եվրոպական հագուստը ցույց էր տալիս, որ աղքատ մեկը պետք է լինի։ Նրա բերող չարվադարը ձգեց նրան գյուղի մեջ և հեռացավ։ Նա ման էր գալիս, որ իր համար կիշերելու օթևան գտնե, երբ հանդիպեց Վարդանին։ Ասում են, սրտերի մեջ մի գաղտնի ճանապարհ կա։ Այդ երկու երիտասարդները կարճ խոսակցությունից հետո մտերմացան, և որպես մի գաղտնի աղանդի պատկանող երկու անդամներ, առանց նախապես միմյանց հետ ծանոթ լինելու, եղբայրական ձեռք մեկնեցին միմյանց։ Վարդանը նրան վեր առավ և բերեց ծերունի Խաչոյի տունը։

Նոր հյուրը իրան կոչում էր Մինքայել Դուդուկչյան։ Որպես տաճկաստանցոց բոլոր տոհմանունները առած են լինում հոր կամ պապի արհեստից, պարոնի հայրն էլ դուդուկներ է շինելիս եղել, այսինքն՝ մի տեսակ շվիներ, որ երեխաները ածում են։ Իսկապես ծերունի Խաչոյին շատ դուր չեկավ ոչ նրա տոհմանունը, որ դժվարությամբ էր արտասանում, ոչ նրա հիվանդոտ և գունաթափ դեմքը, ոչ նրա անհանգիստ աչքերը իրանց տենդային փայլով և ոչ էլ նրա մթին ու ծածկամիտ բնավորությունը, որ իսկույն կասկած էր հարուցանում։ Բայց Վարդանը ծածուկ ասել էր ծերունուն, թե «լավ տղա է, երբ ճանաչես, կսիրես դրանց»։

Մտնելով ծերունի Խաչոյի տունը, անծանոթ հյուրը միայն մի բան հարցրեց Վարդանից.

— Կարելի՞ է հավատալ դրանց...

— Կարելի է...— պատասխանեց Վարդանը։

Երբ օդայի մեջ ճրագը վառվեցավ, գյուղական սովորության համեմատ, իսկույն ընթրիք տվեցին։ Այս գիշեր սեղանակից էին ծերունի հոր հետ նրա բոլոր վեց որդիները, որովհետև Թոմաս էֆենդին այնտեղ չէր, և մի ուրիշ բարձրաստիճան հյուր չկար, որի պատճառով որդիները հավարձակություն չունենային սեղան նստելու։ Վարդանը տան տղա էր համարվում, իսկ նոր հյուրի վրա

նայում էին արդեն մի մարդու վրա, որ այնքանով ևս գոհ պետք է լիներ, որ այս գիշեր կուշտ փորով հաց էր ուտելու։

Ընթրիքի ժամանակ խիստ տխուր անցավ։ Վարդանը և նոր հյուրը համարյա չէին խոսում։ Իսկ Յերունին նույնպես խիստ հավիվ անգամ խոսք էր փոխում իր որդիների հետ։ Սեղանակիցների սրտերը լցված էին զանազան տեսակ, միմյանցից տարբեր ցավերով։

Յերունին կապալառուի վրա էր մտածում, թե նա դժգոհությամբ հեռացավ իր տնից։ Հայրապետը զբաղված էր քուրդ բեկով և Լալայի վիճակով. նա կրկին միտքն էր բերում Սառայի պատմությունը և մտածում էր, թե ի՞նչ պետք է անել։ Յերունու մյուս որդիները մտածում էին իրանց մշակութիւնների վրա, թե առավոտյան ով ի՞նչ գործ պետք է կատարե։ Վարդանի գլխի մեջ պտտվում էր Լալայի գեղեցիկ ուրվականը։ Իսկ նոր հյուրը, աստված գիտե, թե ինչ բանի վրա էր մտածում...

Երբ սեղանը հավաքեցին, Ստեփանիկը բերեց իբրիղը[1] և լագանը, իր ձեռքով ջուր ածեց, և տեղային սովորության համեմատ, նրանք լվացին իրենց ձեռքերը, գոհացան և փառք տվին աստծուն։ Յերունին սկսեց ծխել իր երկայն չիբուխը, իսկ պարոն Դուդուկչյանը հանեց իր ծոցից մի գեղեցիկ պորտսիգար, որ ամենևին չէր համապատասխանում նրա հնամաշ հագուստին, և դուրս բերելով նրա միջից մի թանկագին սիգար, երկար եղունգներովը ծայրը կտրեց, և սկսեց ծխել։ Փոքրիկ սենյակը լցվեցավ հավանյան ծխախոտի անուշահոտությամբ։ Երևում էր, որ այդ մարդը մի ժամանակ զուրկ չէ եղել կյանքի վայելչություններից, իսկ այժմ հանգամանքները ձգել էին նրան մի տարօրինակ կյանքի մեջ։

Ընթրիքից հետո խոսակցության առարկան Թոմաս էֆենդին էր։ Վարդանը մանրամասնորեն պատմել էր պարոն Դուդուկչյանին այդ մարդու մասին, և այդ պատճառով խոսակցության առարկան նրան բավական ծանոթ էր։ Յերունի խաչն խիստ քաղաքավարի կերպով նկատեց Վարդանին, թե նրա այն օրվա վարմունքը էֆենդու հետ անխոհեմ էր։

— Ես,— ասաց նա,— դու գիտես, որ քեզ չեմ չոկում իմ այս յոթն որդիներից,— նա ցույց տվեց վեց որդու վրա, որ նստած էին և Ստեփանիկի վրա, որ կանգնած էր։

---

[1] Իբրիղ — մետաղե աման, որը գործածվում է ջուր լցնելու համար։ Թամնոր. կազմող.։

Ներունին սովորություն ուներ միշտ յոթն որդիների անունով խոսել և նրանց անունով երդվել, Ստեփանիկին ևս նրանց հետ հաշվելով, բայց չգիտեր, որ Վարդանին վաղուց հայտնի էր Ստեփանիկի աղջիկ լինելը։

— Այս յոթը որդիներիս արևը թող վկա լինի, եթե սուտ լինեմ ասելու,— շարունակեց նա,— դու էլ իմ որդին ես, իմ տունը քո տունն է, գալիս ես, գնում ես, և որքան սիրտդ ուզում է մնում ես։ Իմ դուռը քո առջև միշտ բաց է։ Բայց պետք է գիտենալ, որ այստեղ ուրիշ երկիրների նման չէ, այստեղ Թոմաս էֆենդու նման մարդիկը՝ մեծ մարդիկ են, շա՜տ մեծ մարդիկ... Նրանք ինչ որ կամենան, կարող են կատարել։ Այս պատճառով, նրանց պետք է ակամա հարգել և երբեմն նրանց խոսքերի ու արարմունքների մասին պետք է լռել... Ի՞նչ կարող ենք անել։ «Մի չարագործի ձեռք, ասում է առակը, եթե չես կարող կտրել, պետք է համբուրես և գլխիդ վրա դնես»։ Էֆենդին, կարելի է, քեզ մի վնաս չկարողանա հասցնել, որովհետև այստեղացի չես, բայց մենք քո փոխարեն պիտի տուժենք նրա հասցրած վնասը։ Դու խո լսե՞լ ես թուրքի առածը. «Էշից վախեցավ և սկսեց փալանին ծեծել»...

Ներունու խոսքերը կրկին հավաքեցին խեղճի իծաններըն։ Նա պատասխանեց.

— Թուրքերի վերաբերությամբ մեր կողմի հայերը մի լավ առած ունեն, ասում են՝ «Թուրքին մինչև չծեծես, բարեկամ չի դառնա»։ Ես Թոմաս էֆենդուն թուրքերից չեմ զանազանում, և շատ ցավում եմ, թե ի՞նչու նրան մի լավ չծեծեցի, թեև նրա բարեկամությունը ինձ շատ հաճելի չէր կարող լինել։

Ներունու երեսի խորշոմները ավելի կնճռվեցան, երևում էր պատասխանը նրան դուր չեկավ։ Իսկ Ստեփանիկի դեմքի վրա փայլեց մի պայծառ ժպիտ, որը չէր կարող չնկատել Վարդանը։ Նա դեռ կանգնած էր ոտքի վրա, և որպես տան փոքրիկը, սպասավորություն էր անում։ Վարդանը հիացմունքով նայեց նրա վրա, միևնույն ժամանակ նրա մտքից անցան այս խոսքերը. «Ահա միակ արարածը այս տան մեջ, որ համակրում է ինձ... որովհետև նա միայն է, որ զգացել է այդ գարշելի մարդու լրբությունը»...

— Դուք ինքներդ թույլ եք տալիս այս տեսակ ցած, անբարոյական, անիրավ մարդերին բռնանալ ձեզ վրա,— շարունակեց

---

1 Իծաններ փոխաբերական մտքով դեմ կամ չար ոգիների նշանակություն ունի ամբիկ ժողովրդի լեզվում։

Վարգանը ավելի տաք կերպով.— որովհետև նրանց բոլոր չարագործությունների առջև աչքերդ փակած, համբերում եք։ Ես հասկանում եմ, երբ թուրքը, քուրդը հային հարստահարում է, ճնշում է, և նրա կենսական բոլոր ուժերը խլելով նրանից, մահացնում է։ Ես այդ հասկանում եմ, և մինչև անգամ բնական եմ համարում, որովհետև նրանք զարերով այսպես վարվել են հայի հետ և նույն կերպով շարունակում են։ Այդ դարձել է թուրքի և քուրդի համար մի տեսակ կենսական պահանջ, առանց որին նրանք հազիվ թե կարող են ապրել։ Բայց երբ որ հայը վարվում է իր համազգիների հետ ավելի վատթար, քան թե թուրքը և քուրդը, այդ եղեռնագործության դժվար է համբերել։ Ես այս խոսքերը էֆենդու երեսին ասեցի, և նա մի բառ ևս չզտավ պատասխանելու։

— Ես դրանից վատը կասեի ձեզան,— խոսակցության մեջ մտավ Հայրապետը,— բայց հայրս միշտ մեզ խրատում է, թե պետք է լուռ մնալ, թե պետք է զգույշ լինել... մի օր ազատություն կլինի մեզ... պետք է համբերել... չգիտեմ, մինչև ե՞րբ պետք է համբերել...

— Մինչև Հիսուս Քրիստոսի գալուստը...— հեգնորեն պատասխանեց Վարդանը,— բայց, ափսո՜ս, մինչև այն ժամանակը աշխարհի երեսին մի հայ էլ չի մնա, որ իր ազատությունը տեսնե. բոլոր քուրդ կամ թուրք դարձած կլինեն...

— Համբերությունը կյանք է...— խոսեց ծերունին քարոզի ոճով։— Մեր տերտերները, մեր վարդապետները միշտ այդ են քարոզում մեզ։ Ախար մի օր կլինի, որ աստված կմտաբերե իր կորուսյալ ոչխարներին... Պետք է համբերել, զավակներս... «Համբերությունը կյանք է»...

— Համբերությունը մա՜հ է... — պատասխանեց պարոն Դուդուկյանը, որ մինչև այն ժամանակ չէր խոսում և լուռ լսում էր նրանց վիճաբանությունը։ Երիտասարդի գունատ դեմքը այժմ բոլորովին դեղնեց և նրա նուրբ, նույնպես գունաթափ շրթունքը սկսեց դողդողալ։

— Համբերությունը մա՜հ է... — կրկնեց նա վրդովված ձայնով,— գերեզմանի մեջ միայն մարդը սովորում է համբերող լինել... Մի այսպիսի հրեական համբերությունը, որ ունենք մենք, տանում է դեպի անդառնալի կորուստը։ Հրեաները շատ համբերեցին, աշխարհի բոլոր հալածանքներին դիմացան, սպասելով, թե կհայտնվի մի Մեսիա, որ կվերանորոգե սուրբ Երուսաղեմը և կվերականգնե Խոթայելի հին փառքը... և մինչև այսօր սպասում են...

Բայց մենք մի այսպիսի ակնկալություն ևս չունենք, չգիտեմ, էլ ի՞նչ բանի ենք սպասում...

— Մեր տերտերները, մեր վարդապետները համբերություն են քարոզում... — շարունակեց նա առաջվա մաղձոտ ձայնով։— Ախար նրանք քանդեցին մեր տունը և այս ստրկական վիճակին հասցրին մեզ։ Եթե կա մի բան, որ կարող է փրկել հարստահարված և ճնշված ժողովուրդներին, դա է՝ բողոքը, ինչ կերպով և հայտնվելու լիներ նա։ Դժգոհությունը, տրտունջը և իր վիճակից մի ավելի բարեբախտ վիճակի ցանկանալը՝ ահա այն փրկարար շարժառիթները, որ կարող են մեզ ազատել ստրկությունից։ Բայց համբերության մեջ խեղդվում են, մահանում են այս տեսակ բարձր ձգտումները...

Ներունին ոչինչ չպատասխանեց։ Վարդանը և Հայրապետը բռնեցին երիտասարդի ձեռքը և բարեկամաբար սեղմեցին։ Ներունու մյուս որդիները ոչինչ չհասկացան և իրանց մտքում ասացին— ահա մի ուրիշ խենթ ևս...

Ներունին հրամայեց հյուրերի համար քնելու տեղ պատրաստեն, իսկ ինքը որդիների հետ, բարի գիշեր մաղթելով, հեռացան։ Տան հարսներից մեկը, երեսը կալած, եկավ անկողինները պատրաստեց։

Օդայի մեջ ճրագը դեռ վառվում էր։ Երկու հյուրերը իրանց անկողիններում երկար անքուն մնացին։ Պարոն Դուդուկչյանը կրկին վառեց իր կիսատ մնացած սիգարը և սկսեց ծխել։ Վարդանը նկատեց նրան.

— Բարեկամ, ձեր լեզուն անհասկանալի է, դուք հազիվ թե կարող կլինեք այստեղ մի գործ շինել... Ժողովրդի հետ խոսելու համար պետք է հարյուրավոր առակներ և առածներ գիտենալ... Քրիստոս իր առակներով ավելի գործ շինեց, քան թե բարձր վերացական քարոզներով։

— Այո՛, ես չսովորեցի ժողովրդի լեզուն... — պատասխանեց պարոն Դուդուկչյանը և լռեց։

ԾԸ

Օդայի մեջ յուղային ճրագը դեռ վառվում էր, տարածելով իր շուրջը աղոտ լույսը։ Վարդանը երկար մնաց անքուն։ Այն գիշերվա խոսակցությունները գրգռել էին նրա ուղեղը։ Նա հիշում էր ծեր ու-

նու որդիների սառնասրտությունը դեպի իր և նորեկ հյուրի զբաղողները։ Նա զարմանում էր, որ այնպես կասկածանքով էին նայում այդ ոգելից և ազնիվ երիտասարդի վրա։ Մյուս կողմից, նրա սիրտը խռովում էր երկու սեր, որոնք շատ չէին տարբերվում միմյանցից իրանց բնավորությունով.— մեկը, հարատահարված գյուղացու սերը, մյուսը՝ լալայի սերը, որ նույնպես բարոյական հարըստահարության ենթակա էր...

Նա աչք ձգեց, տեսավ, որ նորեկ երիտասարդը քնած էր։ Ճրագի աղոտ լուսով նկարվում էր նրա գունաթափ և մաշված դեմքը, որի սուր գծերի մեջ արտահայտվում էր մի հաստատուն բնավորություն։ Նրա քունը անհանգիստ էր։ Ճենդային զառանցության մեջ տանջվում էր նա։ Երբեմն նրա ցամաք շրթունքը շարժվում էին, և լսելի էին լինում խառն, կցկտուր խոսքեր, ֆրանսերեն և հայերեն լեզվով.

«Գյուղացիներ... հասավ ժամը... ձեր արյունով պիտի գնեք... ձեր ազատությունը... ներկան... ապագան... մեզ է պատկանում... ցույց տվեցեք... քաջե՛ր որ թուրքի... երկաթի գավազանը... բոլորովին չէ մահացրել... ձեր մեջ կյանքը... և... ազատության... զգացմունքը... Կրակի... և... սրի մեջ... պիտի գտնենք մեր... փրկությունը...։ Դեպ առա՛ջ... քաջե՛ր...»

— Խե՛ղճ,— ասաց վարդանը գլուխ շարժելով։—Երևի շատ գրքեր է կարդացել... Հայ գյուղացու ողորմելի օդայի մեջ իրան Փարիզի բարիկադների վրա է երևակայում և ճառ է խոսում... Խե՛ղճ...

Այդ միջոցին վարդանի ականջին զարկեց երգի մեղմիկ ձայն, որ տխուր հնչյուններով լսելի էր լինում գիշերային լռության մեջ։ Նա ճանաչեց նազելի ձայնը և դուրս եկավ օդայից։

Մերունի խաշոյի տանը մի երկրորդ արարած ևս այն գիշեր արթուն էր, նա իր անկողնի մեջ անհանգիստ կերպով այս կողմ և այն կողմ էր շուռ գալիս։ Նրա շուրջը, սրահի մեջ, այր և կին բոլորը ծանր քնով խոմփում էին։ Մշակի հոգնած և վաստակաբեկ անդամները գիշերվա արթնության չգիտեին։

Միայն Լալան հանգիստ լինել կարող չէր։ Նա հագնվեցավ և կամաց դուրս եկավ սրահից։ Կատուն այնպես գգուշ, այնպես հեզիկ կերպով չէր կարող փոխել իր քայլերը, որպես այդ մանկահասակ աղջիկը, անցնելով սրահի միջից, հայտնվեցավ բակում։ Շունը նրան հեռվից տեսնելով սկսեց հաչել։ «Սո՛ւս»,— չընդացց նա հազիվ լսելի ձայնավ։ Շունը լռեց։ Խաղաղ գարնանային գիշեր էր։

Օդի զովությունը մրսեցնելու չափ ցուրտ էր. բայց նա ավելի կազդուրեց օրիորդին, ավելի հովացրեց նրա բորբոքված դեմքը։ Նա անցավ դեպի պարտեզ և մտավ ծառերի մեջ։ Այստեղ խավարը ավելի թանձր էր. այստեղ նրան չէին տեսնի։ Նա նստեց քավիշյա խոտերի վրա, և ձեռքը ծնոտին դրած, սկսեց նայել դեպի երկինքը։ Լուսինը չէր երևում. «Որտե՞ղ է նա, մտածում էր օրիորդը, երևի քնած էր»։ Նրա շուրջը տիրում էր խորին լռություն։ Ծառերի վրա մի տերև անգամ չէր շարժվում։ Բոլորը հանգստանում էին, թե քամին, որ շատ անգամ օրորում էր այդ ծառերի ճյուղերը, և թե գետը, որի աղմկալի հոսանքի ձայնը նա միշտ լսել էր գիշերային լռության ժամանակ։ Բոլո՞րը հանգստանում էին, միայն ինքը անհանգիստ էր, միայն ինքը արթուն էր։

Նա հիշեց մի երգ, որ սովորել էր պառավ տատից. և բոլորովին ակամա կերպով դուրս թռան նրա սեղմված շրթունքի միջից վերեկի երգի անուշ հնչյունները.

«Քնած է լուսնյակը երկնքի խորքում,
Քնած է թռչնակը իր փափուկ բընում,
Քնած է քամին, տերևը չէ շարժվում,
Քնած է գետը, ձայնը չէ լսվում։

Մայրիկ, ի՞նչու ես քնել չեմ կարում,
Ուզում եմ քնել, աչքս չէ փակվում.
Մայրիկ, այս ի՞նչ է, որ ինձ տանջում է,
Այս ի՞նչ կրակ է, որ սիրտս այրում է»։

Վերջացնելով երգը, նա գլուխը ցած թողեց ծնկների վրա, և երկու ձեռքով բռնելով իր բորբոքված երեսը սկսեց դառն կերպով լաց լինել։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա սիրուն աչքերից։ Ի՞նչու էր լաց լինում։— Ինքն էլ չգիտեր։ Արդյոք նրա համար, որ միտը բերեց իր սիրելի մորը, որին չէր տեսել, որի բերնից մի անուշ խոսք անգամ չէր լսել։ Էլ ի՞նչու էր լաց լինում։ Այդ ի՞նչ անբացատրելի զգացմունք էր, որ խռովում էր նրա կուսական անմեղ սիրտը։

Բայց արտասուքը փոքր ինչ հանգստացրեց նրան։ Նա գլուխը վեր բարձրացրեց նայեց իր շուրջը, և նրա աչքը ընկավ չորս կողմախիների հովանու տակ հանգստացած գերեզմանի վրա, որ շատ հեռու չէր իր նստած տեղից։ Դա իր քրոջ՝ Սոնայի գերեզմանն էր, որին թեև չէր տեսել, բայց նրա ցավալի պատմությունը հազար անգամ լսել էր։ Հանգուցյալը նահատակի նշանակություն էր

ստացել ոամիկ ամբոխի մեջ, և նրա գերեզմանի մոտ շատ անգամ թերում էին հիվանդներ։ Մերունի հոր պատվիրելով. նրա վրա ամեն կյուրակեմուտ գիշեր վառվում էր մի յուղային ճրագ։ Այս գիշեր ճրագը տակավին ծխրտում էր, պլպլում էր և լուսավորում էր գերեզմանի գաղով պատած սպիտակ մակերևույթը։ Լալան սարսափով նայում էր նրա վրա։ Քրոջ ցավալի պատմությունը նրա բորբոքված երևակայության մեջ իրականություն ստացավ։ Նա այժմ տեսնում էր գերեզմանի փոխարեն մի քրդի սև շադր, լեռնեղրի մի խուլ ձորի մեջ կազմված։ Նրա մեջ նստած էր Սոնան վարհուրելի հուսահատ դեմքով։ Նա իր ձեռքում բռնած ուներ քույնի բաժակը, մոտեցնում էր շրթունքին և ետ էր տանում։ Երկա՜ր նա մաքառում էր կյանքի և մահվան դեմ։ Ահա, մոտենում էր շադրին քուրդ ազնվականը՝ Սոնայի հափշտակողը։ Սոնան տեսավ նրան, կրկին մոտեցրեց իր շրթունքին քունալից բաժակը, խաշակնքեց և խմեց...

Տեսարանը փոխվեցավ։

Լալայի աչքի առջև դրած էր դարձյալ Սոնայի սպիտակ գերեզմանը։

Այժմ նրա երևակայության մեջ պատկերացավ երկու ուրիշ անձինք։ Մեկը, Թոմաս էֆենդին իր խորամանկ և գարշելի դեմքով, մյուսը՝ քուրդ Ջաթթահ-բեկը իր վայրենի և գազանային դեմքով։ Նա բոլոր մարմնով դողաց։ Արդյոք գիտե՞ր, արդյոք հայտնի՞ էր նրան, թե ինչ փոս են փորում այդ երկու մարդիկը իր համար։— Նա ոչինչ չգիտեր. նա միայն զգում էր...

— Չէ՛,— բացականչեց նա սոսկալի ձայնով,— ես Սոնայի մոտ չեմ գնա... ես վախենում եմ գերեզմանից...

Այդ միջոցին մի ձեռք հեզիկ կերպով դրվեցավ նրա ուսի վրա, և լսելի եղավ նրա անունը։

— Լալա...

Օրիորդը ոչինչ չլսեց։

— Լալա՛...— կրկնվեցավ ձայնը,— ես չեմ թողնի, որ դու Սոնայի մոտ գնաս... ես կազատեմ քեզ...

Նա ետ նայեց, տեսավ, իր մոտ կանգնած էր Վարդանը։

— Հա՛, ազատի՛ր ինձ... — խոսեց նա, դեռ առանց սթափվելու իր առաջին խռովությունից.— ազատի՛ր, տա՛ր մի ուրիշ երկիր, այստեղ վատ է... այստեղ շատ վատ է...

Օրիորդը նստեց նրա մոտ։

Նրանք մի քանի րոպե մնացին լուռ. խոսք չէին գտնում խո-

սելու։ Լալան տակավին խորին հափշտակության մեջ մտաբերում էր այն սոսկալի տեսիլքը, որ այնքան վախեցրեց նրան։ Վարդանը մտածում էր, թե ի՞նչու այդ անմեղ, անփորձ աղջիկը աղաչում էր հեռացնել իրան հայրենի աշխարհից, ուր նա այնքան սիրված էր ընտանիքից. ի՞նչու ցանկանում էր նա մի ուրիշ, հեռու երկիր գնալ։ Մի՞թե սերը, սիրած տղամարդի սերը ձգել էր նրան այս ցնորքների մեջ։ Բայց սերը դեռևս նրա համար մի անորոշ և մթին զգացմունք էր։ Երիտասարդը հարցրեց.

— Ի՞նչով վատ է այդ երկիրը։

— Վա՛տ է, շա՛տ վատ է,— պատասխանեց նա տխրությամբ լի ձայնով.— տեսնում ե՞ս այդ դերեզմանը։

Նա ցույց տվեց Սոնայի գերեզմանը։

— Գիտե՞ս ով է դրած նրա մեջ։

— Գիտեմ...

— Գիտե՞ս ինչպես մեռավ նա։

— Գիտեմ...

— Ես չեմ ուզում Սոնայի պես մեռնել, Վարդան, ես վախենում եմ թույնից... վախենում եմ գերեզմանից...

Կրկին խեղճ աղջկա աչքերը լցվեցան արտասուքով։

— Ինչո՞ւ ես կարծում, Լալա, թե դու էլ Սոնայի պես բախտ կունենաս,— հարցրեց երիտասարդը նրա ձեռքից բռնելով։— Այդ մի ցավալի դեպք էր, որ ամեն աղջկա հետ չէ պատահում։ Ի՞նչու ես դու մտածում, որ միևնույնը կարող է և քեզ պատահել։

— Ես այդ միշտ մտածում էի... միշտ սպասում էի... հենց այն օրից, երբ սկսեցի հասկանալ թե ի՞նչու են ինձ տղայի հագուստով պահում... Այստեղ աղջիկ լինելը աստուծո պատիժն է... մի հանցանք է... մանավանդ սիրուն աղջիկ լինելը... Լսի՛ր, Վարդան, ես մի ծանոթ աղջիկ ունեի, որին շատ սիրում էի, նա շատ լավ աղջիկ էր և մեր դրացին էր։ Մայրը ամեն օր ծեծում էր նրան, թե ի՞նչու նա սիրուն ծնվեց, թե ի՞նչու նա օրըստօրե գեղեցկանում էր։ «Դու, ասում էր մայրը, մեր գլխին մի պատուհաս կբերես...» և Նարդիսը լաց էր լինում. այդպես էր նրա անունը։ Մայրը չէր թողնում Նարգիսին, որ նա իր երեսը լվանա, որ մազերը սանդրե և միշտ պատառոտած հագուստով էր պահում։ Վերջը քրդերը տարան Նարգիսին։ Քանի որ առաջ ես տեսա նրան, ա՜խ, որքան տգեղացել էր... այժմ նա սիրուն չէր... Ասում էր, Ստեփանիկ, շատ վատ է քրդին կին լինելը... և լաց էր լինում...

Լալան ինքն էլ սկսեց լաց լինել։ Երբ մի փոքր հանգստացավ, հարցրեց.

— Վարդան, դու ինձ այստեղից կտանես, այնպես չէ՞։

— Կտանեմ, միամիտ կաց։

— Շուտ տա՛ր, կուզես, հենց հիմա տար, ես կգամ քեզ հետ, ուր որ տանելու լինես։

— Մի քանի օր սպասիր, Լալա, մինչև հորդ հետ կխոսեմ։

Այսպես նստած, նրանք երկար և երկար խոսում էին գիշերային մթության մեջ, մինչև տխրության զգացմունքը տեղի տվեց սիրո բերկրության զգացմունքին։

ԺԲ

Մյուս առավոտ Վարդանը զարթնեց շատ ուշ, որովհետև գիշերը մեծ մասը անց էր կացրել անքուն։ Մի գաղտնի ուրախություն փայլում էր նրա փոքր ինչ գունաթափ դեմքի վրա։ Նա տեսավ, որ պարոն Դուդուկչյանը օդայում չէ, միայն մի անկյունում դրած էր նրա ճանապարհորդական խուրջինը։ Ո՞ւր էր գնացել այդ մարդը։ Վարդանը հենց առաջին օրից նկատեց, որ պարոնը մի անփորձ երիտասարդ էր, որին պետք էր պահպանել և աչքից հեռու չթողնել։

Մերունու տանը ամեն ոք զբաղված էր իր սովորական գործով։ Խաչոյի որդիները գնացել էին իրանց դաշտային մշակություններր հոգալու։ Ինքը՝ ծերունի հայրը դուրս էր եկել որ տեսնի, թե ինչ են շինում որդիները։ Հարսները զբաղված էին տնային տնտեսությունով։ Ոչ ոք անգործ չէր։ Միայն Հայրապետը մնացել էր տանը։ Նա հարմար ժամանակ համարեց մտնել Վարդանի մոտ, մտածելով, գուցե նրանից մի բացատրություն կլսե Լալայի մասին և առիթ կունենա քրոջ մասին խոսելու։ Նրա մյուս եղբայրները, բացի Ապոյից, այլևս Լալայի մասին չէին մտածում, և համարյա մոռացել էին, թե ինչ վտանգ է սպառնում նրան քույրդ բեկից։ Նրանք թողել էին Լալային իր բախտին, կրկնելով այն ճակատագրական խոսքը, թե ինչ որ աստված կամեցել է այն կլինի։ Հայրը դեռ ոչինչ լսած չէր։ Նա մտածում էր ստուգել Թոմաս էֆենդու անցյալը, որին համարում էր իր Լալայի ապագա փեսան։

Երբ Հայրապետը մտավ օդան, Վարդանը հարցրեց նրանից.

— Ո՞ւր է գնացել իմ նոր ընկերը։

Հայրապետը հասկանալով, որ պարոն Դուդուկչյանի մասին է հարցնում, պատասխանեց.

— Զարմանալի մարդ է այդ քո նոր ընկերը, վաղ առավոտյան դեռ արևը չծագած, վեր կացավ, երկայն կոշիկները հագավ, առանց լվացվելու, առանց սանրվելու և առանց նախաճաշիկ ուտելու իր ծանր գավազանը վեր առեց, և տնից դուրս գնաց։ Մենք հարցրինք, ո՞ւր ես գնում, նա ոչինչ չպատասխանեց, գլուխը շարժեց և հեռացավ։

— Ո՞ւր գնաց,— հարցրեց Վարդանը անհանգստությամբ։

— Չգիտեմ, միայն ես գյուղի մեջ տեսա, նա հանդիպեց մի կիսամերկ և ոտաբոբիկ աղջկա, որ գնում էր գետից ջուր բերելու։ «Ի՞նչու ես այսպես հագնվել, հարցրեց նա աղջկանից, քո հասակում անվայելուչ է այսպես հագնվել»։ Աղջիկը պատասխանեց, թե իր ծնողները աղքատ մարդիկ են։ Նա հանեց իր քսակից մի ոսկի և տվեց աղքատ աղջկան։ Ես կարծում եմ, Վարդան, այդ վերջին դրամն էր, որ նա ուներ։

— Կարելի էր,— պատասխանեց Վարդանը մտահոգության մեջ,— բայց հետո ո՞ւր գնաց։

— Հետո մոտեցավ նա մի խումբ գյուղացիների, որ նոր էին դուրս եկել ժամից, և հավաքված եկեղեցու դռանը խոսում էին հարկերի բաժանման վրա։ Նա խոսակցության մեջ մտավ և սկսեց բացատրել գյուղացիներին, թե նրանք վճարում են կառավարությանը ավելի քան պետք է վճարել, բայց նրանց հասարակական գործերի մասին ամենևին հոգ չեն տանում։ Խոսում էր աղջկանց և տղայոց դպրոցների մասին, որոնցից զուրկ են մեր գյուղացիները. խոսում էր ինչ-որ ընկերության մասին, որ կարող էր բարվոքել գյուղացու տնտեսական վիճակը. խոսում էր ինչ-որ հասարակաց դրամարկղի մասին, որտեղից գյուղացին կարող էր էժան տոկոսով փող վեր առնել կարոտության ժամանակ, ո՛վ է իմանում, հազար ու մեկ այս տեսակ բաների վրա էր խոսում։

— Ի՞նչ պատասխանեցին գյուղացիները,— հարցրեց Վարդանը հետաքրքրվելով։

— Գյուղացիները ծիծաղեցին, հռհռացին և ոչինչ չպատասխանեցին։ Մեկը նրանցից ասաց իր ընկերին՝ այդ մարդը խենթ է։

— Փա՜ռք աստուծո, խենթը մենակ ես չեմ եղել,— ասաց Վարդանը ծիծաղելով,— ես կարծում էի, մենակ ինձ են խենթ համարում։ Հետո՞։

— Հետո գյուղացիներից մեկը հրավիրեց նրան մտնել իր հնա ղահվետունը մի բաժակ արաղ խմելու։ Նա ընդունեց հրավերը։ Այնտեղ գտնվում էր բոլորովին հարբած մի բազմություն։ Նա ինքը շատ փոքր խմեց, բայց վճարեց բոլորի համար։ Այնտեղ էլ սկսեց քարոզները գյուղացու բարօրության մասին և սկսեց բացատրել նրա թշվառության պատճառները։ Նա խոսում էր տաք և ոգևորված կերպով։ Ես առաջին անգամ զգում էի իմ մեջ, թե ինչ մեծ նեթգործություն ունի խոսքի ուժը։ Բայց գյուղացիները աչքամարհանքով լսում էին նրան։ Մեկը հարցրեց նրանցից, թե «ի՞նչ պաշտոն, ի՞նչ աստիճան ունիս», երբ պատասխան ստացավ, թե ծառայության մեջ չէ գտնվում, խիստ լրբաբար ասաց նրան. «էյ ի՞նչ ես դուրս տալիս»...

— Այո՛, այդ հասարակության վրա ազդելու համար անպատճառ պետք է կամ մուդիր, կամ գայմագամ և կամ Թոմաս էֆենդու նման մուլթեզիմ լինել։ Հասարակ գիտնականը ի՞նչ նշանակություն ունի նրանց աչքում...— խոսեց Վարդանը խորին տխրությամբ։— Պատմիր, Հայրապետ, շատ հետաքրքիր է։

— Ես,— շարունակեց Հայրապետը,— բռնեցի նրա ձեռքից և համարյա զոռով դուրս բերեցի ղահվետանից, վախենում էի, որ ինկարգություն կպատահի։ Դրսում նա ինձ ասաց. «Այսպիսի տեղերում ավելի հեշտ է ճանաչել ժողովրդին. հարբած դրության մեջ նա բացում է իր սիրտը...»։ Մենք շարունակեցինք գնալ գյուղի միջով։ Նրա ուսից քարշ էր ընկած մի կաշյա պայուսակ, որ լիքն էր զանազան փոքրիկ տետրակներով։ Նա այդ տետրակները բաժանում էր հանդիպած գյուղացիներին, ոմանք չէին ընդունում, ասելով, թե կարդալ չգիտեն, իսկ ոմանք ընդունում էին, որոնք նույնպես կարդալ չգիտեին։ Այս վերջիններից մեկից ես հարցրի, թե ի՞նչ պիտի անես, որ առնում ես։ Նա պատասխանեց. «Թուղթ է, կտանեմ տանը պետք կգա, մայրս բռնոթի (քթախոտ) կփաթաթի մեջը»։

Վարդանի դեմքը ավելի տխուր արտահայտություն ընդունեց, կարծես, մի ներքին ցավ սկսեց տանջել նրան։

— Դու ունե՞ս այդ տետրակներից,— հարցրեց նա։

— Ունեմ, երկու հատ ես վեր առա։

Վարդանը թերթեց տետրակները, մի փոքր լարդաց, և ասաց վրդովված ձայնով.

— Այդպիսի տետրակների տարածելը տգետ ժողովրդի մեջ հիմարություն է... Հետո ո՞ւր գնաց նա։

— Ինձ հետ միասին դուրս եկավ գյուղից, խնդրեց, որ ես նրան մենակ թողնեմ։ Ես բաժանվեցա։ Նա բռնեց առաջին հանդիպած ճանապարհը և սկսեց դիմել դեպի մի ուրիշ գյուղ, որ հեռվից երևում էր։ Ես երկար կանգնած, նրա ետևից նայում էի, նա այնպես շտապում էր, կարծես, այնտեղ սպասում էին նրան։ Ես կարող եմ երդվել, որ նա ինքն էլ չգիտեր, թե ուր է գնում. անդադար մոլորվում էր, անդադար ճանապարհից դուրս էր գալիս։

Վերջին խոսքերը Հայրապետը արտասանեց փոքր ինչ ծաղրական կերպով։

— Նա, սիրելի Հայրապետ,— ասաց Վարդանը,— ձեր ձորի ոլոր-մոլոր ճանապարհին կարող է ծանոթ չլինել, բայց կյանքի ճանապարհի մեջ, հավատացնում եմ քեզ, նա մի հմուտ ուղեցույց է։

— Ես էլ մի այսպիսի բան նկատում եմ նրա մեջ,— պատասխանեց Հայրապետը զղջալով իր անտեղի ծաղրածության վրա,— երևում է, որ շատ է կարդացել։

— Բացի կարդալը նա խիստ բարի և ազնիվ մարդ է։

Հայրապետին այժմ շատ չէր հետաքրքրում անծանոթ երիտասարդը. նա առիթ էր որոնում խոսելու իր քրոջ մասին։ Սառայի պատմությունից հետո, թե Վարդանը և Լալան սիրում են միմյանց, նա միշտ սպասում էր, թե Վարդանը վերջապես կհայտնի իր սերը, որովհետև Հայրապետից ավելի մտերիմ մարդ չուներ նա այս տան մեջ։ Բայց Վարդանը այժմ, կարծես, մոռացավ Լալային, և լսելով Հայրապետի խոսքերը պարոն Դուդուկջյանի մասին, նա սաստիկ մտատանջության մեջ ընկավ։ Նա վեր կացավ, կամենում էր դուրս գալ օդայից։

— Ո՞ւր ես գնում,— հարցրեց Հայրապետը։

— Գնում եմ պտռելու պարոն Դուդուկջյանին,— ասաց նա,— դու իզուր բաց թողեցիր նրան, Հայրապետ, նա շատ անփորձ տղա է։

Երկուսը միասին դուրս եկան օդայից։

— Անցնենք ախոռատունը,— ասաց Վարդանը,— քանի օր է չեմ տեսել իմ ձիերին։

Նրանք սկսեցին դիմել դեպի ախոռատունը։ Ճակում Վարդանը պատահեց Լալային, որ նստած պարտիզի միջով հոսող վտակի ափի մոտ, լվացվում էր։ Երևի նա էլ նոր էր զարթնել քնից։

— Բարի լույս, Ստեփանիկ,— գոչեց հեռվից Վարդանը։

Լալան ոչինչ չպատասխանեց, միայն գլխի շարժումով ընդունեց նրա ողջույնը և խորհրդավոր կերպով ժպտեցավ։

Ախոռատան մեջ կապած էին Վարդանի երեք ուժեղ ձիանները, որոնցից մեկը իրանն էր, իսկ մյուս երկուսի վրա նստում էին նրա երկու ծառաները՝ Սաքոն և Սղոն,— երկու հսկա տղամարդիկ, որ միշտ անբաժան ուղեկիցներ էին Վարդանի հետ։

— Սաքո,— ասաց նա ծառաներից մեկին,— այսօր ձիաները նալել կտաս և ամեն ինչ կպատրաստես ճանապարհի համար, մենք երկար չենք մնալու այստեղ։

Հետո նա մոտեցավ ձիաներին, ձեռքը քսեց նրանց գեղեցիկ պարանոցի վրա, և լուռ նայում էր, կարծես, կամենալով գիտենալ, թե բավական հանգստացե՞լ են, կարո՞ղ են մի քանի օրվա ճանապարհը մի գիշերվա մեջ անց կենալ։

Հետո նա հրամայեց ձիաներից մեկը թամքել, որը շուտով պատրաստեցին, նստեց Հայրապետից հարցնելով.

— Ո՞ր կողմը գնաց պարոն Դուդուկչյանը։

Հայրապետը ցույց տվեց նրան գնացած տեղը, և Վարդանը քշեց ձին դեպի այն կողմը։

Նրա հեռանալուց հետո Հայրապետը ընկավ տխուր մտածությունների մեջ. «Ի՞նչու է նալել տալիս Վարդանը իր ձիանները, այս ի՞նչ ճանապարհի պատրաստություն է, մի՞թե նա պիտի թողնե և գնա առանց Լալայի մասին մի բան խոսելու, առանց նրան բախտավորացնելու, և վերջապես ի՞նչու նա այնպես աստիճ հոգածության մեջ ընկավ, երբ լսեց պարոն Դուդուկչյանի «երեխայականո վարմունքը»,— այս մտածությունները այն աստիճան պաշարեցին նրան, որ բոլորովին շվարած մնաց։

Վարդանին ճանապարհ դնելուց հետո, երբ Հայրապետը վերադառնում էր տուն, նրան պատահեց իր կինը՝ Սառան, որ վաղ ահագին ամանը ձեռքում, գալիս էր փարախից։

— Ոչինչ չասա՞ց քեզ Վարդանը,— հարցրեց Սառան կանգնելով, և կաթի ամանը դնելով գետին։

— Ջասաց,— պատասխանեց Հայրապետը տխուր ձայնով,— նա այժմ բավական ծածկամիտ է դարձել...

— Ես ամեն բան գիտեմ,— խոսեց Սառան ուրախությամբ,— նստիր, կպատմեմ քեզ։

Այր և կին նստեցին մի կամնասայլի վրա, որ ձգված էր բակի մեջ։

Սառան պատմեց, թե Լալան բոլորը խոստովանեց նրան, թե

այս գիշեր, երբ տանեցիք քնած էին, նա պարտեզում գաղտնի տեսություն է ունեցել Վարդանի հետ։ Լալան չթաքցրեց այդ տեսության և ոչ մի մանրամասնություն։ Վերջը Վարդանը ասել է Լալային, թե կխոսե նրա հոր հետ, եթե հայրը չհամաձայնվի Լալային իրեն տալ, կփախցնե և այնպես կտանե։

— Ուրեմն դրա համար հրամայեց ծառաներին պատրաստել ձիաներըլ— խոսեց Հայրապետը, մատը կծելով։

— Ի՞նչ կա, թող փախցնե, թող տանե, ավելի լավ,— պատասխանեց Սառան,— եթե նա չտանե, անօրևն քուրդը խո կտանե։

— Ես ընդդեմ չեմ...— պատասխանեց Հայրապետը,— բայց...

Եղել մարդիկ ուրիշ ժամանակ իրանց աղջկան կնահատակեին, կսպանեին, եթե գիտենային, որ նա գաղտնի տեսություններ է անում մի տղամարդի հետ, որ դևո իր ամուսինը չէ։ Իսկ այժմ ակամա խոնարհվում էին դառն հանգամանքների առջև...

I

Վարդանը ամբողջ օրը ձիով ման եկավ, անցավ մի քանի գյուղեր, ամեն տեղ որոնելով Դուդուկչյանին։ Նրա հարցուփորձին պատասխանում էին, թե այ՛, տեսել են մի երիտասարդ երկայն կոշիկներով, եվրոպական հագուստով, լայն եզերյա սև գլխարկով, ահագին գավազանը ձեռին և տետրակներով լի պայուսակը կշտից քարշ գցած։ Եվ ամեն բերնից լսվում էր միևնույն կարծիքը, թե նա խենթ էր։

Երեկոյան Վարդանը վերադարձավ ծերունի Խաչոյի տունը առանց գտնելու թափառաշրջիկ երիտասարդին։

Ծերունի Խաչոյի հովիվներից մեկը պատմեց Վարդանին, թե նա տեսավ երիտասարդին հարևան գյուղում, և քուրք գյուղացիք հավաքված, նրան ծեծում էին. ինքը ճանաչեց, որ ծեծվողը իր աղայի հյուրն էր և ազատեց կատաղած գյուղացիների ձեռքից։

— «Ես մի այսպիսի բան սպասում էի»...— ասաց Վարդանը ինքը իրեն, և դառնալով դեպի հովիվը հարցրեց.

— Ի՞նչու համար էին ծեծում։

— Ես չհասկացա,— պատասխանեց հովիվը,— ուզում էի նրան ավանակի վրա դնել և տուն բերել, բայց չընդունեց, ասաց,

ես իմ ոտով կարող եմ գալ։ Ի՞նչ կգա, ոսկորների մեջ մի հատ էլ ողջ չի մնացել։

Այդ լուրը շատ տխրեցրեց Վարդանին. նա գիտեր, թե ինչ բան է թուրք գյուղացու մուշտին, մանավանդ երբ գործ է դրվում խեղճ հայի մարմնի վրա։

— Ո՞րտեղ թողեցիր նրան,— հարցրեց հովիվից։

— Կես ճանապարհի վրա։ Օրորվելով գալիս էր։

Դեռ օդայի մեջ ճրագը նոր էին վառել, երբ հայտնվեցավ պարոն Դուդուկչյանը, հոգնած և ոտքից ցգլուխ ցեխոտված։ Վարդանը սպասում էր, որ նա իսկույն կսկսե պատմել գյուղացիների կոպիտ վարմունքը իր հետ, բայց այդ մասին նա ոչինչ չխոսեց, միայն նրա դեմքի վրա նկարված էր սաստիկ հուսահատություն դառն ատելության հետ։

Նա անցավ, և թեք ընկնելով պատկեց օդայի մի կողմում, թևքը դնելով բարձի վրա։

— Դուք կարո՞ղ եք տալ ինձ մի փոքր ծխախոտ,— խնդրեց նա Վարդանից։— Իմը սպառվել է։

— Իսկույն,— պատասխանեց Վարդանը և ծխախոտի տուփը տվեց նրան։

Նա դողդոջուն ձեռքով շինեց մի պապիրոս և սկսեց ծխել։

— Կատարյալ սֆինքս է, կատարյալ հանելուկ է այդ ժողովուրդը,— խոսեց նա ինքն իրան,—հա՛ մտածիր, հա՛ քննիր, դարձյալ չես կարող ճանաչել։ Նա կամ պատմություն չունի, կամ պատմության մի տգեղ, մի ալլանդակ արտադրությունն է...

Նա լռեց, անդադար թողնելով իր բերնից պապիրոսի քանձր ծուխը։ Կարծես նրա հետ աշխատում էր ցրվել սրտի վրա ծանրացած թախծությունը։

Վարդանը նույնպես լուռ էր։ Նվ խորին կարեկցությամբ նայում էր այդ եռանդով լի երիտասարդի վրա, որ երևում էր նրան, որպես մի անփորձ թիթեռնիկ, որ խաղում է ճրագի հետ և իր անզոր թևիկների շարժումով աշխատում է հանգցնել նրա բոցերը...

Նույն միջոցին ներս մտավ ծերունի Խաչոն և քանի րոպեից հետո, ամեն գիշերվա սովորության համեմատ, հավաքվեցան նրա որդիները։ Թեև արևի մտնելուց դեռ մի ժամ էր անցել, բայց ընթրիքը շուտ տվեցին, որովհետև, իբրև մշակ մարդիկ նրանք պետք է շուտ ուտեին, շուտ քնեին և առավոտյան վաղ վեր կենային։

Ընթրիքի ժամանակ պարոն Դուդուկչյանը բավական խմեց և նրա սրտի տխուր տրամադրությունը փոքր ինչ ուրախ կերպարանք

ստացավ։ Նա մինչև անգամ երգեց «տեր, կեցո՛ դու զհայս» Թաղիադյանցի նշանավոր երգը։ Երբ սեղանը հավաքեցին, նա դարձավ Ծերունի Խաչոյին, ասելով.

— Հրամայեցեք օդայի դռները փակեն և մեզ լխանգարեն, ես մի առանձին խոսելիք ունեմ։

Ծերունին զարմացավ, թե ի՞նչ առանձին խոսելիք պիտի ունենա, և ասաց որդիներից մեկին, որ դռները փակե։ Բոլորը լռությամբ սպասում էին նրա խոսքին։

— Շուտով կհրատարակվի պատերազմ ռուսների և Թուրքերի մեջ։ Գիտե՞ք այդ բանը,— հարցրեց նա։

— Մենք ոչինչ չենք լսել այդ մասին,— պատասխանեցին նրան Ծերունին և իր որդիները։

— Ես գիտեմ,— ասաց Վարդանը,— մեր կողմերում ռուսները սաստիկ պատրաստություններ են տեսնում։

Այդ լուրը կայծակի նման հարվածեց խեղճ Ծերունուն։ Նա իր կյանքում մի քանի անգամ տեսել էր ռուսների և Թուրքերի մեջ եղած պատերազմները և դեռ չէր մոռացել նրանց սարսափելի հետևանքները հայերի վերաբերությամբ։ Իսկ Հայրապետը այժմ հասկացավ քուրդ տիկնոջ մի քանի օր առաջ Սառային հաղորդած խոսքերի գաղտնիքը, թե ի՞նչ նպատակի համար էր պատրաստում Ֆաթթահ-բեկը իր հեծելազորքը։

— Այո՛, պատերազմ կլինի,— խոսեց Վարդանը մի առանձին հեգնությամբ.— «Ձին և ջորին պիտի կռվեն, իսկ մեջտեղում էշը կատակի»...

— Այդպես է, —ասաց Ծերունու մեծ որդին՝ Հայրապետը,— մեր կողմերի հայերը կտրորվեն, կոչնչանան պատերազմի փոթորիկի մեջ։

— Այդ ես էլ գիտեմ...— պատասխանեց Ծերունին և նրա ձայնը խեղդվեցավ սրտի կսկիծից։

— Լսեցեք,— ասաց պարոն Դուդուկջյանը։ Նա աշխատում էր այս դիշեր իր խոսքերը ավելի ոամկացնել և նրանց ավելի հասկանալի ձև տալ։— Այս պատերազմը մինչև այսօր Թուրքերի և ռուսների մեջ եղած մյուս պատերազմների նման չէ, դա բոլորովին ուրիշ միտք և ուրիշ նպատակ ունի։ Դուք լրագիրներ չեք կարդում, իհարկե, չեք կարող դիտենալ, թե այժմ ինչ է գործվում աշխարհի մի ուրիշ մասում, որին կոչում են Բալկանյան թերակղզի։ Այնտեղ նույնպես կան քրիստոնյա ազգեր, որոնք այստեղի հայերի նման Թուրքաց հպատակներ են և որոնք այստեղի հայերի նման դարե-

րով տանջվում էին թուրքերի բարբարոսություններից։ Բայց նրանք հայերի նման համբերել չկարողացան, ապստամբվեցան. և ահա մի տարուց ավելի է, որ կռվում են թուրքերի հետ նրանց լծից ազատվելու համար։ Հաղթեցին, հաղթվեցան, սարսափելի զոհաբերություններ արեցին, վերջը ռուսները մեջ մտան, և քրիստոնեից ազատության անունով, նրանց պաշտպան հանդիսացան։ Կ. Պոլսում եվրոպական պետությունների ներկայացուցիչները ժողով կազմեցին, որ այդ ճնշված քրիստոնյա ազգերին մի քանի արտոնություններ, մի քանի իրավունքներ տային, բայց համաձայնություն չկայացավ և խորհուրդը մնաց առանց հետևանքի։ Այժմ ռուսները կամենում են սրի ուժով ընդունել տալ թուրքերին այն, ինչ որ նրանք չհամաձայնվեցան ընդունել իրանց հպատակ քրիստոնյաների ազատության մասին։

Այս անցքերի պատմությունը, թեև այն ժամանակ աշխարհի ամենախուլ անկյուններում անգամ տարածվել էր, բայց հայ գյուղացիների համար բոլորովին նորություն էր. նրանք ոչինչ չէին լսել, և այդ պատճառով զարմացած լսում էին պարոն Դուդուկչյանի խոսքերը։ Հայ գյուղացին իր հորիզոնից դուրս, իր գավառի մյուս կողմում չգիտե, թե ինչ է կատարվում։ Նրանք այսքան միայն լսել էին. թե թուրքերը ինչ-որ պատերազմ ունեն, բայց թե ո՞ւմ հետ է և ի՞նչ բանի համար է պատերազմը,— այդ մասին տեղեկություն չունեին։ Եվ թուրքերի պատերազմ ունենալը հայտնի էր նրանց այն առիթով միայն, որ հարկերը խստությամբ պահանջում էին և ավելի շատ էին առնում քան թե առաջ, անդադար կրկնելով, թե «հիմա տերությունը պատերազմ ունի, պետք է օգնեք»։

— Ռուսների այժմյան պատերազմը Թուրքիայի հպատակ քրիստոնյաների ազատության համար է,— շարունակեց պարոն Դուդուկչյանը։— Բայց պետք է գիտենաք, որ Թուրքիայի ավելի տանջված, ավելի հարստահարված քրիստոնյա հպատակը հայն է։ Այդ դուք ինքներդ լավ եք իմանում, որովհետև ձեր անձի վրա փորձել եք թուրքի ամեն տեսակ բարբարոսություններ։ Ուրեմն ժամանակ է, որ հայերն էլ մտածեն իրանց հանգստության համար։

— Մենք ի՞նչ պիտի մտածենք,— պատասխանեց ծերունի հաչոն,— դուք ինքներդ ասում եք, թե ռուսները պատերազմելու են քրիստոնյաների ազատության համար. ասված հաղորդություն տա, նրանք կգան և մեզ էլ կազատեն։

— Այդ իրավ է, միայն մի բան կա,— մեջ մտավ Վարդանը,—

ասում են, «մինչև տղան լաց չլինի, մայրն էլ ծիծ չի տայ։ Հայերը իրանց լռությունով, իրանց համբերությունով և իրանց մեծահոգությամբ ոչինչ չեն ստանա։ Հայերը պետք է բողոքեն։

— Այո՛, պետք է բողոքեն,—կրկնեց պարոն Դուդուկչյանը,—և այդ բողոքը պետք է հայտնվի նույն ձևով, որպես հայտնեցին մյուս քրիստոնյա ազգերը։

— Ուզում եք ասել, թե հայերն էլ պետք է կռվեն...—նրա խոսքը կտրեց ծերունին։

— Այո՛, այդ եմ ուզում ասել։ Հիմա աշխարհի կարգն այդպես է, և միշտ այդպես է եղել, ով որ զենք գործածել չգիտե, ով որ արյուն թափելու և մարդիկ կոտորելու ընդունակություն չունի, նրան ասում են՝ դու ազատ լինելու իրավունք չունես։ Ուրեմն, եթե հայերը ցանկանում են մի բան ստանալ և ազատ լինել պետք է ցույց տան, թե իրանք ևս զուրկ չեն քաջությունից, թե իրանք ևս սպանել գիտեն։ Եվ այժմ ամենահարմար ժամանակն է։

Ծերունին մի դառն ժպիտ գործեց իր խորշոմած դեմքի վրա, պատասխանելով.

— Օրհնած, ինչո՞վ պետք է ցույց տան, թե քաջություն ունեն կամ սպանել գիտեն։ Թուրքերը հայերի մոտ մի դանակ անգամ չեն թողել, որ հարկավորած ժամանակ մի հավի վիզ կտրեն։

Պարոն Դուդուկչյանը դժվարացավ պատասխանել։ Վարդանը ասաց.

— Ձենքեր, որքան կամենում եք, ես կտամ ձեզ, միայն կրովողներ լինեին։ Ձեզ հայտնի է իմ պարապմունքը, ես կանոներաբանտիստ եմ, ինձ ծանոթ են բոլոր անցքերը, բոլոր գաղտնի ճանապարհները այստեղ զենքեր անցկացնելու համար։

— Միայն զենքը բավական չէ,—խոսեց խոհեմ ծերունին,—դուք կարո՞ղ եք տալ այստեղի հայերին այն սիրտը, այն քաջությունը, որ ունեն մյուս քրիստոնյա ազգերը, որոնք այժմ պատերազմում են իրանց ազատության համար։ Զենքը ի՞նչ գործ կարող է կատարել մի ստրկացած ժողովրդի ձեռքում։

— Հեշտ չէ այսպես դատել ժողովրդի վրա, տանուտեր Խաչո,—խոսեց պարոն Դուդուկչյանը,—մեր ժողովուրդը բոլորովին չէ կորցրել ո՛չ իր սիրտը, ո՛չ քաջությունը և ո՛չ ազատության զգացմունքը։ Մի շարժառիթ, մի հարմար ժամանակ պետք է, որ դրանք հայտնվեն նրա մեջ։ Այժմ ամենահարմար ժամանակն է։ Ռուսները պիտի պատերազմեն թուրքերի հետ, թող հայերն էլ մի կողմից

գլուխ բարձրացնեն։ Ես հավատացած եմ, որ ռուսները ամեն կերպով կօգնեն մեզ։

Մերունի Խաչոյի որդիները բոլորովին լուռ էին և ոչինչ չէին խոսում։ Նրանցից մեկը, որ կոչվում էր Հակո, որն իր եղբայրների հետ մի շարաթ առաջ ունեցած խորհրդի մեջ հայտնեց այն միտքը, թե լավ է, որ իրանց քույր Լալան քուրդ բեկի կինը լինի, որովհետև դրանով կվայելեն իրանց հզոր փեսայի պաշտպանությունը,— այդ Հակոն, որ խորին տհաճությամբ լսում էր իր հոր և նրա երիտասարդ հյուրերի խոսքերը, դարձավ դեպի պարոն Դուդուկչյանը, ասելով.

— Սղրայր, քեզանից արյան հոտ է գալիս, մենք ոչ քո չարն ենք ուզում, ոչ քո բարին. էգուց առավոտյան շուտ վեր կաց, քանը-մանդ հավաքիր, և հեռացիր մեր տնից, թե չէ մեր գլխին մի պատուհաս կբերես...

Մերունի Խաչոն սաստեց որդուն, որ լուռ, և ինքը դառնալով պարոն Դուդուկչյանին ասաց.

— Դուք մի նեղացեք իմ որդու խոսքերից. նա չգիտե, թե ի՛նչ է խոսում։ Լսեցեք ինձ, ես ոչ կարդացել եմ և ոչ էլ իմանում եմ, թե ուրիշ երկրներում ուրիշ ազգեր ի՛նչ են շինում։ Բայց որպես երկրագործ մարդ, ես մի բան գիտեմ. մենք՝ գյուղացիներս մինչև հողը չենք վարում, չենք փափկացնում և չենք պատրաստում, մեր սերմը չենք ցանում, որովհետև գիտենք, որ սերմը չի կանաչի, արմատ չի ձգի. միայն կծլի և ինքը իրան կչորանա։ Այս բանը Քրիստոսն էլ է ասում իր սուրբ Ավետարանի մեջ, ես շատ անգամ եմ լսել եկեղեցում։ Հիմա, որդի, հողը պատրաստ չէ։ Ուզում եմ ասել, ժողովուրդը պատրաստ չէ։ Պետք էր քանի, երեսուն և գուցե հիսուն տարի առաջ պատրաստել հողը։ Երբ այս նախապատրաստությունները կատարված կլինեին, այժմ ձեր սերմերը բարեբեր երկրի վրա կընկնեին, կբուսնեին, կկանաչեին, կաճեին, կհասունանային և մեկին հարյուր և մեկին հազար պտուղ կտային։ Ախար մի օրվա մեջ բան չի դառնա։ Ախար մենք գիտենք, որ ցանքի վրայից մի քանի եղանակներ են անցկենում, մի քանի տաք և ցուրտ եղանակներ, մինչև հունձքը հասունանում է։ Մենք գիտենք, որ ցանքը համբերում է եղանակների զանազան տեսակ խստություններին, երբեմն փոթորիկը նրան հանգստություն չէ տալիս, երբեմն կարկուտը ծեծում է և երբեմն ձյունը սառցնում է, իսկ երբեմն արեգակի կենաստու ճառագայթները նրան ջերմացնում են, մի խոսքով, ցանքը հազար ու մեկ փորձանքների միջից անցնելով վերջապես պատ-

կում է երկրագործի բաղձանքը... Այսպես էլ ժողովրդի սրտի մեջ սերմանած ցանքի վրայից պետք է անց կենան ժամանակներ, մի քանի խաղաղ և փոթորկալից ժամանակներ, մինչև հունձը կհասունանար...

— Շատ գեղեցիկ օրինակ է,— պատասխանեց պարոն Դուդուկչյանը,— ես բոլորովին համաձայն եմ ձեզ հետ։ Բայց մի ուրիշ բան կա, այն ևս պետք է ի նկատի ունենալ։ Ես այժմ ձեզ հետ պետք է ձեր ձևով՝ երկրագործի և անասնապահի լեզվով խոսեմ, այդ լեզուն ավելի հասկանալի կլինի ձեզ։ Թողեցեք մի անգամ ձեր ցանքը առանց խաղհան[1] անելու, և կտեսնեք, որ վայրենի խոտերը կաճեն, կբազմանան, կխեղդեն նրանց և իրանք կբռնեն նրանց տեղը։ Ձեր սերմանած բույսերը կոչնչանան։ Դա մի տեսակ կռիվ չէ՞, որով ավելի զորեղը սպանում է անզորին։ Բոլոր բույսերի մեջ նկատվում է այդ կռիվը, այդ պատերազմը, որով մինը մյուսին աշխատում է ճնշել, ոչնչացնել, որ կարողանա պահպանել իր գոյությունը։ Եվ որն որ կռվելու, մաքառելու և մրցելու ընդունակություն չունի, նա սրկվում է կյանքից։ Այդ ընդունակությունը ուրիշ խոսքով կոչվում է անձնապաշտպանություն։ Անձնապաշտպանության վարժապետը ինքը բնությունն է։ Բնությունը բոլոր էակներին, որոնք աճելու և բազմանալու ունակություն ունեն, տվել է իրանց նմանների հետ կռվելու ընդունակություն մեկին շատ, մյուսին սակավ։ Ծառերը, խոտերը, անասունները և մարդիկ ևս ունեն այդ ընդունակությունը։ Միայն քարերը, փայտերը, մեռած մարմինները մնում են անշարժ և իրանց անձը պաշտպանել չգիտեն, որովհետև նրանք կյանք չունեն։ Բայց ուր կյանք կա, այնտեղ կա և այդ բնական կռիվը։ Դա կյանքի կռիվ է, որի մեջ ամեն մի էակ ոչ միայն աշխատում է պահպանել իր գոյությունը, այլ աշխատում է և ոչնչացնել իր թշնամիներին, որպեսզի իր աճելությունը ապահով և անարգել կերպով կատարվի...

— Այժմ, կարծեմ, դուք հասկանում եք իմ միտքը,— շարունակեց նա։— Բնության մեջ ինչ որ կատարվում է բույսերի և անասունների կյանքում, նույնը կատարվում է և մարդկային կյանքում։ Այստեղ ևս հանդիսանում է նույն կռիվը, միայն ավելի սաստիկ և ավելի բազմատեսակ կերպով։ Ազգերի կրթության և ընդունակության համեմատ փոփոխվում են նրանց անձնապաշտպանու-

---

[1] Քաղհան անել նշանակում է ցանքի մյուից ավելորդ և վնասակար խոտաբույսերը արմատախիլ անել։

թյան դէնքերը։ (Զէնքեր ասելով, ես ի նկատի չունեմ միայն սուրը և հրացանը, արհեստը, գիտութիւնը նոյնպես զէնքեր են, որոնցմով մի ժողովուրդը աշխատում է տնտեսապես մրցել մի այլ ժողովրդի հետ)։ Ավելի անքաղաքակիրթ և վայրենի ազգերի մեջ այդ կռիվը կատարվում է միայն ֆիզիկական ուժով՝ սրով։ Այդ զէնքերով քրդերը և թուրքերը կռվում են մեզ հետ։ Անձնապաշտպանութեան օրէնքները պահանջում են պատասխանել թշնամուն նոյն զէնքով, ինչ զէնքով որ նա ճնշում է և մահացնում է մեզ։ Հիմա-րութիւն կլինէր իմ կողմից ավելին պահանջել, պահանջել այն, որին ընդունակ չէ մեր ժողովուրդը։ Ես ցանկութիւն չունեմ ասելու, թե մենք պետք է սուր վեր առնենք քրդերին և թուրքերին ոչնչացնելու համար, որ մեր հայրերից մեզ մնացած հողի վրա մենք միայն բնակէինք։ Ես ասում եմ, որ պետք է սովորենք անձնապաշտպանութիւն, որպեսզի քրդերը և թուրքերը մեզ չոչնչացնեն։ Այդ երկու մտքերի մեջ մեծ տարբերութիւն կա։

Մերուժան Թաչոն կտրեց պարոն Դուդուկչյանի խոսքը, ասելով.

— Ես հասկանում եմ, բոլորը հասկանում եմ, ինչ որ ասում եք դուք, բայց դարձյալ պիտի կրկնեմ նույն խոսքը, որ մի րոպե առաջ ասացի. միանգամով, մի օրվա մեջ այսպիսի մեծ փոփոխութիւն չէ կարող կատարվել, որ մեր ժողովուրդը մի հրաշքով թողնէ իր ստրկական բնավորութիւնը և հասկանա, թե ի՞նչ բան է անձնապաշտպանութիւնը։ Դուք, պոլսեցիքդ, պետք է վաղ սկսեիք այդ գործը. դուք պետք է շատ տարիներ առաջ մեզ սովորեցնեիք, թե ինչ բան է անձնապաշտպանութիւնը, և այսօր, քրիստոնյանների այժմյան պատերազմների ժամանակ ձեր ցանած սերմերը ցանկալի պտուղ կտային։ Դուք չնախապատրաստեցիք մեզ։ Դուք ամբողջ ժամանակներ Պոլսում լուռ նստեցիք, և այսօր եկել մեզ ասում եք, թե սուր վեր առնք քրդի և թուրքի դեմ, ձեր անձը պաշտպանեցնեք։ Ու՞մ կարող եք հասկացնել, թե դա կարելի բան է։

— Դուք իրավ եք ասում,՝ մենք, պոլսեցիքս ծույլ և անհոգ գտնվեցանք, մենք չնախապատրաստեցինք ձեզ,— ուստահախանեց պարոն Դուդուկչյանը անխռով կերպով։— Բայց ես չեմ խոսում այն բանի վրա, որ այստեղ հայերը կորցրել են իրանց մարդկային բարձր, ազնիվ և վսեմ ձգտումները, դրանք այնպիսի հատկութիւններ են, որ պահանջում են մի որոշ չափով կրթութիւն և զարգացում, և որոնց մատակարարելը մեր պոլսեցիներիս պարտքն էր։ Ես խոսում եմ անձնապաշտպանութեան վրա, դրա համար մեծ ուսում և կրթութիւն պետք չէ։ Անձնապաշտպանութեան զգացմուն-

քը, որպես քանի րոպե առաջ բացատրեցի, այնքան բնական է, որ հատուկ է մինչև անգամ բույսերին, անասուններին և վայրենի մարդիկներին։ Մի՞թե հայը անասուններից էլ ստոր է, մի՞թե նա այն աստիճան մեռած է, որ քարի և փայտի նման ոչինչ զգացմունք չունի...

ԻԱ.

Ներսունի Խաչոն իր որդիների հետ հեռանալուց հետո, Վարդանը և պարոն Դուդուկչյանը մնացին օդայի մեջ մենակ։

— Իրավ որ հողը պատրաստ չէ...— նկատեց Վարդանը, նայելով պոլսեցու բոլորովին դեղնած և տխրամած դեմքի վրա։

— Ո՞վ է մեղավոր,—հարցրեց պարոն Դուդուկչյանը և նույն րոպեում կարծես, նրա սրտի մի մասը խորտակվեցավ ներքին վրդովմունքից։— Ներսունին շատ խելոք է, և ավելի խելոք, քան թե մեզ նման հիմար թուղթ մրոտողները։ Նա բավական ճիշտ նկատեց, թե մեր՝ պոլսեցիներիս գործն էր վաղօրոք պատրաստել ժողովուրդը։ Բայց ի՞նչ արեցինք մենք։ Ոչինչ... Մենք ամենևին նախապատրաստության հոգ չտարանք, որովհետև մեզ չէր հետաքրքրում իրական Հայաստանը իր սարսափելի թշվառություններովը։ Մենք շլացած էինք պատմական Հայաստանի անցյալ փառքովը միայն։ Մենք այժմյան Հայաստանը ամենևին չէինք ճանաչում, և ոչ մտածում էինք ճանաչել։ Մենք ճանաչում էինք նրան մի քանի հին պատմագիրքներից, և երևակայում էինք, թե տիտաններ այդ երկրում տակավին Տիգրաններ, Արամներ, Վահագներ, Վարդաններ և Ներսես Մեծեր են բնակվում։ Մենք երևակայում էինք նրա բազմամարդ քաղաքները, որոնց մեջ արհեստը և վաճառականությունը հայ մարդու ձեռքում ծաղկելով, շնորհում էին նրան երկրի նյութական հարստությունը։ Մենք երևակայում էինք նրա շեն գյուղերը, նրա մշակված դաշտերը, որ լցնում էին հայ երկրագործի շտեմարանները աստուծո բոլոր բարիքներով։ Մենք հավատացած էինք, թե երկրի ազգաբնակության մեծամասնությունը բաղկացած է հայերից, որ ապրում են իրանց հայրենի հողի վրա բախտավոր ու խաղաղ կյանքով։ Բայց չգիտեինք, թե ամբողջ հայաբնակ գավառներ դատարկվել են հայերից, կամ չքավորությունից սպառվելով և կամ բռնի մահմեդականություն ընդունելով։ Չգիտեինք, որ կեն-

դանի հայ մարդու տեղ կգտնենք կամ շարժուն դիպկներ և կամ ընդարձակ գերեզմանատներ։ Ձգիտեինք, որ կրոնը մեր կարծիքով՝ այդ ազգային հաստատության նեցուկը, խորտակվել է, և նրա տեղ մնացել են հոյակապ վանքերի և եկեղեցիների ավերակներ միայն։ Ձգիտեինք, որ լեզուն, ազգային այդ սրբազան ժառանգությունը, կորել է հայ մարդու բերանից, և այսօր նա խոսում է կամ քրդերեն և կամ թուրքերեն։ Ձգիտեինք, որ այժմյան քաջ քրդերի մեծ մասը, որոնք հայի համար աստուծո պատիժ և պատուհաս են դարձել, մի հինսուն կամ հարյուր տարի առաջ մեր արյունակից եղբայրներն էին, մեր լեզվով էին խոսում և մեր եկեղեցում էին աղոթում։ Մի խոսքով մենք ոչինչ չգիտեինք, մենք այժմյան Հայաստանի մասին խիստ անորոշ և խիստ սխալ տեղեկություններ ունեինք, և տակավին հայտնի չէր մեզ, թե հայերից մնացած այժմյան ցիրուցան փշրանքները, դառն հանգամանքների պատճառով, ստրկության ծանր լծի տակ, այն աստիճան փչացել են, այն աստիճան այլանդակվել են, որ կորցնելով իրանց լավ հատկությունները, սևփականել են մի ցած, փոքրոգի, երկչոտ և նենգամիտ բնավորություն...

Վարդանը հետաքրքրությամբ լսում էր. պարոն Դուդուկչյանը շարունակեց.

— Բայց մեր ձեռքումն էին հավաքված բոլոր ուժերը, մենք կարող էինք մեծ գործ կատարել։ Մեզ մոտ էր ազգի պատրիարքը, ժողովրդի գլուխը, որ բնավ մարմնի վրա չէր մտածում։ Մեզ մոտ էր ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ զբաղված էր ինտրիգաններով և չնչին հարցերով։ Մեզ մոտ էր ուսյալ երիտասարդությունը, որ քնդեցնում էր Բոսֆորի ափերը ազգային սահմանադրության տարեդարձի երգերով, և բնավ չէր մտածում, որ նույն րոպեում Հայաստանում արյուն և արտասուք էր հոսում։ Մեզ մոտ էր տպագրությունը, որ ամենևին ուշադրություն չէր դարձնում, թե ի՞նչ վիճակի մեջ է ապրում Հայը հայրենի հողի վրա, և միշտ զբաղված էր օտարների կյանքով։ Մեզ մոտ էին դպրոցները, որ չտվեցին Հայաստանին ոչ մի վարժապետ։ Մեզ մոտ էր թատրոնը, որ մի անգամ գոնե դուրս չբերեց իր բեմի վրա հայաստանցու թշվառ պատկերը, և կերակրում էր հասարակությունը ֆրանսիական խոհանոցի աղտեղություններով։ Մեզ մոտ էին ազգի սլետեռը, որ շողոքորթում էին Դռան կամայականությունները և իրանց համար փառք էին դիզում։ Մեզ մոտ էր նյութական ուժը—արծաթը, որ ամիրաների պալատներն էր միայն զարդարում և հայուս-

տանցու բարօրության համար մի փարա անգամ չէր ծախսվում։ Մի խոսքով մենք մեր ձեռքում բռնած ունեինք ազգի հառաջադիմության ղեկը, կարծես, մի չար մտքով նրան մոլորեցնելու և դեպի կորուստ տանելու համար...

— Ես,— առաջ տարավ նա,— իմ և իմ մի քանի համախոհների դիտավորությունը կատարյալ դոնքիշոտություն եմ համարում։ Ի՞նչ կարելի է սպասել։ Ամբողջ ժամանակներ նստել Պոլսում բոլորովին անգործ, չհետազոտել Հայաստանի կյանքը, չուսումնասիրել երկիրը, չծանոթանալ ժողովրդի պետքերի և պահանջների հետ, չնախապատրաստել նրան մի լավ ապագայի համար, և հանկարծ հայտնվել նրա մեջ, նրա ձեռքը զենք տալ, որ կռվե իր անձնապաշտպանության համար, դա հազիվ թե կարող էր ընդունելություն գտնել։ Այսուամենայնիվ, ես չեմ վհատում, իմ հավատը բնավ չէ խախտվում, ես և գուցե իմ բոլոր համախոհներս կբնկնենք, բայց մեր անկումը ճանապարհ կբացանե մեր հետևողների առջև. նրանք կանցնեն մեր դիակների վրայով...

Վերջին խոսքերը լսելու ժամանակ Վարդանը չկարողացավ զսպել իր սրտի զեղմունքը, նա գրկեց պարոն Դուդուկչյանին և համբուրեց նրան, ասելով.

— Այսպիսի գործը, այո՛, զոհ է պահանջում... փա՛ռք և պատիվ նրան, ով որ կլինի առաջին զոհը...

Դիշերի կեսից անցել էր արդեն։ Օդայի մեջ քնելու անկողինները վաղուց պատրաստ էին։ Բայց երկու երիտասարդները երկար մնացին անքուն։ Պարոն Դուդուկչյանը կրիտիկական անխնա քննադատությամբ խոսում էր Կ. Պոլսի ցնորամիտ երիտասարդության վրա, խոսում էր եկեղեցականների վրա, ասելով. «Եթե այդ երկրում գտնված վանքերի և եկեղեցիների տասնից մեկ մասի փոխարեն օբինավոր դպրոցներ լինեին, այժմ Հայաստանը փրկված կլիներ»։

Հանկարծ օդայի դուռը մեղմիկ կերպով զարկեցին։ Վարդանը պնաց և բաց արեց։ Հայտնվեցան Հայրապետը և Ապոն, երկու եղբայրները, որ որոշվում էին ծերունի Խաչոյի և մյուս որիդներից իրանց բոլոր հատկություններով։

— Մենք այսպես տարաժամ կերպով եկանք ձեզ մոտ, որ չնկատեն մեզ,— ասաց Հայրապետը իր եղբոր հետ նստելով։— Երևի անհանգստացրինք ձեզ։

— Ամենևին,— պատասխանեց Վարդանը,— մենք քնել չկարողացանք, դեռ խոսում էինք։ Երևի, ձեր տանը բոլորը քնած են։

— Բոլորը,—պատասխանեց Ապոն,—միայն հայրս անքուն էր և իր անկողնի մեջ անդադար հազում էր։ Երբ նա հազում է, կնշանակե, մի բանի վրա մտածում է։

Վարդանը և պարոն Դուդուկչյանը իսկույն նկատեցին, որ երկու եղբայրների այդ անագան պահուն իրանց մոտ գալը առանց նպատակի չէր լինելու, և սպասում էին, մինչև նրանք կհայտնեին իրանց խորհուրդը։

— Մենք մեր հոր և մյուս եղբայրների մոտ ոչինչ խոսել չկարողացանք,—ասաց Հայրապետը լուրջ կերպով,—և այս պատճառով շտապեցինք ձեզ հայտնել, որ մենք բոլորովին համակրում ենք ձեր մտքերին և ամեն կերպով պատրաստ ենք ծառայելու ձեր նպատակներին, ինչ գործում որ հարմար կհամարեք։

Պարոն Դուդուկչյանի սառն դեմքի վրա փայլեց ուրախության պայծառ մի նշույլ. դա մխիթարի ուրախություն էր, երբ երկու հավատացյալ է ձեռք բերում և մտածում է, թե իր հոտը արդեն կազմված է, թե այդ երկուսը սկիզբ կդնեն հաղարների։

— Բոլորովին սխալ է մտածել,—խոսեց Հայրապետը,—թե այստեղի հայերը հոգվով, սրտով և ամեն բարձր ձգտումներով մեռած են։ Բայց մի բան կա, որ հայերի ընդհանուր թերությունն է։ Ամեն մի հայ, առանձին վեր առած, զգույշ է, մտածող է, անվստահ է և սեփական կամք չունի։ Նա միշտ սպասում է օրինակի, որ ուրիշը սկսե, իսկ ինքն նրան հետևի։ Օրինակը, մանավանդ հաջողված գործի օրինակը, նրա վրա մեծ ազդեցություն է գործում։ Այս դեպքում հայը մի քանի պայմաններ միշտ աչքի առջև ունի։ Նա բնավ չէ հետաքրքրվում, թե ինչպես են ապրում, ինչ եղանակով են գործում օտար երկրներում։ Ուղում եմ ասել, որ հայը օտարներից օրինակ չէ վեր առնում, այլ սպասում է, որ օրինակը տար նրան իր նման մի հայ։ Ուրեմն մենք առաջին օրինակը կտանք, և ես հավատացած եմ, որ մեզ կհետևեն շատերը։ Ես լավ եմ ճանաչում մեր ժողովուրդը, նա այնքան շատ տանջվել է, որ հենց այս րոպեիս պատրաստ է թուրքի, քրդի միսը ուտել և արյունը խմել, եթե մի հնար կգտնե։ Նա սրտում սաստիկ ատելություն ունի, միայն այդ ատելությունը քաքնված է։

Վարդանը և պարոն Դուդուկչյանը ուրախությամբ լսում էին Հայրապետի ասածները։ Նրա մեջ խոսում էր ժողովրդի ձայնը։

— Որջանի՛կ է այն ժողովուրդը, որ ատել գիտե,— բացականչեց պոլսեցի երիտասարդը մի առանձին ոգևորությամբ։—Նա, որ ատել չգիտե, զուրկ է մնում սիրո զգացմունքից...

— Իմ հայրը ասում էր, թե հողը պատրաստ չէ,—խոսեց Հայրապետը։—Նա իսկապես խելացի մարդ է, նրա սրտում կան շատ ծածկված բարի խորհուրդներ։ Բայց նրա խելացի խրատները, նրա զգուշավորությունը հասնում է մինչև հանցավորության։ Նա իր համբերությամբ թմրեցրել է մեզ և պահել է քարացած անշարժության մեջ։ Մեր դրության մեջ, իմ կարծիքով, համարձակությունը, անձնավստահությունը և մինչև խենթության հասած հանդգնությունը ավելի գործ է կատարում, քան թե իմաստունների լուրջ և խոհեմ մտածություններ։

— Այո, «մինչև խելացին կմտածե, խենթը գետից անց կկենա»...—պատասխանեց Վարդանը ծիծաղելով։

— Այդ շատ ճիշտ է,—նկատեց պարոն Դուդուկջյանը։—Խելացիների խելքը շատ անգամ խաբում է իրանց, և խաբվածները այն ժամանակ միայն հասկանում են՝ թե հիմարվել են, երբ գժերը իրանց գործը արդեն ավարտած են լինում... Մի ժամանակ Կ. Պոլսի մեր խելացիները մտածում էին, թե հայերի համար ավելի նպաստավոր է Թուրքաց անկիրթ և անկարգ կառավարությունը, քան թե մի բարեկարգ և քաղաքակրթված կառավարություն։ Մտածում էին, թե մի քաղաքակրթված կառավարություն իր կուլտուրական բարձր զգացումով կարող էր կլանել և ոչնչացնել հայերին. մինչդեռ խելացի հայերը, օգուտ քաղելով Թուրքի հիմարություններից, գոյության կռվի մեջ կարող էին մրցել նրա հետ, կարող էին հաղթող հանդիսանալ։ Այդ ենթադրությունը թեորիայի կետից ուղիղ է։ Բայց ամենաճիշտ փիլիսոփայական թեորիան երբեմն կյանքի փորձի մեջ հայտնվում է սխալ։ Պատմությունը իր առանձին զարուղություններն ունի։ Թե մի քաղաքակրթված մեծ ազգություն կարող է կլանել փոքր ազգությունները, նույնը կարող է կատարել և մի անքաղաքակիրթ մեծ ազգություն իր մանր հպատակ ազգությունների վերաբերությամբ։ Տարբերությունը միայն գործ դրած միջոցների և հնարների մեջն է, մեկը սպանում է բարբարոսական միջոցներով, մյուսը՝ կուլտուրայի միջոցներով։

— Ես ավելի պարզ կխոսեմ,—շարունակեց պարոն Դուդուկջյանը։— Մեզանից ոչ ոք մինչև այսօր չէր հասկացել Թուրք կառավարության գաղտնի քաղաքագիտությունը հայերի վերաբերությամբ։ Մեզանից ամեն մեկը երեխայական կարճատեսությամբ կրկնում էր, թե «մեր ապագան Թուրքիայումն է»։ Մենք նայում էինք կատարվող զեղծումների, անկարգությունների և բարբարոսությունների արտաքին մակերևույթի վրա, բայց թե ո՞րպիսի դժո-

խային մեքենայություն էր թաքնված նրանց տակին, այդ մենք չէինք տեսնում։ Մենք միայն տեսնում էինք հարստահարություններ, սպանություններ, բռնի կրոնափոխություններ և զանազան տեսակ չարագործություններ, որ կատարում էին մեր հարևան բարբարոս ցեղերը։ Այդ բոլորը մենք առօրյա և պատահական էինք համարում, և չգիտեինք, որ հիշյալ անկարգություններին մի գաղտնի քաջալերող կա, չգիտեինք, որ այդ բոլորը կատարվում է բարձր աստիճանավորների թելադրությամբ։ Մենք մեղադրում էինք կառավարությանը այն մտքով միայն, որ նա թույլ է, որ նա անհոգ է, որ նա իր անզգամ հպատակները զսպել չգիտե։ Բայց չէինք հասկանում, որ կառավարության պաշտոնյաները իրանք այդ բարբարոսներին գրգռում էին հայերի դեմ, քրիստոնյա տարրը ոչնչացնելու համար։ Ինչո՞ւ, կհարցնեք ինձ։

— Թուրքիան շատ լավ է հասկացել, եթե նա մի օր կզրկվի իր եվրոպական և ասիական նահանգներից, այդ կորստի պատճառը լինելու են տեղային քրիստոնյա ազգաբնակություններ։ Նա հասկացել է, որ քրիստոնյա հպատակների գոյությունը իր պետության մեջ ամեն անգամ պետք է առիթ տա քրիստոնյա թագավորներին միջամտելու Թուրքիայի գործերի մեջ և բարձրացնել մի նոր արևելյան հարց։ Իր նահանգները չկորցնելու համար, քրիստոնյա թագավորների միջամտությունից ազատելու համար, Թուրքը ստիպված է ոչնչացնել քրիստոնյաներին։ Քրիստոնյաների պատճառով նա իր եվրոպական նահանգներից շատերը կորցրեց և մնացածը կորցնելու վրա է։ Իսկ ասիական երկրներից իր ամբողջությունը պահպանել է միայն Փոքր Ասիան։ Այստեղ գլխավոր քրիստոնյա ազգությունը, որ սպառնում է պետության այդ մասնի անջատմանը— են հայերը։ Ուրեմն եվրոպական տերությունների ձայնը կլսելու համար, պետք է ցույց տալ նրանց, որ Հայաստանում հայ չկա։ Այդ սպանության գործի մեջ Թուրքիան ընտրել է ամենահարմար դահիճներ՝ քրդերին և չերքեզներին։

— Եթե հավաքելու լինենք վերջին 20—30—50 տարիների ընթացքում կատարված փաստերը, կհամոզվենք, որ այդ բոլորը ճշմարիտ է։ Կհամոզվենք, որ հայերի վերաբերությամբ գործված հարստահարությունները, ճնշումները, հալածանքները, հափշտակությունները, մի խոսքով բոլոր բարբարոսությունները պատահական երևույթներ չեն։ Կհամոզվենք, որ այդ բոլորի մեջ թաքնված է մի նախապես մտածված, կարգադրված հիմք և նպատակ, որ ծառայում են հայկական տարրը հետզհետե տկարացնելու, սպա-

ելու և վերջապես ոչնչացնելու համար։ Ես կհիշեմ մի քանի փաստեր միայն։ Հայերին անձնապաշտպանության բոլոր հնարներից զրկելու համար, խլեցին նրանց ձեռքից զենքը, կապեցին, կաշկանդեցին նրանց ձեռքերը, իսկ հայերի թշնամիների ձեռքում զենք տվեցին։ Հետո տեսան, որ այդ բավական չէ հայերին տկարացնելու համար, տեսան, որ այդ տարրը, որպես մի աշխատասեր և տնտեսագետ ժողովուրդ, կարողանում է մրցել իր հակառակորդների հետ, կարողանում է իր գոյությունը պահպանել իր նյութական զորությունով՝ իր հարստությունով։ Ուրեմն պետք է ամեն հնարք գործ դնել, որ նա աղքատանա, ուրեմն պետք է տնտեսապես մահացնել նրան։ Հարկերը ծանրացրին, շրջաբերության մեջ եղած արժեթղթերը ոչնչացրին (առանց նախապես հայտարարելու ժողովրդին), մի խոսքով զանազան տեսակ ֆինանսական խարդախություններ գործ դրեցին, որպեսզի ժողովրդի ձեռքում գտնված դրամը իր արժեքը կորցնի և հարկերը վճարելու անկարող լինի, որպեսզի առիթ ունենան նրա տնտեսության ամենաանհրաժեշտ պարագայքը հարկերի փոխարեն վաճառել տալու, նրան երկրագործության աշխատություններից զրկելու համար։ Այդ միջոցները գարձյալ չկարողացան լրացնել Թուրքիայի նպատակը։ Ժողովուրդը տոկուն էր. եթե իր հայրենի երկրում վաստակ չէր գտնում, պանդխտանում էր դեպի օտար աշխարհ, այնտեղ փող էր վաստակում և բերում, լցնում էր գանձարանը։ Ուրեմն ի՞նչ պետք էր անել։ Թուրքիան մտածեց միանգամից ցամաքացնել հայ ժողովրդի ապրուստի աղբյուրները. նա հնարեց իր կալվածական ամենախորամանկ օրենքները, և հայերը զրկվեցան կալվածատերության իրավունքից։ Հայերի ձեռքում գտնված հողերը անցան քուրդ ցեղերեյների, չերքեզների, մուֆթիների, զադիների և զանազան վայրենի էշիրաթների ձեռքը։ Դրանք տեր դարձան, իսկ հայը, աշխատասեր և արդյունաբերող հայը, դարձավ այդ բարբարոսների հողերը մշակող ստրուկը և ճորտը։ Հայաստանում հայերի և մահմեդականների մեջ եղած այժմյան անթիվ և անհամար կալվածական վեճերը ու դատերը կամ մնում են կառավարության կողմից առանց ուշադրության, կամ եթե վճռում են, վճիռը կայանում է անպատճառ հօգուտ մահմեդականին։ Հազարավոր օրինակներ կան այդ մասին։ Եվ այդ վճիռների մեկի քննությունը բավական է ապացուցանելու համար, թե կառավարությունը չէ ցանկանում, որ հայի ձեռքում հող մնա, այլ ցանկանում է, որ նա զրկվի իր պապերի ժառանգությունից, որպեսզի դրանով կարողանա ավելի

աստղացնել հայերի գաղթականությունը, և Հայաստանը դատարկելով հայերից, նրանց տեղը լցնել քրդերով և չերքեզներով։

— Այժմ տեսնո՞ւմ եք,—շարունակեց պարոն Դուդուկչյանը,— որ այդ բոլոր չարագործությունների մեջ մի ներքին կապ կա, մի գաղտնի և ժոռևային նպատակ կա։ Ես ավելորդ եմ համարում խոսել մասնավոր երևույթների վրա և ցույց տալ, որ տեղական իշխանության պաշտոնյաները շատ անգամ աշխատել են արհեստական կերպով սով պատճառել հայաբնակ գավառներում, որպեսզի քրդերի և չերքեզների սրից ազատ մնացած հայերին կոտորեն քաղցածությունով։ Դա հրեշավոր մի սպանություն է, որին ընդունակ է անգութ, անողորմ Թուրքը միայն։ Մշակ ժողովուրդը աղքատությունով, տնտեսապես սնանկացնել նրան, զրկել ապրուստի բոլոր միջոցներից, ահա գլխավոր զենքերը, որոնցմով Թուրքը աշխատում է այժմ ոչնչացնել հայ տարրը։ Նա գիտե, որ ուրիշ զենքով դժվար է մահացնել մի ժողովուրդ, որի զորությունը կայանում է իր աշխատասիրության և նյութական կարողության մեջ։ Զեյթունի հայերը վարուցանքի տեղ չունեն. նրանց ապրուստի և արդյունաբերության գլխավոր աղբյուրներն են երկաթի հանքերը, որ բովագործում են նրանք, պատրաստում են զանազան տեսակ գործիքներ, կամ այնպես անպատրաստ տանում են մերձավոր գավառները, և վաճառելով, փոխարենը գնում են ինչ որ իրանց պետք է։ Թուրքիան մի քանի անգամ փորձ փորձեց խլել զեյթունցիների ձեռքից այդ հանքերը, միայն քաջ լեռնաբնակների սաստիկ ընդդիմադրությունը կարողացավ փրկել իրանց ապրուստի գլխավոր հարստությունը։ Վանա հրդեհը այդ տեսակ մեքենայությունների մի ճշգրիտ օրինակ կարող է համարվելու։ Հայերը այդ քաղաքում բավական հարստացած էին. մի գիշերվա մեջ նրանց բոլոր խանութները կրակի մատնեցին։ Ջնայելով հայերի անդադար բողոքներին, տեղական իշխանությունը մինչև անգամ քննություն սկսել չկամեցավ, որ հայտնվեն չարագործները։ Որովհետև ինքն իր վրա քննություն սկսել չէր ցանկանում...

— Մեզ մինչև այսօր զարմացնում էր այն միտքը, թե ինչու Թուրքիան այնքան շողոքորթում է քրդերի և չերքեզների ցեղապետներին, շողոքորթում է նրանց հոգևոր գլուխներին կամ շեյխերին, որոնք իրանց անկարողություններով ոչ սակավ հոգսեր են պատճառում կառավարությանը։ Դրանք շատ անգամ հարկեր չեն վճարում, շատ անգամ ահագին խումբերով ասպատակում են այս և այն գավառները։ Մի՞թե, մտածում էինք մենք, եթե իշխանու-

թյունը ցանկանա, չէ կարող վսպել այդ ավազակներին։ Հիմա հասկանում՝ ենք, որ Թուրքիային պետք է իր ձեռքում ունենալ այսպիսի գործիքներ։ Նպատակը՝ բացահայտ է...

Պարոն Դուդուկչյանը, կարծես, աշխատում էր այս պահեր գաւրս թափել բոլոր դառնությունները, որ ծանրացած էին նրա սրտի վրա։ Տառապյալ ժողովրդի ցավը, նրա անբախտ վիճակը, նրա տխուր ապագան, որ նկատվում էր նրա աչքի առջև իր սև գույներավ, այդ բոլորը լցրել էին Նրա հոգին մի արդար վրդովմունքով։

— Հանգամանքները, կյանքի պայմանները,— առաց նա,— ստիպեցնում են մարդուն իր նմանների հետ վարվել այնպես, որպես վարվում են օտարները իր հետ—չարին չարով պատասխանել։ Ուրիշ հնար չկա։ Բոլոր արարածների մեջ մարդը միայն է, որ գազաններից ավելի անգութ և ավելի անիրավ կերպով է վարվում իր նմանների հետ։ Գազանը գոնե միանգամից մահացնում է և հանգստացնում է իր զոհին։ Բայց մարդը հաջորդաբար է վարվում։ Նա տանջում է—ճնշում է, բարոյապես և մտավորապես մաշում է, և իր զոհի կենսական բոլոր ուժերը սակավ առ սակավ սպառելով, այնպես է սպանում։ Դա մի սարսափելի սպանություն է։ Այսպիսի սպանություն գործելու ընդունակ է մարդը միայն։ Այսպիսի սպանություններ կատարվում են ոչ միայն մասնավոր անհատների վերաբերությամբ, այլ ամբողջ ազգերի վերաբերությամբ ևս։ Մի այսպիսի սպանություն սպառնում է մեզ։ Մի՞թե սույն նպատակով չեն վարվում մեզ հետ թուրքերը, քրդերը և չերքեզները։ Մի՞թե սույն պատճառներից չէ, որ այսօր Հայաստանը մեծ մասամբ դատարկվել է հայերից։

Պարոն Դուդուկչյանի երկար բացատրությունների միջոցին Վարդանը լսում էր խորին համակրությամբ։ Նա մի դառն, հեգնական ժպիտով պատասխանեց.

— Հայոց ժողովուրդը մի զարմանալի ժողովուրդ է. նրան սպանելը, եթե չասեմ անհնարին, կարող եմ ասել, որ շատ գժվարին է։ Նա այն բազմագլխյան առասպելական վիշապն է, որ կոչվում է Հիդրա, որի յուրաքանչյուր չախչախված և կտրված գլխի տեղ բուսնում է մի նորը և ավելի զորավորը։ Դարերի ընթացքում, համաշխարհական դարբնոցի սալի վրա, հայը այն աստիճան ծեծվեցավ, տաշվեցավ և կոփվեցավ, որ ստացավ երկաթի ամրություն։ Նրան չախչախելը շատ հեշտ չէ. նա չափազանց տոկուն է... Հայը տարավ, հայը համբերեց ամենամեծ մոնղոլների բարբարոսություններին, որոնց համեմատությամբ Թուրքիայի այժմյան մոնղոլական

սերունդը պետք է ճանճեր համարել։ Հայի երկրի վրայով անցան Մանգուլխանի, Լենկ-Թեմուրի, Ջինգիս-խանի, Հուլավունի և դրանց նման մարդկային հրեշների արյունարբու հրոսակները։ Նրանք անցան հեղեղների և փոթորիկների նման, ջարդեցին, ջարդվեցան, և վերջապես անհետացան, բայց հայը դարձյալ մնաց։ Այժմյան մոնղոլական Թուրքիան, աշխատելով սպանել արդյունաբերող և տերության գանձարանը լցնող հայերին, անպիտակցաբար սպառնում է ինքն իրան։ Նրա այժմյան ֆինանսական անանկությունը այդ սպանության հետևանքն է։ Վաղեմի Թուրքիան ավելի լավ է հասկացել հայ տարրի օգտավետությունը իր պետության հաստատության համար։ Նա ոչ միայն առանձին հոգ էր տանում աշխատասեր հայ գյուղացու հանգստության համար, այլ պետության գանձային ամբողջ կառավարությունը հանձնել էր հայ դրամատերերի ձեռքը, և մեր սառաֆները ոչ սակավ անգամ ազատում էին պետությունը ֆինանսական ամենադժվարին ճգնաժամի ժամանակ։

Առավոտը մոտ էր լուսանալու, տակավին խոսում էին մեր տաք գլուխ խորհողները։ Հետո նրանք սկսեցին խոսել ինչ-որ պատրաստությունների և կարգադրությունների մասին։ Երբ խորհուրդը ավարտված էր, պարոն Դուզուկյանը հանեց իր ծոցից երեք այցատոմս, և տալով իր բարեկամներին, ասաց.

— Ես բոլորովին հավատում եմ ձեզ. այժմ դուք կարող եք գիտենալ իմ ով լինելը և իմ իսկական անունը։

Այցատոմսի վրա ֆրանսիական գեղեցիկ տառերով տպված էր Լ. Սալմանյան։

Պարոն Լևոն Սալմանի հայրը՝ Թորոս Չելեբին[1] մահմեդականության ընդունած հայ կաթոլիկ էր։ Թե ինչ հանգամանքների պատճառով նա փոխեց իր կրոնը, դա մի երկար պատմություն է։ Մենք այսքանը միայն կասենք, որ Թորոսին մեղադրեցին մի թուրք օրիորդի հետ հաքաբերություններ ունենալու մեջ, և նա սպանումից ազատ մնալու համար ստիպվեցավ մահմեդականություն ընդունել և ամուսնանալ գեղեցիկ Ֆաթիմայի հետ,— այսպես էր օրիորդի անունը։ Լևոնի ծնունդից հետո Ֆաթիման վախճանվեցավ։ Փոքրիկ երեխան մնաց հոր խնամատարության ներքո, որին սաստիկ տանջում էր այն մխոքը, որ իր զավակը կկրթվի և կմեծանա իրան ատելի դարձած մի օտար կրոնի մեջ։ Սալմանը (մահմեդականացած Թորոս Չելեբին) թողեց իր հայրենիքը՝ Անգուրիան և ամե-

[1] Չելեբի կոչում են թուրքերը հայ և հույն վաճառականներին։

ղափոխվեցավ Կ. Պոլիս։ Այստեղ ոչ ոք չէր ճանաչում նրան։ Նա իր զավակին հանձնեց ֆրերների միաբանութեանը, իսկ ինքը անհետացավ։ Փոքրիկ Լևոնը մեծացավ կաթոլիկների մի կուսանոցի մեջ, և հետո 12 տարեկան հասակում տարվեցավ Իտալիա։ Իր սկզբնական ուսումը ստացավ նա կղերի ձեռքից։ Նա անցկացրեց մի քանի տարի Վենետիկի ս. Ղազարի վանքում, և այստեղից հեռանալով մտավ Վիեննայի մխիթարյանների վանքը, բայց ոչ մի տեղ հիմնավոր գիտութիւն չսովորեցավ։ Վերջապես մի կնոջ սերը դուրս քաշեց նրան վանքային սպասկանված մթնոլորտից և ձգեց Փարիզի քաոսի մեջ։ Այստեղ նա սկզբում անց էր կացնում զվարճութիւններով լի դատարկ կյանք, անդադար անցկենալով մի կուսակցութիւնից դեպի մյուսը, և մտնելով զանազան ընկերութիւնների մեջ, միայն խոսելու, բայց ոչ գործ շինելու համար։ Իսկ երբ սպառվեցան սիրուհու փողերը, այնուհետև աղքատութիւնը ստիպեց նրան ձեռք զարկել լուրջ աշխատանքի, գրում էր լրագրական զանազան հոդվածներ արևելքի վերաբերութիւնամբ և նրանով ապրում էր։ Բայց երբ հարուցվեցավ վերջին արևելյան հարցը, նա թողնց Փարիզը, թողեց իր սիրուհին և դիմեց դեպի Կ. Պոլիս։

ԻԲ

Պարոն Սալմանի Բագրևանդի գավառում հայտնվելուց դեռ մի ամիս առաջ, արզրումցի հաջի Միսաք անունով չորեպանը բեռնավորեց իր քարվանը և ճանապարհ ընկավ դեպի Արզրում։ «Հաջի» մականունը ստացել էր նա այն պատճառով, որ երկու անգամ ս. Երուսաղեմ ուխտ էր գնացել, և եթե աստված արժանի կաներ, մի անգամ ևս գնալու նպատակ ուներ, որ խորհրդական թիվը լրանար։ Առհասարակ հաջի Միսաքը, բարի քրիստոնյա էր, և նրա չերմեռանդութիւնը հասնում էր մինչև սնահավատութեան։

Ճանապարհների վրա բոլոր քաղաքներում, բոլոր գյուղերում և բոլոր իջևաններում ճանաչում էին հաջի Միսաքին։ Քսան տարուց ավելի կլիներ, որ այդ մարդը իր չորիներով պտտում էր Փոքր Ասիայի և Հայաստանի մեջ, ու ծանրութիւններ էր տեղափոխում։ Հաջի Միսաքը մի հաստ ու պինդ մարդ էր, միջակ հասակով և սաստիկ արագաշարժ։ Նրա դեմքի գծագրութիւնը անհնարին էր ճշտապես որոշել, որովհետև ամբողջապես ծածկված

էր խիտ մազերով, որոնց միջից երևում էր ահագին հայկական քիթը և բոցավառ աչքերը միայն, որոնց խորությյան մեջ միշտ կարելի էր նկատել նրա բարեսրտությյան պայծառ արտահայտությունը։

Ամեն տեղից երբ անց էր կենում հաջի Միսաքի քարավանը, միշտ ընդհանուր ուրախություն էր պատճառում։ Ո՞վ ասես, նրանից մի բան չէր սպասում ստանալ. վաճառականը ապրանք էր սպասում, կինը իր պանդուխտ ամուսնից նամակ էր սպասում, ճանապարհների վրա գտնվող մանր և խոշոր աստիճանավորները կամ պաշտոնատարները այս և այն իրեղեններն էին սպասում ուտելու, խմելու և հագնելու համար։ Շատ անգամ պանդուխտ, հիվանդ, ճանապարհների վրա նվաղած ու ընկած հայ գաղթականը սպասում էր, որ հաջի Միսաքի քարավանը կանցնի, և իրան մարդասիրաբար վեր առնելով, կտանի և ցանկացած տեղը կհասցնի։ Հաջի Միսաքի կամակատարությունը և նրա պատրաստականությունը ամեն մարդու օգնելու մեջ, նրան սիրելի էին արել իր բոլոր ծանոթներին։—«Հաջի Միսաք, վերադարձին ինձ համար մի քանի հոխա քամքաքու բեր»,— «Հաջի Միսաք, զահվեա պրանել չ, զահվե բեր»,— «Հաջի Միսաք, այս գեյթունի յուղը հասցրու մեր տանը»,— այսպիսի պատվերներ նա կատարում էր առանց մի վարա ընդունելու և մինչև անգամ իր գրպանից ծախսելով։ Այս պատճառով ճանապարհների վարչությունները շատ խիստ չէին վարվում հաջի Միսաքի հետ. մաքսատներից նրա քարավանը անցնում էր ամենայն ապահովությամբ և աստիճանավորները չէին նեղացնում նրան։

Բեռնակիրը, և մանավանդ ճանաչված բեռնակիրը, մեծ հավատարմություն ունի արևելքում։ Նրան հանձնում են ամենաթանկագին ապրանքների հակեր, նրան հանձնում են տոպրակներով լի ոսկի և արծաթ, առանց որևիցե թղթերի կամ պաշտոնական գրագրությունների, և նա իր ստացած ավանդները տանում է և անկորուստ հասցնում է պատկանած տեղը։

Ամեն քաղաքում գիտեին, թե երբ կհայտնվի հաջի Միսաքը։ Նրա քարավանի ընթացքը այնքան կանոնավոր էր։ Եթե մի արտաքո կարգի դեպք պատահելու չլիներ, նա մի ժամ ևս ետ չէր ընկնի սովորական օրից։ Բայց այս անգամ հաջի Միսաքի քարավանը բավական դանդաղ էր ընթանում։ Ջնայելով նրա վեր առած հակերի փոքրիկ ծավալին, նրանք բավական ծանր էին երևում։ Հակերի մեծ մասը քառանկյունի, երկայնաձև արկղիկներ էին երկաթի կա-

պանքներով ամրացրած, և որոնց վրա անգլիական տառերով դրոշմված էին «Պերսիա» և «Թեհրան» բառերը։ Քարավանը ըստ ամենայնի մասին ուղևորվում էր գիշերով։ Հաջի Միսաքը ասում էր, որ նա չէ ցանկանում ցերեկվա տոթերի ժամանակ իր ջորիները հոգնեցնել։

Քարվանի մեջ կար մի երկրորդ անձնավորություն ևս, որ իրան կոչում էր Մելիք-Մանսուր, դա վաճառական էր, և իր ասելով պարսկաստանցի հայ։

Վերջին 20—30 տարիների ընթացքում պարսից կառավարությունը, բավական մեծ վերանորոգություններ անելով զենքերի փոփոխության մեջ, և նրանց եվրոպական ձևի վերածելով, հայերի առջև բացվեցավ վաճառականության մի նոր ասպարեզ, որոնք սկսեցին հայթայթել կառավարությանը պահանջված զենքերը։ Մելիք-Մանսուրը այս տեսակ վաճառականներից էր և ջորիների կրած ծանր արկղները նրան էին պատկանում։ Մաքսատներում առանձին ուշադրություն չէին դարձնում այդ արկղների վրա, որովհետև իբրև տրանզիտ ապրանք, պետք է անցկենային Պարսկաստան։ Այս տեսակ ապրանքների փոխադրությունը Տրապիզոնի, Արզրումի և Բայազեդի ճանապարհով դեպի Պարսկաստան մի նոր բան չէր։

Մելիք-Մանսուրը կլիներ 36 տարեկան, նա բավական համակրական դեմք ուներ, նրա միշտ ուրախ, միշտ ծիծաղկոտ բնավորությունը և փոքր ինչ շաղակրատ լեզուն մի առանձին կյանք էին տալիս այդ մարդու անվերջ խոսակցություններին հաջի Միսաքի հետ, մանավանդ երբ նա սկսում էր պատմել իր կյանքի հետաքրքիր արկածները, որ կատարվել էին հեռավոր աշխարհներում։ Քարավանի ճանապարհորդության միակերպ ձանձրույթը փարատելու համար այս տեսակ խոսակցությունները անհրաժեշտ են լինում։ Ամենի հետաքրքիր էր այդ հայոց «թափառական հրեայի» ձախ ձեռքի երեք մատերի կտրվելու պատմությունը, որ պատահել էր Հնդկաստանում մի կռվի մեջ, որ նա ունեցել էր վայրենիների հետ։

Մելիք-Մանսուրը խոսում էր շատ արևելյան և արևմտյան լեզուներով, և իր ամբողջ կյանքում մարդիկների հետ զարկվելով, գիտեր նրանց բոլոր խորամանկությունները, գիտեր, թե ինչպես պետք է վարվել մարդու հետ։ Եվ այս պատճառով, նա ներսից այն չէր, ինչ որ երևում էր դրսից։ Այսուամենայնիվ, հաջի Միսաքը մի առանձին հարգանքով էր վերաբերվում դեպի այդ խորհրդավոր

անձնավորությունը, ոչ այն պատճառով միայն, որ ինքը իբրև բեռնատար պարտավոր էր պատվել իր վեր առած բեռների տիրոջը, բայց գտնում էր նրա մեջ մի ուրիշ բան, որ իսկապես հարգելի էր։

Ամեն մի խան (քարվանսարա) իջևանելիս պանդուխտները խիստ փոհ էին մնում Մելիք-Մանսուրից. նա բավական առատաձեռն էր և ոսկին շաղ էր տալիս աչ ու ձախ։

— Դուք դրանց փչացնում եք,—նկատում էր հալի Միսաքը,— մյուս անգամ մեզ անհնար կլինի այդ ավազակներից մի բաժակ չուր խնդրել։

— Վնաս չունի,—պատասխանում էր նա ծիծաղելով,—ոսկու փայլը կուրացնում է մաքդկանց աչքերը...

Քարավանը անվտանգ անցավ Արզրումից և մի շարաթից հասավ մտավ Բայազեդի գավառը։ Այստեղ Մելիք-Մանսուրի բեռները սկսեցին հետզհետե փոխվել։ Արկղները գիշերով անհետանում էին և նրանց փոխարեն ստացվում էին ուրիշ հակեր, մոլորվին այլ տեսակ մթերքներով։ Այդ փոփոխությունները պատահում էին, երբ քարավանը իջևանում էր այս և այն հայաբնակ գյուղի մեջ։ Երբեմն հայտնվում էին Մելիք-Մանսուրի մոտ մի տեսակ անծանոթ մարդիկ—ինչ-որ անհասկանալի լեզվով խոսում էին նրա հետ և անհետանում էին։

Վերջապես քարավանը մոտեցավ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի սահմանին։ Նա անցավ սահմանը և ոտք կոխեց պարսից հողի վրա։ Բայց մինչև այստեղ հասնելը և՛ «Պերսիա», և՛ «Թեհրան» մականգրությամբ արկղներից ոչ մեկը չէր մնացել հալի Միսաքի ջորիների մեջքի վրա, և ինքը՝ Մելիք-Մանսուրը՝ կեզծ վաճառականը անհետացել էր...

Մերունի խաչոյի տան մեջ կյանքի սովորական եղանակը, որ ուներ նա վերջին օրերում, բավական փոփոխություն էր ստացել։ Պարոն Սալմանը (տանեցիք դեռ նրան պարոն Դուդուկչյան էին կոչում) շատ անգամ տանը չէր գտնվում։ Նա և Վարդանը երբեմն հնձանում էին 0... գյուղից և օրերով չէին վերադառնում։ Հայրապետը և Ապոն այժմ խիստ մտախոհ և ծածկամիտ էին դարձել։ Նրանց մյուս եղբայրներին արդեն անտանելի էր դարձել երկու

օտարական հյուրերը, որոնց վարմունքը, որոնց «խենթություններ» նրանց հաճելի չէին թվում։ Ինքը ծերունի Խաչոն այժմ զբաղված էր գյուղային գործերով, որ օրըստօրե ավելի ծանրանում էին և նրան շատ հոգսեր էին պատճառում։ Այս պատճառով տանուտերի օգան համարյա կորցրել էր իր կենդանությունը և նրա մեջ մինչ մասամբ դադարել էին գիշերային խոսակցությունները, վիճաբանությունները և անսովոր դատողությունները, որ լինում էին առաջ։

Միայն անփոփոխ մնացել էր կանանոցի կյանքը։ Նա իր միակերպությունը պահպանել էր դարերով ու նույնպես շարունակվում էր։ Հայ ընտանիքի այդ կտրված, առանձնացած և տղամարդի հասարակությունից անջատված բաժինը ոչինչ մասնակցություն չունի, թե ինչ են խոսում, ինչ բանի վրա են մտածում տղամարդիկը։ Իրանց տնտեսությունից, իրանց տնային հոգսերից դուրս, ոչ մի օտար միտք չէ զբաղեցնում նրանց։ Եվ այս պատճառով օգայի մեջ եղած խորհուրդների մասին նրանք ոչինչ չգիտեին։ Տանուտերի օգան, այդ գյուղական կլուբը, դեռ մատչելի չէր կանանց հասարակությանը։

— Դրանց կանանոցի չորս պատերի մեջ թողնված այդ ուժերին պետք է քաշել գործի մեջ, այն ժամանակ, անտարակույս, հաջողությունը մեր կողմը կլինի...—ասում էր շատ անգամ պարոն Սալմանը։

— Դեռ վաղ է,—պատասխանում էր նրան Վարդանը,—պետք է նախ և առաջ պատրաստել նրանց։

— Ոչինչ վերանորոգություն մի ժողովրդի կյանքի մեջ չէ կարելի կատարել առանց կնոջ մասնակցության։ Եթե մեր ժողովուրդը մնացել է անշարժ, դրա գլխավոր պատճառը այն է, որ կինը չէ մասնակցում հասարակական գործերի մեջ։ Այդ ուժը, այդ կենսատու զորությունը, կանանոցի չորս պատերի մեջ ոչնչանալով, ապարդյուն է դառնում մեզ մոտ։ Եթե պետք էր սկսել մեր ժողովրդի կրթության գործը, սկիզբը դնելու է անպատճառ կանանց կրթությունից։ Ես այս անգամ պտտեցա ամբողջ Հայաստանում և ամեն տեղ ուշի-ուշով ուսումնասիրում էի հայ կնոջը։ Իմ ստացած տեղեկությունները խիստ մխիթարական հետևանքի են հասցնում։ Որքան տղամարդը թուրքերի աղեղցության տակ խարդախված է, փչացած է, որքան նա կորցրել է իր հայկական ինքնուրույնությունը, այնքան կինը պահպանվել է մաքուր, պահպանվել է իր բարք ու վարքի բարոյական անարատության մեջ։ Չկա չարիք առանց բարիքի։ Կանանոցի չորս պատերի մեջ փակված կինը, թեև

դարերով տանջվեցավ, բթացավ և զրկվեցավ հասարակական մարդ լինելուց, բայց մյուս կողմից, նա իր այդ բանտարկության մեջ պահպանեց հայությունը։ Դա մեծ գործ է։ Որքան տղամարդը դրսում մահմեդական տարրի ազդեցության ներքո կորցնում է իր ազգային առանձնությունները, այնքան կինը կանանոցի մեջ, հեռու մնալով այդ ազդեցությունից, պահպանում էր ազգայնությունը։ Այսպիսով անգիտակցաբար պահպանվում էր մի մշտական հավասարակշռություն։ Տղամարդի կորստի տեղը լցնում էր կինը։ Այդ կարելի է տեսնել ամենահասարակ մանրամասնությունների մեջ անգամ։ Կնոջ զգվանքը դեպի մահմեդականությունը հասնում է սարսափելի մոլեռանդության. ամեն ինչ, որ դուրս է գալիս մահմեդականի ձեռքից, նա պիղծ է համարում. նրա մորթած միսը, նրա մակարդած պանիրը, նրա թխած հացը չէ ուտում։ Բայց տղամարդիկ այսպիսի խտրություններ չգիտեն։ Ես լսել եմ հարյուրավոր պատմություններ, որ մահմեդականներից հափշտակված կինը, աղչիկը կամ վերջապես փախչում է, կամ եթե չէ հաջողվում, անձնասպան է լինում։ Բայց տղամարդի վերաբերությամբ այս տեսակ օրինակներ խիստ սակավ են։ Կա մի ուրիշ բան ևս, որ ամենագլխավորն է. շատ տեղերում, մանավանդ քաղաքներում, թուրքերեն լեզուն հայ մարդու բերնում բոլորովին սովորական է դարձել, բայց ես չտեսա մի կին, որ թուրքերեն խոսեր, կամ գոնե գիտենար այդ լեզուն։ Հայոց լեզուն ընտանիքի մեջ պահպանողը և իր զավակների բերանը դնողը կինն է։ Նա իր հեղինակությունը բանեցնում է մինչև անգամ օտարների վերաբերությամբ։ Հայերի տներում ծառայող քրդերը և քրդուհիները բոլորը հայերեն են խոսում։ Կինը տվեց մեզ լեզու, ազգություն և պահպանեց հայ ընտանիքի բարոյական հիմունքը։ Այժմ նա մի անարատ, չապականված և անմշակ նյութ է մեր ձեռքում, որից կարելի է հրաշալի բան շինել։

Այսպիսի և դրա նման մտածություններ վերջին օրերում պարոն Սալմանի սովորական խոսակցության առարկան էին։ Բայց չնայելով, որ նա այնքան լավ կարծիք ուներ հայ կնոջ մասին, ծերունի Խաչոյի տան կնիկները նրան չէին համակրում։ Հասկանալի՛ է, որ նրա ներքին, բարոյական և մտավոր արժանավորությունները նրանք ճանաչել կամ գնահատել անկարող էին. բայց պարոն Սալմանը իր արտաքին կեղևի մեջ նույնպես ուներ շատ բան, որ կարող էին գրավել ամեն մի կնոջ ուշադրությունը։ Բայց կինը զարգացման զանազան աստիճանի և ժողովրդի զանազան դասերի մեջ տարբեր ճաշակներ ունի տղամարդի արժանավորությունները գնա-

հատելու և նրան սիրելու վերաբերությամբ։ Այս պատճառով, շատ զարմանալի չէր, որ ծերունի Խաչոյի հարսները Վարդանին ավելի բարձր էին դասում պարոն Սալմանից։

Մի անգամ, հետ-կեսավուր հանգստի ժամանակ, սրահի մեջ նստած էին հարսները, և յուրաքանչյուրը զբաղված էր իր ձեռագործով. մեկը սանդերքի վրա բուրդ էր գզում, մյուսը իլիկով մանում էր գզած բուրդը, երրորդը ոստայնի վրա գործում էր մի գեղեցիկ գունավոր գորգ, չորրորդը իր երեխաների համար շորեր էր կարում, մի խոսքով, ամեն մեկը իր առանձին գործը ուներ։ Խոսակցության առարկան պարոն Սալմանն էր։

— Սառա,—հարցրեց նրա տեգերկինը՝ մանկահասակ Փարիշանը,—այդ մարդը մեր գյուղում ի՞նչ պիտի շինե։

— Ասում են, ուզում է վարժատուն բաց անել,—պատասխանեց Սառան։

— Նա խո տիրացու չէ,—ասաց Փարիշանը, որի կաթծիքով վարժապետը պետք է անպատճառ տիրացու լիներ։

— Տիրացու է, Ստանպոլի տիրացու է,—կրկնեց Սառան։

— Ապա ինչո՞ւ ժամ չէ գնում, շարական չէ ասում։

Սառան ուրիշ պատասխան չգտավ, և առանց մտածելու ասաց.

— Դա էլ այդպիսի տիրացու է։

Մեջ մտավ Ապոյի կինը՝ գեղեցիկ Մարոն։

— Մարդս ասում էր, որ աղջիկներ էլ պիտի կարդացնե։

Մարոյի խոսքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ։

— Աղջիկը ի՞նչ կանե կարդալը, աղջիկը խո տերտեր կամ վարդապետ չի դառնալու,—պատասխանեցին Մարոյին։

Հարսներից մեկը դարձավ դեպի փոքրիկ Նազլուն ասելով.

— Լսում ե՞ս, Նազլու, դրանից հետո պիտի գնաս վարժատուն և այբբեն սովորես։

Նազլուն Հայրապետի աղջիկն էր, նա բավական համարձակ կերպով պատասխանեց.

— Ի՞նչ կա, կսովորեմ, հետո ժամ կգնամ, ժամի շապիկ կհագնեմ ու տղերքի նման «փոխ» կասեմ։

— Հո՞ղը գլխիդ, էդ էր պակաս,—պատասխանեցին խեղճ աղջկան։

Փարիշանը, որ այդ խոսակցությանը առիթ տվեց, մի նոր հարց ևս առաջարկեց.

— Տիրացու Սիմոնը կարդացնում է մեր երեխերքին, էլ ի՞նչ

կանենք ուրիշ վարժապետը։ Այդ մարդը խո նրանից շատ չէ՞ խմանում։

— Իհարկե, շատ չէ խմանում,— պատասխանեց Սառան,— տիրացու Սիմոնը շատ է կարդացել, բայց նա մեկ պակասություն ունի, որ հարբում է ու երեխերքին ծեծում է։ Հիշում ե՞ս մեր հարևան կապարի տղային, այնքան ծեծ էր կերել, որ շալակած տուն բերեցին և խեղճ տղան երկու օրից հետո մեռավ։

— Տիրացու Սիմոնը ի՞նչով էր մեղավոր, առանց ծեծի երեխան ի՞նչ կսովորի։

Այս խոսակցությունները առանց պատճառի չէին։ Պարոն Սալմանը նույն օրերում բանակցում էր գյուղացիների հետ երկու դրպրոցներ բաց անելու, մեկը աղչիկների համար, մյուսը տղաների համար։ Նա խոստանում էր, թե ինքը վարժապետներ բերել կտա և նրանց զավակները կսովորեն բոլորովին ձրի և մինչև անգամ գրքերը և այլ ուսումնական պարագայքը կստանան առանց փողի։ Բայց ինչ որ ձրի է, գյուղացու համար կասկածավոր է։ Այդ պատճառով մեծ աշխատություն պետք էր գյուղացիներին համոզելու համար, որոնց առավելապես բարկացնում էր օրիորդաց դպրոցը։ Ժողովուրդը սովորած լինելով կրթությունը տերտերների և տիրացուների ձեռքից ընդունել, ոչ միայն օտարոտի և խորթ էր համարում, այլ մինչև անգամ մեղք էր համարում իր զավակների դաստիարակությունը մի այնպիսի մարդու ձեռք հանձնել, որ ժամ չէր գնում, որ շարականն չէր ասում, որ, ինչպես լսում էին, պաս էլ չէր պահում։

Ներսնի Խաչոն, որ մյուս բոլոր խորհուրդների մեջ հակառակ էր պարոն Սալմանին, դպրոցների վերաբերությամբ համաձայնվեցավ նրա հետ։ Որպես գյուղի տանուտերը և գլխավորը, նա կարողացավ համոզել գյուղացիներին, և պարոն Սալմանին տվեցին մի կտոր գետին, որի վրա նա հարմար էր համարում դպրոցնհրի շենք կառուցել։ Գործը արդեն սկսված էր։ Հիմքը փորված էր։ Հանկարծ մի փոթորիկ բարձրացավ և մի առավոտ տեսան, որ գյուղացիները գիշերով հավաքվել և հիմքը հողով լցրել էին։ Այն օրը դյուղացիներից ոչ ոք չեկավ բանելու, ընայելով որ պարոն Սալմանը օրական վարձը ավելացրնց։

Ի՞նչ էր պատահել։

Որպես վերևում կանանց խոսակցությունից նկատեցինք, այդ դյուղում կար Սիմոն անունով մի տիրացու, որը միևնույն ժամանակ վարժապետություն էր անում, այսինքն՝ ձմեռը հավաքում էր երեխաներին մի գոմի մեջ, սաղմոս, ժամագիրք և դրանց նման

գրքեր էր կարդացնում, բայց գարունքին, երբ գյուղական աշխատությունները սկսվում էին, իր աշակերտներին արձակում էր, որոնք մինչև աշնան վերջը դպրոցի երես չտեսնելով, ինչ որ սովորել էին, բոլորովին մոռանում էին։ Այդ տիրացու Սիմոնը գյուղի ծխատեր քահանայի՝ տեր-Մարուքի փեսան էր, մի հարաժամ արբեցող, բայց միևնույն ժամանակ սաստիկ խոհվարար մարդ էր նա։ Նոր դպրոցների շինությունը նա իր շահերին վնասակար գտավ և գրգռեց իր աներոջը խափանել գործը։

Մի խոսք բավական էր գյուղացիների մոլեռանդությունը բորբոքելու և գործը խափանելու համար։ Քահանան եկեղեցում պարոն Սալմանի մասին, իր քարոզի մեջ, հայտնեց ժողովրդին, որ այդ մարդը «ֆարմասոն» է, հայոց աստծուն չէ պաշտում և բոլոր երեխերքին հավատքից կհանե։ Նա ավելացրեց, որ աղջիկներին կարդացնելը մեղք է, որ Սողոմոն իմաստունը և Հովհաննես Մկրտիչը կնիկներին անիծել են, որովհետև մի կին Հովհաննես Մկրտչի գլուխը կտրել տվեց։ Հետո սուրբ գրքից շատ փաստեր բերեց, որ Սամսոն մարգարեի (?) մահվան պատճառն էլ մի կին դարձավ։ Ադամին էլ Եվան խաբեց և դրախտից դուրս գցել տվավ, մի խոսքով, իր քարոզի մեջ զանազան այս տեսակ վկայություններ բերելով տեր հայրը հաստատեց, որ աղջիկներին կարդացնելը վտանգավոր է, որովհետև նրանք շատ բան կսովորեն և սատանա կդառնան։

Բայց տիրացու Սիմոնը մեծ հեղինակություն ուներ գյուղի կանանց հասարակության մեջ, նրանց համար զանազան կախարդական թղթեր էր գրում, հմայում էր, գուշակություններ էր անում, և այսպիսով գրավել էր նրանց համակրությունը։ Կնիկները ավելի գրգռեցին իրանց ամուսիններին, որ տիրացուին օգնեն, որ նրա հացը չկտրվի։

Քահանան և տիրացու Սիմոնը իրանց հարուցած խռովություններ մեջ մեծ օժանդակություն գտան Թոմաս էֆենդուց, որը սաստիկ հակառակ էր դպրոց, դպրություն և ուսում կոչված բաներին։ Բացի դրանից, տիրացուն նրա անվարձ գրագիրն էր, գրում էր կապալառուի հաշիվները, և հունձի ժամանակ նրա զափթիաների հետ գյուղից գյուղ մաև էր գալիս և հավաքում էր գյուղացիների մշակության բերքի տասնորդները։

Այդ բոլորը մեծ հոգսեր պատճառեցին բարեսիրտ ծերունի Խաչոյին, բայց բնավ չկարողացան խախտել պարոն Սալմանի

հաստատամտությունը Երեկոյան տուն դառնալով, նա ասաց Վարդանին.

— Ես այդ անպիտանների հետ միսիոնարի պես պիտի վարվեմ։ Միսիոնարը ինչ ժողովրդի մեջ որ մտնում է, նրա առաջին հակառակորդները լինում են կարդացողները և հոգևորականները։ Բայց միևնույն ժամանակ նրա առաջին հետևողները դառնում են նույն մարդիկը, որ սկզբում հակառակում էին։ Միսիոնարը հանձնում է նրանց զանազան գործեր, լավ ևս է ասել՝ ոչինչ գործ չէ հանձնում, միայն ոռճիկներ է տալիս։ Այսպիսով նոր աղանդը հալածող պողոսները դառնում են նրա ամենամոլեռանդ պաշտպանները։

— Այդ իրավ է,—պատասխանեց Վարդանը,—ի՞նչ ես ուզում անել։

— Պետք է գործնական լինել,—ասաց պարոն Սալմանը մի առանձին անձնավստահությամբ,—պետք է հասկանալ, թե ինչո՞վ են գրավվում մարդիկ։ Ինձ հետաքրքիր է գիտենալ, թե այդ հիմար տիրացուն որքան շահ ուներ իր աշակերտներից. ես կառաջարկեմ նրան կրկնապատիկը ստանալ ինձանից և իմ դպրոցներում մի պաշտոն վարել, այսինքն՝ ոչինչ գործ չկատարել։ Հավատացած եմ, որ այս առաջարկությունից հետո, առավոտյան ինքն կգա, բահը և բրիչը կվեր առնի և իմ բանվորների հետ կսկսե աշխատել դպրոցների շենքը կառուցանելու համար։

— Ես էլ այսպես եմ կարծում,—պատասխանեց Վարդանը,—բայց տերտերի բերանին էլ պետք է մի փոքր լուղ քսել։

— Այդ էլ կանեմ։

Ջնայելով այնօր պատահած անախորժությունները, պարոն Սալմանը սովորականից ավելի ուրախ էր։ Գործի սկզբնավորության անաջողությունները բորբոքել էին նրա եռանդը, իսկ ապագայի պայծառ հույսերը լցրել էին նրա սիրտը մի անսահման բերկրությամբ։

— Գիտե՞ս, Վարդան, որքա՜ն բախտավոր, որքա՜ն ընդարձակ ապագա է խոստանում մեզ դպրոցը։ Նա կտա մեղ բոլորը ինչ որ մենք ցանկանում ենք։ Նա՛, միայն նա՛ կբուժե մեր դարևոր վերքերը և կպատրաստե նոր սերունդ մի առողջ և թարմ կյանքի համար։ Մեր նախորդների դարևոր անգործությունը բողեց մեզ հիմար, իրավ է, շատ աշխատանք։ Նրանք կանխապես չհնշոտացրին մեր այժմյան հոգսերը, բայց փույթ չէ։ Տակավին կարելի է հույս ունենալ, որ ապագան մեզ է պատկանում։ Միայն հաստատուն և տոկուն աշխատանք պետք է։ Իմ կարծիքով, բավական չէ միայն

կրթել միտքը, ազնվացնել հոգին, պետք է կրթել և մարմինը։ Դու ինքդ, Վարդան, նկատած կլինես, թե այստեղի մանուկները մինչև որ աստիճան դանդաղկոտ են, մինչև որ աստիճան ծանրաշարժ են։ Պետք է ամրացնել նրանց մկանները, պետք է կազդուրել նրանց չղերը։ Այս կետից, մարմնամարզությունը մեր դպրոցների մեջ պետք է ընդունե նպատակահարմար ձև և կերպարանք. նա պետք է քաջություն ազդե մեր մանուկների մեջ և պետք է ամրացնե նրանց թուլացած սրտերը...

— Ես քեզ մի ուրախալի բան պիտի պատմեմ, Վարդան, այսօր տեսություն ունեցա մի քանի քրդերի հետ, խոսում էի նրանց դպրոցի և կրթության օգտավետության մասին։ Մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ նրանք ցույց տվին ամեն տեսակ պատրաստակամություն, հայտնելով, թե սիրով կհանձնեն իրանց որդիները հայոց դպրոցներում, երբ ուսումը այդքան լավ բան է։ Նրանց խոսակցությունից երևում էր, թե իրանք էլ շատ գոհ չեն, որ իրանց որդիները ավազակներ են լինում։ Եվ իրավ, այդ ժողովուրդը ի՞նչով է մեղավոր, որ մնացել է վայրենի, որ իր ապրուստը որոնում է ավազակության և մարդասպանության մեջ։ Մեղավորը մենք ենք, որ մինչև այսօր չաշխատեցինք կրթել նրանց։ Մեր սեփական շահերը պահանջում են անել այդ։ Թե ցանկանում ենք ազատ մնալ գազանների կատաղությունից, պետք է աշխատենք ընտանեցնել, պետք է աշխատենք նրանց վարժեցնել ավելի խաղաղ և ավելի քաղաքակրթված կյանքի։ Թուրքիան հոգ չէ տանում քրդերի կրթության մասին, և այդ շատ հասկանալի է, որովհետև քրդի վայրենությունը ավելի նպաստավոր է նրան։ Բայց մենք պետք է հոգ տանենք, որովհետև վնասը մեզ է հասնում։ Մենք չենք դպչի նրանց կրոնին, մենք միայն կկրթենք նրանց։ Այնուհետև «ջուրը իր բնական ճանապարհը կգտնե»...

ԻԴ

Թուրքաց կառավարության կողմից պատերազմական պատրաստությունների նշանները արդեն նկատելի կերպով երևում էին։ Եվ այդ կարելի էր տեսնել առավելապես Բագրևանդի գավառում, որ շատ հեռու չէր ռուսաց սահմանից։ Գյուղացիներից խստությամբ հավաքում էին ոչ միայն ներկա տարվա հարկերը, այլև պահան-

ջում էին ապառիկներ և մի քանի ապագա տարիների հարկերը միասին։ Ժողովրդի հառաչանքներին և դժգոհությանը չափ չկար։ Ով որ փողով վճարել չէր կարողանում, բռնությամբ վաճառվել էին տալիս նրա տան կայքը, անասունները, և մինչև անգամ չէին խնայում եզներին ու գոմեշներին, որոնք անհրաժեշտ էին գյուղացու երկրագործությանը, որոնք ծառայում էին նրա վարը վարելու և ծանրությունները տեղափոխելու համար։ Այդ բավական չէր, գյուղացիների վրա պարտք էին դնում պատրաստել այսքան հազար հոխա բաքսիմատ, և կամ խլում էին տներից իրանց ուտեստի համար պատրաստած բոլոր պաշարեղենները, որպես էին՝ ձավար, կորկոտ, րիշթա[1], յուղ պանիր, բրինձ և այլն։ Գյուղացիների բոլոր արտասուքի, լացի և աղաղակների պատասխանը լինում էր այն, թե «տերությունը պատերազմ ունի»...

Հիշյալ անկարգությունները բաց արին Թոմաս էֆենդու աչքն գործունեության մի նոր և ընդարձակ ասպարեզ։ Որպես արքունի մուլթեզիմ, նա հանձն էր առել հավաքել հարկերը և հայթայթել զորքերի համար պատրաստվելիք պաշարի մի մասը։ Թոմաս էֆենդու աչքը դրած էր մի լայնատարած հունձք, ուր նրա սուր մանգաղը եռանդով գործում էր... Այժմ փոխանակ երկու զափթիաների, նա ստացել էր իշխանությունից բույրուլթու (открытый лист) պահելու իր մոտ որքան պետք լինի զափթիաներ։

Եվ այդ բոլոր զրկողությունները հասնում էին հայերին միայն, որովհետև մահմեդականները պատրաստվում էին մասնակցել պատերազմին և նրանցից ուրիշ ոչինչ չէր պահանջվում։

Բացի նրանից, որ հայ գյուղացիները կողոպտվում էին և իրանց 10—20 տարիների ընթացքում ձեռք բերած կայքերից միանգամայն զրկվում էին,—բացի այդ դառն չքավորությունից, նրանց տիրել էր ընդհանուր սարսափ, նրանց սպառնում էր մի ընդհանուր և ավելի սոսկալի անբախտություն։ Մահմեդական տարրի մեջ նկատվում էր մի գազանային. կատաղություն դեպի քրիստոնյաները, դեպի բոլոր «գավուրները»։ Ամենի բերնից լսելի էր լինում այն դժոխային բառը՝ «ջհաթ»։ Մոլլաները, մուփթիները, ղադիները և շեյխերը բորբոքում էին խառնիճաղանճ ամբոխի մոլեռանդությունը, գրգռում էին նրան, քարոզելով, թե պատերազմը կրոնական է, թե Ստամբոլումը շուտով պիտի բարձրացնեն «սանջակ շե-

---

[1] Րիշթա վերմիշելի նման պատրաստած մի խմորեղեն է։

րիֆը», և շուտով կհրատարակվի սրբազան պատերազմը, և ամբողջ իսլամը պետք է սուր բարձրացնե քրիստոնյաների դեմ...

Այդ բոլորը մեծ հոգսեր պատճառեցին պարոն Սալմանին, որին լավ հայտնի էր այդ կատաղի շարժումների նշանակությունը և նրանց սարսափելի հետևանքը տեղային հայերի վերաբերությամբ։

— Շուտով կկրկնվեն այստեղ Բոլգարիայի կոտորածները,— ասաց նա մի առավոտ Վարդանին,—պետք է շտապենք նախապատրաստել ժողովուրդը անձնապաշտպանության համար։

— Ես էլ մի այսպիսի բարբարոսության հոտը զգում եմ...— պատասխանեց Վարդանը։

Այսպես խոսելով, նրանք դուրս եկան ծերունի Խաչոյի տնից և դիմում էին դեպի տեր-Մարուքի տունը, որի հետ միասին ունեին վերջացնել դպրոցների վերաբերությամբ մի քանի օր առաջ կարգադրված խորհուրդը, այսինքն՝ որպես Վարդանը ասաց, ուզում էին տերտերի «բերնին մի փոքր յուղ քսել», որ նա լռե, նրա փեսա տիրացու Սիմոնին դործել այժմ որպես հսկող բանվորների վրա, իսկ ապագայի համար խոստանալ մի պաշտոն նոր բացվելիք դպրոցների մեջ։

Նրանց ականջին զարկեց մի ձայն, գյուղի միջով անց էր կենում մի անծանոթ չարչի, և իր վաճառքների անունները մի առ մի կարդալով, գնողներ էր հրավիրում։

— Սիրուն աղջիկներ, կարմիր հարսներ, ինձ բերեցեք ձեր փարաները, ես կտամ ձեզ լավ ասեղներ, գույն-գույն թելեր, ոսկի մատնոցներ։

Չարչին մի վիթխարի մարդ էր, ոտքից ցգլուխ հագնված ցրնցոտիների մեջ։ Նրա վաճառքների ահագին արկղը, որ կրած ուներ թիկունքի վրա, համեմատելով նրա մարմնի մեծությանը, նույն տպավորությունն էր գործում, որպես մի փոքրիկ մաղ քարշ ընկած լիներ ուղտի կողքից։ Չարչին ձախ ոտքից սաստիկ կաղում էր. և ամեն անգամ, երբ օրորվում էր նա դեպի ձախ կողմը, կարելի էր մտածել, որ իսկույն ցած կգլորվի այդ Գոլիաթը, բայց ձեռքի ահագին գավազանը նեցուկ տալով, պահպանում էր իր իրանի հավասարակշռությունը։

Պարոն Սալմանը, լսելով նրա ձայնը, կարծես մի էլեկտրական ցնցում զգաց իր սրտի մեջ, կարծես աշխարհի բոլոր բերկրությունները միանգամից լցրել էին նրա հոգին։ Ի՞նչ կապ կար որ Սալմանի և այդ թափառականի մեջ։ Չարչին դեռ շարունակում էր

եղանակել իր վաճառքների անունները և ծանր անհավասար քայլերով անցնում էր գյուղի նեղ փողոցների միջով։ Պարոն Սալմանը անցավ նրա մոտից և երկու օտարականների հայացքները հանդիպեցին միմյանց։ Նրանց մեջ ամենևին խոսակցություն չեղավ, բայց հաղորդեցին միմյանց շատ բան... Վարդանը ոչինչ չնկատեց։

— Լա՛վ ժամանակ է գտել դա էլ իր թելն ու ասեղը ծախելու, խեղճ գյուղացիների մոտ մի փարա էլ չի մնացել, ի՞նչով պիտի առնեն,—ասաց Վարդանը ծիծաղելով, երբ փոքր ինչ հեռացել էին շարչու մոտից։

— Նրա արկղը, սիրելիս, ձեռնածուների արկղիկի նման երկու հատակ ունի,—պատասխանեց պարոն Սալմանը,—ստորին հատակի մեջ գտնվում են այնպիսի մթերքներ, որոնց սպառելու այժմ ամենահարմար ժամանակն է...

Վարդանը մի առանձին ուշադրություն չդարձրեց այդ խորհրդավոր խոսքերի վրա, նրա միտքը նույն րոպեում զբաղված էր մի բոլորովին այլ առարկայով։ Նա մտածում էր Լալայի վրա։ Իրերի հանկարծակի փոփոխությունը, շրջապատող խռովությունները սաստիկ անհանգստացնում էին նրան, և չգիտեր, թե ինչպես պետք էր տնօրինել իր Լալայի վիճակը, ո՞րտեղ թաքցնել նրան, ի՞նչ անել նրա հետ, երբ ինքը այսօր կամ վաղը ստիպված կլիներ ընդունել մի բոլորովին այլ ձեռնարկություն...

— Լա՛վ ասեղներ, գույն-գույն թելեր, սիրուն հուլունքներ...—հեռվից կրկին լսելի եղավ կաղ շարչու խռպոտ և ձգական ձայնը։

Այդ միջոցին գյուղի մեջ հանդիպեցավ պարոն Սալմանին և Վարդանին Թոմաս էֆենդին։ Նրա մոտ կանգնեցրել էին իր գեղեցիկ ձին, որի վրա պատրաստվում էր նստել։ Նա շրջապատված էր մի խումբ գյուղացիներով, որոնց զանազան հրամաններ և պատվերներ էր տալիս։ Տեսնելով պարոն Սալմանին և Վարդանին, նա թաժանվեցավ խումբից, և իր սովորական դիվական ժպիտը երեսին, դիմեց դեպի երկու երիտասարդները, և դեռ չհասած, ասաց հեռվից.

— Ես ձեզ վաղուց էի ցանկանում տեսնել, պարոն Դուդուկչյան (նա դեռ չգիտեր պարոն Սալմանի իսկական անունը), ա՛խ, որքան բախտավոր եմ համարում ինձ, սիրելի հայրենակից, որ առիթ ունեցա տեսնել ձեզ։ Դուք, երևի, չգիտե՞ք, որ ես էլ պոլսեցի եմ։

Պարոն Սալմանին ոչ միայն չափազանց զարմանալի, այլ շատ զզվելի թվեցավ էֆենդու այս տեսակ շողոքորթությունը, որին ամենևին չէր ճանաչում, որի հետ առաջին անգամ էր տեսնվում։ Նա ոչինչ չպատասխանեց։ Էֆենդին բռնելով նրա ձեռքը, ասաց.

— Հույս ունեմ, որ դուք իրավունք կտաք համբուրվել ձեզ հետ, որպես պոլսեցի, ես թույլ եմ տալիս այդ խնդրել ձեզանից։ Հայրենիքիս երկար տարիների կարոտը ցանկանում եմ ձեզանից առնել։

Վարդանը, հեռու կանգնած, լուռ նայում էր այդ կոմեդիայի վրա։ Պարոն Սալմանը չգիտեր, թե ինչպես պետք էր դուրս գալ իր նեղ դրությունից։ Այժմ էֆենդին դարձավ դեպի Վարդանը։

— Մոտ ե՛կ, իմ խենթ բարեկամ, դու գիտես, որ ես երեխայի սիրտ ունեմ, մի րոպե կբարկանամ, մյուս րոպեում կմոռանամ բոլորը։ «Քուրդը իր թանին թթու չի ասի»։ Դու էլի իմն ես, թե լավ, թե վատ, իմն ես։ Ես ամեն ինչ մոռացել եմ։ Տո՛ւր ինձ ձեռքդ։

Վարդանը հազիվ կարողացավ զսպել իր բարկությունը։ Բայց մտածելով, որ էֆենդու այդ բարեկամական արտահայտությունները առանց մի առանձին նպատակի չէին լինելու, մոտեցավ նրան և ձեռք տվեց։

Նա կրկին դարձավ դեպի պարոն Սալմանը։

— Ես խիստ բարկացած եմ ձեր դեմ, պարոն Դուդուկչյան,— ասաց նա իր խոսքերին ավելի լուրջ ձև տալով,— լսե՞լ եք թուրքի առածը՝ «Տանուտերի հետ առաջ տեսնվիր, հետո գյուղը կողոպտիր»։ Թոմաս էֆենդին այդ երկրում մի մարդ է։ Եթե դուք սկզբից ինձ հետ խորհուրդ արած լինեիք, ես ձեր բոլոր դիտավորությունը այնպես կկարգադրեի, որ այսօր այս անախորժություններըը չէին պատահի ձեզ։ Ա՜խ, ջահելներ, ջահելներ, լա՛վ սիրտ ունեք, բայց գործելու եղանակը չեք իմանում։ Ուղիղ չե՞մ ասում։

— Ես իրավ, չեմ հասկանում, թե դուք ի՞նչ բանի վրա եք խոսում,— պատասխանեց պարոն Սալմանը։

Էֆենդին այնպես ձևացրուց, որպես թե չլսեց պարոն Սալմանի խոսքերը և երեսը շուռ տալով դեպի գյուղացիների խումբը, որոնք հեռու կանգնած սպասում էին նրան, ասաց.

— Ա՜խ, ավանակներ, ավանակներ, դուք ե՞րբ պիտի խելքի գաք։— Նա կրկին դառնալով դեպի պարոն Սալմանը, շարունակեց.— Մարդ էլ իր ձեռքով իր աչքի լույսը կխավարացնե՞. դրանք (գյուղացիները) այդպես են։ Ես այսօր լսեցի, Ճշմարիտն ասեմ ձեզ, մաղիրս բիզ-բիզ կանգնեցան։ Մենք աշխատում ենք, որ դրանք դպրոց ունենան, ուսում առնեն, աչքները բացվի, կույր չմնան, աշխարհի չարն ու բարին ճանաչեն, բայց դրանք չեն հասկանում, էլի իրանց էշն են քշում...

«Մենք աշխատում ենք»...— կրկնեց իր մտքում պարոն Սալ-

մանը,—բայց ո՞վքեր են այդ «մենք», որ առանձին կերպով շեշտեց Թոմաս էֆենդին։

Նա շարունակեց.

— Ես հոգով շատ ուրախացա, երբ լսեցի ձեր դիտավորությունների մասին, պարոն Դուդուկչյան, և այս պատճառով դիմեցի ձեզ հայտնելու իմ առանձին շնորհակալությունը։ Մեր ժողովուրդը խավարի մեջն է. պետք է դուրս բերել նրան դեպի լույս աշխարհ։ Դպրոցը միայն կփրկե նրան։ Մի քանի օր առաջ պատահած անկարգությունները ցո՛ղ չվհատացնեն ձեզ. ամեն բարի գործի սկիզբը դառնությամբ է լինում։ Դուք իմ մեջ, որպես ձեր հայրենակցի մեջ, կգտնեք համակրություն և ձեռնտվություն։ Ընդունեցեք իմ փոքրիկ ծառայությունները։ Ես այսօր մի գործով գնում եմ մերձակա գյուղը. առավոտյան կվերադառնամ, և ինքս անձամբ կկանգնեմ, բաց անել կտամ դպրոցների հիմքը։ Այստեղ ոչ ոք չի գտնվի, որ Թոմաս էֆենդուն ընդդիմություն գործե։

— Շնորհակալ եմ, էֆենդի,—պատասխանեց պարոն Սալմանը,—դուք այնքան շատ զբաղմունքներ ունեք, որ ես չէի ցանկանա խլել ձեր թանկագին ժամանակը։

— Այդ ոչինչ,—ասաց կապալառուն մի առանձին բավականությամբ,—բարի գործի համար ես միշտ ժամանակ ունեմ։

Նա ձեռք տվեց երկու երիտասարդներին և հեռացավ։

— Լի՛բբ... խաբեբա՜...—ասաց նրա ետևից Վարդանը։

— Կարելի է օգուտ քաղել այս տեսակ մարդերից,—պատասխանեց պարոն Սալմանը։

— Միթե հավատո՞մ եք նրա խոսքերին։ Ով գիտե ի՞նչ սատանայական նպատակներ ունի։

Երկու երիտասարդները արդեն հասել էին տեր-Մարուքի տանը և ծեծում էին դուռը։

— Սիրուն ասեղներ... գույն-գույն թելեր... լավ հուլունքներ...—լսելի եղավ կաղ չարչու ձայնը, որ անց էր կենում մյուս փողոցից։

— Վարդան, թողնենք այսօր տերտերի մոտ գնալը,—ասաց նրան պարոն Սալմանը։

— Ինչո՞ւ,—հարցրեց Վարդանը։

— Ինձ պետք է այդ չարչուց մի քանի բաներ գնել...

Վարդանը սկսեց ծիծաղել իր ընկերի անտեղի ցանկության վրա։

— Եկեք, ուրիշ բան կա...—ասաց նրան պարոն Սալմանը։

այնպիսի մի եղանակով, որ Վարդանը չէր կարող կասկածել նրա առաջարկության կարևորության վրա։

Երկու երիտասարդները թողնելով տերտերի տունը, անցան մյուս փողոցը և հեռվից սկսեցին հետևել շարչուն։ Նրա ետևից ընկած էին մի խումբ գյուղական երեխաներ և գոռում էին.—Մեղ մաստաք տո՛ւր, մաստաք տո՛ւր։ Նա հանեց մի կտոր մաստաք և բաժանեց երեխաներին։

— Ես այդ մարդուն մի շաբաթ առաջ տեսա, այսպես ման էր գալիս Վանա գյուղորայքում,—ասաց մի գյուղացի իր մոտ կանգնած հարևանին։

— Այդ շարչիները ամեն տեղ թափառում են,—պատասխանեց հարևանը,—բայց ինչ սարսափելի դեմք ունի, նայի՛ր, Գրիգոր, ես չէի ցանկանա դրան գիշերով տեսնել, կարծես չար ատաանա լինի։

Կաղ շարչին պտտելով բոլոր փողոցները երբեմն կանչում էին նրան այս և այն տունը մի բան գնելու և ամբողջ ժամերով պահում էին, իսկ երբեմն հենց փողոցի վրա բաց էին անել տալիս նրա արկղը, և գյուղացի կնիկները հավաքված նրա շուրջը, երկար ու բարակ բազար էին անում։ Այսպես, մինչև երեկո նա հազիվ կարողացավ վերջացնել իր առևտուրը, և մութը պատել էր արդեն, երբ դուրս եկավ գյուղից։ Նա թողեց ուղիղ ճանապարհը, որ տանում էր դեպի հարևան գյուղը, և սկսեց դիմել դեպի մի խրամ, որ բավական խորն էր ընկած գարնան հեղեղներից, իսկ այժմ ցամաքել էր։ Նրա ընթացքի մեջ այժմ կարելի էր տեսնել մի նոր փոփոխություն, քայլերը դանդաղ էին որպես առաջ, որովհետև, ինչպես երեվում էր, շալակած արկղը սաստիկ ծանր էր։ Բայց այդ մարդը ամենևին կաղ չէր, թեև ցերեկով այնպես էր ձևացնում։ Նա սկսեց իջնել խրամի մեջ։ Այնտեղ ցած դրեց իր բեռը, և ձախ ձեռքի երկու մատը շրթունքի վրա դնելով, խորհրդավոր ձայնով մի քանի անգամ շվացրեց։ (Ձեռքի մնացած մատները կտրած էին)։ Քանի րոպեից հետո խրամի մեջ հայտնվեցան Վարդանը և պարոն Սալմանը։ Վերջինը գրկեց շարչիին և երկար չէին բաժանվում միմյանցից։

— Հիմա նստենք,—ասաց պարոն Սալմանը,—պատմի՛ր, լա՞վ առևտուր ունեցար...

— Շա՛տ լավ...—պատասխանեց շարչին ուրախ ձայնով.— Վասպուրականի մեծ մասը հեղեղեցի իմ վաճառքներով...

— Իհարկե առանց փողի...

— Առանց փողի... ես իմ վաճառքները ձրի էի բաժանում...

Վարդանը ափշած լսում էր երկու բարեկամների խոսակցությունը և ոչինչ չէր հասկանում։

— Հիմա հասկանո՞ւմ ես,— ասաց նրան պարոն Սալմանը,— որ իմ բարեկամի արկղը ձեռնածուի արկղիկի նման երկու հատակ ունի։

— Հետաքրքիր է գիտենալ, թե ֆոկուսի գլխավոր հասւակի մեջ ի՞նչ էր թաքցրած,—հարցրեց Վարդանը։

— Չենթեր...

Վարդանը այժմ հասկացավ չարչու ով և ինչ մարդ լինելը, որովհետև մի քանի օր առաջ նրա մասին լսել էր պարոն Սալմանից, և ինքը նույնպես գրկեց նրան։

Այդ մարդը Մելիք-Մանսուրն էր։

Իե

Ամենամեծ մարդիկն անգամ ունենում են խոշոր թուլություններ։ Թոմաս էֆենդին թեև մեծ մարդերի կարգին չէր սլաուկանում, բայց Ալաշկերտի գավառում հսկա էր համարվում։ Առյուծ չգտնված տեղում աղվեսն էլ խոշոր գազան է։ Այդ մարդն էլ, որքան գործունյա, որքան ճարպիկ էր, դարձյալ ուներ իր փոքրիկ թուլությունները։ Ամբողջ ցերեկը անցկացնելով իր պաշտոնին վերաբերյալ աշխատություններով, գիշերները շատ անգամ լուսացնում էր նա զանազան տեսակ անբարոյական քեֆերով, և թուրք պաշտոնատարների մոլորություններին հետևելով, արաղ էր խմում, աղջիկներ ու տղաներ էր պար ածում, և իրան շրջապատում էր զանազան տեսակ «չալկիններով» (երաժիշտ)։ Ամեն մի գյուղ մտնելիս ամեն մի գյուղացու խրճիթի դռները բաց էին նրա առջև։ Ո՞վ կարող էր չընդունել այդ բարձրաստիճան հյուրին։ Ընդհակառակն, գյուղացին պատիվ էր համարում իրան, երբ Թոմաս էֆենդին ոտք կկոխեր նրա շեմքի վրա, թեև նրանից չէր շահվում, ուտեցնում էր, խմեցնում էր, բայց այդ էլ բավական էր, որ Թոմաս էֆենդին կակսեր այնուհետև «բարի աչքով» նայել իր հյուրասիրողի վրա։

Մի երեկո գիշերը մի աղքատ գյուղացու տանը լուր տվեց, թե էֆենդին պետք է հյուր լինի։ Տան տերը մի քանի գյուղերի միակ արհեստավորն էր, շինում էր երկրագործական անոթներ, նորոգում էր վնասված գութաններ, արորներ, սայլակներ և այլն։ Նա ըստ

մեծի մասին իր տանը չէր գտնվում, որովհետև ման էր գալիս գյուղից գյուղ և իր համար գործ էր պտռում։ Այս երեկո նույնպես տանը չէր։ Արհեստավորի կինը պատասխանեց գզիրին, թե մարդս տանը չէ, ի՞նչպես կարող եմ ընդունել էֆենդուն։

— Մարդդ տանը չէ, տունը յուր տեղն է,—ասաց գզիրը կոշտ կերպով։

Այդ գզիր կոչվածներն էլ մի առանձին պատիժ են խեղճ գյուղացու համար։ Դրանք պաշտոնական անձինքների որսորդական շներն են, սաստիկ հոտառություն ունեն, և խիստ վարժված են, թե ինչ ճանապարհներով պետք էր հետամուտ լինել որսին...։

Արհեստավորի կինը շվարած մնաց և խոսք չգտավ պատասխանելու գզրին։

Գզիրը իր հրամանը կատարած համարելով, հեռացավ, ավելացնելով.

— էֆենդին կգա, երբ ճրագները կվառվեն։

Խեղճ կինը մի քանի րոպե, որպես քարացած, կանգնել էր իր խրճիթի դռանը և չգիտեր, թե ինչ պետք էր անել։ Նրա տղամարդը տանը չէր, նրան անվայել էր մի օտար և անծանոթ հյուր ընդունել իր մոտ։ Նա մտավ իր դրացի Օհոյի խրճիթը և խնդրեց նրան ասելով.

— Եղբայր Օհո, գզիրը լուր տվեց, թե էֆենդին այս գիշեր մեզ մոտ պիտի լինի, մարդս տանը չէ, ի սեր աստուծո, եկեք և կառավարեցեք նրան։

— Այս ի՞նչ բան է,—պատասխանեց Օհոն բարկանալով,—այս գյուղում էլ ուրիշ տուն չկա՞ր։

— Ջե՛մ իմանում,—ասաց կինը վշտացած ձայնով,—գզիրը այսպես պատվիրեց։

Դրացի Օհոն խոստացավ, որ ինքը կընդունե հյուրին և կնոջը մենակ չի թողնի։

Թոմաս էֆենդին այնքան ծանոթ էր այս գավառի հետ, որ ամեն մի գյուղ մտնելիս, շատ լավ ընտրություն անել գիտեր իջևանների մեջ, թե որ տունը ավելի հարմար էր գիշերելու համար։ Նրա ճաշակը այդ մասին բավական զարգացած էր։ Գլխավոր պայմանները, որ համապատասխանում էին նրա պահանջներին, դրանք էին որ տան տերը աղքատ և փոքր ինչ հիմար լիներ, և եթե հիմար չէր, պետք է գոնե խմելու հետ սեր ունենար (երկու հատկություններ, որ շատ չեն զանազանվում միմյանցից) և ամենագլխավորն

այն էր, որ պետք է տան մեջ գտնվեր մի գեղեցիկ կանացի դեմք, որի վրա նայելը զվարճություն պատճառեր նրան։

Բայց այս գիշեր ընտրած իշևանը մասամբ չէր համապատասխանում էֆենդու պահանջներին. տան տղամարդը, վարպետ Պետրոսը, մի համեստ և աշխատասեր արհեստավոր էր, ո՛չ հիմար էր և ո՛չ խմելու հետ սեր ուներ։ Այսուամենայնիվ, էֆենդին չէր սխալված իր ընտրության մեջ, որովհետև տղամարդը տանը չէ, կինը վատ չէր դեմքով, իսկ նրա հասած քույրը իր գեղեցկությունով գյուղի մեջ առաջին աղջիկն էր համարվում։

Գյուղի խրճիթների մեջ ճրագներ վառվեցան։ Արհեստավորի կինը, Սուսանը, թոնիրի վրա կերակուր էր պատրաստում։ Արհեստավորի քույրը, մանկահասակ Վառվառեն յուղի մեջ հավեր էր տապակում։ Դրացի Օհոն զանազան կարգադրություններ էր անում, որ ոչինչ պակաս չլինի և ամեն բան վայելուչ լինի պատվելի հյուրին ընդունելու համար։ Բոլորը պատրաստ էր երբ հայտնվեցավ էֆենդին գզիրի առաջնորդությամբ։ Ջափթիաները այս գիշեր նա իր հետ չէր վեր առել, նրանց մի ուրիշ տեղ հյուր էր տվել։

Դրացի Օհոն ընդունեց էֆենդուն ամենայն խոնարհությամբ և նա ծանր կերպով գնաց, նստեց իր համար պատրաստած օթոցի վրա։

— Ո՞ւր է վարպետ Պետրոսը, չէ երևում,— հարցրեց էֆենդին իր շուրջը նայելով,—ես նրան տեսնել էի ուզում. ես նրա հետ շատ հարկավոր գործ ունեմ։

Դրացի Օհոն պատասխանեց, թե վարպետը գնացել է մերձակա գյուղը բանելու համար։

— Ափսո՜ս, շատ ափսո՜ս, որ տեսնել չկարողացա. ես նրա հետ հարկավոր գործ ունեմ,—կրկնեց էֆենդին և սկսեց բացատրել, թե թագավորական զորքերին պաշար տեղափոխելու համար, իրան պետք են շատ սայլեր, և ցանկանում է վարձել մի մշտական հյուսն, որ ճանապարհների վրա սայլերը վնասվելիս, նորոգեր նրանց, և վարպետ Պետրոսից ավելի հարմար մարդ չէ գտնում և կամենում է նրան «մի լավություն» անել, որ նա շահվեր այդ գործից, և մի քանի ամիսների համար շարունակ պարապմունք ունենար։

Թեև էֆենդին առաջուց գիտեր, որ վարպետը տանը չէ, թեև նրան ամենևին վարպետը հարկավոր չէր, որովհետև զորքերի պաշար տեղափոխելու համար նա գյուղացիների սայլերը և անասուններն էր գործ ածում, բոլորովին ձրի, առանց մի փայտ վճարելու,

և եթե մի սայլ վնասվում էր, իրանք՝ տերերն էին շինել տալիս, բայց էֆենդին այս խոսքերը ասելու մեջ մի առանձին նպատակ ուներ։ Աղքատ արհեստավորի կինը, Սուսանը, լսելով էֆենդու խոստմունքները, ուրախացավ, մտածեց թե այդ հյուրից մեծ շահեր կարող են ստանալ, թեև նրա ինքնակոչ հյուր լինելը սկզբում այնքան ծանր և անախորժ երևեցավ իրեն։ Պետք էր մի հնարավ քաղցրացնել միամիտ տանտիկնոջ սիրտը, այդ էր հարկավոր էֆենդուն։

Էֆենդին միայն նստած էր։ Դրացի Օհոն դեռ ոտքի վրա սպասում էր, որ նրանից թույլտվություն ստանա, որ ինքն էլ նստե։ Այդ շնորհը ստացավ նա։ Գլիրը ոտքի վրա մնաց, սպասավորություն էր անում, որովհետև արհեստավորի տանը ոչ ծառա կար և ոչ չափահաս տղա. նա մի քանի աշակերտներ ուներ, որոնց իր հետ էր տարել։ Տանտիկինը և արհեստավորի քույրը չէին երևում, նրանք առանձնացել էին խրճիթի մի կողմում, որ բաժանված էր հյուրի նստած տեղից ցած տախտակապատով, որի վերին մասը չէր հասնում առաստաղին և ծառայում էր որպես շիրմա։

Բայց նրանք պետք է իրանց հարգանքը հայտնեին պատվելի հյուրին, ուստի պատճառով երկուսն էլ, թե՛ Սուսանը և թե՛ Վառվառուն դուրս եկան իրանց թաքստի տեղից, դիմեցին էֆենդուն, և ձեռքերը սրտերի վրա դնելով, հեռվից լուռ գլուխ տվեցին։ Այդ նշան էր թե «բարով եք եկել»։

— Շատ ապրիք,— ասաց էֆենդին, մի կողմնակի հայացք ձգելով նրանց վրա։

Տանտիկնոջ երեսը ծածկված էր քողով, իսկ մանկահասակ աղջկանը բաց էր։ Նրանք կրկին հեռացան և սկսեցին ընթրիքի սեղանը պատրաստել։

Փոքրիկ խրճիթի մեջ տիրում էր խորին լռություն. ոչ ոք չէր խոսում, բոլորը սպասում էին, որ էֆենդին խոսե։

— Դու այժմ ինչո՞վ ես պարապվում,—հարցրեց նա դրացի Օհոյից։

— Անգործ եմ, աղա,—պատասխանեց Օհոն ծոծրակը քորելով,—աստված ինձ պատժեց, մի տարվա մեջ մի քանի անբախտություններ պատահեցան. մեծ որդիս «քո չարը տարավ»... անասուններս «քեզ մատաղ դարձան»... հիմա արորս էլ չէ բանում... մնացել եմ անգործ։

— Ափսո՜ս, շատ ափսո՜ս,—ասաց էֆենդին ցավակցելով.— դու լավ մարդ ես, Օհո, ես քեզ ճանաչում եմ, ես չեմ թողնի, որ

դու անգործ մնաս, քեզ գործ կտամ, ինձ համար շատ մարդիկ են հարկավոր։

Օհոյի ուրախությանը չափ չկար։

— Դուք միայն գործ հանձնեցեք, աղա, այն ժամանակ կտեսնեք, թե Օհոն որպես լավ ծառայել գիտե։

— «Էշը որքան լավ բանե, այնքան իր գարին կավելացնե»...

— Իհարկե, այդպես է։

Էֆենդին այն կարգի մարդերիցն էր, որ պատահած տեղը այն աստիճան կհպարտանար, կփքվեր և կրարձրացներ իրան, որ «դարվազի դռնովը չէր կարող ներս մտնել», իսկ երբեմն այնքան կփոքրանար, որ ասեղի ծակով անց կկենար։ Գյուղացու խրճիթում, երբեմն նա շատ մտերիմ էր լինում, և վարվում էր այնքան ընտանեբար, որպես մարդիկ վարվում են մի հայտնի տներում, որոնց թշվառ բնակիչներին փողոցում պատահելիս ամաչում են գլուխ տալ...

Պետք էր մի խոստմունքով կաշառել դրացի Օհոյին, նա այստեղ այս գիշեր տանտիրոջ պաշտոն էր կատարում։ Ով միամիտ գյուղացին բոլորովին հավատալով նրան, հայտնեց իր խորին շնորհակալությունը, ասելով.

— Աստված քեզ երկար կյանք տա, աղա, աստված ձեր ձեռքը մեր գլխից անպակաս անե։

Ընթրիքի ժամանակ էր։ Հայտնվեցավ Վաուվառեն, լվացվելու պարագայքը ձեռքին բռնած, և շնորհալի կերպով դրեց էֆենդու առջև, նա սկսեց լվանալ իր ձեռքերը։ Հետո տարածեց նա սեղանի սփռոցը, հաց դրեց, և կերակուրները, որքան որ պատրաստված էին, բոլորը միանգամից շարեց սեղանի վրա, իրանց պատշաճավոր տեղերում։ Այդ բոլոր սպասավորությունների ժամանակ երեվում էր անմեղ աղջկա անհամարձակությունը, խառն երկչոտության և ամոթխածության հետ, որ զարգացել էին նրա մեջ փակված կյանքից և օտար տղամարդերի հասարակության հետ հաղորդակցություն չունենալուց։

— Զավակս,—հարցրեց էֆենդին մանկահասակ աղջկանից,— քո անունը ի՞նչ է։

Նա կարմրեց, շփոթվեցավ և սկսեց այս կողմը և այն կողմը նայել, որ մեկը իր փոխարեն պատասխանե։ Դրացի Օհոն ասաց, թե անունը Վաուվառե է։

— Ի՜նչ գեղեցիկ անուն է, ճշմարիտ, շա՛տ գեղեցիկ անուն

է,—կրկնեց էֆենդին հիացմունքով,—ես էլ մի քույր ունեմ, այսպես է կոչվում։

Այժմ Վաուվաուեի սառն դեմքի վրա փայլեց ժպիտի նման մի բան, երևի նա ուրախացավ, որ ինքը մի այնպիսի մեծ մարդու քրոջ անունն էր կրում, թեև էֆենդին ամենևին քույր չուներ, բայց պետք էր Վաուվաուեին ևս մի բանով ուրախացնել։

Սեղանի վրա ուտում էին էֆենդին և Օհոն միայն։ Կնիկները այս կողմերում տղամարդերի հետ սեղանակից չեն լինում։

— «Անչուր չրաղացը ալյուր չի աղա»,— նկատեց էֆենդին։

Դրանով նա հասկացրեց, թե պետք էր մի բան խմել և հրամայեց գղիրին, որ գնա, արագ բերե։ Դրացի Օհոն ներողություն խնդրեց, որ այդ մասին չեն մտածել, և տանտիկինը, որ չէր խոսում, մի կերպով հասկացրեց, թե ինքը շուտով բերել կտա արաղը։

— Չէ,—պատասխանեց էֆենդին,—այդ իմ սովորությունն է, ամեն տան մեջ հաց ուտելիս արաղը և գինին պետք է իմ հաշվով լինեն։

Այդ իրավ էր, էֆենդին այս տեսակ աղքատ տներում գղիրի ձեռքով ինքն էր բերել տալիս խմիչքները, միայն հաշիվը անցնում էր գյուղի ընդհանուր ծախսերի մեջ։ Բայց նրա սատանայական խորամանկությունը այդ բանի մեջ այն էր, որ խմիչքները ինքը բերել տալով, կարող էր գործ ածել այնքան, որքան իր ցանկությունն էր։

Շուտով գղիրը վերադարձավ, բերելով իր հետ մի ահագին աման արաղով։

— Հիմա կարող ես նստել,—հրամայեց նրան էֆենդին,—և մեզ սագիություն (մատուցակություն) անել։

Գղիրը նստեց ամենից ցած և արաղի ահագին ամանը դրեց իր մոտ։ Նրան հայտնի էր էֆենդու սովորական պատվերը, թե «երբ մի տուն մտնում ես, և ուզում ես, որ ուրախ անց կենա, պետք է առաջ տանտիրոջ բամբակը բաց անել». նշանակում է՝ պետք է նրա ուղեղը թմրեցնել, պետք է նրան հարբեցնել։ Այստեղ թեև տան տեր չկար, բայց դրացի Օհոն նրա տեղն էր բռնում։ Այս պատճառով գղիրը զոռ էր տալիս, հաճախ արաղի բաժակը դեպի Օհոն դարձնելով։

Դրացի Օհոն փոքր ինչ սեր ուներ խմիչքի հետ։ Մանավանդ նրան պատահած վերջին անբախտություններից հետո, երբ նրա մեծ որդին մեռավ, երբ նրա անասունները կոտորվեցան,—Օհոն իր վշտերը մոռանալու համար բոլորովին անձնատուր եղավ արա-

ղի։ Նա ընդունած բաժակը մինչև վերջին կաթիլը ցամաքեցնում էր։ Մի կողմից արաղի ազդեցությունը, մյուս կողմից էֆենդու խոստմունքները, թե նրան գործ և պարապմունք կտա, այն աստիճան տաքացրին, այն աստիճան ուրախացրին Օհոյին, մինչև իրան մոռանալով, նա սկսեց երգել զանազան թուրքերեն երգեր։

— Դրանով բան չի դառնա,—ասաց էֆենդին, և հրամայեց գզիրին, որ գնա, «չալկիններին» կանչե։

«Չալկինները» մի խումբ տեղային հայ երաժիշտներ էին, որ երգում էին և ածում էին զանազան ասիական նվագարանների վրա։ Դրանք անքաժան հետևում էին էֆենդուն, ինչ գյուղ որ նա գնում էր, որովհետև գիտեին, որ էֆենդին գիշերները առանց «քեֆի» չի անցկացնի, նրան կզվարճացնեն և նրանից փողեր կստանան։

Շուտով հայտնվեցան «չալկինները», գլուխ տվեցին և շարվեցան սեղանի շուրջը։ Տանտիկինը այժմ ստիպված էր կերակուրներ քանակությունը ավելացնել։

էֆենդին բարեհաճեց հարցնել «չալկիններին» առողջությունը։

— Ձեր շնորհիվ ամենքս էլ լավ ենք,—պատասխանեցին նրանք։

Երբ կերան, խմեցին, կշտացան, Վասվասեն կրկին դուրս եկավ իր քաքստի տեղից և սկսեց սեղանը հավաքել։ Բայց արաղի մեծ ամանը անշարժ մնաց իր տեղում։ Նա արդեն մի քանի անգամ դատարկ գինետուն էր գնացել և լիքը ետ դարձել։ Բաժակները շարունակ պտտվում էին։ «Չալկիններին» գլուխներն էլ տաքացան։

— Հիմա սկսեցեք,—հրամայեց էֆենդին։

Նրանք սկսեցին։ Փոքրիկ խրճիթը կենդանացավ ասիական երաժըշտության խառնաշփոթ և աղմկալի հնչյուններով։

էֆենդին գտնվում էր իր սրտի ամենաախորժ տրամադրության մեջ։

Քանի բոպեից հետո արհեստավոր Պետրոսի խրճիթի շուրջը և կտուրի վրա հավաքվեցան դրացի կնիկները, աղջիկները և սկսեցին երդիկներից ու լուսամուտներից նայել և զվարճանալ նվագածության ձայներով։ Ոչինչ այնքան չէ ուրախացնում գյուղացի կնոջը, որքան երաժշտությունը, որին նա շատ կարոտ է մնում, միայն ձմեռը հարսանիքների ժամանակ լսելու բախտ ունենալով։

Փոքր առ փոքր «մեջլիսը» տաքացավ և ավելի բազադրյալ կերպարանք ստացավ։ Արաղի արբեցության և «չալկինների» նվագածության ձայների հետ տիրեց ընդհանուր խառնակություն։ Ինչպես ասում են՝ «Շունը էլ իր տիրոջը չէր ճանաչում»։ Ամեն մարդ

գլուխը կորցրել էր։ Միայն էֆենդին զգաստ էր, միայն նա իրան պահել էր իմանում։ Այդ միջոցին դրսում հավաքված կնիկների և աղջիկների բազմությունը համարձակություն ստացավ, և կամաց կամաց ներս մտնելով, նրանք նստեցին Սուսանի և Վառվառեի մոտ, և սկսեցին այնտեղից լսել երաժիշտներին։

— Պա՛ր, պա՛ր,— բացականչեց էֆենդին ծափ տալով,— պա՛ր եմ ուզում։

Այդ միջոցին դրացի Օհոն, որ հազիվ կարողանում էր իրան ոտքի վրա պահել, վեր կացավ, և հանդիսականների միջից բռնելով երկու փոքրիկ աղջիկների ձեռքից, համարյա զոռով քարշ տվեց, բերեց կանգնեցրեց խրճիթի մեջտեղում։ Երաժիշտները ածեցին տեղային պարի մի եղանակ։ Փոքրիկ աղջիկները մի փոքր ամաչեցին, մի փոքր կարմրեցան, մի փոքր «չենք կարող» ասացին, վերջապես սկսեցին պարել։

— Շաբա՛շ, շաբա՛շ[1],— գոռում էին երաժիշտները, ավելի թունդ կերպով ածելով։

Եվ էֆենդին դնում էր մի-մի արծաթի դրամ պարողների ափի մեջ, նրանք տալիս էին երաժիշտներին։

Պարը, որպես սովորաբար լինում է, սկսվեցավ փոքրիկ աղջիկներից և հետզհետե հանդիսացան ավելի հասակավորները։ Առաջին զույգը հոգնելուց հետո իրանց ձեռքի թաշկինակները ձգեցին ուրիշ երկու աղջկա վրա. այդ նշան էր, որ այժմ նրանք պետք է պարեին։ Այսպես հերթը հետզհետե փոխվում էր, և ամեն անգամ մեջ էին մտնում մի զույգ պարողներ։ էֆենդին առատությամբ լցնում էր նրանց բուռը արծաթի «շաբաշներով», և երաժիշտները եռանդով ածում էին։

Հերթը հասավ Վառվառեին։ Գեղեցիկ աղջիկը գերազանցեց բոլորին իր շնորհալի պարով. նրա ամեն մեկ շարժումների մեջ նըշմարվում էր գրացիա և կախարդիչ հրապուրանք։

— Մեր երկրում,— խոսեց էֆենդին— հայերի մեջ մի լավ սովորություն կա, երբ աղջիկը իր պարը վերջացնում է, մոտենում է տան պատվավոր հյուրին, չոքում է նրա առջև, և գլուխը դնում է նրա ծնկի վրա, և այնքան ժամանակ չէ բարձրացնում, մինչև նրանից մի լավ ընծա չէ ստանում[2]։

---

[1] Շաբաշ նշանակում է այն արծաթը, որ ստանում են պարողները հանդիսականներից և հետո տալիս են երաժիշտներին։

[2] Հայաստանում ոչ մի տեղ չկա այսպիսի սովորություն. միայն առհասկան բոշաների տղաները և կնիկները պարելու ժամանակ գործ են ածում այս առհասկ հրապուրիչ ձևեր հանդիսականներից փող ստանալու համար։

— Այդ շատ լավ սովորություն է,—ձայն տվեցին երաժիշտները,—պետք է այստեղ էլ մտցնել այդ սովորությունը։

— Վառվառն, դու պիտի լինես առաջին օրինակը,—ասաց նրան էֆենդին,—դե՛, մոտեցի՛ր, զավակս։

Վառվառեն ամոթխածությունից բոլորովին շփոթվեցավ և անշարժ մնաց իր տեղում։ Նա ավելի բարվոք էր համարում, որ գնտիկը պատռվե և իրան կուլ տա, քան թե գլուխը մի օտար մարդու գրկում դնե։ Բայց ամեն կողմից նրան բռնեցին, քաշքշեցին ատելով, աղչի, գնա՛, մի ամաչիր, քեզ բան կտա, և վերջապես նրան տարան էֆենդու մոտ և նա ստիպվեցավ իր գնդեցիկ գլուխը դնել էֆենդու ծնկների վրա։ էֆենդին փայփայեց Վառվառեի սիրուն ջիաակները և դրեց նրա ափի մեջ երկու ոսկի։

Մինչև էֆենդին այսպիսի քեֆերով էր զբաղված, ներս մտավ նրա զափթիաներից մեկը, մոտեցավ և ականջին ասաց. «Այն մարդին, որի համար պատվիրած էիք, գտանք»։—«Թռնեցեք և ամենայն զգուշությամբ պահեցե՛ք մինչև ես առավոտյան կարգադրություն կանեմ», հրամայեց էֆենդին անլսելի ձայնով։

Զափթիան հեռացավ։

Ի՞նչ մարդու համար էր այդ կարգադրությունը,—ոչ ոք չհասկացավ։

Արդեն գիշերից բավական անցել էր։ Արհեստավոր Պետրոսի խրճիթը փոքր աո փոքր դատարկվեցավ։ Երաժիշտները հեռացան։ Դրացի Օհոյին արբեցությունից բոլորովին անզգա իր տունը տարան։ Բպմությունը ցրվեցավ։

Արհեստավորի խրճիթի մեջ մնաց միայն պատվելի հյուրը դղիրի հետ, որը այնքան խմել էր, որ ունեցած մի հատիկ աչքն էլ ոչինչ չէր տեսնում։ Սուսանը անկողին պատրաստեց էֆենդու համար, ճրագները հանգցրին և բոլորը հանգստացան։

Այն գիշեր ի՞նչ էր պատահել,—ասված գիտե։ Բայց առավոտյան Վառվառեն շատ տխուր էր, և արտասուքը խեղճ աղջկա աչքերից մի քանի օր չէր ցամաքում...

Նույն գիշերվա առավոտյան պահուն, դեռ լույսը չբացված, այս գյուղի մեջ կատարվեցավ մի ուրիշ ցավալի անցք. մի երիտասարդի շղթաներով կապած, տարան զինվորական գործակատարի մոտ, որ նոր էր եկել այս կողմերում պատերազմական կարգադրությունների համար։

Գյուղացիներից ոչ ոք չտեսավ նրան,—միայն Թոմաս էֆենդին խավարի միջից, նրա ետևից նայելով, մի առանձին դիվական հրճ-

վանքով ասում էր իր մտքում. «Գնա՛ այսուհետև, որքան կարող ես, փչի՛ր քո դուդուկը»...

Այդ երիտասարդը պարոն Դուդուկչյանն էր, կամ մեր այժմյան պարոն Սալմանը։

Ի9

Մերուժի խաչոյի տան մեջ ամենևին չգիտեին թե ինչ էր պատահել պարոն Սալմանի հետ, միայն շատ անհանգիստ էին, որ նա գիշերը չվերադարձավ։ Մանավանդ Վարդանը, Հայրապետը և Ապոն խիստ տխուր էին, որովհետև զգում էին, որ անպատճառ մի չար դեպք պետք է պատահած լինի։ Առավոտյան նրանք երեքը միասին դուրս գնացին, գուցե մի բան կլսեին նրա մասին։

Կեսօրին անակնկալ կերպով հայտնվեցավ Թոմաս էֆենդին։ Նրա այս տեսակ գալուստը, մենակ, առանց ծառայի, առանց զափթիաների խիստ օտարոտի թվեցավ Ծերունուն։ Նա միշտ ման էր դալիս իր առանձին սվիտայով։ Նա բռնեց Ծերունու ձեռքից, մի կողմը տարավ, որպես թե մի գաղտնի խոսելիք ունի նրա հետ։

— Գիտե՞ս,—ասաց նա կիսածաղրական և կիսալուրջ եղանակով.—այն «դուդուկ փչողին» կալանավորեցին, տարան «ի գոգն Աբրահամու»։

Ծերունին հասկացավ, թե ում մասին էր խոսքը, սոսկաց, բոլոր մարմնով դողդողաց և փոքր էր մնում, որ պիտի գլորվեր գետնի վրա։

— Սիրտդ պինդ պահիր, դողալու ժամանակ չէ,—շարունակեց էֆենդին,—դեռևս շատ բան պետք է լսես։

Նա պատմեց, թե ինքը տեղեկացավ, որ անցյալ գիշեր պարոն Սալմանը գնացել էր մի գյուղ, այնտեղ մի տան մեջ հավաքել էր իր շուրջը մի քանի երիտասարդ մշակներ, խոսում էր նրանց հետ «մարդկային անհատական իրավունքների մասին, խոսում էր մշակ մարդու աշխատանքի մասին, թե խոսում էր «բռնակալության դեմ, խոսում էր ինչ եղանակով մարդիկ ձեռք են բերում ավելի ազատ և ավելի բախտավոր կյանքը»,—ո՞վ է իմանում, գա նազան այս տեսակ «խենթություններին» վրա էր խոսում։ Հանկարծ վրա են հասնում մի քանի ոստիկաններ և կալանավորում են։ Կառավարությունը վաղուց որոնում էր այդ «խենթին», որովհետև նրա

մի քանի ընկերները զանազան տեղերում կալանավորված էին։ Այժմ այդ մուկիկն էլ ընկավ որոգայթի մեջ։—Թոմաս էֆենդին ամեն ինչ պատմեց, բայց չհայտնեց, թե ինքն էր մատնել պարոն Սալմանին։

Նա կրկին դարձավ դեպի ծերունին։

— Այժմ նոր առակ լուսարուք,—ասաց խիստ դառն ժպիտով, կարծես, աշխատում էր ավելի խոր խոցել ողորմելի ծերունու սիրտը։—Շուտով զափթիաները կգան քո տան մեջ խուզարկություն անելու, ես, որպես բարեկամ, եկա քեզ նախապես զգուշացնելու համար։

Նա մի առանձին կերպով շեշտեց բարեկամ բառը։ Ակնառանձնով, զափթիաների և խուզարկության անունը լսելով, ծերունին բոլորովին զարհուրեցավ։

— Դեռևս ազատվելու ժամանակ կա,—շարունակեց էֆենդին ավելի սառն կերպով.— դու ինձ միայն այն ասա՛, նրանից խո մի բան չի՞ մնացել քո տան մեջ։

Որքան սարսափելի լիներ հաղորդած լուրը, ծերունին դարձյալ փոքր ինչ հանգստացավ, երբ նկատեց, որ էֆենդու նման զբաղեկամը մի այսպիսի վտանգավոր րոպեում օգնության ձեռք էր մեկնում իրան։

— Մի խուրջին է մնացել,—պատասխանեց նա, երկչոտությամբ իր շուրջը նայելով, մի գուցե մի ուրիշը լսե նրա ձայնը։

— Հիմա եկ, այդ էշը ցեխից դուրս հան...—խոսեց էֆենդին ինքն իրան։—Մի խուրջին է մնացե՞լ... դա քիչ բան չէ...

Նա դարձավ դեպի ծերունին, իր սատանայական շիլ աչքերը լայն բացելով։

— Մի րոպեն անգամ թանկ է մեզ համար, շտապիր, դնանք, թաքցնենք այդ խուրջինը, քանի որ դեռ չեն հայտնվել զափթիաները։

Ծերունին բոլորովին հավատալով էֆենդու անկեղծությանը, տարավ նրան օդան, և ցույց տվեց պարոն Սալմանի այնտեղ պահված ճանապարհորդական խուրջինը։

— Դռները կողպեցնք,—պատվիրեց էֆենդին, և ինքը բաց անելով խուրջինը, սկսեց քրքրել նրա մեջ եղած իրեղեններըր։

Նրա մեջ կային զանազան հանձնարարական նամակներ այլև այլ հասցեներով, կային զանազան մարդկանց անունով փոխադրներ, որոնցմով պարոն Սալմանը կարող էր հարկավորված ժամանակ փող ստանալ, կային զանազան հրահանգներ, ծրագրներ և

այլն, կային և մի քանի տետրակներ, որ երիտասարդ պրոպագանդիստը բաժանում էր գյուղացիներին,—մի խոսքով, բացի թղթերից ուրիշ ոչինչ չկար։ Էֆենդին խորին ուշադրությամբ քննում էր բոլորը և խորհրդավոր կերպով շարժում էր իր գլուխը։

— Եթե իշխանության ձեռքը ընկնելու լինեն,—ասաց նա,—այդ թղթերից մեկը բավական է, որ քեզ, տանուտեր Խաչո, քո որդիների հետ կախաղան բարձրացնեն, իսկ քո բոլոր հարստությունը հարքունիս գրավեն։

Ծերունին քարացած մնաց և ոչինչ պատասխանել չկարողացավ։ Վերջին խոսքերը ձգեցին նրան մի տեսակ մտավոր անզգայության մեջ։

— Այդ բոլորը պետք է այրել,—ասաց էֆենդին և կրկին թղթերը լցրեց խուրջինի մեջ։

— Ես ոչինչ չեմ հասկանում, իմ գլխում խելք չէ մնացել,—պատասխանեց ծերունին դողդոջուն ձայնով, և նրա շիլած աչքերը լցվեցան արտասուքով։

Հանկարծ միտքը փոխեց էֆենդին. «Ի՞նչու այրել, մտածում էր նա. պետք է լավ քննել այդ թղթերը. դրանք ինձ պետք կգան... ի՞նչու ոչնչացնել»։

Նա հարցրեց ծերունուց.

— Այս տան մեջ կա՞ մի այնպիսի գաղտնի տեղ, ուր կարելի լիներ առ ժամանակ թաքցնել այդ խուրջինը։

— Կա,—պատասխանեց ծերունին։

Նրա տան մեջ կային մի քանի գաղտնի պահարաններ, որոնց մեջ վտանգի ժամանակ թաքցնում էին տան թանկագին իրեղեններըւ Որովհետև վտանգը այս երկրում միշտ անպակաս էր, այս պատճառով պահարաններից մի քանիսը լիքն էին, և մեկր միայն մնացել էր դատարկ, որ կարելի էր ցույց տալ էֆենդուն։

Նրանք վեր առեցին չարագուշակ խուրջինը և դիմեցին ներքնատուն, որ ծառայում էր ձեթ, յուղ, գինի և ուրիշ այսպիսի մթերքներ պահելու համար։ Ներքնատան հատակը պատած էր սալերով։ Ծերունին մոտեցավ և բարձրացրեց այդ սալերից երկուսը. նրանց տակում հայտնվեցավ երկաթի փոքրիկ դուռ, որ հորիզոնական դիրքով փակում էր գաղտնի պահարանի մուտքը։ Ծերունին հանեց իր գրպանից մի բանալի, դրեց իր պատշաճավոր տեղում, մի քանի անգամ պտտցրուց, և երկաթի դուռը ինքն իրան բարձրացավ։ Այժմ նրանց առջև բաց էր սովորական վիրապի բերանը։ Նեղ սանդուղքներով նրանք իջան ցած։

Վիրապի մթին դատարկության մեջ ոչինչ չէր կարելի տեսնել։ Հոնալ սկը խեղդելու չափ ծանր էր։ Հուրջրը դնելով այնտեղ, նրանք չուտով դուրս նկան։ Սերունին կրկին կողպեց երկաթի դուռը, կրկին սալերը դրեց իրանց առաջվա տեղում, և այժմ դժվար էր նկատել, որ նրանց տակում կար մի ստորերկրյա պահարան։

— Տուր ինձ բանալին,—ասաց էֆենդին,—ես կպահեմ։ Այժմ դու ինձնից ավելի հավատարիմ մարդ չունես։

Սերունին առանց երկար մտածելու բանալին տվեց նրան։ Երկյուղը այն աստիճան պաշարել էր նրան, որ ամեն առաջարկություն էֆենդու կողմից պատրաստ էր ընդունելու։

— Ես շատ բաներ ունեմ քեզ հետ խոսելու, տանուտեր Հաչո, բայց ժամանակը կարճ է, գուցե շուտով կհայտնվեն խուզարկուները,— ասաց նա շտապելով։— Առայժմ մի քանի խրատներ կտամ քեզ, լսիր. ոչ ոք չպիտի գիտենա, որ ես քեզ հետ տեսնվել եմ. մեր բոլոր կարգադրությունները պետք է գաղտնի մնան մինչև անգամ քո որդիներից և քո բոլոր տաննեցիներից։ Երբ կհայտնվեն խուզարկուները, դու աշխատիր, որքան կարելի է, աննկատուղ, անվրդով և միամիտ ձևանալ։ Թող որտեղ ուզում են պտտեն, ման գան, վտանգավոր բանը մենք արդեն թաքցրինք, ինքը սատանան էլ չի կարող գտնել։ Մի ուրացիր, թե այն «դուդուկ փչողը» քո տանը եղել է, միայն ասա՛, որ դու նրան չես ճանաչում, և նրա ինչ նպատակով այս կողմերում թափառելը ոչ քեզ և ոչ քո որդիներին հայտնի չէ։

Վերջացնելով իր պատվերները, էֆենդին դուրս եկավ ներքնատնից։

— Հիմա ցույց տվեցեք ինձ մի ուրիշ ճանապարհ, որ ես հեռանամ,—ասաց նա իր շուրջը նայելով։— Ես պետք է աշխատեմ, որ ինձ չտեսնեն այստեղից դուրս գալու ժամանակ։

Սերունին տարավ նրան դեպի տան ետևի դուռը, որ ծառայում էր անասունների երթևեկության համար։

— Այժմ մնացեք բարյավ, ես կրկին կվերադառնամ, երբ խուզարկուները եկած և իրանց գործողությունները վերջացրած կլինեն։ Ես նրանց մի կերպով կհանդստացնեմ, միամիտ կա՛ց։

Էֆենդին հեռացավ։ Ճանապարհին նա մի քանի անգամ կրկնում էր մտքում այդ խոսքերը. «Հիմա հոդիդ իմ ձեռքումս է, տանուտեր Հաչո, ինչ որ ուզեմ կանեմ»...

Կեսօրից մի ժամ անցել էր։ Վարդանը, Հայրապետը և Ապոն տակավին չէին վերադարձել։ Սերունու մյուս որդիները դաշտում

գործում էին։ Կնիկները զբաղված էին իրանց տնտեսությունով, որովհետև դաշտում աշխատողների համար պետք էր ճաշ ուղարկել։ Գյուղացիները ըստ մեծի մասին ճաշը ուտում են դրսում և գիշերը ընթրիքի ժամանակ միայն գալիս են տուն։ Դեռ ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ էր պատահել։

Ծերունի խաչոն անհամբերությամբ սպասում էր խուզարկուներին, որպես մի դատապարտյալ սպասում է մահվան պատժին, որովհետև գիտե, որ ազատվելու ոչ մի հնար չունի։ Նա տանեցիներին եղելության իսկությունը չհայտնեց, չկամենալով նախապես վախեցնել նրանց։

Վերջապես հայտնվեցավ մի հիսնապետ, մի խումբ զափթիաների, կավազների և զինվորների հետ։

Տանեցիները որովհետև տեղեկություն չունեին, թե ինչ էր պատահել, այս պատճառով զինվորների գալուստը սկզբում նրանց շատ չվախեցրեց։ Նրանք սովորել էին շատ անգամ ընդունել զյսպիսի հյուրեր, որ գալիս էին, օրերով մնում էին, ուտում էին, խմում էին, և հետո գնում։ Թուրք զինվորների իջևանելը հայ գյուղացիների տներում, մանավանդ տանուտերի օդայի մեջ, մի սովորական բան էր։

— Ինձ հրամայած է այս տան մեջ խուզարկություններ անել,— ասաց հիսնապետը դառնալով ծերունի խաչոյին։

— Իմ տունը ձեր առջևն է, որտեղ կամենում եք, նայեցեք,— պատասխանեց ծերունին, աշխատելով պահպանել իր սրտի խաղաղությունը։

Հիսնապետը տան դռները փակել տվեց, ամեն կողմ պահապաններ կանգնեցրուց և սկսեց խուզարկությունը։ Նախ մտավ նա օդան, հետո մյուս սենյակները, ամեն ծակուծուկ նայեց, ամեն իրեղենները աչքից անցկացրեց և ոչ մի կասկածավոր առարկա չգտավ։ Կնիկները այս տեսնելով, հասկացան, որ մի անսովոր բան պատահած պետք է լինի, սկսեցին լաց լինել, և աղաղակ բարձրացնել։ Ծերունին նրանց սաստեց, որ լռեն, հանգստացնելով, որ վախենալու ոչինչ առիթ չունեն։

Խուզարկությունը վերջացնելուց հետո հիսնապետը սկսեց իր հարցուփորձը։

— Այս տանը բնակվում էր մի երիտասարդ Միքայել Դուդուկչյան անունով։

— Նա մի քանի գիշեր միայն մնաց այստեղ,— պատասխանեց ծերունին։

— Դուք առաջուց ճանաչո՞ւմ էիք նրան։

— Առաջին անգամն էր, որ տեսա նրան։

— Ուրեմն ինչո՞ւ ընդունեցիք ձեր տունում։

— Ես այս գյուղի տանուտերն եմ։ Ձեզ հայտնի է մեր երկրի սովորությունը, տանուտերի տունը մի տեսակ քարվանսարա է, մի տեսակ հյուրանոց է, ուր ամեն մի օտարական, ամեն մի անծանոթ մարդ օթևան է գտնում։ Ի՞նչ կարող եմ գիտենալ, թե ո՞վ է գալիս կամ ո՞վ է գնում։

— Նա չթողեց այստեղ մի բան։

— Ոչինչ չթողեց։

— Դուք չհասկացաք, թե ի՞նչ գիտավորությամբ էր շրջում նա այս կողմերում։

— Նա մեզ ոչինչ չհայտնեց։ Այսքանը գիտեմ, որ նա վարժապետ էր։

— Դուք չգիտե՞ք թե նա ում հետ էր տեսնվում, կամ ում հետ էր խորհրդակցում։

— Վարժապետը ամեն մարդու հետ տեսնվում էր աշակերտներ գտնելու համար։

— Այժմ գիտեք, նա ո՞րտեղ է։

— Չգիտեմ։

— Կալանավորված է։

— Ավելի լավ, եթե վատ մարդ էր։

Այդ միջոցին զարկեցին տան դռան մուրճը։

— Ոչ ոքի ներս չթողնել,—հրամայեց հիսնապետը։

Ծառան հայտնեց, թե Թոմաս էֆենդին է։

— Նա կարող է գալ։

Ներս մտավ էֆենդին, և տեսնելով հիսնապետին իր խումբի հետ, իրան բոլորովին զարմացած ձևացրեց, որպես թե ինքը ամենևին տեղեկություն չունի, թե նրանք ինչու համար են մտել ծերունու տունը։

— Բարի լինի, Ի՞նչ կա,—հարցրեց նա խորհրդավոր ձայնով։

Հիսնապետը հայտնեց նրան իր պաշտոնի նպատակը։ Էֆենդու կոշտ դեմքի վրա անցավ մի կեղծ ժպիտ, և նա բռնելով հիսնապետի ձեռքից, ասաց.

— Գլխովս երաշխավոր կլինեմ, եթե տանուտեր Հաչոյի մոտ մի կասկածավոր բան գտնվելու լինի։ Դուք չեք ճանաչում, թե նա որքա՜ն բարի և լավ մարդ է։

Նա տարավ հիսնապետին օդան, բայց զափթիանները, կավազ-

ները և զինվորները մնացին դրսում, դեռևս պահպանում էին տան մուտքերը։

— Տանուտեր,— դարձավ դեպի ծերունին,— այդ մարդիկը քաղցած կլինեն, հրամայեցեք, որ ճաշի պատրաստություն տեսնեն։ Արագը պետք է առատ լինի, հասկանո՞ւմ ես։

Վերջին խոսքը նա ասաց հայերեն լեզվով։ Տանուտերը ուրախացած դուրս եկավ օդայից։ Նա արդեն վտանգը անցած էր համարում։

Բայց ո՛չ, վտանգը տակավին անցած չէր, Թուրքերը այնպես հեշտությամբ ծերունու օձիքը ձեռքից բաց չէին թողնելու. պետք է նրան չարչարեին, պետք է նրան տանջեին, պետք է ամիսներով բանտերում մաշեին նրան։ Թեև ծերունու տնում չգտնվեցավ որևիցե կասկածավոր առարկա, որով կարելի լիներ նրան մեղադրել, թեև նրան հանցավոր համարելու հաստատ փաստ չկար,— բայց այդ էլ բավական էր, որ ծերունի խաչոն հայ էր, և բացի հայ լինելը՝ ճարուստ էր... Մի այսպիսի պարարտ որսը Թուրք պաշտոնատարի համար խիստ հրապուրիչ բան է։

Թոմաս էֆենդին ինքն էր «եփել այդ ապուրը», նա էր մատնել պարոն Սալմանին նոր եկած զինվորական գործակատարի մոտ։ Նա՛ էր թելադրել ծերունու տան մեջ խուզարկություններ անել, և այդ պատճառով նրան հեշտ էր իր լարած որոգայթից ազատել խեղճ ծերունուն։ Բայց ո՛չ, իր սատանայական նպատակին հասնելու համար էֆենդին դեռևս աշխատում էր գործին ավելի բաղադրյալ ձև տալ։

Երբ ծերունին օդայից դուրս գնաց ճաշ պատվիրելու, հիսնապետը հարցրեց Թոմասից.

— Էֆենդի, դուք ի՞նչ եք մտածում, ես կարծում եմ, այդ մարդը անմեղ պետք է լինի։

— Ձեզ հայտնի է, բեկ,— պատասխանեց խորամանկը,— որ Թոմաս էֆենդին այսպես հեշտ վճիռ տվող մարդերից չէ։ Ինձ համար տակավին մթության մեջ է գործը։ Ես հավատացած էի, որ այս տան մեջ կգտնվի որևիցե կասկածավոր առարկա, կամ որևիցե պատրաստություն, որոնցմով կարելի կլիներ բացատրել, թե մինչև ո՛ր աստիճան այդ մարդիկը դավակից են կալանավորի (պարոն Սալմանի) մտքերին, բայց զարմանում եմ, որ մեղադրանքի համար տակավին մի հասատատուն փաստ չհայտնվեցավ։ Այսուամենայնիվ, մենք հայերս մի ծածուկ բան ունենք, որին կոչում ենք «խոստովանություն», ես այդ մարդերին պետք է երկար խոստո-

վանեցնեմ... Ես ավելի կասկած ունեմ ծերունու երկու որդիների և մի օտարականի վրա, որ նույնպես հյուր է այս տան մեջ։

— Ի՞նչ օտարական,—հարցրեց հիանապետը։

— Մի ռուսաստանցի երիտասարդ, որ չափազանց վտանգավոր անձնավորություն է և ամբողջ ուխտիմ ինձնամ մեր կառավարությանը։ Նա այս կողմերում թափառում է վաճառականի պատրվակով, բայց իսկապես ռուսաց լրտես է։

— Նրան կալանավորել մի փոքր դժվար է, եթե ռուսաց հպատակ է,—պատասխանեց հիանապետը։

— Պատերազմի ժամանակ լրտեսներին միշտ կարելի է կալանավորել։ Ձեզ հայտնի է, որ պատերազմը շուտով հրատարակվելու է։

— Ես այդ դիտեմ...

— Այդ երիտասարդի մասին ես արդեն խոսացել եմ նորին գերազանցության գինվորական գործակատար՝ փաշա էֆենդու հետ, մի՞թե նա ձեզ ոչինչ չէ պատվիրել։

— Փաշա էֆենդին այնքանը միայն պատվիրեց, որ ես կատարեմ ձեր բոլոր կարգադրությունները։

— Շատ գեղեցիկ,—խոսեց էֆենդին ուրախ ժպիտով.—ես կկարգադրեմ ինչ որ պետք է։ Բայց մի բան էլ կա, ձեզ հետո կասեմ։

— Ես շատ անհամբեր եմ,— պատասխանեց Թուրք աստիճանավորը,—ես «հետիններին» ազատել չեմ կարող։

— Ուրեմն ձեր ականջին կասեմ։

Հիանապետը մոտեցրեց էֆենդուն իր ականջը, թեև օդայի մեջ բացի այդ երկուսից մի ուրիշ մարդ չկար, որ նրանց խոսակցությունը լսեր։ էֆենդին ասաց. «Ներուկը բավական հարուստ է, պետք է նրան կթել»...

Թոմաս էֆենդին բավական ծանոթ լինելով Թուրք պաշտոնատարների Թուլությունների, նա շատ լավ էր իմանում. որ այդ կաշառակեր գազաններին այնքան չէ հետաքրքրում գործի էությունը, կամ նրա բոլոր մանրամասնությունների ճիշտ քննությունը,—որքան գրավում է նրան այն միտքը, թե ի՞նչ ձև և ի՞նչ ընթացք պետք էր տալ գործին, որ կարելի լիներ մեզադրվածից ավելի փող դուրս բերել։ Թոմաս էֆենդին աշխատում էր օգուտ քաղել Թուրքերի այդ Թուլությունից և իր հորինած մեքենան իր նպատակին համեմատ պատրաստ տալ։ Այս պատճառով նա շատ ուրախացավ, երբ նկատեց, որ հիանապետը գրավվելով իր վերջին խոսքերից, հարցրեց.

— Ուրեմն ինչպե՞ս եք կամենում, որ կարգադրենք գործը։

— Դուք ձեզ հետ բավական մարդիկ ունեք, պարոն հիսնապետ, կհրամայեք հսկողության տակ առնել ծերունուն իր երկու որդիների հետ, որոնցից մեկը կոչվում է Հայրապետ, իսկ մյուսը Ապո։ Բացի դրանցից, կհրամայեք կալանավորել ռուսաստանցի լրտեսին, որ կոչվում է Վարդան։

Հիսնապետը նշանակեց Ապոյի, Հայրապետի և Վարդանի անունները։

— Ձեր այսօր կատարած պաշտոնը,— շարունակեց էֆենդին,— լոկ խուզարկություն էր, բայց քննությունը տակավին վերջացած չէ։ Ուրեմն դուք պետք է հիշյալ անձինքներին հսկողության տակ առնեք, մինչև քննությունը կկատարվի նորին գերազանցությունն փաշա էֆենդու մոտ։

— Հասկանում եմ,— պատասխանեց հիսնապետը։

— Իսկ ես պետք է միչնորդի դեր կատարեմ, ինձ ձեռնհասելով ավելի պաշտպան մեղադրվածներին՝ նրանցից գաղտնիքներ որսալու համար։ Հասկանո՞ւմ եք։

— Հասկանում եմ...— կրկնեց հիսնապետը։

ԻԷ

Մինչ օդայի մեջ Թոմաս էֆենդին և հիսնապետը զբաղված էին իրանց սատանայական կարգադրություններով, դրսում զինվորների մեջ անց էր կենում բոլորովին այլ տեսակ խոսակցություն։

— Մահմուդ,— հարցրեց զափթիաներից մեկը իր ընկերից,— եթե այս գիշեր այստեղ մնալու լիներ, դու այդ հայի հարսներից ո՞րին պիտի ընտրես։

— Ինձ շատ դուր եկավ այն կարմրաթշիկ պստլիկը,— պատասխանեց Մահմուդը մի առանձին ախորժակով։

— Բայց իմ խելքը տարավ այն սև աչքերով սիրունիկը,— խոսեց առաջինը ոչ պակաս ոգևորությամբ։

Զինվորները խուզարկության ժամանակ կանանոցը մտնելիս, երևի, ուշադրություն էին դարձրել ոչ այնքան իրանց խնդրած առարկաների վրա, որքան ծերունի Խաչոյի հարսների վրա։ Կին եղած տեղը մահմեդականը ամեն բան մոռանում է։

Մի քանիսի ուշադրությունը գրավել էին ծերունու տան հարստատ իրեղեններըւ

— Իմ կնիկը գյուխս տարավ,— ասում էր մի ծեր զափթիա,— ամեն օր հանգստություն չէ տալիս, միշտ ասում է՝ մի մեծ պղինձ պիտի առնես կաթ տաքացնելու համարւ Այստեղ մեկը տեսա, իսկ և իսկ նրա ուզածն է, երբ գնալու լինենք, անպատճառ սլիտի հետս վեր առնեմւ

Մի մանկահասակ գինվոր ասաց.

— Ես տեսա մի գեղեցիկ խալիչա, շատ լա՜վ է նրա վրա պառկելը կուշտ ուտելուց և խմելուց հետո, և ծխել սիրուն կնոջ ձեռքով պատրաստված նարգիլենւ

Մեր զափթիան, որ ավելի տնտեսական և կրոնական կետից էր նայում ավարի վրա, թույլ տվեց իրան մի նկատողություն անել մանկահասակ գինվորինւ

— Այս տեսակ խալիչաները ավելի հարմար է գործ ածել որպես սաջջադա[1] նամազի համարւ

Մի նախանձով և նախապաշարմունքներով լի գինվորը ասաց.

— Զարմացք բան է, գավուր» լինել և այսպիսի սիրուն կնիկներ ունենալ... գավուր» լինել և այսպիսի հարուստ տուն ունենալ... Մեր տանը մի փալասի կտոր չկա, որ երեխաներս գիշերը վրան պառկենւ «Գավուրը» պետք է մի քրքրված, բարակ գոտի ունենա կապած մեջքին, որ հագնելու ժամանակ տասը տեղից կըտրատվի...

Վերջին խոսքը յուրաքանչյուր մահմեդականի բերանի առածն է։ Արևելքում գոտիի հաստությունը և նրա շքեղությունը հարստության և փառքի նշան է։ Հայը, գավուր լինելով, մահմեդականի կարծիքով, պետք է այն աստիճան աղքատ լինի, որ բոլորովին քրքրված և մաշված գոտի ունենա, որպեսզի հագնելու միջոցին չդիմանա և կտրատվի... Հայը սիրուն կնիկներ ունենալու ևս իրավունք չունի, որովհետև «գավուր» է, որովհետև, ինչ որ գեղեցիկ է, ինչ որ լավ է, պետք է մահմեդականի սեփականություն լինի...

Գինվորներից մի քանիսը մտել էին ծերունու տան գեղեցիկ պարտեզի մեջ, և որպես արջը կամ խոզը բանջարանոցի մեջ, այնպես ոտնակոխ էին անում, տորոում էին խնամքով մշակված գեղե-

---

[1] Սաջջադա կոչվում է այն սփռոցը, որի վրա մահմեդականները աղոթք են անում։ Դրա համար ընտրում են ամենագեղեցիկ սփռոցը, երբ աղոթքը ատեմեջ է կատարվում։

ցիկ ծաղիկները, որոնց համար այնքան աշխատել էին տանուտերի հարսները և աղջիկները։ Նրանք բռնում էին ծառերի ճյուղերից, քարշ էին տալիս, կոտրատում էին պտուղները քաղելու համար, հասածները ուտում էին, իսկ տհասները գցում էին հողի մեջ և կոխ էին տալիս։ Մերունի Եաչոն այդ տեսավ հեռվից և նրա սիրտը խորին կերսլով խոցվեցավ։ Նա այնքան էր սիրում իր ծառերին, որքան իր զավակներին։ Նա իր խելացի գլուխը շարժեց և նույն րոպեում նրա մտքից անցավ պարսկական վաղեմի առածը, «երբ որ զորապետը խլում է այգեպանից մի խնձոր առանց փողի, այն ժամանակ նրա գործերը ամբողջ այգին արմատախիլ կանենն»։ Այսպիսի բարբարոսության ընդունակ է Թուրքը։ Ով որ գութ չունի դեպի կենդանի բույսերը, նա չի կարող գութ ունենալ և դեպի կենդանի մարդիկ։ Թուրքը ծառի պտուղը կուտե, իսկ ծառը կոչնչացնե։ Թուրքը մարդու ձեռքի վաստակը կառնե, իսկ նրան կմահացնե... Թուրքը որպես անխնայորեն սպառեց իր երկրում գտնված անտառները, նույնպես անխնայորեն ոչնչացրեց իր տերության այլազգի ցեղերը...

Մերունին նույն բարբարոսությունն էր տեսնում իր տան մեջ, բայց լռում էր։ Նա մտավ խոհանոցը, ուր կնիկները ճաշ էին պատրաստում։ Եհ՜ղձ մարդ, նա արդեն կալանավորված էր իր Նոնում, և իր բանտի մեջ իր պահապաններին ցույց էր տալիս հյուրասիրության սուրբ պարտքը։

— Այդ ի՞նչ մարդիկ են, ի՞նչ էին պտռում, ի՞նչու են քանդում մեր տունը,—հարցրեց Սառան արտասվալի աչքերով։

— Աստված գիտե...—պատասխանեց Ծերունին տխուր կերպով և պատվիրեց, որ ճաշը շուտ տան։

Կնիկները գտնվում էին մի սարսափելի երկյուղի մեջ։ Նրանք քաշվել և տուն էին մտել դինվորների աչքից հեռու մնալու համար։ Նրանք հասկանում էին, որ մի տարօրինակ բան պետք է պատահած լինի, որ Թուրքերը այժմ այնպես անպատկառ կերպով էին վարվում իրանց տան հետ։ Մինչև այն օրը նրանք շատ անգամ տեսել էին այսպիսի հյուրեր, բայց միշտ Ծերունու տան պատիվը պահպանված էր եղել։

Հայրապետը և Ապոն, որոնք առավոտյան Վարդանի հետ գնացել էին պարոն Սալմանին որոնելու, տակավին չէին վերադարձել։ Մերունու մյուս որդիները, դաշտում լսելով Թուրքերի անկարգությունները, իսկույն տուն վազեցին։ Նրանք սաստիկ կատաղած էին ոչ թե Թուրքերի դեմ, այլ իրանց անմիտ հոր դեմ։ Ստրուկները միշտ

տկար կողմի վրա են հարձակվում։ Նրանք բռնակալի գործած բարբարոսությունները բնական են համարում, բայց մնդադրում են իրանց նման ստրուկներին, թե ի՞նչու նրանք «աղային բարկացրինք... Այս պատճառով ծերունու որդիների իրանց հոր դեմ հայտնած նախատինքներին և հանդիմանություններին չափ չկար։ Նրանք դատապարտում էին իրանց հորը, թե ի՞նչու նա թույլ տվեց իր տան մեջ այնպիսի վտանգավոր մարդերին, որպես էին Վարդանը և Սալմանը, և պատրաստ էին գնալ և հայտնել հիսնապետին բոլորը, ինչ որ իրանք գիտեին, կարծելով թե այդ կթեթևացներ իրանց հանցանքը։

— Դու քո ձեռքով քո տունը քանդեցիր,— ասում էին նրան որդիները։

— Ո՛ղ քանդվի...—պատասխանեց ծերունի հայրը լի վրդովմունքով,—երբ այդ տան մեջ ձեզ նման անարժան որդիք են բնակվում... Անեծքի և ոչնչության արժանի եք դուք, քանի դեռ մեռած է ձեր մեջ անձնասիրության, պատվի և աղատամտության ամեն զգացմունքը։ Այն մարդիկը, որոնց դեմ բարկացած եք դուք, նրանք են իմ իսկական որդիներս, և ես շատ չեմ ցավի, եթե նրանց պատճառով կկորցնեմ ամեն ինչ, որ ունեմ...

Ծերունու վերջին խոսքերը վերաբերում էին պարոն Սալմանին և Վարդանին։ Որդիները ավելի գրգռվեցան։ Խոհեմ հայրը մտածելով մի գուցե որևիցե հիմարություն գործեն, կամ մի անգգույշ խոսք դուրս թողնեն իրանց բերանից, հանգստացրեց նրանց, ասելով, որ վախենալու ոչինչ առիթ չունեն, որ թուրք պաշտոնատարների «բերանը միշտ կարելի է ցեխելը մի քանի ոսկիներով և ավելացրեց, որ Թոմաս էֆենդին խոստացել է գործ դնել իր բոլոր ջանքերը և գալոց վտանգի առաջը առնել։ Որդիները մի փոքր հանգստացան։ Այսպիսիների վրա միշտ մեծ ազդեցություն է գործում խոշոր մարդկանց անունը։ Թոմաս էֆենդին խոստացել է, ուրեմն նա ամեն բան կարող է կատարել։

Այդ միջոցին օդայի դուռը հայտնվեցավ Թոմաս էֆենդին և հեռվից ձայն տվեց.

— Տանուտեր Խաչո, շուտ արա, այդ կծատողներին պետք է կերակրել։

— Պատրաստ է, էֆենդի,—պատասխանեց տանուտերը,—խնկույն կտան ճաշը։

Ծերունու որդիները սկսեցին ճաշի սեղանը պատրաստել և օդայի մեջ առանձին, իսկ դրսում ծառերի հովանու տակ առանձին

սեղան ևս զինվորների համար։ Այդ վերջինները հետզհետե անտանելի էին դառնում։ Այդպիսի դեպքերում, հայի տան մեջ, թուրք զինվորը բավական պահանջող է լինում։ Նրա հաշակը նբրանում է. նրա ախորժակը բացվում է. և նա պահանջում է այն տեսակ կերակուրներ, այն տեսակ խմիչքներ, որոնց անունն է լսել միայն, իսկ իր կյանքում մի անգամ ևս չէ տեսել։ Տան տիրոջ յուրաքանչյուր «չկան» պատասխանվում է հայհոյանքներով։ Թեև այսպիսի անկարգություններ չպատահեցան, բայց դարձյալ Ծերունու որդիները սաստիկ տանջվեցան, մինչև կարողացան իրանց անամոթ հյուրերի այս և այն պահանջներին բավականություն տալ։

Հիսնապետը և Թոմաս էֆենդին ճաշում էին օդայի մեջ երկուսը միասին։ Ծերունի տանուտերը նրանց սեղանակիցը չեղավ, և սպասավորի նման մնաց ոտքի վրա, դրանով կամենալով ցույց տալ իր հյուրերին մի առանձին պատիվ։ Ծերունու որդիները ծառայում էին զինվորների սեղանի շուրջը։ Առժամանակ արաղը և տանուտերի խոհանոցի առատ խորտիկները զբաղեցրին նրանց։ Այդ դեպքից օգուտ քաղելով, Ծերունին մոտեցավ Սառային և ծածուկ ասաց նրան.

— Ջավակս, ա՛ռ այդ բանալիները և տանը ինչ լավ բան որ կա, բոլորը թաքցրու, դու խո իմանում ես, թե որտեղ պետք է թաքցնել։

— Իմանում եմ...—պատասխանեց խեղճ կինը և նրա աչքերը լցվեցան արտասուքով։ Այդ նախազգուշությունը արդեն նշան էր, որ սպառնում է մի մեծ վտանգ։

— Լսիր, և սիրտդ պինդ պահիր,—շարունակեց Ծերունին,—մեր տունը շատ անգամ տեսել է այս տեսակ փորձանքներ։ Աստուծով բոլորը կանցնի, միայն պետք է համբերություն ունենալ։ Իրեղենները թաքցնելուց հետո հարևներին երեխաների հետ կուղարկես իրանց ծնողների տները, իսկ դու Լալային քեզ հետ վեր առնելով, կգնաս մեր քավոր Ջաքոյի տունը, այնտեղ կմնաք, մինչև տեսնենք, թե ինչով կվերջանա այդ փորձանքը։

Ծերունու հարևներից ոմանք 0... գյուղից էին, իսկ մի քանիսը մերձավոր գյուղերից, այս պատճառով, նրանց առժամանակ իրանց ծնողների հետ պատսպարվելը դժվար չէր։ Միայն Սառան հեռու տեղից էր բերված, նրա ծնողները գտնվում էին Բայազետում, դրա համար Ծերունին առաջարկեց նրան քավոր Ջաքոյի տունը, որի վրա մեծ հավատարմություն ուներ։

— Մի բան էլ կա, լսիր, Սառա,—շարունակեց Ծերունին,—

Հայրապետը, Ապոն և Վարդանը առավոտյան գնացին պարոն Դուդուկչյանին որոնելու. նրանք, երևի, չգիտեն, թե ինչ է պատահել մեզ հետ, տուն կվերադառնան և իրանք էլ կընկճվեն փորձանքի մեջ։ Շուտով մի մարդ ուղարկիր, որ գոնե նրանց ասե, որ մյուս տեղում պահվեին և սպասեն իմ կարգադրություններին։

Վերջին խոսքերը ավելի խոր խոցեցին խեղճ կնոջ սիրտը, ուրեմն իր սիրելի ամուսնուն ևս վտանգ էր սպառնում, մտածեց նա, նա ի՞նչով էր մեղավոր, նա ի՞նչ էր արել... Բայց Սառան այնքան խելացի էր, որ նրանից ծածուկ չէին կարող մնալ իր ամուսնի մի քանի դիտավորություններ, որոնցից նա միշտ ցավալի հետևանքներ էր սպասում։

— Ո՞վ կգնա...—հարցրեց կինը վշտալի ձայնով և նրա բազմահոգ աչքերը կրկին լցվեցան արտասուքով։

Սառայի հարցմունքը անտեղի չէր։ Վտանգի ժամանակ երբ նեղբայրը եղբորը ուրանում է, և մինչև անգամ նրա դեմ թշնամանում է—էլ ուրիշների վրա ի՞նչ հույս կարելի է դնել... Սառան իր ակամայով լսեց, թե քանի րոպե առաջ Հայրապետի եղբայրները որպիսի բարկությամբ էին խոսում նրա մասին, և որքան գրգռված էլին նրա դեմ։

Տերունին հասկացավ Սառայի արդար դժգոհության պատճառը և տխրությամբ պատասխանեց նրան.

— Ես գիտեմ, որ ոչ ոք չի գնա... ես գիտեմ, որ վտանգի ժամանակ բոլորը կհեռանան մեկանից... Բայց Վարդանի երկու ծառաները՝ Սաքոն և Ծղոն տանն են. դրանք համարձակ մարդիկ են և հավատարիմ։ Շտապիր շուտով հասկացնել նրանց գործի եղելությունը, իսկույն նրանք կգնան, կգտնեն Հայրապետին, Ապոյին և Վարդանին և ինչ որ պետք է՝ կհայտնեն նրանց։ Բավական է, որ ասեն թե պարոն Դուդուկչյանը կալանավորված է և մեր տան մեջ խուզարկություն արին, մնացածը նրանք կհասկանան։

Վերջացնելով իր պատվիրները, Տերունին դուրս եկավ կանացոցից, համոզված լինելով, որ խոհեմ և խելացի Սառան կկարգադրե իր ցանկության համեմատ։

Բակում Տերունին նկատեց, որ կառավարության, կարգի, օրենքի և արդարության ներկայացուցիչները,—զինվորները, վայելելով գյուղացու սեղանի առատ բարիքները, խմելով նրա գինին և արաղը, այժմ ներկայացնում էին անկարգության մի ամբողջ բաբելոն։ Նա աչքերը խփեց և անցավ։ Նա չկամեցավ տեսնել բացարձակ լրբություն, որ պատժել չէր կարող։

Թուրք ծառայողները շատ չեն հետևում իրանց կրոնի պատվերներին, այս պատճառով արաղի գործածությունը նրանց մեջ բոլորովին սովորական էր դարձել։ Արգելված պտուղը քաղցր է լինում։ Մահմեդականը խմելու ժամանակ գազան է դառնում. արբեցության բերկրանքը նրա մեջ փոխվում է կատաղի մոլեգնության։ Եթե մի պատճառ կար համարել Մուհամմեդին մարգարեներից ամենամեծը, այդ էլ բավական է, որ նա արգելեց մուսուլմաններին խմել ոգելից բմպելիներ։

Միևնույն ժամանակ օդայի մեջ խոսակցությունը ոչ սակավ հետաքրքիր էր։ Հիսնապետը բավական խմեց, և ճաշից առաջ նրա էֆենդու հետ ունեցած պաշտոնական խոսակցությունը այժմ ավելի մտերմական, ավելի ընկերային ձև էր ստացել։

— Քանի՞ կնիկ ունես,— հարցրեց հիսնապետը։

էֆենդին, մի անսովոր ժպիտ գործելով իր այլանդակ գեմքի վրա, պատասխանեց.

— «Էշից հարցրին քանի՞ կնիկ ունես, նա ցույց տվեց ամբողջ նախիրը»։

Երբ էֆենդին սկսում էր էշերի առածներով արտահայտել իր միտքը, դա արդեն նշան էր, որ նա գտնվում է իր սրտի ամենաուրախ տրամադրության մեջ։

— Բայց քրիստոնյաներին, կարծեմ, արգելված է մեկից ավելի ունենալ,—նկատեց հիսնապետը։

— Մահմեդականներին նույնպես արգելված է գինի և արաղ խմելը, իսկ դուք ինձանից ավել խմեցիք,—պատասխանեց էֆենդին, ուրախանալով իր հարմար պատասխանի վրա։

Այդ միջոցին ներս մտավ ծերունի խաչոն, իր ձեռքով բերելով երկու տուփերի մեջ դարսած ռահաթլոխում և Զմյուռնիայի թուզ, և դրեց սեղանի վրա, ասելով.

— Ճաշից հետո լավ է լինում բերանը մի բանով քաղցրացնել։

Նա կրկին շտապով դուրս գնաց օդայից։

— Բավական բարի մարդ է երևում այդ ծերուկը,—խոսեց հիսնապետը նրա հեռանալուց հետո,—ես զարմանում եմ, թե ի՞նչպես է թողել դա իր տանը այնպիսի մարդերին, որպես ռուսաց լրտեսը, կամ որպես պոլսեցի խռովարարը։

— «Էշի ականջները երկար են լինում, բայց խելքը կարճ»,— պատասխանեց էֆենդին իր հատուկ ոճով։—Եթե կան աշխարհում հիմար մարդիկ, դրանք այդ «բարի» կոչվածներն են։ Այդ ծերուկը նույն տեսակներից է։

Թուրք հիսնապետը համեմատաբար ավելի ազնիվ զգացմունքի տեր մարդ էր, քան հայ էֆենդին։ Նա ասաց ցավակցաբար.

— Ես կարծում եմ, որ զինվորական նոր գործակատարը այդ հաղճին լավ կկթե...

— Տարակույս չկա... Անխելք պետք է համարել այն մարդուն, որ չի աշխատի մի այսպիսի բարեբեր կովից օգուտ քաղել...

— Դու ճանաչում ես նրան, ի՞նչպես մարդ է, ես առաջին անդամն եմ տեսնում։

— Շատ լավ եմ ճանաչում,— պատասխանեց էֆենդին դործագետ մարդու եղանակով.— ես նրան ճանաչում եմ դեռ այն ժամանակից, երբ Տիգրանակերտի գավառում գայմագամ էր։ Տասն տարուց ավելի կողոպտեց, հարստացավ, հետո Պոլիս գնաց և այնտեղ փաշա դարձավ։

— Ի՞նչպես մարդ է։

— «Սատկած էշ է պետում նալերը դուրս քաշելու համար»։

Մինչև էֆենդին և հիսնապետը զբաղված էին այս տեսակ հոսակցություններով, մինչև զինվորները արբեցության մոռացության մեջ երգում էին, հոհոում էին և պար էին գալիս, ծերունի տան կնիկները իրանց երեխաների ձեռքից բռնած, տան ետևի դռնով դիմում էին դեպի իրանց ծնողների տները։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր այդ թշվառների աչքերից, որոնց այնպես էր թվում, թե դեպի գերություն են տարվում, թե պետք է մյուս անգամ չտեսնեն այն տունը, ուր այնքան բախտավոր էին, ուր այնքան սիրված էին։

Այդ միջոցին Տղոն և Ծաքոն, երկուսն էլ զինվորված, դուրս եկան նույն դռնից, և նստելով ձիերի վրա, հեռացան։ Թոմաս էֆենդին իր բոլոր սատանայական խորամանկությամբ չմտածեց կալանավորել այդ երկու ավազակներին, որոնք Վարդանի թևի բիկունքն էին, որոնք կարող էին խանգարել նրա շար դիտավորությունները...

ԻԸ

Թոմաս էֆենդին գեռ մասամբ միայն հասած էր համարում իր նպատակին։ Նրա գլխավոր նպատակը տակավին մնացել էր անկատար։ Ստեփանիկի աղջիկ լինելը նա վաղուց գիտեր, նրա

հայտնել էր մկրտող քահանան, տեր-Մարուքը, որ մի օր էֆենդու մոտ ճաշի հրավիրված լինելով և արբեցության մեջ իրան կորցնելով, հայտնեց գաղտնիքը, որի մասին ուխտել էր միշտ ծածուկ պահել։ Այն օրից Թոմաս էֆենդին սիրում էր Լալային։

Բայց ի՞նչ բան էր այդ բարոյապես փչացած մարդու մեջ սերը.— քաղցի և ծարավի բնական զգացմունք։ Կերավ, խմեց, կըշտացավ,— և ահա՛ կարիքը անցավ։ Նա գոհ է, երբ կրքերը հագեցած են լինում։ Սիրո հոգեկան և իդեալական կողմերը անմատչելի էին Թոմաս էֆենդուն։ Սերը նրա մեջ լոկ անասնական ցանկություն էր։ Նա իր կյանքը թուրքերի հետ անցկացնելով, սեփականել էր նրանց բոլոր բարոյական հատկությունները։ Գեղեցիկ կինը, սիրուն աղջիկը մահմեդականի համար նույնպիսի գրավիչ առարկաներ են, որպես խաղալիքները երեխաների համար։ Երեխան հրապուրվում է, զվարճանում է իր խաղալիքով այնքան ժամանակ միայն, քանի չէ ձանձրացել, երբ ձանձրացավ, ձեռքի ունեցածը կկոտրե, դեն կգցե և մի ուրիշը կուզե։

Կինը Թոմաս էֆենդու համար իր էր, առարկա էր, որ սեփականում էր միայն իր առժամանակյա զվարճության, իր առժամանակյա բավականության համար,— տեսավ նրանից ավելի գեղեցիկը, նա պատրաստ էր թողնել առաջինը և աշխատել երկրորդը ձեռք բերելու համար։ Նրա վերջին վիճակը ընկել էր Լալայի վրա։ Բայց ի՞նչու այնպիսի անաղնիվ և սատանայական ճանապարհներով էր աշխատում հասնել իր նպատակին։ Միթե չէ՞ր կարող ուղղակի առաջարկություն անել նրա հորը և խնդրել աղջկա ձեռքը։

Թոմաս էֆենդին հաջորդաբար էր վարվում։ Կյանքի բոլոր պետքերի և պահանջների մեջ, նպատակին հասնելու համար, նա իր առանձին գործելու եղանակն ուներ։

Թոմաս էֆենդին հարստահարիչ էր։ Հարստահարիչը ուղիղ ճանապարհներով չէ դիմում նպատակին։ Նա շրջում է ծուռումուռ շավիղների մեջ։ Հարստահարիչը այն տեսակ որսորդներիցն է, որ որոդայիններ է լարում, ցանցեր է դնում, ծուղակներ է կազմում իր որսը բռնելու համար։ Բարոյական հարստահարության մեջ Թոմաս էֆենդին նույն կերպով էր վարվում։ Նա աշխատում էր մի անմեղ աղջկա սերը որսալ դիվական խորամանկություններով։ Նա աշխատում էր Լալայի հորը մի այնպիսի անելանելի դրության մեջ դնել, որ հակառակ իր կամքին, ստիպված լիներ իր աղջիկը էֆենդուն տալ։

Թոմաս էֆենդին լալայի վրա նայում էր, որպես իր հոր անփականության վրա.— որպես նրա մշակության մի բերքի վրա։ Նա, իրրև կապալառու, գիտեր, թե ինչ միջոցներ պետք է գործ դնել գյուղացու մշակության բերքը ձեռքիցը խլելու համար։ Նա գիտեր, որ մինչև գյուղացուն չես տանջում, չես չարչարում, և նրա բոլոր ընդդիմադրության ուժերը նրանից չես խլում,— նա չէ հոժարվում իր աշխատանքի արդյունքը, իր ստացվածքը ձեռքից բաց թողնել։ Այդ մտքով Թոմաս էֆենդին կապեց, կաշկանդեց ծերունի Խաչոյին այնպիսի անլուծանելի հանգույցներով, որ ինքը միայն կարող էր բաց անել։

Մատնելով նրան իր որդիների հետ որպես քաղաքական հանցավորներ, որպես մի խռովարար մարդու դավակիցներ, որպես իրանց տնում պատերազմի ժամանակ լրտես պահողներ,— Թոմաս էֆենդին մի երկրորդ նպատակ ևս ուներ, այն է, դրանով ցույց տալ թուրք կառավարությանը իր հավատարմությունը և մատուցած մեծ ծառայությունը։ Մյուս կողմից, ասել ծերունի Խաչոյին՝ «Տե՛ս, եթե լալային ինձ չտաս, դու և քո որդիներդ կախաղան կբարձրանաք, քո տունը կրակով կայրեն և քո հարստությունը կգրավեն... Ես միայն կարող եմ փրկել ձեզ և իմ վարձատրությունը պետք է լինի գեղեցիկ լալան...»։

Այդ բոլորը կարող էր կատարել չարագործը։ Նա իր ձեռքում ուներ մի փաստ, որ ամենապարզ ապացույցն էր նրա մատնությունների համար.— դա էր ծերունի Խաչոյի տան պահարանի մեջ թաքցրած խուրջինը, որի մեջ պահված էին պարոն Սալմանի թղթերը։ Իսկ պահարանի երկաթի դռան բանալին էֆենդին իր գրպանումն ուներ։

Բայց նա դեռ չէր ցանկանում չարությունը իր ծայրահեղությանը հասցնել։ Նա համոզված էր, որ լալայի հոր հոժարությունը ստանալ դյուրին էր։ Բայց նա տեսնում էր իր առջև մի ավելի հզոր ախոյան— Վարդանին։ Սկսյալ այն օրից, երբ օդայի մեջ Վարդանը խլեց Ստեփանիկի ձեռքից էֆենդուն մատուցանելու չիբուխը և բարկությամբ դուրս ձգեց լուսամուտից,— սկսյալ այն օրից, երբ Վարդանը Ստեփանիկի պատճառով այնպես կատաղի կերպով հարձակվեցավ էֆենդու վրա,— այս վերջինը հավատացած էր, որ Վարդանի և Ստեփանիկի մեջ կա մի ներքին կապ, թե այդ երկուսը սիրում են միմյանց։ Բացի դրանից, նա գիտեր, որ Վարդանը մեծ համակրություն է վայելում ծերունու ընտանիքի մեջ, և նրանք մեծ ուրախությամբ իրանց աղջիկը նրան կնության կաս-

յին։ Իսկ եթե չհոժարվեին տալ, բավական էր, որ աղչիկը սիրում էր, և Վարդանը, իբրև կանտրաբանտիստ, կվարվեր նրա հետ, որպես մի արգելված ապրանքի հետ, այսինքն, մի գիշեր կվեր առներ և կփախցներ։ Եվ այդ կատարելու համար Վարդանը բավական քաջություն և համարձակություն ուներ։— Այդ բոլորը մտածում էր էֆենդին։ Ուրեմն ի՞նչ պետք էր անել երիտասարդի դիտավորությունները խափանելու համար։— Պետք էր նրան մի կերպով այս երկրից հեռացնել, և հեռացնել կառավարության զինվորների հսկողության ներքո, որ նա չկարողանա լալային իր հետ տանել։ Այդ էր պատճառը, որ Թոմաս էֆենդին մատնեց Վարդանին որպես ռուսաց լրտես։

Բայց ի՞նչու նա պատվիրեց կալանավորել խաչոյի որդիներից երկուսին միայն՝ Հայրապետին և Ապոյին։ Մի՞թե նրան հայտնի էր, թե այդ երկուսը միաբանվում էին պարոն Սալմանի հետ։ Մի այսպիսի կասկած նա չէր կարող ունենալ, թե հայ գյուղացին ընդունակ է մտածելու իր ազատության համար։ Նա միայն մի բան գիտեր, որ ծերունու մյուս որդիները հլու «ավանակներ» էին, իսկ եթե կային նրանց մեջ այնպիսիները, որ կարող էին հակառակել լալային իրան կնության տալու ցանկությանը,— դրանք պետք է ինային Հայրապետը և Ապոն։ Որովհետև էֆենդին վաղուց նկատած էր այդ երկու եղբայրների մեջ մի սաստիկ հակակրություն դեպի ինքը, այդ պատճառով պատվիրեց նրանց ևս կալանավորել, որ ձայները կտրեն...

Ահա՛ այդ անորոշ դրության մեջ էր լալայի վիճակը։ Երեք հոգի սիրում էին նրան։ Երեքն էլ իրանց հատուկ հնարքներով մտածում էին նրան ձեռք բերել։ Քուրդ Ֆաթթահ-բեկը, որպես աներկյուղ և հայտնի ավազակ, կամենում էր բացարձակ կերպով հափշտակել իր որսը, որպես համարձակ արծիվը սլանում է ամպերի միջից և հափշտակում է ժայռերի վրա արածող եղջերուի ձագ։ Իսկ հայ կապալառուն, Թոմաս էֆենդին, որպես հարստահարիչ ոչա օձի նման, մտածում էր դալարել իր ծխափուկների մեջ իր զոհին, և ընշոկ ու խեղդել նրան, որ կարողանա վերջը կուլ տալ։ Բայց Վարդանը, այդ անձնավստահ և հանդուգն կանտրաբանտիստը, ինչպես ասացինք, մտածում էր վախցնել նրան, եթե չհոժարություամբ տալու կամք չունենային։ Իսկ որի՞ն էր սիրում լալան,— այդ մենք դիտենք։

Բայց քուրդ բեկը այժմ զրաղված էր իր դինվորական պատրաստություններով, շատ չէր մտածում լալայի վրա։ Վարդանը

զբաղված էր պարոն Սալմանով։ Միայն Թոմաս էֆենդին այնպես էր սարքել գործը, որ նրան շատ հաջողություն էր խոստանում։

Ճաշելուց հետո հիանապետը, չափազանց խմած լինելով, անմիջապես քնեց։ Նրա զինվորները դեռ բռնած էին իրանց պաշտոնական դիրքը։ Սերունու որդիներից Հայրապետը և Ապոն տակավին չէին վերադարձել տուն։ Թոմաս էֆենդին ամենահարմար ժամանակը համարեց խոսել Լալայի մասին նրա հոր հետ։ Նա կոչեց քնած հիանապետին օդայի մեջ, ինքը դուրս եկավ։ «Սկսեցի, պետք է վերջացնել,— մտածում էր նա,— էշի վրա նստելը մի ամոթ է, բայց վեր ընկնելը երկու ամոթ»...

Նա գտավ Սերունուն տխուր և հոգնած. միայնակ նստած էր բակի պատի մոտ, և հետ-միջօրեի արեգակով չերմացնում էր իր սառած անդամները։ Նրա աչքի առջև զինվորները լրբաբար հոհորոում էին, ծիծաղում էին, զզվելի հանաքներ էին անում։ Նրանք քաշում էին մոտից անցնող քուրդ աղախինների փեշից և ստիպում էին, որ իրանց հետ խոսեն, որ իրանց հետ հանաքներ անեն, կատծեծում էին ծառաներին, որ այս և այն հրամաններըը կատարեն։ Սերունի նահապետը տեսնում էր անամոթությունը այն տան մեջ, ուր միշտ պահված էր եղել ընտանեկան սրբությունը,— ուր օտարտղամարդի մի անհամեստ ժպիտն անգամ երբեք անպատիժ չէր մնացել։ Իսկ այժմ տեսնում էր իր աչքի առջև մի խումբ անառակներ, որոնք, որպես սեփական տան մեջ, զանազան պատվերներ էին տալիս... «Ի՞նչ վիճակ է այդ,— մտածում էր Սերունին,— ի՞նչու համար ենք ապրում... ի՞նչու գետինը չէ պատռվում և մեզ կուլ չէ տալիս... ի՞նչու երկինքը չէ փուլ գալիս ու մեզ տակովը չանում... այդ ի՞նչ կյանք է... տեսնել իր աչքի առջև անպատվությունը և լուռ մնալ... էլ ո՞ւմ համար է պատրաստել ատելության դժոխքի կրակը... էլ ո՞ւմ համար են երկնքի կայծակները... ի՞նչու չեն պատժում անզգամին»... Այսպես հառաչում էր նա և իր արտասուքով լի աչքերը դարձնում էր դեպի երկինքը, բայց երկնքի ոչինչ պատասխան չէր լսում...

Նա տեսավ զինվորներից մի քանիսը տնից դուրս էին բերում զանազան իրեղեններ։ Իսկ Սառան, որ մյուս հարսներին ճանապարհ դնելուց հետո, դեռ մնացել էր տանը և աշխատում էր խլել զափթիայի ձեռքից ահագին պղնձե կաթսան։ Բայց նա զարկեց բռունցքով խեղճ կնոջ կուրծքին, և կինը ընկավ գետին... «Իմ տան կայքը իմ աչքի առջև թաժանում են, առանց տիրոջ կամքը հարցնելու... Ով ի՞նչու համար, ի՞նչով եմ ես մեղավոր նրանով, ո

ընդունել եմ իմ տան մեջ մի հյուր, որը բողոքում էր, թե գյուղացու աշխատանքը, գյուղացու սեփականությունը պետք է ապահովված լինի։ Ինձ պատժում են, թե ինչո՞ւ ես օթևան տվեցի մի այսպիսի մարդուն, որ բռնության, անխիղճ հարստահարության և գաղանային անգթության հակառակն էր խոսում։ Որ քարոզում էր մեզ, թե պետք է աշխատենք մեր պապերից մնացած հողի տերը լինել, թե մենք ինքներս պետք է կառավարենք մեր գործերը, թե պետք է աշխատենք թոթափել օտարի լուծը... Ով է մտցնում մեր մեջ այդ մտածությունները, եթե ոչ ինքը՝ բռնությունը։ Եթե մեզ հանդիստ թողնեին, եթե մեր ընտանիքը չանպատվեին, եթե մեր վաստակը մեր ձեռքից չխլեին, եթե մեզ հետ մարդու նման վարվեին և անասունի պես չտանջեին, այն ժամանակ մենք գոհ կլինեինք։ «Ազատասիրության հայրը,— ասում էր երիտասարդը,— բռնությունն է, իսկ մայրը՝ անիրավությունը»։ Ես հիմա եմ հասկանում այդ խոսքերի միտքը։ Բռնակալը ինքն է պատրաստում իր համար թշնամիներ... Եթե թուրքը այսպես չվարվեր մեզ հետ, մենք մինչև անգամ կսիրեինք նրան, թո՛ղ նա մեր մսից և արյունից չիներ։

Այսպես մտածում էր Թերունին և նրա սիրտը ծովի ալեկոծության նման տակնուվրա էր լինում։ Բայց ի՞նչ կարող էր անել ուժաթափ առյուծը այնքան գայլերին։ Նա զգում էր իր վիճակի դառնությունը և հնարների մասին հոգալու համարձակություն չուներ։ «Մի ձեռքը ծափ չէ տալիս»,— կրկնում էր նա հայտնի առածը։— Եթե մեր բոլոր գյուղացիները այսպես մտածեին, այն ժամանակ մեզ մի ճար կլիներ։

Այս հոգեկան խռովության մեջ գտավ Թերունուն Թոմաս էֆենդին, և լիրբը կամենալով նրա սիրտը ավելի խոր խոցել, հեռվից ասաց.

— Բանը վատ է գնում, շա՛տ վատ, տանուտեր Խաչո. «էշը այնպես չի խրվել, որ կարելի լինի ցնխիցը հանել»...

Թերունին չլսեց նրա խոսքերը, միայն հեռվից տեսնելով, կանգնեց ոտքի վրա։

— Նստիր,— ասաց էֆենդին, ձեռքը բարեկամաբար նրա ուսի վրա դնելով,— ես էլ քեզ մոտ կնստեմ, դրանից լավ տեղ չենք գտնի խոսելու համար։— Նրանք նստեցին միմյանց մոտ մի կտոր կապերտի վրա, որ ծառայում էր որպես սեղան։

— Այդ մարդիկը ե՞րբ պիտի դնան,— հարցրեց Թերունին, ձեռքը պարզելով դեպի գինվորները, որոնք դեռ չէին գադարել իրանց անիրավ վարմունքից։

— «Գնչին տարան հարսանիք, ասաց այստեղ մեր տանից լավ է»։ Ո՞ւր պիտի գնան և ի՞նչու են գնում, ուսուցչուհի է պակաս, թե խմելնելը,— պատասխանեց էֆենդին անհոգ ծիծաղով։

Այս ծիծաղը ավելի վիրավորեց ծերունու առանց դրան և։ վշտացած սիրտը։ էֆենդին նկատելով այդ, փոխեց իր խոսքը։

— Դարդ մի արա, տանուտեր Խաչո, քանի որ Թոմաս էֆենդին կենդանի է, չի թողնի, որ քո գլխից մի մազ պակսի։

— Էլ ի՞նչպես չի պակսի...— պատասխանեց ծերունին մի փոքր զայրացած ձայնով,— չե՞ս տեսնում, իմ տունը իմ աչքի առջև քանդում են... իմ կայքը իմ աչքի առջև բաժանում են... և ես արգելելու իրավունք չունեմ...

Նա կրկին ցույց տվեց գինվորներին։

— Այդ նրանց սովորությունն է։ «Շունը, երբ դասաբխանան կմտնեն, մի ոսկոր կվեր առնեն։ Դու ինքդ լավ գիտես, տանուտեր Խաչո, երբ թուրքը հայի տունն է մտնում, ձնորը դատարկ չէ դուրս գալիս։ Բայց բանը դրանումը չէ։ Պետք է փառք տալ աստծուն, երբ վնասը հասնում է մարդու ապրանքին և ոչ կյանքին...

Ծերունին ամբողջ մարմնով դողաց։ Նա այժմ այնքան դողդողուն էր դարձել, որ յուրաքանչյուր խոսք սաստիկ ներգործում էր նրա վրա։

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ,— բացականչեց նա համբերությունից դուրս գալով,— եթե կա մի ուրիշ բան, ասա՛, էլ ի՞նչ ես տանջում ինձ, եթե մեռնելու եմ, թող շուտ մեռնեմ։

— Կասեմ, բոլորը կասեմ, տանուտեր Խաչո, համբերություն ունեցիր,— պատասխանեց էֆենդին, այժմ ավելի հանգիստ և ավելի յուրջ կերպարանք ընդունելով։

Ով նա սկսեց պատմել (դարձյալ էշերի կլանքից մի նոր առածի վրա հիմնելով իր միտքը), թե «էշը չպիտի քացի տա խրճանի դեմ», եթե չէ ցանկանում իր ոտը վիրավորել... Ով այս առածից այն եզրակացությունը դուրս բերեց, թե հայերը պետք է զգույշ լինեն և չհակառակեն թուրքերին, մանավանդ այդ պատերազմական օրերում։ Ով օրինակ բերելով Վանի հրդեհը, նա սկսեց ապացուցանել, թե մեծ «խենթություն» է թուրքերին անհավատարիմ լինելը։ Նա բացատրեց, թե ինչու Վանում թուրքերը այրեցին մի քանի հազար հայոց Նանուիներ և կողոպտեցին նրանց ապրանքները։— Որովհետև, ասաց նա, այնտեղ հայերը ռուսների համար լրտեսություն էին անում։ Այդ բոլորից հետո, ավելացրեց նա, թե ոչ

պատերազմից հայերը ռուսներից ոչինչ օգուտ չպիտի սպասեն։ Եվ կրկին դառնալով դեպի հավատարմության միտքը, նա ասաց, թե թուրքերը այնքան վատ չեն որքան մենք կարծում ենք, թե հայերի վիճակը կապված է թուրքերի հետ, և այս պատճառով ամեն մի ապստամբական խորհուրդ պետք է «խենթություն» համարել։ Եվ դրա համար էֆենդին պարոն Սալմանի վարմունքը խելագարություն է համարում, և ամենևին չի վշտանալ, եթե նա սաստիկ կպատժվի, միայն ցավում է, որ նրա պատճառով մի քանի մարդիկ ևս պետք է պատժի ենթարկվեն...

— Ի՞նչ մարդիկ,— կտրեց ծերունին նրա խոսքը, գունաթափվելով։

— Դու և քո երկու որդիները՝ Հայրապետը և Ապոն, և քո մյուս հյուրը—Վարդանը,— պատասխանեց էֆենդին։

Հարվածը սաստիկ էր, և կարող էր միանգամից անդամալուծել ողորմելի ծերունուն։ Բայց տանջանքներով լի կյանքը, մշտական վտանգը և տառապանքները այն աստիճան մխել էին նրա սիրտը, որ կարողացավ դիմանալ էֆենդու բոթալից խոսքերին, և պահպանելով իր հանգստությունը, հարցրեց.

— Մենք ի՞նչով ենք մեղավոր։

— Օրհնած, այնպիսի միամիտ հարցմունք ես անում, որ երեխան էլ չի անի։ Կարծես, ինքդ չգիտես, թե ի՛նչով եք մեղավոր,— պատասխանեց էֆենդին դառն հեգնությամբ։— Մի բոլորովին առողջ մարդ ի՞նչով է մեղավոր, որ նրան հիվանդի տեղ են դնում, նրա համար միայն, որ նա դուրս էր եկել ժանտախտով կամ քոլերայով վարակված մի հասարակության միջից և կամենում էր մի օտար երկիր գնալ, որ ազատվեր այդ ախտերից։ Բայց նրան սահմանի վրա բռնում են, կոխում են մի ծակի մեջ և այնքան ծուխ ու մուխ են տալիս, որ հոգին դուրս է գալիս...

— Ուրեմն մե՞զ էլ պետք է ծակը կոխեն,— հարցրեց ծերունին և նրա դեմքի խորշոմների մեջ երևացին սարսափելի ցնցումներ, որ նշան էին սաստիկ բարկության։

— Այո՛,— պատասխանեց էֆենդին սառնասրտությամբ։

Բայց նա եկել էր լալայի մասին առաջարկություն անելու, նրա ձեռքը խնդրելու և իր սերը հայտնելու։ Ինչու բոլորը մոռացավ նա, ինչու այսպես տանջում էր ողորմելի հորը։ Թոմաս էֆենդին, ինչպես վերևը ասացինք, աշխատում էր ծերունի տանուտերին այնպիսի մի անելանելի դրության մեջ դնել և այնպիսի մի համոզման բերել, որ ստիպված լինի մտածել, թե իրանց փըր-

գությունը միայն էֆենդիով կլինի և Լալան պետք է զոհվի այդ փրկության համար։ Որովհետև էֆենդին գիտեր, որ ծերունին հեշտությամբ չի հոժարվի աղջիկը իրան կնության տալ, մանավանդ այն խոսքերից հետո, որ նա լսեց Վարդանից, թե էֆենդին զանազան երկրներում կնիկներ է ջողել, և ինքը անկարող եղավ հերքելու այդ ճշմարտությունը։

Բայց էֆենդին նկատելով, որ ինքը չափը անցավ, պետք չէր այս աստիճան հուսահատեցնել ծերունուն, սկսեց նրան մխիթարել ասելով.

— Ձեզ մի քանի օր բանտարկված կպահեն, իրավ է, բայց այդ միայն ձևի համար կլինի։ Թոմաս էֆենդին գործը այնպես է սարքել, որ ձեզ վնաս չի հասնի։

Ծերունին ոչինչ չպատասխանեց։ Նա տեսնում էր մեծ զանազանություն էֆենդու առավոտյան և այժմյան խոսակցության մեջ։ Նրա սրտում ծագեց մի մթին կասկած...

ԻԲ

Վարդանը, Հայրապետը և Ապոն, առավոտյան տնից դուրս գալուց հետո, ամենևին տեղեկություն չունեին, թե իրանց բացակայության ժամանակ ինչ էր պատահել այնտեղ։ Նրանք դեռ չգիտեին ո՛չ Թոմաս էֆենդու կատարած սատանայական կալգադրությունները, ո՛չ հիսնապետի խուզարկությունները և ո՛չ էլ գինվորների արած անկարգությունները։

Նրանք անցան մի քանի գյուղեր, որոնում էին պարոն Սալմանին, ամեն տեղ հարցուփորձ էին անում նրա մասին, և, վերջապես, մտան այն գյուղը, գտան այն տունը, ուր նա անց էր կացրել վերջին գիշերը։ Տան տերը բարի մարդ էր երևում, նա պատմեց, որ ինքը չգիտե, թե ինչ է պատահել խեղճ երիտասարդի հետ, միայն մինչև կես գիշեր, նա նստած գյուղի «զլահիլներից» հետ, ինչ որ բաների վրա խոսում էր։ Երբ «զլահիլները» հեռացան, նա մնաց մենակ. նրան հաց տվեցին, անկողին տվեցին, նա պառկեց օդայի մեջ։ Վաղ առավոտյան տեսան, որ երիտասարդը այնտեղ չկար, ո՞ւր էր գնացել, չգիտեն։

Վարդանը իր ընկերների հետ մտան այն սենյակը, ուր գիշերել էր երիտասարդը։ Այնտեղ գտան, հատակի վրա ձգած մի թղթի

կտոր, որի վրա մատիտով շտապ ձեռքով գրած էր մի տող միայն՝ «Ես կալանավորվեցա» և երկու գլխատառեր՝ Լ. Ս.։

Վարդանը կարդաց, և թուղթը տալով Հայրապետին, ասաց.

— Ես այդ սպասում էի...։

Երեքն էլ մնացին քարացած։ Անցքը սարսափելի տպավորություն գործեց նրանց վրա։ Երկու մեծ կորուստ իսկույն պատկերացավ նրանց աչքի առջև. մեկը, որ բարի ցանկություններով լի մի երիտասարդ զոհ գնաց իր անփորձություններին, մյուսը, որ նրա կալանավորությունը դուրս երևան կհաներ և կոչնչացներ այն խորհուրդը, որի իրագործելու համար նրանք ուխտել էին ամեն տեսակ զոհաբերություն։

Տան տերը զարմացած նայում էր այդ երեք մարդու վրա, թե ի՞նչու այն թղթի կտորը այնքան տխրություն պատճառեց նրանց։ Նրանք ոչինչ չհայտնեցին և դուրս եկան։

Արդեն երեկո էր։ Անասունների նախիրը, բառանչելով, թռչկոտելով, դառնում էր արոտից, բարձրացնելով փոշու թանձր մառախուղ։ Գյուղացիները նույնպես ուրախ, ծիծաղելով, միմյանց հետ հանաքներ անելով, տուն էին դառնում դաշտային աշխատություններից։ Նրանցից ոչ ոք չէր հետաքրքրվում, ոչ ոք չէր մտածում այն բանի վրա, թե այս գյուղի մեջ, նախընթաց գիշերում կատարվել էին երկու չարագործություններ,— մի երիտասարդ կալանավորված էր և մի աղջիկ անպատված էր... երկուսն էլ միևնույն մարդու ձեռքով, որ հայ անուն է կրում, և հայոց ամբոխից հարգանք է վայելում...

— Գյուղացին,— ասաց Վարդանը իր ընկերներին,— մի տեսակ երևխա է, միայն հասակը առած։ Տեսնում ես, երեխան գլորվում է, ընկնում է գետին, գլուխը դիպչում է պատին, նա այնքան ժամանակ լաց է լինում, որքան զգում է ցավը, իսկ երբ ցավը անցավ, նա բոլորը մոռանում է, որպես թե ոչինչ չէր պատահել, և կրկին սկսում է խաղը, կրկին սկսում է իր ծիծաղը...

— Շատ դժվար է այսպիսի մեծ երեխաների հետ գործ ունենալը...— ավելացրեց նա։—Դարերով միևնույն հարվածներն են ուտում, միևնույն պատին են դիպչում իրանց գլուխները, միևնույն ցեխի մեջ են գլորվում, բայց ոչինչ չեն զգում, այսօրվա պատահածը վաղը մոռանում են... Դարձյալ ուրախ, դարձյալ անհոգ գործում են, աշխատում են, ամենևին չմտածելով, թե ո՞ւմ համար են աշխատում, կամ ուրախ լինելու ի՞նչ բան ունեն։

— Թամաս էֆենդին,— առաջ տարավ նա,— շատ լավ է ճա-

նաչել այդ ժողովրդին, կոչելով նրան «էշեր», իսկ նրանց մասին մտածողներին— «խենթեր»... Ե՛կ դու պատմիր այդ գյուղացիներին, թե այն երիտասարդը, որ գիշերը ձեզ այնքան խելացի խոսքերով բացատրում էր մարդու անհատական իրավունքը, խոսում էր, թե ի՞նչ բան է աշխատանքը և ի՞նչով կարող է ապահովված լինել — այժմ այն երիտասարդը կալանավորված է, գուցե էգուց կախաղան կբարձրացնեն — և դու բոլորից կլսես միևնույն խոսքերը, թե «նա խենթ էր»...

— Բայց ես մի բան եմ մտածում,— փոխեց Վարդանը իր խոսքը,— պարոն Սալմանի մատնության մեջ պետք է խառն լինի Թոմաս էֆենդու մատը։

— Ես էլ այսպես եմ մտածում,— պատասխանեց Հայրապետը։

— Պետք է ստուգել,— ասաց Վարդանը։

Արդեն սկսել էր մթնել։ Տերունիները և պառավները դուրս էին գալիս երեկոյան ժամից։ Վարդանը իր ընկերների հետ շտապում էին հեռանալ այդ գյուղից։

— Հա՛վ ասեղներ... գույն-գույն թելեր... սիրուն հուլուններ... — լսելի եղավ կաղ չարչու ծանոթ ձայնը։

Նա գալիս էր փողոցի հակառակ կողմից, նույնպես օրորվելով, նույնպես կաղալով, որպես տեսել էր Վարդանը մի քանի օր առաջ և ուսի վրա շալակած ուներ ահագին արկղը, իսկ ձեռքին բռնած ուներ հաստ մահակը, որ Հերքուլեսի լախտի նմանությունն ուներ։ Տեսնելով Վարդանին իր ընկերների հետ, նա ասաց.

— Հավ պարոններ, մի բան գնեցեք, երեկոյան ժամն է, էժան կտամ։

— Ի՞նչ ունես,— հարցրեց Վարդանը մոտենալով նրան։

— Ամեն բան ունեմ...— պատասխանեց չարչին և արկղը դրեց գետին։

Վարդանը, իբր թե նայում էր նրա իրեղեններըր, աննկատելի կերպով սողացրուց չարչու ձեռքը այն թղթի կտորը, որ գրել էր պարոն Սալմանը, և որ քանի րոպե առաջ գտնվեցավ գյուղացու օգայի մեջ, ուր կալանավորել էին նրան։ Չարչին խիստ ճարպիկ կերպով նայեց թղթի վրա, և հազիվ լսելի ձայնով պատասխանեց.

— Այդ ես գիտեմ...

— Ի՞նչ պետք է արած...

— Կտեսնվենք և կխոսենք...

— Ո՞րտեղ...

— Հեռացե՛ք, ես ձեզ կգտնեմ...

Խոսակցությունը անցավ բոլորովին աննկատելի կերպով։ Հայրապետը և Ապոն, որ այնտեղ կանգնած էին, ոչինչ չսեցին։

Ջարչին կրկին շալակեց իր արկղը և սկսեց դիմել դեպի մի գյուղացու տուն, ինքն իրան խոսելով.— Այսօր բավական վաճառեցի, այժմ պետք է հանգստանալ...

Վարդանը իր ընկերների հետ շարունակեցին իրանց ճանապարհը։ Գյուղական խրճիթներում արդեն սկսել էին ճրագներ հրևալ։

Նրանք անցան արհեստավոր Պետրոսի դռնից, այնտեղ կանգնած էր դրացի Օհոն։ Հայ գյուղացիները, երբ նկատում էին երևկոյան տարաժամ պահուն մի օտարական անցնում էր իրանց դռնից, թե՛ ծանոթ լիներ և թե՛ անծանոթ, սովորություն ունեն հրավիրել նրան, ասելով. «Հյուր եղեք»։ Այդ հրավերը նրանք շատ գյուղացիներից լսեցին, և «շնորհակալ ենք» ասելով, հեռացան։ Բայց վարպետ Պետրոսի դռան առջև նրանք կանգնեցին, ոչ այն պատճառով որ դրացի Օհոն հրավիրեց նրանց հյուր լինել, այլ արհեստավորի տնից լսեցին մի օտարոտի ձայն, կարծես, մեկը օգնություն էր կանչում։ Նրանք իսկույն ներս մտան։ Ձայնը լսվում էր անասունների ախոռատնից, ուր բոլորովին մութն էր։ Ապոն շտապով խլեց ճրագը, որ վառվում էր խրճիթում, և երեքն էլ մտան ախոռատունը։ Նրանց աչքի առջև հանդիպացավ մի այսպիսի պատկեր. մի մանկահասակ աղջիկ, թոկի ծայրը վզովն անցկացրած կախված էր ախորի առաստաղից. մի կին նրա ոտները գրկած. վեր էր բարձրացնում աղջկան, որ թոկը չխեղդե։ «Թո՛ղ տուր, թո՛ղ տուր»...— կրկնում էր աղջիկը նվաղած ձայնով։— «Վառվառե»...— կոչում էր կինը ցավալի ձայնով։

Նրանք շուտով կտրեցին թոկը և կխաշունչ աղջկան ցած բերեցին իր ձեռքով պատրաստած կախաղանից։ Եթե մի րոպե ուշացել էին, ամեն բան վերջացած կլիներ, որովհետև կնոջ ձեռքերը արդեն սկսել էին թուլանալ և նրա մեջ այնքան ուժ չէր մնացել, որ կարողանար աղջկան աղատել։

Վառվառեին գրկած բերեցին խրճիթը։ Նա տակավին ուշքի չէր եկել։ Նա պառկած էր անկողնի մեջ, որ իսկույն պատրաստեցին նրա համար։ Նրա փոքր ինչ կապտած դեմքի վրա երբեմն երևում էին ցնցումներ, և նրա սեղմված շրթունքից լսելի էին լինում միևնույն խոսքերը «Թո՛ղ տուր»... Սուսանը լաց էր լինում և անիծում էր մեկին, որի անունը չէր հիշում։ Խեղճ կինը մի քանի անգամ մոտեցավ աղջկան, գրկեց նրա գեղեցիկ գլուխը, ասելով. «Վառ-

առե չան, դու ի՞նչու էիր սպանում քեզ... դու ի՞նչով էիր մե-
ավոր... քող աստված պատժե անզգամինս...

Վարդանը իր ընկերների հետ հասկացան, որ մանկահասակ
ղչկա վարմունքի մեջ թաքնված էր մի գաղտնիք։ Բայց գաղտնի-
ո լուծել դժվար եղավ, որովհետև Սուսանը ոչինչ չհայտնեց
րանց, և տան մեջ, բացի նրանցից և երկու փոքրիկ երնխաներից,
ւրիշ ոչ ոք չկար։ Հայրապետը ծանոթ էր այդ ընտանիքի տղա-
արդի հետ։ Սուսանի ամուսինը՝ վարպետ Պետրոսը շատ անգամ
ալիս էր ծերունի Խաչոյի տունը և նորոգում էր նրա երկրագոր-
ական անոթները։ Բայց նրա կնոջը Հայրապետը առաջին անգամն
ւ տեսնում։ Եվ եթե շատ անգամ ևս տեսած լիներ, և մինչև անգամ
անոթ լիներ, դարձյալ գյուղացու կինը օտար մարդու հետ համար-
ակ չէր խոսում։ Նա միայն օրհնեց և շնորհակալություն հայտնեց,
ո օգնեցին իրան, և խնդրեց , որ իր ամուսնին կանչել տան։

— Ո՞րտեղ է նա,— հարցրեց Հայրապետը։

— Այս մոտիկ գյուղում,— պատասխանեց կինը,— գնացել է
անելու։

Նրանք կամենում էին դուրս գալ, որ մի մարդ գտնեն, ուղար-
ան վարպետ Պետրոսին կանչելու։ Նույն միջոցին Վառվառեն աչ-
երը բաց արավ և ջուր խնդրեց։ Սուսանը իսկույն ջուր տվեց,
ոից բավական խմեց նա։ Աղջկա կապտագույն դեմքը այժմ գու-
ափափվել էր և աչքերի մեջ երևում էր կարմրություն, որը առաջ
ո եկել արյան բորբոքումից։ Նա կրկին իր գլուխը դրեց բարձի
րա և վերմակը քաշեց երեսին։ Վերմակի տակից լսելի էր լինում
րա խուլ հեկեկանքը... Լռցի այդ տխուր և դառն ձայնը, որքան և
րտաճմլիկ լիներ, այսուամենայնիվ, ուրախացրեց Վարդանին և
րա ննեներին։ Նրանց այժմ մտածում էին, որ աղջկա հանդը

կանչված էր. «չալկիներըն» ածում էին, աղջիկները պար էին գալիս, շատ կերան, շատ խմեցին և շատ ուրախություններ արեցին, և վերջացրեց իր պատմությունը այս խոսքերով։

— Աստված վկա, շատ լավ մարդ է այդ Թոմաս էֆենդին, այնքան արագ բերվել տվեց, որ կարելի էր լողանալ մեջը։

— Եվ ձեր ամենիդ հարբեցրուց, այնպես չէ՞,— հարցրեց վարդանը։

— Հեր օրհնած, այնքան խմելուց հետո ո՞վ չի հարբի,— պատասխանեց Օհոն ծիծաղելով,— քեֆն էլ հարբելու մեջն է։

— Տան տերը տա՞նն էր։

— Ես էի տան տիրոջ տեղը բռնել։

— Բայց դու հարբելուց հետո էֆենդին բռնեց քո տեղը... այնպես չէ՞։

— Ես ոչինչ չհասկացա, ինձ շալակած մեր տունն էին բերել։ Թողնելով Օհոյին, նրանք հեռացան։

Ճանապարհին վարդանը ասաց Հայրապետին.

— Ես այժմ հասկանում եմ, թե այն խեղճ աղջիկը ի՞նչ պատճառով էր իրան խեղդում...

— Իսկ ես իմանում եմ, թե ո՛վ պետք է մատնած լինի պարոն Սալմանին...— խոսեց Հայրապետը։

— Կասկած չկա,— խոսեց վարդանը,— որ Թոմաս էֆենդին մատնած կլինի։ Նա այն աստիճան խորամանկ մարդ է, որ անկարելի է նկատած չլիներ պարոն Սալմանի դիտավորությունները, և թուրք կառավարությանը մի ծառայություն անելու մտքով, նրան մատնած չլիներ։ Եվ գիշերը ինքն ևս այս գյուղում գտնվելով, շատ հասկանալի է որ նրան բռնել տված կլիներ։ Եթե մենք ճանաչում ենք էֆենդու հոգին, այս բոլորը այնպիսի ճշմարտություններ են, որ տարակուսելու պատճառ չկա։

Երեք ընկերների մեջ տիրեց լռություն։ Նրանք բավական դանդաղ քայլերով շարունակում էին ճանապարհը։ Յուրաքանչյուրը ինքնամոռաց էր իր մեջ և մտածում էր, թե ինչ հնարքով կարելի էր երիտասարդի կյանքը ազատել։

— Բոլորը ինչ որ ասացիր ուղիղ է, վարդան,— ընդհատեց Հայրապետը տիրող լռությունը,— հիմա ի՞նչ պետք է անել։

— Ես բավական ծանոթ եմ թուրք աստիճանավորների թուլ կողմերի հետ, թե որքան անհոգ են, որքան անճիշտ են, և որքան գանգատու են իրանց պարտականությունների մեջ,— պատասխանեց վարդանը։— Եվ այս պատճառով, մտածում եմ, որ ինձ շատ հեշտ

կլինի ազատել պարոն Մալմանին։ Ես ունեմ երկու ծառաներ, որոնց քաջությունը ձեզ լավ հայտնի է, մեր ձիաները պատրաստ են. հենց այս գիշեր կնստենք և կգնանք. ուր և տարած լինեն, մենք կարող ենք գտնել նրան. և եթե ուրիշ միջոցով հնար չլինի ազատել, գործ կդնենք մեր ուժը, քուրք պահապանների երկչոտությունը ինձ վաղուց հայտնի է։

— Մենք էլ պատրաստ ենք քեզ հետ գալ,—պատասխանեցին Հայրապետը և Ապոն։— Մենք չենք թողնի, որ դու մենակ գնաս։

— Ձեր ինձ հետ գալը ոչ միայն ավելորդ է, այլ մինչև անգամ վտանգավոր է,— պատասխանեց Վարդանը։ Եվ հիշելով չարշու խոսքերը, մտածեց փոքր ինչ սպասել նրան, և ասաց իր ընկերներին.— Նստենք այստեղ, այսպես շտապ գնալով, դժվար է խոսել կամ մտածել։

Կարծես, նա հոգնած էր, կարծես, վիշտը և տխրությունը ճնշել էին նրան իրանց ծանրության ներքո։ Եվ նրա սրտի մեջ հուզվում էր մի տեսակ ալեկոծություն, որ սկսել էր փոքր առ փոքր սաստկանալ...

Նրանք դուրս եկան ճանապարհից, քաշվեցան մի կողմը և նստեցին մի տաղավարի մեջ, որ շինված էր սեխանոցի մոտ։ Մշակներից ոչ ոք այնտեղ չէր մնացել սեխանոցը պահպանելու համար, որովհետև դեռ պտուղը հասած չէր և գողերից երկյուղ չկար։ Երկրագործի տաղավարը մի լավ մենարան է հոգնած ճանապարհորդի համար. այնտեղ կգտնե նա պատսպարան թե՛ ցիրկվա տոթի դեմ և թե՛ հորդ անձրևների դեմ, որ այս կողմերում շատ են պատահում։

Գիշերը բավական պարզ էր, թեև լուսին չկար։ Հեռվից նշմարվում էին Օ... գյուղի խրճիթների ճրագները և երբեմն լսելի էին լինում շների խուլ, զգուշարար ձայները։

Վարդանը շարունակեց ընդհատված խոսակցությունը։ Նա կրկնեց, թե պետք է ամեն հնարք գործ դնել պարոն Մալմանին իր կալանավորությունից ազատելու համար, որ անպատճառ կվերջանա մահվան պատիժով։ Բայց ինքը Հայրապետի և Ապոյի այս գործում մասնակցելը վտանգավոր է համարում գլխավորապես այն պատճառով, որ մի այսպիսի ձեռնարկություն կարող էր կամ հաջողվել և կամ չհաջողվել.— երկու դեպքում ևս Հայրապետը և Ապոն ազատ չէին մնալու քուրքերի վրեժխնդրությունից։ Որովհետև այս գործը, ասաց նա, գուցե առանց արյան և առանց կռվի չի վերջանա, գուցե սպանություններ կլինեն, և եթե Հայրապետը

և Ապոն մասնակցեն այն ժամանակ որպես տեղացիներ, անպատիժ չեն մնա, և բացի իրանցից, կպատժվեն այլև նրանց ազգականները ու ծերունի խաչոյի ամբողջ ընտանիքը։ Բայց իր, Վարդանի համար այսպիսի երկյուղներ չկան։ Ինքը, որպես ուրիշ տերության հպատակ, որպես օտարական, կարող է իր դիտավորությունները կատարել և այնուհետև թողնել ու հեռանալ այս երկրից. նրան ոչ ոք չէ կարող դատել, մանավանդ պատերազմական այդ խառն ժամանակներում։

Լսելով Վարդանի, որպես զանազան հանդուգն ձեռնարկությունների մեջ փորձված մարդու, երկար բացատրությունները, Հայրապետը և Ապոն պատասխանեցին.

— Մենք մեր հագուստները կփոխենք և ոչ ոք չէ կարող ճանաչել մեզ։

— Միևնույն է, ինչ որ անելու լինենք, դարձյալ կհայտնվի։ Այստեղ պակաս չեն Թոմաս էֆենդու նման մարդիկ, որ ձեզ մատնեն։ Այստեղի հայերը, եթե մի առիթով կարող են շահել թուրքի համակրությունը, չեն խնայի, թեև նրանով վնասելու ևս լինեն իրանց ազգայիններին։ Հայը, ավելի քան օտարները, ինքն է իր քշնամին...

Վերջին խոսքերը արտասանեց նա խորին վրդովմունքով։ Այն օրվա անցքերի տխուր տպավորությունները սաստիկ գրգռել էին նրա ջղերը։ Մի կողմից իր հարգած երիտասարդի կալանավորությունը, մյուս կողմից ժողովրդի անտարբեր սառնասրտությունը, մի կողմից Բշվառ Վաովաեի անցքը, մյուս կողմից Թոմաս էֆենդու չարագործությունները, սաստիկ զայրացրել էին նրա սիրտը, թեև այդ գարշելի մարդու ծերունի խաչոյի տան մեջ կատարած վերջին ավուր բանսարկությունները նրան դեռ հայտնի չէին։ Այդ մտատանջությունների և հուզմունքի մեջ նա համարյա մոռացել էր Լալային, այն նազելի էակին, որ նրա սրտում առաջին տեղն էր բռնում։ Հանկարծ աղջկա տխուր և աղաչավոր պատկերը երևցավ նրան, և կարծես, ասում լիներ, «Ո՞ւր ես դնում. ինձ ի՞նչու ես թողնում. դնում ես ազատելո՞ւ քո սիրած ընկերի կյանքը. ես է ոո սհռևւհն, մմ ախաո ւու հնձ հասո տւեհհո. ոո ևտահես. հշե-

չիկը, մյուսը՝ սիրած ընկերը։ Երկուսն էլ կարոտ էին օդնության, երկուսի կյանքն էլ վտանգի մեջ էր։

Քուրդ բեկից Լալային սպառնացող դժբախտությունը դեռ Վարդանին պարզապես հայտնի չէր։ Բայց նա գիտեր, թե Թոմաս էֆենդին որպիսի թակարդներ է լարում նրա առջև։ Նա գիտեր, որ այդ անբարոյական նպատակին հասնելու համար միջոցների մեջ խտրություն դնել սովոր չէ։

Փոքրիկ տաղավարի մեջ տիրեց առժամանակյա լռություն։ Նույնպիսի մի մտածություն այն րոպեում զբաղեցնում էր Հայրապետին։ Նրան հայտնի էր Լալայի և Վարդանի սերը. նա իր քույրը նշանակել էր այդ երիտասարդի համար։ Այժմ Վարդանը գնում էր, գնում էր իր ընկերին ազատելու համար։ Կամ կսպանվեր և կամ կխլեր նրան Թուրքերի ձեռքից։ Երկու դեպքում ևս նա կկորցներ Լալային։ Գուցե մինչև նրա վերադարձը քուրդ բեկը հափշտակած և տարած կլիներ Լալային։ Եվ Վարդանը, երևի, չգիտեր այդ. և չէր էլ կարող գիտենալ, որովհետև նրան դեռ չէին հայտնել քուրդ բեկի դիտավորությունները։ Ի՞նչու այդ բոլորը չասել Վարդանին։ Բայց ի՞նչպես ասել։ Վարդանը մինչև այն օրը ծերունի Խաչոյի ընտանիքից ոչ ոքի դեռ չէր հայտնել, թե սիրում է Լալային և ցանկանում է, որ նա իր կինը լինի։ Այդ գաղտնիքը գիտեր Սառան միայն, այն ևս պատահմամբ։ Իրերի հանկարծակի մինը մյուսի հետևից փոփոխությունը ժամանակ չտվեց Վարդանին իր սիրուց բաց անելու։ Այժմ մի նոր և վտանգավոր ձեռնարկություն բոլորովին բաժանում էր նրան Լալայից։ Այժմ միանգամից ոչնչանում էին Հայրապետի հույսերը, թե Վարդանը կազատեր իր քրոջը և կվերադառնար, կտաներ մի հեռու երկիր, ուր քուրդ բռնակալի ձեռքը այլևս չէր հասնի։

Մյուս կողմից, պարոն Սալմանի կորուստը ոչ սակավ տանջում էր Հայրապետին։ Նա այդ անձնվեր երիտասարդին սիրեց, համակրեց ավելի քան թե Վարդանը։ Այժմ նողնել նրան Թուրքերի ձեռքում, որ բանտերի խավարի մեջ մաշեն, տրորեն և սպանեն նրան,— այդ նույնպես անգթություն կլիներ։ Եվ այդ անգթությունը ավելի խիստ և ավելի դառն էր թվում Հայրապետին, գլխավորապես այն պատճառով, որ ինքը պետք է առիթ տար Վարդանին ետ մնալու իր ձեռնարկությունից, որ ինքը պետք է խափաներ նրա բարի նպատակը պարոն Սալմանին ազատելու համար, երբ հայտնելու լիներ, թե որպիսի վիճակ է սպասում իր քրոջը քուրդ բեկի կողմից։

Իրերի այսպիսի խճճված և խառնաշփոթ դրությունը ձգել էր թե՛ Վարդանին և թե՛ Հայրապետին նույնպիսի խառն մտածությունների մեջ։ Թե՛ լալան և թե՛ կալանավորված երիտասարդը շուտափույթ օգնություն էին պահանջում։ Բայց դեպի ո՞րը պետք էր դիմել առաջ,— այդ հարցը դժվարացնում էր նրանց։

Բայց ի՞նչ էր մտածում այն րոպեում Ապոն, այդ շինական ընտանիքի չփչացած և քաջասիրտ որդին։— Նա իսկապես ոչինչ չէր մտածում։ Նա այն տեսակ մարդերից էր, որին դեպի որ կողմը քաշելու լինեին, այն կողմը կգնար, այն պայմանով միայն, որ դեպի վատ կողմը գնալու հակամտություն չուներ։ Ապոն մի լավ և հաջողակ գործիք էր կրակի միջից բաներ դուրս հանելու համար. գործածությունը կախված էր տիրոջ համտությունից։

Վարդանի խոստովանությամբ փոքր ինչ պարզվեցավ գործը։ Վարդանը, առանց մի կետ թաքցնելու, հայտնեց երկու եղբայրներին իր սերը դեպի նրանց քույրը։ Հայտնեց, թե ինքը խոսք է տվել Լալային, որ կփախցնե նրան և ստացել է աղջկա հոժարությունը։ Ասաց, թե ինքը մի այդպիսի օտարոտի դիտավորությունը ստիպված է կատարել նրա համար միայն, որ հույս չունի, թե Լալայի Հայրը կհամաձայնվեր աղջիկը իրան կնության տալու. որովհետև նա նկատել է և համոզված է, որ ծերունի Խաչոն աչք ունի Թոմաս էֆենդու վրա, և մտածում է նրան փեսայացնել։

— Այդ մարդու մասին ավելորդ է խոսել,— շարունակեց նա,—որովհետև դուք երկուսդ էլ նրան բավական ճանաչում եք, և ճանաչեցիք առավելապես այսօր։ Թոմաս էֆենդուն աղջիկ տալը միևնույն է, որպես գցել նրան գայլի կամ շան բերանը։

— Բայց ինձ տանջում է մեկ միտք,— հառաջ տարավ նա,— ես, որպես ձեզ հայտնեցի, պետք է գնամ պարոն Սալմանի ետևվից, այդ ձեռնարկությունից ետ կանգնել ամենևին չեմ կարող։ Ցավակցությունը դեպի մի այսպիսի բարեկամը և ընկերը ծանր պարտք է դնում ինձ վրա։ Բացի դրանից, ես ինձ մասամբ պատճառ եմ համարում, որ նա ընկավ այդ փորձանքի մեջ. ես նրան խրախուսեցի, ես նրան հորդորեցի, ես ավելի վառեցի այն կրակը, որ բորբոքված էր նրա սրտի մեջ։ Դրանցով ես շտապեցրի Նրա անկումը, ուրեմն պետք է աշխատեմ ազատել նրան։

— Մյուս կողմից,— հառաջ տարավ նա,— իմ առջև դրված է մի ահագին արգելք. չգիտեմ, թե ի՞նչ պետք է անել, արդյոք կարող եմ թողնել Լալային։ Գուցե այսօր կամ էգուց էֆենդին բանը

այնպես կսարքեն, որ Լալան այդ հրեշի կինը կլինի։ Ի՞նչ կլինի այնուհետև խեղճ Լալայի վիճակը։

Հայրապետը պատասխանեց, թե Լալան բոլորը պատմել էր իր կնոջը՝ Սառային և կինը հաղորդել էր իրան, և ինքը վաղուց գիտեր նրանց հոգեկան հարաբերությունները։ Եվ ինքը, և գուցե իր բոլոր եղբայրները շատ ուրախ կլինեին, եթե Վարդանը կշտապեր օր առաջ փախցնել և տանել Լալային։

— Ոչ թե էֆենդու պատճառով,— ավելացրեց նա,— բայց կա մի ուրիշ և ավելի անհրաժեշտ պատճառ, որ ստիպում է շուտով հեռացնել Լալային մեր երկրից...

— Ուրիշ ի՞նչ պատճառ կա,—հարցրեց Վարդանը, և նրա աչքերը վառվեցան սրտի բարկությունից։

Հայրապետը մանրամասնորեն պատմեց քուրդ բեկի դիտավորությունը, պատմեց նրա տիկնոջ խուրշիդի ընդդիմադրությունը իր ամուսնի կյանքի դեմ, պատմեց, թե ի՞նչ միջոցով խուրշիդը հայտնեց Սառային բեկի նպատակը և խորհուրդ տվեց հեռացնել Լալային այդ երկրից,— մի խոսքով, Հայրապետը ասաց այն ամենը, ինչ որ մինչև այնօր կատարվել էր Լալայի վերաբերությամբ, և ինչ որ դեռ Վարդանին անհայտ էր։

Խորին դառնությամբ լսում էր Վարդանը Հայրապետի պատմությունը և նրա խոսքերը թունավոր նետերի նման ծակոտում էին խեղճ երիտասարդի սիրտը։

— Եվ դուք այդ ամենը գիտեի՞ք և ծածկում էիք ինձանից,— ասաց նա սաստիկ վրդովմունքով,— և դուք սպասում էիք, մինչև քուրդը գա, և օր-ցերեկով ձեր քույրը հոր տնից հափշտակե՞ տանե, և դուք աչքերդ բաց-բաց մտիկ տայիք, թե ո՞րպես են անպատվում ձեզ...

Այժմ Վարդանը հասկանում էր Լալայի այն տխուր և հուսահատական խոսքերի իմաստը, որ մինչև այն օր մնացել էր իր համար առանց բացատրության, հասկանում էր, թե ի՞նչու Լալան այն մութ գիշերային պահուն, երբ առաջին անգամ հանդիպեցավ իր հետ իր հոր տան պարտեզի մեջ, երբ պետք էր համբույրներով քաղցրացնել առանձնության ժամերը, երբ պետք էր սիրո և անսահման երջանկության վրա խոսել,— նա իր գեղեցիկ աչքերից արտասուք էր թափում, և օրհասական խռովության մեջ ասում էր այդ խոսքերը. «Ես Սոնայի մոտ չեմ գնա... ես վախենում եմ գերեզմանից... վախենում եմ քրդերից... ազատիր ինձ և տար մի ուրիշ երկիր»... Ուրեմն նա գիտեր, թե ինչ դառն վիճակ է սպասում իրան, և խո-

րին ցավակցությամբ պատմում էր իր ընկերուհու՝ Նարգիսի անցքը, թե որպես հափշտակեցին, թե որպես տարան նրան քրդերը, որպես անբախտ ու տխուր էր այժմ Նարգիսը...

Լինում են րոպեներ, որ մարդը թշվառության, վտանգի և դառն պատահմունքների ամենասաստիկ հարվածների տակ ավելի քաջանում է, ավելի տոկուն, անխորտակելի սիրտ է ստանում և ավելի հանգստանում է: Նա սկսում է այնուհետև արհամարհել չար բախտի հարվածները, երբ նրանք հասնում են մի հայտնի աստիճանի, որից ավելին տպասել չէր կարելի:

Նույն դրության մեջն էր գտնվում այժմ Վարդանը: Նա այլևս չէր մաքառում մտքերի, զգացմունքների և հոգեկան տանջանքի խռովության հետ: Նա այժմ հանգիստ էր: Ամեն ինչ միանգամով վճռվեցավ նրա մեջ: Այժմ նա գիտեր, թե ինչ պետք էր անել:— Ընկերի սերը հաղթեց կնոջ սերին:— Ընկերի կորստյան մեջ սպանվում է գաղափարը, հաբատահարված և թշվառ գյուղացու ազատության գաղափարը, որի մեջ բովանդակվում էր ոչ միայն Լալայի, այլ շատ հազարավոր կնիկների պատիվը և փրկությունը: Ի՞նչու միայն Լալայի համար հոգալ, ի՞նչու թողնել ընդհանուրը և մասնավորի ետևից ընկնել...— մտածում էր նա:

— Այս բոլորից հետո,— խոսեց Վարդանը,— ես պետք է կրկնեմ ձեզ միևնույնը, ինչ որ ասացի մի քանի րոպե առաջ: Ես պետք է գնամ պարոն Սալմանի ետևից, և պետք է աշխատեմ, ինչ հնարքով և լինի, ազատել նրա կյանքը: Իսկ Լալային, իհարկե, նույնպես անոգ թողնելու չէ. նրա մասին ևս պետք է մի կարգադրություն անել: Ահա իմ խորհուրդը, լսեցեք...

— Ոչինչ կարգադրություն պետք չէ...—լսելի եղավ մի ձայն և տաղավարի ետևից հայտնվեցավ կաղ չարչու հսկայական կերպարանքը:

Վարդանը, տեսնելով նրան, մի առանձին ուրախություն զգաց, բայց Հայրապետի և Ապոյի վրա խիստ անախորժ տպավորություն գործեց, երբ տեսավ, որ այդ թափառականը գաղտնի լսում էր իրանց խոսակցությունը: Այդ օտարոտի մարդու մասին նրանք գեռ ոչինչ չգիտեին, բայց երբ նկատեցին, որ Վարդանը խիստ մտերմաբար բռնեց նրա ձեռքից և նստեցրուց իր մոտ, այն ժամանակ երկու եղբայրները փոքր ինչ հանգստացան, մանավանդ երբ Վարդանը հայտնեց նրանց, ասելով՝ մի՛ կասկածեք, մեզնից է...

Բայց Մելիք-Մանսուրը այժմ այն չէր, որպես տեսել էին

նրան մի քանի ժամ առաջ թափառական շարլու ցնցոտիների մեջ։ Ինքը՝ Վարդանը հազիվ կարողացավ ճանաչել նրան իր այժմյան նոր կերպարանափոխության մեջ։ Նա կրում էր լազերի ազգային համազգեստ և կատարելապես զինված էր։

— Ես ձեզ մոտ երկար մնալ չեմ կարող,— ասաց նա շտապելով,— ձեզ հայտնի է, որ մեր զորուղիչինս ընկավ ծուղակի մեջ, պետք է ազատել նրան։

— Մենք էլ հենց այդ մասին էինք խոսում,— պատասխանեց Վարդանը։

— Դուք նրա մասին միամիտ կացեք, նա էդուց կամ մյուս օրը ազատված կլինի,— ասաց նա կանգնելով։— Դուք միայն շարունակեցեք մեր ընդհանուր գործը։ Առայժմ բարի գիշեր։

— Դուք մենա՞կ եք գնում։

— Ոչ, իմ ընկերները այնտեղ սպասում են։

Նա ձեռքը պարզեց դեպի լեռան կողմը, ուր գիշերային խավարի միջից աղոտ կերպով երևում էին մի խումբ ձիավորներ։

— Ո՞վքեր են նրանք,—հարցրեց Վարդանը։

— Մի քանի լեռնցի երիտասարդներ։ Ցտեսություն։

Վարդանը կամենում էր մի քանի բաներ ևս հարցնել, բայց նա հեռացել էր արդեն։

Հայրապետը և Ապոն բոլորովին ապշած մնացին։ Նրանք դեռ չգիտեին այդ գաղտնածածուկ անձնավորության ով կամ ինչ տեսակ մարդ լինելը։ Վարդանը հաղորդեց ինչ տեղեկություններ որ ուներ նրա մասին, և երկու եղբայրները այժմ համոզված էին, որ այդ հնարագետ մարդը կարող էր ազատել պարոն Սալմանին։

Նրանք վեր կացան և սկսեցին դիմել դեպի տուն։ Բայց Սաքոն և Եղոն՝ Վարդանի երկու ծառաները, որոնք ծերունի Խաչոյի խորհրդով ուղարկված էին, որ Վարդանին և իր ողիներին զգուշացնեն, որպեսզի նրանք տուն չվերադառնան,— Վարդանի այդ հավատարիմ արբանյակները, թեև ամբողջ օրը որոնեցին նրանց, բայց գտնել չկարողացան, որ հայտնեին, թե ի՞նչ էր սպասում նրանց ծերունի Խաչոյի տան մեջ։

— Եղո,—ասաց նրան իր ընկեր Սաքոն,— բանը վատ է, մենք պետք է աշխատենք չբռնվել, որ եթե աղային մի բան պատահելու լինի, կարողանանք վրա տալ։

— Ես էլ այսպես եմ մտածում,—պատասխանեց Եղոն։

Երկու ընկերները վճռեցին հեռվից հսկել Վարդանի վրա և իրանց հեռու պահել ծերունու տնից։

Գիշերից բավական անցել էր, երբ Վարդանը, Հայրապետը և Ապոն վերադարձան տուն։ Նրանք դեռ չգիտեին, թե իրանց բացակայության ժամանակ ինչ էր պատահել տան մեջ։ Բոլորովին անկասկած կերպով ներս մտան և ինկույն նրանց ետևից դուռը փակվեցավ։ Երկու պահապան զինվորներ կանգնած էին այնտեղ։ Հիսնապետը իր անկարգ խումբով օդայի մեջն էր։ Մի քանի անընդհատ զափթիաներ թափառում էին տան բակում, և ոլսորդական շների նման, հոտ քաշելով որոնում էին մի բան ձեռք ձգել։

Տան հարսներին տարել էին դրացիների և ծնողների մոտ։ Այսպիսի դեպքերում—երբ մի տան վրա մեղադրանք է դրվում և նա գտնվում է զինվորների հսկողության ներքո, կնիկներին հեռացնում են տնից։

Տեսնելով այդ բոլորը, Վարդանը իր ընկերների հետ դարձյալ առաջին անգամից չհասկացան, թե ինչ էր նշանակում այդ խառնիճաղանճ ամբոխը։ Որովհետև տանուտերի օդայում, որպես ամեն մի հայ գյուղացու տան մեջ, զինվորների խումբերով օթևանելը՝ այդ երկրում մի սովորական բան էր։ Եվ ամեն անգամ, երբ գյուղացին այս տեսակ հյուրեր է ընդունում, միշտ ստիպված է իր հարսին, կնոջը և աղչկան, իր հյուրի կրքերից ազատ պահելու համար, գիշերը դրացու տունը ուղարկել, եթե հյուրը այնքան բարի կլիներ, և իր սուրը տան տիրոջ կոկորդի վրա դնելով, չէր բռնադատի նրան, որ կնոջը տանը պահե իրան հյուրասիրելու և ծառայություն անելու համար։

Հայրապետի եղբայրներից մեկը, հանդիպելով նրան, զայրացած կերպով ասաց.

— Տեսա՞ր այն «պամպուլիկը» ի՞նչ օլին բերեց մեր գլխի՛ն... հիմա եկ, դիվանի պատասխանը տուր... ես հենց առաջին օրը, այն լակոտի վզակոթին տալով, դուրս կանեի մեր տնից, բայց դու սատանայի նման հակառակ եղար, և չթողեցիր... Հիմա եկ, պատասխան տուր...

Հայրապետը ոչինչ չխոսեց, նա հասկացավ, որ եղբոր հայհոյանքները վերաբերում են պարոն Սալմանին։ Նա հասկացավ տխուր եղելությունը...

— Մեր տղա, մենք էլ ընկանը ծուղակի մեջ...— ասաց նրան Վարդանը ծիծաղելով։— Այդ էր պակաս...

Իսկույն մի քանի զափթիաներ մոտեցան, և նրանց բռնելով,

տարան օդան, հիսնապետի մոտ։ Թոմաս էֆենդին այնտեղ չէր։ Նա իր կարգադրությունները կատարելուց հետո, հեռացել էր, և այս դիշեր, որպես հյուր, գտնվում էր գյուղի քահանայի տանը։ Օդայի մեջ, բացի ծերունի խաշոյից և հիսնապետից, ուրիշ մարդ չկար. միայն մի քանի զինվորներ կանգնած էին դռանը։ Վարդանը, ներս մտնելով անցավ և նստեց տանուտերի մոտ, առանց սպասելու, որ թուրք աստիճանավորը նրան թույլ տար նստելու։ Հայրապետը և Ապոն մնացին ոտի վրա։

Վարդանի վերմունքը հիսնապետին ծանր երևեցավ և նա բավական արհամարհական կերպով հարցրեց նրանից.

— Դուք ո՞րտեղացի եք, հայ։

«Հայ» բառը գործ դրեց նախատական մտքով։

— Ռուսաստանցի,—պատասխանեց Վարդանը զսպելով իր վրդովմունքը։

— Ի՞նչ գործով եք եկել այստեղ։

— Ուռհատուր եմ անում այս կողմերում։

— Անցագի՞ր ունե՞ք։

— Ունեի, բայց կորցրել եմ։

— Այդ հեշտ է ստուգել, դուք միայն ասացեք, թե սահմանագլխի ո՞ր մաքսատնից և երբ անցաք, մենք կհարցնենք, այնտեղ ձեր անցագրի համարը և անունը գրված կլինի։

— Ես կանտրաբանտիստ եմ, այս արհեստով պարապող մարդիկ մաքսատան չեն մոտենում։ Այն էլ կասեմ, որ ես հենց առաջուց անցագիր չունեի։

— Այդ գուցե ձեզ կներվեր, եթե դուք միայն կանտրաբանտիստ լինեիք, բայց դուք մեղադրվում եք մի ուրիշ հանցանքով ևս։

— Ի՞նչով։

— Դուք լրտես եք։

— Ուղիղ է... երևի, Թոմաս էֆենդին է հաղորդել ձեզ... իսկապես նա շատ ճշմարտախոս մարդ է...— ասաց Վարդանը հեգնական եղանակով։

— Այդ միևնույն է, թե ով է հաղորդել,— պատասխանեց հիսնապետը, պահպանելով պաշտոնական մարդու սառնասրտությունը.— կասկածավոր մարդիկ, մանավանդ այս պատերազմական ժամանակներում, մենք մեր երկրում չենք թողնում։ Ձեզ այս գիշեր կպահեն այստեղ և առավոտյան կտանեն զինվորական գործակատարի մոտ։ Նա կկարգադրե ձեր վիճակը։

— Ուրեմն ի՞նչ հարկ կար այդ բոլոր հարցուփորձերը անելու, երբ իմ վիճակը զինվորական գործակատարի մոտ պետք է վճռվի։ Դուք կարող էիք հենց սկզբից կալանավորել ինձ և ավելի ոչինչ։ Բայց ձեր սովորությունն է։ Այստեղ վերջին զափթիան անգամ, երբ ուղարկվում է մի հանցավորի եռևից, նա կատարում է այն բոլորը, ինչ որ պետք է աներ բարձր դատարանը։

Հիսնապետը թեև վիրավորվեցավ, բայց ոչինչ չպատասխանեց։ Նա կանչեց չորս զափթիաներ և հրամայեց, որ տանեն և պահեն Վարդանին։ Նա ամենևին ընդդիմադրություն գործ չդրեց և թույլ տվեց, որ կալանավորեն իրան։

Վարդանին տանելուց հետո հիսնապետը դարձավ դեպի Հայրապետը և Ապոն։

— Դրանցից ոչինչ հարցնել պետք չէ,— հրամայեց նա,— դրանց հանցանքը հայտնի է, տարեք, զգուշությամբ պահեցեք։

Սերունի խաչոն խորին թմրության մեջ, որպես մի կիսաքուն և կիսարթուն մարդ, կարծես, երազի մեջ տեսնում էր այդ բոլորը։ Ինչո՞ւ էֆենդին խաբեց իրան։ Մի՞թե այդ բոլորը ձևի համար էր կատարվում, որպես հավատացնում էր էֆենդին։

Վարդանին, Հայրապետին և Ապոյին տարան և կողպեցին մի շինվածքի մեջ, որ ծառայում էր որպես ցորենի ամբար։ Նրա հատակը և պատերը կառուցված էին քարից։ Կրով ամուր կպցրած միմյանց հետ, որ մկները չկարողանան ծակել և ցորենը փչացնել. լուսամուտները նեղ էին և պատած ցանցատեսակ երկաթով, որ արգելում էին թռչունների ներս մտնելը։ Այս շինվածքը ամեն հարմարություն ուներ այս գիշեր բավական ամուր բանտի փոխարեն ծառայելու։ Մի անկյունում վառվում էր յուղային ճրագ և տարածում էր իր լույսը ամբարի խավար կամարների մեջ։

Հայրապետը և Ապոն լուռ էին. նրանց դեմքի վրա նկարված էր խորին հուսահատական տխրություն դառն զարհուրանքի հետ։ Նրանց հայտնի էր թուրք աստիճանավորների անգթությունը, որ մի ամենաչնչին հանցանքը պատճառ բռնելով և շատ անգամ մեղադրությունները իրանք հեղինակելով, և արդարին հանցանքի մեջ զրպարտելով,— միշտ պատրաստ էին կեղեքել, մաշել և ոչընչացնել անմեղներին, մանավանդ երբ նրանք հայ էին և փոքրիշատե ունևոր մարդիկ էին։ Իսկ այժմ հանցավոր համարվելու համար բավական ապացույցներ կային։ Բայց ո՞րպես հայտնվեցան, ո՞վ պետք է մատնած լիներ։— Այդ մասին նրանք մի որոշ կարծիք կազմել չէին կարողանում։

Վարդանը, կարծես, հանգիստ էր։ Նրա հանգստությունը նմանում էր մրրկածուփ ծովի խաղաղությանը, որ տիրում է ալեկոծությունից հետո։

— Նա ձեզ մի առակով կբացատրեմ բոլորը,— ասաց Նա իր բանտակիցներին.— անտառի ծառերը լուր տարան իրանց թագավորին, ասելով, թե հայտնվել է մի գործիք, որ մեզ անխնա կոտորում է։— «Ի՞նչպես է կոչվում այդ գործիքը»,— հարցրեց թագավորը։—«Տապարա»,— պատասխանեցին ծառերը։— «Ի՞նչպես է կազմված նա»,— հարցրեց թագավորը։— «Գլուխը երկաթից է, բայց կոթը փայտից»,— պատասխանեցին ծառերը։— «Դա շատ վտանգավոր գործիք է,— պատասխանեց թագավորը,— երբ կոթը մեզանից է...»։

— Կոթը մեզանից է...— կրկնեց Վարդանը շեշտելով առաջին բառը։— Մեզ հարատահարող, մեզ տանջող, մեզ ստրկացնող, մեզ ոչնչացնող, և մեր տունը քանդող գործիքի կոթը մեզանից հայերիցս է։ Թոմաս էֆենդիները, սկսյալ գյուղական մուլթեզիմից մինչև Բարձր Դռան հայ ամիրան, այս տեսակ կոթեր են մեր թշնամիների ձեռքում։ Հայոց պատմության մեջ երբեք պակաս չեն եղել այս չար և վնասակար կոթերը։ Ուր կտեսնենք հայրենիքը և ազգը օտարի ձեռքը մատնելը — այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կտեսնենք հայ թագավորի գահընկեցությունը և նրա գավազանը օտարի ձեռքը հանձնելը — այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կտեսնենք հայ թագավորի դեպի աքսոր մատնություն և նրա մայրաքաղաքի դռները բշնամու առջև բաց անելը,— այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կտեսնենք հայրենի հողը հայի արյունով ներկված, նրա քնակությունները կրակով ոչնչացրած և նրա զավակները գերի տարված,— այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Ուր կտեսնենք կրոնի, ազգության և սուրբ եկեղեցու դավաճանություն,— այնտեղ խառն է եղել հայի մատը։ Մի խոսքով, ամեն թշվառությունների մեջ, ամեն հալածանքների մեջ, և մեր բշնամիներից կրած ամեն տեսակ եղեռնագործությունների և բարբարոսությունների մեջ միշտ գործել է հայի տապարը։ Հայը ինքն է փորել իր ազգային շինվածքի հիմքը և ինքն իր ձեռքով է կործանել իր սուրբ և նվիրական հաստատությունները... Ի՞նչու ենք մեղադրում օտարներին։

Ապոն և Հայրապետը խորին տխրությամբ լսում էին Վարդանի խոսքերը, վերջինը հարցրեց.

— Ուրեմն մեր բոլոր հույսերը ոչնչացան... ուրեմն մեր շին-

վածքը դեռ իր հիմքի մեջ, դեռ կատար չհասած, կործանվեցավ...

— Ես, կարծես, մարգարեի հոգով նախագուշակում էի, որ այսպես կվերջանա, և մի ուրիշ վախճան սպասելը՝ հիմարություն կլիներ,— պատասխանեց Վարդանը։— Ինքը՝ պարոն Սալմանը նույնպես երկբայության մեջ էր, և հազիվ հավատում էր իր սկսած գործին։ Ես բառ առ բառ հիշում եմ նրա հուսահատական խոսքերը, երբ մի անգամ այդ եռանդով լի երիտասարդը ասում էր ինձ.— «Երբ որևիցե ժողովրդական շարժման գաղափարը մի քանի անհատների երևակայության ցնորք է միայն, և տակավին չէ ընդհանրացել, չէ տարրացել ամբոխի գոնե մի մասի մեջ — մի հարվածով կարելի է ոչնչացնել բոլորը, երբ առաջնորդող անձինքը ոչնչացրած կլիննն։ Բայց ամբոխը ուրիշ բան է. ամբոխի մեջ միտքը սպանել անհնարին է»։

— «Մենք,— ասում էր նա,— այժմ միայն սերմնացանի պաշտոն պիտի կատարենք, բայց ոչ հնձողի։ Հունձքը պիտի ժողենք ապագա սերունդին»։ Եվ այդ էր պատճառը, որ վերջին օրերում նա ձեռնարկեց կառուցանել ավելի հաստատուն, ավելի նպատակահարմար հիմնարկություններ, որպես էին դպրոցները։ Պարոն Սալմանի գործունեությունը ապստամբական նպատակ չուներ։ Նա կրում էր ավելի հեղափոխական բնավորություն, որ հետո ստացավ բոլորովին նախապատրաստական կերպարանք։ Մի անգամ դիմեց նա ինձ մի առանձին ուրախ ժպիտով, որ երբեք չէի նկատել նրա միշտ սառն դեմքի վրա։ «Վարդան,— ասաց նա,— մենք որ հանձն ենք առել ժողովուրդ կրթելու գործը, դեռևս ինքներս անկիրթ ենք, դեռևս շատ բան պիտի սովորենք նույն իսկ ժողովրդից։ Ժողովուրդը մի մեծ վարժապետ է։ Նրա մի հատիկ առածի մեջ անհուն փիլիսոփայություն կա։ Լսիր,— ասաց նա,— թե ինչպես է ժողովուրդը արտահայտում իր հարաբերության պայմանները թուրքերի հետ. «Շան հետ հաշտ եղիր, բայց փայտը ձեռքիդ բաց մի՛ թող»։ Եվ արդարև, այդ առածի մեջ բովանդակվում են գլխավոր պայմանները, թե որպես պետք էր վարվել մահմեդականների հետ։ Նրանք կծոտողներ են, նրանց առամներից չվիրավորվելու համար, պետք է միշտ փայտը ձեռքում պատրաստ ունենալ։ Եվ այդ էր պատճառը, որ պարոն Սալմանը աշխատում էր զինվորել ժողովուրդը և նրան պաշտպանողական դիրքի մեջ դնել։

Հայրապետը և Ապոն խորին ուշադրությամբ լսում էին։ Նրանք, կարծես, մոռացել էին իրանց սեփական ցավը, մոռացել էին այն դառն վիճակը, որ առավոտյան սպասում էր իրանց, և

այժմ մտածում էին մի ընդհանուր ցավի վրա։ Նրանք շատ անգամ լսել էին պարոն Սալմանից նույնպիսի մտքեր, բայց մինչև այսօր այնպես պարզ չէին ըմբռնում նրանց իմաստը, որպես այժմ։

Բանտը, կարծես, ոգևորել էր Վարդանին։ Նա խոսում էր առանց լռելու։ Նա իր կյանքում շատ անգամ բանտ էր մտել և դուրս եկել, բայց բանտը միշտ տխուր տպավորություն էր թողել նրա վրա։ Իսկ այժմ զգում էր մի տեսակ բավականություն։ Նա նմանում էր մի դատապարտյալի, որ մահվան սյունի վրա, խորին արհամարհանքով նայում է դեպի անարդար աշխարհը և ծիծաղում է չար մարդերի թեթևամտության վրա, իր մտքի մեջ ասելով. «Ահա՛ ձեր բոլոր ուժը, դրանից ավելի էլ ի՞նչ կարող եք անել... դուք սպանում եք իմ մարմինը, բայց չեք կարող սպանել իմ սերմանած մտքերը...»։

— «Շան հետ հաշտ եղի՛ր, բայց փայտը ձեռքիցդ բաց մի՛ թող»...— հառաչ տարավ Վարդանը։—Այդ ուղիղ է։ Կենսական պայմանների այդ դրությունը ծնում է հրեշներ՝ ինձ նման հրեշներ... Դուք, բարեկամներ, երևի, դեռ այնքան չեք ճանաչել ինձ, որպես եմ ես իսկապես։ Բայց որովհետև, գուցե այդ վերջին գիշերը կլինի, որ կարող եմ խոսել ձեզ հետ, ուրեմն լսեցեք։ Ես այն մարդերից եմ, որ շատ վաղ սովորեցի չարը չարով վճարել։ Իմ ձեռքերը շատ անգամ շաղախված են եղել արյունով, բայց ոչ երբեք մի անմեղ արյունով։ Ես մի ժամանակ կրոնավոր էի և հին կտակարանից այնքանը միայն սովորեցա ասկե ընդ ասկան»։ Երբ կարդացի, որ Մովսեսը, Եհովայի մարգարեն, ազգասիրությունից դրդված սպանեց հրեային հալածող եգիպտացուն և նրա մարմինը ծածկեց նեղոսի ավազների մեջ, իմ սիրտը լցվեցավ մի անասմանն ատելությամբ դեպի այն ազգերը, որ նույնպես հալածում են հայերին։ Երբ կարդացի, որ Մովսեսը, Եհովայի մարգարեն, ամբողջ ցեղեր ոչնչացրեց, մինչև կարողացավ ուխտյալ երկիրը մաքրել օտարներից և Իսրայելի որդիներին բնակեցնել նրանց տեղը, ես մտածեցի, թե նույնպես պետք է վարվել քուրքերի, քրդերի և չերքեզների հետ, որոնք բռնացել են մեր հայրերից մնացած ժառանգության վրա։ Դա բնության միևնույն օրենքն է, որ պարոն Սալմանը բացատրում էր բույսերի օրինակով։ Բույսերի մի տեսակը ճնշում է, խեղդում է, ոչնչացնում է մի ուրիշ տեսակին, և ինքը բռնում է նրա տեղը։ Եթե չենք ցանկանում, որ գոյության այդ կռվի մեջ ոչնչանանք, պետք է ընդդիմադրության ուժ և ընդունակություն ունենանք. և այդ հատկությունը կոչվում է անձնա-

պատասխանություն: Պարոն Սալմանի գլխավոր նպատակը այն էր, որ ժողովրդի մեջ զարգացնի այդ հատկությունը:

— Ես վաղօրոք սեփականեցի այդ հատկությունը: Գուցե բարոյագետը կանվանե ինձ անբարոյական, եղեռնագործ, գազան, գուցե քահանան մեղավոր կհամարե ինձ, բայց փույթ չէ, ես պետք է վարվեմ այնպես, ինչ որ պահանջում է կյանքը: Իսկ երբ մարդիկ դադարեն չար լինելուց, երբ խաղաղությունը և քրիստոնեական եղբայրասիրությունը կթագավորեն աշխարհի վրա, ես պատրաստ եմ լինել ամենաբարին և համբուրվել իմ թշնամիների հետ...

Այսպես դեռ երկար խոսում էին նրանք, մինչև ճրագի մեջ վառված եղը սպառվեցավ, մի քանի րոպե պլպլաց, ծխրտաց և ապա հանգավ: Բանտի մեջ տիրեց մթին խավարը:

ԼԱ

Միևնույն գիշերը, երբ Վարդանը, Հայրապետը և Ապոն բանտի մեջ փիլիսոփայություններ էին անում, խորհում էին դժբախտ հայրենիքի դժբախտ ժողովրդի մասին,— Թոմաս էֆենդին գտնվում էր գյուղի քահանայի՝ տեր-Մարուքի տան մեջ, և ընթրիքից հետո ուրախ, զվարթ, շատախոսում էր և հանաքներ էր անում տերտերի հետ:

Դա միևնույն տերտերն էր, որ այնքան հոգսեր պատճառեց պարոն Սալմանին, իսկ այժմ լսելով նրա կորուստը, ցավում էր, ոչ այն պատճառով, որ ասպարեզից պիտի անհետանար մի նշանավոր գործիչ, այլ առհասարակ հայի կորուստը ցավալի էր նրա համար: Տեր հայրը չար մարդ չէր, և եթե նա ընդդիմություն էր դործում, կամենում էր խանգարել պարոն Սալմանի դպրոցների դործը,— այդ դարձյալ նրա բարի ցանկություններից էր առաջ դալիս, որովհետև վնասակար էր համարում:

Նա մի ժամանակ հասարակ գյուղացի էր, փոքրիշատե գրել-կարդալ սովորել էր իր մանկության ժամանակ ս. Հովհաննու վանքում: Գյուղատնտեսության մեջ նրան չհաջողվեցավ, աղքատացավ և գնաց օտար երկիր բախտ որոնելու: Պանդխտության մեջ նույնպես չհաջողվեցավ նրան. մի ժամանակ Վան քաղաքում դանվեցի էր, գործերը վատ գնացին, վնասվեցավ, և առանց մի փարա վաս-

տակելու, վերադարձավ իր հայրենիքը։ Այստեղ ապրուստի մի ուրիշ միջոց չգտնելով, տերտեր դարձավ։

Այն գիշեր քահանայի տանը հրավիրված էր և գյուղի մանկավարժը, երևելի տիրացու Սիմոնը, որ տեր հոր փեսան էր։ Այդ մարդը մեծ կարծիք ուներ իր գիտության վրա (գյուղացիներն ևս նույն կարծիքն ունեին նրա մասին) և առավելապես հպարտանում էր նրանով, որ տեր հոր փեսան էր։

Խոսակցության առարկան այն օր ծերունի հաչոյի տան մեջ պատահած անցքերն էին, որ մեծ սարսափ էին գցել բոլոր գյուղացիների վրա, առավելապես անհանգստացնում էին տեր հորը։

— «Էշը կդատի, ձին կուտի», տեր հայր,— շարունակեց էֆենդին ընդհատված խոսակցությունը,— աշխարհի կարգը միշտ այդպես է եղել և այդպես էլ կշարունակվի։ Այն որ աստված է կարգադրել, մարդը չի կարող փոխել։ Աստված մեկին աղա է ստեղծել, մյուսին մշակ։ Մեկը կդատե, մյուսը կուտե։ Հայր սովորել է աշխատանքին, քուրդը և թուրքը սովորել են ուտելուն։ Եթե աշխատողը չինի, ուտողը չէ կարող ապրել։ Եթե ուտողը չինի, աշխատողը չէ կարող ապրել։ Թուրքերը մեզ պահում են իրանց սրով, մենք էլ պետք է պահենք նրանց մեր աշխատանքով։ Աստված թուրքի ձեռքում սուր է տվել, իսկ հայի ձեռքում — բահ։ Մեկը մյուսի տեղը չի կարող բռնել։

— Այդ իրավ է,— պատասխանեց քահանան, երեսը խաչակնքելով,— տերն մեր Հիսուս Քրիստոս սուրբ Ավետարանի մեջ հենց այդպես է ասում, որ առանց աստուծո կամքին տերևն էլ ծառից ցած չէ ընկնում. առանց նրա կամքին մի մազ էլ մարդու գլխի վրա չէ սպիտակում. բոլորը նրա ձեռքումն է։

— Այդպես է, ճշմարիտ է...— հաստատեց և տիրացու Սիմոնը, նույնպես երեսը խաչակնքելով։

Հետո նրանք սկսեցին խոսել գյուղացիների, պատերազմի պատճառով ավելի սաստկացած, հարստահարություններ վրա։ Տերտերը, բոլորին իր անձնական շահերի կետից նայելով կատարվող հափշտակությունների վրա, գանգատվում էր, ասելով, թե կառավարության հարկերը այն աստիճան ծանրացել են, որ բոլորովին սպառում են գյուղացիների արդյունաբերությունը, և եթե մի բան մնում է, այն էլ քրդերն են տանում, այդ պատճառով ինքը շատ վատ է վարձատրվում, շատ անուշ պսակ, մկրտություն և թաղում է կատարում, առանց մի փարա ստանալու։ Գյուղացիները խոստանում են, թե հետո կվճարեն, բայց կամ չեն կատ-

րողանում տալ, կամ խաբում են, և դրա համար տերտերը այժմ գյուղի մեջ շատ ապառիկներ ունի, և վճռել է այսուհետև չկնքել, չպսակել և չթաղել, մինչև վարձը սկզբում վճարելու չլինեն, որովհետև ինքն էլ մարդ է և ապրել է ուզում։

— Տեր հայր,— պատասխանեց էֆենդին գործագետ մարդու էղանակով,— գյուղացուն դուք այնքան չեք ճանաչում, որքան ես եմ ճանաչում։ «Աստված գյուղացուն մի հոգի է տվել, այն էլ չի կարողանում առնել», բայց երբ հոգեհան հրեշտակը սուրը ձեռին կանգնում է նրա գլխին, այն ժամանակն է տալիս հոգին։ Դրանից պետք է մենք օրինակ վեր առնենք։ Գյուղացին առանց այն «օրհնյալ փայտը» տեսնելու, փող չի տա։ Դուք ձեր ապառիկների հաշիվը պատրաստեցեք, թուղթը հանձնեցեք ինձ, ես կտամ իմ զափթիաներից մեկին, նա կհավաքե։ Ես չեմ թողնի, որ ձեր մի փարան էլ կորչի։

— Օրհնյալ եղերուք, ատված ձեզ երկար կյանս պարգևեցե,— պատասխանեց քահանան,— հաշիվը այժմս էլ պատրաստ է։

— Կարդացեք, տեսնեմ որքան է։

Տերտերը դուրս բերավ ծոցից մի թերթ թուղթ, կեղտոտ, յուղոտած, դեղնած, և երկար տարիներ նրա ծոցում պահվելով բոլորովին քրքրված և իր վաղեմի գույնը կորցրած։ Դա նրա հաշիվագիրքն էր։ Թերթի չորս երեսների վրա, խոշոր տառերով, ծուռումուռ տողերով գրված էին տեր հոր ապառիկները։ Նա թուղթը մոտեցրուց աչքերին, փորձ փորձեց կարդալ, բայց կարդալ չկարողանալով, թերթը տվեց վարժապետին, ասելով.

— Ա՛ռ, տիրացու Սիմոն, դու կարդա, իմ աչքերը չեն չոկում։

Տիրացու Սիմոնը առեց հաշիվը, մի քանի անգամ հազաց, ծոծրակը քորեց, ուղղվեցավ, և թերթը մոտեցնելով աչքերին սկսեց կարդալ այնպիսի մի ճառական եղանակով, որ կարծես, կոնդակ էր կարդում։

— «Չոլախ Մկոյի աղչիկը կնքեցի, փողը մնաց 5 ղուրուշ, աղչիկը մեկ շաբաթից հետո մեռավ, թաղեցի, փողը մնաց 7 ղուրուշ։ Խլոյի տղան պսակեցի, փողը մնաց 10 ղուրուշ. ստացա 30 խուրձ խոտ. փողը կանե 3 ղուրուշ։ Փանոյի կնիկը հիվանդ էր, գնացի նրա տունը, երեք գլուխ բժշկական ավետարան կարդացի, փողը մնաց 3 ղուրուշ։ Սագոյի տղան խաչը ջրից հանեց. Բարսոն 30 ղուրուշ էր տալիս, որ ինքը հանե. ես Սագոյին խաթր արեցի, 20 ղուրուշով բարիշեցա, փողը մնաց 20 ղուրուշ. ասաց կալի ժամանակը քորին կտամ, գնացի, ուզեցի, չտվեց, գզիրն էլ վկա է»...

Եվ այսպես, մինը մյուսի ետևից գրված էր մի ահագին ւպատմություն։ Դա իսկապես հաշիվ չէր, այլ տեր հոր քահանայական գործունեության մի քանի տարվա ժամանակագրությունն էր, թեև խառնափնթոր կերպով նկարագրված, բայց բովանդակում էր իր մեջ բավական փաստեր, թե ինչով է զբաղվում գյուղական տերտերը։

— Օրինավոր հաշիվ է,—ասաց էֆենդին, ընդհատելով և չկարողանալով համբերել, մինչև տիրացուն կվերջացներ բոլորի «ընթերցանությունը»։— Դուք, տեր հայր, հանձնեցեք այդ թուղթը ինձ, ես բոլորը հավաքել կտամ։ Ն... շենի գյուղացիներն էլ վանքի «պտուղը» ուշացնում էին, իր ժամանակին չէին տալիս, վարդապետը մի նամակ դրեց ինձ, ես բոլորը մի օրվա մեջ հավաքել տվեցի, հետո վանքից օրհնության գիր ստացա։

Տերտերը այնքան բնական էր համարում այդ միջոցով իր ապառիկները հավաքելը, որ ոչ միայն համաձայնվեցավ էֆենդու առաջարկության, այլ կրկին շնորհակալություն հայտնեց և կրկին սկսեց օրհնել նրա քանկագին կյանքը։

Բայց ի՞նչու էֆենդին հանձն առեց կատարել այս ծառայությունը։ Նա այն տեսակ մարդերից էր, որ առանց նպատակի, առանց իր սեփական շահերի, ոչ ոքին լավություն չէր անի։ Այժմ ի՞նչն ստիպեց նրան այնքան բարի լինել, որ մինչև անգամ խոստացավ հավաքած գումարից տասանորդ չվեր առնել, որ սովորաբար ստացվում էր, երբ որևիցե գումար վճարվում էր կառավարության պաշտոնյաների հրամանով։

— Հայր Աբրահամի օրհնությունը թող ձեզ վրա լինի, զորա-նաք,— ասաց քահանան, լսելով էֆենդու վերջին խոստումնքը։

Ապառիկների մի այնպիսի ցուցակ էլ տիրացու Սիմոնի ծոցումն էր պահված, նա էլ իր աշակերտներից ստանալիքներ ուներ, և մտածում էր հաշիվը ներկայացնել էֆենդուն։ Բայց տերտերը նրա ականջին ասաց. «Թող իմը հավաքվի, ետևո»։

Տեր-Մարութի ընտանիքը շատ փոքր էր թվով. նրա միակ որդին վախճանվեցավ, թողնելով իր կինը այրի երկու փոքրիկ երեխաների հետ։ Հարսը ամուսնի մահից հետո էլ մարդու չգնաց. մնաց քահանայի տանը և խնամք էր տանում իր որդիներին։ Ինքը տեր հայրն վաղուց զրկված էր իր տիրուհուց և բոլորովին ամուրի կյանք էր վարում։

Այս գիշեր հարսը, հյուրերին ընթրիք տալուց հետո, զրաւելված էր իր զավակով, որ սաստիկ հիվանդ էր։ Նստած նրա մահ-

ճի մոտ, ողորմելի կինը խորին տխրությամբ նայում էր հիվանդի երեսին, շոշափում էր նրա ջերմ թաթիկները և լսում էր նրա ծանր շնչառությունը։ Այդ զավակի մեջ նա գտնում էր պատկերը այն տղամարդի, որին սիրում էր. այդ զավակի մեջ գտնում էր դժբախտ մայրը իր մխիթարությունը կորցրած ամուսնի մահից հետո։ Նա համարյա չէր լսում, և ուշադրություն ևս չէր դարձնում, թե ինչ է խոսվում տան մեջ. այլ միանգամայն դուրս և դրսով դարձած, աչքի առջև իր հիվանդ մանուկին էր միայն տեսնում։

Բայց տերտերը, ուրախացած էֆենդու խոստումնքներով, կամեցավ իրանց ուրախությունը ավելի կատարյալ անել և հրամայեց հարսին լցնել արաղի շիշը, որ արդեն դատարկված էր, բացի դրանից մազա[1] պատրաստել։ Թեև ընթրիքը վերջացած էր, բայց տեղային սովորության համեմատ, հարգելի հյուրին մի առանձին պատիվ տրված կլիներ, եթե խմելը կշարունակվեր։

Հարսը այն աստիճան շփոթված էր, որ քահանան երկու անգամ կրկնեց իր հրամանը, մինչև նա կարողացավ հասկանալ, թե ինչ էր ուզում տերտերը։ Արաղ կարելի էր գտնել. նա շիշը լցրեց. այդ պաշարը միշտ անպակաս էր լինում տեր հոր տնից։ Բայց ինչո՞վ պատրաստել «մազանն»։ Տանը քաղցրեղեն չկար։ Հայտնել այդ մասին՝ մինչև անգամ ամոթ էր։ Հայ մարդու տանը հյուրի համար ամեն բան պետք է գտնվի։ Նա մտածեց գնալ և հարևանից փոխ առնել։

Դրսում սաստիկ մութն էր և անձրևը հեղեղի նման թափվում էր երկնքից։ Խեղճ կինը դուրս եկավ բակը, անցավ ցեխի միջից, բարձրացավ կտուրի վրա, որ այնտեղից իջնե հարևանի տունը։ Այդ միջոցում նա լսեց, որ հարևանի դուռը սաստիկ ծեծում էին, և դրսից թուրքերեն լեզվով սպառնալիքներ էին կարդում, հրամայելով, որ բաց անեն. իսկ ներսից երդումներով պատասխանում էին, թե այստեղ չեն պահված նրանք, որոնց պտտում եք... Բայց ո՞ւմն էին պտտում. ի՞նչ թուրքեր էին դրանք, որ գիշերային այդ տարաժամ պահուն աշխատում էին ներս խուժել մի հայ տուն։

Ջուլոն— այսպես էր տերտերի հարսի անունը— լսելով փողոցի աղմուկը, սաստիկ վախեցավ, և երկյուղից ոչ կարողացավ հարևանի տունը գնալ և ոչ իրենց տունը վերադառնալ, այլ շվարած և անշարժ մնաց կտուրի վրա։ Նույն րոպեում նրա ականջին

---

[1] Մազա նշանակում է դեսսերտ, պատրաստված չոր մրգեղեններից։

հասավ խոսակցության հազիվ լսելի շշնջոց. կարծես, խոսողները բարձրանում էին հարևանի տան սանդուղքներից և չգիտեին որ կողմը պետք էր փախչել։

— Կամաց, Ստեփանիկ...

— Ո՞ւր գնամ, Սառա...

Զուլոն ճանաչեց նրանց։ Նրա երկյուղը փարատվեցավ, նա այժմ բոլորովին այրական սիրտ ստացավ, երբ տեսավ, որ այդ ողորմելիները օգնության կարոտ էին։ Նրան արդեն հայտնի էր ծերունի Խաչոյի տան այնօրվա ցավալի անցքը։ Նա գիտեր, որ նրա գերդաստանի կնիկները այն գիշեր գյուղի զանազան տներում քաքնվում էին։ Իսկ այժմ պատում էին նրանց, և ի՞նչ նպատակով,—այդ ևս հասկացավ Զուլոն... Ուրեմն փողոցում գտնվող հարևանի դուռը ծեծող թուրքերը, ոչ այլ ոք էին, եթե ոչ ծերունի Խաչոյի որդիներին կալանավորող զինվորներից մի քանիսը։

Սառան և Ստեփանիկը այժմ գտնվում էին տեր հոր կտուրի վրա, և որսորդներից հալածված եղջերուի նման, ամեն կողմից պաշարված, մոլորված, չգիտեին թե դեպի որ կողմը պետք է փախչել։ Անձրևը վերևից թափվում էր։ Գյուղացիների դռները փակ, և իրանք քնած էին։ Գիշերը կեսից վաղուց անցել էր արդեն։

Այդ միջոցին փայլատակեց կայծակը և նրա վայրկենական լուսավորության հաջորդեց որոտման սարսափելի դղրդյունը։ Կայծակի լույսով նկարվեցավ կտուրի վրա կանգնած Զուլոյի անորոշ կերպարանքը։ Ստեփանիկը, տեսնելով նրան, կարծեց, թե թուրքերից մեկը արդեն բարձրացել է կտուրի վրա։ Նա երկյուղից քուլացավ և ընկավ Սառայի կուրծքի վրա։ Զուլոն մոտեցավ նրանց։

— Ես եմ, մի՛ վախեցեք,—ասաց նա։

— Ա՜խ, Զուլո, դո՛ւն ես,—ասաց Սառան դողդողալով.— ի սեր աստուծո, մեզ մի տեղ, հիմա կբռնեն մեզ... հիմա կտանեն մեզ...

Զուլոն մնաց շվարած. ո՞րտեղ տանել նրանց, ո՞րտեղ թաքցնել նրանց. իրանց տանը կասկածավոր հյուրեր կային, և տերտերը հազիվ թե կընդուներ այս տեսակ փախստականներին։ Այսուամենայնիվ, մտածում էր Զուլոն, պետք էր օգնել այդ ողորմելիներին։ Նրան հայտնի էր քոլոր անպատվությունը, եթե նրանք թուրքերի ձեռքը կընկնեին։ Մյուս կողմից, նրան սպառնում էր մի ծանր պատասխանատվություն, եթե ինքը թաքստի տեղ կտար այդ հանցավորներին, որոնց հանցանքը նրա մեջն էր միայն, որ կին էին... Այդ բոլորը իմանում էր Զուլոն։ Բայց կարեկցությամբ

նրա մեջ գերակշռեց երկյուղի և վարանման զգացմունքին, իսկ մոտալուտ վտանգը ծնեց նրա գլխում փրկության մի միջոց։

— Գնանք,— ասաց նա,—բռնելով Ստեփանիկի ձեռքից, և Սառային օգնելով, երկուսը միասին գրկեցին խեղճ աղչկան, որ տակավին ուշագնացության մեջ էր։

Նրանք սկսեցին ցած իջնել կտուրից։ Այդ միջոցին լսելի եղավ մի սաստիկ շառաչյուն, որ իսկույն խլացավ անձրևի և փոթորկի խռովության մեջ։ Դա հարևանի դռան ձայնն էր, որ խորտակեցին թուրքերը։

Տերտերի տանը կից էր մարագը, բակից մի փոքրիկ դուռ բացվում էր նրա մեջ. Զուլոն տարավ փախստականներին այնտեղ։ Սառան և Ստեփանիկը թաքնվեցան խոտերի մեջ։

— Ես էլի կգամ ձեզ մոտ,—ասաց Զուլոն,— և մարագի դուռը կողպելով, հեռացավ։

Անձրևի ձայնից թե՛ տերտերը և թե՛ նրա հյուրերը չլսեցին, թե ինչ է կատարվում դրսումը։ Իսկ Զուլոն վերադառնալով, նրանց ոչինչ չհայտնեց։ Նա միայն մոտեցավ տերտերին և նրա ականջին ասաց, թե հարևանի տանը բոլորը քնած էին, և ոչինչ փոխ առնել չկարողացավ «մազա» պատրաստելու համար։

— Ես մի բան կգտնեմ,— խոսեց տերտերը, և վեր կենալով, մոտեցավ պահարանին, սկսեց քրքրել այնտեղ դրված իրեղեններըր։

Էֆենդին օգուտ քաղելով քահանայի բացակայությունից, դարձավ դեպի Զուլոն և կամաց ասաց նրան.

— Դու ինքդ «մազա» ես... «մազան» էլ ի՞նչ կանենք...

Տիրացու Սիմոնը այնքան խմած էր, որ ոչինչ չլսեց։ Իսկ Զուլոն վշտացած էֆենդու ակնարկությունից, պատասխանեց նրան.

— Լի՛ր...

Հայ կինը ամեն նեղության համբերող է, ամեն վիրավորանքի առջև լուռ է, բայց երբ դիպչում են նրա պատվին, այն ժամանակ նա անհամբեր է դառնում։ Զուլոն վրդովված գնաց և նստեց իր հիվանդ զավակի մոտ, որ այժմ զարթնել էր քնից։ Երեխան հանգիստ էր, և տեսնելով մորը իր մոտ, ասաց նրան.

— Մայրիկ, Թորոսին ծեծիր, իմ ճաները խլում է։

Թորոսը հիվանդի մեծ եղբայրն է. երևի երազի մեջ խլել էր նրա ճաները։ Մայրը հանգստացրուց, ասելով.

— Տե՛ս, աչքիս լույս, Թորոսը ճաներդ տվեց, տե՛ս, այստեղ է։

Մայրը հանեց բարձի տակից երեխայի խաղալիքները և տվեց նրա ձեռքը։ Երեխան սկսեց իր թույլ ձեռքերով խաղալ նրանց հետ։ Մայրը նայում էր նրա վրա և ուրախանում էր։ Նա մոռացավ էֆենդուց կրած վիրավորանքը, նա մոռացավ ամեն բան, որովհետև զավակը այժմ լավ էր զգում իրան։ Բայց մի նոր անախորժություն կրկին վշտացրեց խեղճ մորը։ Տերտերը երկար պտռելով պահարանի մեջ իր թաքցրած բանը չգտավ և Զուլոյից հարցրեց, թե այնտեղ մի կտոր շաքար ուներ պահած, իսկ այժմ չէ երևում։ Հարսը պատասխանեց, թե ինքն է վեր առել. քանի օր առաջ նրա-նով շերբեթ պատրաստեց հիվանդի համար, որովհետև սաստիկ տաքություն ուներ և պետք էր մի զովացուցիչ բան խմացնել։

— Ո՛ղ զահրումար խմեր, Ղոդ լեղի խմեր... — գոչեց նա բարկացած ձայնով։— Դու չէ՞իր իմանում, որ շաքարը հյուրի հա-մար էր, հիմա ի՞նչ անենք։

Զուլոն ոչինչ չպատասխանեց և լուռ ուրտասուքը սկսեց թափ-վել նրա տխուր աչքերից։

Տեր-Մարուքը իսկապես չարամիտ մարդ չէր, նա մինչև ան-գամ բարի էր, բայց բարությունը տգետների մեջ երբեմն անգի-տակցաբար չարության է փոխվում։ Բացի դրանից, նրա պաշտո-նը նրան փոքր ինչ խստասիրտ էր շինել։ Տերտերները, բժիշկները և դահիճները, որոնք խիստ հաճախ գործ ունեն մեռելների հետ, շատ չեն խնայում կյանքին։ Այս պատճառով, իր թոռնիկի հիվան-դությունը տեր հորն այնքան չէր հետաքրքրում, որքան զավալում էր նրան հյուրասիրության բաղձանքը. էֆենդու նման մի մարդուն գոհացնելը, մանավանդ որ նա խոստանում էր հավաքել տալ տեր հոր բոլոր ապառիկները։

— Մայրիկ, ի՞նչու ես լացում,— ասաց հիվանդը կարեկցա-բար նրա երեսին նայելով,— մի լաց, ես հիմա լավ եմ։

Մայրը մոռացավ իր բոլոր վիշտը և սրբեց աչքերի արտա-սուքը։ Ոչինչ այնքան մխիթարական չէ, որքան սիրելի զավակի մի քաղցր խոսքը, մի անմեղ թոթովանքը։ Այժմ Զուլոն մտածում էր Սառայի և Ստեփանիկի մասին, մտածում էր, ի՞նչ կլինի, եթե թուրքերը հանկարծ ներս կթափվին, կորոնեն և կգտնեն նրանց։ Բայց անտանելի հյուրերը տակավին շարունակում էին իրանց արբեցությունը. նա սպասում էր, որ վերջացնեն, որ գնեն, որպես-զի ինքը կարողանա գնալ Սառայի և Ստեփանիկի մոտ։

Բայց պետք էր գոնե գիտենալ, թե ի՞նչով վերջացավ հարե-վանի տնում։ Զուլոն համբերել չկարողացավ. այդ միտքը սաստիկ

անհանգստացնում էր նրան։ Նա մի բան պատճառ որոնելով, վեր կացավ, մտավ մի փոքրիկ սենյակ, որին կոչում էին «գաղտիկ» և ծառայում էր որպես պահարան։ Այս սենյակից պատի միջով մի նեղ ծակ բացվում էր ուղիղ հարևանի տան մեջ։ Այսպիսի ծակեր գյուղի համարյա բոլոր տների մեջ կային և վտանգի ժամանակ ծառայում էին որպես գաղտնի հաղորդակցության խողովակներ։ Հարևանի տանը մի բան պատահելիս, ծակից ձայն էին տալիս և լսում էր մյուս հարևանը։ Ավելի մերձավոր կամ բարեկամ տների մեջ այս ծակերը այնքան լայն էին, որ նրանց միջով կարելի էր տալ և տանել փոքրիկ իրեղեններ։ Շատ անգամ վառած ճրագ էին տալիս միմյանց, երբ հարևանի տանը լուցկի չկար։

Ջուլոն կանգնած էր ծակի առջև, տեսնում էր տան մի մասը և լսում էր հետևյալ ձայները.

— Կկոտորենք ձեզ, թե ցույց չտաք... ի՞նչ եղան... մեզ ասացին, որ այստեղ են... դուք թաքցրիք... տվեցեք... շուտ արեք... թե չէ ձեր կնիկները կտանենք...— այս սպառնալիքներն էին կարդում թուրքերը։

Հարևան Զաքոն նրանց ոտքերի առջև ընկած աղաչում էր և պաղատում էր, ասելով.

— Աստված, երկինք, գետինք թող վկա լինեն, որ այստեղ չեն... մի սպանեք ինձ... ահա իմ տունը ձեր առջևն է... ինչ որ ուզում եք, արեցեք...

Այս տեսարանը ներկայացնում էր միևնույն անցքը, որ հին ժամանակներում պատահեցավ Սոդոմի մեջ, երբ քաղաքի սրիկաները մոտեցան Ղովտի տանը և պահանջում էին նրանից, որ տա իրանց ձեռքը իր հյուրերին։ Իսկ բարեսիրտ նահապետը աղաչում էր նրանց, որ հանգիստ թողնեն իր հյուրերին և առաջարկում էր իր աղջիկներին... Բայց Իսրայելի Ե՜հովան խստասիրտ էր և վրեժխնդիր, նա պատժեց մարդկային չարությունը. կրակով և ծծումբով այրեց այդ անբարոյական քաղաքը։ Իսկ Հայաստանի աստվածը տեսնում էր չարությունը, ավելի վատթար, քան թե Սոդոմի մեջ, և անպատիժ էր թողնում չարագործին։

Ջուլոն ամբողջ մարմնով դողդողալով, դեռ նայում էր և ականջ էր դնում։ Նա լսեց մի շառաչյուն և տեսավ, որ հարևան Զաքոն գլորվեցավ և ընկավ հատակի վրա... ճրագը հանգցրին։ Ջուլոն այժմ էլ ոչինչ չէր տեսնում, միայն լսում էր խառնաձայն աղաղակներ։ «Ամա՜ն... վա՜յ... թո՛ղ, տո՛ւր... մի՛ սպանի՛ր... ես կմեռնեմ... ո՞ւր ես տանումս...

Դրանք հարևան Ջաքոյի տան կնիկների և աղջիկների հառաչանքներն էին...

— Լռի՛ր, անզգամ...— լինում էր այդ հառաչանքների պատասխանը։

ԼԹ

Վերադառնալով իր տեղը, Զուլոն գտավ հյուրերին միևնույն դրության մեջ։ Դեռ խմում էին։ Տերտերը տաղ էր ասում, իսկ տիրացու Սիմոնը ձայնակցում էր նրան, էֆենդին էլ կամաց-կամաց քթի թակին մոմոում էր։ Նրանց ուրախությանը չափ չկար։ Ի՞նչ հոգ, թե հարևանի տանը ինչ էր կատարվում։ Զուլոն մտածեց հայտնել նրանց, գուցե մի օգնություն կհասցնեին, և մոտենալով տերտերին, նրա ականջին ասաց, թե ի՞նչ տեսավ Ջաքոյի տանը։ Միայն նա քաջքրեց, թե Սառան և Ստեփանիկը պահված են իրանց տնում։ Մի անբացատրելի բնազդական զգացմունք փականք էր դրել Զուլոյի լեզվի վրա՝ լռել այդ մասին։

Նա հայ կնոջ սովորության համեմատ հյուրերի հետ չէր խոսում և տերտերին հաղորդածը այնքան համառոտ և անլսելի ձայնով կատարվեցավ, որ մյուսները ոչինչ չհասկացան։ Միայն տեսնելով քահանայի այլայլված դեմքը և այն անհանգստությունը, որ պատճառեց նրա մեջ հարսի խոսակցությունը, հյուրերը անհամբերությամբ հարցրին.

— Ի՞նչ է պատահել։

— Գազաննե՛ր, գազաննե՛ր...— գոչեց քահանան ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացնելով,— տասներկու առաքելոց և Երեք հարյուր վաթսուն ու վեց հայրապետաց անեծքը թող ձեզ վրա լինի, նզովից արմատներ...

— Ի՞նչ է պատահել,— կրկնեց էֆենդին։

Տերտերը պատմեց ինչ որ հաղորդել էր նրան Զուլոն և խնդրեց էֆենդուց օգնել թշվառներին։

Կան մարդիկ, որոնք վտանգի, դժբախտության և ուրիշներին հասած նեղության ժամանակ, փոխանակ փրկության հնարների վրա մտածելու, փոխանակ չուտափույթ օգնության ձեռք մեկնելու, սկսում են քննադատել դժբախտության պատճառները, և իրանց խիղճը հանգստացրած են համարում, երբ մեղադրանքի մի նշույլ

են պտնում։ Իհարկե, այդ դատաստանը կատարվում է յուրաքանչյուր մարդու հասկացողության համեմատ։ Էֆենդին ոչ միայն անիրավ և անբարոյական չէր համարում պատահած անցքը, այլ արդարացնում էր նրան, որպես հետևանք, որի պատճառը իր կարծիքով դատապարտելի էր։ Այս մտքով նա հարցրեց.

— Ասացեք, տեր հայր, գիժն էլ այդ բանը կանե՞ր, ինչ որ տանուտեր Խաչոն արեց, իր մոտ պահելով այնպիսի կասկածավոր մարդիկ, որոնք գյուղացիներին խելքից հանելով, զանազան հիմարություններ էին քարոզում։

— Հիմարություն է, շատ հիմարություն,— պատասխանեց քահանան,— բայց խեղճ գյուղացիները ի՞նչով են մեղավոր, որ մի բանի խենթերի պատճառով թուրքերը բոլորին էլ կրակի մեջ են գցում։ Մեր հարևան Զաքոն շատ ողորմելի մարդ է. նա այնքան երկչոտ է, որ մինչև անգամ իր շվաքիցն էլ վախենում է. նրան ի՞նչու են չարչարում. նրա ընտանիքը ի՞նչու են բռնաբարում, այդ ի՞նչ անգթություն է։

— «Դալար ծառն էլ չորի հետ խառնված այրվում է»... աշխարհի կարգը այդպես է, տեր հայր, ո՞վ է ջոկում թացը չորից...— պատասխանեց էֆենդին, ինքն էլ զարմանալով իր բազմիմաստ խոսքի վրա։— Երբ աստված պատուհաս է ուղարկում մարդերին պատժելու համար, արդար երեխային մեղավոր ծերի հետ գերեզման է տանում, չարն ու բարին խառնվում են միմյանց հետ... Այսպես է լինում և կառավարությունների վրեժխնդրությունը, երբ պետք էր պատժել մի հասարակություն։ Գյուղացիներին վնաս կհասնի... ասում եմ ձեզ, տեր հայր, բոլոր գյուղացիներին...

Քահանան պատասխանելու մի խոսք ևս չգտավ։ Էֆենդու բերած ապացույցը շատ զորավոր էր։ Քոլերայի կամ ժանտախտի ժամանակ, երբ մարդիկ պատժվում են իրանց մեղքերի համար, մի՞թե արդարների և մեղավորների մեջ խտրություն է դրվում,— չորն էլ թացի հետ այրվում է...— այդպես էր մտածում տերտերը։ Նա մինչև անգամ մոռացավ հարևան Զաքոյին, և էֆենդու վերջին խոսքերը հիշեցրին նրան մի բան, որ ավելի մոտ էր նրա սրտին։ Նա ասաց.

— Եթե բոլոր գյուղացիների տները այնպես կթալանեն, որպես այսօր կողոպտում էին ծերունի Խաչոյի տունը, իմ ապաոիկները խո կկորչեն...

— Այդ մասին դուք անհոգ կացեք, տեր հայր,— պատասխանեց էֆենդին,— ես էգուց բոլորը հավաքել կտամ։ Բայց դուք այն

ասացեք, տեր հայր, Խաչոն ինքը մեղավոր չէ՞, որ այսպես պատժվում է։

Խաչոյի այն օրվա անցքը իր վրա դարձրեց բոլոր գյուղացիների ուշադրությունը, թեև գործի մանրամասնությունը ոչ ոքին հայտնի չէր. այսուամենայնիվ, բոլորը մեղադրում էին նրան։ «Հալյուն ի՞նչ սազ կգա զենքը,— ասում էին նրան,— եթե կրակը տալու լինես երեխայի ձեռքը, առաջ իր մատը կայրեն»... Քահանայի կարծիքը շատ չէր տարբերվում այս տեսակ մտածությունից։ Նա էֆենդու հարցին պատասխանեց.

— Ես մի բան գիտեմ, որդի, երբ չհուդները սրոք և բրոք եկան տերն մեր Հիսուս Քրիստոսին բռնելու, Պետրոս առաքյալը սուրը քաշեց զարկեց և քահանայապետի ծառա Մաղքոսի ականջը կտրեց։ Այն ժամանակ տերն մեր Հիսուս Քրիստոս սաստեց Պետրոսին, ասելով, որ սուրը իր տեղը դնե, որովհետև սուր բանեցնողը սրով կկործանվի։ Այս խրատը մենք պետք է չմոռանանք, եթե ուզում ենք քրիստոնեական հավատի դեմ չմեղանչել։

— Փառավորիս, տեր հայր, լավ ես հասկացել,— ասաց էֆենդին,— իսկ այն տետրակները կարդացի՞ք։

— Կարդացի, մի հատ ընկել էր տիրացու Սիմոնի ձեռքը, բերեց ինձ մոտ, միասին կարդում ենք, կարդում ենք, ոչինչ չենք հասկանում։ Ասում եմ, օրհնածներ, գրում եք, օրինավոր բան գրեցեք, որ համ հոգու, որ համ մարմնի շահ լինի, որ մարդ կարդա, իր մեղքերը զղջա, այս տեսակ ծուռ-պուռի բաներից ի՞նչ օգուտ։ Տիրացու Սիմոն, դրուստ չե՞մ ասում, դու էլ խո կարդացիր։

— Ես չհավանեցի,— պատասխանեց մանկավարժը, որ առիթ ունեցավ իր գիտությունը ցույց տալու,— բոլորը սատանայական բաներ էին։ Եթե Այսմավուրքից կամ հարանց վարքից գրեին, ժողովուրդը կկարդար և կխրատվեր։ Բայց ես ուրախ եմ, որ Վարդանը պատժվեցավ, շատ հպարտ տղա էր։ Մի անգամ մտնում է իմ դպրոցը, ասում է. ի՞նչ ձեր գործն է կրթությունը, դուք երեխաներին փչացնում եք, գնացեք իշաներ արածացրեք։ Այդ ասելու խո՞սք է. կարծես, ինքը ինձանից շատ է կարդացել։

— «Էշի քացին ավելի է ցավացնում, քան թե ձիունը»,— խոսեց էֆենդին։— Այդ Վարդանը ինձ էլ շատ անգամ վիրավորել է։

Այսպես տետրերը, մանկավարժ տիրացուն և երկրի պաշտոնական մարդը, յուրաքանչյուրը իր դատողություններն էր հայտնում ցավալի անցքերի մասին, և նրանցից ոչ ոք չէր մտածում, թե ինչ էր կատարվում հարևան Ջաքոյի տանը։ Նրանցից ոչ ոք չէր

ցավակցում, թե ինչ դրության մեջ էր այս գիշեր տանուտեր Խաչոյի ընտանիքը։ Այդ մարդը, որի բարերարությունների այնքան պարտական էին գյուղացիները, այժմ բոլորի բարկությանը առարկա դարձավ, որովհետև նրա վարմունքը գյուղացիների կարծիքով դատապարտելի էր։ Ամեն մարդ պաշարված էր մի սարսափելի սոսկումով և սպասում էր մի դառն և զարհուրելի վախճանի։ Միայն Թոմաս էֆենդին, այդ բոլոր չարագործությունների հեղինակը, ուրախ էր և մի առանձին դիվական հրճվանքով մեծ բավականություն էր գտնում սրտի մեջ, տեսնելով, որ իր ցանած սերմերը խոստանում էին տալ ցանկացած պտուղները։

— Կրկնում եմ,— ասաց նա գործի տեղյակ մարդու եղանակով,— որ շատ կվնասվեն գյուղացիները։ Ժամանակը վատ է. ամեն տեղ պատերազմի պատրաստություններ են տեսնվում, այդ խառն միջոցներում այդպիսի ցույցերը սաստիկ պատժվում են կառավարության կողմից։

Պատերազմի անունը լսելիս, տերտերը սարսափելով, ոչ այն պատճառով, որ պատերազմը զանազան նեղություններ և չքավորություններ էր սպառնում գյուղացիներին, այլ նա կրկին մտաբերեց իր ապառիկները։

— Եթե պատերազմը սկսվի,— ասաց նա,— գյուղացիներից այնքան տուրքեր կպահանջեմ, որ դժվար կլինի հավաքել իմ ապառիկները։

— Դուք անհոգ կացեք, տեր հայր,— պատասխանեց էֆենդին,— ես չեմ թողնի, որ ձեր ապառիկները մնան մինչև պատերազմի սկսվելը։

Այդ միջոցին տիրացու Սիմոնը մոտեցավ տեր հոր ականջին և կրկին հիշեց նրան իր աշակերտներից ստանալիք ապառիկների մասին, և կրկին պատասխան ստացավ, որ համբերե։ Ում ինչ տիղը ցավում է, նրա վրա էլ խոսում է։ Տերտերին և տիրացուին հետաքրքրող հարցը այժմ նրանց ապառիկներն էին։

— «Էշը թեև ինքը մի բան չէ, բայց նրա մազը մախմուր է սրրբում»[1],— ասաց էֆենդին,— դուք խո իմանում եք, տեր հայր, այդ առածը։ Գյուղացին էլ այդպես է։ Նա ինքը թեև հագին պատառոտած շորեր ունի, բորիկ ոտներով է ման գալիս, բայց աղաների

[1] Այդ առածը թուրքական է, արևելքում մահմեդականների մեջ խոզի մազը պիղծ համարելով, հագուստ կամ մի ուրիշ բան մաքրելու համար վրձինները պատրաստում են էշի մազերից։

հագած մախմուրը նրա քրտինքի գնովն է առնվում։ Նա թեև քաղցած է մնում, շատ անգամ պատառ հաց չէ գտնում, բայց աղաների սեղանը նա է զարդարում ամեն տեսակ բարիքներով։ Իսկ դուք, տեր հայր, որպես երևում է, չգիտեք գյուղացիներից օգուտ քաղել, եթե գիտենայիք, այսքան ապառիկներ չէիք ունենա, և այս գիշեր մեզ արաղը առանց «մազալյո» չէիք խմացնի։

Վերջին խոսքերը ազդեցին քահանայի վրա և նա առանձին դառնասրտությամբ պատասխանեց.

— Ի՞նչ ասեմ, էֆենդի, մեր՝ տերտերներիս՝ ձեռքերը կապված են, մեզ՝ ձեզ նման փայտ չէ տված, որ ծեծենք, որ գյուղացին վախենա։ Մեր զենքը շատ թույլ է... Ի՞նչ անեմ... Ուղիղն ասեմ, շատ անգամ սիրտս լցվում է, չեմ համբերում, սկսում եմ անիծել... բայց գյուղացիները այժմ այնքան թերահավատ են դարձել, որ անեծքից էլ չեն վախենում... էլ ուրիշ ինչ զենք ունենք։ Բայց նրանք էլ մեզ չունեն. քրդերը նրանց մոտ ի՞նչ են թողել, որ մենք կարողանանք մի բան պահանջել։ Ա՛խ, անիծվին այդ քրդերը, եթե նրանք չլինեին, ես այսքան ապառիկներ չէի ունենալ։ Հիմա որ պատերազմը սկսվի, քրդերը բոլորովին կկատաղեն...

— «Էշը խո էշ է, բայց ջորին ավելի գեշ է»,— պատասխանեց էֆենդին իր սովորական ձևով,— քրդերը ջորու նման չար են, որովհետև անհարազատ են։

Ջորիների համեմատությունը քրդերի հետ, ՛ոչ միայն էֆենդու, այլ առհասարակ հայերի կարծիքով, այն նշանակությունն ունի, որ քրդերը անիրավ և չարագործ են նրա համար միայն, որ ջորու նման անհարազատ և խառնածին են։ Անհարազատների վարքի մասին միշտ վատ համարում ունի մեր ժողովուրդը։ Բայց ինչ որ ճշմարիտ է, այն է, որ քրդերը խառնվելով հայերի հետ, թեև մի կողմից կորցրին իրանց ազգային բուն տիպը, բայց մյուս կողմից ստեղծեցին մի նոր և ազնիվ ցեղ։ Դարերով ընտրելով հայոց պատանիների և աղջիկների ամենագեղեցիկները և վայելչահասակները (քուրդը բարձրահասակ կինը շատ է սիրում) նրանք գեղեցկացրին իրանց ցեղը։ Որի ընդհակառակն, հայերը կորցնելով իրանց միջից ընտիր մասը, հետզհետե տգեղացան, հետզհետե այլանդակվեցան։ Ով որ լավ հետազոտել է թուրքաց Հայաստանի քրդերի և հայերի ընդհանուր գծերը, նրանց մեջ մեծ նմանություն կգտնե, որովհետև քրդերը ուրիշ ոչինչ չեն, եթե ոչ հայերից առաջ եկած մի նոր ցեղ։

Գիշերից բավական անցել էր արդեն։ Ջուլոն, հետու նստած

էր հիվանդ մանուկի մոտ, տհաճությամբ էր լսում հյուրերի խոսակցությունը, որ նրա համար խիստ ձանձրալի էր։ Նա անհամբերությամբ սպասում էր, որ նրանք վերջացնեն, վեր կենան քնեն, որպեսզի ինքը կարողանա գնալ Սառայի և Մտեփանիկի մոտ տեսնելու, թե ի՞նչ դրության մեջ են նրանք։

Բայց էֆենդին դեռևս քնելու նպատակ չուներ. նա տերտերի հետ բավական խոսելիքներ ուներ, միայն տիրացու Սիմոնի ներկայությունը արգելք էր լինում։ Այս պատճառով ակնարկեց նա, թե ցանկանում է քնել, որովհետև առավոտյան շուտ պիտի վեր կենա և կարևոր գործեր ունի։ Տիրացուն բարի գիշեր մաղթելով, հեռացավ։ Նրա գնալուց հետո տերտերը ասաց.

— Յոթը վարդապետից ավել գիտե Թշվառականը, ափսո՜ս, մի քիչ խմելու հետ սեր ունի— տեսա՞ք, ինչպես լավ կարդաց իմ ապաոիկների հաշիվը։

— Տիրացու Սիմոնի՞ համար եք ասում,— հարցրեց էֆենդին,— այո, շատ լավ կարդաց։

Բայց էֆենդուն չէր հետաքրքրում ո՛չ տիրացու Սիմոնը և ո՛չ էլ նրա ունեցած բարձր գիտությունը։ Նա առիթ էր որոնում խոսելու մի առարկայի մասին, որի համար հատկապես այս գիշեր եկել էր տերտերի տունը։

Այդ միջոցին քահանան կամեցավ հանել կիսամաշ վերարկուն, որովհետև մասամբ խմելուց և մասամբ տան տաքությունից բավական շոգ էր զգում։ Անզգուշությունից վերարկուի թևքը պատռվեցավ։ էֆենդին ասաց նրան.

— Տեր հայր, վերարկուդ շատ է հնացել, ի՞նչու նորը չես կարել տալիս։

— Օրհնած, ի՞նչով կարել տամ, դուք խո տեսաք իմ ապաոիկները։ Այդ վերարկուն էլ լուսահոգի Կարապետ էֆենդունն էր. նա մեռավ, ինձ տվեցին որպես «կողոպուտ». յոթն տարի է, որ հագնում եմ։ Նրանից հետո, իմ մեղքից, հարուստներից ոչ ոք չի մեռել, որ վերարկուս նորոգեի...

— Ես քեզ համար մի լավը կարել կտամ, դուք լավ քահանա եք,— ասաց էֆենդին,— հագեք և միշտ օրհնեցեք ինձ։

— Իրեք հարյուր վաթսուն ու վեց հայրապետաց օրհնությունը թող ձեզ վրա լինի, որդի,— ասաց քահանան և սկսեց «պահպանիչ» կարդալ։

— Բայց մի ուրիշ խնդիրք էլ ունեմ, էֆենդի,— ավելացրեց

նա,— դուք որ կաք, մեր քադն ու պարծանքն եք. մենք ուրախանում ենք և ամեն օր փառք ենք տալիս աստծուն, որ հայերից էլ ձեզ նման աղաներ կան, որոնք մուդիրի, գայմագամի և փաշայի մոտ համարձակ նիստուկաց ունեն և ամեն բան կարող են խոսել։ Ի սեր ազգի և ի սեր մեր սուրբ հավատի աղաչում եմ ձեզ, մի թողեք տանուտեր Խաչոյին և ընտանիքը անօրենների ձեռքում. դուք որ կամենաք, կարող եք նրանց ազատել. խեղճ են, հայ քրիստոնյա են, օգնեցեք նրանց։ Ինչ էլ որ լինի նրանց հանցանքը, մենք պարտավոր ենք ծածկել, նրա համար որ, մեր մսից և մեր արյունից են։ Ես էլ չեմ հավանում նրանց գործածը, բայց «ո՞վ իցե, որ ոչ մեղիցե»։

Քահանայի խոսքերը, թեև մի առանձին տպավորություն չունեցան էֆենդու սրտի վրա, բայց նրան պատճառ տվեցին հայտնելու այն, ինչ որ վաղուց առիթ էր որոնում ասել տերտերին։

Էֆենդին պատասխանեց, թե ինքը պատրաստ է և կարող է ազատել տանուտերի ընտանիքին հասած դժբախտությունից և լի թողնի, որ նրա գլխից մի մազ անգամ պակասի, եթե տանուտերը իր կողմից կկատարե էֆենդու խնդիրքը։ Ով հիշեցնելով քահանային նրա մի տարի առաջ հաղորդած գաղտնիքը՝ Լալայի մասին, էֆենդին ասաց, որ այն օրից սիրում է այդ աղջկան, և կցանկանար, որ նա իր կինը լիներ։ Եթե տանուտերը կկատարե այդ ցանկությունը, էֆենդին պատրաստ էր օգնել նրան։ Բայց հակառակ դեպքում, նա ստիպված էր թույլ տալ, որ իշխանությունը վարվեր օրենքի և արդարության համեմատ, որ անտարակույս կվերջանար տանուտերի ամբողջ ընտանիքը բնաջինջ լինելով և նրա հարստության հարքունիս գրավվելով։ Ով հիշելով քահանայի, որպես հասարակաց հոր պարտավորությունները, էֆենդին խնդրեց տերտերից, որ նա հանձն առնե դիմել ծերունի Խաչոյին և նրա հետ խոսել այդ մասին, քանի որ դեռ ուշ չէր, քանի որ դեռ կարելի էր գործը ուղղել և գալոց չարիքների առաջը առնել։

— Կարգս թող վկա լինի,— ասաց տերտերը մի առանձին ուրախությամբ,— ես էգուց առավոտյան կգնամ տանուտերի մոտ և բոլորը կարգի կդնեմ, որպես ձեր կամքն է։ Խաչոն պետք է փառք տա աստծուն և մի քանի մատաղներ թող կտրե սրբերին, երբ ձեզ նման մարդը ցանկանում է նրա փեսան լինել։

Էֆենդու դեմքի վրա երևաց մի խորամանկ ժպիտ, և կատակի ձևով պատասխանեց.

— Երբ կկատարեք այդ բոլորը, այն ժամանակ ձեր հին վերարկուն կնորոգվի...

— Իսկ իմ ապառիկնե՞րը...

— Այդ մասին անհոգ կացեք...

ԼԳ

Դառն և սոսկալի գիշեր անցավ։ Առավոտյան ծերունի Խաչոյի տունը նմանում էր այն սգավոր տներին, որտեղից մի քանի մեռելներ միանգամից պետք է դեպի գերեզման տարվեին։

Առաջ դուրս բերին Վարդանին։ Նա հանգիստ էր. նրա դեմքը չէր արտահայտում խռովության մի նշույլ անգամ, կարծես նրա հետ ոչինչ չէր պատահել. միայն շրթունքների վրա կարելի էր նկատել մի արհամարհական հեգնություն, որ արտասանում էին՝ «ի՞նչ են ուզում անել այդ հիմարները»... Հինգ զինվորներ պատրաստված էին Վարդանին տանելու փաշա էֆենդու մոտ։ Երբ որ նրան նստեցրին ձիու վրա և կամենում էին ոտները ձիու փորի տակով շղթայել, նա առանց ընդդիմադրության թույլ տվեց, թեև դա մի սարսափելի տանջանք էր՝ անշարժ կապված լինել ձիու մեջքի վրա։

— Այդ ավելորդ է,— նկատեց նա,—եթե ես ցանկանամ փախչել, ձեր շղթաները չեն օգնի...

Զինվորները ուշադրություն չդարձրին և կապեցին։ Դրանով ևս չբավականանալով, կապեցին և թևքերը ետևի կողմից մեջքի վրա, և պարանի ծայրերը երկու ձիավոր զինվորներ բռնած, պատրաստվեցան տանել։ Բացի երկու զինվորներից, կարգված էին և երեք պահապաններ։

Թեև ռամիկ ամբոխը հետաքրքրվում է այս տեսակ տեսարաններով, բայց գյուղացիներից ոչ ոք չհայտնվեցավ տեսնելու, թե ինչպես են աքսորում Վարդանին, այն մարդուն, որ այնքան աշխատել էր, որ այնքան գործել էր նրանց համար... Բոլորը այժմ խորշում էին ծերունու տնից, որպես ժանտախտով վարակված մի բնակարանից։

Կանանցից ոչ ոք չէր մնացել տանը. բոլորը թաքնված էին զանազան տեղերում։ Հայրապետը և Ապոն բանտումն էին։ Վարդանից հետո հերթը հասնելու էր իրանց։ Խաչոյի մյուս որդիները, որ ազատ էին, ցույց չտվեցին իրանց։ Միայն ծերունի հայրը դուրս եկավ ճանապարհ դնելու Վարդանին։ Վերջին դժբախտություններից

հետո խեղճ մարդը բոլորովին սպանված էր։ Դառն հալածանքը, քոնի անարգությունը և գազանային անգթությունները խսպառ մաշել էին նրան։ Նա մոտեցավ, գրկեց Վարդանին և սրտի սաստիկ շարժմունքից մի բառ անգամ չգտավ հայտնելու իր ցավակցությունը, մի քանի կաթիլ արտասուք ասեցին շատ բան, ինչ որ չէր կարող ասել լեզուն։

— Սիրտդ պինդ պահիր, ծերունի հայր,— պատասխանեց նրան Վարդանը անխռով ձայնով,— ով որ չրի մեջն է մտնում, քրչվելուց երկյուղ չպիտի ունենա... Մնացեք բարյավ։

Ջինվորները ոչինչ չհասկացան, և Վարդանի ձին իրանց առջևը գցած, սկսեցին տանել։ Ծերունին երկար նայում էր նրանց ետևից, մինչև այնքան հեռացան, որ բոլորովին անհայտացան։

Նա խորասուզված տխուր մտածություններուի մեջ, վերադարձավ տուն։ Ինչո՞ւ Վարդանին միայն տարան, ի՞նչու Հայրապետին և Ապոյին թողեցին, ի՞նչու իրան ևս չէին կալանավորում, այլ պահում էին ազատ, թեև հսկողության ներքո, դրանց մեջ ի՞նչ գաղտնիք կար։ Այդ հարցերը անհանգստացնում էին նրան։ Ծերունուն դեռ հայտնի չէր Թոմաս էֆենդու ծրագրի բուն բովանդակությունը։ Նա այնպես էր կարգադրել գործը, եթե ծերունին չընդուներ նրա առաջարկությունը լալայի վերաբերությամբ, այն ժամանակ միայն իր վրեժխնդրության լիակատար դառնությունը պիտի թափեր խեղճ ծերունու ընտանիքի վրա։ Նա Վարդանին աքսորել տվեց, նա պարոն Սալմանին մատնեց, որովհետև դրանց վտանգավոր էր համարում իր պաշտած թուրք կառավարությանը։ Բայց ծերունի խաչոյի և նրա որդիների մասին այս տեսակ կասկած չուներ. նրանց խառնեց մեղադրության գործի մեջ այն մտքով միայն, որ մի մեծ և ծանր դժվարության մեջ դնելով նրանց, առիթ ունենա ինքը պաշտպան և ազատիչ հանդիսանալ, և դրանով պարտավորացնելով նրանց, հետո իրավունք ունենա որպես վարձատրություն՝ փոխարինը խնդրել լալայի ձեռքը։ Ահա որպիսի վաճառականական մտախոհություններ դրդեցին էֆենդուն գործել մի մեծ չարություն, որի թշվառ հետևանքը իր բոլոր սատանայական խելքով նախատեսել չկարողացավ։

Բայց Թոմաս էֆենդին այս առավոտ չհայտնվեցավ։ Ծերունին ցանկանում էր տեսնել նրան, ցանկանում էր լսել նրա վճռական խոսքը, թե ինչով կվերջանա այս բոլորը։ Նա դեռ հավատում էր էֆենդու խոստումներին, նա դեռ հիշում էր այն խոսքը՝ «տատնուտեր խաչո, չեմ թողնի, որ քո գլխից մի մազ անգամ պակսի»...

Էֆենդու փոխարեն հայտնվեցավ տեր-Մարուքը— նրա պատգամավորը, որ խոստացել էր առավոտյան գնալ տանուտերի մոտ և խոսել Լալայի մասին։ Դժբախտության րոպեներում քահանայի ներկայությունը թեև մխիթարություն է պատճառում, բայց ծերունու վրա խիստ անախորժ տպավորություն գործեց։ Նա քահանաների մասին մի առանձին նախապաշարմունք ուներ և նրանց երեսը տեսնել միշտ համարում էր մի անաջողության նախազգացություն։ Բայց տեր հայրը զգուշությամբ մի կողմը տարավ նրան, հայտնելով, թե կարևոր խոսելիք ունի, և այդ փոքր ինչ հանգըստացրեց ծերունուն։ Երկուսը միասին նստեցին պարտեզի մի խուլ կողմում, ծառերի հովանու տակ։

Տեր հոր դեսպանության հառաջաբանը եղավ մի շարք մխիթարական խոսքեր, մի շարք խրատներ, որ իր ձևով քարոզում էր նա և հաստատում էր սուրբ դրքից բերած օրինակներով։ Նա Հոբ երանելիի չարշարանքները հիշելով, ասում էր, թե աստված շատ անգամ իր ծառաների հավատը փորձելու համար, գցում է նրանց զանազան տեսակ նեղությունների մեջ, միայն պետք է համբերող լինել, պետք է չհուսահատվել, որովհետև նա վերջը կփրկե իր հավատացյալներին անօրենի չարությունից և հավիտենական փառքի կարժանացնե և այլն։

Վերջացնելով իր խրատները, տեր հայրը մոտեցավ բուն առարկային, որի մասին խոսելու համար եկած էր։ Եվ հարսնախոսության մեջ բանակցող միջնորդների սովորական եղանակով, նա նույնպես իր առաջարկությունը սկսեց մի առակով։

— Մի թագավորի որդի,— ասաց նա,— գնացել էր որսի. գիշերը վեր հասնելով, չկարողացավ վերադառնալ և մնաց անտառի մեջ մի հովիվի խրճիթում։ Հովիվի հյուրասիրությունից շատ գոհ մնաց նա, բայց առավել գրավեց նրա սիրտը հովիվի գեղեցիկ աղջիկը։ Մյուս օրը թագավորի որդին դարձավ իր պալատը, հայտնեց հորը, թե ցանկանում է հովիվի դստեր հետ ամուսնանալ։ Հայրը խենթի տեղ դրեց որդուն և սաստիկ բարկացավ նրա վրա։ Բայց երկար ընդդիմությունից հետո երբ տեսավ, որ անկարելի էր որդուն համոզել, իր նախարարներից մեկին ուղարկեց, որ գնա հովիվի հետ հարսնախոսություն անե։ Նախարարը ետ դարձավ, պատասխան բերեց, թե հովիվը չընդունեց իր աղջիկը թագավորի որդուն տալ։ Թագավորը զարմացավ և ուղարկեց մի այլ նախարար ավելի բարձր աստիճանով, քան թե առաջինը։ Նա էլ նույն պատասխանը բերավ։ Հետո թագավորը ուղարկեց իր առաջին վե-

զիրին, նա էլ մերժում ստացավ։ Վերջապես թագավորը ճարահատվելով, ինքը անձամբ գնաց և մյուսների նման դատարկ վերադարձավ. հովիվը նրան ևս մերժեց։ Թագավորը զարմացավ, կանչեց իր մեծամեծներին, նրանց հետ խորհուրդ արավ։ Նրանցից մեկը, որ ավելի փորձված և խելացի մարդ էր, խորհուրդ տվեց թագավորին ուղարկել հովիվի մոտ իր նման մի հովիվ, ասելով, թե հովիվը կհասկանա հովիվի լեզուն և կարող կլինի համոզել նրան։ Ընտրեցին թագավորի հովիվներից մեկին և ուղարկեցին։ Հովիվը առանց պատրաստության, առանց փառավոր շքեղության, առեց իր հովվական ցուպը և ոտքով սկսեց դիմել դեպի աղչկա հոր խրճիթը։ Հայրը սիրով ընդունեց նրան, միասին ճաշեցին, կերան, խմեցին, ուրախացան, վերջը հովիվը հայտնեց թագավորի խնդիրքը, ասելով.— Ի՞նչու դու չուզեցիր աղչիկդ տալ թագավորի որդուն։ Հայրը պատասխանեց.— Օրհնած, ես էլ մի մարդ եմ, իմ անձնասիրությունը ունեմ, թագավորը ե՞րբ ուղարկեց ինձ մոտ քեզ նման մի օրինավոր մարդ, որ ես իմ աղչիկը նրա որդուն կնության տայի։

Վերջացնելով իր առակը, տեր հայրը ավելացրեց.

— Ես էլ հովիվ եմ, դու էլ հովիվ ես, տանուտեր Խաչո, որովհետև մենք երկուսս էլ ոչխարների փոխարեն ժողովուրդ ենք կառավարում։ Ես գյուղի քահանան եմ, դու գյուղի տանուտերը, և եկել եմ քեզ մոտ նույնպիսի մի առաջարկությունով, որպես հովիվը հովիվի մոտ։

— Ի՞նչ առաջարկություն,— հարցրեց ծերունին տհաճությամբ, որին խիստ ծանր էր իր սրտի մի այնպիսի տխուր տրամադրության ժամանակ լսել քահանայի անտեղի խոսքերը։

Տեր հայրը պատասխանեց, թե աստված կամեցել է ծերունու ուժյմյան նեղության մեջ մխիթարել նրան և փրկության դուռը բաց անել նրա առջև։ Թոմաս էֆենդին խնդրում է Լալայի ձեռքը և խոստանում է ազատել ծերունուն իր տան վրա հասած փորձանքից.— Պետք է փառք տալ աստծուն, որ էֆենդու նման մարդը բարեկամության և օգնության ձեռք է մեկնում։

Քահանան որքան ճարպիկ կերպով տարավ իր բանախոսությունը, այսուամենայնիվ սպասած աջողությանը չհասավ։ Գուցե մի ուրիշ ժամանակ և ուրիշ հանգամանքների մեջ նրա խոսքերը համակրություն կգտնեին, որովհետև ինքը ծերունի Խաչոն վաղուց մտածում էր իր աղչիկը էֆենդուն տալ։ Բայց այժմ հանգամանքները տարբեր կերպարանք էին ստացել։— Այժմ, երբ նրա երկու որդիները բանտի մեջ էին, երբ ինքը պահապանների հսկողության

ներքո էր, երբ նրա տան կնիկները անպաշտպան թաքնված էին օտարների մոտ, երբ իր երկու բարեկամները՝ Վարդանը և պարոն Սալմանը մատնվեցան իշխանության ձեռքը, երբ իր տան կայքը իր աչքի առջև թալանում էին,— մի այսպիսի ժամանակ նրան հայտնում էին չարագործի առաջարկությունը, որ ինքն էր պատրաստել հիշյալ դժբախտությունները։ Ներունու մինչև այն րոպեն փակված աչքերը միանգամից բացվեցան։ Նա տեսավ իր առջև անդունդը, որ փորել էր էֆենդու խորամանկ ձեռքը։ Նա հիշեց Վարդանի խոսքերը, որ էֆենդին զանազան տեղերում խաբեությամբ ամուսնացել է և թողել է իր կնիկները։ Մի՞թե նույն խաբեությունները նա գործ չէր դնում և Լալայի վերաբերությամբ։ Նա մտաբերեց էֆենդու վարմունքը, որ սկզբից մինչև վերջը ուներ մի ներքին գաղտնի կապ, որ ներկայացնում էր մի շարք խորամանկ գործողություններ, որոնք բոլորը թեքվում էին դեպի այն նպատակը, որ նա հնար գտնե Լալային որսալու։ Էֆենդին առաջինը եղավ, որ հայտնեց նրան պարոն Սալմանի կալանավորվելը։ Ո՞րտեղից գիտեր նա։ Մինչդեռ այդ կատարվել էր ծածուկ, գիշերային մթության մեջ, և ամբողջ գավառում գյուղացիներից ոչ ոքին հայտնի չէր։ Էֆենդին առաջինը եղավ, որ լուր տվեց, թե նրա տանը խուզարկություն պետք է լինի, և իրան բարեկամ ու մտերիմ ձևացնելով, կարողացավ խաբել Ներունուն. կարողացավ պարոն Սալմանի թղթերը ձեռք բերել, և փակելով Ներունու տան գաղտնի պահարանի մեջ, բանալին պահեց իր մոտը։ Ի՞նչ մտքով։ Մի՞թե նա չէր կարող թղթերը իր հետ տանել և ոչնչացնել։ Բայց թողեց Ներունու տան մեջ, որ հարկավորած ժամանակ բաց անե գաղտնի պահարանը և թղթերը ոստիկանության ձեռքը տալով, ասե. ահա՛ ձեզ ապացույց այդ մարդիկների դավակցության։ Ամբողջ անցյալը մի առ մի պատկերացավ Ներունու աչքի առջև, և նա սարսափելով նկատեց, որ ինքը խաբված է։ Եվ այս պատճառով բավական դառնությամբ պատասխանեց քահանային.

— Ձեր հայր, ձեր առակը բավական անհարմար էր ձեր ընդունած միջնորդության, բայց Թոմաս էֆենդին եթե իսկապես թադավոր լիներ, դարձյալ այդ շանը աղչիկ չէի տալ։ Թող ինչ լինելու է՝ լինի։ Ես իմ տան քանդվելը և իմ ամբողջ ընտանիքի կոտորածը ավելի բարվոք կհամարեմ, քան թե ազատություն գտնել այն չարագործի ձեռքով, որ բոլորը ինքը պատրաստեց մեզ համար։ Ես այդ հասկանում եմ... ես բոլորը հասկանում եմ... Նա խաբեց ինձ... բայց դրանից հետո այլևս խաբել չի կարող...

Քահանային անհասկանալի էին Թվում տանուտերի Թե՛ բարկությունը և Թե՛ նրա մԹին խոսքերը, որովհետև բուն իրողությունից տեղեկություն չուներ նա տանուտերը հարկավոր չհամարեց նրա հետ երկար բացատրություններ մեջ մտնել, մանավանդ երբ մտածեց, որ նա Ստեփանիկի կնքահայրն էր և նրա աղչիկ լինելը; բացի քահանայից մի օտար մարդ չգիտեր, ուրեմն ո՞վ պետք է հայտնած լիներ էֆենդուն այդ գաղտնիքը, եԹե ոչ ինքը քահանան։

Նա համարյա դժգոհությամբ հեռացավ ծերունու տնից, իր մտքում ասելով. «Աստված առաջ մարդու խելքը գլխից կառնի, հետո հարստությունը»...

էֆենդին տերտերի տան մեջ անհամբերությամբ սպասում էր նրան։ Երբ վերադարձավ քահանան, նա իսկույն հարցրեց.

— Ի՞նչ լուր բերեցիք։

— Չգիտեմ, ինչ անեմ,— պատասխանեց քահանան շվարած կերպով.— այդ մարդը ցնորված է։

— Մերժե՞ց։

— Այո՛։

— Ես այդ սպասում էի...

Կարծես ամբողջ երկինքը փուլ եկավ էֆենդու գլխի վրա և ճնշեց նրան իր սարսափելի ծանրության ներքո։ Նրա աչքերի առջևը սևացավ, դողդողաց, և ընկավ գետին։ Երկար այնպես անմռունչ ընկած էր, և երբեմն անգիտակցաբար ձեռքը տանում էր դեպի ճակատը, ծեծում էր գլուխը և փետում էր իր մազերը, ասելով. «Ի՞նչ աննեմ... ա՜խ, ի՞նչ աննեմ...

Ամբողջ տիեզերքի մեջ չկա մի բան, որ այնպես խոնարհեցներ մարդերին, որպես ծերը։ Մարդկության ամենասարսափելի հրեշները, որ դղրդում են աշխարհները, որ ներկում են արյունով երկիրները, որ ահուդողի մեջ են պահում ազգերը,— խոնարհվում են, ծունկ են չոքում սիրած կնոջ առջև. այստեղ միայն նրանք մարդ են և հանդիսանում են մարդկային բոլոր թուլություններով։

Թոմաս էֆենդին այժմ սիրում էր Լալային, սիրում էր ճշմարիտ և չերմ սիրով։ Նրա բոլոր վայրենի և գազանային անգթությունները հալվում, մաշվում և ոչնչանում էին այդ սիրո առջև։ Դևը երբ սիրում է, հրեշտակ է դառնում։ Իսկ էֆենդին սիրելով, սկսեց զղջալ։

Նա իր կյանքում երբեք չէր սիրել. և դրանով կարելի է բացատրել նրա բնավորության այն սև կողմերը, որ կյանքի մեջ ոչինչ սուրբ բան չկար նրա համար։ Աշխարհային գործերի մեջ որքան

խորամիտ էր նա, որքան ճիշտ հաշվվող էր, և նպատակին հասնելու համար որքան սատանայական վարպետություն ուներ,— այնքան հոգեկան շարժումների մեջ անզգա էր նա։ Լալայի սերը վառեց հանգած սիրտը, և կաթեցրեց այնտեղ այն հրեղեն շողը, որ խավար մտքի մեջ լույս է փայլեցնում։ Նա նայեց իր գործողություններին վրա և սոսկաց։ «Այդ ի՞նչ արեցի ես»...— մրմնջում էր նա, և դարձյալ փետում էր իր մազերը։

Մինչև այն րոպեն նա չէր հասկանում իր եղեռնագործության ահավորությունը, մինչև այն րոպեն նա կարծում էր, թե նպատակի համար ամեն միջոց կարելի է գործ դնել։ Բայց այժմ զգում էր, թե ինչ մեծ չարիք գործեց ինքը։ Սկզբում նա մտածեց մի փոքրիկ խաղ խաղալ ծերունու հետ և երեխայի նման առնելով իր ձեռքը կրակի մի փոքր կայծ, դրանով կամենում էր վախեցնել նրան, որ կատարե ինչ որ ինքը կպահանջե։ Հանկարծ այդ կայծից առաջ եկավ մի ահագին հրդեհ, որ հանգցնել ինքը անկարող էր։— «Ա՜խ, այդ ի՞նչ արեցի ես»...— դարձյալ բացականչեց նա։

Քահանան ահուդողով նայում էր էֆենդու տանջանքների վրա և կարծում էր, թե նա հոգեվարքի մեջ է գտնվում։ Եվ իրավ, նա թուլացած, ընկած էր, և մարմնի վրա երբեմն երևում էին տենդային ցնցումներ, իսկ շրթունքը սարսափելի կերպով դողդողում էին։ Երկար այդ դրության մեջ չարչարվում էր նա, մինչև աչքերը բաց արեց, և դառնալով քահանային, ասաց.

— Ինչ որ ասաց ծերունի խաչոն, բոլորը ճշմարիտ է, տեր հայր. ես անարժան եմ նրա աղջկան։ Ի՞նչ կապ կարող է լինել մի ինձ նման եղեռնագործի և մի անմեղ հրեշտակի մեջ։ Անիծիր ինձ, տեր հայր, ես անեծքի եմ միայն արժանի...

Նա դարձյալ ընկավ ուշագնացության մեջ։ Քահանան կարծեց, թե մեռավ նա։

— Ա՜խ, իմ ապաոիկները...— կոչեց նա,— կորա՛ն իմ ապաոիկները...

ԼԴ

Դառնանք դեպի մեր պատմության սկիզբը։

Այժմ ընթերցողը, կարծեմ, ճանաչում է, թե ով էր այն երիտասարդը, որ Բայազեդի բերդի սարսափելի պաշարման ժամանակ ընդունեց բերդապահ Շտոկվիչի ձեռքից նամակը, և իրան

խնդիր ձևացնելով, մտավ պաշարող թուրքերի մեջ, անվտանգ անցավ թշնամու բանակից, և մի քանի օրից հետո նամակը հասցրուց գեներալ Տեր-Ղուկասովին։ Ընթերցողը նույնպես հիշում է, որ երիտասարդը, չընդունելով գեներալի առաջարկությունը՝ մնալ իր մոտ, թիկնապահի պաշտոն վարել, փառքի և աստիճանի տեր լինել,— թողեց ռուսաց բանակը և շտապեց մեկի կյանքը վտանգից ազատելու համար։

Այդ երիտասարդը Վարդանն էր։ Տեսնենք ուր գնաց նա։

Հեծնելով իր ձին, որ խլել էր մի քրդից, որին սպանեց ձորի մեջ, Վարդանը սկսեց դիմել ուղիղ դեպի Ալաշկերտի գավառը։ Այնտեղ գտնվում էին նրա հոգու ամենամոտ առարկաները։ Այնտեղ էր ծերունի Խաչոյի ընտանիքը, որի մեջ անցուցել էր այնքան շատ բախտավոր ժամանակներ, այնտեղ էր գեղեցիկ Լալան, որին տվել էր իր ամբողջ սիրտը, այնտեղ էին իր սիրելի ընկերները, որոնց հետ ուխտել էր անձնազոհություն մի սուրբ գործի համար,— բոլորը այնտեղ էին, ինչ որ Վարդանի համար պաշտելի էր, ինչ որ նրա համար նվիրական էր...

Բայց ի՞նչ վիճակի մեջ թողեց Վարդանը այդ բոլորին, երբ ինքը շղթայակապ տարվեցավ թուրքաց զինվորական գործակատարի մոտ։— Մերունի Խաչոն իր որդիների հետ բանտարկված էին. նրա ընտանիքը ցրիվ էր եկած և յուրաքանչյուրը մի տեղում թաքնված էր. Լալայի բախտը կախված էր երկու որսորդների՝ Թոմաս էֆենդու և քուրդ բեկի գազանային մրցությունից. պարոն Սալմանը կալանավորված էր. Մելիք-Մանսուրը իր խումբով գնաց նրան ազատելու. հաջողվեցա՞վ արդյոք, թե ոչ, այդ մասին ոչինչ չգիտեր Վարդանը։

Բոլորին թողեց նա մի թշվառ, օրհասական դրության մեջ։ Այն օրից անցել էր մի և կես ամիս, և նրանց մասին ոչինչ տեղեկություն չուներ։ Այդ մի և կես ամսվա մեջ ո՞րքան փոփոխություններ եղան, ո՞րքան անցքեր անցան։ Ռուսները պատերազմ հրատարակեցին թուրքերի դեմ։ Գեներալ Տեր-Ղուկասովի հաղթական զորքերը տիրեցին Բայազեդի և Ալաշկերտի ամբողջ գավառները և մոտեցան էրզրումին։ Ճնշված, հարստահարված հայ ժողովուրդը, անցնելով ռուսաց իշխանության ներքո, սկսեց ազատ շունչ քաշել։ Հանկարծ պատերազմի բախտը փոխվեցավ։ Գեներալ Տեր-Ղուկասովը ստիպվեցավ թողնել իր տիրած երկիրները և վերադառնալ ռուսաց սահմանի վրա։ Եվ նրա ապրիլի 18-ին տիրած Բայազեդը հունիսի 27-ին կրկին անցավ թուրքերի ձեռքը։

Վերջին անցքերից Վարդանը տեղեկություն չուներ նա չգիտեր, թե գեներալ Տեր-Ղուկասովի զորքերի տեղատվության ժամանակ ի՞նչեր պատահեցան։ Նա չգիտեր ալաշկերտցոց թշվառ գաղթականությունը և այդ գաղթականությունը առաջ բերող տխուր պատճառները։

Անցքերը ամենակարճ ժամանակի մեջ զարմանալի փոփոխություն ստացան։

Վարդանը, երկու և կես ամիս առաջ, շղթայակապ, թուրք զինվորներով շրջապատված, ծերունի Խաչոյի տնից տարվեցավ թուրքաց զինվորական գործակատարի մոտ։ Դեռ չհասցրած, ճանապարհին վրա հասան Վարդանի երկու ծառաները՝ Սաքոն ու Եղոն և մի հանդուգն կռվից հետո կարողացան ազատել իրանց տիրոջը։ Նույն կռվի մեջ վերք ստացավ Վարդանը և համարյա իր ծառաների ձեռքի վրա տարվեցավ ռուսաց հողի վրա, Սուրմալու գավառը հայոց մի գյուղի մեջ։ Հազիվ մի փոքր առողջացել էր նա, որպես կամավոր մտավ հայոց միլիցիայի մեջ։ Նույն ծառայությունը առեցին և նրա երկու ծառաները՝ Սաքոն և Եղոն։ Դրանք Բայազեդի պաշարման ժամանակ երկուսն էլ սպանվեցան։ Բայց ի՞նչ հնարքով դուրս եկավ Վարդանը բերդից,— այդ մենք գիտենք։

Այժմ տխուր և միայնակ մտավ նա այն հովիտը, ուր գտնվում էր Օ... գյուղը։ Ի՞նչ տեսարան էր ներկայացնում այդ հովիտը մի քանի շաբաթ առաջ։ Ո՞րքան կենդանի և գեղեցիկ էին այնտեղի դաշտերը, ձորերը և կանաչապատ լեռները։ Հովտի ամբողջ տարածությունը, պատած հասունացած հունձքի արտերով, ծփում էր, ալեկոծվում էր ոսկեղեն ծովի նման։ Լեռների կուրծքի վրա, մրջյմի նման ցրված, արածում էին անասունների հոտերը։ Անուշ և քաղցր մեղեդիներով լսելի էր լինում անհոգ հովիվի սրինգի ձայնը։ Հարուստ բնությունը և աշխատասեր մարդը, ձեռք ձեռքի տված, արտադրում էին երկրի հրաշալիքը։ Իսկ ա՛յժմ,— այժմ ամեն ինչ փոխվել էր։ Այժմ հովտի ամբողջ տարածությունը ներկայացնում էր մի սգավոր անապատ։ Կրակը հրդեհել էր և լափել էր հունձքի բոլոր արտերը, ծածկելով դաշտերի անհուն մակերեսույթը սև մոխիրով։ Ո՞վ էր գործել այդ չարությունը, ո՞վ էր ոչրնչացրել մշակ մարդու արդյունաբերությունը, որի վրա թափվել էր այնքան շատ քրտինք և աշխատություն։ Վարդանը դժվարանում էր հասկանալ։ Նա աչք էր դարձնում մի ժամանակ գեղեցիկ և մարդաշատ գյուղերի վրա. դրանք նույնպես ներկայացնում էին մի-մի մոխրի կույտեր, այստեղ ևս կրակը և հրդեհը թողել էին իրանց

կործանիչ հետքերը։ Կյանքը դադարել էր ամեն տեղ. դաշտերից չէր լսվում երկրագործի ուրախ երգը. արոտամարգերի վրա անասուններ չէին արածում. ամեն ինչ լռել էր, ամեն ինչ գտնվում էր խուլ մեռելության մեջ։ Կարծես ապականության կործանիչ դևը դեռ նոր անցել էր այդ թշվառ երկրի վրայով, ոչնչացրել էր բոլորը, ինչ որ ստեղծել էր մարդու աշխատասեր ձեռքը։ Ի՞նչ էր պատահել...

Հուլիսի արեգակը սաստիկ այրում էր։ Կեսօրից բավական անցել էր, երբ Վարդանը մտավ Օ... գյուղը։ Նա նմանում էր այն լեգենդական բնակիչներին, որ շար կախարդի անեծքով միանգամից ավերակ էին դարձել։ Տները, ուր մի ժամանակ կյանք էր շնչում, ուր մարդիկ էին ապրում, այժմ դարձել էին նրանց գերեզմանը։ Ամեն ինչ թաղված էր տխուր և այլանդակ փլատակների տակ։ Վարդանը ուշակորույս խելագարի նման անցնում էր իր ծանոթ փողոցներով։ Տեղ-տեղ նա տեսնում էր մարդկային մարմնի մնացորդներ։ Անշուշտ այստեղ կատարվել էր մի սարսափելի կատաստրոֆա, մի աղետալի անցք։ Նա անցավ եկեղեցու մոտից. աստուածտունը ոչինչով չէր որոշվում իր շուրջը գտնված ավերակներից։

Նա մոտեցավ ծերունի խաչոյի ամրոցին։ Շրջապատի պատերն էին մնացել միայն, այն ևս տեղ-տեղ քանդված։ Ներս մտավ։ Նրա առջև բացվեցավ մի ցավալի տեսարան։ Տան պարտեզը բոլորովին մերկացել էր ծառերից, այն գեղեցիկ և ստվերախիտ ծառերից, որոնց հովանու տակ անցուցել էր նա այնքան քաղցրիկ ժամեր նազելի Լալայի հետ։ Այժմ ո՞րտեղ էր նա... նրա համար էր եկած Վարդանը... Նրան էր որոնում այդ տխուր ավերակների մեջ... Մի՞թե հափշտակեց, տարա՞վ նրան քուրդ բեկը... Թե ընկավ նա տաճիկ զինվորի ձեռքը... Վարդանին տիրեց մի տեսակ սոսկում, մի տեսակ քարացնող սարսուռ, երբ հանկարծ բացվեցավ նրա առջև սարսափելի իրականությունը։ Երկաթի մարդը, կարծես, միանգամից փշրվեցավ մի դառն և ամենածանր հարվածի ներքո։ ԵՒրյումը սաստիկ հոսանքով զարկեց նրա գլխին, և լուսավոր աշխարհը մթնեց նրա առջև։ Նա այլևս ոչինչ չէր տեսնում. նա այլևս ոչինչ չէր զգում։ Նա իր մարմինը մեքենաբար ցած թողեց մի քոմրի վրա և երկար գլուխը երկու ձեռքով բռնած, գտնվում էր խորին-տենդային ապշության մեջ։ Հանկարծ նրան երևութացավ նազելի պատկերը, նույնպես տխուր, նույնպես հուսահատ և նույնպես արտասվալից աչքերով, որպես տեսել էր նրան այն վերջին գի-

շերում, պարտեզի լռության մեջ, երբ նա իր աղաչավոր թևքերը փաթաթած սիրած երիտասարդի պարանոցին, ասում էր նրան. «Տա՛ր ինձ... հեռացրո՛ւ այդ երկրից... ես վախենում եմ քրդերից»... Ի՞նչու չտարավ նրան Վարդանը, ի՞նչու թողեց նրան Վարդանը... Վարդանը այժմ այդ խորհել չէր կարող. շվարման մեջ կաշկանդվում է միտքը։

Բայց ո՜րքան դառն հիշողություններ զարթեցնում էին նրա մեջ այդ տխուր ավերակները։ Շատ ժամանակ չէր անցել, որ նրանք շեն ու հաստատ էին, շատ ժամանակ չէր անցել, որ նրանց մեջ բնակվում էր մի հոյակապ ընտանիք լի և խաղաղական կյանքով։ Ի՞նչ եղավ, ո՞ւր էր այժմ այդ ընտանիքը։ Նա աչք ձգեց կանանոցի վրա, որի ծխից և մուխից մրոտած չորս պատերն էին միայն մնացել. առաստաղը իջած էր։ Այստեղ ծերունու բազմաթիվ հարսները, աղջիկները և թոռները, ամբողջ օրը մի կենդանի շարժողության մեջ, վժվժում էին, գործում էին, աշխատում էին, և միշտ ուրախ էին, որովհետև ապրուստի կարոտություն չունեին։ Այժմ այլևս չէր լսվում ո՛չ երեխաների աղմուկը և ո՛չ էլ հոգատար մայրերի զգուշավոր ձայնը։ Նա իր հայացքը դարձրեց ծերունի խաչոյի օդայի վրա, որ բոլորովին կործանված էր։ Նա հիշեց այն աղմկալի գիշերները, երբ ինքը պարոն Սալմանի, տանուտերի և նրա որդիների հետ, այդ օդայի մեջ, ջերմ ոգևորությամբ վիճում էին, խորհում էին, և հարյուրավոր ծրագիրներ էին պատրաստում Թշվառ ժողովրդին իր ներկա տառապանքներից ազատելու, և նրան մի բախտավոր կյանք ստեղծելու համար։ Իսկ այժմ բոլորը ոչնչացած էր տեսնում, թե՛ խորհողներին և թե՛ խորհուրդը...

Ահա այնտեղից մարդիկ են երևում։ Մինչև այն րոպեն ամբողջ գավառում ոչ մի մարդկային արարած չտեսավ Վարդանը։ Ավերակների մեջ մարդիկ էին երևում։ Այդ բավական ուրախացրեց Վարդանին։ Նա մոտեցավ։ Մի քանի ողորմելի քրդեր, բրիչները ձեռք առած, փորում էին տան փլատակների հողակույտերը։ Վարդանը ճանաչեց նրանց։ Դրանք ծերունի խաչոյի հովիվներն էին իրանց կնիկների և երեխաների հետ։ Տղամարդիկը փորում էին հողը, իսկ կնիկները նրանց մեջ իրեղեններ էին որոնում։ Հրդեհից կործանված տան մեջ դեռ շատ բաներ մնացել էին հողի տակ առանց այրվելու։

— Աստված ուժ տա,— ասաց Վարդանը ողջունելով այն ձևով, որպես ողջունում են բանվորներին։

— Բարով եկար,— պատասխանեցին նրան։

— Ի՞նչ եք պտտում։

— Ձեր բարի աչքով տեսնում եք,— պատասխանեցին քրդերը, շարունակելով իրանց գործը։

Վարդանը դառնալով քրդերից մեկին, հարցրեց.

— Ճանաչո՞ւմ ես ինձ, խլու։

— Ի՞նչպես չճանաչել քեզ, աղա, դու մեր տիրոջ՝ տանուտեր Խաչոյի բարեկամն էիր, շատ անգամ այս տանը ապրանք էիր բերում ծախելու, և ամեն անգամ չէիր մոռանում քո ծառա խլոյի երեխաներին մի բան բաշխել։ Տե՛ս, այդ էլ քո տված է,— նա ցույց տվեց իր կնոջ հագուստը, որ կարված էր կարմիր զոլավոր չիթից։

Վարդանը սկսեց հարցնել, թե ի՞նչ պատահեց այս տանը հետ, ի՞նչու այս գյուղը այսպես ավերակ դարձավ, ի՞նչ եղան նրա բնակիչները։

Հովիվը բրիչը դրեց գետնին, սրբեց ճակատի քրտինքը և նըստեց, կարծես, նրա պատմության համար բավական հանգստություն պետք էր։

— Թո՛ղ մեր թշնամիներին էլ չպատահի այն, ինչ որ պատահեցավ այս տան հետ,— ասաց նա ցավալի ձայնով։— Մենք, իրավն ասեմ, չգիտենք բոլորը. մենք այստեղ չէինք. մենք ոչխարները տարել էինք սարը արածացնելու։ Երբ մութը պատեց, հոտը քշում էինք դեպի գյուղը (այն գիշեր իմ կինը մի վատ երազ էր տեսել, ես միշտ սպասում էի, որ մի չար բան պիտի պատահի)։ Դեռ գյուղին չհասած, հանկարծ հարձակվեցան մի խումբ քրդեր և սկսեցին թալանել հոտը։ Ես իմ ընկերների հետ վազեցինք դեպի գյուղը օգնություն կանչելու։ Տեսանք կրակը բռնել էր բոլոր գյուղը և ամեն կողմից վառվում էր։ Տեսանք՝ քրդերով լցված էր ամեն տեղ։ Շտապեցինք դեպի այդ տունը, տեսանք, նույնպես վառվում էր. ոչ մի կողմից հնար չկար ներս մտնելու։

— Ի՞նչ եղան տանեցիք։

— Թող մեր որդիների գլխին դա, եթե նրանց մի բան պատահած լինի։ Տանուտեր Խաչոն Հայրապետի և Ապոյի հետ տանը չէին։ Նրանց դեռ շատ օրեր առաջ տարել էին դատավորի մոտ։ Ասում են, որ բանտումն էին։ Կնիկներից նույնպես տանը ոչ ոք չկար։ Տանը մնացել էին ծերունու մյուս որդիները. նրանց հետ ինչ պատահեց՝ մեզ հայտնի չէ։ Մենք եկանք և տունը կրակի մեջ տեսանք։

— Մեր տերը՝ ծերունի Խաչոն բարի մարդ էր,— շարունակեց հովիվը,— նա այնքան վախենում էր աստծուց, որ մրջյի էլ կոխ

չէր տա։ Ամենքը այս տան մեջ բարի էին, ճանճերին էլ չէին վըշտացնում։ Մեզ պահում էին իրանց որդիների պես։ Բայց Ո՛ղ անիծվեն էշիրաթները[1]. ամեն ինչ տակնուվրա արևցին... ամեն բան փշացրին...

— Ի՞նչ պատահեց գյուղացիների հետ։

— Գյուղացիների մեկ մասը կոտորեցին, մեկը մասը գերի տարան, շատերն էլ փախան և ազատվեցան։

«Ջրի մեջ խեղդվող մարդուն չոփից բռնվելն էլ մեծ մխիթարություն է»։ Հովիվի պատմությունը որքան ցավալի և որքան դառն լիներ, այսուամենայնիվ, ազդեց Վարդանի մեջ հուսի մի փոքրիկ նշույլ։— Դեռ ամեն ինչ կորած չէ...—մտածեց նա։ Վարդանին հայտնի էր, որ ծերունի Խաչոն իր երկու որդիների՝ Հայրապետի և Ապոյի հետ պետք է բանտարկված լինեն. բանտը կարող էր պատըսպարան լինել նրանց քրդերի բարբարոսությունից զերծ մնալու, եթե նույնիսկ բանտի մեջ նրանց սպանած չլինեին։ Նրան հայտնի էր նույնպես, երբ խուզարկուները հսկողուհյան ներքո առին ծերունի Խաչոյի տունը, նա հեռացրեց իր տնից կանանց սեռը, որոնք անշուշտ պետք է ծածկված լինեին բարեկամների և ազգականների մոտ, և Լալային անտարակույս իրանց հետ տարած կլինեին, և այսպիսով ազատ կմնային ծերունու տանը հասած աղետալի ջարդախտությունից։ Բայց ի՞նչ կլիներ նրանց վիճակը, եթե միևնույն դժբախտությունը պատահած լիներ և այն տների հետ, ուր պատսպարված էին նրանք...

Հովիվի խոսքերի մեջ մի մխիթարական կետ ևս կար. «Գյուղացիների մեկ մասը կոտորեցին, մեկ մասը գերի տարան, շատերն էլ փախան և ազատվեցան»,— ասաց նա։ Գուցե այդ փախչողների թվում լիներ Խաչոյի ընտանիքը,— մտածում էր Վարդանը,— գուցե Լալան ևս նրանց մեջ լիներ։ Բայց ո՞ւր գնացին, ո՞րտեղ փախան, այդ հարցերը սկսեցին տանջել Վարդանին։ Հովիվները մի որոշ բացատրություն տալ չկարողացան։ Անցքերը պատահել էին գիշերով և այնքան հանկարծակի կերպով, որ ամեն ինչ թաքնված էր խավարի և մթության մեջ։ Բայց Վարդանը իր գալու ժամանակ նկատեց, որ Ալաշկերտի ամբողջ գավառը դատարկված էր հայերից։ Անկարելի էր, որ բոլորին կոտորած կամ

---

[1] Էշիրաթ կոչվում են վայրենի, վրանաբնակ քրդերը, որոնք լավ համարում չունեն իրանց հաստատարնակ ցեղակիցների մոտ, որովհետև այս վերջիններս հետ վարվում են նույնպես բարբարոսաբար, որպես օտարների հետ։

գերի տարած լինեին, ուրեմն, պետք է տեղի ունեցած լիներ մի սարսափելի գաղթականություն,— դեպի ո՞ր կողմը, դեպի ո՞ր երկիրը...

Լե

Հեռանալով ծերունի խաչոյի տան ավերակներից, Վարդանը չգիտեր ուր գնալ։ Հովիվներից ստացած տեղեկություններն այն աստիճան անորոշ և մթին էին, որ նա դժվարանում էր մի վճռական քայլ անել։

Երեկոյան ժամն էր արդեն. արևը թեքվում էր դեպի իր գիշերային մուտքը։ Վարդանի աչքի առջև դրած էին միևնույն տխուր և տրտում տեսարանները.— ավերակ, անմարդաբնակ գյուղեր, մշակությունից զրկված դաշտեր, և ավելի ոչինչ։ Մի՞թե այդ ամբողջ գավառում մի հատ հայ չէ՞ մնացել,— մտածում էր նա։ Հանկարծ դատարկ անապատի մեջ երևաց մի մարդկային կերպարանք։ Նա դանդաղ և անհավասար շարժումներով բարձրանում էր դեպի լեռան գագաթները, երբեմն կանգ առնելով, երբեմն իր շուրջը նայելով և երբեմն քարերից բռնելով, որ ցած չգլորվի։ Այսպես հասավ նա մինչև սեպացած քարաժայռի գագաթը, որ կախ էր ընկած անդունդի վրա։ Արևի վերջալույսով նկարված էր նրա փոքրիկ մարմնի գծագրությունը, որ անշարժ արձանի նման, քարաժայռի գագաթից նայում էր դեպի լայնատարած հովիտը, ուր մի քանի օրվա մեջ կատարվել էին այնքան շատ եղեռնագործություններ, այնքան շատ ավերումներ։ Երկար այնպես նայում էր նա, և կարծես, մտածում էր մի բան վճռել, որը խիստ ծանր էր նրան։ Վարդանի ուշադրությունը չէր կարող չգրավել այդ երևույթը, որ նախագուշակում էր մի տարօրինակ վախճան։ Նա իր ձիու սանձը քաշեց և սկսեց հեռվից նայել։

Վարդանը տեսավ, որ քարաժայռի գլխին արձանացած մարմինը մի քանի հուսահատական շարժումներ գործեց, կրկին նայեց դեպի լայնատարած հովտի ավերակները, հետո աչքերը ձեռքերով բռնելով, իրան ցած գցեց քարաժայռի բարձրությունից դեպի իր առջև բացված անդունդը։ Փոքրիկ մարմինը գնդակի նման գլորվելով, երբեմն քարերին զարկվելով, արագությամբ պտուտվում էր մի տեղ կանգ առնելու։ Վարդանը ձին առաջ քշեց, մի րոպեում

հասավ լեռան ստորոտը, օգնություն հասնելու։ Մարմինը դեռ գլորվում էր, բայց նա բոլորովին չհասավ մինչև անդունդը։ Ժայռերի պատռվածքից բուսած թուփերը բռնեցին նրան։ Վարդանը այժմ ուրախ էր։ Նա հույս ուներ ազատել անձնասպանի կյանքը։ Նա վեր նայեց, տեսավ, որ մարմինը գտնվում էր ավելի քան հիսուն ոտնաչափ բարձրության վրա, և անշարժ բռնված էր թուփերի մեջ։ Ի՞նչպես ցած բերել նրան,— այդ հղավ երիտասարդի հոգածության առարկան։

Նա ցած իջավ ձիուց և սկսեց հետազոտել պարսպի նման վեր բարձրացած քարաժայռի մակերևույթը, որոնելով մի ճանապարհ, որ մատչելի լիներ թուփերին։ Ոչ մի կողմից ելք չկար։ Մարմինը տակավին անշարժ գտնվում էր իր տեղում, առանց կենդանության մի նշույլ անգամ ցույց տալու։ Արդյոք ի՞նչն էր ստիպել այդ թշվառին անձնասպանության գործել։ Վարդանի տխուր շրջապատը այժմ այն աստիճան խորհրդավոր նշանակություն էր ստացել նրա համար, որ յուրաքանչյուր չնչին առարկայի մեջ անգամ գաղտնիքներ էր տեսնում։

Նա նկատեց, որ առանց իր կյանքը վտանգի ենթարկելու անկարելի էր ազատել թշվառին, որը գուցե դեռ մեռած չէր, որին գուցե դեռ կարելի կլիներ օգնել։ Կարեկցության զգացմունքը նրան մոռանալ տվեց իր անձը և հանձն առեց մի վտանգավոր ձեռնարկություն։ Նա նկատեց, որ ժայռի կուրծքի վրա բուսած թփերից, կամ ցցված քարերից բռնելով, կարելի էր վեր բարձրանալ, եթե նրանք այնքան ամուր էին, որ կարողանային պահել իր մարմնի ծանրությունը։ Վարդանը օձի դյուրաթեքություն և կատվի արագաշարժություն ուներ։ Նա ձեռքը տարավ, բռնեց առաջին սեպացած քարից, և ճանկռտելով սկսեց վեր բարձրանալ։ Մի քանի արշին հազիվ էր բարձրացել գետնի մակերևույթից, հանկարծ ձեռքի բռնած քարի կտորը պոկվեցավ և ինքը ցած գլորվեցավ։ «Այստեղից հարմար չէ»,— մտածեց նա, առանց ուշադրություն դարձնելու իր ձեռքերի վրա, որոնք քսվելով քարերի սուր ժանիքներին, քերթվեցան և արյունը դուրս ցայտեց վերքերից։

Վարդանը այն տեսակ բնավորություններից էր, որ դժվարությունները ավելի բորբոքում էին նրա եռանդը, և կարծես, վիրավորում էին նրա անձնասիրությունը, թե ի՞նչու հաղթել չէր կարողանում։ Նա շտապում էր։ Արեգակը մտնելու վրա էր։ Մի քանի րոպեից հետո խավարը կթանձրանար և արգելք կդներ նրա հաջողությանը։ Նրա գլխում ծագեց մի միտք։ Նա առեց երկայն պա-

րանը, որ կապած ուներ ձիու քամբին։ Դա նրա զենքերից մեկն էր և ծայրին կապված էր կապարյա մի ձվաչափ գնդակ։ Նա գնդակը վեր նետեց և պարանի ծայրը ամուր կերպով փաթաթվեցավ մի ծառի կոճղից, որ հեռու չէր անձնասպանի ընկած տեղից։ Բռնելով պարանի մյուս ծայրից, նա սկսեց սարդի արագությամբ վեր բարձրանալ, և մի քանի վայրկյանի մեջ գտնվում էր անշնչացած դիակի մոտ։ Նա գրկեց դիակը, և որքա՜ն մեծ եղավ նրա զարհուրանքը, երբ նկատեց, որ իր գրկում գտնվում էր Թոմաս էֆենդին։ Մի րոպեում բարկությունը, զզվանքը, ատելությունը և վրեժխնդրության կատաղի զգացմունքը փոփոխակի կերպով պաշարեցին նրա սիրտը։ Նա պատրաստ էր այդ գարշելի մարմինը կրկին ցած գլորել ժայռի բարձրությունից անդունդի մեջ, որ մնացած ոսկորներն էլ չախչախվեին, որ նա գազանների ու գիշակեր թռչունների կերակուր դառնար։ Բայց մի՞թե կարելի էր այսպես անգթությամբ վարվել անշնչացած մարմնի հետ.— այդ հեռու էր Վարդանի մեծահոգությունից։ Նա զգուշությամբ դիակը պարանով ցած թողեց և ինքն էլ նրա ետևից վայր իջավ։

Վարդանի առաջին հոգսը եղավ ստուգել՝ արդյոք նա մեռա՞ծ էր, թե տակավին կենդանի էր։ Ոսկորները մի քանի տեղ ջարդված էին, գլուխը և երեսը քարերին զարկելով, քերթվել, այլանդակվել և արյունով շաղախված էին, բայց շնչառությունը դադարած չէր, երևում էր, որ ուշագնացության մեջ է գտնվում։ Այդ չարագործը, որ այնքան վշտեր էր պատճառել Վարդանին, որ հազարավոր տների կործանման և մի ամբողջ գավառի ամայության պատճառ էր դարձել, իր այժմյան ողորմելի դրության մեջ շարժեց Վարդանի գութը։ Գուցե ավելի բարեբախտ վիճակի մեջ, եթե էֆենդին նրա ձեռքը ընկնելու լիներ, Վարդանը կպաներ նրան, բայց այժմ նրա առջև դրված էր մի դիակ, որին պետք էր խղճալ, որը օգնության էր կարոտ։

Վարդանը շատ գործ էր ունեցել վիրավորների հետ. ինքը շատ անգամ վերք էր ստացել, և այդ մասին հարկավորելիք սպեզանիները նա միշտ իր հետ էր ման ածում։ Նրա առաջին հոգսը եղավ փաթաթել էֆենդու գլխի և երեսի վերքերը, և դադարեցնել արյան հոսումը։ Գիշերային խավարը պատել էր արդեն. երկինքը ծածկված էր սև թուխպերով, սաստիկ քամին և որոտը գուշակում էին մոտալուտ մրրիկ։ Վարդանը մտածում էր այժմ մի օթևան գտնել։ Նա վեր առեց դիակը, կապեց ձիու վրա, բայց չգիտեր դեպի ո՞ր

կոլմը դիմել։ Մերձակա հայոց բազմաթիվ գյուղերում մի հայ անգամ չէր մնացել։

Վարդանը մտաբերեց, որ այն տեղից ոչ այնքան հեռու պետք է գտնվեր քրդերի մի գյուղ, սկսեց դիմել դեպի այն կողմը, իր ետևից քարշելով ձիու երասանակը, որի վրա կապված էր վիրավորը։ Այժմ երիտասարդը աղոտ կերպով հասկանում էր, թե ի՞նչ պետք է հարկադրած լիներ էֆենդուն, որ նա անձնասպանությամբ աշխատում էր հանգստացնել իր խղճի խայթը։ Միթե զղջացնո՞ւմ էր նա, որ այնքան արյան, արտասուքի և այնքան ավերմունքների պատճառ դարձավ...

Վարդանի հիշողությունը չխանգարեց նրան. խավարի միջից նշմարեց լույսի նշույլները. գյուղը պետք է այնտեղ լիներ, բայց դեռ բավական հեռու էր։ Անձրևը այժմ ավելի սաստիկ սկսեց տեղալ. նա հանեց իր վերարկուն, որի մեջ փաթաթված էր, և նրանով խնամքով ծածկեց էֆենդու մարմինը։ Դիշերից բավական անցել էր, երբ նա հասավ գյուղի մոտ։ Տները, որպես առհասարակ լինում են քրդերի գյուղերում, գետնափոր խրճիթներ էին։ Վարդանը մոտեցավ առաջին հանդիպած տանը, ձեռքը մեկնեց դեպի դուռը, տեսավ, որ բաց էր։— Ահա մի բախտավոր ժողովուրդ, որ գողերից երկյուղ չունի և քնում է առանց իր տան դուռը կողպելու,— մտածեց նա։

Խրճիթում ճրագ չէր երևում, տանեցիք պառկած էին։ Վարդանը սկսեց բախել դուռը։ Քանի րոպեից հետո ներսից լսելի եղավ կանացի ձայն.

— Ո՞վ ես։

— Աստուծո հյուր եմ։

Հյուրի անունը բավական էր, որ նրանց ներս թողնեին։ Կինը իսկույն ճրագ վառեց և ընդունեց նրանց։ Երևում էր, որ նա հանված և քնած էր, որովհետև հագին միայն կարմիր շապիկ ուներ, որ իջնում էր մինչև մերկ սրունքները։ Կնիկը օգնեց Վարդանին, երկուսը միասին ներս տարան էֆենդուն և պառկեցրին օթոցի վրա։

— Հիվա՞նդ է։

— Ոչ, վիրավորված է։

Մանկահասակ կինը իսկույն րերեց մի փոքրիկ արկղիկ, որի մեջ կային զանազան տեսակ սպեղանիներ և մի քանի, կոպիտ կերպով պատրաստված, վիրաբուժական գործիքներ։

— Ես մեր տան բժիշկն եմ,— ասաց նա բաց անելով արկղիկը,— երբ ամուսինս կովի մեջ վերք է ստանում, ես եմ դարմա-

նում նրան։ Առաջ ակնաւրս էր բժշկում, հիմա նա պառավել է. ես նրանից սովորեցայ։

Վարդանը որքան մեծ հավատ ուներ քրդերի վիրաբուժական հմտութիւնների մասին, դարձյալ շնորհակալութիւն հայտնեց, թե ինքն էլ փոքր ինչ հասկանում է այդ արհեստը և առաջուց հոգացել է վիրավորի մասին ինչ որ պե՛տք էր։

Այս պատասխանը թեև փոքր ինչ դիպավ մանկահասակ կնոջ սրտին, որ ցանկանում էր ցույց տալ իր շնորհքը, այսուամենայնիվ, նա հանգստացավ, երբ տեսավ, որ հիվանդի վերքերը փաթաթված էին։

— Այժմ պետք է ձեր ձիուն խնամք տանել, խեղճը մնաց դրսում։

— Դուք նեղութիւն մի՛ կրեք,— ասաց երիտասարդը,— միայն ինձ ցույց տվեցեք, թե որտեղ պետք է կապել։

Մանկահասակ կինը առեց ճրագը, առաջնորդեց հյուրին և բակի մեջ ցույց տվեց մի տեղ։ Վարդանը նայեց իր շուրջը, տեսավ բակը շրջապատած էր խիստ ցածրիկ ցանկապատով։

— Այստեղ երկյուղ չկա՞,—հարցրեց նա։

— Ի՞նչ երկյուղ,— պատասխանեց կինը, ծիծաղելով,— գողը գողի տնից բան չի տանի։

— Ըրանի՞ ձեզ,— ասաց Վարդանը իր մտքում։

Վարդանը աչք ածեց իր շուրջը, տեսավ, որ խրճիթի մեջ բացի մանկահասակ կնոջից և մի քանի երեխաներից, որ պառկած էին հատակի վրա, ուրիշ ոչ ոք չկար։ Բայց նրանց ոտնաձայնը զարթեցրուց պառավ ակնաւրսին, որ մնացել էր աննկատելի։ Նա գլուխը բարձրացրեց, նստեց իր անկողնի մեջ, հարցնելով.

— Սարո, դո՞ւն ես, ե՞կար, որդիս։

— Սարոն չէ,— պատասխանեց մանկահասակ կինը, մոտենալով,— հյուր է։

Պառավը լսելով, որ որդին չէ, գլուխը կրկին դրեց բարձի վրա և խկույն քնեց։

— Այրքերը չէ ջոկում, կարծում է, որ որդին է վերադարձել— իմ ամուսինը։

— Ո՞րտեղ է ձեր ամուսինը,— հարցրեց Վարդանը հետաքրքրվելով։

— Բայազեդի մոտ. գնացել է կովելու, մեր գյուղում մի տղամարդ չես գտնի. բոլորը այնտեղ են։ Ես էլ երկու օր է, որ եկել եմ, գնացել էի ավաթ բերելու։

— Շա՞տ բերեցիր։

— Քիչ չէր, աստուծո տվածից պետք է գոհ լինել, թե շատ լինի և թե քիչ։

— Ազատ դո՞ւստր ազատ ժողովրդի,— մտածեց Վարդանը,— որքա՞ն կյանք, որքա՞ն պարզություն կա քո մեջ։ Դու ինչով ես մեղավոր, որ քեզ սովորեցրին նայել ավարի վրա, որպես մի արդար վաստակի վրա։ Թե դու կրթված լիներիր, կյանքի այլ պայմաններում մեջ, քո այդ հարուստ ձիրքերով կլիներիր մարդկության հրաշալիքը։

Վարդանը այժմ դարձավ դեպի վիրավոր էֆենդին, մարմինը շոշափեց, բոլորովին տաք էր. շնչառությունը այժմ ավելի կանոնավոր էր. միայն երբեմն արձակում էր խուլ հառաչանքներ։ Քրդուհին կրկին սկսեց թախանձել, թե ցանկանում է նայել վիրավորին։ Վարդանը թույլ տվեց. նա գիտեր, որ վիրաբուժության արհեստը շատ առաջ է գնացել քրդերի մեջ, որոնց համար վերքը և արյունը սովորական դեպքեր են, և նրանց բժշկությունը կենսական անհրաժեշտություններից մեկն է։

— Երկյուղ չկա,— ասաց քրդուհին վերջացնելով իր գործողությունը,— վերքերը աննշան են, բայց ոսկորների մեջ չարդվածներ կան, երևում է, որ հիվանդը մի տեղից պետք է ցած ընկած լինի։

Վարդանը ոչինչ չպատասխանեց։

— Այժմ ձեզ համար պետք է ուտելու մի բան պատրաստել։

Երիտասարդը այժմ միայն զգաց, որ քաղցած է, որ ամբողջ օրը ոչինչ չէր կերել։ Բայց լինում են րոպեներ, որ մարդը թեև քաղց է զգում, բայց ուտելու ախորժակ չունի։ Նա այդ դրության մեջ էր. վիշտը և սրտի ցավը կշտացրել էին նրան։

— Ոչինչ պատրաստություն պետք չէ,— պատասխանեց նա,— ինձ միայն տվեցեք մի կտոր հաց և պանիր։

Վարդանի համեստ պահանջը վիրավորեց քրդուհու հյուրասիրական զգացմունքը, որ ցանկանում էր նրա համար մի տաք կերակուր պատրաստել։

— Մի՛ խնդրեցեք մեզ,— ասաց նա ժպտալով,— մենք այժմ այնպես աղքատ չենք, որպես առաջ։

— Այո՛, Բայազեդը հարստացրեց ձեզ...

— Բացի Բայազեդից, մենք այստեղ հունձ ունեցանք... Անցյալ տարի հիվանդությունը մեր բոլոր անասունները կոտորեց, մնացինք առանց կտոր հացի, բայց այս տարի աստված փոխարենը տվեց։ Այստեղի բոլոր հայերը գաղթեցին, գնացին և իրանց հաղստության մեծ մասը թողեցին քրդերին։

— Ո՞ւր գնացին։

— Չեմ իմանում, բայց այնքան շտապով և այնքան հանկարծ եզավ նրանց գաղթականությունը, որ ժամանակ չունեցան ամին, բան իրանց հետ վեր առնել, աշխատում էին շուտով փախչել, որ թուրքերը չկոտորեն նրանց։

— Ազատվեցա՞ն։

— Մնացածներից շատերին կոտորեցին։

Սարսափելի իրականությունը փոքր առ փոքր պարզվում էր վարդանի համար։ Անշուշտ կատարվել էր հայերի մի ընդհանուր գաղթականություն այս գավառից։ Բայց ղևպի ո՞ր կողմը և ի՞նչ պատճառով,— քրդուհին նրան որոշ բացատրություններ տալ չկարողացավ։ Վարդանը ընկավ դառն մտածությունների մեջ։ Նա բոլորովին մոռացավ իր քաղցածությունը, և մինչև անգամ չէր նկատում գեղեցիկ քրդուհուն, որ իսկույն օջախի մեջ կրակ վառեց և սկսեց նրա համար ձվածեղ պատրաստել։

Ուրիշ ժամանակ, սրտի ավելի ուրախ տրամադրության մեջ, որևիցե երիտասարդ չէր կարող առանց հիացմունքի նայել գեղեցիկ կնոջ դալար հասակի վրա, որ իր պարզ շապիկի մեջ դարձյալ սքանչելի էր։ Դիշերային անկողնից նոր վերկացած լինելով, գլխին քող չուներ նա, միայն թանձր և թուխ գիսակներ պսակի ձևով կապած ուներ սիրուն ճակատի վրա։ Այսպիսի գլուխ այսպիսի հարուստ մազերով, այսպիսի դեմք այսպիսի փայլուն աչքերով, կարող էին ուշեղել լեռնային կիսամերկ հավերժահարսությունը միայն, որոնք աղբյուրների հստակության մեջ են տեսնում իրանց գեղեցկությունը։

ԼԶ

Գիշերը անցել էր կեսից։ Քրդի փոքրիկ խրճիթի մեջ ճրագը դեռ վառվում էր։ Պարզ նահապետական ընտանիքը քնած էր. բոլորը միևնույն հարկի տակ, բոլորը միևնույն չորս պատերի մեջ։ Մի կողմում պառավ ակեսուրը իր անկողնի մեջ խոմփում էր. նրա մոտ պառկած էին երեխաները և ցերեկվա անհանգստությունից խաղ երազներ էին տեսնում և քնի քաղցրության մեջ անդադար խոսում էին ու ժպտում։ Իր զավակների շարքում պառկած էր մայրը։ Հեռվային ազատ և պարզամիտ աղջիկը բոլորովին բնական էր

համարում անծանոթ հյուրի աչքի առջև անկողին մտնել։ Խրճիթի տաքությունից նա վերմակը մի կողմն էր ձգել և կիսով չափ երևում էր նրա գեղագրական կուրծքը, որ սքողած էր գլխի խիտ ծամերով։ Նրա քունը հանգիստ էր, որպես անմեղ այծյամի քունը։

— Այժմ հասկանում եմ, թե ինչու մարդկության առաջին զույգը բոլորովին մերկ էր ապրում,— մտածում էր Վարդանը,— նրանք սկսեցին ծածկվել այն ժամանակ, երբ զգացին, թե ինչ բան է մեղքը։ Այդ ժողովուրդը դեռ չգիտե, թե ինչ բան է մեղքը, և այդ պատճառով նրան անծանոթ է այն գաղափարը, որ աշխարհային լեզվով կոչվում է ամոթ, պատկառանք, և պատշաճավորություն։ Ահա մի գեղեցիկ ժողովուրդ իր սկզբնական պարզության մեջ, դրանից կարելի է հրաշալի բան շինել։ Վայրենի տունկը, երբ պատվաստվում է մշակված և ավելի քաղաքակրթված տունկի հետ, հիանալի պտուղներ է տալիս։ Ի՞նչ կլիներ, եթե այդ առողջ և կենդանի տարրը խառնվեր հայերի հետ...

Բոլորը քնած էին. Վարդանը միայն արթուն էր։ Այսպես հրկար նստած էր նա, և տխուր ու խառն մտածությունները անկապ կերպով ամբոխվում էին նրա սրտի մեջ։ Երբեմն նա իր բորբոքված երևակայության մեջ նկարագրում էր ալաշկերտցոց աղետալի գաղթականությունը։ «Փոփոխական ծառը արմատ չէ տարածում մայր հողի մեջ և գոսանում է»։ Այդ ազգը իր պատմության ամբողջ ընթացքում մաշվեցավ, գոսացավ և մեծ մասամբ ոչնչացավ իր անմիտ գաղթականության թափառումների մեջ և տակավին խելքի չեկավ։— Ահա մի նոր գաղթականություն ևս։ Եվ շատ բնական է։ Մի ծառ, որ խորին և հաստատուն կերպով արմատ չէ ձգել մայր հողի մեջ, չէ կարող դիմանալ աշխարհի փոթորիկներին,— փչեց քամին, կատաղի մրրիկը նրան դուրս կխլե արմատից և կձգե կորստյան անդունդի մեջ... Երբեմն նրա երևակայության մեջ պատկերանում էր պարոն Սալմանի հռանդուն դեմքը, կարծես, լսում լիներ ոգելից երիտասարդի գեղեցիկ խոսքերը. նա խոսում էր առանց լռելու, քաղցր և անընդհատ կերպով. թեև երբեմն խակ մտքեր էր հայտնում, բայց բոլորը հաստատ հավատքով, բոլորը ջերմ սրտից բխած։ Երբեմն մտաբերում էր նա Մելիք-Մանասերին, այդ կոշտ, արկածախնդիր մարդուն, որ միշտ մի առանձին բավականություն էր գտնում կյանքի վտանգավոր և փոթորկալից աղմուկների մեջ։ Երբեմն նա մտաբերում էր ծերունի Խաչոյին, այդ առաքինի նահապետին, որ ուներ այնքան սեր և գութ դեպի իր կառավարության հանձնված ժողովուրդը, որը պատրաստ էր ընդու-

նել ամեն զոհաբերություն, գեթ մի քշվառի աչքերից արտասուր սրբված լիներ։ Երբեմն մտաբերում էր նրա որդիներին, որոնցից ոմանք ստրկության դառն լծի տակ կորցրել էին ամեն զգացմունք դեպի անհատական ազատությունը և դեպի կյանքի ավելի բարեբախտ պայմանները, իսկ ոմանք բողոք էին հայտնում տիրող անկարգություններին, անարդարության և բռնակալության դեմ։— Այդ բոլոր խորհրդածությունների մեջ նրա միտքը դիզերվում էր, պտտվում էր, և անցնելով անհուն մթություններից միջից, վերջապես կանգ էր առնում մի կետի վրա, որից այն կողմը չէր անցնում. այդ կետը Լալան էր։

Այժմ նրա ուշադրությունը գրավեց էֆենդին։ Նրա շնչառությունը հետզհետե ծանրանում էր, ձեռքերը անդադար շարժվում էին և սեղմված շրթունքների միջից լսելի էին լինում անորոշ խոսքեր խուլ հառաչանքների հետ։ Նա գտնվում էր տենդային զառանցության մեջ։ Վարդանը լսում էր նրան, բայց ոչինչ չէր հասկանում։ Երևում էր, որ նա տանջվում էր հոգեկան սաստիկ պատերազմի մեջ։ Այդ տևեց մի քանի րոպե, հետո փոքր առ փոքր սկսեց հանդստանալ։ Այդ միջոցին գլուխը վեր բարձրացրեց, ուղղվեցավ, նստեց անկողնի մեջ, աչքերը բաց արավ, և մի վայրենի հայացք ձգելով իր շուրջը, կրկին գլուխը դրեց բարձի վրա և կրկին փակեց աչքերը։

— Ա՜խ, եթե այստեղ մի հայ լիներ...— լսելի եղավ նրա խորին նվաղած ձայնը։

— Կա,— պատասխանեց Վարդանը մոտենալով։

— Տուր ինձ ձեռքդ։

Վարդանը զգվանքով ետ քաշվեցավ։

— Այժմ ո՞րտեղ եմ ես... ո՞վ բերեց ինձ այստեղ... ի՞նչու այսպես շուտ դուրս բերեցին ինձ դժոխքից... այնտեղ լավ էր, այնտեղ շատ լավ էր։ Կրակի ալիքների մեջ, որպես մի հրեղեն օվկիանում ծփում էի ես... հազար գլխանի վիշապները իրանց սաստիկ գրկի մեջ ճնշում էին, խեղդում էին ինձ... Հիմա էլ տեսնում եմ նրանց, ահա՛ այնտեղ հեռավոր բոցերի մեջ, գալարվում են, լեռների նման կուտակվում են միմյանց վրա... Ո՜րքան քաղցր է հղեհնագործին այդ հրեղների ճանկերի մեջ տանջվել, գիշտովել, բայց բողոքելու համարձակություն չունենալ, և իրան արժանի համարել ավելի սարսափելի չարչարանքների...

Նա կրկին բաց արեց իր պղտորված աչքերը, նայեց Վարդանի վրա, բայց չճանաչեց, և դառնալով նրան շարունակեց.

— Ինձ վիճակված էր, բարեկամ, ամենասոսկալի մասը արդարադատի գեհենի մեջ, և դրանով ես պարծենում եմ... Այս աշխարհում ես չկարողացա բարձր տեղ բռնել, իսկ այնտեղ այդ հաջողվեցավ ինձ... Ոչ ոք ինձ հետ մրցություն անել չկարողացավ։ Ես տեսա Վասակին, Մերուժանին, Վեստ Սարգսին, Կայենին և այլ դրանց նման չարագործներին, նրանք նախանձվում էին իմ փառքին... Ա՛խ, որքան մեծ բավականություն է հրեղեն ալիքների մեջ լողալ, ղգալ նրա զարհուրելի ջերմությունը, այրվել, խորովել և երբեք մոխիր չդառնալ... Այդ շատ լավ է, որ վախճան չունի, հավիտենականության մեջ ամեն ինչ լավ է...

Թե որպիսի երևակայական ցնորքների արտադրություն էին այդ խոսքերը, Վարդանին դժվար չէր հասկանալ։ Բայց նա այդ խոսքերի մեջ նկատում էր զղջացած սրտի ապաշխարանքը։ Այդ պատճառով նա մոռացավ իր բոլոր ատելությունը դեպի այդ թշվառ մարդը և բռնելով նրա ձեռքից, ասաց.

— Զգաստացեք, էֆենդի, դուք շուտով կառողջանաք, ձեր վերքերը այնքան վտանգավոր չեն։

— Ես լսում եմ մի ծանոթ ձայն։

— Վարդանի ձայնը։

Նա ամբողջ մարմնով դողաց, և հեռացնելով իրանից Վարդանի ձեռքը, գոչեց.

— Հեռացրեք ինձանից ձեր ձեռքը, ես կարող եմ պղծել նրան, հեռացեք ինձանից, ես կարող եմ թունավորել ձեզ... Վարդան, ես ճանաչում եմ ձեզ, դուք բարի, միևնույն ժամանակ անողորմ սիրտ ունեք։ Գործ դրեցեք ձեր բոլոր անգթությունը և հենց այս րոպեում սպանեցեք ինձ. դրանով մեծ բարերարություն արած կլինեք ինձ, ձգեցեք իմ դիակը Ալաշկերտի անապատների մեջ, որ ես ինքս ամայի դարձրի. թող գազանները գիշատեն նրան։ Կամ եթե այնքան բարի կլինեք, ձգեցեք իմ դիակը մի փոսի մեջ և ծածկեցեք հողով. այնտեղից ես ճանապարհ կգտնեմ դեպի անդունդը, դեպի սնշեջ հրո և տանջանքների հավիտենական կայարանը։ Բայց, ոչ, ոչ, ես Հայաստանի հողին արժանի չեմ, իմ գարշելի դիակը կպղծի նրա սրբությունը...

— Զգաստացեք, էֆենդի,— կրկնեց Վարդանը,— դուք չեք մեռնի. ես ամեն խնամք գործ կդնեմ, որ դուք կենդանի մնաք։

— Ես կարծում էի, թե ինձ հեշտ կլինի մեռնել և աչքերս հավիտյան փակել գործած չարությունները չտեսնելու համար։ Բայց ոչ, երկնային վրեժխնդիրը ավելի զորավոր է, քան չնչին մարդը։

Նա ինձ թողեց, որ դեռևս երկար տեսնեմ այն երկիրները, որոնց ավերիչներին առաջնորդ դարձա, որ դեռևս երկար տեսնեմ ինչպես հինականների խրճիթները, որ ես դատարկեցի բնակիչներից, տեսնել և տանջվել խղճի դառն խայթից, դա սարսափելի տանջանք է... Ես ամբողջ գավառների սպանման գործիքը դարձա, բայց իմ անձս սպանել չկարողացա։

Վերջին խոսքերը արտասանեց նա խորին մաղձային դառնությամբ, որ արտահայտում էր նրա բարոյական տանջանքը, թե որ աստիճան ձանձրացել էր կյանքից և ցանկանում էր հանգստություն գտնել գերեզմանի մոռացության մեջ։

Այդ միջոցին զարթնեց տանտիկինը։

— Ձեր հիվանդը անհանդիստ է երևում,— ասաց նա,— չե՞ք ցանկանա մի բան։

— Ոչինչ պետք չէ, նա ջերմի մեջ է, կարելի է շուտով կանցնի...

Քրդուհին մոտեցավ հիվանդին, և ուշադրությամբ նայելով նրա վրա, հարցրուց.

— Ես ճանաչում եմ այդ մարդուն. դա Թոմաս էֆենդին չէ՞։

— Նա ինքն է։

— Ախ՜ղճ, քանի օր առաջ տեսա բորիկ, գլուխը բաց և պուտուտած շորերով թափառում էր մեր կողմերում։ Երբ մարդիկ մոտենում էին, ճչում էր, աղաղակներ էր բարձրացնում ու փախչում։ Ասում էին, ցնորված է։

Վարդանը նոր մտաբերեց, որ էֆենդուն հանդիպեց նույն դրության մեջ, որպես նկարագրում էր նրան քուրդ կինը։ Նրա մեջ երևում էին ցնորվածի բոլոր նշանները, դեռ այն ժամանակ, քանի որ նա իրան դեռ ցած չէր գլորել ժայռի բարձրությունից։ Բայց ի՞նչու խելագարվեցավ նա. մի՞թե էֆենդու նման մի փչացած բնավորության մեջ կարող էր բարոյական տանջանքը այն աստիճան հարված պատճառել։

— Պատմում էին, թե էֆենդին սիրելիս է եղել մի աղջիկ, և ալաշկերտոց գաղթականության ժամանակ կորել է աղջիկը. ասում էին, որ անհայտ մարդիկ գողացել են աղջկան։

— Ի՞նչ մարդիկ... ի՞նչ աղջիկ...— գոչեց Վարդանը խռովյալ ձայնով և նրա դեմքը ընդունեց զարհուրելի արտահայտություն։

— Չեմ իմանում, այդպես էին ասում։

Վարդանի հարցը ավելորդ էր. նա առաջ եկավ ակամա հետաքրքրությունից, որ պատահում է հուսահատ մարդերի հետ։ Վարդանը գիտեր, թե ով էր էֆենդու ցնորքի առարկան, այժմ նրան

կորցրել էր... այժմ նրան գողացել էին...— դրանով ոչնչանում էին վարդանի մնացած հույսի նշույլները, թողնելով նրա հանգած սրտի մեջ տխուր հիշողությունների այրված մոխիրը միայն։

Գիշերը աննկատելի կերպով անցել էր, առավոտյան լույսը սկսել էր բացվել. դրսից լսելի էր լինում թռչունների ուրախ երգը. փոթորկալից և անձրևային գիշերին հաջորդել էր ամառային վարդակարմիր առավոտը։

Հանկարծ խրճիթի դռնից ուրախությամբ ներս վազեց մի աղջիկ. երևում էր, որ հեռու տեղից էր գալիս, որովհետև ոտքից գլուխ թրջված էր և երկայն հագուստի ստորին մասերը թաթախված էին ցեխի մեջ։

— Ջավո՛...— կոչեց տանտիկինը և գրկեց նրան։

— Քո՛ւյրս...— կոչեց աղջիկը և իր կարմրած թշերը մոտեցրեց նրա շրթունքին։

Վարդանը, կարծես, առժամանակ մոռացավ իր ցավը և սկսեց նայել երկու քույրերի ջերմ գրկախառնության վրա։ Նկվորը մի բարձրահասակ աղջիկ էր ցամաք՝կաղմվածքով և բավական գեղեցիկ դեմքով։ Նա կրում էր իր քրոջ սև, վառվռուն աչքերը, որոնք ուրախությունից ավելի անհանգիստ և ավելի շարժուն էին այժմ։ Նրա թե՛ դեմքը և թե՛ անունը ծանոթ էին երևում Վարդանին, բայց թե ո՞րտեղ և երբ էր տեսել նրան,— դժվարանում էր հիշել։

— Գիտե՞ս ինչ կա,— խոսեց գեղեցիկ աղջիկը,— Ջավոն դրանից հետո քեզ մոտ կմնա, շատ ժամանակ քեզ մոտ կմնա, տիկինը արձակեց Ջավոյին։

Որքան ուրախալի լինեին այդ խոսքերը, որքան քաղցր լիներ երեց քրոջը Ջավոյին երկար ժամանակ իր մոտ տեսնելը, այսուամենայնիվ, նա բոլորովին շփոթվեցավ, երբ լսեց, թե տիկինը արձակել է նրան։ Ի՞նչ պատճառով պետք է արձակած լիներ, քանի որ առաջ խիստ դժվարությամբ էր հեռացնում Ջավոյին, երբ նա ցանկանում էր երբեմն իր քրոջը տեսության գնալ։

— Ի՞նչ է պատահել։

— Մի՛ վախիր, չար՝ ոչինչ չէ պատահել։

Եվ Ջավոն սկսեց պատմել, թե տիկինը առժամանակ միայն արձակեց, որ բնակվի իր քրոջ մոտ մինչև կրկին կանչել կտա։ Տիկինը Ջավոյին փող տվեց, հագուստներ բաշխեց, շատ-շատ լավ բաներ ընծայեց, և բոլորը Ջավոն բերեց իր հետ։

— Տե՛ս, բոլորը ցույց կտամ քեզ։

Նա սկսեց բաց անել իր հետ բերած կապոցը, որ ցույց տա իր

ատացած ընծաները։ Բայց երեց քույրը լրավականանալով Ջավոյի տված բացատրություններից, կրկին հարցրուց։

— Ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ արձակեց քեզ։

— Ջավոն հետո կպատմի, դա շատ երկար է, այնքան երկար, որքան Լեյլիի և Մաջնունի հեքիաթը։— Հետո նա հայտնեց, թե ինքն խիստ հոգնած է, ամբողջ գիշերը ճանապարհ է եկել, անիծված անձրևը շատ տանջեց նրան, և այժմ սաստիկ քաղց է զգում, խընդրեց քրոջը որ իրան քիչ կաթ տա խմելու։ Քույրը շտապով առեց կովկիթը, վազեց փարախը, որ կովը կթե և քրոջ համար թարմ կաթ բերե։

Ջավոն այժմ միայն նկատեց, որ տանը հյուր կա և նրա կրակոտ աչքերը հանդիպեցան Վարդանի հետաքրքրությունով լցված աչքերին։

— Նաղելի Ջավո, դու Խուրշիդի աղախինն ես, այնպես չէ՞։

— Ուղիղ այդպես է։

— Ֆաթմահ-բեկի տիկնոջը։

— Հենց նրա։

Վարդանը այժմ գտավ խոսնակշիռ թելի ծայրը և դիտմամբ հարցրեց.

— Բեկը մի երկրորդ կին էլ ունե՞, այն հայ աղջկան։

— Կունենար, եթե Ջավոն սատանայի նման չգողանար նրան։

— Հայ աղջկա՞ն։

— Հայ աղջկան՝ Լալային, Ստեփանիկին, նա երկու անուն ունի։

Վարդանի սիրտը սկսեց ուրախությունից բաբախել։

— Ջավոն ո՞ւր տարավ գողացած աղջկան։

— Ջավոն տարավ իր տիկնոջ մոտ և տիկինը ծածուկ ուղարկեց նրանց ռուսաց երկիրը։

Վարդանի դեմքը պայծառացավ մի աննկարագրելի բերկրությամբ, և մոռանալով իրան, գրկեց Ջավոյին և չգիտեր ի՞նչ կերպով հայտնել իր անհուն շնորհակալությունը։

— Համբուրիր Ջավոյին, Ջավոն ազատեց նրան։

— Ջավոն իմ քույրս է,— ասաց Վարդանը և եղբայրաբար համբուրեց նրան։

Ներս մտավ երեց քույրը, բերելով փրփրադեզ կաթնի ամանը։ Ջավոն առեց նրա ձեռքից և միանգամով մինչև կեսը խմեց։ Տաք կաթը կազդուրեց նրա հոգնությունը և քաղցը։

— Հիմա պատմիր,— ասաց նրան երեց քույրը։

Ջավոն իր հատուկ ձևով սկսեց պատմել, թե իր տիկնոջ ամուսինը՝ Ֆաթթահ-բեկը վաղուց սիրում էր մի հայ աղջկա, որը Օ... գյուղի տանուտեր Խաչոյի աղջիկն էր։ (Տանուտերը ծանոթ էր բոլոր հարևան քրդերին)։ Տիկինը չէր ցանկանում, որ հայ աղջիկը բեկի կինը լինի, որովհետև նա գեղեցիկ էր և կարող էր միանգամայն գրավել բեկի սիրտը։ Նախանձից և խանդոտությունից դրդված, տիկինը ամեն կերպով աշխատում էր, որ արգելվի այդ ամուսնությունը։ Բայց բեկը սաստիկ ընդդիմանում էր նրան։ Եվ երբ բեկը դարձավ Բայազեդի կուվից, պատրաստվում էր գնալ բերել հայ աղջկան, այն ժամանակ տիկինը Ջավոյին իր հավատարիմ սպասավորներից երկուսի հետ առաջուց ուղարկեց Օ... գյուղը, որ գնան, և դեռ բեկը այնտեղ չհասած, գողանան և ուրիշ երկիր տանեն Լալային (այսպես էր նրա անունը)։ Ջավոն գտավ Լալային նույն գյուղի քահանայի տան մեջ, իր եղբոր կնոջ՝ Սառայի հետ քաքնված։ Սառան վաղուց գիտեր բեկի նպատակը, և երբ Ջավոն պատմեց նրան Խուրշիդի դիտավորությունը, նա ուրախությամբ ընդունեց Լալային վեր առնել և գիշերով մեր սպասավորների հետ փախչել Օ... գյուղից։ Նրանք տարան Լալային ռուսաց երկիրը, և բեկը մնաց «վա՛յ կարդալով» և «իր գլխին տալով»։ Տիկինը սկսեց ծածուկ ծիծաղել և ուրախանալ, որ խլեց նրանից գեղեցիկ Լալային։ Մեր սպասավորները մի քանի օրից հետո դարձան և լուր բերեցին, թե անվտանգ տեղ հասցրին աղջկան։ Իսկ Ջավոյին տիկինը ասաց, որ դնա առժամանակ իր քրոջ մոտ մնա, մինչև բեկի բարկությունը անցնի։

Ջավոյի պատմությունը այն աստիճան գրավել էր իր քրոջը և մանավանդ Վարդանին, որ նրանցից ոչ ոք չնկատեց, որ հիվանդը նույնպես ուշադրությամբ լսում էր։ Երբ Ջավոն վերջացրեց, լսելի եղավ նրա ձայնը.

— Հիմա կարող եմ հանգիստ մեռնել, Լալան ազատված է...

Վարդանը մոտեցավ և բռնեց նրա տատանվող գլուխը, որ դողդողաց և ընկավ բարձի վրա։

— «Սուված էշը գարու հոտն առավ, մինչև գարին բերելը հոգին տվավ»...

Այդ եղավ էֆենդու վերջին խոսքը։ Քրդուհին և իր քույրը նույնպես մոտեցան հիվանդին։

— Նա մեռավ,— ասաց Վարդանը։

— Ախ՛ դէ,— կրկնեցին երկու քույրերը։

ԼԷ

Հուլիսի արեգակը սաստիկ այրում էր. կարծես մթնոլորտի ամբողջ տարածությունը լցված լիներ հրեղեն ասեղներով, որոնք կայծերի փոշու նման շողշողում էին, կիզում էին և մեղմ ալիքներով ափովում էին դեպի ամեն կողմ։ Տոթը անտանելի էր։ Թռչուները հոգնած, թուլացած, ծածկվել էին ծառերի թավուտներում, որոնց վրա մի տերև անգամ չէր շարժվում մեռած քամուց։ Միայն ճանճերը, մոծակները և մանր միկրոսկոպական մժեղները անամոքարար ապարեզ էին մտել, և միլիոնավոր խումբերով վժվժում էին, ծվծվում էին, շնչառության հետ մտնում էին մարդու բերանը, քիթը, ականջները, կամ իրանց թունավոր խայթոցներով ավելի էին այրում մարդու մարմնի բաց տեղերը, քան թե արեգակի հրեղեն ճառագայթները։

Մերունի վաղարշապատը այդ ժամանակ ներկայացնում էր մի տարօրինակ տեսարան։

Որ կողմը և նայում էիր, ամեն տեղ ամբոխված էր մի սարսափելի բազմություն։ Կին և աղջիկ, ծեր և երեխա,— բոլորը կիսամերկ, բոլորը աղքատ,— թափված էին այնտեղ։ Փողոցները լի էր մուրացկաններով։ Էջմիածնա վանքի պարապի շուրջը և Ներսես լճի շրջակա ծառերի հովանու տակ, մինչև Գայանեի վանքը, մինչև նույն կաթողիկոսից տնկարկված անտառի վերջը, ուր կար մի կտոր ստվեր, որ կարող էր պահպանել արևի կիզող ճառագայթներից,— ամեն տեղ կարելի էր տեսնել նույն թշվառ և ողորմելի բազմությունը։— Դրանք ալաշկերտցի գաղթականներն էին։

Երեք հազար ընտանիք, թողնելով իրանց հայրենիքը, թողնելով իրանց տունը, տեղը և բոլոր հարստությունը, թուրքերի սրից և կրակից ազատվելու համար փախել, ապաստան էին գտնել այստեղ։ Վաղարշապատում չկար մի տուն, ուր 10—20 ընտանիք այդ թշվառներից միմյանց վրա ածված չլիներին։ Անասունների ախոռները, մարագները և բակերը լիքն էին նրանցով։ Բավական չէր, որ պետք էր կերակրել այդ ահագին բազմությունը, այլ պետք էր և դարմանել, և բժշկել նրանց։ Թողնելով Ալաշկերտի հովասուն լեռնադաշտերը, այդ անբախտ ժողովուրդը հուլիսի դժոխային տոթերի ժամանակ հանկարծ ընկել էր Արարատի մեջ, ենթարկվելով զանազան տեսակ հիվանդություններին։

Կեսօր էր. ամառային միջօրեի այն ժամը, երբ գյուղացու տղ-

խատուբյունը դադարում է դաշտերում, մշակ մարդը և երկրագործական անասունները քաշվում են մի հովանավոր տեղ հանգըստանալու համար։ Ավելի բախտավոր արարածները առատ ճաշից հետո քնած են լինում իրանց կոկիկ սենյակներում։ Օրվա այդ ժամին, բազմաթիվ ալաշկերտցի աղքատների թվում, որ դռնից դուրը ընկած մուրացկանություն էին անում, իր վրա առանձին ուշադրություն էր դարձնում առավելապես մեկը։ Դա մի մանկահասակ աղչիկ էր, որի տարիքը 16-ից ավելի չպիտի լինեին։ Նիհար և մաշված դեմքը, որ կորցնելով իր բնական գույնը, ստացել էր մի տեսակ դալկային դեղնություն, նայողի վրա այն ազդեցությունն էր անում, որպես թառամած վարդը, որ մոտ էր իր ցավալի վախճանին։ Սևորակ աչքերի մեջ նկարված էին խորին տխրություն։ Դունատ շրթունքը ցույց էին տալիս, որ նա դեռ ոչ բոլորովին առողջացել էր իրան մաշող հիվանդությունից։ Այդ սգավոր դեմքը, որ մի ժամանակ իր գեղեցկությամբ պետք է սքանչելի եղած լիներ, իր այժմյան նիհարության մեջ դարձյալ համակրական և կախարդիչ էր։

Կարծես թշվառության դևը կամեցել էր մի չար կատակ խաղալ այդ նազելի արարածի հետ, և պարուրելով նրան իր քրքրված ցնցոտիների մեջ, աշխատել էր այլանդակել և նսեմացնել գեղեցիկը ու պատկառելին։ Բայց դրանով ավելի գրավիչ և ավելի կարեկցության արժանի էր շինել նրան։ Հնամաշ և պատառոտած հագուստը հազիվ սքողում էր կիսամերկ մարմինը, երևում էր, որ այդ հագուստի ամեն մի կտորը նա մի բարերար ձեռքից պետք է ստացած լիներ, որովհետև թե՛ իրանց ձևերով և թե՛ գույներով տարբերվում էին միմյանցից. բացի դրանից, մի կտորը լայն էր, մյուսը շափազանց նեղ, մեկը սովորականից կարճ էր, մյուսը շատ երկայն։

Նա դանդաղ դողդոջուն քայլերով գնում էր գյուղի փողոցների մեկի միջով. բորիկ ոտները դժվարությամբ էր կոխում արեգակի ճառագայթներից տաքացած գետնի վրա, որ շիկացած երկաթի նման այրում էր։ Նա իր հետ ման էր ածում երկու փոքրիկ երեխաներ, որոնք երկու հրեշտակների նման քարշ էին ընկած նրա ձեռքերից։ Երկար նա գնում էր, և գլուխը ծռած, լուռումունջ կանգնում էր տների դռների մոտ, և առանց համարձակվելու ներս մտնել, ժամերով սպասում էր, մինչև տնեցիներից մեկը նրա վրա ուշադրություն կդարձներ և մի կտոր հաց կտար։ Երևում էր, որ նրա հպարտ շրթունքը չէին սովորած ողորմություն խնդրելու, երևում էր, որ նա անվել և մեծացել էր ավելի բարեբախտ վիճակի մեջ,

իսկ այժմ տխուր հանգամանքների պատճառով ընկած էր մի տարօրինակ կյանքի մեջ։ Ընկճված անձնասիրությունը, սեփական արժանավորության վերավորանքը, վաղեմի փառքի կորուստը, բարոյական տանջանքը,— բոլորը միախառնվելով. լցրել էին նրա սիրտը աննկարագրելի դառնությամբ, որ ավելի էր մաշում և տրորում նրան, քան թե այն ցավը, որ արդեն սկսել էր սպանել նրա մարմինը։

Նա դեռ անցնում էր մի դռնից մյուս դուռը, բայց նրա վրա ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում։ Վերջապես նա զսպելով իր ամոթխածությունը, ոտքը ներս դրեց մի տան շեմքից, և հանդիպելով տանտիկնոջը, երկչոտ ձայնով ասաց.

— Մի կտոր հաց...

Այդ ձայնի մեջ կային բոլոր հնչյունները, որ արտահայտում էին վշտալի սրտի դառն և ցավալի զգացմունքները։

Տանտիկինը կոպիտ ձայնով պատասխանեց.

— Կոտորվե՛ք դուք, ո՞ր մեկիդ տանք...

Աղչիկը նայեց իր շուրջը, տեսավ, իրավ, իր նման շատերը լցված էին այնտեղ։ Նա պատրաստ էր իսկույն հեռանալ, բայց նրան պահեց մի միտք։ Նա իր մասին չէր մտածում, թեև քաղցած էր, բայց մտածում էր այն երկու փոքրիկ երեխաների վրա, որ ոչինչ չէին կերել, մտածում էր նրանց հիվանդ մոր վրա, որ անօթի պառկած էր։

Նա արտասուքը սրբեց և կամենում էր կրկնել իր աղաչանքը։ Այդ միջոցին փոքրիկ շնիկը դուրս պրծավ դռան տակից և իր սուր ատամներով քարշ ընկավ խեղճ աղչկա փեշերից։ Նա սարսափելով դուրս փախավ, իր հագուստի մի մասը թողնելով շան բերնում։ Երկու փոքրիկները ցավալի ճիչ բարձրացրին և փոքր էր մնում, որ սրտաճաք լինեին։

Նա, կապկպելով իր հագուստի ծվենները, այժմ սկսեց դիմել դեպի վանքը։ Երկու փոքրիկ երեխաները ուրախությունից մոռացան իրանց լացը և երկյուղը, երբ ճանապարհի վրա ընկած տեսան մի կտոր ձմերուկի կեղև։ Երեխաներից մեկը վազեց, վեր առավ կեղևը, և իր փեշերով հողն ու փոշին սրբելով, սկսեց կրծել։ Մյուս երեխան աշխատում էր խլել նրա ձեռքից, ասելով.— ինձ էլ տուր, ես էլ քաղցած եմ։ Երկուսի մեջ առաջ եկավ մի փոքրիկ կռիվ։ Մանկահասակ աղչիկը հանգստացրեց նրանց, և բաժանելով կեղևը, երկուսին էլ հավասար մասը տվեց։

Այդ միջոցին շտապով անցնում էր նրանց մոտից մի երիտա-

ապրդ։ Նա տեսնելով աղչկան երկու փոքրիկ երեխաների հետ, ճանաչեց նրանց և մոտեցավ։

— Դու դեռ ոչ բոլորովին առողջ ես,— ասաց նա,— ես պատվիրեցի քեզ դուրս չգալ, դու դարձյալ ման ես գալիս։

Աղչիկը շփոթվեցավ և չգիտեր ինչ պատասխանել։ Նա իրավ, առողջ չէր, նա այնքան տկար էր, որ հազիվ կարողանում էր իրան ոտքի վրա պահել։ Երիտասարդը նկատեց երկու երեխաներին, որոնք դեռ կրծում էին ձմերուկի կեղևը։ Նա խլեց կեղևը, և մի կողմ ձգելով ասաց.

— Ի՞նչպես կարելի է ուտել այդ։

Երեխաները ավելի համարձակ գտնվեցան, քան շփոթված աղչիկը, և արտասուքը աչքերում պատասխանեցին.

— Քաղցած ենք։

— Մի՞թե վանքում ձեզ չեն կերակրում,— դարձավ երիտասարդը դեպի աղչիկը։

Մանկահասակ աղչիկը փոխանակ հարցին պատասխանելու, իր գեղեցիկ, նվաղած աչքերը դեպի գետին ուղղելով, մեծ դժվարությամբ ասաց.

— Եթե կարելի էր, մեզ համար ուրիշ տեղ ճարեիք, և մենք դուրս գայինք վանքից։

— Երևի այն անպիտան վարդապետը ձեզ վա՞տ է նայում։

Աղչիկը ոչինչ չպատասխանեց, և շարունակելով նայել դեպի ցած, կարծես, չէր ցանկանում իր բազմիմաստ հայացքը դարձնել դեպի հետաքրքիր երիտասարդը, զգուշանալով, որ նա իր դեմքից չգուշակեր այն, ինչ ինքը ակամա ստիպված էր թաքցնել սրտում։

— Հասկանում եմ...— պատասխանեց երիտասարդը խորին վրդովմունքով։— Հիմա գնա, այդ շոգին լավ չէ ման գալ, դու հիվանդ ես, կարող ես բոլորովին տկարացնել քեզ, մեկ ժամից հետո ձեզ մոտ կլինեմ, և ամեն ինչ կկարգադրեմ, որ լավ հոգ տանեն ձեզ։ Ի՞նչպես է եղբորդ կինը։

— Էլի այնպես է, այս գիշեր ավելի անհանգիստ էր,— պատասխանեց աղչիկը տխուր ձայնով։ Եվ այժմ, իր ամոթխած աչքերը դարձնելով դեպի երիտասարդը, հարցրեց.

— Դուք մեզ չեք թողնի վանքում, այնպես չէ՞, պարոն։

— Լավ, ես ձեզ համար մի ուրիշ բնակարան կճարեմ,— ասաց երիտասարդը և շտապով հեռացավ, իր մտքում կրկնելով.— խեղճ արարած, ի՞նչ շուտ ձանձրացրեց ձեզ վանքը...

Երիտասարդը բժիշկ էր, մի հարուստ վաղարշապատցի կալ-

վաճառատիրոջ որդին նա նոր էր ավարտել իր ուսումը Մ. Պետերբուրգի համալսարանում, և որպես նոր օրդենի մեջ մտած ասպետ, բնակել էր աշխարհ, արկածներ էր որոնում, իր արհեստին վերաբերյալ հետազոտությունները ցույց տալու համար։ Ալաշկերտցի դաղթականները, իրանց բազմաթիվ հիվանդներով, բաց արին նրա առջև գործունեության մի ընդարձակ ասպարեզ։ Թարմ, բարի ցանկությունները լի երիտասարդի անխոնջ եռանդը մեծ բավականություն էր գտնում այդ թշվառներին օգնելու գործում։ Նրա մեջ միացած էին արհեստը բժշկի առաքինության հետ։ Նա ոչ միայն անվարձ այցելություններ էր անում և ձրի դեղեր էր բաժանում հիվանդներին, այլ հոդ էր տանում և նրանց բնակարաններն և լավ կերակրելու մասին։ Այդ էր պատճառը, որ մանկահասակ աղջիկը այնպես մտերմաբար դիմեց նրան, աղաչելով, որ իրանց համար մի այլ պացարան տնօրինելու հոգ տանե։

Բժշկի հեռանալուց հետո աղջիկը շարունակեց իր ճանապարհը դեպի վանքը։ Օրորվելով, տատանվելով, նա հազիվ կարողանում էր փոխել իր քայլերը։ Մի քանի անդամ կանգ առավ, մի քանի տեղ նստեց, մինչև հոգնությունը անցնի։ Վանքի հանդիպ գտնվող դիմնետներից նրան կանչեցին, խոստանալով, թե փող կտան, «Այդ մարդիկը ավելի վատ են, քան թե գրդեհրը»...— ասաց նա իր մտքում և կանգնելով, շարունակեց իր ճանապարհը։

Նա անցավ պարտեզը, անցավ վանքի դլխավոր մուտքի մոտից, պատյտ տվեց պարսպի արևմտյան կողմով և դուրս եկավ այն դռան մոտ, որ տանում է դեպի լիճը և անտառը։ Այս դռնով նա մտավ Ղազարապատ վանքի այդ մասը տոն օրերում ծառայում է որպես հյուրանոց բազմաթիվ ուխտավորների համար, իսկ այժմ լցված էր ալաշկերտցի հիվանդներով։ Նա մտավ ներքին հարկի խուցերից մեկի մեջ։ Այդ խոնավ խորշի մեջ, զրկված օդից և լույսից, կարմիր աղյուսներով պատած հատակի վրա, տրտկած էր մի կին։ Ոչ մահիճ ուներ նա և ոչ մահճակալ, տակին ձգած ուներ մի խուրձ հարդ, իսկ վրան ծածկած ուներ մի փալասի կտոր։ Երկու երեխաները վազեցին և գրկեցին հիվանդ մորը և սկսեցին համբուրել նրա ոսկրացած ձեռքերը։ Բայց նա չպատասխանեց սիրելի զավակների գգվանքին, որովհետև այդ րոպեում քնած էր, ավելի ճիշտ ասած, գտնվում էր մի տեսակ անզգայության մեջ։

Մանկահասակ աղջիկը նկատեց երկու փոքրիկ երեխաներին որ չանհանգստացնեն հիվանդ մորը, այլ դնան դուրսը խաղալու։ Նոքանք հնազանդությամբ դուրս եկան, և նստելով խուցի դռան

մոտ, սկսեցին հողով, խճերով և չոփերով իրանց համար փոքրիկ տնակներ շինել և նրանցով զվարճանալ։ Իսկ ինքը՝ աղչիկը պառկեց մերկ հատակի վրա, և թևքը բարձի փոխարեն նեցուկ տալով գեղեցիկ գլխին, արտասուքով լի աչքերը դարձրուց դեպի հիվանդը և սկսեց նայել նրա վրա։ Նա այնքան հոգնած էր, այնքան թուլացած էր և այնքան հոգեպես տանջված էր, որ ցանկանում էր մի փոքր քնել, մի փոքր հանգստանալ, բայց ակամա արտասուքը խեղդում էր նրան, վշտալի աչքերը փակել կարող չէր։ Նա այդ աչքերը կցանկանար հավիտյան փակել և չտեսնել լույս աշխարհը, որ այժմ խավար էր նրա համար։ Ի՞նչ դժբախտություններ ասես չկրեց նա, ի՞նչ չարչարանքներ չհամբերեց նա։ Նա կորցրեց հայր, եղբայրներ, հարուստ տուն, ազգականներ,— բոլորը, բոլորը ինչ որ թանկ էր նրա համար, ինչ որ սիրելի էր նրան։ Իսկ այժմ «տատ երկրում, անտեր, անպաշտպան, հանձնված դառն ճակատագրի կամքին, թափառում էր նա դռնից դուռ։ Իր միակ նեցուկը, իր միակ պաշտպանը, որի վրա հույս էր դրել նա, այժմ հիվանդ էր. գուցե այսօր, գուցե վաղը կմեռներ նա, ի՞նչ կլիներ այնուհետև իր վիճակը, ո՞վ կպահեր անբախտ մոր անբախտ զավակներին։ Գոնե ինքը առողջ լիներ, գոնե կարողանար աշխատել, այն ժամանակ ամեն բան կաներ, ամեն տեսակ ծանր աշխատություն հանձն կառներ և կպահեր որբիկներին։ Բայց ինքը նույնպես ուժից ընկած, նույնպես թույլ և տկար, օրըստօրե հալվելով և մաշվելով, սպասում էր իր ըղձալի օրհասին, որ ուշանում էր մոտենալ իրան։ — Այս տխուր մտածությունների մեջ ալեկոծվում էր թշվառ աղչիկը և արտասուքի ջերմ կաթիլները գլորվում էին նրա գունաթափ երեսի վրա, երբ դրսից մի ճիչ բարձրացավ և մի կոպիտ ձայն ավելի խռովեց նրա անհանգստությունը։

Երկու երեխաները խուցի դռան մոտ փոքրիկ տնակներ էին շինում և զվարճանում էին։ Այդ միջոցին անցավ նրանց մոտից մի հաստատիտ աբեղա սև վեղարով, սև փարաջայով և սև դեմքով.— սպիտակ նրա մեջ ոչինչ չկար։— Տեսնելով երկու փոքրիկներին, նա կատաղի կերպով գոռաց.

— Նե՛րս կորեք, լակոտներ, ի՞նչու եք փչացնում գետինը։

Երեխաները ուշ շարժվեցան, և արեղան հարձակվելով նրանց վրա քիչ էր մնում, որ պիտի երկուսին էլ չարդուփշուր աներ իր ոտների տակ, եթե նրանք աղաղակելով ներս չվազեին խուցը։ Զավակների աղաղակը ուշի բերեց անզգայացած մորը։ Նա գրկեց երկուսին էլ, սկսեց հանգստացնել, առանց գիտենալու նրանց լացի

պատճառը։ Ակդ միջոցին խուցի շեմքի վրա երևաց աբեղայի դաժան կերպարանքը։

— Այս րոպեիս դուրս կորեք այստեղից,— գոչեց նա բարկացոտ ձայնով,— քանի օր է ասում եմ, որ ձեզ համար տեղ ճարեք և հեռանաք այստեղից, դուք էլի մնում եք։

Ո՞ւմն էր ասում այդ խոսքերը, հիվանդ մայրը ոչինչ չէր լսում, նա միայն գրկած ուներ իր զավակներին, որոնց, կարծես, առաջին անգամն էր տեսնում։ Երկու ամբողջ օր գտնվում էր նա խորին ուշաթափության մեջ, այժմ սիրելի զավակներք ձայնը արթնացրից նրան։ Ո՞ւմ հետ էր խոսում աբեղան։ Այս խուցի մեջ ոչ ոք՝ նրան լսել և հասկանալ կարող չէր։ Մանկահասակ աղչիկը նրա ձայնից սոսկաց, սարսափեցավ և միանգամայն կորցրեց խքան։ Իսկ փոքրիկ երեխաները երկյուղից կծկվել էին անբախտ մոր գրկում և դողդողում էին։

Աբեղայի բարկությունը ընդհատեց մի այլ ձայն.

— Այդ ի՞նչ շանթեր ես արձակում, հայր սուրբ։

— Բարով, պարոն բժշկապետ, ի՞նչպես եք, լա՞վ եք, ի՞նչպես է ձեր քեֆը,— ասաց աբեղան ժպտալով և ավելի խաղաղ կերպարանք ընդունելով։

— Իմ քեֆը հալա թող մի կողմը կենա,— պատասխանեց բժշկապետը ուղիղ հայր սուրբի աչքերի մեջ նայելով,— դու այն ասա՛, էլ ի՞նչ ֆանդռր ունես, հայր սուրբ, ի՞նչու էիր նեղացնում այդ խեղճերին։

— Ջո արևը վկա, ոչինչ ֆանդեր չկա. ես միայն ասում էի, որ իրանց համար տեղ ճարեն և հեռանան այստեղից։ Քեզ հայտնի է, որ կարգադրել են երկու օրից ավել չպահել գաղթականներին վանքում։ Ամեն օր նոր գաղթականներ են գալիս. պետք է հները գնան, որ նորերը նրանց տեղը բռնեն։

— Ո՞ւր գնան, դու տեսնում ես, որ մեռնում են։

— Ես ի՞նչ անեմ, ինձ այսպես է հրամայված։

Հայր սուրբը վանքի հյուրընկալն էր, մի խեղկատակ և չաղաչրատ աբեղա, որի հետ ամեն մարդ թույլ էր տալիս իրան հանաքներ անել, առավելապես պարոն բժշկապետը, որ մի առանձին հաճույություն ուներ պարսավել կղերին։

— Այդ խոսքերով ինձ չես խաբի,— ասաց նա,— դրուստն ասա՛, հայր սուրբ, ի՞նչ փորացավ ունես։ Աղչկա աչքերում լույս կա, հա՞։

— Է՞հ, թող տուր, հեր օրհնած, ի՞նչպես ես խոսում։

— Կոտորվե՛ք դուք, կոտորվե՛ք,— ասաց բժշկապետը և մտավ խուցի մեջ։

Բժշկապետի այցելությունը մի առանձին մխիթարություն ազդեց թշվառ ընտանիքին, երբ նա հարկավորած դեղերը և պատվիրանները տալուց հետո, հայտնեց, թե ինքը կարգադրել է, որ շուտով նրանց կտեղափոխեն մի առանձին բնակարան, ուր կգտնեն նրանք ամեն հարմարություններ թե՛ կացության և թե՛ ապրուստի համար։

— Միայն շուտ, եթե կարելի է, շատ շուտ,— խնդրեց հիվանդ մայրը շնորհակալությամբ լի ձայնով։

— Անհոգ կացեք, մի քանի րոպեից հետո կտանեն ձեզ,— պատասխանեց բժշկապետը և դուրս եկավ, վանքի մեջ գտնվող մյուս հիվանդներին նայելու համար։

— Լալա՛, տեսնում ե՞ս, զավակս,— դարձավ հիվանդը դեպի մանկահասակ աղջիկը, որ աչքերը բռնած հեկեկում էր,— աստված գժբախտության ամենադառն րոպեներում դարձյալ չի մոռանում թշվառներին և ուղարկում է իր հրեշտակը նրանց մխիթարելու համար։ Մի՛ լաց, զավակս, փոթորկալից և խավար գիշերին հաջորդում է լուսապայծառ առավոտը։ Կգա մի օր, որ դու կրկին գտնես քո ուրախությունը...

— Այդ բոլորից հետո՞, սիրելի Սառա,— պատասխանեց Լալան դառն արտասուքով,— այդ բոլորից հետո ինձ մնում է մեռնել միայն...

Խուցի դռնից ներս մտան երկու մարդ. Սառայի և Լալայի խոսակցությունը ընդհատվեցավ։ Նկվորները պարոն բժշկապետի ծառաներն էին, որոնք բերում էին իրանց հետ հաց և կերակուրներ, բացի դրանցից մի կապոցի մեջ նրանք բերել էին կանացի հագուստներ Լալայի և Սառայի համար, այլև երեխաների հագուստներ երկու փոքրիկների համար։ Սառան և Լալան չմոռեցան կերակուրներին, նրանք ուտելու ախորժակ չունեին, բայց երկու փոքրիկները վրա պրծան և սկսեցին ագահությամբ ուտել։ Սառաները դրսում սպասեցին, մինչև վերջացավ ճաշը։

Լալան ինքն հագնվեցավ և նույնպես փոխեց Սառայի ցնցոտիները, հագնվեցան և երկու կիսամերկ փոքրիկները, այնուհետև կերպարանափոխված ընտանիքը դուրս եկավ վանքի ապականված մթնոլորտից, և սկսեց դիմել դեպի բժշկապետի պատրաստած բնակարանը։

ԼԶ

«Լուսավորչի քամին» բարձրացավ և ցերեկվա դժոխային տոթը տեղի տվեց երեկոյան զովությանը։ Այդ բարերար քամին ոչ միայն Վաղարշապատի, այլ ամբողջ Արարատյան գավառի կհնաստու ոգին է, որ ամառային օրերում շարունակ փչում է ամեն երեկո։ Եվ զուր չէ ասում ժողովրդական ավանդությունը, որ մեր Լուսավորիչ հայրը նրան սահմանեց իր ժողովուրդը հիվանդությունից ազատ պահելու համար։

Վանքի աբեղաները կեսավուր հանգիստ քնից հետո, դուրս էին եկել որջերից և զույգ-զույգ զբոսնում էին Ներսեսի լճի շուրջը, գեղեցիկ ճեմելիքների մեջ, որ հովանավորված էին ծառերի խիտ կամարների ներքո։ Իսկույն աչքի էր զարկում, որ զբոսնող հայրերը չէին կազմում խումբեր, այլ բաժանված էին առանձնացած զույգերի, կամ բոլորովին միայնակ էին մնում գալիս։ Իրանք նմանում էին այն արարածներին, որոնք իրանց հետու են պահում ընկերական կյանքից, այն պատճառով միայն, որ վախենում էն միմյանց մոտենալ։ Կասկածը, անմիաբանությունը, անհավատարմությունը առանձնացրել էին նրանց,— և այդ կոչվում է վաշական եղբայրություն։

Լիճը գտնվում էր մի արհեստական բարձրավանդակի վրա, որ կառուցված էր կոփածո քարերից։ Նրա ստորոտից մինչև Գոյանեի վանքը տարածված էր հին գերեզմանատուն։ Մի քանի տեղ փորում էին նոր գերեզմաններ, մի քանի տեղ հողով ծածկում էին արդեն փոսերի մեջ դրած մարմիններըւ Թիերը և բրիչները գործում էին։ Քահանան փրփրքալով, աղոթքներ կարդալով, ճիշտ ասած՝ ոչինչ չկարդալով, մի գերեզմանից դեպի մյուսն էր վազում և կատարում էր թաղման խորհուրդը։ Այդ բոլորը գործվում էր խորին լռության մեջ։ Ո՛չ բարեկամի լացը, ո՛չ ազգականի արտասուքը չէին առաջնորդում հանգուցյալներին դեպի ոգիների աշխարհը, կարծես նրանք շատ ուրախ էին, որ ձշվառ մարդիկ, ազատվելով տաժանական կյանքից, գերեզմանի մեջ վերջապես պետք է հանգստություն գտնեին։ Թաղում էին ալաշկերտցի գաղթականներին։

— Ո՜րքան շատ մեռնում են,— ասաց աբեղաներից մեկը իր հետ մաև եկող ընկերին։

— Միևնույն է,— պատասխանեց ընկերը սառնասրտությամբ,— այնտեղ քրդերը և թուրքերը պետք է կոտորեին, այստեղ գոնե իրանց մահով են մեռնում։ Թայց մենք հեռացանք հարցից,— շա-

թունակեց նա ընդհատված խոսակցությունը,— կրկնում եմ քեզ, որ նրան պետք չէ հավատալ։ Նա մոտենում է մեզ, իրան բարեկամ և մտերիմ է ձևացնում, համակրություն է ցույց տալիս, և ուրիշ հազար ու մեկ օյիններ է հանում, բայց այդ բոլորը կեղծ է, նա այսպիսով աշխատում է մեզանից գաղտնիքներ որսալ և հայտնել ուր որ հարկն է։ Նա լրտես է, կատարյալ լրտես։ Եվ այդ պատճառով նա այնքան լավ ընդունված է «ի վերին Երուսաղեմի մեջ»։ Շատ հավանական է, որպես ինքը հույս ունի, շուտով եպիսկոպոս կդառնա և մի հարուստ թեմի առաջնորդ կլինի։

— Բոլորը, ինչ որ ասեցիր, ուղիղ է, բայց վերջին երկուսը չի ստանա։ «Ջորրորդը» խոստանալու համար խիստ առատաձեռն է, բայց կատարելու մեջ չափազանց ժլատ։ Կամենում են միայն առժամանակ այդ տխմարի գլուխը թափ տալ, որքան իրանց պետք է, հետո պոչը կկտրեն և բաց կթողնեն, նրա պաշտոնը ավելի հարմար մեկին հանձնելով։ Տես, երկու նոր մեռելներ ևս հիմա բերեցին...

— Թող տուր, թե աստված կսիրես, այդ քո մեռելները, բայց նա այն տեսակ աղվեսներից չէ, որ շուտ խաբվի։

— «Խելացի աղվեսը երկու ոտքիցն էլ թալաքի մեջ է ընկնում»։

— Կամաց, թող անցնեն...

Ճեմելիքի հակառակ կողմից հայտնվեցան երկու ուրիշ աբնդաներ, որոնք մոտենալով առաջիններին, նույնպես դադարեցրին իրանց խոսակցությունը։ Դրանք երկուսն էլ սինոդի անդամներ էին։ Երբ փոքր ինչ հեռացան, դարձյալ շարունակեցին խոսակցությունը։

— Ամուրդը հիմա պետք է նշանակել տալ. այժմ ամենահարմար ժամանակն է։

— Ինչո՞ւ։

— Նրա համար, որ մեզ հայտնի է, թե այդ եկեղեցական կալվածքները ովքեր են կապալով վեր առնում։ Պարոնները՝ Ն... Մ... և Ե..., որոնք միշտ այդ կալվածների կապալառուներն են եղել, այժմ իրանց առանձին դործերով գնացել են մեկը Ալեքսանդրապոլ, մյուսը՝ Իդդիր, երրորդը՝ սատանան գիտե թե որ չհաննամը։ Դրանց բացակայությունից մենք կարող ենք օգուտ քաղել։ Եթե ամուրդը այժմ նշանակել կտանք, շատ պարզ է, որ կապալը կմնա Սաթայելյանի վրա, որը իր անունով վեր առնի, իհարկե, մեզ հետ գաղտնի ընկերությամբ։

— Բայց, որքան ինձ հայտնի է, պարոն Սաթայելյանը այն-

քան պատրաստի փող չունի, որ կարողանա գրավական ներկայացնել։

Այդ ես էլ գիտեմ, բայց դրանով գործը չի խանգարվի, գրավականը մենք կտանք, նա իր կողմից կներկայացնի։

— Դուք պատրաստի փող ունե՞ք։

— Տոկոսաբեր արժեթղթեր ունեմ։

— Միևնույն է։ Ուրեմն էգուց ժողովի մեջ աճուրդի հարցը կդարձրացնենք։ Բայց ես վախենում եմ, որ «վերևից» կվաճառեն գործը։

— Չեն կարող, միթե այդ «հոսոսները» իրանք միևնույնը չեն անում, ինչ բանի վրա որ մտածում ենք մենք։ Եթե ափոքր գնդա մատը կխառնի, ես նրա ականջին մի բան կասեմ և խնդույն կլուծ։

Այսպես ոմանք միաբանության մեջ կատարվող ինտրիգանների վրա էին խոսում, ոմանք իրանց գաղտնի սպեկուլյացիաների վրա էին խոսում, բայց ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում, թե ինչ է կատարվում իր շուրջը, ոչ ոք չէր մտածում այն բանի վրա, թե ինչպես ալաշկերտցին, զրկված բնիկ երկրից, պանդուխտ, անտեր և անխնամ, ճանճերի նման կոտորվում էին։ Ոչ ոք չէր հետաքրքրվում այն հարցով, թե ի՞նչ էր եղել այդ թշվառների գաղթականության պատճառը կամ ի՞նչ կլինի նրանց վախճանը մի օտար, անծանոթ երկրում։

Մի քանի աբեղաներ, հավաքված միասին, իրանց ամենօրյա երեկոյան սովորության համեմատ, նստել էին անտառում, գեղեցիկ պարսկական խալիչաների վրա և թեյ էին վայելում։ Մանկահասակ փոքրավորները, նրանցից սակավ ինչ հեռու, միմյանց հետ քթմնշալով, ծիծաղելով և հանաքներ անելով, կարգի էին դնում թեյի ահագին պատրաստությունը։ Այնտեղ կար սեր, կարագ, ապխտակ հաց, ռոմ և ամեն ինչ։ Երեկոյան զովը և անտառի մաքուր օդը բաց էին արել սուրբ հայրերի ախորժակը։ Նրանք խմում էին, ուտում էին, ուրախանում էին, առանց մտածելու, որ նույն անտառի ծառերի տակ, խոնավ գետնի վրա, այժմ ընկած էին հարուստավոր քաղցած ընտանիքներ։

— Այդ ռոմը շատ լավն է, ինչ գեղեցիկ հոտ ունի, ո՞րտեղից ստացաք, հայր սուրբ,— հարցրեց աբեղաներից մեկը խորին զմայլության մեջ ճաշակելով ռոմով խառնած թեյի բաժակը։

— Ո՞րտեղից ստացա...— կրկնեց հայր սուրբը, որի խցիկ

բերվել էր անուշահոտ ըմպելին,— դու չե՞ս իմանում, որ իմ խուցը այն ուխտատեղներից է, ուր մատաղը իր տոքովն է գալիս...[1]։

— Իմանում եմ... լավ է այդպիսի ձգողական զորություն ունենալ։

Արևը մտել էր արդեն։ Անտառի մեջ մռայլը հետզհետե թանձրանում էր, թեև ոսկեզօծ ամպերը տակավին վառվում էին արեգակի վերջին ճառագայթներից։ «Լուսավորչի քամին» փոքր ինչ մեղմացել էր և ծառերի տերևները հազիվ շարժվում էին՝ մի խուլ, կախարդական սոսափյունով։ Անտառի խորին լուռությունը երբեմն ընդհատվում էր տխուր հառաչանքներով։ Դիշերը մոտենում էր։ Խավարի մեջ ավելի շուտ զարթնում են դառն հիշողությունները։ Բացօթյա, գետնատարած, մերկ և անօթի ալաշկերտցին, մի սարսափելի երազից սթափված մարդու նման, դեռ նոր սկսել էր զգալ իր վիճակի դառնությունը։ Նա մտածում էր, որ հարստություն ուներ, իսկ այժմ ստիպված է մուրացկանությամբ ապրել։ Նա մտածում էր, որ տուն և օթևան ուներ, իսկ այժմ բաց երկնքի տակ է ապրում։ Նա մտածում էր, որ զավակներ ուներ, իսկ այժմ չկան նրանք, ո՞րտեղ կորան, ո՞վ տարավ, ի՞նչ եղան, ինքն էլ չգիտեր։ Բոլորը կորավ մի խառնաշփոթ և սոսկալի խռովության մեջ, երբ մայրը որդուն մոռացել էր, երբ եղբայրը մոռացել էր իր քրոջը, երբ տղամարդը կորցրել էր ամուսնին, երբ ամեն մարդ, հալածված թուրքի սրից և հրից, աշխատում էր իր գլուխը միայն ազատել։ Ամեն մարդ սրտումը անդարմանելի վերք ուներ, ամեն մարդ կորցրել էր մի բան, որ նրա համար աշխարհի բոլոր բանկրից թանկագին և անփոխարինելի էր։ Այս էր պատճառը, որ սրբազն Վաղարշապատը այս գիշեր քնում էր գաղթականների հառաչանքներով, որոնք կատարում էին մի ընդհանուր սուգ, սո՛ւգ, որի համար մխիթարություն չկար...

Այդ միջոցին մի պարթևանձնյա տղամարդ, անցնելով անտառի ծառերի միջով, հետաքրքիր աչքերով նայում էր գաղթականների վրա, մոտենում էր նրանց, խոսեցնում էր և դարձյալ շարունակում էր իր ընթացքը։ Տխուր, մտահուզ կերպարանքը այդ տղամարդի, հրեսի այրական արտահայտությունը, համարձակ և անձնավստահ շարժումները ակամա ուշադրություն էին դարձնում իր վրա։ Նա

---

[1] Ամայի և ժողովրդից մոռացված տեղերում գտնված կիսավեր մատուռների և վանքերի մասին ավանդություններ կան, որ նրանց առնի օրերում վայրենի անասունները իրանց հոժարությամբ գալիս են նրանց գուռը, և անազատի հովիվները բռնելով մատաղ են անում։

գուրս եկավ անտառից, անցավ Գայանեի վանքը և կանգնեց գերեզմանատան մոտ։ Այստեղ դեռ աշխատանքը չէր վերջացել... դեռ քազում էին...

Նրա ականջին զարկեց երգի ձայն.

«Քաւելութեան է հաքեր ի հոտին Քրիստ.
Զվարդն կփետուն սիրով անուշիկ...»։

— Կոտորվե՛ք դուք,— ասաց իր մտքում անծանոթ տղամարդը և շարունակեց ճանապարհը։

Երգի ձայնը լսվում էր անտառի խորքից, ուր այժմ աբեղաները, ոռմից ստացած ոգևորությունից հետո, կատարում էին իրանց գիշերային արշավանքները։

Անծանոթ տղամարդը մոտեցավ լճին։ Այստեղ նույնպես մի քանի աբեղաներ սև ուրվականների ձևան դեռ զբոսնում էին։ Բայց մեկը նստած էր անշարժ, միայնակ, որպես առանձնացած սգավոր, որ իր մխիթարությունը գտնում է այն դրության մեջ, երբ ոչ ոք չէ հարցնում նրանից մի բան, և երբ ոչ ոք չէ դիպչում նրա սրտի վերքերին։ Արևից այրված, մռայլոտ դեմքը և հնամաշ հագուստը ցույց էին տալիս, որ այդ աբեղան պետք է պանդուխտ և աղքատ լինի։ Վանքի քնքուշ և կոկիկ հագնված միաբաններից ոչ ոք չէր մոտենում նրան, կարծես, վախենում էին պղծվել նրա հագուստներից, թեև այդ պարզ հովվական հագուստների մեջ ծածկված էր մի մարմին, որ կրում էր իր մեջ գեղեցիկ և ազնիվ հատկություններ։ Անծանոթ տղամարդը կխախավարի միջից նկատելով անծանոթ աբեղային, մոտեցավ նրան։

— Ա՛խ, Հովհաննես հայր սուրբ, դո՞ք եք։

— Ա՛խ, Վարդան,— գոչեց աբեղան և գրկեց նրան։

Աբեղան ս. Հովհաննու վանքի վանահայր և միևնույն ժամանակ Ալաշկերտի առաջնորդն էր, որ գաղթականների հետ եկել էր ռուսաց հողի վրա, չկամենալով բաժանվել իր ժողովրդից։

Վարդապետը և Վարդանը նստեցին մի քարի վրա, որ լճի մոտ ծառայում էր որպես նստարան։

— Ե՞րբ եկար,— հարցրեց վարդապետը։

— Այսօր, հենց այս ժամիս,— պատասխանեց Վարդանը իր շուրջը նայելով, որ նրան չլսեն։

— Ոչ ոքի չտեսա՞ր։

— Դեռ ոչ ոքի։ Այդ խառնիճաղանճ բազմության մեջ ու՞մ

կարելի է գտնել։ Ես շատ կցանկանայի տեսնել Մելիք-Մանասերին, լսեցի, որ նա էլ գաղթականների մեջն է։

— Ես նրան տեսա երկու օր առաջ,— պատասխանեց վարդապետը,— այժմ պետք է Երևանում լինի. կարծեմ պետք է տեսնվեր մի քանի պարոնների հետ, որոնք մտածում են մի մասնաժողով կազմել գաղթականների վիճակի համար հոգ տանելու։

— Թիֆլիսում արդեն կազմվել է մասնաժողով։

— Երևանինը պետք է նրա մի ճյուղը լինի։

— Այստեղ ի՞նչպես են գնում գործերը։

— Շատ վատ,— պատասխանեց վարդապետը տխուր ձայնով.— մի ամբողջ շաբաթ է, որ այստեղ վեր ընկած եմ. Ղազարապատի մի անկյունում տեղ են տվել. ոչ ոք ինձ վրա չի նայում, ոչ ոք չի էլ ուզում հարցնել, թե ի՞նչ և ո՞րպիսի դառն հանգամանքներ բերեցին մեզ այստեղ։ Ինձ խոստացան, թե կտանեն վեհարանը և այնտեղ հարցմունքներ կանեն։ Բայց դժբախտաբար այսպես օրերը անցնում են։ Ստիպվեցա գրավոր կերպով ներկայացնել ՅՀվաո ժողովրդի գաղթականության բոլոր պատմությունը և հույս ունեի, որ դրանից հետո կկանչեին ինձ և բերանացի բացատրություններ կպահանջեն։ Այդ փորձը նույնպես մնաց ապարդյուն։ Մի՞թե կարելի է մինչև այս աստիճան սառնասիրտ և մինչև այս աստիճան անգութ լինել։ Ես ցուցակ ունեմ, որ 3000 ընտանիքից մինչև այսօր 1500 հոգի մեռել են, որը հիվանդությունից, որը քաղցածությունից։ Մնացածները, անտարակույս, նույնպես կմեռնեն, եթե նրանց վիճակը այսպես կշարունակվի։

Վերջին տեղեկությունները սրբան և ցավալի լինեին, այսուամենայնիվ, մի առանձին ապավորություն չգործեցին Վարդանի սրտի վրա. նա այդ բոլորը շատ բնական էր համարում. նա առաջուց գիտեր այս տեսակ գաղթականությունների կորստաբեր հետևանքները։

— Բոլոր գաղթականները այստե՞ղ՝ Վաղարշապատում են միայն դետեղված,— հարցրեց նա։

— Ո՛չ, Իդդիրից եկան Վաղարշապատ և այստեղից տարածվում են ամեն կողմեր։ Այժմ Ծուրմալու գավառից սկսած, գաղթականները ցրված են մինչև Նոր-Բայազետ, մինչև Հին-Նախիջևան, ամեն տեղ, ամեն գյուղերում կարելի է գտնել նրանց։

— Ժողովուրդը ի՞նչպես է վերաբերվում դեպի իր պանդուխտ եղբայրները։

— Ժողովուրդը խիստ մարդասիրարար է վարվում. օրևան է

տալիս, կերակրում է, հագուստ է տալիս, և չէ խնայում, ինչ բանով որ կարող է օգնել։ Պետք է ասած, որ այստեղի ժողովուրդը ինքն էլ սաստիկ կարոտության մեջ է, պատերազմի պատճառով այժմ ամեն ինչ քանկացել է։ Բայց գնդապետներին ավելի բժշկական օգնություններ են հարկավոր, քան թե հաց. զանազան հիվանդություններ անխնա կոտորում են։

Գիշերային մութը բոլորովին պատել էր վանքի շրջակայքը։ Աբեղաները քաշվել էին իրանց խուցերը։ Բայց խորհրդավոր երգի ձայնը կրկին լսելի եղավ անտառի խորքից.

«Հուսրուն է հաքել ի հոտին կոշիկ,
Զվարդն կինտուն սիրով անուշիկ...»։

— Դու այժմ ո՞ւր պիտի գնաս,— հարցրեց վարդապետը վարդանից, ոտքի կանգնելով։

— Ինքս էլ չգիտեմ...

— Գնանք ինձ մոտ։

— Ոս չէի ցանկանա, որ այստեղ ինձ տեսնեին։

— Վանքում այժմ քեզ ոչ ոք չէ կարող ճանաչել։

ԼԹ

Հովհաննես հայր սուրբի կացարանը գտնվում էր Ղազարապատի վերին հարկի սենյակներից մեկի մեջ։ Վարդանը իր ամբողջ մարմնի մեջ մի ցուրտ դող զգաց, երբ մյուս անգամ ոտ կոխեց վանքի շեմքի վրա։ Տասն տարուց ավելի կլիներ, որ նա հեռացել էր այստեղից։ Այժմ տխուր հանգամանքները կրկին բերեցին նրան այստեղ։ Ի՞նչու աշխարհից անջատված և իրանց անձը աղոթքի և ճգնության նվիրած հասարակության այդ մենարանը այնպես անախորժ տպավորություն գործեց անբախտ երիտասարդի վրա։ Նա հիշեց իր մանկությունը, այն հիմարություններով լի և դատարկ մանկությունը, որ անցուցել էր այնտեղ։ Նա հիշեց այն մեքին անցյալը, որի վրա կրկին նայելը զզվանք և սոսկում էր ազդում նրա մեջ։

Վարդանի ակամա խռովությունը չէր կարող չնշմարել Հովհաննես հայր սուրբը, նա կարեկցաբար հարցրեց.

— Ի՞նչ կա, ի՞նչու այսպես լուռ ես։

— Ոչինչ, երբեմն ինձ հետ պատահում են անտեղի մտահոգություններ...

Փոքրիկ սենյակի մեջ կար մի մահճակալ, որի վրա նստած էին հայր սուրբը իր հյուրի հետ. մյուս կողմում դրած էր մի սեղան հասարակ փայտից, որի վրա վառվում էր ճրագուի մոմը. իսկ նրա մոտ փոքրիկ սամովարը եփ էր գալիս։ Հայր սուրբը իր ձեռքով ածեց երկու բաժակ թեյ, մեկը տվեց Վարդանին, մյուսը սկսեց ինքը խմել։ Տաք ըմպելին կազդուրեց երիտասարդի գրգռված ջղերը։

Երկար երկու կողմից ևս տիրում էր մի տաղտկալի լռություն։ Խոսակցությունը չէր պատվաստվում, մինչև նա դարձավ այն առարկային, որ երկուսի սրտին ևս խիստ մոտ էր։

— Այստեղ ի՞նչպես են նայում «գործի» վրա,— հարցրեց Վարդանը։

— Մի կարճ պատմությունից դու կարող ես հասկանալ բոլորը,— պատասխանեց հայր սուրբը։— Այստեղ եկած էր մի տաճկաստանցի վարդապետ՝ եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար (նա դեռ այստեղ է, գուցե կհանդիպես նրան)։ Առաջին օրերում, երբ դեռ նոր էր եկել, խոսելով Թուրքիայի հայերի մասին, ամենասարսափելի գույներով նկարագրում էր նրանց դրությունը, պատմում էր քրդերի բարբարոսությունները, պատմում էր թուրքերի հարստահարությունները և հազար ու մեկ փաստեր էր բերում, թե որպիսի եղեռնագործություններ են կատարում հայաստանում։ Նրա խոսքերին անկարելի էր հավատ չընծայել, որովհետև բոլորը, ինչ որ ասում էր, հաստատում էր անհերքելի ապացույցներով։ Բայց հենց որ այդ մարդը տեսնվեցավ «հոսոսների» հետ, այնուհետև լեզուն փոխեց։ Այնուհետև սկսեց գովաբանել թուրքերի մարդասիրությունը, պաշտպանել նրանց արդարությունը և հիանալ նրանց ազնվության և մեծահոգության վրա։ Ի՜նչ աներ խեղճը, եթե լեզուն չփոխեր։ Եթե իր խղճի և համոզմունքի դեմ չչատագովեր այն, որ իր համար գարշելի էր և ատելի, գուցե չէր ստանա ցանկացած եպիսկոպոսությունը։ Մի ուրիշ օրինակ ևս. մի այլ տաճկաստանցի վարդապետ, որի վանքը կողոպտված էր քրդերից, եկել էր այստեղ պաշտպանություն խնդրելու։ Այդ ողորմելին ավելի ցավալի կերպով նկարագրում էր իր ժողովրդի կրած նեղությունները թե՛ կառավարության պաշտոնյաներից և թե՛ քուրդ դերեբեյիներից։ Երբ նրա խոսքերը հասան «հոսոսներին», ոչ միայն ուշադրություն չդարձրին վարդապետի խնդիրքի վրա, որի

համար նա եկած էր, այլ հրամայեցին դուրս անել վանքից։ Քրշվառականը ստիպվեցավ նույնպես փոխել իր լեզուն, և այնուհետև պատվավոր ընդունելություն գտավ, մոռացավ իր վանքը, մոռացավ իր ժողովուրդը և մյուս անգամ չհիշեց քրդերից կրած հարբուտահարություններ։ Ես ավելին կասեմ, այդ վարդապետը ավելի ևս հաճոյանալու համար, մի տոնախմբության օրում, սկսեց խմել սուլթանի կենացը, նույն իսկ ժամանակ, երբ Բայազետում և Ալաշկերտի մեջ թուրքերը կոտորում էին հայերին։ Այդ բոլորից հետո, կարծեմ, շատ պարզ է, թե այստեղ որպես են նայում գործի վրա։

Վարդանը չէր հավատում իր ականջներին, նրան թվում էր, թե այդ բոլորը լսում է երազի մեջ։ Նա երևակայել չէր կարող այն աստիճան անգթություն, որ հասնում էր սարսափելի դավաճանության։ Ազգի սոսկալի ճգնաժամի րոպեում, երբ նրա կյանքը, երբ նրա ապագան կախված էր մի մազից, որ կարող էր կտրվել, և ձգել նրան հավիտենական անդունդի մեջ,— մի այդպիսի աղետալի րոպեում, երբ ամբողջ ազգի աչքը դարձրած էր դեպի վրկության Արարատը,— նա, ազգը, հանդիպում էր իր ծնողի սառնասրտությանը, և գտնում էր նրան թեքված իր թշնամու, իր սպանողի կողմը...։

— Բոլո՞րը միևնույն համոզմունքի են,— հարցրեց Վարդանը խռովյալ ձայնով։

— Ոչ, «հոսոսները» միայն։ Դրանք թուրքի կառավարության մեջ տեսնում են ամեն ինչ արդար և իրավացի։ Նվ եթե հայերը մողոքում են կամ դժգոհություններ են հայտնում, բոլորը սուտ է և ղրպարտություն։

— Շատ հասկանալի է, դրանք ևս մի տեսակ Թոմաս էֆենդիներ են. թուրքի անկարգությունները միշտ նպաստավոր են Թոմաս էֆենդիներին։ Բայց գոնե Քող օրինակ առնեին Ներսիս պատրիարքից, Խրիմյանից և Նարբեից, որոնք հայոց պատմության մեջ պաշտելի անուն պիտի թողնեն։

— Դու խոստ միամտաբար ես խոսում, բարեկամ,— պատասխանեց հայր սուրբը,— հավատացնում եմ քեզ, եթե հնար ունենան, հենց այսօր կոչնչացնեն Ներսեսի բոլոր գործողություններըը, գուցե, աշխատում էլ են... Այստեղ ճգնում են հավատացնել, թե Ներսեսը և իր արքանյակները, բոլորը շարլատաններ են, թե նրանք խաբում են ազգին, թե նրանք հայի համար չեն մտածում և (մտածելու էլ ատիթ չկա), թե նրանք եվրոպական այլևայլ պե-

տուբյունների ներկայացուցիչների ձեռքում անարգ գործիքներ են, որ աշխատում են նրանց քաղաքական շահերի համար, որպեսզի խեղճ Թուրքիայի վզին ավելի մեղքեր փաթաթեն։ Այստեղ ծիծաղում են հայերի թեթևամտության վրա, որոնք ներսեսի «ձեռնածուբյուններից» մի լավ բան են սպասում։ Այստեղ ասում են, թե Թուրքից մի նոր բան պահանջելը կատարյալ լրբություն կլիներ հայերի կողմից, թե Թուրքը տվել է հայ ժողովրդին ինչ որ պետք է, որից ավելին նա արժանի չէ։ Եվ եթե մի բան թերի է մնացել, ասում են, Թուրքը այնքան բարի է, որ ինքը կբարեհաճի շնորհել, էլ ի՞նչ հարկ կա ձանձրացնել ողորմած կառավարությանը։

— Մի՞թե ամբողջ միաբանությունը այդ սոսկալի տրամադրության մեջ է գտնվում,— գոչեց երիտասարդը բարկությամբ։

Հայր սուրբը իսկույն չպատասխանեց, սենյակից դուրս եկավ, նայեց դեպի դրսի խավարի մեջ, և ներս մտնելով, նստեց իր առաջվա տեղը և բավական մեղմ ձայնով ասաց.

— Մենք բավական անզգույշ ենք խոսում, այստեղ պատերն էլ ականջ ունեն, վանքի հյուրընկալը կենում է հարևան տենյակում, սատանայի հոտառություն ունի, եթե մի բան լսեց, առավոտյան խաբարը կտանե...

— Ես հարցրի առհասարակ միաբանության տրամադրությունը,— նրկնեց Վարդանը, ուշադրություն դարձնելու հայր սուրբի վերջին խոսքերի վրա։

— «Հոսոսները» միայն բացառություն են կազմում, թե չէ, ամբողջ միաբանությունը Թուրքամոլ չէ։ Նրանց մեջ կան ազնիվ մարդիկ ազնիվ ցանկություններով, և դուցե պատրաստ կլինեն ամեն զոհաբերություն հանձն առնել Թուրքիայի հայի արտասուքը սրբելու համար, եթե...

— Եթե «հոսոսները» թույլ կտան։

— Այո՛։ Ի՞նչ անեն խեղճերը, նրանք այն աստիճան կաշկանդված են՝ խոսելու անգամ իրավունք չունեն, ուր մնաց գործելու։ Այստեղ կա մի Մանկունի, մի կատարյալ հրեշ, որ իր ծանրության ներքո ճնշում է, խեղդում է բոլորին։

— Ես դարձյալ չեմ հասկանում, այս ի՞նչ դժոխային քաղաքականություն է՝ տեսնել մի ամբողջ ժողովուրդ Թուրքիայի բռնակալության ներքո ճնշված, որ մոտ է ոչնչանալու, և դարձյալ պաշտպանել ոչնչացնողին։

— Ինձ համար էլ կատարյալ հանելուկ է այդ, ես էլ չեմ հասկանում,— պատասխանեց հայր սուրբը շվարած կերպով։

— Ալիշան, ես բոլոր էլ հատոզները ես, ալիշան, հայց ի՞նչ ունեմ, ո՞մը դիմեմ, ո՞ւր գնամ, մնացել եմ շվարած։

— Դիմեցեք հայ հասարակութիւնը։

Հայր սուրբը ոչինչ չպատասխանեց և բոպիական մտածությունից հետո ասաց, կարծես, ինքն իր հետ խոսելով.

— Այժմ դժվար է բոլորը պարզել... բայց կգա մի օր, երբ ժամանակը կմերկացնե խայտառակ իրականությունը...

Կարծես, արյունի հետ դուրս բխեցան այդ խոսքերը անբախտ աքեղայի սրտից։ Նա այն աստիճան հուսահատված էր, այն աստիճան զայրացած էր, որ իրան զսպել չկարողացավ։ Եվ ի՞նչ հարկ կար Վարդանի մոտ ծածկամիտ լինել։ Վարդանը օտար մարդ չէր նրա համար։ Վարդանի հետ նա գործել էր։ Վարդանի հետ շատ խորհուրդների մեջ մասնակից էր եղել։

Եռակցությունը կրկին դարձավ գաղթականների վրա։ Ալաշկերտցոց առաջնորդը պատմում էր իր վտարանդի ժողովրդի թշվառություններբ, նկարագրում էր, թե որպիսի տառապանքներ են կրում նրանք, առաջարկում էր միջոցներ, որոնցմով կարելի կլիներ պահպանել նրանց կատարելապես ոչնչանալուց։

— Ինձ շատ զարմացնում է, որ այդքան ահագին թվով հիվանդներ կան գաղթականների մեջ,— կտրեց երիտասարդը հայր

սուրբի խոսքը,— այդ հաշվով կեսից ավելին հիվանդ է։ Ընչի՞ց առաջ եկավ այդ։

— Եթե լսելու լինես գաղթականության սարսափելի մանրամասնությունները, կզարմանաս, որ այդ թշվառները դեռևս կարողացել են կենդանի մնալ։ Դա մի հրաշք է, կատարյալ հրաշք։ Բայց ինձ մոտ ոչ այնքան հիշողություն է մնացել և ոչ այնքան լեզվի զորություն, որ կարողանամ բոլորը պատմել քեզ։ Ես միայն կտամ մի քանի մասնավոր տեղեկություններ։

— Բայազեդի պաշարումից հետո, որի մանրամասնությունները քեզ հայտնի են, գեներալ Տեր-Ղուկասովն ստիպվեցավ ետ քաշել ռուսաց զորքերը։ Այդ միջոցին նա կատարեց երկու մեծ քաջագործություններ։ Մի կողմից իր փոքրաթիվ գունդերով նա պետք է պատերազմեր թուրքերի բազմաթիվ զորքերի հետ (իհարկե, նահանջման դիրք բռնելով), մյուս կողմից, նա պետք է ազատեր Ալաշկերտի և Բայազեդի գավառների հայ բնակիչներին թուրքերի կոտորածից։ Այդ երկուսն էլ ռազմագիտական մեծ ճարպիկություններ կարոտ էին, որոնց մեջ գեներալը ցույց տվեց իր հանճարը։ Նա այնքան ժամանակ կարողացավ բռնել թուրք զորքերի սարսափելի հոսանքի առաջը, որ մինչև նրանց հասնելը, հայերը շտապեցին գաղթել։ Բայց ժամանակը խիստ նեղ էր և ժողովուրդը բոլորովին անպատրաստ էր գաղթականության համար։ Հանկարծ լուր տվեցին, թե ռուսաց զորքերը պետք է թողնեն այդ երկիրը, գաղթեցեք, փախեք այդ երկրից, եթե մնալու լինեք, թուրքերը կկոտորեն ձեզ։ Այդ լուրը կայծակի արագությամբ անցավ բոլոր գավառների մեջ։ Սարսափը և տագնապը տիրեցին ժողովրդին։ Թշնամին կանգնած էր նրա գլխին։ Այլևս հեղգալ կամ հապաղել անկարելի էր. պետք էր թողնել սիրելի հայրենիքը։ Ինձ դժվար է նկարագրել այն սոսկալի գիշերը, երբ ժողովուրդը բաժանվում էր իր տնային օջախից։ Մի զարհուրելի խռովություն, մի աղետալի իրարանցում տիրել էր ամբոխի վրա։ Մի գշերվա ընթացքում պետք է գաղթեին։ Անասունների մեծ մասը մնացին դաշտումը, տերերը ժամանակ չունեցան բերելու։ Հայրը չսպասեց որդուն, որը տնից բացակա էր։ Ծղրայրը մոռացավ եղբորը։ Տների կարասիքը և ծանրություններ կամ մնացին իրանց տեղերում, կամ տերերը կրակ տվեցին և այրեցին։ Մայրերը շալակեցին փոքրիկներին, իսկ հայրերը, բռնավորված մի քանի անհրաժեշտ իրեղեններով, բռնեցին իրանց որդիների ձեռքից և դուրս եկան։ Եթե սակավ ընտանիքներ սայլեր ունեին, որովհետև սայլերը տարել

էին պատերազմական մթնրքեր տեղափոխելու։ Սպասելու ժամանակ չկար, որովհետև թշնամին ետևից հալածում էր։ Ով մնաց, զոհվեցավ բարբարոսի անգթությանը։ Ուլ եկավ, կարծեց, թե ազատվեցավ։ Բայց այստեղ ևս հանդիպեցան նոր դժբախտությունների, որ ավելի անողորմ են քան թե քուրդը և թուրքը, ինչպես են քաղցածությունը և հիվանդությունը։

— Եվ այդ հիվանդությունը հետևանք էր այն դառն չարչարանքների, որ կրեց ժողովուրդը իր գաղթականության ժամանակ։ Ամբողջ շաբաթների ճանապարհը նա պիտի անցներ մի քանի օրվա մեջ, առանց հանգստանալու և առանց մի տեղ կանգ առնելու։ Կին, աղջիկ, երեխա, ծեր և մանուկ, բոլորը գալիս էին ոտով. խիստ սակավները գրաստ ունեին։ Շատերը նվաղեցան, թուլացան և մնացին կես ճանապարհի վրա։ Ո՞վ էր ուշադրություն դարձնում ազգականի, բարեկամի մինչև անգամ սիրելի զավակի վրա։ Ամենին տիրել էր մի ընդհանուր խռովություն. ամեն մարդ կորցրել էր թե՛ սիրտը և թե՛ զգացմունքը։ Ավելացրեք դրա վրա քաղցը, ծարավը և օտար երկրի անսովոր կլիման, և դուք հիվանդությունը շատ բնական կգտնեք։ Թշնամուն չհանդիպելու համար մեզ բերեցին այնպիսի սատանայական և լեռնային ճանապարհներով, որ շատ դժվար էր կնիկների և երեխաների համար անցկենալ։ Եվ այդ էր պատճառը, որ մի քառորդ մասը գաղթականների մնացին ճանապարհների վրա և բոլորովին աչնչացան։ Կարճ ասած, շահ Ապասի Սպահան տարած հայ գերիների պատմությունը, որը այնքան սարսափելի գույներով նկարագրում են մեր մատենագիրները, այս գաղթականության հետ համեմատելով, մի շատ հաճարատակ դեպք պետք է համարել։

Հայր սուրբ ցավալի պատմության ժամանակ վարդանի միտքը զբաղված էր բոլորովին այլ առարկայով. նա համարյա չէր լսում նրան.— նա մտածում էր իր սիրելի Լալայի մասին։ Ախոր նա էլ այդ գաղթականների մեջ պետք է լիներ։ Նա էլ պետք է եննքարկված լիներ նույն աղետներին, թեև Ջավոն պատմել էր նրան, թե քուրդ բեկի կնոջ՝ Խուրշիդի կարգադրությամբ Լալան տարվեցավ ռուսաց երկիրը, բայց նրա ծառաները խո չէին կարող անցնել ռուսաց սահմանից, որովհետև իրանք քուրդ էին և թշնամի պետության հպատակ։ Ուրեմն, Լալային իր եղբոր կնոջ Սառայի հետ պետք է թողած լիներին գաղթականների խմբի մեջ։ Բայց ի՞նչպես գտնել նրանց, արդյոք կենդանի՞ են,— այդ հարցերը ակսեցին տանջել անբախտ երիտասարդին։

— Հայր սուրբ, դու ոչինչ չգիտե՞ս ծերունի Խաչոյի ընտանիքի մասին,— հարցրեց նա,— իմ կարծիքով նրանք ևս պետք է գաղթականների մեջ լինեն, ո՞րտեղ կարելի է գտնել նրանց։

— Գտնել փոքր ինչ դժվար է ձեզ համար, որովհետև գաղթականները զանազան տեղերում ցրված են։ Բայց նրանց հետ եկել են իրանց քահանաները և տանուտերները, ես հանձնել եմ այս վերջիններին կազմել իրանց ժողովրդի անվանական վիճակագրությունը, թե որքան թվով ո՞րտեղ են բնակվում, որպեսզի նրանց դարմանելու համար հոգածություն լինի։ Այս ցուցակներից հեշտ կլինի գտնել, թե գաղթականների ո՞ր խումբի մեջն են գտնվում ծերունի Խաչոյի ընտանիքը։

— Ե՞րբ կբերեն ցուցակները։

— Գուցե վաղը, կամ մյուս օրը, ճիշտը չգիտեմ։

Այդ «վաղը» կամ «մյուս օրը» մի անսահմանություն էր խեղճ Վարդանի համար, այս պատճառով նա այն գիշեր անցկացրեց անտանելի տանջանքների մեջ։

Ի

Վանքի զանգակների մեղմ և չափավոր հնչյունները ծանուցին առավոտյան ժամը։ Ավելի թախտավոր աբեղաները դեռ քնած էին փուխուկ սենյակներում, իսկ ավելի անբախտ աբեղաները շտապեցին աստուծո տաճարը աղոթելու համար։

Հովհաննես հայր սուրբը այս առավոտ խիստ վաղ զարթնեց, և ծողնելով Վարդանին քնած, ինքը դուրս եկավ կացարանից։ Նա չէր գնում աղոթելու, այլ սովորություն ուներ ամեն առավոտ այցելել Վաղարշապատում գտնված գաղթականներին, և տեսնել, թե ինչ դրության մեջ են նրանք։ Այս առավոտ տեսած թշվառությունները այն աստիճան սիրտ կտրատող էին, որ նա այլևս ուժ չունեցավ բոլոր անբախտներին այցելություն անելու։ Ամեն տեղ նկատում էր սարսափելի տեսարաններ, ամբողջ ընտանիքը հիվանդ, անխնամ, ընկած էին այս և այն ախոռատան անմաքրությունների մեջ, գոնե մեկը առողջ չէր մնացել, որ մյուսներին հոգ տաներ։

Տխուր հուսահատության մեջ գտնում էր նա գեպի վանքը, և մտքին դրած ուներ, այսօր, ինչ հնարքով և լինի, մտնել վեհարանը և մահամերձ ժողովրդի համար շուտափույթ օգնության

խնդրել։ Այդ միջոցին անցավ նրա մոտից մի ֆայտոն, նստողը, տեսնելով աբեղային հրամայեց կանգնել։

— Լա՛վ խաբար,— ասաց նա մոտենալով.—Երևանի նահանգապետը հաստատեց գաղթականներին օգնելու համար կազմված մասնաժողովը, անդամներ ընտրվեցան բավական հավատարիմ անձինք։ Թիֆլիսից նույնպես ուրախալի լուրեր ստացվեցան. այնտեղի մասնաժողովը եռանդով գործում է, խոստանում են շուտով փողեր և բժշկական դարմաններ ուղարկել։

— Ուրախալի է,— պատասխանեց աբեղան։— Այստեղ էլ մտածում են հրամաններ գրել հոգևոր իշխանության գործակալներին նվերատվություններ հավաքելու։

— Ո՞րտեղից պիտի գրեն։

Աբեղան ձեռքը պարզեց դեպի վանքը։ Երիտասարդը սկսեց ծիծաղել։

— Այդ ոչինչ նշանակություն չի կարող ունենալ,— պատասխանեց նա,— նրանց հավաքածը ալաշկերտցու փորը չի մտնի...

Եկվորը Մելիք-Մանսուրն էր։

— Դու ինձ ուրախացրիր բերած լուրովդ,— ասաց աբեղան.— ես էլ քեզ պիտի ուրախացնեմ։

— Ի՞նչով։

— Վարդանը այստեղ է, իմ սենյակումն։

— Իրա՞վ, ո՞րտեղից դուրս եկավ այդ սատանան. ես չէի հավատում, որ մյուս աշխարհից մարդիկ կարող են վերադառնալ։ Գնանք։

Երկուսն էլ սկսեցին դիմել դեպի վանքը։

Ճանապարհին Մելիք-Մանսուրը հարցրեց աբեղայից.

— Դու լավ ճանաչո՞ւմ ես Վարդանին։

— Հինգ տարուց ավել կլինի, որ ես նրա հետ ծանոթ եմ։ Միր կողմերում նա հայտնի է որպես մի քաջ կանտրաբանտիստ։ Բայց երկար ժամանակ ոչ ոք չկարողացավ հասկանալ, որ նրա պարապմունքը շահասիրական նպատակ չունի։ Նա միայն զենքեր էր ահազափոխում և շատ անգամ ձրի բաժանում էր գյուղացիներին, և եթե պատահում էր երբեմն ապրանքներ բերել, այդ անում էր նրա իր բուն վաճառքի հետքերը թաքցնելու համար։ Նպատակը շատ բարի էր, բայց տխուր հանգամանքները բոլորը ապարդյուն արեցին...

— Ես մի քանի անգամ միայն կարողացա տեսնել նրան,— պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը,— բայց մինչև այսօր ոչ մի

մարդ իմ համակրությունը այն աստիճան չէ գրաված, որպես այդ նեռանգոտ երիտասարդը։ Նա տեսա, որքան քաջ, որքան անդուլ է նա արյունատ գործերում, այնքան ավելի ազնիվ, բարի և հավատարիմ է բարեկամության մեջ։

— Բացի դրանից, Վարդանը նշանավոր է և իր ատտանայական խելքով. նա իր կյանքում կատարել է շատ բան, որքան հնարավ կարող էր կատարել մի լավ գործիչ, հարյուր տարվա ընթացքում։ Միայն նա խիստ համեստ է իր գործունեության մեջ և սիրում է միշտ ծածկվել հասարակ մարդու կեղևի մեջ։

Վարդանը, առավոտյան զարթնելով գտավ իրան հայր սուրբի սենյակի մեջ մենակ։ Արեգակի ճառագայթները ներս էին ծագել խուցի նեղ լուսամուտներից և լցրել էին նրան խիստ պայծառ լույսով։ Բայց տաքացած օդը խեղդելու չափ անտանելի էր։ Նա մոտեցավ լուսամուտներից մեկին և բաց արեց. դրսի թարմ և հովասուն օդը ախորժ հոսանքով զարկեց նրա բորբոքված երեսին։ Բայց մի բան, կարծես, ծանրացել էր նրա սրտի վրա, մի բան դարձյալ խեղդում էր նրան։ Մի փոքր սպասեց, մինչև իր հյուրընկալը կվերադառնար։ Բայց ուշացավ նա. Վարդանը այժմ խիստ անհամբեր էր դարձել, նա դուրս եկավ մի փոքր ազատ օդ շնչելուեւ եվ որովհետև չէր ցանկանում, որ վանքում տեսնեին կամ ճանաչեին նրան, այս պատճառով ետևի դռնից դուրս եկավ դեպի լճի կողմերը։ Այնտեղ գտավ մի ծերունի եպիսկոպոս, որին իսկույն ճանաչեց։ Դա վանքի նշանավոր հնություններից մեկն էր։

— Բարով, պապի։

Ամբողջ միաբանությունը նրան «պապի» էր կոչում։ Պապին նստած էր ամառային արեգակի այրող ճառագայթների հանդեպ և տաքացնում էր իր սառած անդամները։ Նա նմանում էր հնդկական ֆագիրներին, որոնք չեն լվացվում, չեն սանրվում, եղունգները չեն կտրում և լավ չեն հագնվում, որովհետև մեղք են համարում։ Լսելով երիտասարդի ձայնը, նա ձեռքը դրեց ճակատի վրա, որ աչքերից արգելե լույսի ուղիղ ճառագայթները, և վեր նայելով, ասաց.

— Ձայնդ ծանոթ է գալիս, որդի, բայց աչքերս չեն չոկում, թե դու ով ես, որդի։

— Ես Վարդանն եմ։

— Շատ ապրիս, որդի, եկ, համբուրեմ քեզ. որքա՜ն մեծացիլ ես, որդի։

Վարդանը թույլ տվեց իրան համբուրել։

— Նստի՛ր, որդի՛, այստեղ, ինձ մոտ, ահա այսպես լավ է։ Ի՛նչ լավ տղա ես դարձել, որդի։ Միտդ գալի՞ս է, որ կատվի նման մտնում էիր իմ խուցը և միրգ էիր գողանում։ Այն ժամանակ պստիկ էիր, շատ պստիկ։

— Միտս գալիս է, պապի,— պատասխանեց Վարդանը խորին հառաչանքով.— ես գողությունը այստեղ սովորեցա...

— Ո՞վ չէ գողանում, հիմա ամենքը գողանում են։ Արդարությունը ծիծեռնակի կաթն է դարձել, ոչ մի տեղ չես գտնի։ Երկու աչք չկա, որ անիծվածները իմ խուցեն գողացան մի քանի հարյուր ռուբլի։ Հազուս համար էի պահել։ Ի՞նչպես գտան. ես չեմ հասկանում. սատանան էլ չէր կարող գտնել։ Դրել էի առաստաղի տախտակամածի ետևը։ Բայց սատանաները դրանցից պետք է դասառնեն... Ա՜խ, նզովյալներ, նզովյալներ...

Պապիի սենյակից փողեր գողանալը այնպիսի մի սովորական բան էր, որ շատ չէր կարող հետաքրքրել Վարդանին։ Այդ մուտ հարյուր տարեկան ծերունին իր ամբողջ կյանքում ոչինչ չէր ծախսել, և ձեռք ընկածը հավաքելու ու պահելու սովորություն ուներ։ Երբ նրա գանձը հարյուրների կամ հազարների կհասներ, հանկարծ մի աներևույթ ձեռք կհափշտակեր և կտաներ բոլորը։ Բայց վերջին ժամանակներում հաճախ կրկնվող գողությունները պապիին բավական վարպետ շինեցին։ Նա իր սենյակում հարյուրավոր ծակուծուկ ուներ, և փողերի ամեն մի մասը մի ծակում էր պահում։ Եվ այս պատճառով, երբեք չէր պատահում, որ նրա գանձը մի անդամով հափշտակվեր, թեև ինքը սովորություն ուներ երդվել և հավատացնել, թե բոլորը տարան։

Պապին խիստ տիպական ժլատներից էր, և Վարդանը ճանաչում էր նրան իր մանկության ժամանակից, նրա ժլատությունը մանկության մեջ լեգենդական նշանակություն էր ստացել։ Պապին համարվում էր հարուստ աբեղաներից մեկը, այն զանազանությամբ միայն, որ ուրիշները իրանց հարստությունը դիզել էին ավելի մթին ճանապարհներով, իսկ պապին սաստիկ խնայողությամբ։

— Փող շատ ես սիրում, պապի, ի՞նչ պիտի անես այքան փող։

— Է՜հ, որդի, «աղվես կա, որ ուղտ է կուլ տալիս, բայց գայլի անուն է խայտառակ»։ Հիմա ո՞վ չէ սիրում փողը, հիմա փողի բազար է, բոլորը փողի համար են աշխատում։

Նա գողդոջուն ձեռքով ծոցից հանեց քթախոտի տուփը, բաց

արաւ, տեսաւ, որ դատարկ էր։ Գուցե հարյուր անգամ նա այսօր բաց էր արել այդ դժբախտ տուփը և ամեն անգամ տեսել էր, որ դատարկ է, բայց դարձյալ չէր հավատում իր աչքերին, և կարծում էր, թե գուցե մի հրաշքով լցված կլինի։

— Անիծվի Սիմոն վարժապետը, դու խո ճանաչում ես նրան, քսան կոպեկ տվեցի, թանիքայե ղութիս էլ տվեցի, որ տանե քաղաքից բուռնոթի առնե, տարավ, համ փողը կերավ, համ ղութին։ Դու բուռնոթի չունե՞ս, Վարդան։

— Ես չեմ գործ ածում, պապի։

Պապիի բախտին փոքր ինչ հետու ընկած էր մի կիսաքանդ պապիրոս։ Նա տեսավ, և վեր կենալով, մոտեցավ, վերառեց պապիրոսի կտորը, և թղթե փաթոթը պատառելով, մի կողմը գցեց, այնուհետև սևացած ծխախոտը փշրեց ափի մեջ, դողդոջուն մատներով մանրեց և կծու փոշին քաշեց պնչածակերի մեջ։

— Մի՞թե այդպես են պահում քեզ, պապի, որ բուռնոթու փող էլ չեն տալիս։

— Է՜հ, որդի, աշխարհս փոխվել է, ո՞ւր են Ներսես վեհափառի ժամանակները։ Այն ժամանակ սեր կար, միաբանություն կար, այն ժամանակ մեծ կար, փոքր կար։ Իսկ հիմա ամեն բան տակնուվրա է եղել։ Ով որ ճարտար սուտեր խոսել գիտե, ով որ խելացի կերպով խաբել գիտե, նա է առաջ ընկնում։ Մեր նմանների ոեխին ո՞վ է նայում։ Հիմա նոր հավեր են եկել, ու երկաթե ձվաներ են ածում։

Պապին Ներսեսի ամենաջերմ պաշտողներից մեկն էր. այդ հավիտենական հիշատակի արժանի կաթողիկոսի անունը նրա լեզվում սրբության նշանակություն ուներ։ Ամեն մի զեղծում տեսնելու ժամանակ, երբ նրա սիրտը վշտանում էր, նա միշտ սովորություն ուներ հիշել Ներսեսի ժամանակները, որ նրա համար էջմիածնի ոսկեդարն էր։

Պապին այժմ մի առանձին հոգեզմայլությամբ դարձյալ հիշեց ոսկեդարը։ Նա ցույց էր տալիս գեղեցիկ լիճը, բացատրում էր, թե ինչ նպատակի համար էր շինել տվել այն մեծ մարդը այդ գեղեցիկ լիճը։ Ցույց էր տալիս լճի մոտ մի ավերակ, որ պետք է թղթի գործարան լիներ, որ վանքը ուրիշ տեղից թուղթ բերել չտար, իսկ այժմ այնտեղ վանքի գյուղացիները իշաներ էին կապում։ Ցույց էր տալիս լճի հանդեպ մի ուրիշ ավերակ, որ պետք է մետաքսի գործարան լիներ, որի համար տնկել տվեց վեհափառը անտառի մի ահագին մասը, որ բաղկանում էր թթենիներից։ Հիշելով անտառը,

Նա չկարողացավ իր արտասուքը զսպել, և պատմեց, թե վեհափառը իր տնկել տված ծառերը այնքան էր սիրում, որքան հայրը կսիրեր իր զավակներին։ Երբ գնում էր անտառը, միշտ մի փոքրիկ կտրոց իր մոտ ուներ և իր ձեռքով կտրատում էր ծառերի ավելորդ ճյուղերը։ Եվ նա բոլոր ծառերը ճանաչում էր, և գիտեր, թե տարվա մեջ որը որքան է մեծացել։ Այդ տեսնելով վեհափառը ուրախանում էր, որպես հայրը, նայելով իր մանուկի աճող հասակին ուրախանում էր և այլն։

Վարդանը նկատելով, որ այդ պատմությունը շատ երկար կձգվի, կամենում էր հեռանալ։

— Ականջդ մոտ բեր, Վարդան,— ասաց պապին։

Վարդանը ականջը մոտ տարավ և լսեց հետևյալ խոսքերը.

— «Շուտ հեռացիր այստեղից, որդի, քեզ վրա խորթ աչքով են նայում»։

— Ինձ այստեղ դեռ ոչ ոք չի տեսել, պապի։

— Բավական է, որ մեկը տեսել է։ Ես վատ բաներ լսեցի քո մասին։

— Ձեր ականջները խո լավ չեն լսում, պապի, ի՞նչպես լսեցիք։

— Պապիի ականջները այն ժամանակ միայն վատ են լսում, երբ խոսքը իրան ձեռնտու չէ, բայց պետքական խոսքը նա իսկույն լսում է։

Վարդանը ծիծաղեց և հեռացավ։

Պապին նրա հետից կանչեց.

— Լսի՛ր, Վարդան, եթե քաղաքը դնալու լինիս, չմոռանաս ինձ համար մի քիչ բուռնոթի ուղարկել։ Դու խո տեսա՞ր, որ տուփըս դարդակ էր։

Այդ միջոցին հայտնվեցան Մելիք-Մանսուրը Հովհաննես հայր սուրբի հետ։

— Ի՞նչ էիր խոսում պապիի հետ,— հարցրեց վիրջինը։

— Նա միակ ազնիվ մարդն է այստեղ,— պատասխանեց Վարդանը, և դառնալով Մելիք-Մանսուրին, ասաց.

— Ես կցանկանայի ձեզ հետ առանձին խոսել, դուք ունե՞ք այստեղ որևիցե ծանոթ տուն։

— Ունեմ։

Վարդանը ոչ թե պապիի խոսքերից կասկածի մեջ ընկավ, այլ առհասարակ աշխատում էր իրան հեռու պահել վանքից։ Բացի դրանից, նա անհանգիստ էր Լալայի մասին, պետք էր գտնել նրան.

պետք էր մի տեղեկություն ստանալ նրա մասին։ Նա խնդրեց Հովհաննես հայր սուրբից, որ նա հաղորդե իրան, թե որևիցե տեղեկություն ստանալու կլինի քահանաներից։

— Ես լուր ստացա, որ այսօր մինչև ճաշը կգան քահանաները և ցուցակները կբերեն,— ասաց հայր սուրբը,— անմիջապես քեզ իմաց կտամ։

— Գիտե՞ք մեր տեղը,— հարցրեց Մելիք-Մանսուրը։

— Գիտեմ։

— Ուրեմն գնանք, Վարդան։

Այդ միջոցին հրապարակի վրա երևաց մի փոքրիկ խումբ, որ դանդաղ կերպով շարժվում էր դեպի գերեզմանատունը։ Մի քանի ալաշկերտցիներ տանում էին մի դագաղ։ Քահանա չկար, որովհետև քահանային կարող էին պատրաստ գտնել գերեզմանատանը։ Նա այնտեղից չէր հեռանում, ի նկատի ունենալով, որ ամեն րոպե նոր դագաղներ կարող էին բերվել։ Մի կին, հենած երկու ուրիշ կանանց թևքերի վրա, գնում էին դագաղի հետ։ Նա լաց չէր լինում, և ոչ արտասուք էր երևում նրա ցամաքած աչքերում։ Նա գտնվում էր մի տեսակ սարսափելի շվարման մեջ, որ հատուկ է հոգու այն տրամադրությ՚ան, երբ բոլոր զգացմունքները խորտակվում են մի ծանր և անակնկալ հարվածի ներքո։ Երևում էր, որ այդ կինը հանգուցյալի մոտ ազգականը պետք է լինի։ Նրա փեշերից քարշ էին ընկած երկու փոքրիկ երեխաներ, դրանք լաց էին լինում։ Վաղարշապատցիներից ոչ ոք չէր գնում դագաղի հետ, բացի մի ծանոթ բժշկապետից, որ որոշվում էր այդ աղքատ կիսամերկ խումբի մեջ։

Վարդանը և Մելիք-Մանսուրը հեռվից տեսան այդ թշվառ հուղարկավորությունը, բայց ուշադրություն չդարձրին։ Ամեն օր, ամեն րոպե հանդիպում էին այսպիսի տեսարանների, որոնք արդեն սովորական երևույթների կարգն էին անցել։

ԽԱ.

Վարդանը, տեսնելով Մելիք-Մանսուրին, կաթծես, առժամանակ մոռացավ դառն ցավը, որ այնքան սաստիկ կերպով մաշում էր նրա սիրտը։ Բացի դրանից, Հովհաննես հայր սուրբի տված հույսը, թե գաղթականների հետ եկած քահանաներից և տանու-

տերներից կարելի է տեղեկանալ ծերունի Խաչոյի ընտանիքի որտեղ լինելու մասին,— այդ ուրախալի հուլսը բավական հանգստացրել էր նրան։ Նա մտածում էր, թե այդ տեղեկություններով կարող է գտնել Լալային, և իր սիրով կքնքշացնե նրա պանդխտության տառապանքները։

Բայց այդ՝ սիրտ խոցոտող կսկիծների առժամանակյա բթություն էր միայն, երբ վշտերը գուլանում են, և սրտի վերքերին տիրում էր րոպեական թմրություն։

Տունը, ուր տանում էր նրան Մելիք-Մանսուրը, գտնվում էր Վաղարշապատի հին փողոցներից մեկի մեջ։ Շինվածքները թեև մանր էին և խիստ աղքատ, բայց որպես առհասարակ Վաղարշապատի տները, ունեին ընդարձակ բակեր, որ հովանավորված էին պտղատու ծառերով։

— Դու շատ գոհ չես լինի,— ասաց ճանապարհին Մելիք-Մանսուրը,— եթե գիտենաս, թե որտեղ եմ տանում քեզ։

— Ինձ համար միևնույն է,— պատասխանեց Վարդանը տխուր կերպով։— Ես միայն ցանկանում էի մի քանի տեղեկություններ ստանալ պարոն Սալմանի մասին։ Այնտեղ խո մեզ խանգարող չի՞ լինի։

— Ոչ ոք։

Փոքրիկ դռան մուրճը զարկեցին, մի պառավ կին բաց արեց դուռը։ Նրանք ներս մտան և դուռը կրկին փակվեցավ նրանց ետևից։

— Ա՛յ նանի, քեզ համար մի նոր հյուր եմ բերել,— ասաց Մելիք-Մանսուրը։

Պառավը մի խորամանկ հայացք ձգելով Վարդանի երեսին, պատասխանեց.

— Աչքիս վրան...

— Դե շուտ, նանի, մեզ համար մի շիշ գինի, սաստիկ ծարավ ենք,— ասաց Մելիք-Մանսուրը։ Եվ մտենալով, ավելացրեց.— Հոգիդ կհանեմ, եթե մի ուրիշ մարդ ներս ես թողել։

Պառավը խորհրդավոր կերպով գլուխը շարժեց և հեռացավ։

Երկու երիտասարդները մտան մի փոքրիկ, բայց բավական մաքուր սենյակ, որ կահավորված էր կիսագահական և կիսաեվրոպական ճաշակով, և նստան փոքրիկ սեղանի մոտ, միմյանց հանդեպ։ Քանի րոպեից հետո մի մանկահասակ կին հուշիկ քայլերով ներս մտավ և լռությամբ դրեց սեղանի վրա մի շիշ գինի, երկու բաժակի հետ, և նույնպես լռությամբ հեռացավ։ Նրա գլխի հայ-

կական պաճուճանքը բոլորովին քողարկել էր դեմքը, երևում էին միայն զույգ սևորակ աչքերը աղեղնաձև հոնքերի հետ։ Բայց ինչ որ երևում էր, այդ էլ բավական էր փոքրիշատե հասկացողություն կազմելու նրա գեղեցկության մասին։

Մելիք-Մանսուրը, բաժակները լցնելով, մեկը ինքը խմելով, մյուսը Վարդանին տալով, ասաց.

— Ես միշտ ուրախ եմ, որ մեր վանքերը շինված են ըստ մեծի մասին մարդկային բնակությունից հեռու, լեռների, ձորերի և անապատների մեջ։ Ոչ մի տեղ չկան այնքան սրիկա և անբարոյական պատանիներ, որքան Վաղարշապատում։ Ոչ մի տեղ չկա այնքան թեթև վարքի տեր կնիկներ, որքան այստեղ։ Ահա այդ գեղեցիկ կինը, որ այնպես համեստ և ամոթխած կերպով ներս մտավ և իսկույն հեռացավ, մի աբեղայի սիրուհի է։ Վանքը, ես մտածում էի, գոնե պահպանում է կրոնական ջերմեռանդությունը, բայց այստեղ մարդիկ ոչինչի չեն հավատում։ Աբեղաների վարքը պատճառում է ժողովրդի մեջ գայթակղություն և թերահավատություն։ Այստեղ արդեն սկսվել է բորբոքվել բողոքականությունը։ Անցնելով փողոցներից, իհարկե, դու տեսար բավական գեղեցիկ տներ, եթե քննելու լինես, թե ովքեր են նրանց տերերը, կտեսնես, որ համարյա բոլորը աբեղաների հեռու կամ մերձավոր ազգականներ են, որոնք առաջ աղքատ են եղել և հետո վանքի շնորհիվ հարստացել են։ Ես, իրավն ասեմ, տանել չեմ կարողանում, երբ նկատում եմ որ այստեղ հարյուր հազարներ են վատնվում, երբ այժմ մեր ամեն մի կոպեկը մեծ արժեք ունի մեզ համար։ Հազար ու մեկ պետքեր ունենք, ամենի համար փող է պահանջվում։ Կ. Պոլսում ազգային սնդուկը դատարկ է։ Պատրիարքը գրոշ չունի իր ամենաանհրաժեշտ ծախքերը լցուցանելու համար։ Բայց նրա վրա այժմ ծանրացած են այնպիսի գործեր, որոնց հապաղումը, որոնց հետաձգությունը հավիտենական կորուստ պիտի համարվի ազգի համար։ Այսուամենայնիվ, ես չեմ նկատում Կ. Պոլսի պատրիարքարանի և հայոց Մայր Աթոռի մեջ համերաշխության մի նշույլ անգամ։ Մանկունին Կ. Պոլսում քսան և հինգ հազար կորցրեց կոնսուլիտների մեջ, և որպես լսում եմ, երեսուն հազար այս մոտ օրերում ուղարկված է, սատանան գիտե, ինչ դժոխային նպատակների համար, բայց հայոց պատրիարքը, մեր միակ գործունյա մարդը, գրոշ չունի...

— Այդ գինին փոքր ինչ թթված է, երևում,— ընդմիջեց Վարդանը։

— Դու չէի՞ր լսում ինձ,— գոչեց Մելիք-Մանսուրը վշտացած ձայնով։

— Լսեցի, պատրիարքը գրող չունի...

— Այսպես չէ կարելի խոսել...

— Ի՞նչ խոսել, ես միայն մի բան գիտեմ, ինչ ազգ, որ հուլսը դրել է միայն եկեղեցականների վրա, նրա կործանման սկիզբը մոտ է վախճանին։

Մանկահասակ կինը կրկին ներս մտավ, հուշիկ քայլերով մոտեցավ սեղանին և դրեց նրա վրա մատուցարանի մեջ դարսած նախաճաշիկը։ Այս անգամ երեսի գողի ծալքը, որից առաջ երևում էին աչքերը և հոնքերը միայն, այս անգամ բավական ետ էր քաշված, և դուրս էին նայում նրա վարդագույն նուրբ շրթունքը։

— Մեզ համար մի ուրիշ շիշ գինի ևս, միայն դրանից չլինի,— ասաց Մելիք-Մանսուրը։

Կինը դարձյալ անխոս հեռացավ։

— Ես զարմանում եմ, որ դու մի այսպիսի իշևան ընտրեցիր քեզ համար,— հարցրեց Վարդանը։

— Եթե ուզում ես լավ ճանաչել արեգային, բարեկամացիր նրա սիրուհու հետ,— պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը ծիծաղելով— Բացի դրանից, այստեղ ամեն դիշեր հավաքվում է մի հասարակություն, որոնք ինձ բավական հետաքրքրական տեղեկություններ են հաղորդում։

— Իհարկե, գլխավորապես վանքի վրա,— ավելացրուց Վարդանը հեգնական կերպով։— Բայց թողնենք առժամանակ վանքը և խոսենք մեր գործի վրա։ Ես կցանկանայի քեզանից տեղեկանալ, թե ի՞նչ վախճան ունեցավ պարոն Սալմանը, և ինչեր պատահեցան իմ բացակայության ժամանակ։ Ես դեռ ոչինչ չգիտեմ, թեև Հովհաննես հայր սուրբը հաղորդեց շատ բան, բայց ինչ որ պետք էր ինձ, նա ինքն էլ չգիտեր։

Կարծես մի սև թուխպ անցավ Մելիք-Մանսուրի ուրախ դեմքի վրա և նրա կապտագույն շրթունքը սկսեցին դողդողալ, երբ հանկարծ հիշեց տխուր անցյալը, որ առժամանակ մոռացության էր տվել։ Նա վեր առավ իր առջև դրած լիքը բաժակը և միանգամայն խմեց։

— Կպատմեմ,— ասաց նա խռովյալ ձայնով,— քեզ պետք է գիտենալ և բոլորը գիտենալ, թեև այդ չի ուրախացնի քեզ։ Պարոն Սալմանը կալանավորվեցավ գիշերը. ես այդ իմացա նույն գիշերվա առավոտը։ Մատնիչը գործը այնպես էր սարքել, որ մինչև

անգամ տան տերը ոչինչ չէր հասկացել, ուր նա այն գիշեր իջևանել էր։ Ինձ հայտնեց երիտասարդի ծանոթներից մեկը, որ պատահմամբ տեսել էր նրան տանելիս։ Իմ առաջին հոգսը եղավ հավաքել մեր մտերիմներից մի քանի ձիավորներ և հարձակում գործել։ Գուցե կհաջողվեր մեզ ազատել նրան, եթե ճանապարհին կհանդիպեինք։ Բայց նրան տարել էին ուրիշ ճանապարհով, որի մասին մենք դժբախտաբար չմտածեցինք։ Ինձ հետ կային քսանից ավելի ձիավորներ, որոնք պատրաստ էին ամեն տեսակ գործողության։ Երկար հարցուփորձից հետո ես կարողացա գտնել այն գյուղաքաղաքը միայն, ուր այն ժամանակ գտնվում էր զինվորական գործակատար փաշան, որի մոտ տարել էին խեղճ երիտասարդին։ Տեղեկացա, որ տարածին պես խեղդել էին։ Ինձ չհաջողվեցավ մինչև անգամ գտնել անբախտ երիտասարդի մարմինը։ Թե որպիսի բարբարոսությամբ էին վարվել նրա դիակի հետ՝ այդ կարող են անել միայն գազանները։ Միայն այդ եղեռնագործությունը լցրեց իմ սիրտը կատաղի վրեժխնդրությամբ և անմեղ զոհի արյունով կնքվեցավ այն ուխտը, որի համար երդվել էինք մենք։

— Պարոն Սալմանից հետո, որպես քեզ հայտնի է, կալանավորվեցան ծերունի Խաչոն իր երկու որդիների՝ Հայրապետի և Ապոյի հետ։ Դրանց անմիջապես չսպանեցին, այլ պահում էին բանտում, սաստիկ հսկողության ներքո։ Որպես երևում է, աշխատում էին հարուստ տանուտերի պահած բոլոր ոսկիները առնել և հետո սպանել։ Բայց խեղճերը երկար չկարողացան դիմանալ անտանելի չարչարանքներին, և երեքն էլ մեռան բանտի մեջ։

— Այդ բոլորից հետո ես հասկացա, թե ինչ վիճակ էր սպասում Ո... գյուղին և անձամբ դիմեցի Իսմայիլ փաշայի մոտ, որին հանձնված էր Բայազետի կողմերի զորքերի հրամանատարությունը։ Նա բավական խելացի մարդ է, և վստահություն ունեի, թե իմ տեսակցությունը ապարդյուն չի մնա։ Ես ամենևին չթաքցրի նրանից այն պատրաստությունները, որ կատարվել էին իմ և իմ բնակիչների ձեռքով։ Ես հայտնեցի, թե ժողովրդին բաժանված է, այո՛, մի նշանավոր քանակությամբ զենքեր։ Բայց այդ պատրաստությունը, ասացի, ոչ թե ապստամբության նպատակ ունե, որպես սխալ հասկացրել են ձեզ, այլ— անձնապաշտպանության։ Մահմեդական ամբոխի այդ կատաղի մոլեգնության ժամանակ, որ վառել էր նրա մեջ իսլամի հոգևորականությունը,— ասացի նրան,— կարող է բոլորովին զոհ գնալ քրիստոնյա տարրը, եթե նրան մի-

ջոց չորվի պաշտպանվելու։ Այդ անհրաժեշտության մասին, ավելացրի, ինքը կառավարությունը պետք է նախապես հոգ տաներ, եթե չէ ցանկանում, որ այստեղ նույնպես կրկնվեին Բուլգարիայի սխալ անցքերը, որոնք Թուրքիային մեծ պատասխանատվության տակ ձգեցին։ Ուրեմն, կառավարությունը պետք է շատ գոհ լինի, որ մենք նրա հոգսերը թեթևացրինք, կատարեցինք այն, ինչ որ նրա պարտքն էր անելու, մենք քրիստոնյաների ձեռքը զենք ավեցինք, մահմեդականների մոլեռանդությունից պաշտպանվելու համար։

— Նորամանկ փաշան մեծ համակրություն ցույց տվեց, խոստացավ, որ ինքն էլ ամեն հնար գործ կդնի, որ հայերին վնաս չ'ասանի, խոստացավ, որ նրանց թե' կյանքի և թե' կյանքի ապահովության համար պետք եղած բոլոր միջոցները առանց հետաձգության կարգադրված կլինեն։ Այդ ժամանակ ռուսաց զորքերը կային դառնում։ Ով լսվում էր, թե հայերը ցանկանում են ռուսաց զորքերի հետ գաղթել։ Փաշան հանձնեց ինձ համոզել ժողովրդին, որ իրանց տեղից չշարժվեն։ Ես ուրախությամբ հանձն առա։ Բայց ինձ ճանապարհ դնելեն հետո, հենց ինքը ծածուկ հրաման տվեց քուրդ Ֆաթթահ-բեկին, որ իր արյունարբու հրոսակներով եկավ և Օ... գյուղը կրակ տվեց, այրեց և բնակիչների մեծ մասը կոտորեց։ Այդ անցքը սարսափ ձգեց ամբողջ գավառի վրա և ավելի խստացրեց գաղթականությունը։ Թե' իմ և թե' համախոհներիս բոլոր ջանքերը իզուր անցան երկյուղով պաշարված ժողովրդին պահել իր հայրենի հողի վրա։ Օրինակը արդեն աչքի առջև էր։ Այնուհետև, եթե երկնքից հրեշտակի ձայն ևս լսեին, դարձյալ չէին հավատա, թե Օ... գյուղի պատուհասը չէր հասնի բոլոր ժողովրդին։

— Բայց եննգավոր փաշայի խաբելը ինձ ավելի համոզեց այն կանխակալ կարծիքի մեջ, թե թուրք պաշտոնատարները կողմնակի կամ ուղղակի միջոցներով, իրանք են նպաստում քրիստոնյա տարրի ոչնչանալուն և Հայաստանի հայերից դատարկվելուն։

— Իմ և համախոհներիս բոլոր ջանքերը կարողացան ժողովրդի միայն մի մասը պահել հայրենի հողի վրա, բայց շատ աննշան մասը։ Այն ժամանակ Իսմայիլ փաշան թույլ տվեց թուրքաց թշնամի ռուսաց կողմը դիմող հայերի վրեժը մնացած հայերի վրա թափել։ Այդ միջոցին քրդերը գործ դրեցին իրանց բոլոր անգթու-

թյուններըը, և զանազան տեղերում սկսվեցավ սարսափելի կոտորածը...

— Ես մինչև այսօր համոզված եմ, և եթե ժողովուրդը տեղից չշարժվեր, կարող էր պաշտպանվել։ Թուրքաց կանոնավոր զորքերը, շատ հասկանալի է, որ չէին հարձակվի հնազանդ և խաղաղ ժողովրդի վրա։ Տեղային իշխանությունը մինչև այդ աստիճան ակներև բարբարոսություն չէր անի, մանավանդ, որ այդ ժամանակ Ալաշկերտի և Բայազեդի կողմերում լիքն էին անգլիական ագենտներ և եվրոպական լրագրների թղթակիցներ։ Տեղային իշխանությունը կաներ այն, ինչ որ արեց։ Այսինքն՝ ծածուկ քրդերին կգրգռեր հայերի դեմ և ինքը մատների միջից կնայեր գործող բարբարոսությունների վրա։ Բայց քրդերի դեմ պաշտպանվելը շատ դժվար չէր լինի։ Մի փոքրիկ, բայց խիստ նշանավոր դնպր կապացուցանե, որ իմ ենթադրությունը սխալ չէ։ Ես համառոտ կերպով կպատմեմ քեզ։

— Գաղթականությունից հետո, երբ ռուսաց զորքերը բոլորովին թողեցին Բայազեդի և Ալաշկերտի գավառները, այսինքն՝ երբ այդ երկրները կրկին անցան Թուրքաց ձեռքը, այն ժամանակ, որպես պատմեցի, քրդերը սկսեցին կողոպտել, կոտորել և տանջել մնացած հայերին։ Այդ միջոցին մի քանի հարյուր ընտանիք թողեցին իրանց բնակությունները և ամրացան լեռների մեջ։ Երևակայեցեք, մի քանի հազար քրդեր, մի քանի շաբաթ շարունակ կռվում էին այդ մի բուռն քաջերի հետ, որոնք ոչ միայն հանձն չառեցին անձնատուր լինել, այլ մի քանի հաջող հարձակումներ գործելով, կարողացան խլել Թշնամուց հարուստ ավար և պատերազմական պատրաստություններ։ Իմ սիրտը և այս բոպիս Թնդում է մի անսահման ուրախությամբ, երբ մտաբերում եմ այն անմոռանալի օրերը։ Կռվում էին ոչ միայն երիտասարդները, այլև ծերերը, այլև կնիկները։ Ես այժմ համոզված եմ, որ ստրկությունը չէ կարող խլել մի ժողովրդի քաջությունը, որ նախնիքը Թափել էին նրա երակների մեջ։ Ստրկությունը կարող է միայն ժամանակավորապես ճնշել և խեղդել քաջալնական ոգին, բայց սպանել— ո՛չ։ Զարկեց հաջող ժամը, նա կրկին կզարթնի իր վաղեմի ուժով և ավելի սաստիկ զորությամբ։ Ես այդ տեսա իմ աչքով։ Եվ միակ ուրախալի երևույթը, որ վերջին աղետների մեջ կարող է մխիթարել մեզ՝ այդ է։

Վարդանի մռայլված դեմքը փոքր ինչ պայծառացավ և նա իր

Ախուր աչքերը ուղղեց դեպի վեր, կարծես, աղոթում էր, կարծես, փառք էր տալիս Վերին Նախախնամությանը։

— Ինչո՞վ վերջացավ,— հարցրեց նա։

— Երկար պատմպարվել անմատչելի լեռների մեջ, թեև շատ դժվար էր, բայց դարձյալ կարելի էր, եթե մենք գործ ունենայինք միայն քրդերի հետ։ Բայց շուտով պաշարեցին մեզ կանոնավոր զորքեր։ Այդ վերջիններին նույնպես կարելի էր ընդդիմադրել, մեր կողմն էր մի անընկճելի զորություն, Հայաստանի լեռները, որ այնքան խնամքով պահում են իրանց մեջ ապաստանողներին։ Բայց պաշարի և ուտելստի պակասությունը վրա հասավ, որպես մի թշնամի, որին հաղթել անկարելի էր։ Թեև երբեմն գիշերով մերայինք իջնում էին լեռներից, և հարձակվելով քրդերի մերձակա գյուղերի վրա, պաշար էին բերում, բայց այդ խիստ սակավ անգամ հաջողվում էր, ավելի այն պատճառով, որ քրդերի գյուղերը դատարկ էին և բնակիչները իրանց անասունների հետ գնացել էին հեռավոր արոտատեղիներ։ Իհարկե, մեր այդ դրությունը երկար շարունակվել չէր կարող, երբ մեր շրջակայքում չէր մնացել ոչ մի հայաբնակ գյուղ, որտեղից կարողանայինք օժանդակություն գտնել, գոնե պաշարի կողմից։ Բայց թշնամին հետզհետե մոտենում էր։ Այդ ժամանակ մերայինք կատարեցին մի հրաշալի քաջագործություն։ Մի գիշեր պատառելով պաշարող շղթան, անցան թշնամու ահագին բանակից։ Երևակայեցեք, որ դրանք կովող տղամարդիկ չէին միայն, որոնց հետ լիներ մի այս տեսակ հանդուգն ձեռնարկություն, այլ իրանց հետ ունեին ամբողջ ընտանիքներ, կին աղջիկ և երեխաներ։

— Հետո ո՞ւր գնացին,— հարցրնց անհամբերությամբ Վարդանը։

— Անցան Թուրքաց սահմանից և գնացին Պարսկաստան։ Բայց ճանապարհին ոչ պակաս վտանգների դեմ ստիպված էին պատերազմել։

— Ուրեմն դու Պարսկաստանից եկար այստեղ։

— Այո՛, Պարսկաստանից։

— Այժմ դու ի՞նչ դիտավորություն ունես այստեղ,— հարցրնց Վարդանը։

— Ես միայն մեկ դիտավորություն ունեմ, և կարծեմ, դու էլ կհամաձայնվես ինձ հետ,— պատասխանեց Մելիք-Մանսուրը, ավելի լուրջ գեմք ընդունելով.— պետք է աշխատել, որ այստեղ եկած գաղթականների կյանքը պահպանվի և նրանք իսպառ չոչնչանան

քաղցածությունից և հիվանդությունից։ Ես հավատացած եմ, որ ռուսները կհավաքեն իրանց ուժերը և կրկին կտիրեն թողած հրկրներըւ Այն ժամանակ այն կողմերում խաղաղություն կտիրե, և այն ժամանակ պետք է աշխատել, որ ալաշկերտցիք և բայազեդցիք վերադառնան իրանց հայրենիքը։ Եթե ոչ, Հայաստանի ապագայի համար մեծ դժբախտություն կլինի, եթե այդ երկու սահմանակից գավառները, որպես են Ալաշկերտը և Բայազեդը, բոլորովին կդատարկվեն հայերից և նրանց տեղը կբռնեն վայրենի քրդերը։

— Դու կարծում ես, որ այդ գավառները մի՞շտ ռուսաց ձեռքը կմնան։

— Դիցուք թե պատերազմից հետո, երբ խաղաղության դաշինք կկապվի, այդ գավառները կրկին կանցնեն թուրքաց ձեռքը։ Բայց այն ժամանակ ես հավատացած եմ, որ հանգամանքները կփոխվեն, և մյուս անգամ չեն կրկնվի այժմյան անկարգությունները. չարդված թուրքը խելքը գլուխը կհավաքե... Ես դեռ մի ուրիշ հույս էլ ունեմ...

Այդ միջոցին ներս մտավ պառավը, հայտնեց, թե մի օտարական քահանա խնդրում է տեսնվել։ Վարդանը մտածելով, թե դա Հովհաննես հայր սուրբի խոստացած քահանաներից մեկը պետք է լինի, հրամայեց ներս թողնել։

Հայտնվեցավ Օ... գյուղի քահանա տեր-Մարուքը։

ԽԲ

Նախաճաշիկը վերջացել էր և մի քանի շիշ գինի դատարկվել էր, երբ հայտնվեցավ քահանան։ Վարդանին խիստ ծանր էր թվում մյուս անգամ հանդիպել այդ մարդուն, որ Օ... գյուղում այնքան անախորժություններ և այնքան հոգսեր էր պատճառել թե՛ իրան և թե՛ իր բարեկամ պարոն Սալմանին։ Բայց հանգամանքները ակամա հաշտեցնում են մարդուն հին թշնամու հետ։ Քահանայի ողորմելի դրությունը, նվաղած կերպարանքը, մաշված և քրքրված հագուստը, որ ավելի նմանեցնում էին նրան մի մուրացկանի, քան թե աստուծո տաճարի սպասավորի, խեղճ մարդու այդ բոլոր թշվառությունները մոռանալ տվեցին Վարդանին հին ատելությունը։ Բացի դրանից, այդ մարդու բերանից պիտի լսեր Վարդանը

տեղեկություններ այն ընտանիքի մասին, որի վիճակը իրան սաստիկ հետաքրքրում էր։

— Չեզ Հովհաննես հայր սուրբը ուղարկե՞ց,— հարցրեց Վարդանը քահանայից, խնդրելով նստել։

— Այո՛, Հովհաննես հայր սուրբը...— պատասխանեց նա և տեղավորվեցավ փոքրիկ սեղանի մոտ, որի վրա դեռ մնացել էր մի շիշ գինի։

Վարդանը լցրեց բաժակը և տվեց քահանային, որ օրհնելով, խմեցն խմեց։ Ոգելից ըմպելին կարծես կազդուրիչ ցող լիներ, որ թափվեցավ տոթից թառամած խոտաբույսերի վրա։ Քահանայի անշարժ դեմքը փոքր ինչ զվարթացավ։ Մելիք-Մանսուրը նկատելով այդ, հարցրեց.

— Կկամենայի՞ք մի բան ուտել։

— Երեկվանից ոչինչ չեմ կերել,— պատասխանեց քահանան այնպիսի մի ողորմելի ձայնով, որ չէր կարելի չխղճալ։

Նա ձայն տվեց պառավին նախաճաշիկ բերել տերտերի համար։

Վարդանը դժվարանում էր իսկույն սկսել հարցուփորձը։ Նրա դրությունը նմանում էր այն անբախտին, որի բացակայության ժամանակ, գողերը մտան տունը, կողոպտեցին և տարան բոլորը, ինչ որ ուներ։ Վերադառնալով տուն, գտնում էր նրան մերկ ու դատարկ։ Բայց մի տեղում նա թաքցրել էր իր գանձը, դնդ հույս ունի, որ չարագործների ձեռքը այնտեղ հասած չի լինի։ Մոտենում է խորհրդավոր պահարանին, և սիրտը դողդողալով կանգնում նրա առջև, բայց չէ համարձակվում բաց անել, չէ համարձակվում նայել։ Նախապես պաշարում է նրան մի կանխակալ սոսկում, մտածում է,— ինչ կլինի իր դրությունը, եթե գանձարանը դատարկ գտնե, նա խո կզրկվի իր վերջին հույսից, իր միակ մխիթարությունից։

Այդպիսի մի անվճռականության մեջ օրորվում էր, տարուբերվում էր Վարդանը։ Նա դեռ հույս ուներ, որ կգտնի լալայինն։ Եվ այդ քահանայի մի խոսքիցն էր կախված նրա բախտը և ցմահ անբախտությունը։ Արդյոք ունե՞ր այնքան ուժ և այնքան սրտի զորություն, որ կարողանար դիմանալ քահանայի բոթաբեր խոսքին։ Զարհուրելի նախազգացումներ տիրել էին նրա հոգին և նա ոչինչ հարցնել չկարողացավ, թեև շատ ցանկանում էր հարցնել։

Մելիք-Մանսուրին հայտնի չէին Վարդանի հոգեկան հարաբե-

բությունները լալայի հետ։ Նա մինչև անգամ ծանոթ չէր ծերունի Խաչոյի ընտանիքի հետ։ Բայց նկատելով իր բարեկամի անհանգստությունը, հարցրեց.

— Դու ունե՞իր մի բան խոսելու տեր Հոր հետ, գուցե ես...

— Ոչ, քեզանից ծածուկ ոչինչ չունեմ,— ասաց Վարդանը և դարձավ դեպի քահանան.

— Տեր հայր, դու հանձնեցի՞ր Հովհաննես հայր սուրբին քո ծուխի ցուցակը. ինձ նույնպես հետաքրքիր է գիտենալ, թե Օ... գյուղից քանի ընտանիքներ կան գաղթականների մեջ և ո՞րտեղ են բնակվում նրանք։

— Օրհնած, իմ ծուխից ո՞վքեր են մնացել, որ նրանց համար ցուցակ կազմեի,— պատասխանեց քահանան այնպիսի մի եղանակով, կարծես, հավերի վրա էր խոսում։— Ես մատներով էլ կարող եմ համարել ինչ որ մնացել է, կամ որտեղ թափառում են այժմ։

Վարդանը ամբողջ մարմնով դողաց։

— Մի՞թե բոլորին կոտորեցին,— հարցրեց նա, գունաթափվելով։

— Եթե չասեմ բոլորին, դարձյալ պետք է ասել, որ մարդ չմնաց։ Ի՞նչ եղան, ես ինքս էլ չգիտեմ, աստված ոչ մի քրիստոնյայի թող չտա այն պատուհասը, ինչ որ հասավ Օ... գյուղին։ Այդ մեր մեղքից էր։ Կարծես Սոդոմ և Գոմորի նման երկնքից կրակ ու ծծումբ թափվեցավ և ամեն ինչ լափեց։ Ով որ ազատվեցավ ձրակից, քրդերը կամ գերի տարան, կամ կոտորեցին։ Այդ բոլորը պատահեցավ մեկ գիշերվա մեջ։ Առավոտյան ամբողջ գյուղը նմանում էր մի հանգած խարույկի։ Կորա՞ն իմ ապաոիկները, կորա՞ն... էլ հույս չկա մի բան ստանալու... Թոմաս էֆենդին, աստված թող հոգին լուսավորե, խոստացավ, որ կհավաքե իմ ապաոիկները, բայց նա էլ ձեր շարը տարավ... Այսպես մնացի աղքատ և տնանկ, տեսնո՞ւմ եք ինչ վիճակի մեջ եմ ես... — և նա ցույց տվեց իր քրքրված հագուստը։

Արտասուքը սկսեց թափվել խեղճ քահանայի աչքերից և դառն կերպով հեկեկում էր նա։ Արդյոք նա հիշե՞ց իր հարս Զուլոյին և նրա հրեշտակի նման երեխաներին, որոնք նույնպես չկային գաղթականների մեջ։ Արդյոք նա հիշե՞ց իր փեսա տիրացու Սիմոնին և նրա կնոջը, որ իր հարազատ աղջիկն էր, որոնք նույնպես անհետացել էին ընդհանուր խռովության մեջ։ Արդյո՞ք ժողովրդի ցավն էր տանջում քահանային, որի հովիվն էր ինքը, որի կորուստը այնպես սառնասրտությամբ նկարագրեց նա։— Դրանցից և ոչ մե-

կը չէր տեր հոր արտասուքի պատճառը։ Նա հիշեց միայն իր ապառիկները, որ պիտի ստանար իր ծուխից, իսկ այն ծուխը այժմ չկար. ապառիկները կորան... Բայց այդ դժբախտ ապառիկների մասին, որոնք այնքան հոգսեր էին պատճառել տեր հորը, Վարդանը ոչինչ չգիտեր, այդ պատճառով, մի առանձին ուշադրություն չդարձրեց։

Նա այլևս չէր համարձակվում հարցուփորձը առաջ տանել, և մասամբ ուրախ էր, որ տեր հայրը իր ապառիկներով հեռանում էր բուն հարցից։ Նա խմեց իր առջև դրած բաժակը, աշխատելով իր վշտերը ցրվել գինու թմրության մեջ։ Բայց գինին ավելի էր բորբոքում այրված սրտի տանջանքը, որպես յուղ, որ ածելում է բոցավառ կրակի վրա։

Վարդանին իր դժվար դրությունից ազատեց Մելիք-Մանասուրը։ Նա լսել էր շատ բան ծերունի Խաչոյի ընտանիքի մասին, նրան հայտնի էր այդ հոյակապ ընտանիքի գլխավորի և նրա երկու որդիների ցավալի մահը, բայց մնացածների մասին ոչինչ չգիտեր։

— Այդ ընտանիքից ո՞վ մնաց,— հարցրեց նա։

— Ոչ ոք,— պատասխանեց քահանան սառնասրտությամբ։— Ինքը տանուտերը իր երկու որդիների հետ մեռան բանտի մեջ։ (Այդ պետք է լավ գիտենաք)։ Մնացած որդիներին կոտորեցին, հարսներին և աղջիկներին գերի տարան...

— Բոլորի՞ն...— գոչեց Վարդանը սարսափելով։

Քահանան, նկատելով երիտասարդի սոսկալի դեմքը, այժմ միայն զգաց, թե իր պատասխանը որքան անզգույշ էր։

— Սառան այստեղ է,— ասաց նա,— իր երկու երեխաների և Լալայի հետ։

Վարդանի ուրախությանը չափ չկար։ Նա այժմ նմանում էր մի մարդու, որ սարսափելի նավաբեկությունից հետո, տարուբերվելով կատաղի ալիքների մեջ, մաքառում էր մահվան և օրհասի հետ։ Սպառված ուժերը այլևս չեն օգնում նրան։ Նա աչքերը գոցում է, որ մյուս անգամ բաց անե անդունդի մեջ։ Հանկարծ գտնում է իրան ցամաքի վրա։ Ի՞նչպես հայտնվեցավ այնտեղ,— ինքն էլ չգիտե։ Ալիքների մի սաստիկ հորձանք ձգեցին նրան այնտեղ։

— Այստե՞ղ է Լալան... այստե՞ղ է Սառան... ուրեմն ես կտեսնեմ նրանց, փա՜ռք քեզ աստված,— գոչեց նա նստած տեղից վեր թռչելով։— Գնա՛նք, տեր հայր, դու խո իմանում ես, թե նրանք

որտեղ են բնակվում։ Գնա՛նք, դու էլ, բարեկամ,— նա բռնեց Մելիք Մանսուրի ձեռքից։

Երկու երիտասարդները քահանայի հետ դուրս գնացին։ Բայց Վարդանի ուրախությունը կարճատև եղավ։ Քահանան դեռ չգիտեր վերջին անբախտությունը, որ պատահել էր այդ գաղթականների հետ։

Եթե Վարդանը այսօր առավոտյան, վանքից դուրս գալուց հետո, փոքր ինչ մոտից տեսներ այն տխուր հուղարկավորությունը, որ շարժվում էր դեպի գերեզմանատունը, այն ժամանակ նրա համար պարզված կլիներ դառն իրականությունը։ Բայց երևում էր, որ ճակատագիրը կամեցել էր ավելի խիստ պատժել նրան, որ նա երբեք չկարողանար տեսնել սիրած աղջկան...

Սառան և Լալան վանքից երկուսն էլ հիվանդ տարվեցան այն կացարանը, որ առաքինի բժշկապետը պատրաստել էր տվել նրանց համար։ Բարեսիրտ տանտիկինը, որի խնամատարությանը հանձնված էին երկու հիվանդները, մի առանձին գութ ունեցավ նրանց վրա, մանավանդ երբ իմացավ, որ դրանք մի հարուստ և բարեբախտ ընտանիքի զավակներ էին, և աղետալի պատահարները ձգել էին նրանց վերջին թշվառության մեջ։

Բարոյապես տանջված, ֆիզիկապես մաշված և բոլորովին ուժաթափ եղած աղջկա մեջ, հենց առաջին գիշերը հայտնվեցավ սաստիկ ջերմ։ Տանտիկինը իսկույն իմացում տվեց բժշկապետին, որը գալով, գտավ նրան վտանգավոր դրության մեջ։ «Հույս չկա»,— հայտնեց նա տանտիկնոջը, և ինքը գիշերի մեծ մասը մնաց հիվանդի մոտ, աշխատելով վերադարձնել սպառված կյանքը։ Կես գիշերից հետո նա բավական հանգիստ էր. այս պատճառով հեռացավ բժիշկը։ Նա մինչև անգամ խոսում էր, պատմում էր շատ բաներ իր մոտ նստող տանտիկնոջը։

Բայց առավոտյան, երբ բժշկապետը եկավ տեսնելու հիվանդին, նրան արդեն մեռած գտավ։ Սառան ոչինչ չէր հասկացել, թեև միևնույն սենյակում պառկած էր։ Իսկ երբ հյուսնի մուրճի ձայներ դրսից լսելի եղավ, երբ տեսավ դագաղը, նա բոլորը հասկացավ։ Խեղճ կինը մինչև անգամ լաց չեղավ։ Նա լաց լինել կարող չէր նա։ Արտասուքի համար ևս առողջություն պետք է։ Կարծես, նա ուրախ լիներ, կարծես, նա հենց այդ էր ցանկանում, որ մեռնի Լալան, որ հանդստանա նա, որ ազատվի այդ աշխարհից, ուր նրա համար լավ օր չէր մնացել...

Երբ դագաղը դուրս էին տանում, նա խնդրեց, որ իրան թույլ

տան քաղմանը ներկա գտնվելու Օվ չնայելով բժշկապետի ընդդիմագրությանը, թե դրանով բոլորովին կտկարացնե և կխանգարե իր առողջությունը, դարձյալ հնար չեղավ նրան ետ պահելու։ Կարծես, այդ օտարոտի ցանկությունը կրկին վերադարձրել էր նրա սպառված ուժերը։ Նա իրան բավական զվարթ էր զգում և գտնվում էր կատարյալ ողջամտության մեջ։ Երբ դագաղը դրեցին գերեզմանի մեջ, նա ասաց. «Կցանկանայի քեզ հետ թաղվել, իմ նազելի Լալա...»։ Այդ միջոցին նրա աչքը ընկավ իր երկու զավակների վրա և ձայնը խեղդվեցավ...

Սառային գերեզմանատնից բոլորովին ուշաթափ տուն բերեցին։ Օվ նույն իսկ րոպեին, երբ բժիշկը զբաղված էր նրան ուշի բերելով, դռան մուրճը զարկեցին։ Սառան դուռը բաց արեց, տեսավ, երկու անծանոթ երիտասարդներ և մի քահանա կանգնած էին այնտեղ։

— Ո՞ւմն եք ուզում,— հարցրեց Սառան։

— Մեզ ասացին, որ այս տանը կենում են երկու ալաշկերտցիներ,— հարցրեց Վարդանը,— մեկը կին, մյուսը աղջիկ։

— Այո՛, կենում են, բայց աղջիկը...

— Ի՞նչ եղավ։

— Մեռավ...

Վարդանը շանթահար ծառի նման խորտակվեցավ և ընկավ Մելիք-Մանսուրի ուսի վրա։

ԽԳ

Մութ, խավարային գիշեր էր։ Շոգիներով լցված ամառային տաք օդը անախորժ ծանրությամբ նստում էր մարդու սրտի վրա։ Գիշերային լռության մեջ ոչ մի ձայն, ոչ մի շշունջ չէր լսվում։ Կարծես ամեն ինչ մեռած լիներ։ Միայն Գայանեի գերեզմանատան մի անկյունից լսվում էին խուլ հառաչանքներ։ Մի երիտասարդ, տարածված բոլորովին թարմ հողագամբարանի մոտ, դառն կերպով մրմնջում էր։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր նրա տխուր աչքերից և թրջում էր ցամաք հողը։ Երբեմն նա գրկում էր փոքրիկ հողագամբարանը և համբուրում էր նրան, երբեմն իր երեսը և աչքերը քսում էր նրա խոնավ մակերևույթին։ «Լալա՛... անբա՛խտ Լալա»... բառերը շատ անգամ հնչվում էին նրա շրթուն-

քից, և կարծես, այդ բառերի հետ դուրս էին թռչում նրա սիրտը և հոգին։

Այդ երիտասարդը Վարդանն էր։ Երկար թափառումներից հետո, նա գտավ սիրած աղջկա գերեզմանը միայն։ Էլ ի՞նչ էր մնում նրան։ Կյանքի ալեկոծություններուն մեջ, անդադար մաքառելով դժվարին անհաջողություններուն դեմ, նա ուներ մի վառ և պայծառ աստղ միայն, որի վրա հառած էր նրա աչքը, որը առաջնորդում էր նրան դեպի փրկության նավահանգիստը։ Իսկ այժմ այդ աստղը նույնպես հանգավ։ Էլ ի՞նչ էր մնում։ Մնում էր մի խորտակված և վիրավոր սիրտ, որի համար պակաս էր առողջարար բալասանը, որի մի կաթիլը բժշկում էր բոլոր վերքերը։ Կորուստը անփոխարինելի էր։ Վարդանը երբեք չէր սիրել։ Սառն և խստասիրտ երիտասարդը քնքուշ զգացմունքներ չուներ։ Բայց Լալայի սիրո առջև, փափուկ մոմի նման, հալվեցավ նրա բնավորության կոշտությունը։ Լալայի սերը կախարդեց նրան։ Բայց ո՞ր էր այժմ մխիթարիչ հրեշտակը։ Այն հողադամբարանի տակ, որ դրկել էր ինքը, որ թրջում էր իր արտասուքներով։ Այն հողադամբարանի տակ թաղված էր և անբախտ երիտասարդի սիրտը։

Երկար այնպես տանջվում էր, մորմոքում էր և անմխիթար կսկիծների հետ մաքառում էր նա, մինչև մի տեսակ թմրություն, որ ոչ քուն էր և ոչ արթնություն, տիրեց նրա անդամներին։ Բորբոքված գլուխը ընկավ գերեզմանի վրա և աչքերը փակվեցան։

Նրա վառ երևակայության մեջ այժմ սկսեցին ամբոխել խառնափնթոր երազներ։ Ինչե՞ր ասես չէր տեսնում նա։ Երբեմն սարսափելի դժոխային տեսիլներ սոսկում և արհավիրք էին ազդում նրան։ Իսկ երբեմն գեղեցիկ մխիթարական երևույթներ հրապուրում էին նրան։ Կարծես դարերը մի քանի շրջան առաջ էին գնացել, և նա տեսնում էր Հայաստանը, ավերակ և անապատ դարձած Հայաստանը, այժմ բոլորովին կերպարանափոխված, բոլորովին վերանորոգված։ Այդ ի՞նչ հրաշալի փոփոխություն էր։ Մի՞թե կորած դրախտը կրկին վերադարձել էր այդ երկրի վրա։ Մի՞թե կրկին տիրում էին այն ոսկեղեն ժամանակները, երբ չարությունը և անիրավությունը տակավին չէին ապականել աստուծո անմեղ աշխարհը։ Բայց ո՛չ, Վարդանի տեսածը այն դրախտը չէր, որ հիմնեց Եհովան Հայաստանի չորս գետերի ակունքի մոտ, ուր մարդկային առաջին զույգը ապրում էր կատարյալ անմեղության և կատարյալ տգիտության մեջ։ Այդ այն դրախտը չէր, ուր մարդը չէր գործում, չէր աշխատում և չէր արդյունաբերում, այլ ապրում էր

պատվիրներով, կերակրվում էր աստուծո ճոխ սեղանից, որ սփռել էր նրա առջև հրաշալի բնությունը։

Դա մի ուրիշ դրախտ էր, մի դրախտ, որ մարդն է ստեղծում իր համար իր աշխատությունների և իր արդար վաստակով։ Ուր անմեղության տեղ տիրում էր խելացի գիտակցությունը, իսկ անհոգ, պարզ նահապետական կյանքի տեղ՝ զարգացած քաղաքակրթությունը։

Այժմ, կարծես, կատարվել էր այն ճակատագրական խոսքերի իմաստը, որ ասաց արարիչը նախաստեղծ մարդուն. «Քո ճակատի քրտինքով պետք է վաստակես քո հացը»։ Այժմ մարդը ոչ միայն աշխատում էր, այլ մինչև անգամ հնշտացրել էր աշխատանքը և նրա համար շատ քրտինք չէր թափում։ Իսկ աշխատում էր իր բարօրության համար. նրա վաստակը չէր հափշտակվում անգութ հարստահարիչի ձեռքով։

Ահա՛, Վարդանը տեսնում էր մի գյուղ։ Մի՞թե դա Ալաշկերտի Օ... գյուղը չէր։ Շրջակայքը նրան ծանոթ էին՝ նույն լեռնները, նույն բլուրները, նույն գետը, նույն կանաչազարդ հովիտը— բոլորը նույնն էր։ Դարերի հոսանքը այստեղ ոչինչ չէր աղարտել, միայն կերպարանափոխել էր։ Բայց ո՛րքան փոխվել էր գյուղը։ Այլևս չէին տեսնվում այն ողորմելի գետնափոր խրճիթները, որոնք ավելի գազանների որջի էին նման, քան մարդկանց բնակարաններ։ Այժմ տները քարաշեն էին, սպիտակ որպես ձյուն, և շրջապատված էին գեղեցիկ պարտեզներով։ Լայն և ուղիղ փողոցները հովանավորված էին մշտականաչ ծառերով, որոնց մոտով վազում էին բյուրեղի նման հստակ առվակներ։

Առավոտ էր։

Տներից խումբերով դուրս էին գալիս գյուղական մանուկները, առողջ, գվարթ և մաքուր հագնված։ Տղա և աղջիկ, խառն միմյանց հետ, գրքերը ուսներին շալակած, շտապով դիմում էին դպրոցը։ Վարդանը նայում էր իրանց վրա և հիանում էր։ Ո՛րքան լավ պահված էին այդ սիրուն երեխաները, ո՛րքան ուրախ էին նրանք։ Երևի, դպրոցը և վարժապետը չեն վախեցնում նրանց։ Մի՞թե դրանք այն կիսամերկ և հիվանդոտ երեխաներն էին, որոնց տեսել էր Վարդանը։

Վարդանը միայնակ կանգնած էր փողոցի մեջ, զարմացած նայում էր իր շուրջը և չգիտեր դեպի ուր գնալ։ Նրա ականջին զարկեց մի անուշ ձայն, դա եկեղեցու զանգակի ձայնն էր։ Երևի. առավոտյան ժամը դեռ չէր վերջացել։ Սկսյալ այն օրից, որ նա

Թողեց վանքը և հեռացավ աբեղանների միաբանությունից, այդ առաջին անգամն էր, որ աստուծո տան հրավերքի ձայնը այնպես քաղցր կերպով հնչեց նրա ականջներին։ Քարացած սիրտը լցվեցավ մի սրբազան ջերմեռանդությամբ, նա դիմեց եկեղեցին, որի շեմքի վրա տասն տարուց ավելի ոտք չէր կոխել։

Նա զարմացավ։ Այդ ինչ պարզ, այդ ինչ անշուք եկեղեցի էր։ Ո՛չ բեմ, ո՛չ սեղան, ո՛չ զարդարած տաճար, ո՛չ ոսկեզօծ պատկերներ, ո՛չ արծաթյա խաչեր և ո՛չ թանկագին զգեստներ չկային այնտեղ։ Նա զուրկ էր հայկական եկեղեցու բոլոր շքեղություններից, մինչև անգամ դպիրներ, սարկավագներ և տիրացուներ չէին երեվում։ Երկու պատկերներ միայն տեսավ այնտեղ. մեկը Հիսուս Քրիստոսի պատկերը, մյուսը սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պատկերը, երկուսն էլ հասարակ սև շրջանակի մեջ դրված։

Ժողովուրդը նստած երկայն նստարանների վրա այր և կին միասին, յուրաքանչյուրը ուներ ձեռքին մի փոքրիկ երգարան։ Քահանան կանգնած ամբիոնի վրա, սուրբ գիրքը առջև դրած, քարոզ էր կարդում։ Նա իր հագուստով չէր զանազանվում հասարակ ժողովրդից։ Նրա քարոզը այնքան պարզ, այնքան հասկանալի էր, որ բոլորը հասկանում էր Վարդանը։ Ինչպես մի վտակ, բխած կենդանի և մաքուր աղբյուրից, աստուծո խոսքը հոսում էր նրա բերանից։ Նա բացատրում էր սուրբ գրքի այն խոսքի իմաստը, թե «քո ճակատի քրտինքով պետք է վաստակես քո հացը»։ Վարդանը զարմանում էր քահանայի բացատրությունների վրա։ Այդ խոսքի իմաստը մինչև այնօր Վարդանին հասկացրել էին այն մտքով, որ դա մի անեծք էր, որով աստված դրոշմեց նախաստեղծ մարդու ճակատը, որ տարածվում էր նրա ամբողջ սերունդի վրա։ Իսկ այժմ հասկանում էր, որ դա մի խրատ էր, որ խլում է մարդուց ծուլությունը և պահում է նրան անվաստակելի, աշխատասեր ինքնագործունեության մեջ։

Քարոզը վերջացավ։ Բազմության միջից վեր կացավ մի հասարակ գյուղացի, և քարոզի մտքի համեմատ, հանպատրաստից կարդաց մի աղոթք։ Նա խնդրում էր աստծուց, որ շնորհե իրանց առողջություն, խելք և զորություն, որ կարողանան գործել, աշխատել և արդյունավորել նրա ստեղծած երկիրը, որ բովանդակում էր իր մեջ անսահման բարիքներ։— «Այդ ի՞նչ աղոթք է,— մտածում էր Վարդանը,— այդ ի՞նչ շահասեր մարդիկ են. դրանք Հոգու համար ոչինչ չեն խնդրում. մի՞թե դրանք գերեզմանի մյուս կողմում ոչինչ սպասելիք չունեն և խնդրում են միայն այն,

ինչ որ պահանջում է մարմինը, ինչ որ պահանջում է իրական կյանքը»։

Աղոթքը վերջացավ։ Բոլոր բազմությունը՝ այր և կին, ծեր և մանուկ, միաձայն սկսեցին երգել մի երգ։ Նրա բովանդակությունը առած էր Սազմոսի հետևյալ տողերից, «շատերը ասում էին, թե ո՞վ ցույց կտա մեզ տերի բարությունը։ Մեզ վրա ծագեց քո երեսի լույսը և մեր սրտերին ուրախություն շնորհեցիր։ Ցորենի, գինիի և ձեթի պտուղների առատությունով լիացրիր մեզ»։— «Դարձյալ նույն նյութական նպատակը...— մտածում էր Վարդանը,— դարձյալ հոգեկան ոչինչ չկա... Մշակ մարդը երգում է երկրի առատությունները, որ մշակել էր իր ձեռքով, որ շնորհել էր նրան աստված։ Զարմանալի է, ի՞նչպես այդ մարդիկը հարմարացրել են կրոնի վերացականությունը իրական կենցաղավարության պահանջների և պայմանների հետ»...

Բայց ի՞նչ գեղեցիկ երգ էր այդ, որին ներդաշնակում էին Լրգեհոնի անուշ հնչյունները, ո՜րքան քաղցր, ո՜րքան սքանչելի եղանակով քուչում էր նա հարյուրավոր մարդկանց բերանից։ Վարդանին այնպես էր թվում, թե մարդերի ձայները, միացած անթիվ սերովբենների մեղեդիների հետ, վերամբառնում էր դեպի հավիտենական աթոռը։ Նա իր կյանքում առաջին անգամն էր լսում մի այսպիսի սրրազան նրաժշտություն։

Ժամերգությունը վերջացավ։ Ժողովուրդը սկսեց դուրս գալ եկեղեցուց։ Այժմ նույն ամբիոնի վրա, որտեղից քահանան քարոզ էր կարդում, կանգնեց վարժապետը և նույն նստարանների վրա, ուր ծնողները երգում էին, աղոթում էին, այժմ շարվեցան նրանց զավակները։ Աղջիկ և տղա, խառն միմյանց հետ սկսեցին լսել վարժապետի դասախոսությունը։— «Մի՞թե այդ դպրոց է եղել,— մտածում էր Վարդանը,— մի՞թե եկեղեցին միացրել են դպրոցի հետ։ Ա՜խ, այդ ի՞նչ խնայող մարդիկ են, որ չեն կամեցել դպրոցի համար առանձին շենք կառուցանել։ Այստեղ ևս դարձյալ նյութականություն»։

Բայց վարժապետի դեմքը բավական ծանոթ էր երևում Վարդանին։ Մի՞թե դա տեր-Մարուքը չէր։ Երեսի գծագրությունը, հասակը և մինչև անգամ ձայնը նրան շատ նման էին։ Իսկապես նա էր, թեև քահանա, բայց աշխարհականի հագուստով։ Վարդանը դժվարանում էր իր աչքերին հավատալ։ Մի՞թե դա այն մարդն էր, որ այնքան թշնամի էր դպրոցին, որ այնքան հոգսեր և ցավեր պատճառեց պարոն Սալմանին, իսկ այժմ ինքը կառավարում էր

մի կանոնավոր դպրոց։ Մի՞թե դա նույն քահանան էր, որ եկեղեցու խորհուրդները փողով էր վաճառում և անդադար մտածում էր իր ապառիկների վրա։ Այդ երկբայությունները այն աստիճան պաշարեցին Վարդանին, որ նա չկարողացավ զսպել իր հետաքրքրքրությունը և մոտենալով, հարցրեց.

— Տեր հայր, դուք ի՞նչ արեցիք ձեր ապառիկների հետ։

Քահանան հիմարիկ տեղ դնելով անծանոթ երիտասարդին, խիստ սուր կերպով նայեց նրա երեսին և ոչինչ չպատասխանեց, միայն հասկացրուց, թե շուտով զանգակը կտան և իր դասը վերջացած կլինի։ Նրա դասը բնական գիտությունների էր, այդ նույնպես ոչ սակավ զարմացրուց Վարդանին։ Քահանան, աստվածաբան և միևնույն ժամանակ բնագետ,— դա իրավ որ զարմանալի էր։

Վարդանը չսպասեց մինչև դասի վերջանալը և դուրս նկավ եկեղեցուց, լավ ևս է ասել՝ դպրոցի բակը։ Այստեղ նա ոչ մի գերեզման չտեսավ, որպես սովորաբար լինում է հայոց եկեղեցիների բակերում։ Նա զարդարած էր հազվագյուտ ծառերով և ծաղիկներով։ Երկար նա կանգնած նայում էր ճեմելիքների գեղեցկությանը, մինչև գյուղացիներից մեկը տեսնելով, որ նա օտարական է, հրավիրեց իր տունը նախաճաշիկ անելու։

Նրա տունը այն կոկիկ տներից մեկն էր, որ իր փոքրիկ ծավալի մեջ բովանդակում է ընդարձակ բավականություններ։ Նա ամբողջապես կորած էր հովանավոր ծառերի մեջ։ Կային մի քանի անասնակներ, որ հարմարեցրած էին կյանքի զանազան պահանջներին, բոլորը պարզ, մաքուր և իրանց պատշաճավոր կարասիներով զարդարված։ Տան տիրոջ մանկահասակ աղջիկը, շրթունքի միչից մի երգ մեղմիկ կերպով եղանակելով, ուրախ-ուրախ դիմավորեց հորը։ Կարծես տխրությունը, վիշտը, կյանքի դառնությունները երբեք չէին շոշափել այդ գեղեցիկ արարածի սիրտը։ Նա, հայ կնիկներին հատուկ ամոթխածությամբ, չվախեցավ, չթաքնվեցավ անծանոթ հյուրից, այլ շնորհալի կերպով խոսում էր Վարդանի հետ, ծիծաղում էր, կարծես վաղուց բարեկամ լիներ։ Բայց արքա՜ն նման էր Լալային։ Այդ զարմանալի նմանությունը մի այնպիսի հոգեզմայլությամբ պաշարեց Վարդանին, որ ցանկանում էր գրկել նրան և ասել. «Վերջապես գտա քեզ»...

Նախաճաշիկը արդեն պատրաստ էր սեղանի վրա։ Տանտիկինը լցրեց ահագին գավաթներ սուրճով, թանձր սերի հետ, և գրեց հյուրի և իր ամուսնի առջև։ Իսկ մանկահասակ աղջիկը դրեց

սեղանի վրա այն առավոտ ստացած լրագրի թերթը և ինքնաբավական ժպիտով ցույց տվեց մի հոդվածը։— Ա՛, քո հոդվածը արդեն դուրս է եկել, լավ,— խոսեց հայրը, ակնոցները ուղղելով, թերթը մոտեցնելով աչքերին։

— «Վալաս»,— գոչեց Վարդանը անզսպելի խռովության մեջ։

— «Այդ անունը,— պատասխանեց տանուտերը,— խիստ հաճախ է կրկնվում մեր տոհմի մեջ»։

Վարդանը փոքր ինչ հանգստացավ, բայց դարձյալ չէր կարողանում հաշտվել այն մտքի հետ, թե նա լավան չէր։ Եթե նա լավան չէր, անտարակույս, նրա հարուբյուն առած ուրվականը պետք է լիներ։ Իհարկե, հարուբյունից հետո մարդիկ փոխվում են, ուրիշ տեսակ կրթուբյուն և ուրիշ տեսակ բնավորուբյուն են ստանում, պահպանելով իրանց իսկական պատկերը։

Բացի գեղեցիկ օրիորդից Վարդանին գրավում էր այս տան խաղաղ և բախտավոր կեցուբյունը։ Նա սկզբում կարծում էր, թե այդ մարդիկը գիշեր և ցերեկ հանգստուբյուն չունին, աշխատում են և միշտ աշխատում են։ Իսկ այժմ տեսնում էր, որ դրանք էլ ունեն իրանց հանգստի և ուրախության ժամերը, դրանք էլ ունեն իրանց համեստ և լի բավականուբյուններով ապրուստը։

— «Գյուղացու երջանկուբյունը,— ասաց տանուտերը,— չէ կայանում այնքան ծանր և անդուլ աշխատուբյունների մեջ, որքան գործի գիտենալու և նրան հեշտացնելու հնարների մեջ։ Բնուբյան մեջ կան շատ ուժեր, որոնց պարգևել է աստված մեզ օգնելու համար, միայն պետք է ծանոթանալ նրանց հետ և գիտենալ թե ինչ միջոցով կարելի է նրանցից օգուտ քաղել։

— «Այդ իրավ է,— պատասխանեց Վարդանը,— բայց եթե քրդերը թողնեին գյուղացու վաստակը իր ձեռքում մնար, իւր կարծիքով, նա միշտ բախտավոր կլիներ»։

— «Ի՞նչ քրդեր,— հարցրեց տանուտերը զարմանալով»։

— «Այն քրդերը, որ ամեն օր ձեզ կողոպտում են»։

— «Հա՛, քրդերը...— պատասխանեց տան տերը, կարծես զրժվարուբյամբ հիշելով վաղուց մոռացված մի ցեղի անուն։— Մեր երկաթի դարերի պատմուբյան մեջ կարդացել եմ շատ բան քրդերի մասին, ճշմարիտ է, նրանք կողոպտում էին և մինչև անդամ կոտորում էին մեր պապերին։ Իսկ այժմ ո՞ւր են այդ բարբարոսները։ Նրանք սպառվեցան, այլևս չկան։ Մի այսպիսի ցեղ չէր կարող դիմանալ քաղաքակրթուբյան լույսին և այս պատճառով լուծվեցավ, այլասերվեցավ։ Դեռ անցյալ դարու սկզբներում նրանք ընդունեցին

մեր կրոնը, սկսեցին սովորել մեր դպրոցներում և հետզհետե խառնվելով մեզ հետ, անհետացան։

Վարդանը, լսելով այդ խոսքերը, չէր հավատում իր ականջներին, նրան երազ էր թվում բոլորը, թեև իսկապես երազի մեջ էր լսում և երազի մեջ էր տեսնում։ Տան տերը շարունակեց.

— «Մեր տոհմագրության դրքի մեջ գտնում ենք շատ տողեր քրդերի մասին, որ կարծես, արյունով գրված լինեին։ Մեր նախապապը, որից սկսվեցավ մեր տոհմը հայտնի լինիլ, կոչվում էր Խաչո. նա հենց այս գյուղի տանուտերն էր. քրդերը նրա ամբողջ ընտանիքը կոտորեցին. ինքը երկու որդիների հետ մեռավ բանտի մեջ։ Նրա մեծ որդի Հայրապետից մնաց մի արու զավակ միայն»...

— «Որ ալաշկերտցոց գաղթականության ժամանակ իր մոր՝ Սառայի հետ տարվեցավ Վաղարշապատ»,— ընդհատեց Վարդանը։

— «Այո՛, այդ արու զավակից հառաջ եկավ մեր տոհմը»։

— «Եվ նրա անունը Հովակիմ էր. մի քույր ուներ, որ կոչվում էր Նազլու, վերջինս մեռավ իր մոր հետ, և որբ մնացած Հովակիմին մի բժիշկ վեր առեց և մեծացրուց իր տան մեջ»։

— «Դրանք ո՞րտեղ ես կարդացել»,— հարցրեց տան տերը, զարմանալով, որ իր տոհմի պատմությունը մանրամասն կերպով հայտնի էր հյուրին։

— «Ես չեմ կարդացել, այլ իմ աչքովն եմ տեսել,— պատասխանեց Վարդանը։— Այդ բոլորը կատարվեցան այն ժամանակ, երբ քրդերը ոչնչացրին այդ գյուղը, ոչնչացրին և ամբողջ Ալաշկերտի գավառը»։

— «Իսկ այդ մոտ երկու հարյուր տարվա անցք է։ Իսկ դուք բավական երիտասարդ եք երևում, դուք Մաթուսաղայի տարիքը չունե՞ք, որ կարողանայիք ձեր աչքով տեսնել»,— պատասխանեց տան տերը բարեսիրտ ժպիտով։

Վարդանը ոչինչ չգտավ պատասխանելու, նրան էլ այնպես էր թվում, որ այդ անցքերի վրայից դարեր էին սահել։

Սենյակի լուսամուտներից, ուր նստած էր Վարդանը, շրջապատված իր հյուրընկալի ուրախ ընտանիքով, երևում էր կանաչազարդ հովիտը, որ վերջանում էր գեղեցիկ լեռներով։ Լեռները պատած էին խիտ անտառներով, և հսկա ծառերը միախառնվելով երկնքի պարզ կապուտակության հետ, ստեղծում էին մի սքանչելի պատկեր։ Վաղորդյան արեգակը թափել էր այնտեղ իր ոսկեղեն ճառագայթները և նրա լույսով, արծաթին օձերի նման պտույտ-

վելով և շողշողալով վազում էին զանազան գետեր և ճեղքելով անց էին կենում հովիտի հարթության միջից։ Վարպանը չէր կարողանում աչքերը հեռացնել այդ հրաշալի տեսարանից։ Վայրենի և անմշակ բնությունը մարդու աշխատասեր ձեռքի տակ այնպիսի գեղեցիկ կերպարանք էր ստացել, որպես կտավի կտորը պատկերահանի հրաշակերտ վրձինի տակ։

— «Դուք խոսում էիք քրդերի և թուրքերի տխուր ժամանակներից,— շարունակեց տան տերը մի առանձին ուրախությամբ,— բայց այն ժամանակներից հետո շատ բաներ փոխվեցան։ Տեսնում եք այդ սքանչելի լեռները. մի և կես դար առաջ դրանք բոլորովին մերկ էին, մի փոքրիկ թուփ անգամ չկար այդ սարերի վրա։ Այն ժամանակ բարբարոսների ձեռքը, որպես անգթաբար կոտորում էր մարդերին, այնպես էլ անխնա կոտորում էր ծառերին։ Բոլորը սպառված էր. ժողովուրդը վառելիքի համար գործ էր ածում աթաղը, իսկ շինվածքի համար փայտ չկար. այդ պատճառով ստիպված էին բնակվել գետնափոր խորշերի մեջ։ Բայց երբ տիրեցին խաղաղության ժամանակները, այնուհետև ավերակ գյուղերը լցվեցան բնակիչների բազմությամբ, իսկ մեր լեռները ծածկվեցան անտառներով։ Այդ բոլորը տնկվել է գյուղացիների աշխատասեր ձեռքով։ Տեսնո՞ւմ եք այդ կանաչազարդ հովիտը, առաջ նա մի ցամաք և անջուր անապատ էր, մի փոքրիկ գետ միայն ուներ, որը բոլորովին ցամաքում էր ամառային տոթերից։ Իսկ այն օրից, հրը անտառները աճեցին, մեր հովիտը ստացավ շրի առատություն։ Այժմ նա մեր գավառի պտղաբեր և ամենաարգավանդ երկրներից մեկն է։ Այո՛, շա՜տ բաներ փոխվեցան... Առաջ այստեղ ճանապարհներ անգամ չկային, իսկ այժմ ամեն տեղ կտեսնեք հարելու նման հարթ ճանապարհներ, որ միացնում են մեր հրկրի բոլոր քաղաքները, և այդ ճանապարհների վրա սլանում են կառքեր, որ տարվում են ոչ թե անասունների ուժով, այլ շոգու զորությամբ։ Մեր երկրի արդյունաբերությունները մենք վաճառահանում ենք հազարավոր մղոններ հեռու և փոխարենը ստանում ենք՝ ինչ որ մեզ պետք է»։

Վարդանը զարմացած լսում էր այդ բոլորը, բայց երբ նրա միտքը ընկավ գեղեցիկ Վալայի երեսին, հայտնի չէ թե ինչու նրա խոսքին եկավ հարցնել, թե ո՞րտեղ է սովորել օրիորդը։

— «Մի շաբաթ հաղիվ կլինի, որ ավարտեց Նոր-Վաղարշակերտի ճեմարանը. իսկ այժմ պատրաստվում է համալսարան մտնել բժշկություն սովորելու։ Առողջությունը թույլ է, ես կցան-

կանայք, որ մի քանի ամիս անցկացներ գյուղում, բայց նրան ոչընչով չես կարող համոզել»։

— «Իսկ քանի՞ որդի ունիք դուք»։

— «Մեր տոհմը միշտ բազմածին է եղել, մեր նախապապ տանուտեր Խաչոյի ընտանիքը բաղկանում էր ավելի քան հիսուն հոգուց, իսկ ես միայն հինգ զավակներ ունեմ։ Լալան միակ աղջիկ զավակս է, մնացած չորսը տղամարդիկ են»։

— «Ի՞նչով են պարապվում»։

— «Մեկը անտառապահ է միևնույն անտառների, որ տեսնում եք, մեկը պրոֆեսոր է Կարինի համալսարանում, երրորդը գնդապետ է Վանի զորաբաժնի մեջ, չորրորդը դեռ սովորում է Նոր-Բագրիվանդի գյուղատնտեսական ուսումնարանում»։

Վարդանին անծանոթ երևեցավ քաղաքի անունը և հարցրեց.

— «Այս կողմերում ես չեմ հիշում մի այս անունով քաղաք»։

— «Դա հին Բայազեդն է, այժմ այս անունն է կրում։ Մեր քաղաքներից, գյուղերից և զավառներից շատերը փոխել են իրանց անունները, մի քանիսը իրանց վաղեմի պատմական անուններն են ստացել, իսկ մի քանիսը նոր անուններ են ստացել»։

Տան տերը կրկին ձեռքն առեց լրագրի թերթը և կարդում էր մի հոդված, որը, որպես երևում էր, սաստիկ անհանգստացնում էր նրան։ Վարդանը հետաքրքրությունից շարժված, հարցրեց.

— «Ի՞նչ նորություն կա»։

— «Առանձին ոչինչ... էգուց քաղաքում պիտի գումարվի երեսփոխանական ընդհանուր ժողով... մի քանի վիճելի հարցեր պետք է քննության ենթարկվեն... չգիտեմ ի՞նչով կվերջանա... կուսակցությունները սաստիկ հուզված են երևում»...

— «Դո՞ւք ևս կլինեք այնտեղ»։

— «Չեմ կարող չլինել»։

Խոսակցությունից երևաց, որ Վարդանի հյուրընկալը, այդ հովտի գյուղացիներից ընտրված, երեսփոխան էր։

Նախաճաշիկը արդեն վերջացել էր. Վարդանը վեր կացավ, և շնորհակալություն հայտնելով, կամենում էր հեռանալ։

— «Թեև դուք կցանկանայիք տեսնել մեր գյուղում մի քանի հիմնարկություններ,— ասաց նրան տան տերը,— ես սիրով հանձն կառնեի ուղեկցորդել ձեզ»։

— «Շնորհակալ եմ, պարոն»,— պատասխանեց Վարդանը։

— «Թեև մյուս անգամ կպատահի ձեզ անցնել մեր գյուղից,— խոսեց տանտիկինը,— մեր դռները միշտ բաց կլինեն ձեր առջև»։

— «Շնորհակալ եմ, տիկին»,— ասաց Վարդանը գլուխ տալով։

— «Ով մեր տունը չի ճանաչում ձեզ»,— ավելացրուց տանտիրոջ գեղեցիկ աղջիկը անկեղծ ժպիտով։

— «Շնորհակալ եմ, օրիորդ»,— ասաց Վարդանը, ավելի խոնարհ կերպով գլուխ տալով։

Վարդանը դուրս գալուց հետո, այժմ նոր սկսեց զգալ իր նեղված դրությունը գյուղական ընտանիքի մեջ։ Նա գտնում էր իրան որպես մի բոլորովին վայրենի, որը ավելի քաղաքակրթված հասարակության մեջ տանջվում է, թե ինչո՞ւ ինքը անտաշ և անկիրթ մնաց, թե ինչո՞ւ ինքը չէր կարող այնպես խոսել, այնպես դատել և այնպես պահել իրան, որպես մյուսները։ Այդ ի՞նչ հրաշք էր Տանուտեր Խաչոյի տոհմը, անցնելով դարերի բովի միջից, զտվել, մաքրվել և կերպարանավոխվել էր, ստեղծելով մի նոր և ազնիվ սերունդ։

Վարդանը և իր հյուրընկալը միասին գնում էին գյուղի փողոցով։ Նրանց մոտից անցնում էին մաքուր և պարզ կերպով հագնված շինական կնիկները. յուրաքանչյուրը ձեռքին հյուսելով մի բան և նրանց տղամարդիկը գործավորի հագուստով։ Ոչ մեկը անգործ չէր, ամեն մարդ իր զբաղմունքն ուներ։ Զարմանում էր Վարդանը տեսնելով, թե որքա՜ն փոխվել էր կյանքը, թե որքա՜ն վայելուչ կերպարանք էր ստացել նա։ Առաջվա գռեհկական կոշտությունները այլևս չէին երևում, ամեն տեղ շնչում էր կրթության ոգին իր չերմ, կենսագործող զորությամբ։ Մի բան որ մնացել էր անփոփոխ, դա էր հայկական խոսքը— լեզուն։ Բայց որքա՜ն մշակվել, որքա՜ն կոկվել էր այդ լեզուն, և որքա՜ն գեղեցիկ դարձվածներով այժմ հնչում էր նա հայ մարդու բերանում։

Վարդանը իր հյուրընկալի հետ այժմ գտնվում էին գյուղից դրսում։ Դեպի ամեն կողմը, ուր և նայում էր Վարդանը, երևում էին հարուստ ագարակներ, գեղեցիկ այգիներ, լավ մշակված պաշտեր և ճոխ արոտամարգեր։

Նրանք անցան մի գործարանի մոտից, որտեղ տախտակներ էին սղոցում։ Այստեղ գործում էին գլխավորապես մեքենաներ և շոգին։ Սղոցարանը մատակարարում էր բոլոր գյուղերի և մերձակա քաղաքի համար տախտակներ զանազան ձևերով և զանազան մեծությամբ։

— «Այդ ո՞ւմն է պատկանում»,— հարցրեց Վարդանը։

— «Մեր գյուղում, ինչ գործարան որ տեսնելու լինեք, առանձին մարդու սեփականություն չէ,— պատասխանեց նրա հյուրընե-

կալը,— գործարանները այստեղ պատկանում են գյուղական համայնքին, ամեն մի գյուղացի մասն ունի նրանց մեջ։ Դերանները ստացվում են մերձակա անտառներից, որոնք նույնպես գյուղացիների սեփականություն են»։

Նրանք անցան սղոցարանից։

— «Ահա այդ ահագին շինվածքը,— ցույց տվեց Վարդանին հյուրընկալը,— դա պանրագործության գործարան է. այստեղ պատրաստվում է մեր գավառի ամենաընտիր պանիրը. դա նույնպես պատկանում է գյուղական համայնքին։ Յուրաքանչյուր գյուղացի ներկայացնում է այստեղ իր անասուններից ստացած կաթը, և ընդհանուր արդյունքի բաժանման ժամանակ, նրա համեմատ ստանում է կամ պանիր, կամ արծաթ»։

Նրանք գտնվում էին այժմ դաշտում։ Հասունացած հունձքը արտերից քաղվում էր, բայց քաղվում էր ոչ թե գյուղացու մանգաղով կամ գերանդիով,— այստեղ նույնպես գործում էր մեքենան, որ մենակ հարյուրավոր մշակների գործ էր կատարում։ Ահա ի՞նչ էր նշանակում հեշտացնել աշխատությունը,— այժմ հասկանում էր Վարդանը։

Նրանք անցան մի ահագին շինության մոտից, դա աղորիք էր։ Այստեղ նույնպես հեշտացրած էր աշխատանքը և ջրի փոխարեն գործում էր շոգին։ Բազմաթիվ գյուղերի ցորենը այս հիմնարկության մեջ աղացվում էր, և մաքուր, ճյունի պես սպիտակ ալյուրը վաճառահանվում էր դեպի օտար երկրներ։ Դա նույնպես պատկանում էր գյուղական համայնքին։

Բայց մի բան, որ ավելի զարմացնում էր Վարդանին, այդ այն էր, որ բոլոր գյուղացի բանվորները որտեղ և հանդիպում էին նրան, աչքի էին ընկնում իրանց համարձակությամբ, անձնավստահությամբ և այրական անվեհերությամբ։ Կարծես դրանք սնվել և մեծացել էին կատարյալ ազատության մեջ, կարծես դրանք երբեք ծուրքի ապտակը չէին կերել կամ քրդի նիզակը մի անգամ գոնե չէր վախեցրել նրանց։ Նա տեսնում էր, որ այդ աշխատող բազմությունը ընդունակ է հարկը պահանջած ժամանակ, թողնել բահը և արորը, և նրանց փոխարեն զենք կրել, և նույնպես հմուտ, նույնպես հայրական կերպով գործ ածել։

— «Պատերազմի ժամանակ այդ մարդիկը զինվոր են դառնում,— ասաց Վարդանի հյուրընկալը,— աշխատանքը մեծ մասամբ դադարում է, և այս պատճառով պատերազմը միշտ կորուս-

տաքեր հետևանքներ է ունենում մեր երկրի համար, թեև նա ունենում է և իր առանձին օգուտները...»։

Անցնելով դաշտերից, նրանք դարձյալ մոտեցան գյուղին։ Նրանց առջև դրած էր մի նոր հիմնարկութիւն։ Դա ավելի նման էր այն շենքերին, որ կառուցված են լինում օրինակելի ագարակների մեջ։

— «Այդ մեր գյուղատնտեսական դպրոցն է,— ասաց Վարդանի հյուրընկալը։— Այն, որ տեսաք առավոտյան, տարրական ուսումնարան էր»։

Այս ի՞նչ դպրոց էր, այսպիսի դպրոց Վարդանը երբեք չէր տեսել, թեև ինքն էլ մի ժամանակ վարժապետ էր եղել։ Նա բովանդակում էր իր մեջ գյուղային տնտեսության վերաբերյալ բոլոր պարագաները։ Նրա ահագին շինության առջև տարածված էր ընդարձակ ագարակ զանազան բաժանմունքներով, որ մշակվում էին աշակերտների և աշակերտուհիների ձեռքով։ Աշխարհի համարյա բոլոր բույսերի, տունկերի և ծաղիկների տեսակից կային այնտեղ զանազան օրինակներ։ Այստեղ գիրքը և մեռած տառը ավելի չէին ղրաղեցնում ուսանողներին։ Ամեն ինչ սովորում էին նրանք բնության հրաշալի գրքի մեջ։ Այստեղ որոշյալ ժամերում ուսանողները պարապվում էին մարմնամարզութիւնյամբ և զենք գործ ածելու վարժութիւններով։ «Ահա այսպիսի դպրոցը կպատրաստե լավ երկրագործ և լավ զինվոր»,— մտածում էր Վարգանը։

Վարդանը շնորհակալութիւն հայտնելով իր հյուրընկալին, բաժանվեցավ նրանից։ Այժմ ո՞ւր պետք էր գնալ, ինքն էլ չգիտեր։ Նա տեսավ հանրակառքի նման մի բան, որի երկու կողմերի վրա շարված էին մարդիկ։ Ինքն էլ նստեց, երբ իմացավ, որ տանում է դեպի երկաթուղու կայարանը։

Երկաթուղու կայարանում նա գտավ մեծ բազմութիւն, որ սպասում էին գնացքին։ Հանկարծ նրա ականջին դիպավ մի ծանոթ ձայն...

— «Վարդանն»...

Վարդանը ետ նայեց, նրա առջև կանգնած էր պարոն Սալմանը։ Երկու վաղեմի բարեկամները գրկախառնվեցան։

— «Ահա այդպես, բարեկամ,— խոսեց պարոն Սալմանը չքողնելով Վարդանի աչը իր ձեռքից,— մենք դարձյալ տեսնվում ենք միմյանց հետ ուղիղ երկու հարյուր տարուց հետո... բավական երկար ժամանակ է... Դու դեռ նույնն ես մնացել, Վարդան, դու ամենևին չես փոխվել... Բայց այս երկու դարերի ընթացքում մեծ

փոփոխություններ եղան մեր երկրում... Հիշում ես, Վարդան, մի անգամ քեզ ասում էի, թե Հայաստանը մարդկության տղայական հասակի օրորոցն է եղել, նրա անմեղության ժամանակների դրախտն է եղել— բայց մի օր կդառնա նրա այրական հասակի, նրա զարգացման ժամանակների դրախտը։ Այժմ բոլորը կատարվեցավ։ Այժմ հայ մարդու ապրուստը խիստ ապահով, ուրախ և խաղաղ է հայրենի հողի վրա։ Բայց եթե գիտենայիր, թե որքա՜ն աշխատեցինք մենք, մինչև նրան այս վիճակին կարողացանք հասցնել... շա՜տ աշխատեցինք... այս երկու հարյուր տարվա ընթացքում հազարավոր փորձանքների միջից անցանք... թա՜ւ-մաթիվ արյան և առատ քրտինքի գնով գնեցինք մեր հանգստությունը»...

— «Հիմա ո՞ւր ես գնում»,— հարցրեց Վարդանը։

— «Քաղաքը, այնտեղ երեսփոխանական ժողով պիտի գումարվի, ես պատգամավոր եմ մեր գավառի կողմից։ Գնանք միասին, Վարդան, ես պիտի խոսեմ, մեր վիճաբանությունները գուցե կհետաքրքրեն քեզ»։

Հնչեց գնացքի վերջին շվշվոցը։ Նրանք մտան վագոնի մեջ։ Գիշեր էր։ Առավոտյան լույսը չբացված, նրանք հասան քաղաքը։ Դեռ քնած էր գեղեցիկ, աղմկալի քաղաքը։ Փողոցներում երևում էին միայն բանվորներ, որոնք շտապում էին զանազան ֆաբրիկաներում աշխատելու։

— «Նոյան Աղավնու» պանդոկը»,— հրամայեց պարոն Սալմանը կառապանին։

Կառքը սլանում էր ուղիղ և հարթ փողոցների միջով. երկու կողմից բարձրանում էին հոյակապ շինություններ զանազան գույներով։ Վարդանը կարծում էր, թե պալատների միջով է անցկենում։ Պարոն Սալմանը ցույց էր տալի նրան նշանավոր տեղերը.— «Ահա այդ համալսարանն է», «ահա այդ գիտությունների ակադեմիան է», «դա հին թագավորական պալատն է, որ այժմ ծառայում է որպես մուզեյում», «դա քաղաքի նշանավոր թատրոններից մեկն է», «դա մի հիվանդանոց է», «դրանք այն հերոսների արձաններն են, որ նշանավոր եղան վերջին հեղափոխության ժամանակ», «դա մի լրագրի խմբագրատուն է, ուր օրեկան 150,000 օրինակ է տպվում»— «դա»...

— «Ձինվորանոց չկա՞»,— նրա խոսքը կտրեց Վարդանը։

— «Ձկա, այստեղ ամեն քաղաքացի զինվոր է»։

— «Գեղեցի՛կ քաղաք... հրաշա՜լի քաղաք»...— բացականչեց վարդանը խորին հափշտակության մեջ։

Կառքը կանգնեց «Նոյան Աղավնու» հյուրանոցի առջև։ Պարոն Սալմանը Վարդանի հետ մտան մի առանձին փոքրիկ սեն՝յակ, որ կից էր հասարակաց դահլիճին։ Այստեղ Թոմաս էֆենդին Մելիք-Մանասյանի հետ սաստիկ վիճում էին։

— «Դա կատարյալ էշի մարտիրոսություն կլինի»,— ասում էր Թոմաս էֆենդին։

— «Իմ կարծիքով, դա ամենաուղիղ ճանապարհն է, որ կը-հասցնե ցանկացած նպատակին»,— պատասխանեց Մելիք-Մանասյանը տաքացած կերպով։

— «Այդ ճանապարհը մեզ շատ հեռու կտանե և ցանկացած նպատակին կհասցնե գուցե էշի զատկին»,— ասում էր Թոմաս էֆենդին ծիծաղելով։

— «Ահա Սալմանը, լսենք նրա կարծիքը»,— ասացին նրանք, դադարեցնելով վիճաբանությունը։

Մեծ եղավ նրանց զարմանքը, երբ տեսան Վարդանին, որը, կարծես, գետնից դուրս եկավ։

— «Դու որտեղի՞ց լուր ընկար»,— հարցրեց Թոմաս էֆենդին իր հատուկ հեգնական ժպիտով։

— «Միևնույն երևույթը զարմացնում է և ինձ,— պատասխանեց վարդանը նրա ձեռքը սեղմելով.— ես քո խորտակված դիակը գտա Ալաշկերտի լեռների ստորոտում և հետո քաղեցի քրդերի գերեզմանատան մեջ, իսկ ա՜յժմ»...

— «Այժմ ես կրկին հարություն առա,— պատասխանեց նա ծիծաղելով։— Մի՞թե դու չես հավատում հոգեփոխության վարդապետությանը։ Իմ թշվառ հոգին անցավ ամենաանմաքուր կենդանիների մարմնի միջից. մի քանի տասնյակ տարիներ գայլի մարմնի մեջ կեղևքում էի, հափշտակում էի, ապրում էի որսելով... մի քանի տասնյակ տարիներ շան մարմնի մեջ հաչում էի, թծկվում էի և պտուտ գալիս այն մարդկների շուրջը, որոնք ինձ հաց էին տալիս... մի քանի տասնյակ տարիներ օձի մարմնի մեջ սլորվում էի գետնի վրա և պատահած ժամանակ խայթում էի... մի քանի տասնյակ տարիներ էշի մարմնի մեջ գոռում էի, ականջներիցս այնքան քաշեցին, որ դխումս խելք չմնաց... վերջապես ես թշվառ հոգին մտավ առյուծի մարմնի մեջ, այստեղ բավական մաքրվեցավ և սրբվեցավ նա։ Այդ շրջանը կատարեց նա երկու հարյուր տարվա ընթացքում։ Եգիպտոսի մումիաները հազարավոր

տարիներ մնում են պիրամիդների տակ, անհամբերությամբ սպասելով հոգիների վերադարձին, բայց իմ հոգին ավելի շուտ կատարեց իր շրջանը»։

— «Եվ ես բախտ ունեցա կրկին տեսնել կերպարանափոխված Թոմաս էֆենդուն»,— կտրեց Վարդանը նրա խոսքը։

— «Այո՛։ Ձեր տեսած առաջվա Թոմաս էֆենդին իր դարու հարազատ զավակն է, բայց ժամանակները փոխեցին նրան։ Այժմ նա ներկա սերնդի լավ ներկայացուցիչներից մեկն է։ Բայց ներկա սերունդը մե՜ծ հառաջադիմություն է գործել, սիրելի Վարդան։ Հիշում ե՞ս, Մելիք-Մանսուրը մի ժամանակ «լավ ասեղներ» էր կանչում, և թափառում էր Ալաշկերտի գյուղերում, բայց նա այժմ մի առանձին զորաբաժնի գեներալ է»։

Վարդանը դարձավ դեպի Մելիք-Մանսուրը և պատկառանքով սեղմեց նրա աջը։

— «Մենք ուշանում ենք, պարոններ, նիստը շուտով կսկսվի»,— շտապեցնում էր պարոն Սալմանը։

— «Դա մեր կուսակցության ազատամիտների պարագլուխն է,— ասաց Թոմաս էֆենդին շշնջալով Վարդանի ականջին, և ցույց տալով պարոն Սալմանի վրա։— Մի երևելի ճառ է պատրաստել այսօրվա ժողովի համար։ Ա՜խ, որքան լավ է խոսում նա»...

— «Ինձ էլ տարեք, պարոններ, ես էլ ցանկանում եմ լսել»...— գոչեց Վարդանը ուրախությամբ։

— «Գնանք»... — լսելի եղավ նրա մոտ մի օտար ձայն։

Վարդանը աչքերը բաց արավ, զգաց, որ իր տեսածը բոլորը հրազ էր։ Նա շուրջը դեռ պատում էր գիշերային խավարը, և նա գտնվում էր անբախտ Լալայի հողադամբարանի մոտ։ Բայց այն ի՞նչ օտարոտի ձայն էր, որ զարթեցրուց նրան. այն ո՞վ էր, որ ասաց «գնանք»։

Հանկարծ չորս զորեղ ձեռքեր հափշտակեցին նրան և ամեն ինչ թաքնվեցավ գիշերային մթության մեջ...

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

Ա

Բ... գյուղի մեջ ամենի ուշադրությունը գրավել էր մի փոքրիկ տղա, որ դեռ նոր էր մտել իր տասներկու տարեկան հասակը։ Ժամասեր գյուղացիները նրա ձայնովն էին զմայլած, դաշտից անցնելիս, նա էր, որ այնպես քաղցր երգելով, վաղ առավոտյան գառները արածացնելու էր տանում։

Նրա անունը Գալուստ էր, բայց գյուղացիները կրճատելով Կալո էին կոչում։ Մի հաստ ու պինդ տղա էր Կալոն, որի ամուր կազմվածքը խոստանում էր հարուստ մարմնական զորություն։ Կալոյի դեմքը նույնպես վատ չէր, արևից այրված և համարյա սևացած երեսի վրա կարելի էր տեսնել մի քանի գեղեցիկ և կանոնավոր գծեր, որոնց մեջ կրակոտ և վայրենի աչքերը արտահայտում էին խիստ զվարթ բնավորություն։

Կալոն որբ էր։ Մնողքը մեռել էին վերչին խոլերայից, թողնելով միակ զավակը դառն աղքատության մեջ։ Նրա հորեղբայրը, բարեսիրտ Ավետը «հոգու համար» վեր առավ իր մոտ որբին և սկսեց հայրական խնամք տանել։ Ավետը, որին բոլոր գյուղացիները «պապեր» (եղբայր) էին կոչում, վայելում էր առանձին հարգանք իր դրացիներից։ Նա հանդարտ և աշխատասեր մարդ էր և քիչ չէր պատահում, որ խաղաղացնում էր զանազան վեճեր, որ ծագում էին իր դրացիների մեջ։

Ավետ ապոր ընտանիքը շատ մեծ չէր։ Ինքը, իր կին Նղիասբեթը և երկու փոքրիկ երեխաները կազմում էին ամբողջ գերդաստանը, որի գլխին բարձրացած էր, որպես ընտանիքի մայր, Շու-

շան տատը, յոթանասուն տարեկան մի պառավ, որ իր ծերության հեղինակությամբ իշխում էր բոլորի վրա։ Պառավները առհասարակ բարեսիրտ են լինում, և մանավանդ Շուշան տատը, որ մի առանձին գութ ուներ դեպի իր թոռնիկը, Կալոն, որի մեջ գտնում էր մեռած որդու սիրելի պատկերը։

Փոքրիկ Կալոն տարվա երեք եղանակներում օգնում էր իր հորեղբորը նրա տնտեսական գործերի մեջ, իսկ ձմեռը գնում էր տերտերի մոտ և ժամագիրք էր կարդում։ Կարդալ ասելով՝ պետք է հասկանալ, որ նա անգիր սերտել էր այս գրքից մի քանի «փոխեր», շարականներ, աղոթքներ, թեև տառերն անգամ չէր ճանաչում։

Կալոյի տնային ծառայությունները, նայելով, թե որքան շատ աշխատացնում են գյուղացի երեխաներին, մեծ չէին։ Վաղ առավոտյան նա վեր էր կենում, աղբյուրից սափորով ջուր էր բերում, մարագից թոնիրի համար վառելիք էր բերում, գավիթը մաքրում էր և եղիսաբեթին օգնում էր կովերը կթելու։ Թեև այս գործերը աղջիկներն են կատարում, բայց Ավետ ապերը զուրկ էր աղջիկ զավակից, և նրա երկու որդիքը դեռ շատ մանրիկներ էին։ Երբ տանը նրա համար այլևս գործ չկար, նա հագնում էր տրեխները և մի կտոր ցամաք հաց գրպանը դնելով, ձեռքն էր առնում հովվական ծանր ցուպը, որ իր հասակի կրկին երկարություն ուներ, և գառները քշում էր դաշտը արածացնելու համար։ Տանեցիք հազիվ էր պատահում, որ ծեծեին նրան, որովհետև չափազանց կամակատար տղա էր Կալոն։

Փոքրիկ հովիվը սիրելի էր և իր ընկերներին, որոնց հետ միանալով, գառները խառնում էին միասին և տանում էին Արաքսի ափերի մոտ արածացնելու։ Այս գետից հեռու չէր նրանց գյուղը։ Նա իր ընկերների ուրախությունն էր. ի՞նչ խաղեր ասես չէր սարքում նա, ի՞նչ հնարքներ ասես չէր անում նա։ Շատ անգամ զվարճացնում էր նրանց իր քաղցր երգերով և շատ անգամ ուրախացնում էր նրանց իր եղեգնյա սրնգի ձայնով, որ բավական վարպետությամբ ածում էր։ Կալոն իր ընկերների մեջ ստացավ հերոսական փառք, սկսյալ այն օրից, երբ մի անգամ, Արաքսի ծանծաղուտներում լողանալու միջոցին, խեղդվելուց ազատեց իր ընկերներից մեկին։ Այնուհետև նա պաշտելի դարձավ։

— Կալո, ե՛կ մեր հացիցը կեր, դու մայր չունես... մեր մայրը կարագ է դրել, սեր է դրել, ե՛կ միասին ուտենք,— ասում էին երեխաները և նրան հրավիրում իրանց համեստ սեղանին բաժանորդ լինել, երբ կեսօրին նստոտում էին կանաչ խոտերի վրա ճաշելու։

Բ

Մեծ պասի վերջին շաբաթվա օրերից մեկն էր։ Այս շաբաթում գյուղացիները իրանց բոլոր լավ բաները կրում են քաղաքը, որ հյուտանները լավ զատիկ անեին։ Ավետ ապերն էլ, աքաղաղը կանչելուն պես, կես գիշերին վեր կացավ, ճրագը վառեց, լվացվեցավ, երեսը խաչակնքեց և սկսեց իր էշերը համետել։ Ամբողջ ընտանիքը դեռ քնած էր, միայն Նղիսաբեթը օգնում էր ամուսնին։ Նա դեռ մի օր առաջ պատրաստել էր երկու տիկ յուղ, մի բեռ նոր պանիր, երկու կթոց ձվաներ և մի քանի հատ հավեր, որ պետք էր տանել քաղաք ծախելու համար։

Մի այսպիսի նշանավոր խորհուրդը չէր կարող ծածուկ մնալ Կալոյի հետաքրքիր ուշադրությունից, որ իր հորեղբոր առաջին ոտնաձայնը լսելով՝ գլուխը վեր բարձրացրեց վերմակի տակից և ճրագի պես վառվող աչքերը լայն բաց անելով ասաց.

— Ինձ էլ պիտի տանես։ Ես էլ կգամ։

— Ո՛ւր,— հարցրուց հորեղբայրը մի փոքր վրդովված ձայնով։

— Քաղաք,— ասաց Կալոն։

Ավետ ապերը, չնայելով իրան հատուկ սառնասրտությանը, այն գիշեր ինչ-որ բանի վրա բարկացած էր և շատ տխուր էր երևում։ Այսպիսի մարդիկ երբեմն իրանց բարկությունը քափում են մի բոլորովին անմեղ առարկայի վրա, և այդ առարկան եղավ ողորմելի Կալոն։

— Ձենդ կտրի՛, լակո՛տ,— գոռաց նա կատաղի կերպով.— քաղաք գնալդ էր պակաս...

Կալոն լռեց և գլուխը կրկին դրեց բարձի վրա, երեսը թաքցրուց վերմակի տակ և սկսեց խուլ ձայնով լաց լինել։ Նրա ձայնը զարթեցրուց պառավ Շուշանին, որ միևնույն անկողնի մեջ իր թոռնիկի հետ միասին էր պառկած։

— Ա՛յ տղա՛, ի՞նչ կա, ինչո՞ւ ես լաց լինում,— հարցրուց նա։ Կալոն հայտնեց պատճառը։

Նույն միջոցին խրճիթը ներս մտավ Ավետ ապերը, մնացած վերջին բեռը դուրս տանելու համար։

— Ավետ, որդի, ինչո՞ւ ես լացացնում խեղճ տղային,— հարցրուց պառավը։— Ուզում է քեզ հետ գալ, դու էլ տար. էլ ինչո՞ւ ես սիրտը կոտրում։

— Ախար նրա ի՞նչ քաղաք գնալու ժամանակն է,— պատասխանեց Ավետը մի փոքր մեղմացած կերպով։

— Հրեն Պետրոսենց Գյուքին էլ է գնում... Նա ինձանից խո մեծ չէ՞... — վերմակի տակից լսելի եղավ Կալոյի լալագին ձայնը։

— Տա՛ր քեզ հետ, որդի,— կրկնեց պառավը համոզական եղանակով։— Տա՛ր, թող աշխարհ տեսնի. խո աղչիկ չէ, որ միշտ առիքի տակը մնա, տնից դուրս չգա. տղա է, սիրտը ուզում է, բան կսովորի, աչքը կբացվի։

Պառավի խոսքերը առանց հետևանքի չմնացին, մանավանդ երբ Ավետի կինը՝ Եղիսաբեթը մյուս կողմից սկսեց իր ամուսնին համոզել, որ Կալոյին իր հետ տանե, ավելացնելով թե ճանապարհին պետք կգա, էշերը կքշե։

— Դե՛, վեր կաց գնանք, մի ուշացիր,— վերջապես ասաց Ավետ ապերը։

Ջատկին մոտ օրերում քաղաք գնալը գյուղացի երեխաների համար մի մեծ զվարճություն է. այնտեղ նրանց համար գնում են արխալուղ, գդակ, տրեխներ և վերջապես մի բան, որ նրանց ուրախացնում է։ Այս առաջին անգամն էր, որ Կալոն քաղաք պիտի տեսներ, և այս պատճառով նրա ուրախությանը չափ չկար, երբ ստացավ իր հորեղբոր համաձայնությունը։ Նա ծտի պես դուրս թռավ իր քնաշորերի միջից, մի քանի րոպե այս կողմ և այն կողմ վազեց, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչ բանի համար, և հետո սկսեց իր երկայն ցուպը պտռել։

Կալոյի համար երկար պատրաստություն պետք չէր, նա շատ չուշացավ, որովհետև իր սովորության համեմատ առանց հանվելու էր քնել. հարկավոր էր միայն տրեխները կապել, այնուհետև ամեն ինչ վերջացած էր։ Րոպեական արագությամբ կատարվեցավ բոլորը, հետո նա վեր առավ իր հովվական ցուպը, մոտեցավ պառավ տատին և փաթաթվելով նրա վզին՝ հարցրուց.

— Քեզ համար ի՞նչ բերեմ քաղաքից։

Պառավը ոչինչ չպատասխանեց, միայն համբուրեց նրան, և խորշոմած աչքերը լցվեցան արտասուքով։

Ավանակները արդեն բեռնած, պատրաստ էին բակում. Եղիսաբեթը ճրագը ձեռին կանգնած էր այնտեղ, իսկ Ավետը մտել էր ոչխարների դոմը։ Նա դուրս բերեց մի չաղ երկու ամսական գառն և կապելով րնոան վրա իր մտքումը ասաց.— էդ կտանենք «աղայի» համար...

Դեռ բավական ժամանակ կար մինչև լուսանալը, երբ փոքրիկ քարավանը ճանապարհ ընկավ։

Գ

Ճանապարհին միացան Ավետի հետ մի քանի ուրիշ գյուղացիներ, որոնք նույնպես ծախելու բան էին տանում քաղաքը, և հետզհետե նրանց խումբը ստվարացավ։

Եղանակը հանդարտ էր։ Աստղերը խիստ անուշ ժպիտով փայլում էին պարզ երկնքից։ Օդի մեջ տիրում էր գարնանային փափուկ թարմություն։ Մի քանի օր առաջ եկած անձրևը բոլորովին ցամաքել էր, և ավանակները իրանց ծանր բեռների տակ կարողանում էին առանց խրվելու առաջ գնալ։ Կալոն մի քանի իր հասակակից և իրանից մեծ տղերքի հետ քշում էին ավանակները, նրանց հետևից կամաց-կամաց գալիս էին նրանց հայրերը, որոնք նույն միջոցին զբաղված էին մի այսպիսի խոսակցությամբ.

— Տեսնենք ինչպես կգնա ալյուրը,— ասաց գյուղացիներից մեկը։

— Ասում են, գլուխը բարձրացել է (բանկացել է),— պատասխանեց մյուսը։

— Հիմա լավ չծախվի, ապա ե՞րբ պիտի ծախվի,— մեջ մտավ երրորդը,— այս ձմեռ ձյունի երես չտեսանք, ամառը վա՛յ մեր հալին... խմելու ջուր էլ չենք գտնի...

— Բայց այս վերջին անձրևը բանը շինեց, թե չէ արտերը իստակ կչորանային։

— Մի անձրևով ի՞նչ կդառնա. ուղտը քթալով չես ջրի... Մեր մեղքից երկինքը կապվել է։

— Տերտերն էլ խաչ-ավետարան չէ ման ածում, կարելի է աստված խղճա,— մեջ մտավ մի ուրիշ գյուղացի երեսը խաչակնքելով։

— Տերտերը անջախ անեծքի տոպրակը քևի տակը դրած, շուտ-շուտ «գործակալի» մոտն է վազում ու ամեն օր մի նոր հրամանն է բերում՝ էս տվե՛ք, էն տվե՛ք... տալով հոգիներս դուրս եկավ... չես իմանում որի՞ դարդը քաշես... ամեն կողմից ուզում են... բայց մի կոպեկի խեր չունենք...

Այս խոսքերը վիրավորեցին մի ծերունի գյուղացու չերմեռանդությունը, և նա պատասխանեց.

— Դե էդպես եք խոսում, որ աստված բարկանում է, երեսը մեզանից դարձնում է, ո՛չ ձյուն է տալիս, ո՛չ անձրև։ Տերտերը, ինչպես էլ որ լինի, մեր հոգևոր հայրն է, նրա աղոթքն է մեզ պահում։

— Ցուղը, ասում են, շատ է թանկացել,— խոսակցությունը ընդհատեց մի ուրիշը։— Դու քանո՞վ ծախեցիր, Մարկոս։

— Տասը մանեթով։

— Ձո՞ւն քանով։

— Հարյուրը մեկ մանեթով։

— Լա՛վ է։

Այս բոլոր խոսակցության ժամանակ Ավետ ապերը լուռ էր, հետո նա էլ մեջ մտավ, ասելով.

— Ի՞նչ եք խելքներիդ զոռ տալիս. թե թանկ ծախեք, թե էժան ծախեք — դիփ մեկ է։ Ի՞նչ պետք է տուն տանեք։ Մենք որ կանք, քաղաքացիների ճորտերն ենք։ Յարին-տաններկու ամիս աշխատում ենք, վարում ենք, ցանում ենք նրանց համար։ Մեր ալյուրը, մեր յուղը, մեր պանիրը առնում են, ուտում են, փողն էլ իրանց չիբն են դնում։ Հին պարտքը մնում է ու մնում։ Ամեն անդամ բեռներով քաղաք ենք դնում ու դատարկ ետ դառնում և ամոթով մտիկ ենք տալիս մեր կնիկների, մեր երեխերքի երեսին, երբ մեզանից հարցնում են, թե «քաղաքից» ի՞նչ բերեցիր մեզ համար։

Այս խոսքերը ամենի վրա տխուր ազդեցություն գործեցին, և կայծակնահարի նման բոլորը լռեցին։ Ոչինչ բան այնքան դառն կերպով չէ խոցում գյուղացու սիրտը, որպես այն տխուր հիշողությունը, երբ նա միտն է բերում, թե պարտքեր ունի։ Այստեղից հասկանալի էր Ավետ ապոր մի քանի ժամ առաջ ունեցած վրդովմունքի պատճառը, երբ նա իր ավանակները դեռ նոր էր բեռնում քաղաքը տանելու համար, երբ նա մտածում էր, թե այն բեռնը,— իր քրտինքի և աշխատության արդյունքը,— իրան չեն պատկանում...

Բայց Կալոյի ուրախ խումբը, որ առաջ ընկած քշում էին ավանակների քարավանը, զբաղված էր բոլորովին այլ խոսակցությամբ։ Նրանք ազատ էին իրանց ծնողների հոգսերից, որովհետև դեռ ոչ ոքի պարտամուրհակ տված չունեին։

— Սաքի,— հարցրուց Կալոն,— դու քաղաքը տեսե՞լ ես. այնտեղի գառները ո՞րտեղ են արածացնում։

Սաքին, որ հասակով իր ընկերներից մեծ էր, որ քանի տարի մնացել էր քաղաքում, պատասխանեց.

— Քաղաքացիները ոչխար չունեն, գառներ չեն պահում։

— Բա՛ նրանց տղերքը ի՞նչ են շինում, որ գառներ չեն արածացնում,— կրկին հարցրուց Կալոն։

— Կարդում են։

— Նրանց տերտերը ինչո՞վ է ծեծում, երբ դասը չեն սովորում։

— Նրանք տերտերից դաս չեն առնում, ըշկոլումն են կարդում։

— Ւշկոլն ի՞նչ է։

Սաքին չգիտեր ինչ պատասխանել և հարևանցիորեն ասաց.

— Ւշկոլը ըշկոլ է... չե՞ս իմանում։

Մի ուրիշ աղա հարցրուց.

— Քաղաքի աղերքը ով գիտի ինչ լավ տրեխներ կունենան։

— Նրանք տրեխներ չեն հագնում, սապոկներ են հագնում,— պատասխանեց Սաքին։

— Սապոկը ի՞նչ է։

— Այն էլ ռսի տրեխ է։

— Այնտեղ մոշ կա՞, զկեռ կա՞,— հարցրուց մի ուրիշը։

— Ջկա, ծմակը հեռու է քաղաքից։

— Բա՛ քաղաքի տղերքը ի՞նչ են ուտում։

Սաքին չգիտեր ինչով գոհացնել իր ընկերների հետաքրքրությունը, որ դառնում էին նրան զանազան հարցերով։ Նա կարճ կերպով նկարագրեց քաղաքի կյանքը, որքան իրան հասկանալի էր, ասաց, թե այնտեղ մեծ տներ կան, բազար կա, թե եզան ու գոմեշի տեղ ձի են լծում, սայլերը (կառքերը) բանեցնում են միայն նատելու համար և ավելացրուց, թե քաղաքացի տղերքը գյուղացի տղաչին ծաղրում են և պատահած ժամանակը ծեծում են։

Վերջին խոսքը գրգռեց Կալոյի բարկությունը, և նա իր երկայն յուպը բարձրացնելով, սպառնացավ.

— Տեսնում ե՞ս մըհակս, էնպես կչափեմ նրանց բարակ մեջքից, որ ովա՛յ, նանիռ կկանչեն։

Դ

Ծ... քաղաքը գտնվում էր այն գետի ափի մոտ, որ իր սկիզբն առնում է Գեղամա լճից։ Նա այն քաղաքներից մեկն էր, որ իսպառ չէր թոթափել իրանից պարսկական փոշին, և ուր հայն էլ թուրք է, իսկ թուրքն ավելի թուրք է, և որտեղ կնիկները իրանց ծամերը ներկում են հինայով, իսկ տղամարդիկը նեղ պանտալոնի հետ քոշեր են հագնում։

Երկրորդ ավուր երեկոյան պահն էր, երբ Ավետ ապերը գյուղից բերած մթերքը ծախելուց հետո եկել, կանգնել էր մի հարուստ

կրպակի առջև և գլուխը ծռած, իր երկայն մահակը կուրծքին նեցուկ տված, անհամարձակ կերպով ձայում էր դեպի խանութը, չիշխելով այնտեղ մտնել։ Նա նույն ժամում նմանում էր մի մարդու, որ սպասում է իր դատապարտության վճռին։

Երկար սպասում էր նա, մինչև իր վրա ուշադրություն դարձնեին և ներս կանչեին։ Նրա մոտ, նույնպես անմռունչ և հանդարտ կերպով, կանգնել էր աղայի համար բերած զատկացու գառը, կարծես նա էլ տխուր էր, կարծես նա էլ մոռանալով իր սովորական կայտառությունը, շատ չէր զանազանվում իր տերից, որ նույն միջոցում գտնվում էր հոգեկան դառն տրամադրության մեջ։ Գառան մոտ նստած էր փոքրիկ Կալոն և բռնել էր նրա ոտից, որ չփախչե։ Նա միայն ուրախ էր, նա միայն անհոգ էր և հետաքրքիր աչքերով նայում էր իր շուրջը, ուր ամեն մի առարկա նրան զարմանք և հիացում էր պատճառում։

— Ապեր, աղան պստիկ տղա ունի՞,— հարցրուց նա։

— Ջունի,— պատասխանեց Ավետը անուշադիր կերպով։

— Բա՛ էդ գառան հետ ո՞վ պիտի խաղա։

Ավետը ոչինչ չպատասխանեց։

Նույն միջոցին մի ձայն զարկեց գյուղացու ականջներին։

— Հը՞մ, Ավետ ապեր, եկե՞լ ես։

Այս ձայնը արթնացրուց նրան, նա ետ նայեցավ և տեսավ իր մոտ մի պատանի, որը հարուստ կրպակի գործակատարներից մեկն էր։ Գյուղացին ետ-ետ քաշվեցավ և խոնարհ կերպով գլուխ տվեց։

— Երևի աղային տեսնելու ե՞ս եկե՛լ,— հարցրուց պատանին։

— Առանց տեսնելու ո՞նց կարամ գնալ,— պատասխանեց Ավետը։

— Դրանի՛ց, դրանի՛ց բերե՞լ ես,— հարցրուց պատանին, աջ ձեռքի ցուցամատը և բթամատը միմյանց հետ շոշափելով։

Ավետը հասկացավ, որ փողի մասին էր հարցը, և դրական կերպով շարժեց գլուխը։

Պատանին մտավ կրպակը, և մի քանի րոպեից հետո Ավետին ներս կանչեցին մուտքի առջևը։ Երկու զոհեր միասին սպասում էին մի ճակատագրական վախճանի...

Աննկարագրելի ահուդողով Ավետը ներս մտավ և հեռվից խորին կերպով գլուխ տվեց մի կարճահասակ ալևոր մարդու, որ նստած էր գրասեղանի մոտ և քրքրում էր իր առջևը ածած թղթերի կույտը։

Նրա առաջին երկրպագությունը աննկատելի մնաց, որովհետև

աղան զբաղված էր։ Հետո գյուղացին ծոծրակը քորելով, մի քանի անգամ հազաց, որ ցույց տա իր ներկայությունը։ Աղան գլուխը վեր բարձրացրուց և տեսավ նրան։ Ավետը կրկնեց իր երկրպագությունը։

Աղան քաղաքավարի էր և մանավանդ դեպի այն մարդիկը, որոնց հետ հաշիվներ ունեցել Հաշվի ժամանակ նրա մարդահաճությունը հասնում էր մինչև ցած կեղծավորության։ Տեսնելով գյուղացուն, նա իր կոշտ դեմքի վրա ձևացրուց մի անսովոր ժպիտ և հարցրուց.

— Բարով, Ավետ ապեր, ո՞նց ես, լա՞վ ես, տղերքդ, տանեցիքդ լա՞վ են։

— Աղոթարար ենք, աղա,— պատասխանեց գյուղացին.— Քո՛ղ տեր աստված մեր կյանքիցը կտրե, ձերի վրա դնե։

— Անասուններդ, ցանքերդ լա՞վ են։

— Անասունները, փառք աստուծո, վատ չեն, բայց ցանքերը, տերը ինքը մի ողորմություն անե, ցամաքել, մնացել են։ Մեր մեղքից չուրը պակասել է այս տարի. անձրև էլ չի գալիս. գնացին տերտերի մոտ, նա գիրը բացեց, ասաց, երկինքը կապել են...

Աղան մտածեց գյուղացու սնահավատությունից օգուտ քաղելու։

— Ապա որ ես ձեզ ասում եմ, Քե ինչ պարտք որ անում եք, իր ժամանակին բերեցեք, տվեցեք, բայց ձեր ականջը չէ մտնում։ Տեսնում ե՞ս, աստված էդպես կբարկանա։ Ասել են՝ «ա՛զ և տո՛ւր, չեն ասել՝ «ա՛ռ և կո՛ւլ»։ Ձեր վրա չէ խոսքս, Ավետ ապեր, դու լավ մարդ ես, քո հանգուցյալ հայրն էլ լավ մարդ էր, բայց էն անիրավ Թաթոսենց Գևոն, մի տարի է երեսը չեմ տեսել, քսան մանեթս տարավ, ինքն էլ կորավ, փողս էլ։

— Սևերես է, աղա,— պատասխանեց գյուղացին ողորմելի ձայնով.— պետք է յոլա տանես, խեղճ է։ Քուլֆաթի (ընտանիքի) տեր է, ի՞նչ անե, որ չունե. ունենա, կտա, իր հոգին կազատե։

— Ես խեղճ չե՞մ, ես քուլֆաթ չունե՞մ,— պատասխանեց աղան բարկացած ձայնով։

— Աստված ձեզ տվել է, քո՞ղ ավելի շատ-շատ տա, բայց նա աղքատ է։

— Չէ՛, Ավետ ապեր, դու խելոք մարդ ես, բայց այսքանը չես հասկանում,— գյուղացու խոսքը կտրեց աղան մեղմությամբ.— ախար ամեն մարդ, որ տարածը ետ չբերե, ես էլ ձեզ նման կլինեմ։

— Դրուստ ես հրամայում, աղա, բայց ոնց որ ըլի, պետք է

յոլա տանեւ, գեղջին փող չի ուտի, երբ ունենա, կտաւ Մեր տեբը գու ես, վերևում աստծուն ենք ճանաչում, ցածումը քեզ... չենք ատում, չենք խմում, մեր երեխերքի բերնիցը կտրում ենք ու քեբում քեզ տալիս, որ մեր հոգին պարտական չմնաւ

Աղան կրկին սկսեց գրասեղանի վրա ածած թղթերի կույտը քրքրել և նրա միջից գտնելով Ավետի պարտամուրհակը, տվեց գործակատարներից մեկին, ասելով.

— Գիտեմ, Ավետը փող բերաց կլինի, նրա հաշիվը տե՛ս

Գյուղացին հասկանալով, որ իր խոսակցությունը աղայի հետ վերջացած էր, մոտեցավ գործակատարին և հանելով իր ծոցից մի բուռն թղթադրամ, առանց համբարելու աջեց նրա առջեր

Գյուղացու հաշիվը գործակատարին հանձնելը մի տեսակ խորամանկություն էր աղայի կողմից, որպես որսորդը երբեմն իր որսը շան առջևն է ձգում նրան լավ զգեզելու համար, որ իր բարյակը ավելի խամռոտի[1] և ավելի արյան սովորի

Գործակատարը համբարեց իր առջևը ածած թղթադրամները, նայեց պարտամուրհակին, համրիչի հատիկները այս կողմը դարձրուց, այն կողմը դարձրուց և ապա ասաց.

— Բերած փողերդ դուրս գալուց հետո կմնաս հիսուն ռուբլի պարտական

Գյուղացին սարսափի մեջ ընկավ

— Իմ պարտքը առաջ հիսուն ռուբլուց ավելի չէր,— ասաց նա արտի նեղությունից խեղդված ձայնով,— ապա էդ նոր տված փողերս ո՞ւր է գնում

— Բա՛ տոկոսը չե՞ս հաշվում,— կոշտ կերպով պատասխանեց գործակատարը.— քո այժմ բերած փողը հազիվ տոկոսը կլրացնե

Աղան նկատելով, գյուղացու և գործակատարի վիճաբանությունը, հեռվից ձայն տվեց.

— Ավետ ապեր, քեզանից հո ավել չեն առնի. որդի, ինչո՞ւ նս նեղացնում

— Գրիգոր,— դարձավ նա դեպի գործակատարը,— տոկոսից մի բան բաշխիր Ավետին, մեր մարդն է, թո՛ղ շնորհակալ լինի Դուքնիցն էլ մի բան տուր, թո՛ղ տանե իր երեխերքի համար, զատիկ օր է գալիս, թո՛ղ ուրախանան

Հաշիվում ավելի վեր առնել, խաբել և կրպակից մի բան ըն-

---

[1] Խամռոտել — ժողովրդական բառ է, նշանակում է արյուն խմելու կամ նրանին հաղոտելու սովորել

ծայելով, գյուղացու աչքերը կապել, աղայի առևտրական տան հին սովորությունն էր։ Ավետին ընծայեցին երկու գունավոր աղյուխ և մի քանի արշին չիթ։ Նա ընդունեց ընծաները և օրհնեց աղայի կյանքը։

Գործակատարը գրեց մի նոր պարտամուրհակ և գյուղացու առջև դնելով, ասաց, որ մատը թաթախե մելանի մեջ և կնիքի փոխարեն դնե թղթի վրա։ Ավետը կատարեց պատվերը, որովհետև վաղուց սովորած էր այս գործողությանը։

Կալոն դրսումը վաղուց արդեն ձանձրացել էր, մենակ սպասելով, նա շուտ-շուտ գլուխը ներս էր բերում կրպակի դռնից, երկչոտ կերպով նայում էր և իսկույն ետ քաշվում, որ իրան չտեսնեն։ Վերջացնելով իր գործը, Ավետը նոր հիշեց իր բերած գառը և կանչեց Կալոյին, որ ներս բերե։

— Ջատիկվա համար գառն էլ ես բերել, շատ ապրիս,— ասաց աղան, հետաքրքիր աչքով նայելով Կալոյի վրա։— Այդ ո՞վ է,— հարցրուց Ավետից։

— Ջեր ծառայի, մեռած եղբորս որդին է։

— Տղա, արջի քոթոթ, մոտ եկ, տեսնեմ,— կանչեց աղան։

Կալոն ամաչելուց կարմրել էր, և քրտինքը կաթիլ-կաթիլ նրա ճակատից ցած էր թափվում։ Նրա կյանքում առաջին անգամն էր, որ իր վրա ուշադրություն էին դարձնում այնպիսի մեծ մարդիկ։

— Քանի՞ տարեկան է,— հարցրուց աղան, դառնալով դեպի Ավետը։

— Տասներկուսի մեջ նոր է ոտ դրել,— պատասխանեց նա։

— Տեսողը կասե տասնհինգ տարեկան է. ի՞նչ ասել է գյուղացի... անկարգ կերել է, անկարգ մեծացել...

Աղայի հետաքրքրությունը փոքրիկ Կալոյի մասին ուներ իր առանձին պատճառները. վաղուց նրա կինը միշտ ասում էր, որ մի գյուղացի երեխա գտնե տանը սպասավորության անելու համար, պատճառ բերելով, թե քաղաքացի տղերքը շատ սատանա են լինում, ամեն բանից գողանում են, բայց անկարելի է լինում գողությունը բռնել, իսկ գյուղացին միամիտ կլինի և պարզ, նրան կարելի է ամեն ինչ հավատալ։ Այս մտքով աղան մտածեց կորզել Ավետի ձեռքից նրա եղբոր որդուն։

— Գիտե՞ս ինչ կա, Ավետ ապեր,— ասաց նա իր սովորական մեղմ ձայնով,— քո հանգուցյալ եղբայրը շատ լավ մարդ էր, Ք՞ո աստված իր հոգին լուսավորե. դուն էլ լավ մարդ ես, բայց նա ուրիշ էր։ Ես ուզում եմ իմ հոգու համար նրան մի լավություն

անել, իմանում ե՞ս, լավությո՛ւն անել... ես ուզում եմ նրա որդին վերադառնել ինձ մոտ պահել, մեծացնել և «մարդ» շինել... հասկանում ե՞ս, մարդ, ինձ նման մարդ, ոչ թե տգետ գյուղացի...

«Մարդ» բառը աղայի լեզվում բոլորովին ուրիշ նշանակություն ուներ. մարդ ասելով նա հասկանում էր հարուստ վաճառական, որովհետև, նրա կարծիքով, ով որ փող չուներ, նա մարդ չէր։

Լսելով աղայի խոսքերը, Ավետը մի քանի րոպե մտատանջության մեջ մնաց, չգիտեր, թե ինչ պետք է պատասխանել։ Վերջապես անորոշ կերպով ասաց.

— Ինչ ասեմ, աղա, դու ես իմանում, ինչ որ քո ոտը գիտե, այն մեր գլուխը չգիտե։

— Օրհնյալ լինիս, որդի, լավ հասկացար,— խոսեց նա ծանր կերպով։— Դու խելացի մարդ ես, դու չես թողնի, որ քո եղբոր որդին անբախտ մնա։ Մի բան էլ կա, էն էլ պիտի գիտենաս, երբ որ քո եղբոր որդին մեզ մոտ մնա, դու ավելի կշահվես մեզանից, կգաս, կգնաս, կուտես, կխմես, մեր դուռը քո առջևը միշտ բաց կլինի։

Կալոն համարյա չէր լսում, թե որպիսի վճիռ է կատարվում իր վիճակի փոփոխության վերաբերությամբ. նրա ուշադրությունը գրավել էին խանութում գտնված առարկաները։ Նա իր աչքը չէր հեռացնում կարդոնից շինած փոքրիկ ձիուց, որ կանգնեցրած էր նեղ տախտակի վրա։

— Ի՞նչ լավ պստիկ ձի է,— ասաց նա իր մոտ կանգնած խանութի փոքրիկ աշակերտին։— Ի՞նչ է ուտում։

Փոքրիկ աշակերտը ժպտելով գյուղացու միամտության վրա, նկատեց, որ սուս կենա, ամոթ է։

— Հիմա հասկացա՞ր — շարունակեց աղան,— դու կթողնես այս տղային մեզ մոտ, կհագցնեմ, կպահեմ, ինչպես իմ որդիս, երբ մեծացավ, խելքը բանի հասավ, ամսական էլ կտամ։

Ավետը մի կողմից ուրախ էր, որ իր եղբոր որդին կբախտավորվի և, աղայի ասածին պես, «մարդ» կդառնա, բայց մյուս կողմից մտածում էր, թե ինքը կզրկվի մի լավ գործիքից, որովհետև Կալոն շատ բանում օգնում էր նրան։ Բայց վերջին մտածությունը որքան և գործնական լիներ, այսուամենայնիվ նա արտահայտել չէր կարող, քանի որ ինքը պարտական էր աղային, «պարտականի լրեսը սև կլինի, իսկ լեզուն — կարճ»։

Պայմանների մեջ համաձայնվեցան, և, իսկն ասած, ամենևին պայման չդրվեցավ, միայն աղան խոստացավ կերակրել, հագցնել

Կալոյին և ժամանակով, երբ նա կարող կլինի «օրինավոր գործ» կատարել, ամսական մի բան կստանա, եվ այսպես բոլոր հույսը մնաց ապագայի վրա...

Բայց Կալոյի կամքը ոչ ոք չէր հարցնում։ Եւթ Ավետը հայտնեց նրան իրա խորհուրդը, նա խիստ տհաճությամբ պատասխանեց.

— Ես այստեղ չեմ մնա։

Ավետը քաղցրությամբ նրան համոզել սկսեց, թե քաղաքը լավ էր գյուղից, թե աղայի տանը նրան լավ կպահեն, թե ինքը շուտ շուտ կգա նրան տեսնելու և ուրիշ շատ խոսքեր ասաց, բայց համոզել չկարողացավ։

— Ես այստեղ չեմ մնա,— կրկնեց երեխան։— Ես քեզ հետ կգամ։

Երբ հորեղբայրը սկսեց ավելի թախանձել, խնդճ տղայի աչքերում երևացին արտասուքի կաթիլներ։ Այդ արտասուքն էր, որ սկիզբն դրեց մի արտասվալի ապագայի...

Կալոյին համարյա զորով բաժանեցին իր հորեղբորից և տարան աղայի տունը։

Հեռանալով քաղաքից, Ավետ ապերը միշտ այն տխուր մտածության մեջն էր գտնվում, թե ի՞նչ ասե Շուշան տատին, ո՛րպես հանգստացնե նրան։ Որովհետև գիտեր, որ խեղճ պառավը առանց Կալոյին մի օր տեսնելու ապրել չէր կարող։

— Տարեցիր երեխա, կորցրիր... — ասաց նա, երբ լսեց Ավետի խոսքերը։

Ե

Ե... քաղաքի մի եւթ լնկած փողոցում գտնվում էր մի հարկանի տուն, որ որոշվում էր բոլոր տներից իր մաշված պատերով, ցած դռնով և նեղ լուսամուտներով, որոնց նմանը կարելի է տեսնել միայն բնտերի մեջ։ Երևի նա շինված է եղել այն դարերում, երբ դեռ եվրոպական ճարտարությունը մուտ չէր գործել այդ քաղաքում, և այժմ հարևան տները փոխել էին իրենց կերպարանքը, իսկ նա մնացել էր իր պարսկական հին ձևի մեջ։ Նեղ դուռը ներս էր տանում մի բավական ընդարձակ բակ, որ հովանավորված էր դարևոր ՔՔենիներով, որոնց միջուկը բոլորովին փտել և դուրս էր

քափվել, իսկ ծառերը իրանց պատռված փորով ստացել էին հրեշավոր կերպարանք։ Նրանց հետ խառն այստեղ ու այնտեղ, անկանոն կերպով, տնկած էին մի քանի ընկուզենիներ, ծերացած ուռիներ և կիսաչոր ծիրանիներ։ Խաղողի որթը, փաթաթվելով այս գոսացած ծառերի բունին և վեր բարձրանալով մինչև նրանց կատարը, իր սաղարթախիտ ոստերով թաքցրել էր նրանց մերկությունը, զարդարելով իր գեղեցիկ կանաչությամբ։ Չնայելով որ այս ծառատունկը մարդկային բնակության մեջ էր գտնվում, բայց կարծես ադամորդոյ ձեռքը նրան բնավ չէր դիպել, և ամեն ինչ բուսել, աճել, մեծացել էր իր վայրենի համարձակության մեջ։

Բակի ձանապան կողմերում նույնպես անկանոն կերպով գտնվում էին, գետնից հազիվ բարձրացած, մի քանի ծածկոցներ, հնացած, ծխի մեջ սևացած, և ժամանակից քայքայված շինվածքով, որոնք իրանց ողորմելի կերպարանքով լրացնում էին ընդհանուր պատկերի տխրությունը։ Առհասարակ այդ տունը այն տպավորությունն էր գործում, որպես թե նրա մեջ բնակվում էր այն լեգենդային ոգիներից մեկը, որ ինքնահաճ համառությամբ չէ ներում ոչինչ նորոգություն, որ սիրում է անշարժ ավերակներ, ուր տիրում է փտությունը մշտական փլատակների վրա...

Այդ տան մեջ բնակվում էր քաղաքի ամենահարուստ մարդը, որին բոլոր գավառում «աղա» էին կոչում։ Այդ տան մեջ բնակվում էր Պետրոս Մասխոյանը, որի հետ ընթերցողը ծանոթացավ նախընթաց գլուխներում։

Մասխոյանի անհոգությունը իր տան վերանորոգության վերաբերությամբ չէր առաջ գալիս ժլատությունից.— իսկապես նա ժլատ մարդ չէր,— այլ մի նախապաշարմունքից, որ նրա համար ավանդական էր դարձել։ Նրա կարծիքով ամեն մի տուն ուներ իր խորհրդական ներգործությունը բնակիչների վիճակի վրա, այսինքն՝ տան գերբնական հատկությունից էր կախված նրանց թե՛ բախտավորությունը և թե՛ անբախտությունը։ Կան տներ, որոնց մեջ բնակիչների զավակները մեռնում են, տերերը շատ չեն ապրում, չքավորությունը միշտ կապված է լինում այն տան ճակատագրի հետ, և երե հարուստ մեկը բնակվելու լինի այնտեղ, շուտով կաղքատանա։ Նվ ընդհակառակն, կան տներ, որ բարի ազդեցություն ունեն։ Մասխոյանի տունը վերջին տեսակներից էր։ Այսպիսի տների բախտը կապված է լինում մի աներևույթ էակի կյանքի հետ. ըստ մեծի մասին նա լինում է մի օձ, որ գլխին գոհարեղեն պսակ ուներ և հազիվ անգամ աչքի էր երևում։ Բայց Մասխոյանի տան

բախտը մի «ոսկի աքաղաղ» էր իր ոսկի հավի հետ, որոնք շատ անգամ երևացել էին նրա պապերին իրանց ոսկի ճտերով։ Այդ մասին Մասխյանի ընտանիքի մեջ մնացել էր առասպելական ավանդություններից մի ամբողջ շարք, որ անցել էր ներունդից-սերունդ։

Մասխյանի հոր ժամանակ «ոսկի աքաղաղը» անհետացավ, և այս պատճառով նրա «բախտը քնեց», նա աղքատացավ, իսկ իր օրերում կրկին նա սկսեց գործ դնել իր բարերար ազդեցությունը։ «Ոսկի աքաղաղը» կրկին հայտնվելով, կրկին նրա «օջախի» բախտը փոխվեցավ դեպի բարին,— տունը «վրա եկավ» նրան,— և դրա համար, այս տան ամեն մի մաշված աղյուսը, ամեն մի կտոր փտած փայտը ստացավ նրա համար նվիրական նշանակություն, որ պետք էր պահպանել իրանց անփոփոխ ձևի մեջ, որ պետք էր անշարժ թողնել, չիցե թե խանգարվեր տան խորհրդական գաղտնիքը։

Մասխյանը այն տեսակ հարուստներից չէր, որ մեր մեջ սովորաբար կոչվում են պարսկական բառով «նովքիաս», այսինքն՝ նոր քսակի տեր, որ նշանակում է՝ աղքատությունից բարձրացած և փողի տեր դարձած մարդ։ Այս տեսակ հարուստները զանազանվում են ժառանգական դրամատերերից մի քանի հատկություններով։ Դրանք, իբրև «շտեսներ», ամեն արժանավորություն, ամեն կատարելություն արծաթի մեջն են գտնում։ Դրանք երևակայում են, թե խելք, գիտություն, ազնվություն, պատիվ, մի խոսքով՝ ամեն բան ունեն, որովհետև փող ունեն և սիրում են այս վերջինը յուրաքանչյուր դեպքում երևան հանել, աչքի ձգել։

Դրանք մի տեսակ հրեշներ են, որ իրանց այլանդակությունը ծածկում են ոսկի դիմակով։

Բայց Մասխյանը հիշյալ տեսակներից չէր։ Նա իր հարստությամբ ո՛չ պարծենում էր և ո՛չ հպարտանում, այլ ընդհակառակն, նա խիստ համեստ մարդ էր և աշխատում էր, որքան կարելի էր, սակավ ցույց տալ ժողովրդի աչքին այն, որքան ինքն ուներ։— «Ներսս ինձ է այրում, գաբա՝ ուրիշին»։— «Դումբազ ըք տեսնում, բայց մեջը զորություն չկաց»։— «Վավ է մարդու աչքը դուրս գա, քան թե անունդա»— Ահա այսպիսի առածներով էր բացատրում նա իր վիճակը։

Մասխյանը այլապես էր մտածում փողի վրա։ Ոչ ոք չէ պարծենում,— ասում էր նա, օրինակ,— այսպիսի հարստություններով, որ երկու աչք ունի, երկու ականջ ունի, երկու ձեռք ունի և

այլն, որովհետև բոլորովին բնական է համարում։ Այնպես էլ պետք չէ պարծենալ փողի վրա, որովհետև դա մի կենսական անհրաժեշտություն է, առանց որի, նրա կարծիքով, մարդը ապրել կարող չէր, և առանց որի պակաս էր մարդու համար մի ամենագլխավոր գործիք։

Բայց փող ձեռք բերելու և փող պահպանելու համար, բացի «ոսկի աքաղաղից», այսինքն՝ բացի բախտից, Մասիսյանը ուներ իր հատուկ օրենքները։ Նրա բարոյականության, նրա ամբողջ գործունեության նշանաբանը բովանդակում էր հետևյալ հայկական առածի մեջ, թե «աշխարհս դմակ է, իսկ մարդը — դամակ», պետք է աշխատի այս յուղալի պատառից կտրել և ուտել, եթե ոչ քաղցած կմեռնի։ Իսկ միջոցների մեջ նա զանազանություն չէր դնում. ամեն միջոց նրա համար սուրբ էր, երբ հասցնում էր նպատակին։ Եվ այդ բոլորը անում էր նա ոչ թե գիտակցաբար, ոչ թե չարամտությամբ, այլ բոլորովին բնական էր համարում, և այս պատճառով նրա խիղճը միշտ հանգիստ էր։

Մասիսյանը մսավաճառի որդի էր։ Նա մանկության հասակում օգնում էր հորը իր արյունոտ գործի մեջ։ Մսավաճառը և դահիճը շատ չեն զանազանվում իրանց արհեստով։ Մեկը մարդիկ է մորթում, մյուսը՝ անասուններ։ Այստեղից Մասիսյանը ստացավ իր բնավորության խստությունը, որ երբեմն նրա մեջ բարբարոսությունն էր հասնում։ Բայց նրա խստասրտությունը ավելի տնային էր և ընտանեկան։ Նա այն տեսակ մարդիկներից էր, որոնց մասին ասում են «տանը խատանա, դուրսը քահանա»։ Ընտանեկան շրջանում նա բնական էր, որպես գարուն, իսկ դրսում — գառն։ Նրա մարդահաճությունը օտարների հետ հասնում էր մինչև ստորաքարշ ցածության։ Նա ուներ սողունի բոլոր հատկությունները։ Օձի պես դյուրաթեք և առաձգական էր. դեպի ամեն կողմ գալարվում էր, ծռվում և ծալվում էր։ Եվ նույնպես օձի նման իր թույնը թաքցրած ուներ խայթոցի մեջ...

Այսպիսի հատկություններով Մասիսյանը նպատակ չուներ ոչ ոքին խաբելու, ոչ ոքի աչքն կեղծավորվելու և ոչ/մտաճ։մ էր, թե մեղանչում է պատվի դեմ, այլ համոզված էր, թե ուրիշ կերպ լինել կարելի չէ, թե աշխարհը այդ է պահանջում, և իր վարմունքը արդարացնում էր այն սովորական խրատով. «եթե մտնելու լինիս մի քաղաք և տեսնես, որ մարդիկը միահնչյան են, դու էլ այնքերից մեկը դուրս հա՛ն, որ նրանց նմանես»— «Սարթ (դյուրաթեք) ամանը շուտով է կոտրվում», ասում էր նա, պետք է փոփոխուկ լինել,

հպատն լինել, պետք է ամեն կողմ ծալվել, որ կարելի լինի պահպանել իր ամբողջությունը։ Մասիսյանի մեջ մտացածին, կեղծ ոչինչ չկար։ Ամեն ինչ բխում էր նրա մեջ հաստատ համոզմունքից։ Նա հետևում էր իրերի և կյանքի պահանջների ընթացքին, և եթե այդ ընթացքը ձգել էր նրան ծուռ ճանապարհի վրա, նա մեղավոր չէր, այլ մեղավոր էր այն հոսանքը, որ նրան իր հետ էր տանում...։

Մասիսյանը իր ասպարեզը սկսեց «չոդարությունով», այսինքն՝ քաղնելով հոր արհեստը, մասամբ ճանապարհությունը, սկսեց այնուհետև եղյուրավոր անասուններ գնել գյուղերից և բերել քաղաքը, խախել մասամբ ճանաչներին։ Դա մի տեսակ գերմամաճարություն է։ Ոչ ոք ճանաչում է «չոդարին»՝ անասնավաճառին, նա մեզ հետ կհամաձայնվի, որ չոդարը բնավորությամբ շատ չէ զանազանվում այն մարդիկներից, որ Աֆրիկայի ափերի վրա կատարում են ամոթալի առևտուր։

Փոքր ինչ հարստանալով, Մասիսյանը ձեռք առեց ուրիշ զանազան տեսակ առևտրական գործեր. և ամենի մեջ «ոսկի աքաղաղը» օգնում էր նրան, մինչև նա եղավ իր գավառի ամենահարուստ մարդը։

Բայց ստոր ծագումից բարձրացած մարդիկ, որպես էր Մասիսյանը, միշտ աշխատում են իրանց տոհմային անցյալը մոռանալ տալ և մի կերպով ազնվացնել նրան։ Մասիսյանը թեև հեռու էր ամեն տեսակ փառասիրությունից, բայց այդ ախտից աղատ մնալ չկարողացավ։ Ինչը դրդեց նրան, հայտնի չէ, միայն ցանկացավ ունենալ փոքր ինչ փայլուն տոհմանուն։ Եվ դրա համար մի մեծ դժվարություն չկար, բավական էր միայն նայել հայոց տարեգրություններ ցանկին և այնտեղից ընտրել մի պատմական անուն։ Նա ընտրեց Մասիս անունը, որովհետև մնացյալ բոլոր անուններն էլ թանկած էին։

Իր նախնիքների փառավոր անուններ գոդանալ և հեռու մնալ նրանց առաքինություններից,— դա մեր, այժմյան հայերիս մեջ, նոր բան չէ։ Մենք ունինք այժմ Արշակունիներ, Բագրատունիներ, Մամիկոնյաններ, Ամատունիներ, Պահլավունիներ, Կամսարականներ,— և ի՛նչ պետք է մի ըստ միոջե թվել,— մեր լեռների, դաշտերի և գետերի անուններն անգամ միացած են սինլքոր մարդկանց տոհմանունների հետ, այնպես որ, եթե հայոց պատմագիրները նորից աշխարհ գալու լինեին, շատ պիտի զարմանային, տեսնելով, որ մեր բոլոր սպառված նախարարական սերունդը կրկին հարություն էր առել։

Զ

Մասիսյանի ընտանիքը փոքր էր։ Նրա եղած որդիներից այժմ մնացել էին երկու աղջիկներ և մի տղա միայն։ Նրա առջինեկը, մեծ աղջիկը, մեռավ մի ցավալի մահով. նա իրան խեղդեց, պարանոցեն կախ ընկնելով փայտանոցի առաստաղից։ Պատճառը մի գաղտնիք էր, որը երևան հանելո՛վ, մենք չենք ուզում վիրավորել անբախտ զոհի հիշատակը... Մեծից փոքրը, երկար ժամանակ սպասելով, բավական պառավելով, երբ նկատեց, որ հայրը իրան մարդու տալու միտք չունի, ծածուկ փախավ հոր գործակատարներից մեկի հետ և գյուղումը պսակվեցավ։ Հայրը անիծեց նրան, բայց շուտով մոռացավ, միայն երբեմն մտաբերում էր այս նախատական բառերով. «այն անզգամը»... Այն օրից աղջիկը բոլորովին զրկված էր հոր տնից, մի քանի անգամ միայն բախտ ունեցավ ծածուկ մտնել հոր տունը մորը տեսնելու համար, որին շատ սիրում էր։ Որդին, Ստեփանը, ավարտել էր գիմնազիայում, հայրը արգելեց նրան համալսարան մտնել, մտածելով թե ուսումը վնասակար բան է, կարող է բոլորովին փչացնել նրան։ Վերադառնալով հոր տունը, որդին երկար տարիներ անգործ ման էր գալիս գիմնազիստի համազգեստով, և միշտ թախանձելով հորը, որ իրան կրկին ուղարկե ուսումը շարունակելու։ Հայրը լսել անգամ չէր ուզում և ստիպում էր, որ խանութը մտնե և այնտեղ առևտուր սովորե։ Այստեղից ծագեցան հոր և որդու մեջ անհամաձայնություններ, որ պատճառ տվեցին անվերջ դժգոհությունների։

Մասիսյանի մնացած աղջիկներից երեց քույրը կոչվում էր Գայանե, իսկ կրտսերը՝ Հռիփսիմե. առաջինը տասն տարեկան էր, վերջինը՝ յոթն։ Այդ երկու քույրերի վրա բնությունը կարծես կամեցել էր գործ դնել իր բոլոր համառությունը, մեկին ստեղծելով որպես գեղեցկության օրինակ, իսկ մյուսին՝ նրա հակառակը։ Բնավորության կողմից նույնպես նման չէին։ Գայանեն, տգեղ, չափազանց մեղմիկ և բարեսիրտ էր։ Հռիփսիմեն, գեղեցիկը, նույնքան հպարտ և չար էր։ Տգեղի տգեղությունը լրացնում էր երկու ոտների ևս կաղությունը, որի պատճառով ման գալու ժամանակ սաստիկ օթորվում էր։ Մարմնով արատավորները միշտ լեզվանի, հեգնող և երբեմն կծող են լինում։ Գայանեն իր բարեսրտության հետ զուրկ չէր և այդ հատկություններից։

Երկու քույրերի մայրը կոչվում էր Մարիամ։ Շատ անգամ բախտը, ճակատագիրը, նախախնամությունը,— վերջապես ինչ որ

կուզեք անվանեցնեք,— բայց կա մի բան, որ զարմանալի կատակներ է խաղում ամուսնական զուգավորության մեջ։ Տեսնում ես, ջեղեցիկ կնոջը տալիս է տգեղ ամուսին, իսկ սիրուն տղամարդին՝ տգեղ կին։ Տեսնում ես, խելացի կինը հիմար մարդ է ունենում, իսկ հիմար կինը՝ խելացի մարդ։ Տեսնում ես, կարճահասակ տղամարդը բարձրահասակ կին է ունենում, իսկ բարձրահասակ տղամարդը՝ կարճահասակ կին։ Կարծես, բախտը ամուսնության մեջ հարդաշնակություն չէ սիրում։ Այսպես էլ պատահել էր անբախտ Մաքիամի հետ։ Որքան նրա ամուսին այրը ժանտ, դաժան և անտանելի էր, ինքն այնքան հեզ, բարի և համակրական էր։ Գալաննեն մոր սիրտն ուներ, իսկ Հոիփսիմեն փոքր ինչ նման էր հորը։ Բայց Ստեփանը ոչ մեկին նման չէր։

Ահա այդ ընտանիքի մեջ ընկավ Կալոն, այն գյուղական ուրախ և անհոգ թռչնիկը, այդ ընտանիքի հետ կապվեցավ նրա ապագան, որ մեր վեպի գլխավոր նյութը պետք է լինի։

Մինչև Կալոյի հայտնվիլը, Մասիսյանի ընտանիքը երբեք ոչ մի ծառա կամ սպասավոր չէր ունեցել, մանավանդ այն խայտառակ անցքից հետո, որ նրա աղջիկներից մեկը փախավ գործակատարի հետ։ Մասիսյանը միշտ հեռու էր պահում իր տունը օտար տղամարդերից։ Ամեն ինչ, որ պետք էր տնտեսության համար, ինքն էր գնում բազարից. շատ անգամ կարելի էր տեսնել նրան, որ իր քթի աղլուխի մեջ միս, կանաչի, միրգ կամ մի ուրիշ բան դրած, տուն էր բերում։ Եվ եթե պատահում էր խանութի աշակերտներից մեկի ձեռով ուղարկել, նա պետք է դռնից տար բերած բանը և ետ դառնար. ներս մտնելու իրավունք չուներ։ Մասիսյանը խստությամբ էր պահպանում այն պայմանները, ինչ որ վերաբերում էր ընտանիքի անմատչելիությանը կամ կանանց սեռի հեռու պահելուն օտար տղամարդի հասարակությունից։

Բայց «խանա-բիչայներըջ, այսինքն՝ տնային փոքրիկ տղասպասավորները, ընդունված են մինչև անգամ պարսկական հարեմների մեջ։ Մինչև 12—15 տարեկան հասակը այդ անմեղ արարածները ընդունվում են կանանոցների մեջ։ Կալոյի տարիները բոլորովին համապատասխանում էին այդ վիճակին։

Առաջին օրը,— մեծ պասի ավագ ուրբաթ երեկոյան,— երբ նրան տուն բերեցին, ռամիկ գյուղացու օտարոտի կերպարանքը բարձրացրեց ընդհանուր ծիծաղ։

— Դա՞ է նոր բռնած ծառան,— հարցրեց տիկին Մաքլամը

հնգնական կերպով իր ամուսնից, ոտքից ցգլուխ չափելով Կալոյին, որ նույն ժամում զարմացած նայում էր իր շուրջը։

— Ի՞նչպես է, չե՞ս հավանում,— պատասխանեց նրա ամուսին ալրը մի առանձին բավականությամբ.— տեսնո՞ւմ ես, օխտը մաքուր բան կբանի, ղոչաղ տղա է. դու մեկ նրա ձեռք ու ոտքին ման տուր, կասես նոր խամից դուրս րերած եզը լինի[1]։

Վերջին նկատողությունը դուր չեկավ Կալոյի ինքնասիրությանը և նա ասաց.

— Ես եզն չեմ...

Երկու ամուսինները սուր կերպով նայեցան նրա վրա և ոչինչ պատասխանեցին։

Կալոյին հրամայեցին տանել խոհանոցը և հաց տալ ուտելու։

— Լեզուն երկար է երևում... — նկատեց Մասխլյանը.— կոշտկոպիկ է մեծացել... չեր վարպետի ապտակ չի կերել... Բայց լավ բանվոր է։

— Բանելը յոլա կգնա,— պատասխանեց տիկինը.— աստված առ, գող չլինի։

— Հիմա, իհարկե, չի լի՛նի, հալա նոր է ձլից դուրս քռել. կամաց-կամաց կսորվի, հետո կգողանա։

— Ես չեմ թողնի, որ սորվի,— ասաց տիկինը։

Մասխլյանը անհավան կերպով գլուխը շարժեց և ծիծաղելով ասաց.

— Դու չես թողնի, բայց նա էլի կսորվի. շատ բան կա, որ մենք արդելում ենք, բայց մարդիկ սովորում են առանց վարժապետի։ Ղաղի ճտին որքան արդելես, որ դետը չմտնի, չես կարող, հենց որ ձվից դուրս եկավ, կվազե դեպի ջուրը։ Ո՞վ սովորացրեց նրան լեղ տալը։

Այս խոսակցությունը անց էր կենում բակումը, ուր այր և կին նստած էին մի քառանկյունի թախտի վրա, որ դրած էր նոր տերևները բացած ուռենու տակ և ծածկած էր Կասպրտով։ Նրանց որդին, Ստեփանը, ծնողներից փոքր ինչ հեռու, ածուի մոտ նստած, ուշադրացույցով զննում էր մի փոքրիկ միջատ։ Լսելով հոր վերջին խոսքերը, նա մեջ մտավ, ասելով.

— Ղաղի ճուտը բնազդում ունի, և դրա համար վազում է դե-

---

1 Ցամից դուրս բերել նշանակում է երկրագործական լղարած և ուժից ընկած անասունները ամբողջ ձմեռը ախոռի մեջ պարարտացնելով և կրկին զորացնելով գարնանը դուրս բերել բանացնելու համար։

ոչ ջուրը, բայց մարդը մի այնպիսի քնածության չունի, որ դրժեր նրան դեպի գողություն. այդ ախտին սովորում է նա վատ օրինակից, անկրթությունից, և վերջապես կյանքի ուրիշ պայմաններից։

Հայրը, իհարկե, չհասկացավ որդու խոսքերը, և մի խոժոռ հայացք ձգելով նրա երեսին, ասաց.

— Դա քո խնդիրը չէ, սուս կա՛ց...

է

Կալոյին թեև սկզբում դառն երևեցավ գյուղական աղատությունից զրկվելը, թեև նրան շատ դժվար էր իր սիրելի ընկերներից բաժանվելը, թեև նա շուտով չէր կարող մոռանալ իր սիրելի դաշները,— բայց այսուամենայնիվ, այդ կիսավայրենի տղոյի քրիստեքը, որպես առաջին տեսնելիս կոչեց նրան աղան, հետզհետե սովորեց քաղաքին և մանավանդ Մասիսյանի տանը։ Նա հայտնվեցավ այս տանը, որպես հիշում է ընթերցողը, զատկի տոների օրերում։ Շատ հասկանալի է, որ տոն օրերում տան շներն և կատուներն անգամ ուրախ և երջանիկ են լինում, որովհետև անմաս չեն մնում այն բարիքներից, որ վայելում է ուրախ գերդաստանը։ Մասիսյանի ընտանիքը, որքան և չափավոր լիներ իր տնտեսության մեջ, դարձյալ մի գյուղական ագքատ խրճիթի զավակի համար կներկայացներ ամեն բարիքներով լի առատություն։

Սկզբում նրա վրա նայում էին և խոսացնում էին միմիայն հետաքրքրության համար. կոպիտ գյուղացու ամեն մի շարժմունքը ծիծաղ էր պատճառում։ Բայց հետո կամեցան փորձառ-փորձ հրճքել և տաշել նրան։ Այդ հոգածությունը հանձն առավ դյուրավճռապես տիկին Մարիամը։

Մի քանի օրից հետո Կալոյին դժվար էր ճանաչել, գոնյա տարաքին կերպարանքից։ Ահագին մոթալ-փափախի տեղ հրում էր Մտեփանի գիմնազիստի հին կեպին. տրեխների տեղ հագել էր աղայի քրքրված գոշերը, որոնք իրանց մեծությամբ դժվարացնում էին նրան աղատ ման գալ։ Իր դաստաբե արխալուղի վրա հագել էր նույնպես աղայի թերմաշ կարան, որի փեշերը անդնում էին ոտների կրունկներից, և որովհետև իր հասակից ավելի երկար էր, այդ պատճառով մեջքը պնդել էր սև փոկով և կարայի ավելորդ մասը թողել էր գոտիից վերև, և այսպիսով այս պարսկական վերնա-

զգեստը ստացել էր մի ահագին տոպրակի ձև, որի մեջ ձգած էր խեղճ տղան։

Մի խոսքով, նա ոտքից գլուխ փոխված էր։ Նրա անունն անգամ փոխել էին. ռամկական կրճատված Կալո անվան տեղ այժմ կոչում էին Միքայել։ Նա փոխված էր դրսից միայն, բայց սրտով մնացել էր դարձյալ նույն ուրախ և միամիտ Կալոն իր գյուղական կոշտության մեջ, որպես մի անտաշ քար, որ հմուտ արհեստագետի ձեռքի տակ կարող էր գեղեցիկ փայլ ստանալ։

Ջատկի տոների հետ անցան և նրա ուրախ օրերը։

Ավետ ապորը թեև խոստացել էին խանութում պահել փոքրիկ Կալոյին, առևտուր սովորեցնել և «մարդ շինել», բայց այդ խոստումնքները անկատար մնացին հենց սկզբից։ Նրան պահեցին տանը ծառայելու համար։ Փոքրիկ ծառայությունների մեջ նա շատ անշնորհք էր. ամեն մի առարկա նրա ձեռքից թռչում էր, ընկնում էր, կոտրվում էր և ամեն բանի դիպչելիս ցած էր գցում։ Օրինակ, մի ապակի թեյ նա չէր կարող առանց վիթելու տեղ հասցնել, բայց եթե տայիր նրան մի փոքրիկ տակաո լիքը չրով, կտաներ, և որտեղ ասես, կհասցներ։ Նա մանր բաների համար գլուխ չուներ, կարծես ստեղծված էր խոշոր գործերի համար։

Միքայելի — մենք էլ այսպես պիտի կոչենք այսուհետև — այս տեսակ անընդունակությունները սակավ ցավեր չպատճառեցին նրան։ Ամեն մի բան կոտրելիս, ամեն մի բան վիթելիս, խիստ հազիվ էր պատահում, որ մի ամբողջ օրով քաղցած չթողնեին։ Սկսյալ աղայից, մինչև վերջին աղախինը, բոլորը նրան հանդիմանում էին, անդադար կրկնելով,— «արջի քոթոթ»,— «էշ գյուղացի» և այլն։ Եվ այսպես, օր չէր անցնում, որ նա մի լավ «շնաթակ» չուտեր։ Բայց Մասիսյանի ընտանիքի մեջ նա ուներ մի պաշտպան, միայն, դա էր տիկին Մարիամը, որ ներում էր նրան որպես մի անփորձ երեխայի և պատվիրում էր նրա անմեղ հանցանքները չհայտնել աղային, որ չծեծվի։

Միքայելը, որպես մեզ հայտնի է, լավ ձայն ուներ, քաղցր երգում էր, երբ դեռ գյուղումն էր, բայց այդ ուրախ թռչնիկը իսպառ լռեց, երբ մի չար բախտով ընկավ երկաթի վանդակի մեջ։ Մի քանի անդամ այն աստիճան հուսահատվեցավ նա, որ փորձ փորձեց փախչել և կրկին գյուղ գնալ.— գնալ իր սիրելի ընկերների և տան մոտ, այնտեղ ոչ ոք չէր ծեծում նրան։ Բայց տիկին Մարիամը կևս ճանապարհից ետ բերել տվեց, մխիթարեց և կրկին համոզեց մնալ։

Մասիսյանի ընտանիքի մնացյալ անդամներից Գայանեն նույնպես լավ էր Միքայելի հետ, թեև երբեմն ծաղրում էր, բայց պատահած ժամանակ իր ստացած մրգեղենից նրան բաժին էր հանում։ Իսկ Հռիփսիմեին բոլորովի՛ն անտանելի էր նա. այդ գեղեցիկ և հպարտ արարածը մի առանձին ատելություն ուներ դեպի գյուղացի տղան, որին ստիպում էր երբեմն գանգատով դիմել տիկին Մարիամին։ Ստեփանը, աղայի որդին, իր եղբոր պես սիրում էր նրան. նա գնեց Միքայելի համար մի ընթերցարան և պարապ ժամերում դաս էր տալիս, բայց մի օր այդ նկատեց աղան և գիրքը առնելով տղայի ձեռքից, մի կողմ ձգեց և դառնալով դեպի որդին՝ ասաց. «Ուզում ես դրան էլ փչացնես քեզ նման...»։

Միքայելի մեծ մխիթարությունը նրանումն էր, որ երբեմն բազարում տեսնում էր իրանց գյուղացիներից մի քանիսին, երբ քաղաքը բան էին բերում ծախելու։ Մի անգամ մեյդանի մեջով անցնում էր նա, հանկարծ տեսավ իր ընկերներից մեկին։

— Ա՛ Թո՛ւն, ա՛ Թո՛ւն,— կոչեց նա, իր վազեմի ընկերի մոտ վազելով։

Ընկերը չճանաչեց։ Միքայելը քարշ քենկավ նրա վզից և սկսեց համբուրել։

— Խաչը վկա, չճանաչեցի,— խոսեց գյուղացին։— էդ ի՞նչ ես դառել, Կալո, դրուստ որ, «չամչի խաթունի» նման ես...

— Ի՞նչ անեմ, Թուն ջան, քաղաքումը էդպես են հագցնում,— պատասխանեց Միքայելը,— անունս էլ փոխեցին... էլ Կալո չեն կանչում... Դու էն ասա՛, Թունի ջան, մեր տունը գնո՞ւմ էիր, տատս ո՞նց է, ի՞նչ էին անում երեխեքը, կիճին մեծացե՞լ է, Պապին հիմա ման գալիս կլինի...։ (Վերջին անունները իր հորեղբոր փոքրիկ երեխաների անուններն էին)։

Նա առանց պատասխան սպասելու խոսքը փոխեց։

— Դուն ի՞նչ էիր շինում, Թունի ջան, ամեն օր լեզանո՞ւմ էիր գետումը. ա՞խ, էստեղ չեն թողնում, որ մարդ չրի երես տեսնի... Հիմա խոտը հնձո՛ւմ կլինեն, էնպես չէ՞, ո՞վ էր հավաքում մեր խուրձերը։ Ես եկել եմ բազարիցը կանաչի տանելու, հացն էլ ինձ են առնել տալիս, ասում են, առուտուր սորվիր։ (Նա կրկին խոսքը փոխեց)։ Մեր շլորենիքը հասե՞լ են։ Մեր շունը տեսա՞ր։ Ո՞վ էր արածացնում մեր գառները։ Էստեղ լավ չէ, Թունի ջան, սիրտս տրաքում է, չեմ իմանում, թե ինչ անեմ... Տատիս ասա՛, թե Կալոյին տեսա։ Ո՞ւմ հետ եկար։ Ե՞րբ ես գնալու։ Էստեղ շատ վատ է, Թունի ջան...

Միքայելը իր բազմաթիվ և անկապ հարցերով բոլորովին շվարեցրեց ընկերին, և նա չգիտեր, թե որ մեկին պետք է պատասխանել։

— Հորս հետ եմ եկել,— ասաց նա,— պանիր էինք բերել, ծախեցինք, էսօր պիտի գնանք։

— Ի՞նչ ես կերել, առ քեզ քաղաքի յուղով հաց տամ. առավոտյան խանումս (տիկինը) տվեց, չկերա, պահեցի, լավ էր որ քեզ նասիբ եղավ։

Այս ասելով, Միքայելը գրպանից հանեց մի կտոր նապուկ և տվեց ընկերին։ Նա համեղ հացի մի ահագին կտորը ամբողջապես կոխելով բերանը, կիսախեղդ ձայնով ասաց.

— Ի՞նչ լավ հաց է, ամեն օր դրանի՞ց ես ուտում, կալու։

— Ո՞վ կտար, որ ուտեի. էս էլ խանումը թաքուն տվեց, որ աղան չտեսնի,— ասաց Միքայելը վշտալի ձայնով։— Լավ կլիներ, որ ցամաք հացով կշտացնեին, էն էլ չեն տալիս։

Միքայելի աչքերը լցվեցան արտասուքով, բայց նա թաքցրուց իր սրտի ցավը։ Նրա գյուղացի ընկերը հարցրուց.

— Ե՞րբ պիտի գաս գյուղը. գիտե՞ս, Կալո ջան, մեր դուքմաները հասել են, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, էնքան ուտում եմ, հերս ոչինչ չէ ասում։ Քո բաժինը կպահեմ, ե՞րբ ես գալու։

— Չեն թողնում, Թունի ջան,— պատասխանեց Միքայելը տխուր ձայնով.— շա՛տ եմ ուզում գալ, տատիս տեսնել, մեր տանը մնալ, բայց չեն թողնում. ասում են՝ «արջի քոթոթ, ձեր ծմակները չե՞ս մոռանում»... Դե ո՞նց մոռանամ, Թունի ջան, ախար էստեղ ի՞նչ կա... հենց տներ են ու տներ... մարդիկը, խո, գյուղացուն էշի տեղ են դնում... թե բերանդ բաց ես անում, խոսում ես, մի լավ ծեծում են...

Թունին հասակով մի քանի տարով մեծ էր Միքայելից. լսելով իր ընկերի խոսքերը, խղճաց նրա դրության վրա և մտածեց օգնել նրան։

— Եկ, ես քեզ կտանեմ գյուղը,— ասաց նա։

— Ի՞նչպես գամ, էնտեղ էլ ապերը (հորեղբայրը) գլխիս ֆտա, կասի՝ ինչո՞ւ եկար։ Չէ, Թունի ջան,— խոսքը փոխեց նա,— լավն էն է, գնամ, ջուրը ընկնեմ, միանգամով պրծնեմ...

Թունին մխիթարեց նրան, սիրտ տվեց և խոստացավ, թե ավետ ապորը կասե, որ նրան գյուղը տանեն։ Միքայելը ուրախացավ. մանկական բարեսրտությամբ ուզեց իր ընկերին մի բանով վարձատրել։

— Գիտե՞ս, Թունի ջան,— ասաց նա,— լավ միտս եկավ. ես ճանեռս (վեց) խորել էի մեր մարագի դռան տակին, այնտեղ, որ մի քոթուկ (կոճղ) է դրած, կգնաս, կհանես. հարյուր հատից ավել է, ինչքան կուզես, դու վեր առ, մնացածը բաժանիր մեր ընկերնե-րին, ես որ չեմ կարողանում խաղալ, դուք էլա խաղացեք։

— Թոմասին բաժին չեմ տա,— ասաց ուրախացած Թունին,— նա լավ տղա չէ, անցյալ օր ինձ հետ կռվեց։

— Նրան էլ տուր, մեր ընկերն է, բարիշեցեք,— խոսեց խրա-տական կերպով Միքայելը։— Ի՞նչ կա, ընկերը ընկերի հետ կկռվի ու էլի կբարիշի, անցյալ գիշեր ես էլ Պողոսի հետ կռվեցա՝ մահա-կով խփեցի, գլխիցը արյուն գնաց։

— Պողոսի հե՞տ,— հարցրեց Թունին զարմանալով,— Պողո-սը էստեղ ի՞նչ էր շինում։

— Երազումս կռվեցա, Թունի ջան. հենց որ զարթեցի, էնքան լաց էլա, էնքան լաց էլա, որ նրա գլուխը պատռեցի։ Դուստն ասա, Թունի ջան, նրան խո մի բան չի՞ էլել։

— Ոչինչ չի էլել, երեկ չէ մեկել օրը ինձ հետ խոսում էր, հետո միասին գնացինք իրանց բաղը, ծիրան կերանք։

Երկու փոքրիկ գյուղացիների խոսակցությունը ընդհատեց Թունիի հայրը, որ հեռվից հայտնվելով, կանչեց նրան.

— Էն ո՞ւմ հետ ես խոսում, ե՛կ, գնում ենք։

— Թունի ջան, հիմա որ գնում ես,— ասաց Միքայելը նրա փեշից բռնելով,— տատիս, ապորը, ամենին շատ բարև տար, ասա՛, որ տեսա կալոչին։

— Կասեմ,— պատասխանեց Թունին և հեռացավ։

Միքայելը երկար կանգնած նայում էր իր ընկերի ետևից, հան-կարծ մտաբերեց, թե բավական ուշացել է, և սկսեց վազել դեպի աղայի տունը։

Ը

Անցավ երեք տարի։

Միքայելի վիճակի մեջ այս երեք տարվա ընթացքում բավա-կան փոփոխություն էր եղել։ Այժմ նա տան հասարակ սպասավո-րից դառել էր «ղումֆի աշակերտ». դա մեծ առաջադիմություն է. բայց ո՞րպես հայտնվեցավ։

Զարմանալի նախապաշարմունքներ կան այն կարգի մարդիկների մեջ, որոնց պատկանում էր Մասիսյանը։ Շատ անգամ մեկը մի նոր ձի է գնել[1], մի նոր շուն կամ կատու է բերել տունը, պատահում է, որ նույն միջոցում նրա գործերը լավ են գնում, «չան, կատվի կամ ձիու ոտը խերով է»,— ասում է նա և այն անասունները չէ հեռացնում իր տնից։ Այսպիսի անասունը դառնում է մի նվիրական արարած այն տան համար, այնտեղ ծերանում է, այնտեղ մինչև մահը ծառայում է, և մեռնելուց հետո նրա գլուխը թաղում են նույն տան գլխավոր մուտքի դռան շեմքի տակ։ Նույնը նկատվում է մարդկանց վերաբերությամբ։ Տեսնում ես, մեկը ամուսնանում է, պատահում է, որ կնոջ ոտը նույնպես «խերով» է լինում, տղամարդի գործերը լավ են գնում, և կինը սիրվում է։ Շատ անգամ ընդհակառակն է պատահում։ Կինը իր հետ դժբախտություն է բերում, նրա ոտը «շառոտ» է լինում, ամեն բան «նասացնում» է և նա ատելի է դառնում... Նույնը պատահում է նոր ծնված երեխաների հայտնվելով. ոմանք բախտավորություն, իսկ ոմանք դժբախտություն են բերում։ Տան այն անդամը, որ իր հետ բախտավորություն է բերում, նրա համար ասում են՝ «տան դովլաթը (հարստությունը) նրա գլխին է կապած»... Դա էլ մի տեսակ «ռսկի ամպաղ» է, որ իր ազդեցությամբ բարիքներ է արտադրում։

Մի կողմ թողնելով այս տեսակ նախապաշարմունքների քննությունը, այսքանը միայն կասենք, որ այն օրից, երբ Միքայելը մտավ Մասիսյանի տունը, նրա գործերը սկսեցին անսպասելի կերպով լավանալ։ Եվ սնահավատ Մասիսյանը չէր կարող չնկատել այդ և դրա համար սկսեց նա հետզհետե լավ աչքով նայել մանուկ դյուղացու վրա։ Եվ այդ էր պատճառը, որ տարավ նրան իր առևտրական խանութը։

Միքայելի դրությունը այժմ մի աստիճան բարձրացել էր. նա տնային ստոր ծառայից դարձել էր «դուքնի աշակերտ»։ Բայց նա այժմ այն չէր, ինչ որ երեք տարի առաջ, այժմ բավական տաշվել և կոփվել էր նա. այժմ նրա մոտ չէին երևում գյուղացու կոպտու-

---

[1] Որպես ձիերը նույնպես շները, կատուները և բոլոր բնատնի անասունները ունեն առանձին նշաններ, որոնցով ճանաչում են նրանց չար կամ բարի ազդեցություն ունենալը տիրոջ բախտի վրա։ Սենք մի օր առիթ կունենանք խոսելու այդ անհավատալի յությունների մասին, որոնք երևի խորին կապ ունեն մեր հնթաեոսական անցյալի հետ։

բյունները։ Նրա դեմքն անգամ փոխվել էր. գյուզական լիքը և կարմիր թշերը մաշվել էին, նուրբ և գեղեցիկ գծագրություն էին ստացել, և առաջվա զվարթ գույնը տեղի էր տվել խիստ ախորժ գունատության։ Անփոփոխ մնացել էին միայն կրակոտ աչքերը։

Խանութի բոլոր հաճախորդները ճանաչում էին Միքայելին։ Նա այն տեսակ տղերքից չէր, որ անհայտ մնար, որ նրա վրա ուշադրություն չդարձնեին։ Ամեն մարդ ախորժում էր խոսեցնել նրան և լսել նրանից մի քանի խոսքեր։ Միքայելը չափազանց կամակատար տղա էր. դևո մեկը իր ծխախոտի գլանակը չշինած, նա արդեն լուցկին ձեռքում պատրաստ ուներ, որ պարոնին մի ծառայություն անե, և մեկը մի բան գնելիս, շուտով առնում էր, շնորհքով փաթաթում էր, շատ անգամ առանց նրանից խնդրելու, տանում, հասցնում էր գնողի տունը։

Բայց երբեմն ծագում էին փոքրիկ անհամաձայնություններ Միքայելի և աղայի՝ Մասխոյանի մեջ։ Պատճառները առաջ էին գալիս վարպետի և աշակերտի հասկացողության անմիաբանությունից։ Օրինակ, խանութը մտել է մի տիկին և կամենում է գնել մի քանի արշին լիք կամ մի քանի ֆունտ թեյ։ Մասխոյանը սկսում է տիկնոջ հետ մի ամբողջ պատմություն, թե նրա հանգուցյալ այրը իր լավ բարեկամն էր, թե ինքը նրա հիշատակը պատվելու համար պետք է զիջումներ անե և ապրանքի լավը տա, և այլն։ Հետո նա դառնում է Միքայելին, ասում է.

— Ա՛յ տղա, այն լավ տեսակիցը բեր։

Միքայելը բերում է ամենալավ տեսակիցը, բայց աղան մի խոժոռ հայացք ձգելով անփորձ աշակերտի երեսին, ասում է.

— Հիմար, ա՞յդ է լավը, դու ե՞րբ պետք է ճանաչես ապրանքները։

— Դրանից լավը չունենք, աղա,— պատասխանում է աշակերտը միամտությամբ։

— Ո՞նց թե չունենք, լակոտ,— բարկանում է աղան և ինքն է գնում բերելու խնդրած ապրանքը։

— Էդ խո վատից է... — նկատում է աշակերտը։

Աղան ուշադրություն չէ դարձնում, չափում է, կշռում իր ընտրած ապրանքիցը «մուշտարուն» ճանապարհ է դնում։ Հետո նորից դառնում է դեպի անփորձ աշակերտը.

— Անպիտան, դու ե՞րբ պետք է մարդ դառնաս, դու ե՞րբ պետք է բան սովրես։ Երբ քեզ ասում են «լավիցը» բեր, դու պետք է «վատը» հասկանաս... Իմանում ե՞ս...

— Ի՞նչպես իմանամ։ Լավը լավ է, վատը վատ է։ Ես բոլոր ապրանքները ճանաչում եմ։

— Սարսա՛ղ, մուշտարուն առաջ լավը ցույց կտան, հետո վատը կտան... Հասկացա՞ր...

— Էդ ես չէի իմացել... — խոսում է ինքն իրան Միքայելը։— Հետո մարդու հոգին ո՞ւր կգնա, խո ..կկորչի՛...

Աղան սկսում է կարդալ նրա գլխին մի ամբողջ շարականը...

ԹԻ

Մասխլյանի խանութը և նրա ամբողջ առևտրական գործավարությունը ոչ սակավ ուշադրության արժանի էին իրանց ինքնուրույնությամբ։ Խանութը, որ ավելի նման էր մեծ ամբարի, ներկայացնում էր ամեն տեսակ իրեղենների մի խառնաշփոթ մթերանոց։ Այնտեղ կարելի էր գտնել ամեն ինչ, սկսյալ մանուֆակտուրայի ամենանուրբ գործվածքներից, սկսյալ գալանտերեական թանկագին իրեղեններից մինչև դարբինների համար երկաթի շերտեր, մինչև կոշկակարի համար կաշիներ, նավթ, շաքար, թեյ, երեխաների խաղալիքներ և այլն։ Այնտեղ կարելի էր տեսնել ձուկը, սալյանի դոշը, Մոսկվայի քաղցրավենիքի հետ մի կարգում դարսված։ Այնտեղ կարելի էր գտնել զանազան եվրոպական խմելիքներ և տեղային արաղ։ Այնտեղ կարելի էր ամեն բան գտնել. ծիծեռնակի կաթը միայն պակաս էր այնտեղ։ Խոհարարը իր խոհանոցի համար կարող էր ձվաներ և ձավար գտնել, իսկ պճնասեր տիկինը իր մազերի համար անուշահոտ յուղեր։ Այնտեղ պակաս չէր հիլանդների համար հինայի փոշի և անանուխի յուղ։ Այս բոլորը այնպես խառնափնթոր կերպով ածած էին մինը մյուսի հետ, որ Մասխլյանի խանութը ամբողջ գավառի մեջ առակ էր դարձել՝ ամեն մի խճճված և խառնաշփոթ բանի համար ասել, թե դա պարոն Մասխլյանի խանութն է։

Ինքը Մասխլյանը անգրագետ մարդ էր։

Գիրը նրան այնքան ատելի էր, որքան սատանան։ Հաշվառություն ասած բանը չկար նրա խանութում։ «Ա՛ռև-տո՛ւր» — այս բառի իմաստը նա լավ էր հասկացել,— մի ձեռքով առնել, մյուսով տալ,— այսպես էր հասկանում նա վաճառականություն։ «Նիսիա» հետ գործ չուներ նա։ Հաշիվ, ասացինք, չէր պահում, նրա ամ-

բոլոր առևտրական գործողությունների հաշվեհամարը իր գլուխն էր։ Մի զարմանալի հիշողություն իշխում էր ամեն բանի վրա։ Նա գիտեր քանի տեսակ ապրանքներ կան իր խանութում, այսինչ տեսակից ո՛րքան է ծախվել, ո՛րքան մնացել, ի՛նչ է յուրաքանչյուրի գինը, քա՛նիով պետք է ծախել, որ վաստակ մնա,— բոլորը դիտեր նաև։ Գիրը նա գործ էր դնում միայն պարտականների համար։ Այս բանի մեջ նրա հիշողությունը նույնպես հրաշալի գործ էր կատարում։ Երևակայեցեք ձեզ մի արկղիկ, լցված հազարավոր քղքների կտորտանքով, դրանք բոլորը զանազան անձերի պարտամուրհակներ են, որոնք խանութի ապրանքների նման անկարդ խառնած են միմյանց հետ։ Բայց Մասիսյանը բոլորը ճանաչում էր, թե որն ումն է պատկանում, թեև ինքը կարդալ չգիտեր։ Նվ երբ հայտնվում էր մի պարտական, նա իսկույն ջոկում էր շատերի միջից նրա մուրհակը և, առանց կարդալ տալու, ասում էր, թե որքան է անցել ժամանակից, որքան կլինի տոկոսը, որքան իսկական գումարը և այլն։ Ոչ միայն այդ, այլ տասն տարվա հնացած մի հաշիվ նա կարող էր կոպեկներով տեղն ու տեղը ասել։ Նվ իր կյանքի մեջ պատահած բոլոր անցքերը նա կարող էր մանրամասնարար պատմել, թե ի՛նչպես կամ ո՛րտեղ պատահեց, ո՛ր թվին, ո՛ր օրը, ո՛ր ժամին, ո՛վ կար այնտեղ, ի՛նչ խոսեցին և այլն։ Հիշողությունը նրա մեջ այն աստիճան զարդացել էր, որ գերբնական ընդունություն էր ստացել։ Եվ այս պատճառով նա հաշվապահության կարողություն չէր զգում, երբ մի բան պակաս էր խանութից կամ մի բան գողացվել էր, անկարելի էր, որ նրա նկատողությունից անհայտ մնար։

Հիշյալ հատկություններից հետ չափազանց իր գործին արի և գգույշ էր Մասիսյանը։ Ժամատան դեռ առաջին զանգակի ձայնը լսված, նա միշտ հագնված և պատրաստ էր։ Տանից դուրս գալով, իր անխափան սովորության համեմատ, նա առաջ գնում էր ժամ։ Այնտեղ մնում էր մինչև վերջը։ Ժամից ուղղակի դիմում էր բազար, երբ արեգակը դեռ ծագած չէր լինում. (ժամը այս կողմերում սովորաբար շուտ է արձակվում)։ Միքայելը մի մեծ դամբյուզ թևից քարշ գցած, վաղուց արդեն սպասում է աղային, մեյդանում (հրապարակում) կանգնած։ Աղան նույնպես առաջ կդար մեյդանը, որ տեսներ, թե գյուղացիք ինչ են բերել ծախելու։ Բոլոր գյուղացիներին ճանաչում էր նա անուններով, հոր, որդիների և մինչև անգամ նրանց կնիկների անուններով։ Ամենին կմոտենար, ամենի հետ քաղցրությամբ կխոսեր, ամենի քեֆը կհարցներ և

Նրանց բերած մթերքի գները կտեղեկանար, թեև իրան պետք չէին և գնելու միտք չուներ։ Գյուղացիք միշտ ուրախանում էին, որ այնպիսի մեծ աղա, այնքան բարի էր, որ իրանց մարդի տեղ էր դնում։

Բայց արջը միայն գիտե, թե ինչու է այնքան սիրով պտտվում մեղրի փեթակի շուրջը։ Բավական էր, որ գտներ մի «խամ» գյուղացի, որ ձուկն, նոր կարագ, պանիր կամ հավ էր բերել ծախելու. նրան բոլորովին կհոգնեցներ զանազան խոսքերով, թե նրա «հանգուցյալ» հոր հետ լավ բարեկամ է եղել, թե նրան շատ լավություններ է արել, և ով գիտե, հազար ու մեկ խոստմունքներով սուտ-առաստ հույսեր կտար, մինչև նրան խելքից կհաներ և ուզած բանը սովորականից մի քանի կոպեկ պակասով կառներ։ Մասիսյանը սիրում էր իր տան ամենօրյա պաշարեղենը իր ձեռքով գնել։ «Օտարի ձեռքով միայն լավ է փուշ քաղել»,— այդ էր նրա սովորական առածը։ Մեյդանում իր գործը վերջացնելուց հետո նա ամբողջ ժամերով քարշ կգար մրգավաճառների, մսավաճառների և հացթուխների խանութների առջև և լավ բեռնավորելով Միքայելին, կուղարկեր տուն։

Գալով խանութը, Մասիսյանը նրա դռանը կանգնած և միշտ պատրաստ կգտներ իր աշակերտները։ Առաջ մոմով կնքած փակ նրղպեքները ուշադրությամբ կքններ, հետո բանալիները, որ միշտ իր մոտ էր պահում, կտար աշակերտներից մեկին, որ դռները բաց անեին։ Իսկ ինքը երեսը կխաչակնքեր և կմտներ խանութը։ Միքայելը արդեն ծոի նման իր տարած բաները տանը հասցրած և վերադարձած էր լինում։ Նա սկսում էր խանութի դռների առջևը ավելով մաքրել, չուր սրսկել, ապրանքների փոշին քաշ տալ և մյուս գործակատարներին օգնել ապրանքները դարսելու և կարգի դնելու։ Նրանց հայ վաճառական, Մասիսյանը սովորություն ուներ ամեն առավոտ իր խանութի ապրանքները մի նոր ձևով դարսել տալ, որ «մուշտարուն» աչքին ցույց տա, թե նոր ապրանքներ է ստացել։ Այս աշխատությունը փոքր հոգս չէր պատճառում նրա առևտրական տան ծառայողներին։ Բայց մի բան լավ էր, որ նա խանութի լուսամուտների ապակիները երբեք մաքրել չէր տալիս. «Ինչքան դուքանը մութ լինի, այնքան ապրանքը աչքի լավ կերևա»,— ասում էր նա։

Այս գործողությունները կատարվում էին ամեն օր և ամեն առավոտ, միշտ անփոփոխ, միշտ միևնույն եղանակով։ Մասիսյանը չափազանց ճշտություն սիրող մարդ էր, մանավանդ այն պար-

տավորությունների մեջ, որ ինքը իրավունք էր համարում ուրիշներից պահանջելու։ Իսկ իր պարտավորությունների մեջ նա միշտ բացասական եղանակին էր հետևում։

Ձմեռվա սաստիկ ցրտերին (նա իր խանութում երբեք կրակ չէր վառում) և ամառվա սաստիկ տաքերին Մասիսյանը առավոտից մինչև իրիկուն իր խանութումն էր գտնվում։ Ոչ մի դեպք չէր կարող նրան հեռացնել իր սիրելի ապրանքների մոտից։ Մասիսյանը չափից դուրս կասկածոտ մարդ էր. ոչ ոքի վրա հավատարմություն չուներ. նա մինչև անգամ չէր հավատում իր կնոջը, որդուն և աղջիկներին,— բոլորին գող էր համարում։ Նրա կարծիքով գող չէին միայն գյուղացիները, որովհետև հմար էին, ոչինչ չէին հասկանում։ Իսկ ով որ խելք ուներ, անպատճառ կգողանար։ Այս էր պատճառը, որ Մասիսյանը սաստիկ հսկողություն ուներ իր խանութի վրա։ Այնտեղ նստած կնայեր ամեն բանի վրա, ինչ որ ծախեին իսկույն պետք է փողերը նրան տային, և նա իսկույն կգցեր կասայի մեջ։ Նրա կասան նման էր այն փոքրիկ արկղիկներին, որ շատ անգամ կարելի է տեսնել ժամատների և մատուռների դռների մոտ, ամրացած մի փայտի վրա, կողպած կողպեքով և կնքած։ Մի նեղ ծակ միայն բաց է թողած այդ արկղիկների վերևից, որտեղից բարեպաշտ մարդիկ փող են գցում նրա մեջ։ Դրա նման էր և Մասիսյանի կասան, որին նա կոչում էր «դախլ», որ նշանակում է մուտք։ Ստացած փողը նա իսկույն գցում էր այդ մուտքի դրամարկղի մեջ, որը ամբողջ շաբաթով կողպած էր լինում և բացվում էր միայն յոթն օրը մի անգամ, այսինքն՝ շաբաթ երեկոները, որ հաշվեր, թե որքան ապրանք է ծախվել, և որքան փող է մուտք գործել։ Եվ բացի կասայի բացվելու օրից, այսինքն՝ բացի շաբաթ երեկոներից, մնացած մյուս օրերում նա ոչ-ոքի փող տալու սովորություն չուներ և այս շաբաթ երեկոների վճարված փողը նա կոչում էր «ղրստ»։ Մասիսյանը ուներ իր զանազան վաճառականական սնահավատություններ։ Օրինակ, երկուշաբթի առավոտյան անկարելի էր նրանից մի կոպեկ ստանալ. ոչ ոքի փող չէր տա, որովհետև հավատացած էր, որ եթե երկուշաբթի առավոտյան մեկին փող տալու լինի, ամբողջ շաբաթ փող դուրս կգնա և բնավ մուտք չի գործի։

Ամբողջ օրը, ինչպես ասացինք, Մասիսյանը իր խանութում նստած կլիներ, և նրա արգոսի աչքերը կհսկեին ամեն գործողությունների վրա։ Երբեմն, մանավանդ ամառվա երկար ու տաք օրերում բնությունը կհաղթեր երկաթի կամքին, և նա կսկսեր նըս-

տած տեղը նիրհել։ Բայց անկարելի էր գիտենալ՝ արդյոք նա քնած էր, թե արթուն։ Որովհետև հենց մի «մուշտարի» ներս մտնելիս, մի բան պահանջելիս, երբ աշակերտները ուշ կշարժվեին, նա իսկույն աչքերը բաց կաներ, կասեր՝ «վակոտներ, քոռացե՞լ եք, ինչ է, չե՞ք տեսնում, բան են ուզում»։

Բայց մի անգամ մի դեպք Մասիսյանին այնքան կոտրեց, որ նա իր բոլոր աշալրջությամբ իրան խաբված և հաղթված համարեց։ Իր մտերիմ բարեկամներից մեկը վախճանվել էր, նա պարտք համարեց թաղման ներկա գտնվիլ։ (Կրոնական պարտավորությունների մեջ ճիշտ էր Մասիսյանը)։ Բոլորովին հոգնած վերադարձավ նա խանութը, տեսավ՝ մյուս աշակերտները գործի էին գնացել, այնտեղ մնացել էր միայն Միքայելը։ Պատվիրելով նրան նայել խանութին, ինքը գնաց, նստեց իր սովորական տեղը։ Սաստիկ տաք օր էր։ Հոգնածությունը մեկ կողմից, իր մտերիմի մահվան տխրությունը մյուս կողմից, նրան խիստ թուլացրել էին։ Պետք է խոստովանել, որ հանգուցյալի հոգու համար մի քանի բաժակ ավել էր խմել։ Եվ այս պատճառով, հենց որ նստեց իր տեղը, սկսեց խորին կերպով նիրհել։ Նույն միջոցին մի բավական լավ հագնված երիտասարդ ներս մտավ, նայեց իր շուրջը և հանդարտ մոտեցավ աղային։ Նրա ոտքերի ձայնից աղան զարթնեցավ։

— Առեք այդ բանը,— ասաց անծանոթը՝ շտապով հանելով իր ծոցից մի ոսկյա ժամացույց։— Ինչ կտաք, տվեք, փողի սաստիկ կարոտություն ունեմ։ Կինս մեռնելու վրա է, շտապում եմ բժշկի մոտ։

Մասիսյանը ուշադրությամբ նայեց անծանոթին, նայեց ժամացույցին և ասաց.

— Հիսուն ռուբլուց ավել չի արժի։

— Տվե՛ք փողը, աստված ձեզ խեր տա, բայց հավատացեք, որ Մոսկվայում ութսունով եմ գնել,— ասաց անծանոթը դարձյալ շտապեցնելով։

Մասիսյանը համբարեց հիսուն ռուբլին, անծանոթը շուտով հեռացավ։

Միքայելը, որ զարմացած նայում էր այս առևտուրին, խոսեց անծանոթի հեռանալուց հետո։

— Այդ մարդը մի ժամ առաջ մտավ մեր խանութը, ժամացույցներին շատ նայեց, այս կողմ և այն կողմ տվեց, հետո ոչինչ չառեց, ասաց՝ ես ուզում էի միայն գներն իմանալ, ես մի հատ ունեմ ծախելու։

— Տարա՞վ հիսուն ռուբլին... — կռնչեց Մասխոյանը։

— Ի՞նչպես քե տարավ,— հարցրեց Միքայելը զարմանալով։

— Ալքո՛ հանեց, այնպես տարավ,— պատասխանեց աղան քաջությամբ,— այդ ժամացույցը մերն է։

— Բա՛ս նա գողացավ. տեր աստված, մի այնպիսի մարդ գողություն կանի, այնպես լավ հագնված, այնպես շնորհքով։

— Հա՛, այնպես շնորհքով մարդը գողություն կանի, և ոչ քեզ նման հիմար... — պատասխանեց աղան առաջին բարկությամբ։— Ե՞նչ զռչաղ տղա,— խոսեց Մասխոյանը ինքն իրան,— հալալ ըլի քեզ քո մոր կաթը, ինձ չեր սատանան չէր խաբել, բայց դու լավ խաբեցիր, եթե ձեռքս ընկնեիր, հազար մանեթ կտայի քեզ, եթե ուզենայիր ինձ մոտ ծառայել։

Հետո նա կրկին դարձավ դեպի Միքայելը.

— Տեսնում ե՞ս, լակատ, էսպես կլինի ղռչաղ տղան, մարդու աչքի միչից մազ կթռցնե, և մարդը չի խմանաս Տեսնում ես...

Միքայելը ոչինչ չխոսեց։

ԺԲ

Մասխոյանի բնակարանը, նրա հնադարյան տունը չէր զանազանվում նրա խանութից։ Որպես խանութումը վաճառքի էր դրված ամեն տեսակ փտած, բորբոսած և գործածությունից ընկած հին մթերք, այնպես էլ նրա տան մեջ տիրում էր նույն բորբոսը, նույն փտությունը, նույն հնացած կյանքը իր բոլոր մաշված կողմերով։

Մասխոյանի տունը մի կիսավեր ամրոցի տպավորություն էր գործում նայողի վրա, որի բնակիչները շատ տարիներից առաջ անհետացել էին, և այն ամենը, ինչ որ կառուցել էր մարդկային ձեռքը, և որ պիտի պահպանվեր մարդու խնամքով, անտեր մնալով, ժամանակի կործանիչ ներգործությունից հնացել, տորոտվել և թափվել էին։ Ամբողջ (կամենում ենք ասել՝ բոլորովին չկործանված) մնացել էին մի քանի շենքեր միայն.— բուերատունը, որ ծառայում էր որպես պաշարեղենների ամբար և միևնույն ժամանակ որպես խոհանոց և հաց թխելու տեղ. մառանը, ուր պահվում էին գինու կարասները, մրգեղեն և զանազան տեսակ թթվեցրած արմքաթք, և բացի դրանից կային երեք սենյակներ, որոնցից մեկը

աղայի համ քնարանն էր, համ հյուրանոցը, համ կաթինետը, մյուսի մեջ զետեղված հին աղայի տիկինը իր աղջիկներով. դա ներկայացնում էր կանանոցը, իսկ երրորդ սենյակի մեջ բնակվում էր աղայի որդին՝ Ստեփանը։ Բոլոր երեք սենյակներն էլ մի հարկանի էին. բոլորի էլ հատակը հավասար էր բակի հատակին, կտուրները ծածկած էին հողով, որի վրա աճել էին զանազան բույսեր։ Սենյակների երեքն էլ շինված էին մի կարգի վրա, մինը մյուսին կից, բայց ոչինչ հաղորդակցություն չունեին. երեքն էլ առանձին դռներ ունեին, որ բացվում էին դեպի բակը։ Լույսը ներս էր ցոլանում ավելի դռներից, քան թե լուսամուտներից, որ փակված էին խուլ, ցանցատեսակ «փենջերներով», որ անկարելի էր բայանել։ «Փենջերները», այդ պարսկական հյուսնության գյուտը, առանց ապակիների, ձմեռը միայն պատում էին թղթով, որ աղան ընտրում էր իր խանութի հին նամակներից, որոնք ավելի թանձրացնում էին սենյակների մեջ տիրող մռայլը և միայն արդելում էին քամուն և ցրտին ազատ մուտք գործել։ Սենյակները դրսից ծեփած էին ցեխից և հարդից պատրաստած սվաղով, որ տալիս էր նրանց ողորմելի մոխրագույն կերպարանք, իսկ ներսից ծեփած էին գաջով, որ վաղուց դեղնացել, մասամբ սևացել, բոլորովին կորցրել էր իր սպիտակությունը։ Տեղ-տեղ գաջը թափվելով, երևում էին անթուրծ աղյուսները։ Սենյակների առաստաղը ոչինչով պատած չէր, և դահվեի գույն ստացած մերկ գերաններ երևում էին։ Սենյակների հատակը նույնպես մերկ էր, ոչ տախտակով և ոչ աղյուսով էր պատած, այլ պնդացրած կավով, որպես լինում է գյուղացոց խրճիթներում։ Եվրոպական կարասիներ չկային սենյակներում ո՛չ աթոռ, ո՛չ սեղան, ո՛չ դիվան, միայն պատերին կից, հատակից մի արշին բարձրությամբ և մի ու կես արշին լայնությամբ, շուրջանակի շինված էր մի տեսակ տախտակամած, որ կոչվում էր «տախտ», և որի վրա կապերտներ սփռելով, դոշակներ և մութաքաներ դնելով, ծալապատիկ նստում էին բնակիչները։

Բացի հիշյալ երեք սենյակներից, բացի Թոնրատնից, մառանից, մնացած բոլոր շենքերն ավերված էին։ Ախոռատան առաստաղը վայր էր թափվել, և գերանների մի կողմի ծայրերը դեռ մնացել էին պատի վրա՝ իրանց նախկին տեղում, իսկ մյուս ծայրերը ցած ընկել, թնդիել էին գետնի վրա։ Ախոռատունը վաղուց դրկված էր անասուններից. դա ծառայում էր այն ժամանակ, երբ աղայի հայրը մասնաճառությամբ էր պարապում։ Ավերված էր և մարագը. դա ներկայացնում էր մի փոքրիկ հողային բլուր, որի

մեջ դեռ երևում էին շինվածքի փայտեղենն մասները։ Ամեն տեղ նկատվում էր ավերմունք, փլատակներ և անխնամ թողնված շինվածքներ։ Կարծես այդ ողորմելի շինություններին մեջ հարյուր տարուց ավելի մի ուրիշ վարպետ չէր մտել, ոչ մի կարկատան կամ նորոգություն չէր եղել,— ինչ որ մաշվել էր, ինչ որ քանդվել էր, ինչ որ թափվել էր, այնպես էլ մնացել էր։ Իսկ այստեղ բնակվում էր ամբողջ գավառի առաջին հարուստը, քաղաքի գլխավոր ազան։ Այստեղ «ոսկի աքաղաղը» իր հրաշալի զորությամբ ոսկու կույտեր էր դիզում...

Մի փոքր կենդանություն երևում էր պարտեզի մեջ։ Պարտեզը քավական ընդարձակ էր։ Թևև բոլոր ճամբիքներըը պատած էին վայրենի կերպով, դա էլ թողած էր անխնամ, թևև աճած բույսերով, բայց հնաոարյան ծառերը, դեռ մաքառում էին մահվան հետ, կարծես ասելով՝ «Մենք դեռևս պիտի ապրենք... մենք մարդու ձեռքերին ավելի կարոտություն չունենք»...

Կյանքը այդ տխուր և անապատացած ավերակների մեջ բոլորովին համապատասխանում էր իր շրջապատին։ Կյանքը սահում էր նույնպես միօրինակ, նույնպես անփոփոխ և նույնպես դատարկ կերպով, որպես անփոփոխ և դատարկ էր մնացել տան բոլոր շենքը, որ իր վրա ոչ մի նորոգություն չէր ընդունում։ Օրերը, ամիսները, տարիները անցնում էին միմյանց հետից, շատ բան աշխարհի մեջ փոխվում էր, շատ սովորություններ նոր ձև էին ստանում։ Բայց Մասիսյանի տան կյանքի և ապրուստի ձևերի մեջ ոչինչ նորություն չէր մտնում։ Ավերակների անշարժության հետ տիրում էր և՛ քարացած, և՛ մեռած կյանքի անշարժություն։ Մասիսյանը նույն հայացքն ուներ կյանքի վրա, ինչ հայացք որ ուներ իր տան շենքերի վրա.— ինչ որ հին է, այն նվիրական է, ուրեմն պետք է մնա և անփոփոխ մնա, թևև մաշված լիներ, թևև փտած լիներ։ Նա որպես չէր փոխում այն հնացած և ջարդված դուռը, որի միջով ներս էր մտել և դուրս էր եկել նրա հայրը, պապը և պապի պապը,—այնպես էլ չէր փոխում այն սովորություններից և ոչ մի կետ, որոնք սպրել էին նրա նախնիքը։

Մասիսյանի ամբողջ ընտանիքը նմանում էր մի բաղադրյալ մնքեննայի, որի գլխավոր ճախարակը էր ինքը — ազան։ Նա դեպի որ կողմը և պտտվում էր, բոլորն իր հետ միևնույն ուղղությամբ պտույտ էր տալիս։ Վա՜յ նրան, որ ետ կմնար, կհակառակեր... Նա էր ամենի համար կյանքի օրինակելի պատկերը, մնացած բոլորը պետք է հետևեին նրա օրինակին.— պետք է ուտեին,

ինչ որ նա սիրում էր ուտել, պետք է խոսեին, ինչ նա սիրում էր խոսել, պետք է քնեին, երբ նա էր քնում, պետք է վեր կենային, երբ որ նա էր վեր կենում, մի խոսքով՝ նրա ճաշակը ամենի ճաշակն էր, նրա խելքը ամենի խելքն էր...

Ամեն առավոտ, երբ նա գնում էր բազար, առնում էր ճաշի և ընթրիքի համար այն պաշարները միայն, որ ինքը սիրում էր ուտել, և ամեն օր, խիստ սակավ բացառությամբ, պատրաստել էր տալիս միևնույն կերակուրները։ Այսպիսով կարելի էր զզվել, կարելի էր ախորժակը կորցնել, բայց ի՛նչ փույթ, երբ աղան սիրում էր մի շաբաթ շարունակ խաշ ուտել, մի շաբաթ տոլմա կամ քուֆթա ուտել։ Երբ տրտունջ էր բարձրանում՝ «Ա՜խ, էդ ի՞նչ է, ամեն որ միևնույն խաշը, միևնույն սխտորը... մեռա՜նք ուտելով...— սովորական պատասխանը լինում էր. «Ինչո՞ւ ես չեմ մեռնում»։ Նա ամեն ինչ փորձում էր իր «եսի» տեսակետից. ինչ որ նրա «եսին» չէր վնասում, ուրիշին էլ չէր կարող վնասել, ինչ որ նրա «եսի» համար լավ էր, ախորժելի էր, պետք է ամենի համար լավ լիներ։ Ահա՛ այդ է եսականության ճիշտ պատկերը, որ երբ խառնվում է բռնակալության հետ, ստանում է հրեշավոր կերպարանք։ Մասխյանը կատարելատիպն էր այդ պատկերի։

Մասխյանի տնտեսության մեջ բոլոր սովորությունները մնացել էին իրանց նահապետական պարզությամբ։ Դանակը և պատառաքաղը դեռևս մուտք չէին գործել նրա սեղանի վրա. նա հացը դանակով կտրելը մեղք էր համարում։ Ամեն թանձր կերակուր ուտում էին ձեռքերով, միայն շրալի կերակուրների համար գդալ էր գործ ածվում։ Աղան միշտ մենակ էր ճաշում, և այն ժամանակ, երբ տանը հյուրեր չկային, բայց հյուրեր նա միշտ ունենում էր, օտարների վերաբերությամբ նա ժլատ չէր. «Հացը շատ բան կարող է շինել»... — ասում էր նա սովորաբար։ Բայց բանն այն է, որ հյուրերին ևս միևնույնն էր ուտեցնում, ինչ որ ինքն էր սիրում։ Մասխյանի տան ամեն օրվա խաշը և քուֆթան առակ էր դարձել։ Ստեփանը սկզբում հոր հետ էր ուտում, երբ նոր ավարտել էր և նոր էր դարձել Թիֆլիսից, բայց այն օրից, երբ նա իր հորը ատելի դարձավ, հետևապես և զրկվեցավ նրա սեղանից։ Նա ուտում էր այնուհետև մոր հետ, որը իր աղչիկների հետ առանձին սեղան էր նստում։ Ասիական սովորություններից առաջ եկած այդ առանձնությունը մի բախտ էր ամեն վայելչությունից զրկված գերդաստանի համար։ Տիկին Մարիամը երբեմն իր զավակների աղաչանքն ընդունելով, գաղտնի պատրաստել էր տալիս մի կերակուր, որ

ազան չէր պատվիրել, բայց երբ հայտնվում էր «զղողությունը», այն ժամանակ հիշողները և կռիվը վերջ չունեին։

Աստուծո առանձին ողորմությունը պետք է համարել, որ աղան — ընտանիքի հրեշը — ամբողջ օրը տանը չէր գտնվում։ Վաղ առավոտյան նա գնում էր ժամ, այնտեղից դիմում էր խանութը, ուր մնում էր բոլոր ցերեկը մինչև արևի մտնելը և երեկոյան դառնում էր տուն։ Նրա բացակայության ժամանակ ընտանիքը ավելի ազատ էր զգում իրան, կարող էր հանգստանալ, կարող էր զվարճանալ։ Իսկ այդ զվարճությունը սահմանափակվում էր տան չորս պատերի մեջ, որին ավելի նպաստում էր պարտեզը։ Պարտեզի մեջ կար մի հին լճակ, որ միշտ լիքն էր լինում ջրով, նրա բոլորտիքը շրջապատված էր ահագին ծառերով, որոնք աճելով, իրար անցնելով, կազմել էին լճակի վրա խիտ գեղեցիկ կամարներ սաղարթախիտ ոստերով։ Արեգակի ճառագայթները երբեք մուտք չէին գործում այնտեղ, և ամառվա սաստիկ տոթերի ժամանակ միշտ կարելի էր գտնել այդ լճակի հովանավոր ափերի մոտ խիստ ախորժելի զովություն։ Այնտեղ տիկին Մարիամը իր զավակների հետ անցուցանում էր ցերեկվա հանգստի ժամերը, երբ ազատ էր լինում տնային գործերից։ Գայանեն և Հռիփսիմեն, նստած մեկը մյուսի մոտ, ծառերի շուքի տակ տարածված գորգի վրա, իրանց մանրիկ մատիկներով կամ կարում էին, քչփչում էին, ծիծաղում էին, և կամ ձանձրանալով, կարը մի կողմ թողնելով, սկսում էին հացի փշրանք շաղ տալ լճի մեջ, դուրս հրավիրել ձկնիներին, որոնց քթթոալը ավելի էր զվարճացնում երեխաներին։ Մայրը նայում էր նրանց վրա և ուրախանում էր։ Այնտեղ հանգըստանում էր և Ստեփանը, երբ հոգնած, քուլացած տուն էր դառնում իր մասնավոր դասերից, որ տալիս էր զանազան տներում։

Արևելյան տաք երկրներում, որոնց թվում կարելի է համարել և Ե... քաղաքը, առատ ջուրը և ընդարձակ պարտեզը բակերի մեջ մի առանձին մխիթարություն է փակված ընտանիքի համար, որ տնից դուրս զուրկ է մնում բոլոր զվարճություններից։ Մասխալյանի տան մեջ այդ կարևորությանը մասամբ բավականություն էր տալիս նրա պարտեզը։ Եթե ոչ, խոնավ, օդից և լույսից զրկված, նեղ սենյակները բոլորովին կմաշեին, կսպանեին բնակիչներին, եթե պարտեզը չլիներ։ Տարվա երեք եղանակների մեծ մասը — գարունը, ամառը և աշունը — համարյա այնտեղ էին անցկացնում։ Այնտեղ ծառերի հովանու տակ, լճակի մոտ ճաշում էին, հյուրեր էին ընդունում. այնտեղ պարապում էին և այնտեղ գիշերները

քնում էին առանձին պատրաստված «քնիրներում»[1] մեջ։ Ընկերությունը ծառերի, խոտերի, ծաղիկների և թռչունների հետ մոտեցնում է մարդուն այն երանական կյանքին, որ ավելի մոտ է բնությանը։

ԾԱ

Տոթային օր էր. հուլիսյան արեգակը սաստիկ այրում էր։ Տիկին Մարիամը ճաշի սեղանը պատրաստել էր փոքրիկ լճակի ափի մոտ, սպասում էր Ստեփանը տուն դառնա, որ միասին ճաշեն։ Անցավ սովորական ժամը, անցավ մի ժամ ևս, երկու ժամ ևս, նա չհայտնվեցավ։ Աղջիկները չկարողանալով համբերել, իրանց բաժինը կերան և սկսեցին խաղալ պարտեզի մեջ։ Խեղճ կինը մի պատառ անգամ բերանը չդրեց և սպասում էր որդուն։

Վերջապես եկավ նա, լուռ և տխուր, որպես լինում էր միշտ։ Առանց մի բառ խոսելու, նա անցավ և պառկեց գորգի վրա, որ փռած էր ծառի տակ։ Մայրը «քոնրատանն» էր և պատրաստում էր նրա բաժին ճաշը. Գայանեն և Հռիփսիմեն խոտերի վրա նստած՝ հագցնում էին իրանց «տիկիններին» նոր կարված հագուստներ, զարդարում էին, պատրաստում էին, որովհետև մյուս առավոտյան կիրակի էր, և դրացի աղջիկները պետք է «տիկիններին» հարսանիք ունենային։ Ստեփանի ուշադրությունը գրավեց իր քույրերի ժրաջան աշխատությունը։

— Հռիփսիմե, ե՛կ ինձ մոտ,— ասաց նա։

— Ի՞նչ ես ասում, ես այստեղ գործ ունեմ,— պատասխանեց փոքրիկ Հռիփսիմեն։

— Ե՛կ, ասում եմ քեզ։

Փոքրիկ աղջիկը մոտեցավ եղբորը և ընկավ նրա կուրծքի վրա։

— Ինձ հետ խաղա, Հռիփսիմե։

— Ի՞նչ խաղամ, դու «տիկին» չունես։

— Կախ տուր ինձ, մազերիցս քաշե, ինչ որ ուզում ես, արա՛, Հռիփսիմե։

---

[1] Քնքիր մի տեսակ քաոանկյունի մեծ արկղի ձև ունեցող՝ տախտակներով շինված, շարժական անկյուն է, որ բարձրացնում են չորս երկայն սյուների վրա անների պարտեզների մեջ, կամ կտուրների վրա։ Նրա մեջ քնում են ամառը, որովհետև համ զով է լինում, համ պահպանում է մոծակներից և այլ թունավոր միջատներից։

— Ինձ չե՞ս ծնծղի։

— Չեմ ուզի։

Փոքրիկ Հոփսիմեն ծիծաղեց և փախավ եղբոր մոտից։

Լինում են րոպեներ, երբ սարդ վրդովված է լինում և աշխատում է բոլորովին նրեխայական զվարճություններով իր բարկությունը ցրվելու։ Պատանի Ստեփանը այդ դրության մեջն էր նույն ժամում։ Նա ավելի նրկար ձգվեցավ գորգի վրա և սկսեց նայել դեպի վեր, կարծես ծառերի սոսափյունից աշխատում էր նախագուշակել, թե որպիսի ապագա է սպասում իրան։ Այդ նիհար, մելամաղձոտ պատանին, բավական շնորհալի և համակրական դեմքով, իր հասակից ավելի ծերացած էր երևում։ Նա այժմ տասնևութ տարեկան էր։ Մի փոթորկալի հասակ, երբ մանկական կրակը սկսում է բորբոքվել։ Բայց ընդհակառակը, այն աստիճան սառն, այն աստիճան մտամոլոր և լուռումունջ էր նա, որ հենց առաջին տեսքից կարելի էր կարծել, որ մի գաղտնի ցավ ներսից նրան տանջում էր։ Երբեմն նա մոռանում էր իրան, մանավանդ երբ լինում էր մի լավ ընկերության մեջ. այդ մխիթարում կարելի էր տեսնել նրան ուրախ, սովորականից ավելի խոսող, առույգ, փայլում էր մանկական ջերմ աշխուժությամբ։

Կարդալով զանազան գրքեր, Ստեփանը շատ վաղ ընկավ գաղափարի մոլորության մեջ, այն տեսակ գաղափարի, որ հրաշալությունով մանուկների եռանդը, հափշտակելով նրանց երևակայությունը, շինում է նրանցից մի տեսակ ցնորամիտ էակներ, որոնք թողնելով տոկուն աշխատությունը, դեռ մի հիմնավոր բան չտովորած, դեռ լավ չտիրապետած գիտության արևէ ճյուղին, ընկնում են երևակայությունների ետևից, թե անպատճառ պետք է կատարեն մի մեծ գործ, առանց մտածելու նրա համար առաջուց պատրաստված լինելը։ Դա մի տեսակ հիվանդություն է, որ ընդհատում է մանուկների հառաջադիմությունը և պատրաստում է դատարկամիտ թերուսների մի հասարակություն, որոնք փոխանակ իրանց անպատրաստականությունը ճանաչելու, սկսում են ատել, արհամարհել, պախարակել հասարակական կազմակերպությունը թե նրանց չէին գնահատում, թե նրանց չէին հասկանում, և այս պատճառով նրանք չէին կարողանում անել այն, ինչ որ ցանկանում էին, ինչ որ ավելի լավ և օգտավետ էր... Բայց Ստեփանը մասամբ զերծ մնաց այդ հիվանդությունից։ Նա դեռևս հասարակության հետ գործ չէր ունեցել և նրան ո՛չ սիրել և ո՛չ էլ ատել կարող էր։ Նա գործ էր ունեցել ընտանիքի հետ, որի մեջ անվել և որի բռնա-

կալության բոլոր դառնությունը փորձել էր իր անձի վրա. նա ատում էր միայն ճնշող և հարստահարող ընտանիքը, բայց դեռևս չգիտեր, թե ընտանիքը մի օղակ էր հասարակական կազմակերպության ամբողջ շղթայականի մեջ, և թե ընտանիքի վատ հատկությունները տարածվում են ամբողջ հասարակության վրա։

Ստրկությունը տանելի է լինում և մինչև անգամ անցնում է անզգալի կերպով, երբ մարդ դեռ չէ հասկացել, թե ինչ բան է ազատությունը։ Այնպես էլ ընտանեկան բռնակալությունը տանելի և բոլորովին սովորական է դառնում ճնշված, հարստահարված անդամների համար, երբ կյանքի ավելի լավ և ավելի վայելուչ կողմերը նրանց ծանոթ չէին։ Անցկացնելով իր թշվառ երեխայությունը, Ստեփանը, որպես տղա, սկզբում չէր կարող հասկանալ բոլոր ճնշումը, բոլոր ապականությունը այն մթնոլորտի, որի մեջ վարել էր նա իր կյանքի առաջին տարիները։ Բայց երբ կտրվեցավ նա ընտանիքից, երբ ուղարկվեցավ մի ուրիշ քաղաք, երբ դպրոց մտավ, երբ բավական զարգացավ,— այն ժամանակ միայն հասկացավ, թե որպիսի շրջանի մեջ դժբախտություն էր ունեցել ինքը ծնված լինել։ Այն ժամանակ ամբողջ անցյալը, դառն և սարսափելի անցյալը միանգամով ծանրացավ նրա սրտի վրա։ Դա մի սոսկալի հեղափոխություն է մարդու կյանքի մեջ։ Դա արբած մարդու այն դրությունն է, որ իր մարմնի վերքերը տեսնում է այն ժամանակ և նրանց ցավը զգում է այն ժամանակ, երբ հանկարծ սթափվում է։ Նույնը պատահեցավ և Ստեփանի հետ։ Երբ ինքնաճանաչությունը բաց արեց նրա աչքերը, այն ժամանակ հիշողություն մի հարուստ և բազադրյալ պանորամայի նման սկսեց միմյանց ետևից երևան հանել անցյալ կյանքի ծածկված պատկերները՝ մինը մյուսից ավելի տխուր և ավելի սև գույներով նկարված։ Այն ժամանակ ծագեց նրա սրտի մեջ խորված մարդու դառն ատելությունը, որ հասնում է կատաղի վրեժխնդրության զգացմունքի, երբ մտաբերում է, թե իրան խաբել էին, թե օգուտ էին քաղել իր անհասկացողությունից, ճնշել էին, հարստահարել էին և չէին տվել այն, ինչ որ պետք էր, ինչ որ արժան էր։

Ստեփանի ատելությունը, դեպի հոր բռնակալությունը ավելի սաստկանում էր այն ժամանակ, երբ նա տեսնում էր, որ ինքը ունի մայր, որ միշտ բարի է եղել դեպի նա, որ միշտ սիրել է նրան մայրական սրտի բոլոր քնքշությամբ, բայց նա ևս ավելի վատթար, քան թե ինքը, անրախտ էր և նույն բռնակալության դոհ։ Նա տեսնում էր իր քույրերին, այն անմեղ և նաղելի արարածներին,

որ օրթոք չեն լսել հոր բերնից մի ուրախացուցիչ խոսք, երբեք չեն վայելել նրա գգվանքը, երբեք չեն տեսել նրա ժպիտը, այլ միշտ հանդիպել են սառն, կոշտ, կոպիտ խստության: Հոր երկյուղը նրանց մեջ միշտ ավելի սաստիկ է եղել, քան երկյուղը սատանայից կամ կատաղած գայլից:

Ստեփանը դեռ պառկած լճակի մոտ, նայում էր ծառերին, Գայանեն և Հռիփսիմեն դեռ խաղում էին այնտեղ, երբ մայրը դուրս եկավ Քոնրատնից և մոտենալով նրան, ասաց,— արդյոք կկամենա՞ր մի բան ուտել:

— Նա կուզեի քնել, սաստիկ հոգնած եմ,— պատասխանեց որդին սառն կերպով:

— Դու հիվա՞նդ ես, ի՞նչ է, դեմքդ սաստիկ փոխվել է,— ասաց մայրը երկյուղով լի ձայնով և նստեց նրա մոտ, աչքերը չէր հեռացնում որդու երեսից:

— Հիվանդ չեմ, թողեք ինձ հանգստանալ:

— Ինչո՞ւ մի բան չես ուտում:

— Ես ճաշել եմ:

Ստեփանը պատմեց, թե գնացել է ճանապարհ գցելու իր ընկերներից մեկին, որ գնում է Պետերբուրգ համալսարան մտնելու. ծանոթները մի այգում ճաշ էին պատրաստել նրա համար, ինքն էլ մասնակից էր այն ուրախությանը. կերան, խմեցին, երգեցին և ուրիշ շատ գժություններ արեցին:

— Քեֆից հետո այսպես տխուր չեն լինում,— նկատեց մայրը ժպտալով:

— Պատահում է... Այս քնկերս ինձանից մի տարով ուշ է ավարտել գիմնազիայում, նա հիմա գնում է շարունակելու իր ուսումը, բայց ես դեռ այստեղ եմ:

Վերջին խոսքերը փոխեցին մոր զգացած բոպեական ուրախությունը:

— Բավական է, որդի, թող տուր այդ մտքերը, ինչ որ սովորել ես, այն էլ բավական է,— ասաց մայրը:

Որդին ոչինչ չպատասխանեց և տակավին նայում էր ծառերի վրա, լսում էր նրանց խուլ սոսափյունը, որ առաջ էր գալիս տերևների մեղմիկ շարժվելուց:

Մայրը սկսեց խրատել նրան, թե ուսումը սովորում են բժիշկ, չինովնիկ լինելու համար, կամ մի ուրիշ ծառայություն գտնելու համար, իսկ այդ բոլորը մի կտոր հացի կամ փողի համար է, բայց ինքը, փառք աստծո, փողի կարոտություն չունի, թե նրա հայրը

քաշաքի առաջին հարուստն է, էլ ինչն է ստիպում բողնել տուն, աեղ, սայր, քույրեր, ազգական և գնալ նորից չարչարվել, թե ինչ է. նա պետք է բոլոր դրքերը սովորում։

— Թող տուր, մայր,— խոսեց որդին տհաճությամբ,— ես չեմ կարող քեզ հասկացնել, թե ուսումը, գիտությունը չեն սովորում միայն չինովնիկ դառնալու կամ փող վաստակելու համար, և ոչ կարող եմ քեզ համոզել, թե կան նպատակներ, որոնք ավելի բարձր են փողից և չինովնիկությունից, իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հոր հարստությանը, խնդրում եմ այդ մասին ինձ հետ չխոսել։

— Ախար էլ ո՞ւմ համար է, ասա, ո՞ւմ համար, քեզանից ավելի խո մի ուրիշ որդի չունի, էլ ո՞ւմ պետք է մնա այնքան փողը։

Ստեփանը, որին երբեք չէր պատահել խստությամբ խոսել մոր հետ, լսում էր նրա խրատները բավական վրդովված կերպով։ Նրա երեսի գույնը հազար տեսակ փոխվեցավ, նրա շրթունքները դողդողում էին, և աչքերի մեջ արտահայտվում էր սարսափելի խռովություն։

— Ես քքնել եմ այն հարստության վրա, որի մասին դու խոսում ես, մայր,— ասաց նա խորին արհամարհանքով,— ինձ պետք չէ նա, նրա վրա անեծք կա, որ հալիտյան կմնա, նրա ամեն մի կոպեկի մեջ հազարավոր մարդու արտասուք և արյուն կա. զվեվի՞ է այս տեսակ հարստությունը։

Նվ ավելացրուց նա, թե ինքը դեռ գիմնազիայի վեցերորդ դասարանումն էր, երբ մերժից հորից փող ստանալ, և եթե մինչև այն օր ստանում էր, պատճառն այն է, որ դեռ երեխա էր, չէր հասկանում, դեռ լավ չէր ճանաչել հորը։ Այնուհետև նա հույսը դրնց իր սեփական աշխատության վրա և ասլրում էր հիսուն կոպեկանոց դասերով, և այնպես էլ կշարունակե, մինչև բոլորովին կավարտե իր ուսումը։

— Ուրեմն դու էլի՞ պիտի գնաս,— գոչնց մայրը ողորմելի ձայնով։

— Պիտի գնամ, և դուցե շուտով, եթե ես ձեզ այսքան չսիրեի, եթե քույրերիս տեսնել չուզեի, ես այստեղ չէի գալ։

Մայրը արտասուքը աչքերում ասաց, թե ինքը ամենևին ցանկություն չունի հակառակել որդու նպատակներին, որին «իր աչքի լուսի պես սիրում էր», միայն աղաչում է չղրկել իրան այն մխիթարությունից, որ գտնում է ամեն օր նրան տեսնելով։ Նվ բաց անելով իր սրտի խորին վերքերը, հայտնեց, թե ինքը դժբախտ է և շատ դժբախտ, թե նա իր ամբողջ կյանքում մի ուրախ օր չի

ունեցել, թե նա շատ կշտանկանար մեռնել, և միշտ այդ ցանկությունը Նրա սրտում եղել է, միայն չէ ուզեցել իր երեխայքը անտեր և անխնամ թողնել, որովհետև հայրը նրանց վրա չէ մտածումը... Թե նա իր հույսը դրել է միայն որդու վրա, հիմա որ նրանից էլ զրկվի, ինքը հազիվ կարող է դիմանալ այդ ցավին։

Որդին տեսնում էր մոր խոսքերի մեջ խիստ տխուր հշմարտություններ և ոչինչ խոսք չէր գտնում պատասխանելու, միայն ափսոսում էր, որ պատճառ տվեց Նրան տխրելու։

Մայրը ավելացրուց, թե հորը այսուհետև փոխել չէր կարելի, թե նա որպես կա, այնպես էլ կմնա, միայն որդին ավելի խելոքություն արած կլիներ, եթե աշխատեր Նրա հետ հաշտվել։ Թե հայրը իսկապես վատ սիրտ չուներ դեպի որդին, սիրում է Նրան, բայց չէ ուզում իր սերը ցույց տալ, ծածուկ գովում է Նրան ուրիշների առջև, բայց որդուն չէ ուզում ցույց տալ, թե ինքը հավանում է Նրան։ Սվ այդ բոլորը առաջ են գալիս Նրա անձնասիրությունից, որովհետև նա չէր կարող նկրել, որ որդին հավասար է իրան, այլ պահանջում է անպայման հնազանդություն։ Նա ծածուկ գովում էր Նրան ուրիշների առջև, որպես գովում է իր ապրանքը, մուշտարուն ցույց տալու ժամանակ, թեև ինքն էլ համոզված է, որ այնքան լավը չէ։ Մորը, իհարկե, ցավեցնում են հոր այս տեսակ վարմունքները, բայց ոչնչով օգնել չէ կարող, միայն խորհուրդ է տալիս ընդունել այն բաները, որոնք բոլորովին հաճելի չեն հորը, օրինակ, նա շատ է բարկանում, որ որդին դասեր է տալիս, և այնպիսի մարդկանց տներում, որոնցից ավելի հարուստ գործակատարներ ունի հայրը, և նա որդու այս վարմունքը «խիստ ամոթ է համարում» իր համար։ Ի՞նչ կասեն տեսնողները։ Բացի դրանից հայրը ավելի բարկացած էր այն բանի վրա, որ որդին քատրոնում ինչ-որ «ոչինչազություններ» է անում, թե այդ շատ ամոթ էր հոր համար. թե նա աղայի որդի է և պետք է որ «աղաղարի պահե իրան, ամեն մարդու հետ չխոսե, ամեն մարդու բարև չտա, ամեն մարդու տուն չմտնի, միշտ իրան ծանր պահե, որ տեսնողը ասե՝ ի՛նչ շնորհքով տղա ունի Մասխլյանը...»։

— Այդ բոլորը դատարկ խոսքեր են,— պատասխանեց որդին,— իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ մասնավոր դասատվություններին, այդ նրա համար է, որ մի քանի մանեթ ձեռք ձգեմ ճանապարհի ծախսի համար։ Իսկ այն ներկայացումը, որ տվեցինք, և որի պատճառով ես բեմ դուրս եկա, սիրողների ներկայացում էր, հօգուտ այն ուսանողի, որին այսօր ճանապարհ դրեցինք։

ԺԲ

Պետրոս Մասիսյանը բավական ինքնուրույն մարդ էր. նա ներկայացուցիչ էր այն ծանրագլուխ «խոջաներից», որոնք պարսից տիրապետության ժամանակ նշանավոր դեր էին խաղում վաճառականության մեջ, հարգանք էին վայելում ոչ նրա համար, որ արդար և հավատարիմ մարդիկ էին, այլ գլխավորապես նրա համար, որ կապիտալիստներ էին և գիտեին կապիտալի գործածության բոլոր խաբեական ձևերը։ Մասիսյանը հիշյալ սերունդի մնացորդներից էր, որ պարսից իշխանությունը այն երկրից անցնելեն հետո, նոր տիրապետողի նոր քաղաքակրթությունը ամենևին չկարողացավ փոխել նրանց։ Հագուստը մինչև անգամ մնացել էր միևնույնը, որպես հագնում էին պարսիկների ժամանակ հայ «խոջաները». միևնույն ղաբան, որ հասնում էր մինչև ոտները, միևնույն արխալուղը, որ կարճ չէր ղաբայից, միևնույն լայն շալվարը՝ կապույտ կտավից կարած, և միևնույն քոշերը։ Գլուխը նույնպես մշտապես ծածկված էր բուխարայի սև մորթից պատրաստած քառանկյունի տափակ գդակով, որի նմանը մինչև այսօր կարելի է տեսնել գյուղացի տերտերների գլխին։ Բոլոր եղանակներում՝ թե՛ ամառը և թե՛ ձմեռը, նրա հագուստը միևնույնն էր։ Նա ուներ մի ձեռք հագուստ միայն, որ շարունակ հագնում էր և փոխում էր այն ժամանակ միայն, երբ բոլորովին մաշվում էր, բայց ե՞րբ էր փոխում, այդ դժվար է որոշել, որովհետև նրա վրա նոր հագուստ երբեք չէր կարելի տեսնել։

Ինքը Պետրոս Մասիսյանը միշտահասակ մարդ էր, հաստլիկ, կլորիկ, փորը դուրս ընկած, գլուխը դեպի ետ թեքված, որ կաթծել էր տալիս, թե ահա՛, ահա հենց իսկույն կրնկի քամակի վրա։ Դեմքը կատարյալ գաղանային արտահայտություն ուներ. ուծելած թշերը նույնպես ուռած և կախված էին, որպես փորը. վիզը կարճ էր, իսկ խորամանկ աչքերը խրված էին թավ հոնքերի

տակ. ահագին գլուխը միշտ սափրած էր լինում։ Մի մուգ-դեղին գույն, որ հատուկ է մոնղոլական ցեղերին, ներկել էր նրա այլանդակ դեմքը, մինչև անգամ ականջները, նույն դեղնությունը կարելի էր տեսնել և նրա աչքերի սպիտակուցի մեջ։

Պետրոս Մասխլյանը բացի զանազան տեսակ առևտրական ձեռնարկություններից, միևնույն ժամանակ էր մի նշանավոր վաշխառու ամբողջ գավառի մեջ։ Այդ գործունեության մեջ նա որոշվում էր մյուս վաշխառուներից նրանով միայն, որ չնայելով իր ահագին հարստությանը, նա երբեք մի խոշոր գումար միանգամայն մեկին տոկոսով չէր տալիս, այլ բաց էր թողնում մանր գումարներ միայն, սկսած հինգ ռուբլուց մինչև հարյուր ռուբլի, և առավելապես հավատում էր գյուղացիներին։ Այս պատճառով նրա պարտականները անթիվ էին։ Մանր փոխառությունները այն նպատակով օգտավետ էր համարում նա, որ համ տոկոսը ծանր էր լինում, համ էլ, եթե կորչելու լիներ, մի մեծ բան չէր։ Իսկ գյուղացիներին հավատում էր, որովհետև գյուղացին նրա կարծիքով ոտքի էր, ուրիշի փող ուտելը դեռ սովորած չէր. դրանց Մասխլյանը համարում էր իր «կաթնատու կովերը», և այդ էր պատճառը, որ տոկոսը նրա լեզվում կոչվում էր «կաթ»։

Ամեն անգամ, երբ մի գյուղացի հայտնվում էր նրա մոտ փողի համար, Մասխլյանը պետք է տեղեկանար նրա ամբողջ պատմությանը, թե ով է նա, ո՞ւմ որդին, ունի՞ արդյոք հայր, մայր, որդիներ, եղբայրներ, բաժանվա՞ծ են ապրում, թե միասին, ի՞նչպես է կոչվում յուրաքանչյուրի անունը, ի՞նչ կայք ունի և ո՞րտեղ են գտնվում. կամ կառաջարկեր այս տեսակ հարցեր, թե իր կյանքում ի՞նչ տեսակ պարապմունքներ է ունեցել, ի՞նչ գործի մեջ հաջողվել է նրան, և ի՞նչ գործի մեջ վնասվել է, և կամ այդ փողը ո՞ւր ուզում է, ի՞նչ բանի համար պետք է գործ դնե։ Որ գյուղացին կհայտներ, թե այսինչ պետքի համար է, օրինակ, եթե ասելու լիներ՝ մի եզ պիտի առնեմ, նա կսկսեր եզան մասին հազարումեկ հարցուփորձ անել, թե նրա այսինչ հիվանդությունը ինչով է բժշկվում, ինչ ճար պետք է անել, երբ եզը թարմ առվույտ ուտելիս փորը ուռչում է, ինչ ճար պետք է անել «դաբաղ» հիվանդության ժամանակ, եզան որ տեսակն է լավ լինում և այլն, և այլն։ Խաբել նրան և փող առնել՝ անկարելի էր, նրա հարցաքննությունից ամենաճարպիկ խաբեբան չէր կարող չկտրվել։

Մի երեկո հայտնվեցավ նրա տանը մի անծանոթ պարոն, ալեխառն մազերով, խորշոմներով պատած դեմքով, մաշված, բայց

բավական մաքուր պահված հագուստով, և պահանջում էր մի գումար բամբակի առևտուրի մեջ գործ դնելու համար։ Դա այն անհաջողակ թշվառներից մեկն էր, որ կյանքի մեջ իր արդարության և ճշմարտասիրության զոհ է դառնում և չկարողանալով մաքառել տիրող անուղղության հետ, ամեն գործի մեջ խաբվում է։ Որովհետև երբ կյանքի մեջ մարդկանց հարաբերությունները ապականված են լինում, այն ժամանակ բարոյական խելքը կորցնում է իր նշանակությունը, երբ ավելի խորամանկության և խաբեբայության պահանջ կար։ Այս տեսակ մարդիկ միշտ զանգատվում են բախտի վրա, բայց միևնույն ժամանակ հույսն էլ ձեռքից չեն թողնում, թե մի օր հարստանալու են, ամեն գործի մեջ խրվում են, ամեն բան փորձում են, բայց միշտ անիրավ բախտը նրանց հակառակում է...

Պարոնը ընտրել էր երեկոն Մասիսյանի հետ տեսնվելու համար և եկել էր նրա տունը, որովհետև խանութում նրա հետ երկար խոսել չէր կարելի։ Աղան միշտ քաղաքավարի էր դեպի այս տեսակ հյուրերը, մանավանդ երբ իմանում էր, թե փողի հետ են եկել։

Մասիսյանը մենակ էր իր սենյակում, ծալապատիկ նստել էր թախտի վրա, նեղ լուսամուտի հանդեպ, որ մի փոքր զովանա խեղդող տոթից։ Նրա մոտ դրած էր մի մեծ samovար, սուրը մեջը ձգած, որից շուռ-շուռ խմում էր։ Թեյ խմելու սովորություն չուներ, և տան մնացած անդամները խմում էին կամ գաղտնի, կամ երբ մի պատվելի հյուր էր պատահում։ Նա նստել էր մի մաշված խալիչայի կտորի վրա համարյա թե կիսամերկ դրության մեջ։ Հագին ուներ արխալուղը միայն, որի կոճակները արձակած էին, և շապկի բացված օձիքից երևում էր թավամազ կուրծքը։ Շալվարը և գուլպաները նույնպես հանել էր, և մերկ ոտները մինչև սրունքները բաց էին։ Միայն թանձր մորթե գդակը նա գլխին ուներ, որ հին մարդերի սովորությամբ, երբեք չէր առնում գլխից, մինչև անգամ եկեղեցում եղած ժամանակ։ Սենյակում մութն էր, երբ անծանոթը ներս մտավ, նա հրամայեց ճրագ վառել։

Անծանոթը, գտնելով աղային մի ծիծաղելի դրության մեջ, մտածեց արդարացնել նրա անքաղաքավարությունը, և սկսեց եղանակից։

— Տոթից խեղդվում է մարդ, ամենևին քամի չէ փչում, դուք լավ եք արել, այսպիսով կարելի է հաղթել տաքությանը։

— Է՜հ, որդի, (Մասիսյանը ամեն մարդու որդի էր կոչում, ինչ հասակում և լիներ նա) պետք է շնորհակալ լինել աստծուց, եթե ամառվա տոթը չլիներ, գարնան պատիվը չէինք հասկանա,

եթե ձմեռվա ցուրտը չլիներ, աշնան պատիվը չէինք հասկանայ։ Ատված ամեն բան և՛ լավ, և՛ վատ է ստեղծել, և՛ շար, և՛ բարի է արել. գիշերվա խավարի դեմ ցերեկվա լույսն է ստեղծել. այնպես էլ մեկին աղքատ է արել, մյուսին, հարուստ. եթե աղքատությունը չլիներ, փողի պատիվը չէինք հասկանա։

Մասիսյանի բոլոր դատողությունների մեջ վերջին խոսքը փողի վրա էր լինում։ Անծանոթը, որ իրան խիստ նեղված էր զգում, փողի անունը մեջ գալով, հայտնեց իր խնդիրքը։ Մասիսյանը ցողեց խրատները և նրա դեմքը ավելի գործնական և սառն արտահայտություն ստացավ։

— Դու ուզում ես բամբակի առևտուր անել (հա, նա դուխռել երբեք չէր խոսում, ում հետ և լիներ)։ Ասա, տեսնեմ, ի՞նչ գիտես այդ առևտուրի մասին։

Անծանոթը պատմեց, թե բամբակի վաճառականությունը բավական ծանոթ էր իրան, թե Ամերիկայի պատերազմի ժամանակ (ստրուկների ազատության մասին) շատ փող վաստակեց բամբակից, բայց հետո կորցրեց, իսկ այժմ ցանկանում էր կրկին փորձել իր բախտը։

— Առևտուրը բախտի բան չէ, խելքի բան է,— պատասխանեց Մասիսյանը գործագետ մարդու նախատնսությամբ,— դու էն ասա՛, թե ի՞նչպես պետք է բանացնես իմ փողերը։

Անծանոթը հայտնեց, թե այդ գործի մեջ ինքը բավական հմտություններ ունի և հուսով է, որ աղայից վեր առած փողը իր փորձված ձեռքում մեծ օգուտներ կբերե, և ավելացրուց, թե իրան ծանոթ է ե... գավառի գյուղերի մեծ մասը, ուր պարապում են բամբակի մշակությամբ, թե յուրաքանչյուր գյուղում գտնվում են փոքրիկ դրամատերեր տեղացիներից, որոնք հավաքում են իրանց դրացիների արդյունաբերած բամբակը, և այսպիսով բերքը ամբարվում է մի մարդու ձեռքում, և այս վերջիններից հեշտ է բավական քանակությամբ գնել, բերել քաղաքը և ծախել մեծ վաճառականներին։ Եվ այսպիսով ինքը միջնորդի դեր կկատարե դյուղացի մանր «չարչիներիս» և քաղաքացի խոշոր կապիտալիստների մեջ և մի տարվա ընթացքում կարող է իր ձեռքում դտնված դրամագլուխը մի քանի անդամ շրջաբերության մեջ դնել և այլն։

— Տեսնում ե՞ս, որ ոչինչ չես հասկացել,— ասաց Մասիսյանը և սկսեց բացատրել իր կարծիքը անծանոթի անհասկացողության մասին։

Թե գյուղացի մանր դրամատերերից — «չարչիներից» — որ-

պես երկրորդական ձեռքերից բամբակ գնելը և վաճառելը չէր կարող շահավետ լինել, որովհետև այդ խաբեբա «չարչիները» իրանք «հյուրը ծծում են և միայն չեչն են տալիս ուրիշին»։ Ով որ կամենում է բամբակից օգտվել, պետք է ինքը անմիջական հարաբերություն ունենա արդյունաբերող գյուղացու հետ, այսինքն՝ անե այն, ինչ որ «չարչին» է անում։

— Դա խիստ ձանձրալի և միանգամայն դժվար գործ է՝ ռամիկ և հիմար գյուղացու հետ առևտուր անել,— պատասխանեց անծանոթը։

— Դու շատ միամիտ մարդ ես երևում, էլ չեմ ասում, թե խելքդ պակաս է,— ասաց աղան մի փոքր վրդովված ձայնով.— ոո, ողորմելի, փողը հենց այն ռամիկ և հիմար գյուղացիներից պետք է դուրս բերել, սատանա «չարչիից» ի՞նչ կարող ես վաստակել։

Պետք է նկատել, որ սատանա բառը Մասիսյանի լեզվում բոլորովին ուրիշ նշանակություն ուներ. սատանա ասելով նա հասկանում էր խելացի, իմաստուն, խորամանկ և մեծ հմտություններ ունեցող մարդ։ Ով որ սատանա չէր, նրա կարծիքով հիմար էր, ոչինչ բանի պետք չէր։

Մասիսյանը սովորություն ուներ երկար խոսելու, և եթե մեկի խնդիրքը մերժում էր և փող չէր տալիս, գոնյա իր «բարի խրատները» չէր խնայում նրանից։ Նա սկսեց ծանոթացնել պարոնին բամբակի վաճառականության օգտավետ ձևերի հետ. հայտնեց, թե ինքը սովորություն չունի այս տեսակ ձեռնարկությունների համար ուրիշ (նաղդ) փող տալ խնդրողներին, այլ տալիս է իր խանութից այնպիսի վաճառելի մթերք, որ գյուղացիների համար պետք են, օրինակ, էժանագին չթեր, կտավներ, զանազան տեսակ մանրուքեղեն, կնիկների զարդարանքի համար հուլունքներ և դրանց նման բաներ։ Այս տեսակ ապրանքը ավելի օգտավետ էր, քան թե ուրիշ փողը բամբակի հետ փոխելու համար. միայն պետք է ճարպիկություն ունենալ, գյուղացու «խասիաթը» գիտենալ, նրա վիճակի և պահանջների հետ ծանոթ լինել։ Գյուղացին չիբուխ փող չունի, միշտ «նիսիա» է նրա առևտուրը, բայց պետք չէ վախենալ, ինչ ապրանք որ ուզելու լինի, պետք է ասել, նա իր «հոգու պարտքը» կվճարե, ուրիշի փողը չի ուտի։ Բանը նրանում է, որ գյուղացին հենց պարտքի վճարելու ժամանակ էլ «նաղդ» փող չի տա, այլ կտա հում բերք, որ արդյունաբերել է իր տնտեսությունից. օրինակ, եթե նա բամբակի մշակություն ունի, պարտքի փոխարեն

բամբակ կտա։ Հիմա վաճառականի խելքին (այսինքն՝ սատանայությունից) է կախված, թե նա, օրինակ, լիքը ինչ գնով կարող է յուղացուն և նրա արժեքի փոխարեն քանի՞ ֆունտ կամ պուդ բամբակ կպարտավորացնե, որ վճարե իր ժամանակին։ Այս տեսակ առևտուրի մեջ կարելի է ճերկու գլխից էլ շահվել,— մեկը լիքից, որ գյուղացին, փող չունենալով, ստիպված է անհամեմատ բանկ գնով առնել, մյուսը՝ բամբակից, որ դեռևս պատրաստ չլինելով, գյուղացին ստիպված է խիստ էժան գնով գնահատել։ Որովհետև բամբակը մի մեծ արժեք չունի գյուղացու աչքում, երբ դեռ նոր էր սերմանված կամ դեռ չէր հասունացել և կամ դեռ չէր հավաքված։ Նա վաճառում է իր աշխատության պտուղը, որ պիտի ստանա ժամանակով. իսկ գյուղացու աշխատությունը միշտ կարելի է էժան գնահատել, երբ նա փողի կամ կենսական անհրաժեշտ պետքերի կարոտություն ունի։

Անծանոթը լսում էր առանց ընդմիջելու աղայի խոսքերը. վերջապես ասաց նա.

— Այդ ձեր պատմածը առևտուրի միևնույն ձևն է, ինչ որ գործ են դնում ձշարչիները։

— Հա՜, միևնույնն է, դրանց մեջն է գլխավոր շահը. գիտե՞ս, մի ուրիշ բան էլ ասեմ քեզ. մեծ զանազանություն կա քարի և կշեռքի մեջ, պետք է այդ բանում շատ վարպետ լինելու։ Գյուղերում երկաթից ձուլված կշեռքի քարեր չկան, այլ գործ են ածում հասարակ քարեր միայն. դու պետք է ունենաս քո առանձին ֆունտանոց քարը, կարող է դա մի կտոր աղյուս լինել, իհարկե, մի փոքր ծանր, քան թե լինում է ընդունված երկաթե ֆունտանոցը, գյուղացին շատ չի հետաքրքրվում գիտենալ՝ արդյոք քարը ուղիղ էր, թե ծուռն, և եթե քո աղյուսի կտորը լիներ, օրինակ, $1^1/_4$ ֆունտ, և դու գործ ածեիր նրան մի ֆունտի տեղ, այն ժամանակ մեկ փթի մեջ կստանայիր 10 ֆունտով ավելի բամբակ։ Հասկանում ե՞ս, այսպիսով մեծ զանազանություն կանե, եթե մի քանի հազար փութ հավաքելու լինես։

— Դա խո... դա խո...

— Ի՞նչ ես ուզում ասել, ուզում ես ասել՝ դա գողություն է, անիրավություն է, դա խաբեբայություն է, է՞դ ես ուզում ասել։ Ի՞նչ գողություն, երբ բոլոր բամբակ գնողներն այդպես են վարվում. երբ դու միևնույնը չանես, չես կարող նրանց հետ մրցություն անել. դու կանանկանաս։

Անծանոթը ոչինչ չխոսեցավ։

— Գյուղացին,— շարունակեց աղան,— շատ բարի մարդ է, նա մի լավ սովորություն ունի, որ ասում է, թե «առնողի աչքը ծախողի ձեռին կլինի», և միշտ ավելորդով է տալիս իր մթերքը, քան թե հարկավոր էր, ինչո՞ւ օգուտ չքաղել նրա բարեսրտությունից։

— Այդ լավ, բայց...

— Բայց նրան խաբել պետք չէ, ուզում ես ասել,— ընդմիջեց աղան ծիծաղելով,— էդ է հիմիկվա «ադաթը», բոլորը էդպես են անում, դու ուրիշ տեսակ առևտուր ստեղծել չես կարող։

Մինչ Մասիսյանը անծանոթ պարոնի հետ վաճառականական «սատանայություններին» վրա էր խոսում, տիկին Մարիամի սենյակում, որ կից էր աղայի սենյակին, տիրում էր խորին տխրություն։ Օրիորդ Գայանեն սաստիկ հիվանդ էր, նրա մի քանի տարի առաջ ստացած հազը այժմ ցույց էր տալիս բարակացավի բոլոր նշաններբ։ Հիվանդի մայրը, քույրը, եղբայրը շրջապատել էին նրա անկողինը։ Հայրը գիտեր իր դստեր վտանգավոր հիվանդությունը, բայց բազարից դառնալեն հետո չմտավ նրա մոտ, որովհետև սպասում էր պարոնին, որի հետ այժմ խոսում էր։

— Այսպես չէ կարելի թողնել,— ասաց Ստեփանը։

— Ի՞նչ անենք,— հարցրուց շվարած մայրը։

— Պետք է շուտով կանչել բժշկին,— պատասխանեց որդին։

— Դու չե՞ս իմանում քո հոր խասիաթը...

— Իմանում եմ... բայց թողնել այսպես, որ մեռնի, նրա համար միայն, որ նա մի քանի մանեթ չտա բժշկին։

— Փողի բան չէ...

— Էլ ի՞նչ կա։

Մայրը ոչինչ չխոսեց և, թաշկինակը աչքերին դնելով, սկսեց լաց լինել։

— Ես այս րոպեիս կգնամ հորս մոտ, կպահանջեմ, որ անպատճառ բժիշկ հրավիրե,— ասաց Ստեփանը վրդովված ձայնով։

Մայրը բռնեց նրա ձեռքից, ասելով.

— Ի սեր աստծո, դու մի՛ գնա, թող ես գնամ, եթե ինձ վրա բարկանալու էլ լինի, ես ձայն չեմ հանի, բայց դու, ով գիտե, մի ղալմաղալ կսարքես։

Տիկին Մարիամը մտավ ամուսնի սենյակը, պատմեց նրան Գայանեի դրությունը և խնդրեց, թե պետք էր բժիշկ հրավիրել։ Աղան կատաղեց։

— Ախր ի՞նչ բան է բժիշկը,— ասաց նա բարկությամբ,— եթե

աստված նրա ճակատին գրել է, որ այս հիվանդությունով մեռնի, այն ժամանակ հազար բժիշկ գալու լինի, ոչինչ ճար անել չէ կարելի. բայց եթե նրա «աջալը» (օրհասը) չի կատարվել, սարիցն էլ ցած գլորես, էլի չի մեռնի։ Բժիշկը էլ ի՞նչ բանի է պետք։

Կինը սկսեց դարձյալ աղաչել նրան, թե պետք է հրավիրել բժշկին, թե բոլոր աշխարհը հիմար չէր, որ հիվանդության ժամանակ դիմում են բժշկին։ Աղան չհամոզվեցավ։ Անծանոթ պարոնը անգամ, որ զարմանալով լսում էր այդ խոսակցությունը, խորհուրդ տվեց դիմել բժշկին։ Աղան դարձյալ չհամոզվեցավ և առանց ուշադրություն դարձնելու նրա խոսքերին, ասաց կնոջը.

— Թե բժիշկ ես ուզում, էդ հիվանդության բժիշկը ես եմ. գնա՛, մի քանի գլուխ սոխ լավ խորովիր, վրան աղ ածիր, տուր ծաղ ուտե, կուրծքը կփափկացնե, էլ չի հազա։ Դու չե՞ս իմանում, որ ես հազալիս միշտ էդպես եմ անում։

— Քո հազը ուրիշ է, նրանը ուրիշ,— պատասխանեց կինը։

— Տո, ինձ բա՛ն ես սովորացնում, ի՞նչպես թե ուրիշ է, հազը հազ է. հազով մարդ չի մեռնի, քան տարուց ավելի է, որ ես հազում եմ, ինչո՞ւ չեմ մեռնում։

Դարձյալ «ես», դարձյալ իր «եսի» կետիցն էր նայում աղան իր գաստեր հիվանդության վրա, երբ հազը նրա «եսին» վնաս չէր տալիս և խորոված սոխ ուտելով հանգստանում էր, ուրեմն դստեր համար ի՞նչ իրավունք ունեին ուրիշ դարմանների վրա մտածելու. երբ հազից նա չէր մեռնում, աղջիկն էլ իրավունք չուներ մեռնելու...

Տիկինը գիտենալով իր ամուսնու համառությունը, առանց երկար խոսելու, թողեց նրան և վշտացած դուրս եկավ։ Նա իմացավ, որ Ստեփանը արդեն գնացել էր բժշկին բերելու. այժմ ողորմելի կինը մտածում էր ոչ այնքան դստեր մահվան մասին, որքան այն խռովության մասին, որ պիտի կատարվեր բժշկի պատճառով։

Կնոջ դուրս գնալուց հետո կրկին վերադարձավ Մասիսյանի որտի խաղաղությունը, որպես թե ոչինչ չէր պատահել, և կրկին իր սովորական սառն և հանգիստ տրամադրության մեջ նա դարձավ գեպի անծանոթ պարոնը և ասաց նրան.

— Ճշմարիտ են ասել, որ «կնոջ ծամը երկար կլինի, բայց խելքը — կարճ», ոչինչ չես կարող հասկացնել դրանց։

Անծանոթը ոչինչ չխոսեց։

— Սատանայի պես եկավ, մեր խոսակցությունը կտրեց,— ասաց աղան։— Ինչ էինք խոսո՞ւմ։

— Դուք խոսում էիք, թե ինչպես պետք է 1¼ ֆունտի ծանրություն ունեցող աղյուսի կտորը գործածել մեկ ֆունտի տեղ բամբակ գնելու ժամանակ։

— Հա՛, այդ էի ասում, հիմա քեզ մի բան պատմեմ։

Նա պատմեց, թե ինքը մի ժամանակ մետաքսի առևտուր ուներ Նուխի, Կախի և առհասարակ Լեզգիստանի կողմերում. ժողովուրդը այն աստիճան միամիտ և անփույթ էր, որ ամենևին հասկացողություն չուներ չափերի կամ կշիռների վրա։ Այն ժամանակը մի պտղաբեր ժամանակ էր, և ինքը այն ժամանակ կարողացավ դնել իր հարստության հիմքը։ Բայց հիմա... հիմա բոլորն էլ «սատանայացել» էին... Գնում էր գյուղերում մետաքս հավաքելու, մետաքսը այն ժամանակ նույն արժեքն ուներ, ինչ որ ունի այժմ բամբակը։ Ինքը ուներ մի հրաշալի կշեռք, որ միշտ իր հետ էր ման ածում, որովհետև գյուղացիների մոտ կշեռք գտնել դժվար էր։ Կշեռքը իսկապես մի հասարակ կշեռք էր, փայտյա լծակով, հարդից հյուսած թաթերով (նժար), որ կախված էր հին լծակից կաշուց շինված փոկերով, բայց նա ուներ իր մեջ մի գաղտնիք, որ, օրինակ, չորս ֆունտ ծանրություն ունեցող մետաքսը կարելի էր նրա մեջ երկու ֆունտ ծանրություն ունեցող քարի հետ հավասարացնել։ Այդ գաղտնիքը գտնվում էր կշեռքի լեզվակի մեջ, որից բռնում և կշռում են։ Լեզվակը այնպես էր հարմարեցրած լծակին, որ եթե ձեռքդ դեպի քարի կողմը թեքեիր, մետաքսը անհամեմատ թեթև կգար, իսկ եթե ձեռքդ դնայի մետաքսի կողմը թեքեիր, մետաքսը անհամեմատ ծանր կգար։ Ուրեմն գնողի կամքից էր կախված իր կշեռքը այնպես գործ ածել, որ միշտ օգուտը իր կողմը մնար։ Դա մի հրաշալի կշեռք էր. մի ափսլեցի զոկ քանի-քանի անգամ հինգ հարյուր ռուբլի էր տվել, որ տաներ այն կշեռքը, և պատրաստ էր հազար էլ տալու, բայց Մասիսյանը չէր ծախել և մինչև այսօր էլ պահում էր իր մոտ և միշտ կպահե որպես մի սրբություն, որովհետև նրանից շատ «խեր» էր տեսել...

Վերջացնելով իր կախարդական կշեռքի պատմությունը, Մասիսյանը սկսեց բացատրել քարերի որպիսությունը, որ այն ժամանակ գործ էին ածվում որպես չափ։ Կշեռքի որոշված քարեր կամ չափեր չկային, ասում էր նա, այլ քսան հատ ոուսաց արծաթյա սմբողջ ոուբլիանոց մանեթների ծանրությունը համարվում էր մի ընդունված չափ. և ինքը միշտ ընտրում էր Եկատերինայի ժամանակից մնացած ահագին մանեթները և նրանցով էր կազմում իր կշեռքի ծանրության չափը։ Ահա այն ժամանակն էին առատ հունձ-

քի տարինները... մի ղոկի համար պատմում էին, թե շատ տեղերում իր աչ ոտն էր գործածում որպես չափ. դնում էր կշեռքի մեկ թաթի մեջ, իսկ մյուսումը մետաքս էր ածել տալիս, ասում էր, թե ոտս 5 ֆունտի ծանրություն ունի, և հուպ էր տալիս ոտը, որքան ուժ ուներ, և 5 ֆունտի տեղ 10 ֆունտից ավելի մետաքս էր կշռում... և ղոկները այն ժամանակ հարստացան... հիմա ո՞ւր են այն ժամանակները... գնա՞ցին... էլ ետ չեն գա... ով խելք ուներ, իր բերը բռնեց... ով խելք չուներ, մնաց քաղցած...

Մասխոյանը պատմում էր այդ ամենը այնպիսի մի հասարակ կերպով, կարծես թե խոսում էր բոլորովին սովորական մի բանի վրա։ Նա նրանություն էր տալիս անցյալ ժամանակներին, երբ մարդիկ միամիտ էին, երբ կարելի էր խաբել նրանց... Անծանոթ պարոնը լսում էր նրան, երբեմն գլուխը շարժելով, վերջապես ձանձրացավ նա և վերկենալով ասաց.

— Մնաք բարյավ։

Նա հեռացավ և նրա ետևից Մասխոյանը ասաց.

— «Ավանա՜կ»...

— «Ավազա՜կ»... — կրկնեց իր մտքումը անծանոթը և անհետացավ փողոցների խավարի մեջ։

ԺԹ

«Լավ է տան շունը լինել, քան թե տան պստիկը». ամեն ինչ նրան են հրամայում, ամեն քան նրան են անել տալիս, թե՛ տիկինը, թե՛ աղան, թե՛ ծառան և թե՛ աղախինը բոլորը նրան գործ են դնում։

Այն օրից, որ Միքայելը դուքնի աշակերտ դարձավ, թեև նրա դրությունը մի աստիճան բարձրացավ, բայց նրա աշխատությունները ավելի և ավելի անտանելի դարձան։ Խեղճ տղան մի րոպե ևս հանգստություն չուներ, նա պետք է և՛ տանը ծառայեր, և՛ խանութում։ Առավոտյան դեռ բոլորը քնած, դեռ արևը չծագած, նա ոտքի վրա էր, սամովարը կրակ էր գցում, ամենի կոշիկները սրբում էր, բակը ավելում էր, այդ բավական չէր, պետք էր և ջրով սրսկել, որ նա վեր էր առնում բակից անցնող առվակից։ Ա՜խ, այդ բակի մաքրելը ամեն առավոտ նրա համար մի ահագին տանջանք էր. փոշին, կարծես, մաղվում էր խարխուլ և տրորված պատերից, խակ

հատակը քարած չէր, այլ նույնպես հողից, որ միայն պնդացել էր մարդկանց ոտքերի տակ։

Ջնայելով այս բոլոր բազմատեսակ զբաղմունքներին, Միքայելը դարձյալ ժամանակ էր գտնում, իր փոքրիկ դասագիրքը առնելով քաշվել տան մի խուլ անկյունում և լուռումունջ իր դասը սերտել։ Նա սաստիկ սեր ուներ կարդալ սովորելու և կարծես բնազդումով հասկանում էր, թե դա մի օր հարկավոր կլինի, բայց սովորում էր որպես մի արգելված բան։ Մասիսյանը ատում էր բոլոր կարդացողներին, և նրա ատելությունը ավելի սաստկացավ, երբ որդին, Ստեփանը, գիմնազիայից տուն դարձավ, երբ նրա մեջ գտավ մի հակառակորդ, որի հետ երբեք չէր կարող հաշտվել։

Միքայելը ընտրում էր միայն գիշերվա ժամերը ընթերցանության համար, երբ տան մեջ բոլորը քնած էին, երբ ոչ ոք նրան խանգարել չէր կարող։ Նրան բնակության համար տվել էին հին փայտանոցը, որ այժմ ծառայում էր որպես «խորթանոց», այսինքն՝ մի այնպիսի տեղ, ուր պահվում են տան անպետք կարասիները։ Այնտեղ կարելի էր տեսնել գործածությունից ընկած զանազան տեսակ անոթներ, ժանգոտած մեխեր, երկաթի կտորներ, կոտրած բահեր, բրիչներ, ատամները մաշված սղոցներ, ջարդված կժեր, կճուճներ, պատառոտած հին կոշիկներ, հողաթափներ, թոկի կտորներ, բամբակ գզելու մի ջարդված մեքենա,— այսպիսի և ուրիշ տեսակ անպետք բաներ, որ փտում էին փոշու և բորբոսի ներքո։

Այդ խուղը, առանց օդի և առանց լույսի, նմանում էր մի մեծ հավաքնի, որ մի նեղ ծակ միայն ուներ, որ ծառայում էր որպես մուտք, և որտեղից ներս մտնելու համար նրա փոքրիկ բնակիչը պետք է բավական թեքեր իր մեջքը։ Այնուամենայնիվ, Միքայելը գոհ էր իր բնակարանով, որովհետև առանձին էր։ Թեև նրա մեջ դտնված մթերքը այնքան շատ տեղ էր բռնել, որ Միքայելի համար մնացել էր մի անձուկ անկյուն միայն, որը նա մաքրելով և սանձոնավ հատակի վրա մի կտոր հասիր տարածելով, այնտեղ պառկում էր։ Նրա դոշակը այդ կոշտ և խարտոցի նման հյուսված հասիրն էր, որ սաստիկ ցավեցնում էր կողքերը. նրա բարձն իր հագուստն էր, որ հանում էր, ծալում էր և դնում գլխի տակը. նրա վերմակը աղայի հին քրքրված մուշտակն էր, որ հայտնի չէր, թե ինչ ժամանակներից էր մնացել, և որի վրա մագերի հետքերը մի բանի տեղ միայն երևում էին։ Այդ ողորմելի անկողնի մեջ պառկում էր նա, քնում էր խորին, հանգիստ քնով, որովհետև միշտ հոգնած էր լինում։

Մի անգամ գիշերից բավական անցել էր, Մասիսյանի դատարկ տան մեջ տիրում էր խորին անապատական լռություն։ Ամեն տեղ մութն էր, միայն Միքայելի խուղի մեջ դեռ լույս էր երևում։ Նույն միշոցին մեկը ման էր գալիս պարտեզի մեջ և այնքան հանդարտ կերպով, կարծես զգուշանում էր, որ քայլերի խշխշոցը լսելի չլիներ։ Անցնելով Միքայելի խուղի մոտից, նա նկատեց լույսի նեղ շառավիղը, որ դռնից դուրս ցոլանալով, տարածվել էր գետնի վրա։ Նա գլուխը կռացրուց և ներս մտավ։ Միքայելը պառկած էր իր հասիրի վրա և ձեռքը նեցուկ տալով երեսին, գլուխը վեր էր բարձրացրել բարձից։ Նրա աչքերը նայում էին, բայց նա ամենևին չշարժվեցավ և կարծես չնկատեց, որ մեկը մտավ իր մոտ։ Նա գտնվում էր մի այնպիսի ինքնամոռացության մեջ, երբ միտքը դադարում էր գործելուց, և հոգնած անդամների վրա տիրում էր մի տեսակ մեռելային թմրություն։ Նրա մոտ բաց դրած էր իր դասագիրքը։

— Է՛յ... հե՛յ... դեսը քշե՛ գառները, դեսը... — բացականչեց կիսաքուն Միքայելը։

— Ախ՛ղճ տղա, նա երբեք իր գառները մոռանալ կարող չէ,— ասաց ներս մտնող պատանին։

Դա Ստեփանն էր։

Նա իր սովորության համեմատ եկել էր Միքայելի հետ պարապելու, նրա դասերին նայելու։ Բարեսիրտ պատանին այս և այն կողմ մտիկ տվեց, որ մի հարմար տեղ գտնե նստելու և նստեց բամբակ գգելու ջարդված մեքենայի վրա։ Միքայելը դեռ անշարժ, նույն դրության մեջ պառկած էր։ Պատանին ձեռքով կամաց խթեց նրան, որ զարթնի։

— Ախի՛ր, ախի՛ր... քեկուզ սպանես, էլի ոչինչ չեմ ասի... — գոչեց Միքայելը։

— Նա զառանցության մեջ է,— խոսեց Ստեփանը։— Ախ՛ղճ տղա, տեսնես ինչ է պատահել։

— Այդ ես եմ, Միքայել, զարթիր։

Միքայելը գլուխը բարձրացրեց և նստեց։

— Դու դարձյալ այդպես անհո՞գ կերպով ես քնած, հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ կհիվանդանաս,— խոսեց Ստեփանը կաբեկցությամբ նայելով, թե որպես նա պառկած էր մերկ հասիրի վրա։

— Ա՛խ, ո՞ւր էր, որ հիվանդանայի... որ մեռնեի... — մրմնջաց փոքրիկ սպասավորը ողորմելի ձայնով և սկսեց հեկեկալ։

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել, ինչո՞ւ ես լացում,— աշխատում էր հանգստացնել նրան Ստեփանը։

Միքայելը պատմեց աղայի այն օրվա բարբարոսական վարմունքը իր հետ, ցույց տվեց իր մարմնի վրա կապտած, սևացած տեղերը, որ առաջ էին եկել նրա փայտի հարվածներից, ասաց, որ իրան փակեցին խանութի ստորերկրյա սարդափում, այնտեղ ծեծեցին, ամբողջ օրը այնտեղ բանտարկված մնաց, կամենում էին գիշերն էլ թողնել, բայց ինքը շատ վախեցավ, հետո խանութի մեծ գործակատարը աղաչեց աղային, նրան ներեցին, և ավելացրուց, թե ինքը ոչ մի գործով հանցավոր չէ, իզուր տեղը ծեծեցին և շատ ծեծեցին... լավ էր, որ ուշքից գնաց և չէր զգում, թե որպես էին ծեծում...

— Անգո՞ւթ... — մռնչաց պատանին և սկսեց ցավակցաբար քննել Միքայելի մարմնի ծեծված տեղերը, հետո բոլորովին զայրացած, հարցրուց.— ինչ բանի համար այսպես նահատակեցին քեզ։

Միքայելը հայտնեց, թե աղան շատ անգամ նրան ասել էր, թե տանը ինչ որ պատահում էր, բոլորը իրան «խաբար տաց», թե ի՞նչ են անում, ի՞նչ են ուտում, ո՞վ է գալիս, ո՞ւր են գնում, տիկինը ո՛ւմ հետ է խոսում, Ստեփանը որտեղ է ման գալիս և այլն. իսկ ինքը թեև ամեն բան իմանում էր, բայց չէր հայտնում, ասում էր, թե ոչինչ չգիտե, և երբ աղան մյուս աշակերտներից տեղեկանում էր, նրա վրա միշտ բարկանում էր, թե «լակոտ, դու ինչո՞ւ ես ինձ խաբում»։ Իսկ այն օր տիկինը տվել էր նրան մեկ մանեթ և ասել էր. «Միքայել, շուտ վազիր բազարը, մի քիչ տանձ, խնձոր և ծիրան գնիր, եփրեմ աղայի կնիկը գալու է մեր տունը»։ Միքայելը գնացել և տիկնոջ պատվերը կատարել էր. աշակերտներից մեկը խաբար էր տվել, բայց ինքը ուրացավ, թե սուտ է, և դրա մասին նրան ծեծեցին։

— Ինչո՞ւ էիր ուրանում։

— Ես գիտեի,— պատասխանեց Միքայելը,— որ աղան պիտի գար տուն և խանումի հետ դալմաղալ սարքեր, մտածեցի, թե ավելի լավ էր, որ ես ծեծ ուտեի, քան թե նա խանումին մի վատ խոսք ասեր։

— Ուրեմն դու խանումին սիրում ե՞ս։

— Սիրում եմ, նա ինձ չի ծեծում, բայց աղան միշտ ծեծում է, միշտ ծեծում է... Ես այստեղ չեմ մնա, կփախչեմ, կգնամ. կկորչեմ, հերիք է որքան ծեծվեցա...

Պատանին աշխատում էր հանգստացնել նրան, խրատելով, որ այսպես քան չանե, թեև իրան լավ հայտնի էր նրա վիճակի դառնությունը, թեև ինքը գիտեր իր հոր անգթությունը, բայց փախչելը ոչինչ նպատակի չէր հասցնի, որովհետև նրան կրկին ետ կբերեն և ավելի խստությամբ կսկսի վարվել, որպես այդ պատահել էր մի քանի անգամ։ Որովհետև Միքայելը մի տեսակ սարուկ էր, մի տեսակ գրավական էր այն փողի փոխարեն, որ նրա հգրեղբայրը պարտական էր աղային։ Թե պետք էր առաջ մտածել, որ այս պարտքից ազատվեր նրա հորեղբայրը, այնուհետև Միքայելի ազատությունը կհեշտանար։ Եվ ինքը, Ստեփանը, հույս ունի, որ շուտով իր միջոցները կներեն օգնելու նրա հորեղբորը, միայն մտածում է, թե Միքայելը իրանց տնից դուրս գալուց հետո ինչ գործով պիտի պարապվեր, որովհետև չէր ցանկանում, որ նա կրկին վերադառնար իր հայրենական տունը և գյուղական կյանք վարեր, այլ համոզված էր, որ եթե նա օրինավոր կրթություն ստանար, կարող էր ժամանակով մի նշանավոր մարդ դառնալ։

Բարեսիրտ պատանու խրատները, որքան և ազնիվ զգացմունքից բխած, որքան և մարդասիրական լինեին — դարձյալ այն րոպեում չէին կարող ազդել Միքայելի վրա, որ միայն իր վերքերի ցավն էր զգում, խորհելու և մտածելու ընդունակությունը կորցրել էր։

— Չէ՛,— ասաց նա,— ինչ որ էլ պատահելու լինի, կփախչեմ, գնում մի տեղ կթաքցնեմ, էլ չեմ գնա մեր գյուղը, որ այնտեղից ետ բերեն, կկոչեմ մի ուրիշ տեղ...

Ստեփանին ավելի վախեցնում էր փոքրիկ Միքայելի հուսահատությունը և ծանոթ լինելով նրա համարձակ և անվնհեր բնավորությանը, կասկածում էր, մի՛ գուցե խեղճ տղան մի փորձանքի մեջ գցեր իր անձը։ Բայց չգիտեր, թե ինչ պետք էր անել։ Երկու վիճակակիցներ — մեկը որդի, մյուսը սպասավոր — շատ լավ հասկանում էին միմյանց դրությունը, բայց որդին ավելի դժբախտ էր, քան թե սպասավորը, որովհետև ավելի զարգացած լինելով, նրա վրա ավելի սաստիկ ազդում էր բռնության կսպտությունը, բայց սպասավորի վրա բռպեական տպավորություն ուներ, և նրա մարմնի կապուտ ուռուցքների բժշկվելու հետ գուցե կանցներ և սրտի կսկիծը։

Ստեփանը երկար նստած բամբակի չարդված մեքենայի վրա, խրատում էր, մխիթարում էր դժբախտին, որին նա շատ սիրում էր, գտնելով նրա մեջ այնքան լավ հատկություններ, որ գուցե պիտի

փչանային, պիտի աղավաղվեին այն ապականված մթնոլորտի մեջ, ուր նրան ձգել էր վիճակը։ Նա խոսում էր խիստ տաք և ոգեվորված կերպով, թե ինքը հավատացած է թե Միքայելը կհետևի իր խրատներին, չի հեռանա, այլ կմնա և կսովորի այն բոլորը, ինչ որ ինքը ցանկանում է նրան սովորացնել և ժամանակով լավ մարդ կդառնա։ Միայն պետք է համբերել, պետք է դիմանալ, և գլխավորը՝ պետք է աշխատել։ Ձիթային ճրագի աղոտ լույսը, ընկնելով եռանդոտ պատանու գունաթափ դեմքի վրա, տալիս էր նրա երեսի գեղեցիկ գծագրությանը մի առանձին վայելչություն։ Նա խոսում էր առանց դադարելու, շուտ-շուտ ուղղելով գլխի խիտ մազերը, որ թափվում էին ընդարձակ ճակատի վրա։

Կարդալով և շատ կարդալով զանազան գրքեր, նրա գլխում խիստ շուտ ձևակերպվեցավ այն ընկերական լուսավոր գաղափարը, որ լցնում է մարդու սիրտը մի սրբազան զգացմունքով՝ սիրել, կարեկցել և օգնել նեղյալներին, վշտացածներին, հարստահարվածներին։ Դառնալով հոր տունը, այնտեղ գտավ անախորժություններ և զզվանք միայն, մոր մշտահոս արտասուքը և քույրերի ճնշված վիճակը տեսավ։ Տեսավ մի հայր, որ որպես խավարեցնում էր ընտանիքի բարօրությունը, որպես զրկում էր նրան ամեն վայելչություններից, որը որպես իր տունը շինել էր մի կատարյալ դժոխք, այնպես էլ իր առևտրական տունը դարձրել էր կատարյալ ավազականոց։ Եվ զարմանալին այն էր, որ նրա հայրը, այդ հին ավազակը, նայում էր իր որդու վրա, որպես մի գողի վրա և թույլ չէր տալիս մինչև անգամ իր խանութը մտնելու։ Այդ մարդը, որ այնքան համակրում էր գողերին և խաբեբաներին, նույնը կասկածում էր իր որդու մասին, որը բոլորովին հեռու էր այս տեսակ ախտերից։ Այդ մի անբացատրելի հակասություն էր։ Գողությունը, խաբեությունը նրա կարծիքով պախարակելի չէին լինի, եթե որդին գողանար ուրիշից, բայց երբ հոր փողերը ծախսում էր, առանց աշխատելու նրանց տեղը կրկնապատիկ լցնել,— դա գողություն էր։

Բարեսիրտ պատանին վերջացնելով իր խրատները, խորհուրդ տվեց Միքայելին չպառկել հասրի վրա, թե գետնի խոնավությունից կարող էր ավելի հիվանդանալ նա, և խոստացավ, թե առավոտյան կտանե նրան բժշկի մոտ և մարմնի ծեծված տեղերը դարմանել կտա։

— Չէ, չեմ ուզի,— ձայն տվեց Միքայելը,— եթե աղան գիտենա, մի դայմադալ էլ դրա վրա կսարքե, ինչպես որ արեց, երբ Գայանեի համար բժիշկ բերեցիք։

Միքայելի երկյուղը մասամբ իրավացի էր. աղան ահադին փոթորիկ բարձրացրեց, երբ առավոտյան իմացավ, թե Գայանեի համար բժիշկ էին բերել, և մինչև անգամ մարդ ուղարկեց, իմացում տվեց բժշկին, որ «չհամարձակվի» մյուս անգամ իր տունը մտնել։

— Այդ ոչինչ,— պատասխանեց Ստեփանը,— ես այնպես կսարքեմ, որ նա չի իմանա։ Բայց հիմա պետք է քեզ համար մի մահճակալ պատրաստել։

Ստեփանը սկսեց քրքրել «խորթանոցի» մեջ ածած ափուրչփուր բաները և գտավ մի կոտրած դռան կտոր, որի երկու տախտակներն էին մնացել, տախտակների մի ծայրը դրեց բամբակի մեքենայի վրա, իսկ մյուս ծայրը ամրացրեց պատուհանի մեջ. մահճակալը արդեն պատրաստ էր։

— Ահա դրա վրա կքնես այսուհետև,— ասաց նա Միքայելին։

— Բայց երբ աղան տեսնե՞,— հարցրուց Միքայելը վախկոտ ձայնով.— նա ասել է, որ այդ բաներին ձեռք չտամ, ոչ մեկը տեղից չշարժեմ։

— Առավոտյան կրկին իրանց տեղը կդնես, իսկ գիշերները այսպես կսարքես քեզ համար. հիմա խո սովորեցար... Դե, բարի գիշեր։

Պատանին հեռացավ։

ԺԴ

Անցավ երեք տարի ևս։

Միքայելը այժմ մեծացել, բավական շնորհալի տղա էր դարձել, բայց նրա վիճակի մեջ մի առանձին փոփոխություն չէր եղել։ Մոտավորապես հինգ տարի կլիներ, որ նա ծառայում էր Մասխյանի քե՛ տանը և քե՛ խանութում, և ամենալավ գործակատարներից մեկը կարելի էր համարել նրան, բայց տակավին ոչինչ վարձատրություն չէր գտել, քեև նրա հորեղբորը, Ավետ ապորը, խոստացել էին, քե խանութի աշակերտ դառնալուց հետո ոռճիկ կնշանակեն։ Միքայելին դեռ անընդունակ էին համարում շատ բաների մեջ. նա երբեք չէր կարողանում սովորել, քե որպես պետք է հասկանալ «լավը» և որպես պետք էր հասկանալ «վատը»։ Վաճառականները առանձին նշանախոսություններ ունեն, որպես ավազակները ունեն արգոթյան լեզու։

Վաճառականի ճարպիկությունների գաղտնիքը ըմբռնելու համար, վաճառականի արգելքը սովորելու համար, պետք է ասած, որ Միքայելը իրավ որ անընդունակ էր։ Նա դեռ չգիտեր, թե որպես պետք է արշինը պատռացնել, որ, օրինակ, 10 արշին երկարություն ունեցող կտավը կարելի է լիներ 11-ի հավասար դուրս բերել. նա դեռ չգիտեր, թե կշիռների և չափերի մեջ ինչ տեսակ խարդախություններ պետք է բանեցնել։ Եվ այս էր պատճառը, որ նրան անդադար լսել էր տալիս աղայի հանդիմանությունները՝ «հիմար, դու մարդ չես դառնա»... Այդ բոլորը ոչ թե նա չգիտեր, ոչ թե չէր կարող կատարել ավելի լավ և ավելի ճարպիկ կերպով, քան թե մյուս գործակատարները, բայց ատում էր, զզվում էր, անբարոյականություն էր համարում։ Բնականից պարզ և չփչացած գյուղացի տղան, մի բարի բախտով հանդիպելով Ստեփանի նման ազնիվ պատանուն, նրա ազդեցության տակ, ավելի զարգացավ, ավելի մաքուր բնավորություն ստացավ։ Լուսավոր որդին հաղթեց խավարասեր հորը, Միքայելի կրթության վերաբերմամբ։

Ստեփանը այժմ Մոսկվայի համալսարանի բժշկական մասում ուսանող էր։ Միքայելը երբեք չէր կարող մոռանալ այն տխուր գիշերը, որի առավոտը պատանին պիտի ճանապարհ ընկներ։ Նա ղրկվում էր մի լավ բարեկամից, որ շատ անգամ մխիթարել էր Նրա կյանքի դառն րոպեները, որ ներշնչել էր նրա մեջ այնքան բարի մտքեր։ Նա նստած իր ողորմելի խուղի մեջ անքուն սպասում էր մի անգամ ևս տեսնել նրան իր մոտ, մի անգամ ևս լսել նրա խոսքերը։ Հանկարծ Ստեփանը ներս մտավ, բերելով իր հետ մի փոքրիկ արկղիկ. «Քեզ համար է, Միքայել, ասաց նա, գրքեր են, դու այնքան սովորել ես, որ կարող ես կարդալ և հասկանալ, կարդա և շատ կարդա՛ այդ գրքերը»։ Միքայելը ուրախությամբ ընդունեց թանկագին ընծան, և այն օրից գրքերի արկղը թաքցրել էր իր խուղի մեջ, և շատ անգամ ամբողջ գիշերներ անց էր կացնում ընթերցանությամբ, թեև շատ բան չէր հասկանում։

Մասխայանի խանութի ծառայողների մեջ Միքայելը միակն էր, որ պանդուխտ էր, մյուսները քաղաքումս կամ ծնողներ, կամ ազգականներ ունեին և գիշերները իրանց տներն էին գնում։ Նրանք միայն խանութի հետ գործ ունեին և ազատ էին աղայի տնային ծառայություններից։ Այդ հոգսը մնացել էր Միքայելի վրա միայն, թեև նա այժմ բավական բարձր էր մի հասարակ սպասավոր լինելուց, և այն ստոր ծառայությունները, որ նրան անել էին տալիս, մինչև անգամ վիրավորական էր նրա համար։ Տիկին Մարիամը

շատ անգամ ասել էր իր ամուսնին, որ մի նոր սպասավոր վարձեն, և Միքայելը ազատ մնա տնային ծառայություններից, բայց միշտ նրա խնդիրքը մնացել էր անկատար, ստանալով աղայից մերժողական պատասխան։ «Ես մուֆթա հաց չունեմ, որ նրան ուտացնեմ. հոգին չէ դուրս գա, թող տան բանն էլ անի, դուքանի բանն էլ»։

Բայց այդ «մուֆթա» հացը Միքայելի վրա շատ թանկ էր նստում։ Ջնայելով իր վրա բարդված անտանելի աշխատություններին, այն օրից, որ նա մտել էր Մասխոյանի տունը, և որից անցել էր հինգ տարի, այսքան տարվա ընթացքում նա ոչ միայն կոպեկ փող չէր ստացել աղայից, այլ նրա համար մի նոր հագուստ ևս չէին կարել տվել։ Նա դեռևս հագնում էր տան հնոտիքները, որ տիկին Մարիամը կարկատում և հարմարեցնում էր նրա համար։ Բայց նա խանութում ստացած «շազիրդանաներից»[1] հինգ տարվա ընթացքում ետ էր գցել մի փոքրիկ գումար, որ հասնում էր քսան ռուբլու, և այդ փողերով կարել էր տվել իր համար մի ձեռք հագուստ, որ դեռ մի անգամ ևս չէր հագել և այն հագուստով չէր երևացել աղայի աչքին, այլ ծածուկ պահում էր, որ զատկին իրանց գյուղը գնալու ժամանակ հագնի։

Մասխոյանը առհասարակ սիրում էր իր գործակատարներին վատ հագնված տեսնել. նրա կարծիքով հագուստը մերկությունը ծածկելու համար էր և ոչ թե վայելչության համար։ Եվ մշված հագուստով գործակատարը միշտ վայելում էր նրա առանձին հավատարմությունը. «փողի ղադրը իմացող է», նկատում էր նա։ Բացի դրանից, իր անձնական «եսի» տեսակետից կշռելով ամեն ուրիշ մարդու վարմունքը, նա խիստ անվայել էր համարում տեսնել մեկին, որ հետևում է նորաձևություններին, որ իր վրան-գլուխը զարդարում է, քանի որ ինքը, աղան, այնքան մեծ հարստության տերը, երբեք չէր փոխում իր հագուստի ձևերը, որպես չէր փոխում իր մարմնի կաշին։ Մասխոյանի ճաշակին այն աստիճան սովորել էին գործակատարները, որ ամեն կերպով աշխատում էին հարմարվել։ Նրանք ուրիշ քաղաքներում դեղեցիկ հագնվում էին, շռայլ ապրում էին, ոսկի ժամացույց էին կրում ոսկի շղթայով, կաոքեկրով էին զբոսնում, բայց երբ պատահում էր վերադառնալ աղայի մոտ հաշվի կամ մի ուրիշ գործի համար, բոլորովին կերպարանա-

[1] «Շազիրդանա» նշանակում է այն փոքրիկ ընծան, որ լինում է մի քանի հոպեկներով, որ ստանում են խանութպաններէրի աշակերտները։

փոխվում էին և հայտնվում էին մաշված հագուստով, ողորմելի-խոնարհական դեմքով և հին քոշերով։ Մասիսյանը այն բնավորությունն ուներ, ինչ ուզում ես արա, միայն նրա աչքը չտեսնես։ Ամեն բան նրա մեջ հաջորդաբար և մինը մյուսին համապատասխանող օրենքներով էր գնում. նա որպես չէր փոխում իր հին տան շինվածքի ձևը, որպես չէր փոխում իր ընտանիքի կազմակերպության ձևը, որպես չէր փոխում իր խանութում ընդունված առևտրական եղանակի ձևը,—այնպես էլ չէր փոխում իր հագուստի ձևը։ Դա անշարժության կատարյալ հատկանիշն է։ Մի մարդ, մի ժողովուրդ և վերջապես մի ամբողջ ազգ, երբ շուտ-շուտ է փոխում իր հագուստի ձևերը, այնպես էլ շուտ փոխում է իր հասարակական կյանքի ձևերը։

Միքայելի նոր հագուստ ունենալը թեև մի գաղտնիք էր, բայց տան մեջ շատերը գիտեին, գիտեր տիկինը, գիտեին և նրա երկու աղջիկները՝ Գայանեն և Հռիփսիմեն։

Այդ երկու անմեղ արարածները այժմ բավական փոխվել էին. Գայանեն էլ չէր հազում, առողջ էր, միայն տարիների հետ որքան նրա արտաքին կերպարանքը այլանդակվում էր, այնքան նրա բնավորությունը, հոգեկան հատկությունները գեղեցիկ կերպարանք էին ստանում։ Հռիփսիմեն, ընդհակառակն, ձևակերպվել, սիրունացել և մի նազելի օրիորդի դեմք էր ստացել. բայց նա մնացել էր դարձյալ ծաղրող, դարձյալ արհամարհող և միևնույն հպարտը, որպես էր միշտ։ Հպարտությունը հատուկ է սիրուն աղջիկներին։ Բոլոր տաննեցիք սիրում էին Միքայելին, բացի Հռիփսիմեից, նա դեռ պահպանել էր իր սառը հարաբերությունները դեպի գյուղացի «արջի քոթոթը», որի առաջին տարիների կյանքից պատմում էր շատ և շատ ծաղրական էպիզոդներ, երբ նա անկիրթ, անփորձ և անտաշ հայտնվեցավ նրանց տանը։ Բայց Հռիփսիմեն այրվում և մինչև անգամ վիրավորվում էր, երբ Միքայելը նրա կատակներին պատասխանում էր իր արհամարհական լռությամբը։

Տան աղջկա սերը դեպի տան սպասավորը շատ անգամ սկըսվում է կատակներից։ Ծաղրել, ատել և պախարակել, դրանք մի տեսակ ցույցեր են, երբ դժվար էր համարձակ ասել «ես սիրում եմ քեզ», կամ «դու ինձ դուր ես գալիս»։ Բայց Միքայելը այնքան հասած էր, որ չէր կարող չնկատել Հռիփսիմեի փոքրիկ խորամանկությունները, և երբ սառնությամբ էր վերաբերվում դեպի նրա կատակները, միշտ լսում էր այսպիսի խոսքեր. «Ի՞նչ ես էդքան փրքվում... ուզում ե՞ս գնամ տրեխներդ բերեմ... ես չեր պահել եմ»...

Ով գնում, բերում, ցույց էր տալիս գյուղացու տրեխները, որ, հագած, առաջին անգամ Միքայելը նրանց տունը մտավ։ Այդ մի կծու հնգնություն էր Միքայելին հիշեցնելու համար նրա նախկին վիճակը և խորտակելու նրա հպարտությունը։

Վարդավառի տոնն էր։ Փողոցներում երեխաները ջուր էին ածում միմյանց վրա, վազվզում էին, գոռում, գոչում էին. հարևան աղջիկները հավաքված դրացու տան պարտեզում երգում էին, «վիճակ էին գցում» և «ջան-գյուլում» էին երգում։ Ամեն տեղ ուրախ և զվարթ փայլում էր կյանքը, ամեն տեղ մարդիկ անհոգ զվարճությամբ կատարում էին տոնական հանդեսը։ Միայն Մահսյանի տան մեջ ամեն ինչ նույնն էր, ոչինչ չէր փոխվել սովորականից։ Ճաշից հետո երկու քույրերը՝ Գայանեն և Հռիփսիմեն, իրանց ամենօրյա հագուստներով ման էին գալիս պարտեզի մեջ. տիկին Մարիամը իր սենյակում խոսում էր մի կնոջ հետ, որի որդուն աղան բանտարկել էր տվել պարտքի համար, և նա եկել արտասվելով խնդրում էր, որ տիկինը բարեխոսե աղայի մոտ, նրա որդուն ազատեն բանտից. «նա շատ ջահել է, անփորձ է, կմեռնի կակծից, թե պարտքը նրա հոր պարտքն է, որ ոչինչ չէ թողել, և իրանք ուտելու հացի կարոտ են» և այլն։ Խեղճ կինը առանց դադարելու խոսում էր, աղաչում էր և լաց էր լինում։ Տիկին Մարիամը ցավում էր, որ ոչնչով նրան օգնել կարող չէ, թե ինքը աղայի գործերում միջամտելու համարձակություն չունի, ավելի լավ կաներ, եթե նա ուղղակի դիմեր աղային։ Իսկ աղան տանը չէր։

Միքայելը օգուտ քաղելով տոն ավուր հանգստությունից, գնացել էր մի քանի ծանոթների հետ ման գալու, նա վերադարձավ բավական ուրախ տրամադրության մեջ և տեսնելով աղջիկներին պարտեզում, դիմեց նրանց մոտ։ Երկուսն էլ լճակի մոտն էին։ Գայանեն հացի փշրանք էր ձգում ձկներին, իսկ Հռիփսիմեն, մերկացնելով իր գեղեցիկ, կլորիկ թևքը, խաղում էր ջրի հետ, ափովը այս և այն կողմ ցրվելով։

— Էդ ի՞նչպես է, որ դուք չեք գնացել «ջան-գյուլում» երգելու,— հարցրուց Միքայելը մոտենալով աղջիկներին.— խաչը վկա, լավ չեք արել. ա՛խ, որքան աղջիկներ են հավաքված մեր հարևան Սարխոշենց պարտեզում, «վիճակ» են գցում. ես մի քանի տղերքի հետ գնացինք, մեզ ներս չթողեցին սատանաները...

— Հայրս չթողեց, որ մենք էլ գնայինք,— պատասխանեց Գայանեն տխուր կերպով։

Հռիփսիմեն նկատելով, որ Միքայելը և իր քույրը զբաղված

են խոսակցությամբ և իր վրա չեն նայում, լճակից լեցրուց մի ահագին կուժ ջրով և հանկարծ վրա վազելով, բոլորը միանգամով թափեց Միքայելի վրա։

Միքայելը շփոթվեցավ։ Հռիփսիմեն հեռվից ծիծաղում էր. «Լավ լողացար, վաղուց չէիր լողացել», իսկ Գայանեն հանգըստացնում էր նրան, աշխատելով թրջված հագուստը ցամաքացնել։

— Վնաս չունի, վարդավառ է, էսպիսի ժամանակներում չեն բարկանում։

— Չէ՛, ես նրա համար չարեցի, որ վարդավառ է,— խոսեց Հռիփսիմեն, չդադարելով իր ուրախ ծիծաղից.— ես Միքայելին լեղացրի, որ գնա իր նոր շորերը հագնե, չէ՞ իմանում, որ էսօր տոն է։

Միքայելը ամոթահարվեցավ իր անտեղի վրդովմունքի պատճառով և դառնալով դեպի Հռիփսիմեն՝ հարցրուց.

— Դու ի՞նչ դիտես, որ ես նոր շորեր ունեմ։

— Գիտեմ... գիտեմ, թե որտեղ էլ պահել ես, ուզում ե՞ս գնամ դուրս բերեմ։

Եվ նա առանց Միքայելի պատասխանին սպասելու, սկսեց վազել դեպի նրա խուղը, որ շատ հեռու չէր. Միքայելը վազեց նրա ետևից, որ արգելե իր պահուստը երևան հանելուց. իսկ կաղլիկ Գայանեն չկարողանալով նրան հասնել, հեռվից կանչում էր իր քրոջը, որ ետ դառնա։ Բայց Հռիփսիմեն արդեն գտնվում էր «խորթանոցի» մեջ և շտապով քրքրում էր այնտեղ ածած անպետք մթերքը, որի մեջ պահված էր Միքայելի նոր հագուստը։

Միքայելը բռնեց նրա ձեռքից, աշխատում էր արգելել, բայց Հռիփսիմեն ընդդիմանում էր։ Երկուսն էլ երկար քաշքշում էին միմյանց։ Այդ միջոցին մի քանի անգամ նրանց ձեռքերը հանդիպեցին միմյանց, մի քանի անգամ նրանց գլուխները շփվեցան միմյանց հետ, և ամեն անգամ երկուսի համար ևս անբացատրելի մի դող քնցում էր նրանց քնքուշ ջղերը...

— Դու ինչո՞ւ ես ցանկանում, որ ես հագնված լինեմ,— հարցրուց Միքայելը, թույլ տալով, որ նա անե, ինչ որ ուզում է։

— Այս նոր շորերի մեջ դու լավ ես երևում, շատ լավ ես երևում... — ասաց փոքրիկ աղջիկը հազիվ լսելի ձայնով, որ կտրատվում էր սրտի բաբախումից։

— Որ էդպես է, քո խաթրու կհագնեմ,— պատասխանեց Միքայելը անմեղ ժպիտով։

— Դե՛, հագիր, ես գնում եմ։

Հռիփսիմեն դուրս եկավ փոքրիկ խուղից թշերը շառագունած. աչքերը վառվում էին խորին, անբացատրելի ուրախությամբ։

Մեծ քույրը տեսնելով նրան, մի անորոշ և մթին զգացմունք տիրեց նրա սրտին, այն զգացմունքը, որ վրդովեցնում է ավելի չափահաս և փորձված աղջկան, երբ նկատում է իրանից կրտսերի մեջ որևէ անվայել համարձակություն։ Բայց Գայանեն Միքայելի մասին շատ լավ կարծիք ուներ. գիտեր նրա պարզամտությունը, գիտեր, որ նա փոքր հասակից իրենց տան մեջ սնվելով, մեծանալով, այն աստիճան ընտանացել էր, որ մի տեսակ քույր-եղբայրություն էր առաջ եկել նրա և Հռիփսիմեի մեջ։ Բայց նախանձի նման մի բան նրան խռովեցնում էր, թե ինչու Միքայելը ավելի ուրախ էր լինում, երբ Հռիփսիմեն նրա հետ խոսում էր, թե ինչու նա այնպես շուտ կատարեց Հռիփսիմեի հաճությունը և հագավ իր նոր շորերը, որոնք նա ուխտել էր հագնել այն ժամանակ միայն, երբ դնալու կլիներ իրանց գյուղը։

Որքան Հռիփսիմեն շատախոս և թեթևամիտ էր, այնքան Գայանեն ծածկամիտ և լուռումունջ էր։ Կարծես թե նա իր հասակից ավելի վաղ պառաված լիներ։ Գուցե մարմնի բնական արատավորությունը սովորեցրուց նրան կենտրոնանալ իր մեջ, ինքն իր հետ մտածել, երբ արտաքին աշխարհը նրա վրա շատ փոքր ուշադրություն էր դարձնում։ Այսպիսի աղջիկները մաղձոտ են լինում և միշտ ատելությամբ են նայում դեպի իրանց շրջապատը, բայց Գայանեն մի բացառություն էր կազմում։ Նա չափից դուրս բարի և ներողամիտ աղջիկ էր և մի առանձին գութ ուներ դեպի Միքայելը, որի վիճակի մեջ գտնում էր բավական նմանություն իր հետ։ Ամեն անգամ սեղանի վրա կամ մի ուրիշ ժամանակ, երբ նրան միրգ էին տալիս, իր բաժնի մի մասը պահում էր, ալդ էլ Միքայելի համար, ասում էր նա։ Մայրը, եղբայրը և Հռիփսիմեն նայում էին միմյանց երեսին և ծիծաղում էին։ Տանեցիք կատակի առարկա էին շինել Գայանեի բարեսրտությունը դեպի որբ և անբախտ տղան։

— Իր նշանածին չէ մոռանում,— ասում էր Հռիփսիմեն։

— Սիրահարված է,— ասում էր Ստեփանը։

— Ես Գայանեի փեսան պիտի խլեմ,— ավելացնում էր Հռիփսիմեն։

— Ա՜խ, ինչ կռիվ, ինչ ծամփետոց կլինի ձեր մեջ,— վրա էր բերում Ստեփանը։

Գայանեն լռությամբ լսում էր այդ բոլորը, երբ չափը անց էին կացնում, նրա աչքերը լցվում էին արտասուքով։

— Ես կույս պիտի դառնամ,— ասում էր նա,— ինձ փեսա պետք չէ, թող Հռիփսիմեն ուրախանա...

— Ինչու ես կույս դառնում,— մեջ էր մտնում Ստեփանը,— լավն այն չէ՞, որ պսակվեք Միքայելի հետ, գնաք գյուղը, վար կվարեք, կով կպահեք։

— Դո՞ւ էլ ես ծիծաղում, Ստեփան, երբ այդպես է, ես դրանից հետո էլ Միքայելի հետ չեմ խոսի,— ասում էր Գայանեն և արտասվալի աչքերով հեռանում նրանց մոտից։

Տիկին Մարիամը լսում էր որդու և աղջիկների կռիվը, ծիծաղում էր.— Հանգստացիր, Գայանե, ինչո՞ւ ես բարկանում, Միքայելը մեր տան տղան է, օտար չէ։

Տան չորս պատերի մեջ փակված երկու քույրերը, որոնք ոչ մի օտար տղայի երես չէին տեսնում, շատ բնական է, որ իրանց խոսակցության և զգացմունքի առարկա շինեին տան սպասավորին։ Եվ Մասիսյանի ընտանիքի մեջ վերոգրյալ խոսակցության նման վիճաբանություններ շատ անգամ դիպել էին Միքայելի ականջին, և նա այնուհետև իրան հեռու էր պահում աղջիկների հասարակությունից. թեև կատակները բոլորովին անմեղ և միամիտ սրտերից էին բխում, բայց Միքայելի մոտ տակավին մնացել էր գյուղացու ամաչկոտությունը։

ԺԸ

Մի անգամ Մասիսյանը Մոսկվայի իր գործակատարից նամակ ստացավ, որի մեջ խնդրում էր ուղարկել իր մոտ մի օգնական, որովհետև տկարության պատճառով ինքը մենակ չէր կարողանում գործերը օրինավոր կերպով կատարել։ Այս նամակը մեծ դղրդոց գցեց Մասիսյանի խանութի գործակատարների մեջ, և նրանցից ամեն մեկը ցանկանում էր, որ իրան ուղարկեն։ Բայց և ոչ մեկի ընդունակությունը չէր համապատասխանում նամակի պահանջությանը, որովհետև նրա մեջ գրված էր, որ օգնականը, բացի հայերենից, պետք է «անպատճառ» դիտենա ռուսերեն գրել, կարդալ և խոսել։ Մասիսյանի մոտ գտնված գործակատարների մեջ չկար այսպիսի մեկը, և նա մեծ մտատանջության մեջ էր, թե որտեղից կարող էր դտնել։

Մի երեկո այս մտածության մեջ աղան տուն դարձավ և իս-

կուլն չմտավ իր սենյակը, այլ նստեց «իշոտիքի» վրա, որ դրած էր ընկուզենու հովանու տակ, և պահանջեց սառը ջուր, որ զովացնե իր ծարավը։ Միքայելը իսկույն կատարեց նրա հրամանը և կանգնեց աղայից փոքր ինչ հեռու ոտքի վրա, սպասելով, չունի՞ արդյոք մի ուրիշ բան ևս հրամայելու։

— Կանչիր այստեղ խանումին,— դարձավ նա դեպի Միքայելը։

Քանի մի րոպեից հետո տիկին Մարիամը հայտնվեցավ իր ամուսնի մոտ, նա ևս Միքայելի նման կանգնած, սպասում էր լսել նրա հրամանը։ Աղան նշան արեց, որ նստե։ Տիկինը տեղավորվեցավ նրա մոտ «իշոտիքի» վրա։ Աղան հայտնեց Մոսկվայի նամակի բովանդակությունը և կամենում էր լսել իր «խանումի» կարծիքը, թե ումը հարմար էր ուղարկել։ Տիկին Մարիամին խիստ զարմացրուց այս մտերմությունը, որովհետև իր ամուսնական կյանքում այդ առաջին անգամն էր, որ աղան խորհրդակցում էր նրա հետ, այն ևս մի այնպիսի առարկայի վրա, որ բոլորովին անծանոթ էր իրան։

— Այդ ձեր գիտենալու բանն է,— պատասխանեց տիկինը,— ումը որ լավ եք համարում, ուղարկեցեք։

Միքայելը, որ հեռվից լսում էր նրանց խոսակցությունը, որ վաղուց աոիթ էր որոնում իրան առաջարկելու, վստահությամբ մոտեցավ և ասաց.

— Ինձ ուղարկեցեք, աղա։

Աղան խոժոռ կերպով նայեց նրա վրա, ուզում էր բարկանալ, բայց ակամայից ծիծաղեց։

— Դու ի՞նչ գիտես, որ ուղարկեմ, լակոտ։

— Ես համ հայերեն, համ ռուսերեն գրել, կարդալ և խոսել գիտեմ,— պատասխանեց նա մի առանձին ինքնավստահությամբ։

— Դո՞ւ... դու ե՞րբ սորվեցար։

— Սորվեցա... ինձ ու ինձ սորվեցա... — ասաց նա, վախենալով հայտնել իր վարժապետի, Ստեփանի անունը։

Թե՛ տիկինը և թե՛ աղան երկուսն էլ մնացին զարմացած. Մասխլյանի տան մեջ ոչ ոքին հայտնի չէր, թե նա կարդալ գիտեր։ Եվ իսկույն տիկնոջ գլխումը ծագեց այն միտքը, որ վաղուց նրան տանջում էր, որ ցանկանում էր Միքայելին առժամանակ հեռացնել իր տնից, վախենալով, մի գուցե Հռիփսիմեի հետ պատահեր այն, ինչ որ պատահեց իր աղջիկներից մեկի, Սոնայի հետ, որը սիրա-

հարվելով գործակատարի վրա, փախավ հոր տնից և գյուղումը նրա հետ պսակվեցավ։

— Էլ ինչո՞ւ եք ուրիշին պատում,— խոսեց տիկինը,— Միքայելից լավը չկա, ուղարկեցեք, թող գնա «մարդ» դառնա, մեր մեծացրած տղան է։

— Ռուսերեն գիրք ունե՞ս,— հարցրուց աղան։

— Ունեմ։

— Գնա բեր կարդա, տեսնեմ։

Միքայելը վազեց դեպի իր խուցը և ուրախությունից մոռացավ, որ գլուխը կռացնե նեղ դռնից ներս մտնելու համար և ճակատը սաստիկ զարկվեցավ դռան շրջանակի վերնափայտին։ Բայց նա ուշադրություն չդարձրեց ցավի վրա և ներս մտավ։ Նա բաց արեց արկղը, այն գրքերով լիքը նվիրական արկղը, որ ընծայել էր նրան Ստեփանը և վեր առեց գրքերից մեկը։ Այն ժամանակ նա մտաբերեց բարեսիրտ պատանու խոսքերը՝ «կարդա՛, Միքայել, շա՛տ կարդա, մի օր հարկավոր կլինի քեզ կարդալը»։ Այժմ նրա խոսքը կատարվեցավ, մտածում էր Միքայելը, և բոլոր սրտով ցանկանում էր թռչել Մոսկվա, մի անգամ ևս տեսնել իր սիրելուն։

Միքայելը բերեց ռուսերեն գիրքը և երկչոտ աշակերտի նման կանգնեց աղայի մոտ։

— Դե՛, հիմա կարդա՛, տեսնեմ։

Միքայելը սկսեց վարժ և կանոնավոր կերպով կարդալ, աղան ուշադրությամբ լսում էր, թեև մի բառ ևս չէր հասկանում։

— Դե՛, հիմա գրե՛։

— Ի՞նչ գրեմ։

— Գրե, որպես թե գրում ես Մոսկվայի գործակատարին. «Այս անգամ ուղարկված 200 հակ բամբակների մի մասը խալիս (գուտ) Ամերիկայի սերմից է, մնացածները խառն են տեղային բամբակի հետ, վերջին հակերի վրա առանձին նշաններ են դրված, որ դու մուշտարուն ցույց տալու ժամանակ ճանաչես և կարողանաս Ամերիկայի բամբակի տեղ անցկացնել»։ Հիմա կարդա։

Միքայելը կարդաց։

— Գրեցի՞ր «առանձին նշաններ են դրված»։

— Գրեցի, «առանձին նշաններ են դրված»... — կրկին կարդաց Միքայելը և իր կողմից նկատեց.— վա՛յ թե մուշտարին «առանձին նշաններ» ունեցող հակերից մեկը բաց անել տա, հետո՞...

— Ջայնդ կտրի, լակոտ, Մոսկվայի գործակատարս քեզ նման

հիմար չէ, նա կհասկանա, թե ինչպես պետք է սարքել բանը... — ասաց աղան բարկությամբ և դարձավ դեպի տիկինը։

— Ասում ես ուղարկիր, դե, ո՞նց ուղարկեմ, ես ճանապարհ եմ. էդ ավանակին, դա «մարդ» չի դառնա։

Բայց իսկապես ո՛չ բամբակ էր ուղարկված, ո՛չ Ամերիկայի սերմից, ո՛չ տեղային սերմից և ո՛չ էլ «առանձին նշաններ» էին դրված խարդախված հակերի վրա, որ գործակատարը ճանաչելով չսխալվեր և կարողանար վատ բամբակը լավ հատկություն ունեցողի տեղ անցկացնել։ Միայն աղան գրել էր տալիս այն, ինչ որ ստեղծել էր նրա երևակայությունը, մի նոր խաղ խաղալու համար Մոսկվայի բիրժայի վրա։

Միքայելը շատ փոշմանեց իր անզգույշ նկատողության համար, և տիկին Մարիամը նույնպես դժգոհ մնաց նրա անփորձությյան համար, որով գրգռեց աղայի անվստահությունը, որը պահանջում էր անպայման հպատակություն այն բոլոր խարդախությունների մեջ, ինչ որ պահանջում էին նրա առևտրական շահերը։

Տիկինը մտածեց մի կերպով բանը շինել։

— Վնաս չունի,— ասաց նա,— չեր տղա է, կգնա, կտեսնի, կսովորի։

— Ախար ի՞նչ կսովորի. այսքան տարի չսովորեց, դրանից հետո էլ ի՞նչ կարող է սովորել։

Միքայելը կանգնած լսում էր այդ բոլորը, որպես մի դատապարտյալ։

Նույն միջոցին ներս մտավ մի մարդ, կարտուզով, սև արխալուղով, որի վրայից հագել էր մի մոխրագույն մաշված սերթուկ երկայն ու լայն փեշերով և ոտներին հագել էր քոշեր սպիտակ գուլպաների վրա, որոնք կեղտոտությունից ցեխի գույն էին ստացել։ Նա իր ձեռին բռնած ուներ մի հաստ փայտ, որ ինքն էր շինել։

— Սիմոն Յագորիչը եկավ,— ասեցին միաձայն, երբ տեսան նրան, իր հաստ փայտը տրփտրփացնելով ներս մտնելիս։

Դա աղայի ադվակատն էր, մի հին պոլիցիական չինովնիկ, որին դուրս էին արել ծառայությունից չափազանց արբեցությյան պատճառով, և եկել էր այն կնոջ գործի համար, որի որդին բանտարկված էր իր պարտքը աղային չվճարելու պատճառով։

— Լավ ժամանակ եկար, Սիմոն Յագորիչ, քեզ էի սպասում,— ասաց աղան։

— Ի՞նչպես չգայի, այդ անզգամը (բանտարկյալի մոր մասին

էր խոսքը) զահլա է տանում,— պատասխանեց նա և եկավ նրա-տնց նույն «իշոտիքի» վրա, աղայի մոտ։

Նա բավական հոդնած էր երևում և փոշոտած, կարտուզը գլխից առեց, թևքովը սրբեց ճակատի քրտինքը և չիբից հանելով քթախոտի մեծ տուփը, մի բուռն «էնֆիա» վեր քաշեց դեպի իր ահագին քթի պնչածակերը, հետո ոգի և շունչ առնելով, զվարթացավ և բարերար տուփը «թավազա» անելով աղային, ասաց.

— Քաշիր, լավն է, աստված հասցրուց, էսօր գյլեցի մեկից, բանը չինեցի սուդումը...

Աղան ուշադրություն չդարձնելով նրա քաղաքավարության վրա, հարցրուց.

— Դու էն ասա՛, ի՞նչ արեցիր էն անզգամի հետ։

— Ջե՞ս քաշում, լավն է ասում եմ։ Ստամբոլի բուռնոթի է, աստված հասցրուց, շատ ժամանակ էր, որ պտռում էի։

— Է՜հ, քեփդ եկել է։ Սիմոն Յագորիչ, ասա՛, ի՞նչ արեցիր էն «անզգամի» հետ,— ասաց աղան մի փոքր պինդ ձայնով։

— Օրհնած, էլ ո՞ւր ես բարկանում,— պատասխանեց փաստաբանը պատառոտած հին աղլուխով քափ տալով բուռնոթու փոշին իր ընչանոցի վրայից, որ դեղնել և բուռնոթու գույն էր ստացել։

— Դե՛, արի, էսպիսի մարդու հետ խոսիր,— ասաց աղան գլուխը շարժելով.— ես ինչ եմ ասում, նա ինչ է պատասխանում։ Ասա, ի՞նչպես վերջացրիր այն կնոջ հետ։

— Էլ ի՞նչպես պետք է վերջացնեի, հերն անիծեցի, ինչ որ ուներ, չուներ, բոլորը ծախել տվեցի։

Աղայի դեմքը պայծառացավ մի անբացատրելի ուրախությամբ։

— Փողե՞րը,— հարցրուց նա։

— Փողերը բերել եմ։

Փաստաբանը հանեց չիբիցը մի շորի կտորի մեջ փաթաթած թղթադրամները և առանց համբարելու դողդոջուն ձեռքով տվեց աղային։

— Ա՜յ տղա, Միքայել, մի ստաքան արագ բեր Սիմոն Յագորիչին, այն մեծ ստաքանով, իմանում ե՞ս,— ասաց աղան և սկսեց համբարել փողերը։

— Օրհնած, մի քիչ շուտ ասեիր, դու չե՞ս իմանում, որ Սիմոն Յագորիչը առանց էդ զահրումարի ապրիլ չի կարող,— խոսեց

փաստաբանը և անհամբերությամբ սպասում էր կենսատու ըմպելիքին։

Բայց Միքայելը մի երկրորդ սխալ ևս գործեց, որ ոչ սակավ հրավիրեց իր վրա աղայի բարկությունը. նա հրամայեց «մեծ» ստաքանով բերել արաղը, բայց այդ «մեծ» բառը պետք էր հասկանալ «փոքրի» տեղ, որպես խանութումը «լավ» բառը գործ էր ածվում «վատի» տեղ. և բերեց նա ահագին ստաքանով արաղ և տվեց Սիմոն Յագորիչին։ Դա կատարյալ սպիրտ էր առանց մի ուրիշ խառնուրդի, բայց նա միանգամայն կուլ տվեց։

— Ա՛յ, սիրտս հովացավ, շատապրիս,— ասաց փաստաբանը դատարկած բաժակը ետ տալով Միքայելին։

Բայց աղան իր խոժոռ ակնարկությամբ արդեն հասկացրել էր Միքայելին նրա գործած մեծ սխալը, և այս անգամ խեղճ տղան բոլորովին հուսահատվեցավ, թե Մոսկվա գնալը երբեք չպիտի հաջողվեր իրան։

Բայց տիկին Մարիամին զբաղեցնում էր նույն րոպեում մի ուրիշ տխուր միտք, երբ տեսավ փաստաբանի բերած փողերի ծրարը, որ գոյացել էր այն «անզգամի» կայքը աճուրդով ծախել տալուց, այն ողորմելի կնոջ կայքը, որի որդին բանտարկված էր, որը քանի օր առաջ եկել էր իր մոտ և գթությունն էր խնդրում, իսկ այժմ աղայի անգթությամբ մի ամբողջ ընտանիք պետք է մաշվեր և ոչնչանար դառն աղքատության մեջ։

— Շնորհակալ եմ, Սիմոն Յագորիչ,— ասաց աղան և բաժանեց փողերի ծրարից մի տասն ռուբլիանոց կարմիր թուղթ և տվեց փաստաբանին։— Էս էլ քեզ փեշքաշ, որ սաղացրիր փողերս։

Սիմոն Յագորիչը ընդունեց «փեշքաշը» այնպիսի մի խոնարհությամբ, թիչ էր մնացել, որ համբուրե աղայի ձեռքը։ Աղան առաուաձեռն էր այնպիսի դեպքերում, որպես լավ որսորդները միշտ բաժին են հանում իրանց շներին վիրավորված էրևի մսից։

Բայց Միքայելի խնդիրը դեռ մնացել էր անվճիռ։ Տիկին Մարիամը նկատելով, որ փաստաբանի բերած փողերը աղային բավականին լավ տրամադրության մեջ բերեցին, մտածեց օգուտ քաղել այդ հանգամանքից և կրկին բարձրացնել Միքայելի Մոսկվա գնալու հարցը։

— Կարդացեք, Սիմոն Յագորիչ, ի՞նչպես է գրած այդ նամակը,— ասաց նա, տալով փաստաբանին Միքայելի մի քանի րոպե առաջ գրած նամակը։

Փաստաբանը հանեց ծոցից ահագին ակնոցները, զետեղեց

ահագին քթի վրա և հանդիսավոր կերպով սկսեց կարդալ, կարծես թե կարդում էր մի ճառ. «Այս անգամ ուղարկված 200 հակ բամբակներից մի մասը»... և այլն։

— Գրա՞ծ է «առանձին նշաններ են դրված»,— հարցրեց աղան, երբ փաստաբանը վերջացրեց ընթերցանությունը։

— Ինչպես չէ, գրած է. «վերջին հակերի վրա առանձին նշաններ են դրված»... և «առանձին նշաններ» բառի տակը խազ էր քաշած,— պատասխանեց փաստաբանը։

— Հավանո՞ւմ ես։

— Ո՞վ է գրել։

— Մեր Միքայելը։

— Հոգիս վկա լինի, որ ինձանից լավ է գրել,— ասաց փաստաբանը ձեռքը սրտին դնելով.— ես 22 տարի պոլիցումը գրագրություն եմ արել, 12 տարի Թ... մովրովի մոտ եմ գրագրություն արել, բայց իմ գիրը դրա մոտ մի կոպեկ չի արժենա։

Փաստաբանի չափազանց գովասանությունը մասամբ հետևանք էր այն ահագին ստաքանով արաղի, որ քանի րոպե առաջ Միքայելը խմացրել էր նրան, և կամենում էր դրանով վարձատրել սպասավորի մատուցած ծառայությունը։ Այսուամենայնիվ, Սիմոն Յագորիչի վկայությունը, որպես գիտնականի խոսքը, բավական լավ ներգործություն ունեցավ հարցի հօգուտ Միքայելի վճռվելու վրա, և աղան խոստացավ, որ անպատճառ կուղարկե նրան Մոսկվա։

Երեք օրից հետո, վաղ առավոտյան Մասիսյանի դռանը սպասում էր մի ճանապարհորդական սայլակ. դուրս եկավ Միքայելը իր նոր շորերը հագած, նրա հետ դուրս եկան աղան և տիկին Մարիամը։ Միքայելը առաջ մոտեցավ տիկնոջը, համբուրեց նրա ձեռքը և ստացավ նրա մայրական օրհնությունը և հետո համբուրեց աղայի ձեռքը և ստացավ նրա հայրական «բարի խրատները», որպիսիները շատ անգամ լսել էր։ Հետո նա խիստ ուրախ և պայծառ դեմքով նստեց սայլակի վրա։ Սայլակը շարժվեցավ։ Անցնելով Մասիսյանի տան աջ թևքից, հանկարծ վերևից մի բան ընկավ նրա սայլակի մեջ. դա մի փունջ ծաղիկ էր. ետ նայեց պատանին, տեսավ Գայանեն և Հռիփսիմեն կտուրի վրա կանգնած, նրան գլխով էին անում։ Նա շատ ուրախացավ, բայց մի բան մնաց նրա համար անորոշ, թե երկու աղջիկներից որը ձգեց փունջը, և այդ միտքը նրան տանջել սկսեց...

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍ

Ա

Անցել էր մոտավորապես մեկ տարի այն օրից, երբ Միքայել Ճանապարհ ընկավ դեպի Մոսկվա։ Կիրակի օր էր։ Մոսկվայի խուլ և ետ ընկած փողոցներից մեկում, հին տան մեջ, ուր վարձով տալիս էին կահավորված սենյակներ, մի պատանի, մաշված և գունաթափ դեմքով, գրասեղանի հանդեպ նստած, աշխատում էր։ Նա, երևի, դեռ լվացված չէր, թեև օրից բավական անցել էր, և դեռ չսանրված խիտ մազերը թափել էին նրա մերկ պարանոցի վրա։ Նա խալաթի տեղ հագած ուներ իր ձմեռվա հին պալտոն և հողաթափերի տեղ կրում էր իր կալոշները։ Օրը մառախլապատ էր և սառատիկ ցուրտ, ձնային թեփուկները քամուց մաղվելով, զարկվում էին սենյակի սառած ապակիներին և տխուր, աննկարագրելի ձայներ էին հանում։ Սենյակը վառած չէր, բայց պատանին երևի ցուրտ չէր զգում և եռանդով գրում էր։ Երբեմն նա վառում էր իր փոքրիկ լիրուխը և կարծես նրա ծխովը աշխատում էր չերմացնել իր սառած անդամները։ Գրասեղանի վրա, որ բավական ընդարձակ էր, անկարգ կերպով ածած էին զանազան թղթեր, տետրակներ, գրքեր, լրագրի համարներ, որոնց մեկի վրա դիզած էր մի բուռն շաքարավազ։ Բացի դրանից, նրանց հետ խառն կարելի էր տեսնել փոքրիկ սրվակներ զանազան մեծությամբ, որոնց մեջ ածած էին դույնզգույն փոշիներ և հեղուկներ, այլև մի քանի քիմիական և ֆիզիկական գործիքներ, ածուխի մեծ-մեծ կտորներ, որոնցով, երևի, նա փորձեր էր անում, և մի մարդկային կաթափ։

Այդ բոլորը իր խառնափնթորութեամբ նմանութիւն էր տալիս Ֆաուստի գրասեղանին։

Սենեակը բոլորովին մերկ էր. մի քանի աթոռներ, մի մահճակալ, մի լամպա, դրքերի աստիճանականը, ահա նրա բոլոր կահասիքը։ Այստեղ ապրում էր ն... գավառի առաջին հարուստի որդին, մի աղքատ ուսանող — Ստեփան Մասիսյանը։

Դուռը զարկեցին, ներս մտավ աղախինը։

— Մի պարոն հարցնում է ձեզ։

— Թո՛ղ մտնե,— առաց պատանին անփույթ կերպով և շարունակեց իր պարապմունքը։

Ներս մտավ մի ուրիշ պատանի, բավական ճաշակով հագնըված, և տեսնելով ուսանողին, ապշած կանգնած մնաց։ Ուսանողը, գլուխը վեր բարձրացնելով, ոչ սակավ զարմացմամբ սկսեց նայել նկվորի վրա։

— Ա՜խ, այդ դուն ես, Միքայել, ինչպես փոխվել ես, հազիվ ճանաչեցի,— գոչեց նա և գրկեց նկվորին։

Միքայելը մի բառ անգամ խոսել չկարողացավ։

— Ո՞րտեղից որտեղ... դո՜ւ, Մոսկվայո՜ւմ... ի՞նչպես հայտնվեցար այստեղ, —հարցրուց ուսանողը, չթողնելով նրան իր գրկից։

— Դե՛, հիմա նստենք, պատմիր։

Նստեցին միմյանց հանդեպ։ Միքայելը պատմեց, թե ինքը որպես օգնական ուղարկված էր նրա հոր գործակատարի մոտ, որը ակարութեան պատճառով մենակ չէր կարողանում կատարել գործերը։ Մոտավորապես մի տարի կլինի, որ ինքը գտնվում է Մոսկվայում և այդ միջոցին միշտ ցանկացել է տեսնել Ստեփանին, բայց չէ կարողացել, որովհետև աղան սաստիկ հրաման էր գրել գործակատարին, որ ամեն կերպ արգելե Միքայելի հարաբերութիւնները իր որդու հետ, որ որդին միգուցե «ուշացնե և խելքից հանե» իր ծառայողին։ Բայց գործակատարը քանի օր առաջ մեռավ և նրան թաղել տալուց հետո իսկույն վազեց Ստեփանի մոտ։

— Շատ վատ մարդ էր,— ավելացրեց Միքայելը,— մի րոպե ևս աչքից չէր հեռացնում ինձ։

— Ես չեմ ճանաչում այդ անպիտանին,— պատասխանեց Ստեփանը արհամարհական կերպով.— դու այն ասա՛, հիմա ինչ ես շինում այստեղ։

Միքայելը հայտնեց, թե ինքը այժմ կատարում է մեռնող գործակատարի պաշտոնը. թե նա իր կենդանութեան ժամանակ գրել

էր աղային, որ ես կարող եմ կառավարել նրան հանձնված գործերը, և արձակուրդ էր խնդրել, որ աղան թույլ տա նրան ժամանակավորապես վերադառնալ իր տունը առողջությունը ուղղելու համար, որովհետև Մոսկվայի օդը վնասում էր նրան, բայց աղան թույլ չտվեց և այնքան տանջվեցավ, մինչև մեռավ։

— Այս բոլոր փոփոխությունների մեջ այսքանը միայն լավ է,— խոսեց Ստեփանը,— որ դու այստեղ կմնաս, և ես առիթ կունենամ կրկին քեզ հետ պարապվելու։ Դու խո չե՞ս թողել կարդալու սերը։

— Չէ՛, Ստեփան,— ասաց Միքայելը աշակերտի ամոթխածությամբ,— ես կարդում էի, միշտ կարդում էի այն գրքերը, որ դու ինձ տվեցիր։

Միքայելը զարմանում էր, որ նա իր հոր, մոր և քույրերի մասին ոչինչ չէր հարցնում և իրանց տան դրությունը չէր հետաքրքրվում։

— Նամակ ստանո՞ւմ ես տնից,— հարցրուց նա։

— Ոչ, և չեմ ցանկանում ստանալ,— պատասխանեց Ստեփանը սառնությամբ.— ի՞նչ կա, բոլորը նույնը կլինի, ինչ որ տեսել եմ։ Այնպես չէ՞։

— Այսպես է։ Դու էլ չե՞ս գրում։

— Չեմ գրում։

Միքայելին ավելի անհանգստացնում էր Ստեփանի աղքատ կեցությունը, որ աչքի էր ընկնում չքավորության բոլոր դառնություններով։ Բացի դրանից, նա ամենևին առողջ չէր երևում. պատանեկության առույգ հասակի մեջ ուժաթափվել և մաշվել էր նա, որպես մի կմախք։ Աշխատությունը, ծանր, անընդհատ աշխատությունը համարյա սպառել էր նրա մեջ կենդանական ամեն զորություն։ Սենյակը, որի մեջ բնակվում էր նա, բոլորովին զրկված էր կրակից և ջերմությունից, որ իր խոնավությամբ մթին գերեզմանի նմանությունն էր բերում, բավական էր սպանելու նրա առողջությունը։ Սարսափելի է լինում ուսանողի դրությունը, երբ նա պետք է սովորե և պետք է միևնույն ժամանակ պատերազմե աղքատության հետ։ Ամենաթանկագին ժամերը, որ պիտի նվիրված լինեին ընտրած մասնագիտությունը ուսումնասիրելու համար, մասամբ զոհվում են կողմնակի պարապմունքների, որ նա ծախսելու փոխ ունենա, որ նա քաղցած չմնա։ Միքայելին չէին կարող նկատելի չլինել այս բոլորը, և նա խիստ մտերմությամբ հարցրուց.

— Ինչո՞վ ես ապրում։

— Ինչո՞վ, քի՞չ գործ կա, որով կարելի էր ապրել. դասեր եմ տալիս, թարգմանություններ եմ անում, աշխատակցում եմ մի լրագրի։

Միքայելը այժմ այնքան զարգացած էր, որ կարող էր հասկանալ, թե իր բարեկամի այս տեսակ երկրորդական պարապմունքները, խլելով նրանից շատ ժամանակ, կթուլացնեին նրա ուսման ընթացքը և, բացի դրանից, բոլորովին կխանգարեին նրա առողջությունը, եթե նա չկազդուրեր իրան հանգստությամբ օրվա մեջ գոնե մի երկու ժամ։ Այս պատճառով առաջարկեց նրան ընդունել իրանից ամեն ամիս մի գումար, որ կարող էր ապահովացնել նրա ապրուստը։

— Այդ անկարելի է,— պատասխանեց Ստեփանը։

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Միքայելը զարմանալով։

— Ինձ ավելի փող պետք չէ։ Բացի դրանից, քեզ հայտնի է, որ իմ հայրը չէր կամենա, եթե նրա փողերից կտային որդուն։ Բայց եթե այդ բանը ծածուկ կանես դու, երբ նա կհասկանա (և անկարելի է, որ չհասկանա), այն ժամանակ կվնասես քո ապարեզին։

— Ես իմ փողերից եմ տալու, ես այժմ ոռճիկ եմ ստանում, որը ինձ պետք չէ։

— Հետո պետք կլինի։

Միքայելը սկսեց ավելի թախանձել, որ ընդունե, անպատճառ ընդունե, ավելացնելով, թե ինքը շատ բանով պարտավոր է հայրում իրան և ցանկանում է մի փոքր ծառայություն անել իր բարեկամին և շատ պիտի տխրի, եթե իր առաջարկությունը չընդունվի։ Եվ հայտնեց, եթե Ստեփանը չէր ուզում ձրի նվեր ընդունել, կարող է մի ժամանակ ետ դարձնել, երբ ուսումը կվերջացնե, երբ ինքը փող կունենա։

Ստեփանը ուսանում էր բժշկական մասում և համոզված էր, թե իրան սպասում է լավ ապագա, թե կարող էր մի օր վերադարձնել իր ստացած գումարը։ Մյուս կողմից, նա տեսնում էր, որ Միքայելի բարերարությունը բավական դյուրություն կտար իրան ավելի հաջողակ կերպով շարունակել իր ուսումը, որ պահանջում էր ավելի աշխատություն, մինչդեռ հացի համար եղած երկրորդական պարապմունքները զրկում էին նրան գլխավոր աշխատությունից։ Բայց վախենում էր Միքայելին փորձանքի մեջ գցելուց, մանավանդ նա ինքը ասաց, թե աղան առաջուց գրած է եղել մեռնող գործակատարին, որ արգելե ամեն տեսակ հարաբերություն իր որդու և Միքայելի մեջ։

— Դժվար է, Միքայել, շատ դժվար է,— ասաց նա։

— Ոչինչ դժվարություն չկա, ես իմ ոռճիկի հետ կարող եմ վարվել, որպես ես կամենում եմ։

— Բանն այն է, որ չես կարող. միթե չե՞ս ճանաչում իմ հորը. դու ոչինչ սեփականություն չունես, քո անձն էլ մինչև անգամ նրան է պատկանում, քանի որ նրա ձեռքի տակն ես գտնվում։

Երկար խոսելուց հետո երկու բարեկամները բաժանվեցան, և փողի խնդիրը մնաց անվճիռ։

— Դու դարձյալ կգաս ինձ մոտ, այնպես չէ՞,— ասաց Ստեփանը նրան ճանապարհ գցելու միջոցին,— ես կտամ քեզ նոր դրքեր կարդալու համար։

— Կգամ և շուտ-շուտ կգամ։

Միքայելը թեև խոստացավ իր ոռճիկը տալ Ստեփանին, թեև սմենայն սիրով ցանկանում էր օգնել նրան, բայց մի բան չէր մտածում, թե որքան դժվար էր իրագործել։ Նա իր ոռճիկը չէր ստանում, այլ մնում էր աղային մոտ աճելու համար։

«Որդի, գրում էր նրան Մասիսյանը, ոռճիկը եթե վեր առնես, ի՞նչ պիտի անես, խարջես, կփչացնես. Թող մնա ինձ մոտ, ես կպահեմ և կշահեցնեմ քեզ համար, և վերջի օրումը մի լավ թանխան կշինեմ, հետո քեզ կտամ։ Հիմա Միքայելը ի՞նչ եղանակով կարող էր հասկացնել աղային, թե իր ոռճիկը իրան պետք էր, թե կամենում էր ամսե-ամիս ստանալ, որովհետև նա ծախսի կարողություն չուներ, նրա բոլոր ծախսը, թե ուտելիքի, թե հագնելիքի և թե կացարանի համար ստացվում էր Մասիսյանի առևտրական տնից, որի մասին նշանակված էր մի որոշ գումար։

Ամբևելքում վաճառականը և վաճառականությունը միշտ ունեցել են հասարակության աչքում պատվավոր նշանակություն։ Արևելյան վեպերի և առասպելների մեջ «խոջաներին» անունները համարյա խալիֆաների անուններին չափ հարգելի տեղ են բռնել, որովհետև առաքինության և արդարության օրինակի։ Նվ հայերը, որպես ասիական վաճառականներ, պետք է անմաս չլինեին այն ազնիվ հատկություններից, որ ունեցել են իրանց հետ հարաբերություն ունեցող մյուս ազգերն, որպիսիներ եղել են պարսիկները, ասորեստանցիք և մանավանդ արաբները։

Նվ իրավ, հայ վաճառականների մեջ դեռևս մնացել են մի քանի գեղեցիկ սովորություններ, որոնք տակավին չեն կորցրել իրանց նահապետական ձևը։ Դրանցից մեկն է վաճառականի մոտ ծառայող գործակատարի ուղեգրությունը։ Տեսնում ես մի տղա,

շատ անգամ ստոր, աղքատ ընտանիքից, շատ անգամ բոլորովին որբ, մտնում է վաճառականի մոտ. բավական է, որ նրա աղան նկատե, թե տղան շնորհք ունի, ընդունակ է առաջ գնալու, սկսում է այնուհետև նրա վրա առանձին խնամք տանել։ Թեև նշանակում է ոռճիկ, բայց փողը նրա ձեռքը չէ տալիս, պահում է իր մոտ, շահեցնում է, մինչև գործակատարը առևտուրի մեջ ավելի վարժվելով, զարգանում է և այնուհետև իր աղայի օգնությամբ իր համար առանձին վաճառականություն է սկսում։ Աղան միանգամով վճարում է նրա շատ տարիների ոռճիկը, որ իր առևտուրի մեջ շահեցրել էր, և իբրև վարձ նրա հավատարիմ ծառայության, իրանից էլ մի բան ավելացնում է, և նա ունենում է մի դրամագլուխ, որով կարող էր սկսած գործը շարունակել։ Նա ստանում է և կրեդիտ իր բարերարից, որով հետզհետե ընդարձակում է իր վաճառականությունը։ Այս տեսակ գործակատարները համարվում են աղայի որդեգիրները։ Աղան իր համար փառք և պատիվ է համարում, որ կարողացավ հասցնել մի «մարդ»։ Այդ «մարդը» կոչվում է աղայի «չըրադ», այսինքն՝ մի ճրագ, որ վառեց աղան մի աղքատ ընտանիքի սև օրին լույս տալու համար։ Եվ ամեն մի աղա այնքան ավելի հարգելի է լինում իր հասարակության մեջ, որքան շատ թվով հասցնում է «չըրաղներ»։

Բայց Մասխոյանը ավելի գործնական կետից էր նայում հիշյալ սովորության վրա։ Նա էլ իր գործակատարների ոռճիկը, կամ ամբողջապես և կամ մի մասը, իր մոտ էր պահում, խոստանալով շահեցնել և վերջը հնար տալ նրանց առանձին առևտուր սկսելու։ Իսկ այս մի խորամանկ միջոց էր գործակատարին միշտ կապված պահելու իր հետ կամ միշտ նրա սանձը իր ձեռքում պահելու համար։ Ոռճիկը իր մոտ պահելով, Մասխոյանը միշտ ուներ իր ձեռքում մի գրավական, մի երաշխավորություն գործակատարի կողմից, որ ստիպեցնում էր նրան անպայման հնազանդ լինել։ Որովհետև մի անհավատարմություն նկատածին պես աղան կարող էր իսկույն նրան դուրս անել և ողորմելի գործակատարի ամբողջ տարիների ծառայության վարձը վեր առնել որպես տուգանք։ Եվ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մի գործակատարի մեղադրում էր նրա անհավատարմության մեջ և կտրում էր ոռճիկը։ Եվ դրանով պետք է բացատրել Մասխոյանի առևտրական տան գործակատարների անդադար փոփոխությունը։

Վերադառնալով Ստեփանի մոտից, Միքայելը հենց այն օրը ըրեց աղային, խնդրելով, որ իրան թույլ տա ամսե-ամիս վեր առ-

նել իր ոռճիկը, պատճառ բերելով, թե նպատակ ունի գնել վիճակախաղի տոմսակներ և իր բախտը փորձել այդ բանի մեջ։ Նա ստացավ մերժողական պատասխան. աղան հայտնում էր, թե դա «սարսաղություն» է, թե Խաչն է նրա բախտը, թե ամեն բան իրանից պետք է սպասե և խորհուրդ էր տալիս իր խրատներին հետևել, որ վերջը կարողանա օրինավոր ճարդ դառնալ։ Այս պատասխանը սաստիկ զայրացրեց Միքայելին, և պատրաստ էր հայտնել աղային, թե բոլորովին կթողնե իր գործակատարությունը, եթե աղան չհոժարի ընդունելու նրա խնդիրքը։ Բայց նա չգրեց։ Թեև Միքայելը վերջին ժամանակներում բոլորովին ճանաչել էր Մասխյանի հոգին, թեև ամենևին չէր հավատում նրա խոստումնեքներին, այնուամենայնիվ նրանից հեռանալ ևս չէր կարող, ոչ այն պատճառով, որ գուցե կզրկվեր աղայի մոտ ունեցած իր փոփոխրից, ո՛չ, բայց կար մի առանձին պատճառ, որ կապում էր նրան որպես Մասխյանի ընտանիքի, նույնպես և նրա գործերի հետ։ Միքայելը դեռևս չէր մոռացել ծաղիկների այն փունջը, որ ձգեցին նրա սայլակի մեջ, երբ նա հեռանում էր Մասխյանի տնից...

Բ

Միքայելը կենում էր Մոսկվայի բիրժայից ոչ այնքան հեռու մի աղքատ ընտանիքի մեջ, ուր տվել էին նրան մի փոքրիկ սենյակ, ուտելիքը և սպասավորությունը իրանց վրա ընդունելով։ Փոքրիկ, կոկիկ բնակարանը իր հասարակ և միշտ մաքուր պահված կարասիներով բոլորովին համապատասխանում էր Միքայելի համեստ քնավորությանը։ Այստեղ հանգիստ և ազատ էր զգում նա իրան և երբեմն նստած լուսամուտի հանգնակ, նայում էր դեպի փողոցեն անցնող խայտաճամուկ ամբոխի հոսանքը, տեսնում էր իր առջևից շարված ահագին տները և զարմանում էր, երևակայելով, թե ինքը գտնվում է մի կախարդված աշխարհում, որ իր համար նոր էր, որ իր համար անծանոթ էր։ Այսպիսի րոպեները շատ անգամ նրան հիշել էին տալիս հայրենիքը. նրա միտքը թռչում էր հեռու և հեռու դեպի Արաքսի ափերը, տեսնում էր այնտեղ իրան հովվական ցուլը ձեռին, տրեխները հագած, ահագին մորթե գդակը գլխին, քշում էր գառները դեպի խոտավետ արոտատեղերը։ Ի՞նչ մեծ տարբերու-

թյուն անցյալի և ներկայի մեջ, հովիվ Կալոյի և բորսայի հերոս Միքայելի մեջ։

Մի երեկո հայտնվեցավ նրա մոտ Ստեփանը, որ բերում էր իր հետ մի ահագին կապ գրքերի. նա դրեց սեղանի վրա իր բեռը և ընկավ բազկաթոռի մեջ։ Պատանին սաստիկ հոգնած էր երևում, բայց նրա գունաթափ դեմքը փայլում էր ուրախությամբ։ Միքայելը պատմեց նրան, թե ինչ պատասխան ստացավ աղայից իր առաձիկի մասին։

— Ես ուրիշ կերպ չէի սպասում,— պատասխանեց Ստեփանը արհամարհանքով,— այդ ոչինչ, մոտ եկ, քեզ ցույց տամ, թե ինչ գրքեր են դրանք։

Միքայելը մոտեցավ գրասեղանին և աշակերտի հետաքրքրությամբ սկսեց նայել գրքերի վրա։

— Դրանից,— ցույց էր տալիս Ստեփանը թերթելով գիրքը,— դու կծանոթանաս ֆինանսական և բանկային գործառնության հետ այդ մյուսը քեզ կծանոթացնե զանազան տեսակ հում բերքերի հետ, որ արդյունաբերվում են այլևայլ երկրներում, իսկ այդ երրորդից կծանոթանաս գործարանների և առհասարակ գործարանական արհեստագործության հետ։ Բայց այդ չորրորդը՝ մի գեղեցիկ վեպ է՝ կարդա՛, երբ կձանձրանաս առաջիններից՝ դա կկրթե քո հոգին և ճաշակը։

Միքայելը ուրախ-ուրախ վեր էր առնում դեռ չկտրված գրքերը, նայում էր և կրկին դնում գրասեղանի վրա։

— Մոռացա ասել քեզ,— շարունակեց Ստեփանը,— ես արդեն ծույլտվություն ստացա քո մասին, որ իբրև ազատ լսող դու կարողանաս հաճախել այստեղի առևտրական դպրոցը, շաբաթը երկու անգամ. ժամանակ կունենա՞ս։

— Շաբաթը երկու անգամ,— կրկնեց Միքայելը մտածելով,— ինչու չէ, ժամանակ կունենամ։

— Շատ գեղեցիկ, ուրեմն ես էգուց առավոտյան կգամ քեզ կտանեմ և կհանձնեմ դպրոցի տեսչին։

Նա վեր կացավ։

— Յտեսություն, առավոտյան ութ ժամին քեզ մոտ կլինեմ։

— Ո՞ւր ես շտապում, մի փոքր սպասիր, իսկույն ծեյ կտան,— խնդրում էր Միքայելը։

— Չեմ կարող, ինձ մի քանի տեղ ևս պետք է անցնել։

Նա հեռացավ։

— Որքա՜ն բարի է նա,— մտածում էր Միքայելը Ստեփանի

հեռանալուց հետո,— բայց որքան բարի է, այնքան էլ հպարտ է։ Ես ձրի չուիտի ընդունեմ նրա բարերարությունը. մեր երկուսի վիճակը շատ նման է միմյանց. նա փողի աղբատ է, իսկ ես—կրթության։ Պետք է լրացնենք մեկս մյուսի կարոտությունը. եթե նա ինձանից ոչինչ ծառայություն չի ընդունի, դրանով կվիրավորե ինձ և առիթ կտա ինձ ևս չընդունել այն հոգատարությունը, որ նա ունի իմ մասին։ Բայց ի՞նչ եղանակով օգնել...

Վերջին հարցը Միքայելին մտատանջության մեջ ձգեց։ Նա չէր ցանկանում անազնիվ լինել, եթե ոչ շատ հնշտ էր ամեն տարի մի չորս կամ հինգ հարյուր ռուբլի տալ Ստեփանին և այնպես անցկացնել Մասիսյանի հաշիվների մեջ, որ նա ոչինչ չհասկանար։ Բայց կամենում էր իր սեփական փողից տալ և այդ փողը նա չուներ։ Նրա ոռճիկը, որպես նրա անձը, աղան ցանկանում էր իր ձեռքում պահել։

— Ես պետք է ցույց տամ այդ հիմար ծերուկին, որ Նրա տված ոռճիկի կարոտություն չունեմ, որ ես ուրիշ կերպով էլ կարող եմ փող վաստակել,— մտածեց նա և մոտեցավ դրասեղանին, սկսեց գրել մի նամակ։

Միքայելը Մոսկվայի բիրժայի վրա այնքան անուն, այնքան վարկ և հավատարմություն էր ստացել, որ վաճառականներից շատերը, որոնք այնտեղ գործակատարներ չունեին, առաջարկում էին նրան կոմիսիոնով զանազան հանձնարարություններ կատարել։ Նա հաշվում էր, որ այս կերպով կարող էր բավական գումար վաստակել, բայց որպեսզի իր աղայից ծածուկ չմնա, հայտնեց նրան նամակով։

Այս նամակի ոճը և մտքերի արտահայտության ձևը այլևս չէին պայմանավորվում ծառայողի երկչոտ և խոնարհական ոգու ներշնչությամբ. նա բովանդակում էր իր մեջ ազատ և անկախ մարդու խոսքը։ Միքայելը հայտնում էր, թե ամեն կողմից իրան առաջարկում են զանազան առևտրական հանձնարարություններ կոմիսիոնով, թե ինքը կարող էր բոլորի պահանջներին բավականություն տալ առանց Մասիսյանի գործի ընթացքը թուլացնելու կամ նրա շահերին վնասելու։ Գոյացած արդյունքի մասին նա հայտնում էր, թե մի մասը ինքը կվերառնի, որպես իր աշխատության վարձատրություն, իսկ մյուս մասը կմտցնի Մասիսյանի հաշվի մեջ, որպես նրա օդուտը։ Նամակը վերջացնում էր, ավելացնելով, եթե աղան կընդդիմանար իր այս ձեռնարկությանը, այն ժամանակ ին-

քը ստիպված կլինի հրաժարվել նրա գործակատարությունից և իր համար առևտրական ազատ կոմիսիոների պաշտոն կատարել։

Մասիսյանին սկզբում վրդովեցրուց այս նամակը. առաջին անգամ էր, որ նրա գործակատարը, նրա ստրուկը վստահանում էր նրա հետ այս աստիճան համարձակ լինել։ Բայց ի՞նչ կարող էր անել։ Գործը դժվար տեղ էր հասցրել։ «Ես գիտեի, մոնչում էր նա, որ այն անիծածը կբորբոքե նրան»... Այս խոսքերով ակնարկում էր նա Ստեփանին, մտածելով, թե անկարելի էր, որ Ստեփանը հանգուցյալ գործակատարի մահից հետո հարաբերություն չսկսեր Միքայելի հետ, նրանից փող պոկելու նպատակով։ Բայց նրա վրդովմունքը մի փոքր մեղմացավ, երբ ավելի լավ մտածեց նամակի բովանդակության վրա։ Մասիսյանը այն տեսակ մարդերից էր, երբ շահ կար աչքի առջև, նա մյուս վիրավորանքները շուտով մոռանում էր։ Միքայելը հայտնում էր, որ կոմիսիոներությունից գոյացած արդյունքի մի մասը կանցկացնե աղայի հաշվի մեջ. ինչո՞ւ զրկել իրան այդ օգտից։ Բայց մյուս կողմից աղան մտածում էր, որ Միքայելը ինքն էլ կշահվի, ինքն էլ փողի տեր կդառնա, այդ նրան հաճելի չէր կարող լինել, որովհետև նա սիրում էր գործակատարներին միշտ աղքատ տեսնել և աղքատության մեջ պտռում էր նրանց հնազանդությունը։ Ի՞նչպես պետք էր հաշտեցնել այդ երկու ծայրերը։ Իրան զրկե՞լ օգտից, որ նա էլ զրկված լինի, վճռեց Մասիսյանը։ Այդ անկարելի էր. Միքայելը հայտնում էր, եթե աղան չհամաձայնվի իր պայմանների հետ, ինքը ստիպված կլինի հրաժարվել նրա գործակատարությունից և իր համար առանձին գործ սկսել։ Բայց կորցնել Միքայելի նման մի գործակատար դժվար էր աղայի համար. ոչ ոք չկար, որ նրա տեղը բռներ։ Մասիսյանը ակամայից հայտնեց իր հոժարությունը, բայց մտքումը դրեց իր ժամանակին ուրիշ կերպով պատժել նրան...

Որքան Միքայելի նամակը խիստ էր, այնքան աղայի նամակը մեղմ էր։ Նա հայտնում էր իր հայրական ուրախությունը նրա հառաջադիմության մասին, բարեմաղթում էր ավելի ևս հաջողակ և բախտավոր լինել, թե իր համար պարծանք էր համարում, որ «իր հասցրածը» աշակերտը վերջապես «մարդ» է դառնում, և ավարտում էր նամակը, խորհուրդ տալով, որ Միքայելը ավելի լավ կանե, եթե իր կոմիսիոներությունից գոյացած արդյունքից այն մասն ևս, որ իրան է պատկանելու, մտցնե աղայի առևտրական գործի մեջ և վերջը տոկոսով միասին ստանա իր ոռճիկի հետ, երբ աղան նրա համար մի առանձին առևտրական տուն կբացանե։

. Միքայելի աշխատությունները այժմ ավելի ծանրացան. նա բացի Մասխլյանի գործերից կատարում էր այժմ ուրիշ վաճառականների բազմաթիվ հանձնարարություններ, շաբաթը երկու անգամ հաճախում էր առևտրական դպրոցը դասեր լսելու, առիթ էր գտնում այս և այն գործարանները տեսնելու և նրանց կազմակերպության հետ ծանոթանալու, իսկ տանը պարապում էր ընթերցանությամբ և շատ փոքր ժամանակ ուներ հանգստանալու. Այս բոլորը այնքան խորթ, այնքան օտարոտի էին երևում տեղային հայ վաճառականներին, որ Միքայելի վարմունքը ընդհանուր խոսակցության և բամբասանքի նյութ էր դարձել նախանձոտների բնրանում։ Մի քանիսը առանձին նամակներով հայտնեցին աղային, թե ինչ «մոլորություններին» մեջ էր ընկել նրա գործակատարը։ Բայց աղան ուշադրություն չդարձրեց նրանց մատնություններին, երբ նոր տարվա սկզբում ներկայացրած ընդհանուր հաշվի ցուցակի մեջ գտավ մի խոշոր թվանշան — 5000 ռուբլի, որ Միքայելը բաժին էր հանել աղային իր կոմիսիոններական գործակատարության արդյունքից։ Նա առանում էր աղայից ռոճիկ 1000 ռուբլի միայն և նրա բոլոր գործերը կատարելուց հետո 5000 ռուբլի օգուտ էր տալիս, ինչո՞ւ չպիտի գոհ լիներ աղան, երբ շատ էլ ցանկանար, դարձյալ չէր կարող ոչինչ ճնշում գործ դնել Միքայելի վրա, որ այժմ մի կերպ անկախ դիրք էր հիմնել իր համար։

Մոսկվայում կային ամեն կողմից հայ վաճառականներ. Հաշտարխանից, Նոր-Նախիջևանից, Թիֆլիսից, Ղարաբաղից, Երևանից, Ագուլիսից և մինչև անգամ Թավրիզից։ Դրանց օրվա ամեն մի ժամում կարելի էր գտնել բիրժայի առջև, թեև բիրժան փակված լիներ, թեև գործը այնտեղ դադարած լիներ։ Որպես մոլեռանդ բրահման, հայ վաճառականը երբեք չէ հեռանում այդ առևտրական տաճարից և մի առանձին զվարճություն է զգում, նայելով նրա փակված դռների վրա։ Բայց Միքայելը առվորություն չուներ հաստընվել այնտեղ կեսօրից հետո, երբ գործը դադարած էր, և այդ

շատ բարկացնում էր վաճառականներին, որ վերադրում էին նրա հպարտությանը։ Բայց նա առհասարակ խորշում էր այդ վայրախոս և դատարկապորտ հասարակությունից, որ մի ուրիշ զբաղմունք չէր ճանաչում, որ իր հայկական նեղ շրջանից չէր դուրս գալիս, և հավաքվելով այնտեղ, կամ զբաղված էին լինում կոշտ-կոպիտ կատակներով և կամ կեղտոտ բամբասանքներով էին պարապում։ Հայ վաճառականը շնորհք չունի, որ իր ժամանակը այնպես կարգադրե, որ գործի ժամանակը գործ կատարե, հանգստության ժամանակը հանգստանա, իսկ պարապ ժամանակը մի ուրիշ բան սովորե։ Բացի իր ծանոթ վաճառականությունից, ոչ մի ուրիշ գործ չէ հետաքրքրում նրան. բացի իր հայկական նեղ շրջանից, նա օտար հասարակություն չէ ճանաչում։ Եվ այդ է պատճառը, որ նա միշտ մնում է միակողմանի, անտաշ, անկիրթ և ուր որ գնում է, դարձյալ վերադառնում է իր հայրենիքը նույն ոգով, նույն սրտով և նույն բնավորությամբ, որպես դուրս էր եկել։

Մոսկվայում, որպես ամեն տեղ, մի երկրի հայ վաճառականը առաջին աստիճան ատելություն ուներ դեպի մի օտար երկրացին ընդհանրապես, օրինակ, ղարաբաղցին ատում էր զոկին, զոկը՝ Քիֆլիսեցուն և այլն։ Իսկ միևնույն երկրի վաճառականը ատում էր իր երկրացուն մասնավորապես, օրինակ, մի հաշտարխանցի մյուս հաշտարխանցուն չէր կարող համբերել։ Ամեն մեկը պատրաստ էր վնասել իր ընկերին, թեև գիտենար, որ օտարին 10 կոպեկ վնաս տալով ինքը 20 կոպեկ պիտի վնասվեր։ Խոսքի անկեղծություն չկար նրանց մեջ. բոլորը մեկ-մեկու խաբում էին, թեև բոլորն էլ ցույց էին տալիս միմյանց սաստիկ մտերմություն։ Դառարկ կյանքը, անգործությունը շինել էր նրանցից մի տեսակ վայրահաչներ, որ մինը մյուսին կծելու սովորություն ուներ։

Տեսնում ես, հայ վաճառականների հասարակությունը խմբված է բիրժայի առջև, ամեն տեսակ ասիական և եվրոպական հագուստներով. նրանք բարձր ձայնով խոսում են, ծիծաղում են, հռհռում են, ամենևին չնեղվելով, թե իրանց վրա կարող էին ուշադրություն դարձնել, թե հրապարակի վրա այդ անվայելուչ էր։ Նրանք պատմում են միմյանց զանազան տեսակ անեկդոտներ կամ պատահած անցքեր, որ ցույց են տալիս ամեն մի երկրացու հատկությունը։

— Գիտե՞ք, մի անգամ «ծառազարդի» տոնին գնացել էինք եկեղեցի,— պատմում էր մի զոկ խորամանկ դեմքով և շիլ աչքերով,— երբ ժամը վերջացավ, դուրս եկանք եկեղեցու բակը, այն-

տեղ խմբով կանգնած, մտիկ էինք տալիս կնիկներին, մին էլ տեսնենք, բոլոր զոկերը մոտեցան ղարաբաղցի պարոն Ն...ին, և նրա ձեռքը բռնելով, ասեցին. «շնորհավոր տոնակատարություն»։ Ղարաբաղցին զարմացած հարցրուց.— «ի՞նչ տոնախմբություն, այսօր իմ տոնը չէ»։—«Ինչպե՞ս չէ,— ասաց մի զոկ,— դու չե՞ս խմանում, որ այսօր Հիսուս Քրիստոս էշի վրա նստած, Երուսաղեմ մտավ»։

Բոլորը ծիծաղում, հռհռում են զոկի հիմար սրախոսության վրա, որովհետև ղարաբաղցուն էշ մականուն էին տալիս, և Քրիստոսը էշով էր Երուսաղեմ մտել, ուրեմն այն օրը պետք է ղարաբաղցու տոնախմբությունը լիներ։

— Սխալվում եք,— ասում է մի վիրավորված ղարաբաղցի,— այդ անունը իզուր են կպցրել մեզ. հայերի մեջ ամենախելոքը էլի ղարաբաղցին է, քեև նա զոկի սատանությունը չունի. բայց սատանան երբեմն երկու ոտքով է թակարդի մեջ ընկնում։ Լսեցեք, ձեզ պատմեմ, թե ինչ պատահեց մի անգամ մի զոկի հետ այստեղ։

— Պատմեցեք, պատմեցեք,— լսելի է լինում ամեն կողմից։

— Մի անգամ մի զոկ ծախել էր մի ոսխ 100 հակ բամբակ,— ասաց ղարաբաղցին,— ցույց տալու համար նա բաց արեց մի քանի հակեր, որոնք, իհարկե, մաքուր տեսակիցն էին. մի ուրիշ զոկ, զոկերի սովորությանը համեմատ, մատնեց ընկերին, մուշտարուն հայտնելով, թե բոլոր հակերը ցույց տված օրինակի համեմատ չեն։ Մուշտարին ստիպվեցավ բաց անել տալ ուրիշ շատ հակեր. տեր ատված, ի՞նչ ասես չէր դուրս գալիս հակերի միջից. մշտված ավելներ, փայտե կոտրած գդալներ, հին քոշեր, փալատի կտորներ և հանկարծ դուրս է գալիս մի հակի միջից էշի մի ահագին փալան։ Այս անգամ ուսը այլևս համբերել չկարողացավ, և դառնալով դեպի զոկը, ասաց. «Այդ երևի, ձեր հոր վերարկուն էր»... Զոկը առանց կարմրելու պատասխանեց.— «Мая атец большой кухни син» (ուզեց ասել, թե իմ հայրը մեծ օջախի որդի է), если он ешак бл, мне такой товар не бл. (այսինքն՝ եթե նա էշ լիներ, ես այսքան ապրանք չէի ունենա)։

Զոկերը բավական կոտրվեցան ղարաբաղցու պատմությունով. բայց դարձյալ աշխատում էին հաստատել, թե իրանց հայրենակցի արածը մի խելոքություն էր, թե էշի հին փալանը ոչինչ արժեք չունի, բայց եթե նրան հաջողվեր բամբակի տեղ անցկացնել, բավական կշահվեր և այլն, և միևնույն ժամանակ պնդում էին, թե էշ մականունը միմիայն ղարաբաղցուն է հատկանիշ, և իբրև փաստ պատմում էին զանազան անեկդոտներ։

— Մի անգամ սաստիկ կաթկուտի ժամանակ,— ասում էր մի զոկ,— Վարաբաղում գյուղացիները հավաքվում են, ասելով, թե մեր արտերին ինչ լինում է, թող լինի, գնանք գոնե տանուտերի արտը ազատենք։ Ով ամեն մեկը վեր է առնում իր տնից, որը մի փալաս, որը մի կապերտ, որը մի յորղան, որը իր յափունչին, վազում են դեպի տանուտերի արտը, և փռում են նրա վրա. ցորենի հասկերը գյուղացիների տաքի տակ չարդվում են, տրորվում են և գետնին հավասար են դառնում։ Այդ էշություն չէ՞,— հարցնում է զոկը, դառնալով դեպի ղարաբաղցին։

— Բայց այն մոռացե՞լ եք,— պատասխանում է ղարաբաղցին,— որ զոկը պանիրը դնում է բանկայի մեջ, դրսից հացը քսում է բանկային և ուտում, երևակայելով, թե պանիր է ուտում։ Մի անգամ որդին գալիս է տեսնում է դուքնի դուռը փակ է, հացը քսում է դռանը և այնպես ուտում. հայրը վրա է հասնում.— «Ի՞նչ ես անում»,— հարցնում է նա։— «Պանիր եմ ուտում, հայր»,— պատասխանում է որդին։— «Փչացած, չէի՞ր կարող համբերել, մինչև ես գայի, հիմա բոլոր պանիրը կերած կլինեիս»,— ասում է հայրը և սկսում է որդուն ծեծել։

Հետո պատմում են այն առակը, թե ինչպես ղարաբաղցի գյուղացիները «ղավուրմանն» ցանել էին արտումը, որ ոչխար բուաներ, և քանի օրից հետո գնացել, տեսել էին, որ մրջիմները հավաքվել են ցանված ղավուրմայի վրա, և ուրախանալով ասել էին. «Հիմա որ պատիկ են այսքան են, երբ մեծանան, ոչխարի սուրուններ կունենանք»։

Նույն միջոցին մի հաշտարխանցի մեջ է մտնում, կամենում է խոսել։

— Դու սուս կա՛ց,— ասում են նրան,— հաշտարխանցին հենց որ խոսեց, ղալմաղալ կսարքե. հաշտարխանցին միշտ «պրաշենիան» ծոցումը պատրաստ ունե։ Մի անգամ մի հաշտարխանցի գտնում է մի ծրար լիքը թղթադրամով. «Փո՛ւ,— ասում է,— ես կարծում էի կովի թղթեր են»։

Նոր-Նախիջևանցին կամենում է պաշտպանել հաշտարխանցուն։— Դուք երկուքդ մի հարազատ հոր որդիք եք,— պատասխանում են նրան,— այն զանազանությամբ միայն, որ հաշտարխանցին իստակ ուսացել է, բայց նոր-նախիջևանցին դեռ ոչ ոուս է, և ոչ թաթար։

Մեջ է մտնում թիֆլիսեցին։

Նրան ասում են,— վրացին խո խելք չունի, բայց թիֆլիսեցին

մի հավի խելք ունի։ Մի Քիֆլիսեցի Կ. Պոլսում շատ չր ցաննկանում կարմիր լոբի ուտել և չէր գտնում. ընկերները նրան ծաղրելու համար առնում են մի քիչ սպիտակ լոբի, ներկում են և տալիս են նրան. լոբին տաք չրի մեջ իր ներկը կորցնում է և կրկին առաջին գույնն է ստանում։ Մյուս օրը Քիֆլիսեցին գրում է իր կնոջը. «Այստեղ կարմիր լոբին շատ վատն է, հենց որ չրի մեջ գցում ես, սպիտակում է»։

Այս տեսակ հիմար կատակներ էին մեր վաճառականների ամենօրյա խոսակցության առարկան, երբ հավաքվում էին բիրժայի առջև կես օրից հետո, այս տեսակ դատարկախոսություններով նրանք մաշում էին իրանց ժամանակը։ Մի մարդ, որ չէր երևում նրանց մեջ, դա էր Միքայելը։

Դ

Մոսկվայի հայ վաճառականը առհասարակ իրան հեռու է պահում հայ ուսանողներից, որոնք մեծ բազմությամբ գտնվում են այդ քաղաքում, թեև ուսանողը նրա բարեկամը կամ մոտ ազգականը լիներ։ Վաճառականը ատում է ուսանողի ուրախ և վատնող հասարակությունը, որը շատ անգամ նրանից փող է առնում, երբեք վերադարձնելու մասին չմտածելով։ Միայն Միքայելն էր, որ հարաբերություն ուներ ուսանողների հետ և Ստեփանի միջոցով շատերի հետ ծանոթ էր։ Ինչպես նրա հորեղբայր Ավետը գյուղացիների մոտ այնքան հարգանք էր վայելում, որ բոլորը նրան «ապեր» էին կոչում, այնպես էլ Միքայելը միևնույն կոչումն էր ստացել ուսանողներից։ Հարկավոր էր բարեգործական նպատակով մի ներկայացում տալ, հարկավոր էր մի աղքատ կամ հիվանդ ուսանողի համար հանգանակություն հավաքել,— Դիմենք «ապորը»,— ասում էին ուսանողները,— նա վաճառականներից մի բան կգցլե։

Մի գիշեր Միքայելի փոքրիկ սենյակը սովորականից ավելի կենդանացած էր, հավաքված էին մի քանի երիտասարդ վաճառականներ, ծխում էին և խոսում էին։ Ճրագի աղոտ շառավիղները հազիվ լուսավորում էին փոքրիկ սենյակի մառախուղը, որ թանձրացած էր ծխից և թեյի մեքենայից բարձրացող շոգիներից, որը նոր էր գալիս սեղանի վրա։ Ինքը Միքայելը ածում էր գավաթները և մատուցանում էր իր հյուրերին։

— Ինչ որ ուզում ես, ասա, քեզ մոտ միշտ տխուր է լինում,— ասաց Միքայելը հյուրերից մեկը:

— Իսկո՞ւ,— հարցրուց նա ժպտալով:

— Նրա համար, որ ոչ կարտ կա, ոչ նարդի կա, մի խոսքով՝ խաղալու ոչինչ չկա:

— Լսելացաք, ձեզ ո՞վ է արգելում:

— Ի՞նչպես խաղանք, երբ դու չես խաղում:

— Ես էլ կմասնակցեմ:

— Փողով: Մենք առանց փողի չենք խաղում:

— Եվ մեծ փողով,— մեջ մտավ հյուրերից մի ուրիշը:

— Ինչո՞ւ անպատճառ մեծ փողով, երբ ժամանակ անցկացնելու համար է,— պատասխանեց Միքայելը:

— Ժամանակ անցկացնելը ո՞րն է,— խոսեց առաջինը արհամարհանքով,— մեզ մոտ ամեն գիշեր հազարներ են խաղում:

Դուռը բաց եղավ, խոսակցությունը ընդհատվեցավ: Մի պատանի, կանգնած շեմքի վրա, ձայն տվեց իր ընկերներին.

— Մտեք, նրանք շատ են այստեղ... Վերջապես գտանք...

Ներս մտան երեք ուսանողներ: Նրանցից մեկը դրեց սեղանի վրա մի թերթ թուղթ և դառնալով դեպի Միքայելի հյուրերը, խոսեց հառական եղանակով.

— Պարոններ, այդ նվիրատվությունը մի այնպիսի բարի նպատակի համար է, որ ամեն մի հայ, որի սրտումը մնացել է զգացմունքի մի կաթիլ անգամ դեպի տաճկաստանցի մեր եղբայրները, դեպի նրանց կրած հարստահարությունները ու տառապանքը, չկիտի զլանա իր օժանդակությունը, ուստի խնդրում եմ՝ ձեզանից ամեն մեկը, որքան կարող է թող ստորագրե:

Կարծես վաճառականների գլխին սառը ջուր ածեցին:

— Է՛հ, զահլա տարան իրանց ստորագրություններով... — ասաց նրանցից մեկը գլուխը մի կողմ շրջելով:

— Մենք ո՞ւր... տաճկաստանցին ո՞ւր... — խոսեց մյուսը արհամարհանքով,— մեր երեխեքի դարդը չենք կարողանում քաշել:

— Ի՞նչ բանի համար է ստորագրությունը,— հարցրեց մի ուրիշը կասկածավոր կերպով:

Ուսանողները մնացին շվարած:

— Միևնույն է ձեզ, թե ինչ բանի համար,— պատասխանեց նրանցից մեկը վշտացած ձայնով.— բայց քանի որ դուք այսպես սառն կերպով ընդունեցիք մեր առաջարկությունը, կարծեմ հարկավոր էլ չէ, որ իմանաք, թե ինչ բանի համար է:

Միքայելը ոչինչ չխոսեց. նրան հայտնի էր իր հյուրերի անառարքերությունը։

Ուսանողները հեռացան։ Միքայելը գնաց նրանց ճանապարհ դցելու։

— Ահա մեր դրամատերերը՝ մեր նյութական զորությունը. ի՞նչ կարելի է հուսալ այդ անպիրտ դիակներից... — ասաց ուսանողներից մեկը։

— Փո՜ւ, գրողը տանի ձեզ...

Նրանք հասան սանդուղքներին, որ ցած էր տանում դեպի տան գլխավոր մուտքը։ Այնտեղ Միքայելը հարցրեց.

— Ի՞նչ նպատակի համար է առորագրությունը։

Ուսանողները մտածության մեջ ընկան. և րոպեական լռությունից հետո նրանցից մեկը պատասխանեց.

— Դա մի գաղտնիք է... բայց ձեզնից ծածկել պետք չէ... դուք մերն եք... Գիտեք, որ Կ. Պոլսի պատրիարքի նվիրակներից մեկն արդեն գտնվում է Պետերբուրգում, իսկ մյուսը Լոնդոնում, Տաճկաստանի հայոց խնդիրը մի մազից է կախված. գործելու ժամանակ է. մենք պատրաստում ենք մի երիտասարդ արտասահման ուղարկելու համար, որ այնտեղ պրոպագանդ անե մամուլի միջոցով։

Միքայելի դեմքն ընդունեց խիստ ուրախ արտահայտություն։

— Դա շատ գեղեցիկ միտք է,— ասաց նա։— Ո՞վ է գնացողը։

— Ձեր բարեկամը, պարոն Ս. Մասիսյանը։

— Զարմանում եմ, որ նա այդ մասին ինձ ոչինչ չի հայտնել։

— Նա չափազանց ծածկամիտ մարդ է։ Նա ցանկանում էր, որ դուք գիտենայիք հետո, երբ ինքը գնացած կլիներ։

— Այդ միևնույն է,— խոսեց Միքայելը,— ասեցեք Ստեփանին, թող ինձ մոտ մտնե, ես կկարգադրեմ՝ ինչ որ պետք է նրա ճանապարհորդության համար։

Ուսանողները սեղմեցին Միքայելի ձեռքը և հեռացան։ Վերադառնալով իր հյուրերի մոտ, Միքայելը նրանց ոչինչ չհայտնեց, բայց շատ վրդովվեցավ, երբ նկատեց, որ նրանք տակավին ծաղրում էին ուսանողներին և տակավին պախարկում էին նրանց վարմունքը։

— Երևի չիքների խարշլուխը պրծել է,— ասում էր մեկը։

— Իրանք քաղցած մեռնում են, բայց տաճկաստանցիների գարդն են քաշում,— ասում էր մյուսը։

— Ախար հանգստություն չունենք այդ մուրացկանների ձեռ-

քից,— խոսեց մի ուրիշը.— քանի օր առաջ մոտեցնում են մի թերթ, ստորագրեցեք մի բան, ասում են, հօգուտ Ալաշկերտի գաղթականներին։ Հենց որ լսեցի, իծաներս հավաքվեցան, բերանս բաց արեցի. տո՛ հեռացեք, ասեցի, ձեր էլ... ալաշկերտցու էլ...

Միքայելը այլևս համբերել չկարողացավ։

— Չէ կարելի այսպես անգթությամբ վերաբերվել դեպի ազգային գործերը,— ասաց նա վրդովված ձայնով.— ազգի յուրաքանչյուր անդամը պարտավոր է իր կարողության չափով նպաստել ընդհանրությանը. մենք փող ունենք, պետք է փողով օգնենք. նրանք (ուսանողները) խելք ու գիտություն ունեն, պետք է խոսքով օգնեն. մի ուրիշը սիրտ ունի, պետք է զորավոր բազուկներով օգնի. ամեն մի հայ իր ունեցվածքից չպիտի խնայե, և երբ բոլորը այսպես կվարվեն, այն ժամանակ տաճկաստանցի հայը կարող կլինի ազատ շունչ քաշել։

— Լավ, լավ,— նրա խոսքը կտրեց հյուրերից մեկը.— ազգային գործերը մի կողմ դրեք, մենք մեր բանի վրա մտածենք։ Թերթը կարտերը։

— Ես, իրավն ասեմ, այժմ խաղալու ամենևին ախորժակ չունեմ,— պատասխանեց Միքայելը։

— Այդ խոսքով կամենում եք ասել, թե վեր կացեք և գնացեք։ Մինք այստեղ քարոզներ լսելու համար չենք եկել,— խոսեց հյուրերից մեկը, կանգնելով։

— Եթե իմ տունը ձեզ ձանձրացնում է, համեցեք, ձեզ զոռով այստեղ ոչ ոք չի պահում։

Հյուրերը դժգոհությամբ հեռացան. մնացին նրանցից երկուսը միայն։ Դրանք երիտասարդ վաճառականներ էին, այն տեսակներից, որոնք թեև մի բան հասկանում են, բայց դեռ նահապետական պատկառանքով համարձակություն չունեն հակառակել իրանցից հասակավորներին, թեև վերջինների հայտնած միտքը բոլորովին սխալ կամ վնասակար լիներ, և այս պատճառով բոլոր խոսակցության ժամանակ նրանք լուռ էին։ Բայց երբ մենակ մնացին Միքայելի հետ, լեզուները բացվեցան։

— Ա՛խ, որքան մեռած, որքան անկարեկից սրտեր ունեն այդ մարդիկը,— ասաց նրանցից մեկը.— ոչինչ չէ գրավում նրանց, ոչինչով չեն հետաքրքրվում, ինչ որ իրանց շահերի կամ իրանց գործերի սահմանից դուրս է։ Ազգ, ազգակից և ընդհանուր մարդկությունը դրանց համար նշանակություն չունեն, երբ նրանցից

որևիցե օգուտ չեն սպասում, և ամեն բանի վրա նայում են առևտրական կետից։

Միքայելը, որ նույն րոպեում խիստ գրգռված դրության մեջ էր գտնվում, վեր բարձրացավ դիվանից, որի վրա պառկած էր, և բավական տաք կերպով պատասխանեց.

— Գոնե այսքան գիտենայինն, գոնե օրինավոր առևտրականներ լինեին, բայց հավատացնում եմ ձեզ, որ այդ էլ չգիտեն։ Հին սերունդը ավելի լավ էր տանում իր առևտրական գործերը, քան թե նորը, որը զանազանվում է այսքանով միայն, որ իր հայրերի ասիական փափախի տեղ կրում է եվրոպական շլյապա, առանց եվրոպացու գլուխը ունենալու։ Հին սերունդը թեև տգետ էր, թեև խիստ սահմանափակ տեղեկություններ ուներ վաճառականության մասին, բայց գոնե այնքան հանդուգն չէր, որ առևտուր սկսեր իրանցից ավելի հմուտ ազգերի հետ. նա ընտրում էր այնպիսի ժողովուրդներ, որ իրանից ավելի տգետ էին և կարողանում էր խաբել նրանց։ Բայց նոր սերունդը այդ զգուշությունն էլ չունի և չնայելով իր տգիտությանը, սկսել է առևտուր անել ավելի վարժված և ավելի հմտություններ ունեցող ազգերի հետ (և ինչո՞վ կարող է մրցություն անել) և դրա համար էլ միշտ խաբվում է, միշտ կորցնում է։ Նա գործ ունի եվրոպացու հետ, առանց նախապես եվրոպացու խորամանկություններին տեղյակ լինելու։

Միքայելի դատողությունները խիստ երևեցան, և նրա երիտասարդ հյուրերից մեկը պատասխանեց.

— Այսուամենայնիվ բացառություններ կան։

— Բացառությունները շատ աննշան են։ Թեև մնացել է մեր հայերի մեջ հարստություն, դա ըստ մեծի մասին հայրերի վաստակածն է. որդիքը չկարողացան պահպանել հայրերից ստացած ժառանգությունը։ Ես կարող եմ մատներով համարել, թե քանիքանի տներ անկացան այս մի քանի տարվա ընթացքում, անանկությունը այնքան ավելի շուտ էր վրա հասնում, երբ որդիքը առևտուր էին սկսում ավելի քաղաքակրթված ժողովուրդների հետ. օրինակ, համարյա մեր բոլոր վաճառականները ոչնչացան, որոնք գործ սկսեցին Մարսելիայի և Մանչեսթրի հետ, իսկ Ռուսաստանում նրանք դիմանում են, և կարելի է ասել շահվում են, որովհետև ռուս վաճառականի հասկացողության աստիճանը չէ բարձրանում հայերից և մինչև անգամ ստոր է։

Միքայելի խոսակիցները մտածության մեջ ընկան. նրանք լսում էին բոլորովին իրանց համար նոր մտքեր։

— Մեր մեջ առհասարակ պակասում է այն բանը, ինչ որ կոչվում է վաճառականական գիտություն,— շարունակաց նա։— Մեր մեջ ամեն մի ձեռնարկություն կատարվում է ոչ թե առաջուց խորհած և կարգադրված պատրաստականությամբ, այլ անգիտակցաբար, մինը մյուսի օրինակին հետևելով։ Տեսնում ես, մեկը սկսում է բամբակ գնել, իսկույն մյուսները սկսում են գնել միևնույն մթերքը, առանց որևիցե որոշ հաշիվ աչքի առջև ունենալու։ Մեկը սկսում է մետաքս գնել, շուտով մի մեծ բազմություն հետևում է նրա օրինակին։ Թվե հարցնելու լինես այդ պարոններից՝ ի՞նչու նք առնում, որտե՞ղ պիտի ուղարկեք, նրանք կպատասխանեն. «Կիրակոսը և Մարտիրոսը առնում են, մենք էլ պետք է առնենք, մենք իո նրանցից պակաս չենք»։

— Այդ կատարելապես ուղիղ է։

— Մի բան, որ ժառանգեց նոր սերունդը և որ պահպանում է ամենայն ճշտությամբ, դա է հայրերի խաբեբայությունը։ Վաճառականությունը ավելի ընկնում է այն ժամանակ, երբ խաբեբայությունը ընդունվում է որպես գլխավոր պայման։ Այժմ թե՛ Եվրոպական և թե՛ Ռուսաստանի առևտրական հրապարակների վրա մեր երկրի արդյունաբերության անունը կոտրված է, որովհետև բամբակի մեջ, բուրդի մեջ և մինչև անգամ մետաքսի մեջ ինչ ասես խառնում են։ Ոչ ոք չէ հավատում մեզ։ Մեր մթերքը առանց բաց անելու, առանց բոլորը աչքից անցկացնելու, չեն գնում. մինչդեռ եվրոպացին մի փոքրիկ օրինակ ցույց տալով, հարյուրավոր կապված հակեր է վաճառում, և բոլորը դուրս են գալիս ցույց տված օրինակի համեմատ և միևնույն տեսակից։

Միքայելը երկար խոսում էր վաճառականական խարդախությունների վրա և երևան էր հանում հայ վաճառականի բոլոր կեղտերը, որով ապականված է նա, ավելացնելով, թե այդ կեղտը տարածվում է ամբողջ հայ ազգի վրա, որովհետև օտարազգին մեզ ճանաչում է վաճառականների երեսով, որոնք թափառում են երկրագնդի ամեն կողմերում, և մի քանի անպիտանների պատճառով վատ կարծիք է կազմում ամբողջ ազգի մասին, մինչդեռ նրա մեծամասնությունը, որ բաղկացած է արհեստավորներից և երկրագործներից, խիստ բարի և բարոյական մարդիկ են։

— Հիմա տեսնք, ինչ բարիք կարելի է սպասել այդ փչացած և անբարոյականացած հասարակությունից, որի համար ոչինչ բան սուրբ չկա,— ավելացրեց նա,— և մենք զրամանում ենք, վրդով-

վում ենք, երբ տեսնում ենք հայ վաճառականի անկարևորությունը ջեպի աճկաբնակ իրանց եղբայրների տառապանքները մահմեդական լծի ներքո։

Արդեն կես գիշերից անցել էր, երբ Միքայելի մնացած երկու հյուրերն էլ հեռացան, և նա մնաց մենակ։ Նա փորձ փորձեց խլուչյն պառկել և քնել, բայց չկարողացավ. մի հոգեկան խռովություն անհանգստացնում էր նրան։ Նա սկսեց լուռ անցուդարձ անել իր փոքրիկ սենյակի մեջ։ Նրա միտքը զբաղված էր նույն րոպեում Սուլփանով. այդ ոգելից և միշտ ծածկամիտ պատանին այժմ հանձն էր առել մի նպատակահարմար ձեռնարկություն, որին չէր կարելի չհամակրել։ Բայց ի՞նչու ծածուկ էր պահել իրանից, մտածում էր Միքայելը, միթե չէ՞ր հավատում իրան, մի՞թե ինքը արժան չէր նրա մտերմությանը։ «Ո՛չ, ոչ, նա ավելի հայրատ է, քան թե կարելի էր, նա խորշում է օգնող ձեռքից, որպես օձից... բայց իմ վերաբերությա՛մբ... դա վիրավորական է»...

b

Բնակարանը, որի մեջ կենում էր Միքայելը, բաղկանում էր երկու սենյակներից և մի խոհարանից, որ միևնույն ժամանակ ծառայում էր որպես մառան։ Սենյակներից մեկի մեջ ապրում էր մի գերմանացի աղքատ ընտանիք, իսկ մյուսի մեջ՝ Միքայելը։ Դա այն թշվառ ընտանիքներից մեկն էր, որ զրկվելով աշխատող ձեռքից՝ տան տղամարդից, ապրուստի հոգսը մնում էր հանգուցյալի կնոջ վրա։ Անբախտ այրիին փոքր չէր օգնում նրա չափահաս աղջիկը, աշխատասեր Իդան, որոնք բացի իրանցից պետք է կերակրեին երկու փոքրիկ երեխաներ։ Ընտանիքի հայրը դերձակ էր, որի մեռնելուց հետո նրա ամբողջ խանութը վաճառվեցավ պարտքի փոխարեն։ Իդան կարեր էր վեր առնում մի ֆրանսիական մոդնի մագազինից և մոր հետ միասին կարում էին։ Միքայելի, որպես «նովորի», կենակցությունը մեծ մասով թեթևացնում էր խնդճ ընտանիքի տնտեսական ծանրությունը, և այս պատճառով նրա վրա լավ խնամք էին տանում, տալով մի առանձին կահավորված սենյակ, կերակուր և ապատավորություն։

Մի առավոտ Միքայելը, գրասեղանի մոտ նստած, շտապով նամակներ էր գրում փոստային հասցնելու համար, Իդան սուրճ

ներս բերեց և դնելով նրա մոտ փոքրիկ կլորիկ սեղանի վրա, հարցրեց.

— Դուք շուտո՞վ կդուրս գնաք։

— Ի՞նչու եք հարցնում։

— Ես կամենում էի կարգի դնել ձեր սենյակը։ Հետո ժամանակ չեմ ունենա։

— Ինձ մնում է դեռ հինգ-վեց նամակներ գրել,— ասաց Միքայելը շարունակելով իր գործը.— դուք կարող եք, ինչ որ ուզում եք անել։

— Ես գուցե կխանգարեի ձեր պարապմունքը։

— Ընդհակառակն... Ոչ։

Իդան բարձրահասակ և վայելչակազմ մի օրիորդ էր թավախիտ, շիկագույն գիսակներով և պայծառ համակրական դեմքով. նրա ծավի աչքերը կրում էին իրանց մեջ կապուտակ երկնքի և՛ փայլը, և՛ գեղեցկությունը։ Նա այն առավոտ սովորականից ավելի ուրախ էր երևում, և չնայելով որ Միքայելը զբաղված էր, անդադար ընդհատում էր նրա պարապմունքը զանազան հարցերով։

— Ա՜խ, որքան անփույթ եք դուք, ձեզ մոտ ոչ մի բան իր տեղը չէ մնում, ամեն ինչ թավալվում է հատակի վրա,— խոսում էր մանկահասակ օրիորդը, մաքրելով և կարգի դնելով սենյակի իրեղեններըե

— Այդ, երևի, ձեզ շատ հոգս է պատճառում, Իդա, ես կաշխատեմ այսուհետև ավելի մաքրասեր լինել,— պատասխանեց Միքայելը ժպտալով։

— Ո՛չ, ինձ հոգս չէ պատճառում, միայն ես սիրում եմ ձեր սենյակը միշտ սարքած տեսնել,— ասաց օրիորդը փոքր ինչ շառագունելով։

— Դուք շատ բարի եք, Իդա։

Օրիորդը վերջացնելով իր գործը, մոտեցավ Միքայելին և ձեռքը դնելով նրա ուսի վրա, սկսեց նրա ետևից գլուխը կռացրած նայել տողերի ընթացքին, թե որպես գրում էր նա, և որպես նրա գրիչը արագ վազում էր փոստային սպիտակ թերթի վրա։

— Ինչպես ծուռումուռ տառեր են,— ասաց նա իր տեղից շարժվելով և սիրուն գլուխը թեքելով մի արդեն վերջացրած և սեղանի վրա դրած նամակի վրա։— Ամեն օր քանի՞ նամակ եք գրում։

— Երբեմն տասն և երբեմն ավելի։

— Եվ դրա համար էլ ամբողջ գիշերը չեք քնում։

— Դուք ի՞նչ գիտեք։

— Ես գիտեմ... ես շատ անգամ նկատում եմ, որ մինչև լույս ձեր սենյակում ճրագը վառվում է և լսելի է լինում ձեր քայլերի ձայնը։ Ես էլ խիստ տակավ եմ քնում...

Միքայելը ոչինչ չպատասխանեց։ Օրիորդը, երևի, փոշմանից իր միամիտ նկատողությունից և վեր առնելով նամակներից մեկը ասաց.

— Ես ոչինչ չեմ չոկում, ոչ մի ազգի տառերի նման չեն, բայց գեղեցիկ են։ Ես շատ կցանկանայի սովորել այդ տառերը և այն լեզուն, որով գրում եք։

— Ձեր ինչի՞ն է պետք։

— Գուցե մի օր հարկավոր կլինի...— պատասխանեց օրիորդը ուրախ ժպիտով և դուրս վազեց սենյակից։ Նա այլևս ետ չնայեց, կարծես ամաչեց իր ասած խոսքերից և, որպես հանցավոր, աշխատեց շուտ հեռանալ։

Միքայելի գրիչը մի քանի րոպե դադարեց գրելուց. նրան տիրեց մի տեսակ հոգեկան խռովություն. «Խե՜ղճ աղջիկ...— մտածեց նա մի առանձին ցավակցությամբ,— ես ինչո՞վ կարող եմ փարատել քո սրտի դարդը»... Միքայելը վաղուց նկատել էր, որ Իդան հետաքրքրվում է իրանով, որ նա շատ անգամ գիշերներն անքուն է մնում, երբ ինքը իր սենյակում զբաղված էր և շատ անգամ մոտենում է նրա լուսամուտներին, որ տեսնի, արդյոք քնա՞ծ է իրանց տնվորը թե ո՛չ։ Այս բոլորը Միքայելը համարում էր մանուկ աղջկա այն հետաքրքրությունը, որ աշխատում է ամեն բան գիտենալ, որպես չի կարող համբերել մինչև չգիտենա, թե իր մոր կողմած պահարանի մեջ ինչ էր թաքցրած։ Բայց այսօր նա պարզ հայտնեց իր սրտի գաղտնիքը, որին չէր սպասում Միքայելը։ Նա ցանկանում էր սովորել Միքայելի ազգի լեզուն և գրիլը, այն մտքով, «գուցե մի օր հարկավոր կլինեին»... Իդան հանաք չէր անում, նա բավական ծանրամիտ աղջիկ էր։ Նա մտածում էր սովորել հայի լեզուն և հայի դպրությունը, մի հայ սիրելու համար։ Իսկ ո՞վ էր այդ հայը։ Իդան սիրում էր Միքայելին, բայց ո՞րպես պետք էր պատասխանել նրա սերին.— ահա այդ միտքն էր, որ սկսեց տանջել Միքայելին։

Միքայելը իր սրտում չէր գտնում ոչ մի համապատասխան զգացմունք դեպի գեղեցիկ օրիորդի սերը։ Նա միայն հարգում էր նրան որպես մի պատվասեր օրիորդ, որպես աշխատասեր աղջիկ, որ իր վրա էր առել անբախտ ընտանիքի ապրուստի բոլոր հոգսերը։ Միքայելը կարող էր համակրել նրան, բայց սիրե՞լ— հազիվ թե։

Միքայելը ինքն էլ չհասկացավ, թե որպես վերջացրեց իր նամակները։ Նա շտապով ծրարեց, կնքեց և վեր առնելով, կամենում էր դուրս գալ իր սենյակից, հանկարծ ներս մտավ Ստեփանը։ Նա սառն ու անխռով կերպով, որպես միշտ, ձեռք տվեց Միքայելին և գնաց նստեց բազկաթոռի վրա, ուր սովորաբար նստում էր, երբ Միքայելի մոտ էր գալիս։

— Ես եկա քեզ մոտ մի կարևոր գործի համար,— ասաց նա թույլ ձայնով։

— Գիտեմ,— պատասխանեց Միքայելը,— ինձ արդեն հայտնի է քո նպատակը. դու կստանաս ինձանից, որքան պետք է քո արտասահմանի ճանապարհորդության համար։

— Այդ չէ,— ասաց Ստեփանը հանգիստ կերպով.— կարդա այդ հեռագիրը։

Միքայելը սկսեց կարդալ մի երկար հեռագրալուր, որ բաղկացած էր ավելի քան քսան տողից։ Նա իսկույն գունաթափվեցավ։ Հեռագիրը հաղորդված էր Ստեփանի անունով և բովանդակում էր հետևյալ տողերը. «Ձեր հայրը վախճանվեցավ հանկարծակի կաթվածահարությամբ, շտապեցեք, առանց ժամանակ կորցնելու, հասնել այստեղ։ Նրա գործերը բոլորովին խառն դրության մեջ են. մեծ կորուստ է սպառնում մեր կայքին, եթե շուտափույթ հոգատարություն չլինի։ Ստացեք նախապես Միքայելի հաշիվները և Մոսկվայի առևտրական տունը փակեցեք»... և այլն։ Ստորագրված էր «Մարիամ»։

Միքայելը բոլորովին սառած մնաց։ Նրան, ավելի քան Ստեփանին, հայտնի էր այդ անբախտության սարսափելի հետևանքները։

— Ես պատրաստ եմ այս րոպեիս հանձնել քեզ իմ ձեռքում գտնված գործերի բոլոր հաշիվները։ Միայն դու աշխատիր չուշանալ այստեղ,— ասաց նա, դուրս բերելով գրասեղանի պահարանից ահագին հաշվետոմարներ։

— Ես պատրաստվում եմ գնալ արտասահման,— պատասխանեց Ստեփանը իր սովորական սառնասրտությամբ։— Ինձ կանչում է այնտեղ մի ավելի մեծ պարտավորություն, քան քեզ իմ հոր գործերը։

— Ես քեզ հետ համաձայն եմ,— խոսեց Միքայելը.— բայց մտածիր, որ դու բոլորովին կանբախտացնես քո մորը, քո քույրերին և քեզ։ Հեռագրի միտքը բոլորովին ուղիղ է, որ ձեր ժառանգությանը սպառնում է մեծ կորուստ։ Ինձ բավական հայտնի է, թե

հանգուցյալը որպես էր վարում իր գործերը։ Նա իր բոլոր հաշիվները իր գլխումն ուներ, հիմա որ վախճանվեցավ, բոլորն իր հետ տարավ։ Այժմ ամեն ինչ մնացած կլինի ալեւոտակ գործակատարների ձեռքում, շատ հասկանալի է հետևանքը...

— Այդ ավազակները նա ինքն է պատրաստել իր համար,— խոսեց Ստեփանը զզվանքով.— «հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կտանէ»... Ուրիշ կերպ լինել կարող չէր...

Միքայելը չգիտեր ինչ անել։ Նրան հայտնի էր Ստեփանի հաստատամտությունը, բայց, մյուս կողմից, տեսնում էր վնասը, որ կարող էր գալ նրա համառությունից։ Նա փորձ փորձեց մի կերպ համոզել իր բարեկամին, որ կատարե մոր խնդիրքը, որը այնքան ցավալի սրտով դիմում էր որդու օգնության։

— Ավելի լավ չէ՞ր լինի,— ասաց նա,— որ դու հետաձգեիր արտասահմանի ճանապարհորդությունը, մինչև կարգի կդնեիր քո հոր գործերը։

— Անկարելի է։

— Ուրեմն ի՞նչ պետք է արած։

— Ես դրա համար էլ քեզ մոտ եկա, լսիր, Միքայել, ինձ համար ոչինչ նշանակություն չունի իմ մոր կանչելը, երբ լսում եմ հազարավոր մայրերի ձայնը, որոնք Թուրքիայից մեզ ձեռք են մեկնում և օգնություն են խնդրում։ Ես պիտի գնամ, պիտի ճանապարհորդեմ ամբողջ Եվրոպա և ինչ կարող եմ, կկատարեմ։ Իսկ ինչ որ վերաբերում է իմ հոր գործերին, ես մի այսպիսի կրիտիկական րոպեում չունեմ մի ուրիշ բարեկամ բացի քեզանից։ Ես հույս եմ դնում քո բարեսրտության վրա. դու կարող ես ավելի լավ կատարել այն բոլորը, ինչ որ ես կդժվարանայի անել։ Դու կստանաս ինձանից կատարյալ հավատարմաթուղթ և շուտով ճանապարհ կբռնեես։ Համաձա՞յն ես։

Միքայելը տեսնելով, որ ուրիշ ելք չկար, որ իր բարեկամի ժառանգությունը կարող էր բոլորովին ոչնչանալ անհավատարիմ ձեռքում, ընդունեց առաջարկությունը։

— Ուրեմն ժամանակ կորցնել պետք չէ,— ասաց Ստեփանը ուրախ դեմքով.— այս րոպեիս գնանք նոտարի մոտ, ես կտամ քեզ հարկավոր թղթերը։

Նույն ավուր գիշերային պահուն Միքայելը պատրաստում էր իր ճանապարհային չեմոդանը և հավաքում էր իր սենյակի իրիզենները։ Եվ նույն րոպեում նրան զբաղեցնում էր այն միտքը, թե ինչ պետք էր ասել Իդային, որպես պետք էր հայտնել նրան։ Դի-

տեր, որ խեղճ աղջիկը շատ պիտի տխրի, երբ կլսի նրա գնալը։ Եվ իրան, Միքայելին, ոչ սակավ ծանր էր բաժանվելը այդ բարի և խաղաղ ընտանիքից, որի հետ այնքան ընտելացել էր նա, ուր անց էր կացրել այնքան ախորժելի ժամեր և ուր գտել էր այնքան քնքուշ խնամատարություն։ Բայց ինչո՞ւ չէր հայտնվում Իդան. ամեն օր այս ժամին նա թեյ էր ներս բերում, իսկ այժմ ո՞րտեղ էր նա։

Ներս մտավ նրա մայրը։

— Ո՞ւր մնացիք, պարոն,— ասաց նա հետաքրքիր կևրպով աչք ձգելով բաց չեմոդանի վրա.— այսօր ճաշին երկար սպասել տվեցիք մեզ։

— Զբաղված էի,— պատասխանեց Միքայելը,— ո՞ւր է Իդան, չէ երևում։

— Նա ինչ-որ իր հալումը չէ այսօր,— ասաց պառավը վշտացած կերպով,— առավոտյան գանգատվում էր, թե գլուխս ցավում է, ամբողջ օրը ոչ կերել և ոչ խմել է, հիմա էլ պառկած է։ Տեր աստված, ի՛նչ կլինի մեզ հետ, եթե նա հիվանդանա։

Եվ ողորմելի պառավի խորշոմներով պատած աչքերում երևացին արտասուքի կաթիլներ։ Միքայելի վրա սաստիկ ներգործություն ունեցան նրա խոսքերը, և մտածեց իսկույն վազել բժիշկ հրավիրելու։

— Իսկ դուք պատրաստվում եք, պարոն, երևի մի տե՞ղ ունեք գնալու,— հարցրեց պառավը փոքր ինչ հանգստանալուց հետո։

— Այո՛, մայրիկ, ես պատրաստվում եմ գնալ իմ հայրենիքը։

— Ե՞րբ։

— Էդուց վաղ-առավոտյան։

Խեղճ պառավը բոլորովին սառած մնաց։

— Ցավալի է, շատ ցավալի է,— ասաց նա դողդոջուն ձայնով,— մեզ հեշտ չի լինի բաժանվել ձեզանից. մենք այնքան սովորել էինք միմյանց, ինչպես որդի սիրում էինք ձեզ։ Հիմա պիտի գնաք...

— Ո՞վ գիտե, գուցե շուտով կվերադառնամ,— մխիթարում էր նրան Միքայելը։

— Թող աստված հաջողություն տա ձեզ, որդի, գնացեք, ուրախացրեք ձեր ծնողներին։

Պառավը չգիտեր, որ Միքայելը զուրկ է ծնողներից, որ նա որբ է մնացել հենց երեխայության ժամանակից։

— Ի՞նչ պետք է անել Իդայի հետ,— հարցրեց նա,— կարելի է նա ծանր հիվանդ է, կարելի է բժիշկի պետք ունի։

— Աստված գիտե, որդի, նա ոչինչ չէ ասում, այդ նրա հին սովորությունն է. տեսնում ես, գունատվել, դեղնել է ինչպես աշնան տերև, բայց չէ ասում, թե որտեղն է ցավում և տանում է իր հիվանդությունը միշտ ոտքի վրա և չի էլ դադարում դործելուց։

— Կարելի՞ է մտնել նրա մոտ։

— Ինչո՞ւ չէ, գնանք։

Միքայելը պառավի հետ ներս մտան կից սենյակը, ուր մահկահասակ օրիորդը առանց հանվելու պառկած էր վարագույրներով առագաստավորված մահճակալի վրա։ Մայրը ետ քաշեց վարագույրը, և ճրագի լույսը ընկավ նրա բորբոքված դեմքի վրա, որ վառվում էր տենդային շառագունությամբ, իսկ աչքերի մեջ փայլում էր անբացատրելի կրակ։

— Ի՞նչ է պատահել ձեզ հետ, Իդա,— հարցրեց Միքայելը, աստիճ սարսափ զգալով իր մարմնի վրա։

— Ոչինչ,— պատասխանեց օրիորդը թույլ ձայնով,— փոքր ինչ տաքություն եմ զգում, և գլուխս կրկին սկսեց ցավել, բայց կանցնի, այսպես շատ անգամ է պատահում ինձ հետ։

Նա դարձյալ գլուխը դրեց բարձի վրա, կարծես կամենում էր ցույց տալ, թե պետք էր իրան հանգիստ թողնել։ Մայրը ձեռքից բաց թողեց վարագույրը, և նա ծածկվեցավ խորհրդավոր առաստաների ետքում։

— Նա ծանր հիվանդ է,— դարձավ Միքայելը դեպի շվարած մայրը.— ես իսկույն բժիշկ կհրավիրեմ։ Միայն դուք մի հայտնացեք, թե առավոտյան ես գնալու եմ,— ավելացրեց նա։

— Ես գիտեմ... ես բոլորը գիտեմ...— լսելի եղավ վարագույրի ետևից հիվանդի թույլ ձայնը և նրան հետևեց լացի տխուր հեկեկանք։

Միքայելը չլսեց այդ և առանց ժամանակ կորցնելու հեռացավ. իսկ պառավ մայրը մոտեցավ իր դստերը և սկսեց հանգստացնել նրան։

Կես ժամից հետո եկավ բժիշկը. նա հայտնեց, թե օրիորդի հիվանդությունը շատ երկյուղալի չէր, թե դա մի թեթև տաքություն էր, որ շուտով կանցներ, միայն պետք էր անխնամ չթողնել, եթե ոչ, կարող էր սաստկանալ։ Նա մի քանի պատվերներ տվեց, դեղեր գրեց և հեռացավ։

Այժմ Միքայելին պետք էր վաղել ապտեկը, որովհետև տան մեջ այս ծառայությունը կատարող ուրիշ մեկը չկար։

Գիշերը հիվանդը անցկացրեց տենդային զառանցության մեջ,

ֆսկ առավոտյան լուսաբացին մոտ հանգստացավ և քնեց։ Բոլոր ժամանակը հիվանդի մայրը և Միքայելը գտնվում էին նրա մոտ։

— Հիմա դուք գնացեք, պարոն, նա քնեց,— ասաց պառավը հազիվ լսելի ձայնով,— շնորհակալ եմ ձեր բարեսրտության համար, գնացեք, պատրաստվեցեք, դուք ճանապարհորդ եք։

Մտնելով իր սենյակը, Միքայելը սկսեց անհանգիստ կերպով անցուդարձ անել, նա գտնվում էր սաստիկ խռովության մեջ։ Իր կյանքում նա երբեք մի այդպիսի դժվարին, անհնար և անել գրությյան չէր հանդիպել։ Երկու զգացմունքներ նրա մեջ մաքառում էին միմյանց հետ։ Մի կողմից իր ամենասիրելի բարեկամը, Ստեփանը, դրել էր նրա վրա մի ծանր պարտականություն. Մասիսյաննեի ընտանիքի բախտը և դժբախտությունը այժմ կախված էր նրա կամքից. նա պիտի գնար և պիտի կարգի դներ հանգուցյալ աղայի ավերված գործերը. մի ամենաչնչին անհոգություն կարող էր զրկել նրա ընտանիքը օրական հացից։ Իսկ մյուս կողմից, մի նազելի արարած այժմ հիվանդ դրած էր անկողնի մեջ, նրան ձգել անխնամ, նրան թողնել անօգնական, այդ նույնպես դժվարին էր։

Ի՞նչպես պետք էր հաշտեցնել այդ երկու դժվարությունները՝ բարեկամի սերը և կնոջ սերը, ո՞րը պետք էր նախադասել։ Բայց մի՞թե Միքայելը սիրում էր նրան։ Ամբողջ հինգ տարի նա կենում էր այս տան մեջ, երբեք մի այնպիսի զգացմունք չէր վրդովել նրա սիրտը, և երբեք ինքը՝ օրիորդը սիրո մի ամենաչնչին արտահայտություն չէր ցույց տվել նրան։ Բայց այն րոպեից, երբ լսեց, թե նա հիվանդ է, հենց այն գիշեր, երբ լսեց անկողնի վարագույրների ետևից նրա լաց լինելու ձայնը իր գնալու մասին, իսկույն մի խորին, անբացատրելի զգացմունք սկսեց խռովել նրա սիրտը։ Ի՞նչ էր այդ, սե՞ր, թե մի խաբուսիկ կիրք կամ թե կարեկցության զգացմունք, որ նա ուներ դեպի ամեն նեղյալները, որոնց պետք էր օգնության ձեռք մեկնել։ Այդ չէր կարողանում որոշել Միքայելը, նա այդ հոգեկան մթին և անվերծանելի խնդիրները լուծելու համար խիստ անփորձ էր։

Երկար նա անքուն անցուդարձ էր անում իր փոքրիկ բնակարանի մեջ, երկար ծանր մտածություններ զբաղեցնում էին նրա բորբոքված երևակայությունը, մինչև ժամատներից լսելի եղավ առավոտյան զանգակի ձայնը։ Գիշերը աննկատելի կերպով անցել էր։ Հանկարծ նրա աչքը ընկավ կապված և բոլորովին պատրաստ չեմոդանի վրա։ Այդ անշունչ և խուլ առարկան կարծես, սկսեց խոսել նրա հետ, կարծես ազդեց նրա վրա, ցույց տալով մի ան-

հրաժեշտությունն, որից փախչելը անհնարին էր։ Դա միևնույն չեմոդանն էր, որ առաջին անգամ դրած ճանապարհային սալակի վրա նա հեռացավ Մասիսյանների տնից. դա հիշեցրից նրան այն փունջ ծաղիկը, որ երիտ աղջիկները ազգային տան կտուրից ձգեցին նրա սայլակի մեջ... և իսկույն Գայանեի և Հովիսեմի նազելի դեմքերը պատկերացան նրա երևակայության մեջ...

Նույն միջոցին փողոցից լսելի եղավ կառքի դղրդոցը, և քանի րոպեից հետո Միքայելի սենյակի շեմքի վրա հայտնվեցավ կառապանը։

— Պարոն,— ասաց նա գլուխ տալով.— դուք հրամայեցիք առավոտյան շուտ գալ, ներեցեք, որ մի քիչ ուշացա։

— Լավ, վեր առ այդ չեմոդանը, դուրս տար, մի փորր սպասիր, ես շատ չեմ ուշանա,— ասաց Միքայելը բոլոր մատաղությունից հետո։

Դա նույն կառապանն էր, որին վարձել էր Միքայելը դեռերը բժշկի մոտ գնալու ժամանակ և որին պատվիրել էր վաղ-առավոտյան գալ և իրան տանել երկաթուղու կայարանը։

Հասել էր վճռական ժամը։ Միքայելը մի քանի րոպե ևս վարանեցավ, հետո մոտեցավ գրասեղանին, վեր առնց մի կտոր թուղթ և գրեց հետևյալ տողերը.

«Մնաք բարյավ, Իդա, ընդունեցեք այդ փոքրիկ նվերը, որպես եղբայրական սիրո մի նշան։ Դա պետք կգա ձեզ կարոտության ժամերում, երբ դուք կպատրաստվեք տնօրինել ձեր բախտը և ապագան...»

Նա ստորագրեց նամակը և դնելով նրա հետ թղթադրամների մի հաստ ծալք, լնքեց և դուրս եկավ։ Մտնելով հիվանդի սենյակը, նա գտավ պառավին դեռ նստած իր դստեր անկողնի մոտ։

— Ես եկա ձեզ մնաս բարյավ ասելու, տիկին։

— Դուք արդեն գնում եք,— ձայն տվեց պառավը շփոթվելով.— կամենո՞ւմ եք, զարթեցնեմ Իդային։

— Մի անհանգստացնեք, այդ կարող է վնասել նրան։

— Ա՜խ, նա որքան կսիրի, երբ կզարթնի և կտեսնի, որ դուք գնացել եք։

— Իդան շատ բարի է, նա կներե իմ անբաղաքավարությունը,— ասաց Միքայելը ձեռքը տանելով դեպի ծոցը և դուրս բերելով հաստ ծրարը.— խնդրեմ, հանձնեցեք նրան այս նամակը։

Միքայելը վերջին անգամ մոտեցավ հիվանդին, երբ նա դեռևս քնած էր։ Ոչինչ այնքան հափշտակիչ և կախարդական հրապուրող

չէր կարող լինել, որպես այն քնքուշ և սքանչելի մարմինը, որ դրած էր անկողնի մեջ։ Հարուստ և թավախիտ գիսակները կիսով չափ ծածկել էին նրա գունաթափ դեմքը, իսկ նուրբ, կիսաբաց շրթունքը, կարծես թե շշնջում էին հազարավոր գեղեցիկ խոսքեր... Նույն միջոցին նրա մերկ ձեռքը ընկած էր վերմակից դուրս, որպես մի բարեկամական ձեռք, որ պատրաստ էր անջատման ողջույնը ընդունելու։ Միքայելը զգուշությամբ բարձրացրեց այդ ձեռքը, սեղմեց իր շրթունքին, և, վերջին անգամ հայացք ձգելով նազելի դեմքի վրա, հեռացավ։

Պառավը եկավ նրա հետ մինչև տան դուռը և օրհնելով ճանապարհ դրեց։

Նույն ավուր առավոտ մի ուրիշ երիտասարդ ևս, շրջապատված մի քանի ուսանողներով, ճանապարհ ընկավ դեպի Անգլիա։ Ուսանողները համբուրվեցան նրա հետ և ճանապարհ դրին այս խոսքերով. «Գնա՛, հայրենիքի զավա՛կ, քող Վարդանի և Ներսեսի ոգին օգնե քեզ...»։

Զ

Պետրոս Մասիսյանի հանկարծահաս մահը խիստ ցավալի ներգործություն ունեցավ նրա անբախտ ընտանիքի վրա։ Տիկին Մարիամը շվարած, խելքը կորցրած, չգիտեր, թե ինչ պետք էր անել։ Ընտանիքը ոչ մի օրինավոր բարեկամ չուներ։ Հանգուցյալի մերժող, բացասող և եսական բնավորությունը նրան այն աստիճան առանձնացրել էր, որ մեռնելուց հետո մի մարդ չգտնվեցավ, որ նրա անփորձ, անտեղյակ ժառանգներին բարի խորհուրդներ տար անտեր մնացած կայքի մասին։ Ինքը, տիկին Մարիամը, թեև խելացի և հասկացող կին էր, բայց տղամարդի խստությունը նրան այն վիճակի մեջ էր դրել, որ ամբողջ իր ամուսնական կյանքում, տան չորս պատերից դուրս, չգիտեր թե իր տղամարդը ինչով է զբաղված կամ նրա գործերը ինչ դրության մեջ են։ Եվ այս պատճառով, երբ վախճանվեցավ նա, որ ամեն բանի վրա իշխում էր, որ ամեն ինչ կենտրոնացրել էր իր ձեռքում, որ, բացի իրանից, մի ուրիշ տեր չէր ճանաչում, որի կինը, որդին, դավակներն անգամ իր համար օտարներ էին, երբ վախճանվեցավ այդ բռնակալ միապետը, այնուհետև սկսեցին տիրել այն մարդիկը, որոնք հանգուցյալի ձեռքի հաջողակ գործիքներն էին, որոնք կրթված, վարժ-

ված և կատարելագործված էին նրա դաստիարակության համեմատ,— գողության և խաբեության մեջ...

Մասիսյանի տան մթակ բարեկամը մնացել էր Սիմոն Յագուբիչը, աղայի մահից հետո ասպարեզը բացվեցավ այդ պոլիցիական հին ավազակի առջևը. նա, որ առաջ աղայի փաստաբանն էր և վարում էր նրա դատաստանական գործերը, այժմ դարձել էր տիկին Մարիամի գլխավոր խորհրդատուն։

Մի գիշեր տիկին Մարիամը և իր երկու աղչիկները՝ Գայանեն և Հռիփսիմեն, բոլորն էլ սև հագած, հավաքվել էին իրանց սենյակում։ Սիմոն Յագուբիչը նստած էր ճրագի մոտ և ահագին ակնոցները հագցրած ահագին քթի վրա, ձեռքումը բռնած ուներ մի կտոր թուղթ, որը երբեմն մոտեցնում էր աչքերին, երբեմն հեռացնում էր և երբեմն ծնկի վրա դնելով թուղթը, խորին մտածության մեջ էր ընկնում։ Նա նմանում էր մի հնագետի, որ նստած լուռ, կիսամաշ արձանագրության առջև, աշխատում է կարդալ անվերծանելի հիերոգլիֆները։ Դա մի հեռագիր էր։ Տիկին Մարիամը և նրա աղչիկները անհամբերությամբ սպասում էին Սիմոն Յագուբիչի բացատրությանը, որովհետև, այդ հեռագրիցն էր կախված նրանց թե՛ ուրախությունը և թե՛ տրտմությունը։

Հեռագրի բովանդակությունը խիստ պարզ էր և բաղկանում էր մի քանի տողերից միայն. «Իմ գալը անկարելի է, ես ճանապարհ դրեցի Միքայելին, նա կկարդադրե բոլոր գործերը, որպես հարկն է»։ Ստորագրված էր՝ «Ստեփան Մասիսյան»։

Հեռագրի սառն, կարճ և լակոնական բովանդակությունը անբավականացուցիչ էր տիկին Մարիամին. մոր հետաքրքրությունը չէր կարող գոհանալ այս մի քանի անսիրտ խոսքերով. «իմ գալը անկարելի է»,— հաղորդում էր որդին. ինչո՞ւ համար անկարելի է, ի՞նչ էր պատահել,— ահա այս հարցերը սկսեցին տանջել մորը։ Մայրը մի ուրիշ պատճառի մասին մտածել չէր կարող, բացի նրանից, թե որդին հիվանդ պետք է լիներ, որ չէր կարողացել կատարել նրա խնդիրքը։

— Ա՜խ, ինչ կլինի պատահած,— ասում էր նա ցավալի ձայնով.— Ստեփանս բարի էր, շատ բարի, նա ինձ մենակ չէր թողնի. ա՜խ, տեր աստված, ի՞նչ կլինի պատահած...

Սիմոն Յագուբիչը հանգստացնում էր նրան։

— Օրհնած, հալբաթ մի բան կլինի պատահած, որ չի կարողացել գալ։

Գայանեն և Հռիփսիմեն թեև նույնպես տխրեցին իրանց եղ-

բոր մասին, բայց սրտով ուրախ էին, որ մյուս անգամ կտեսնեն Միքայելին։ Մի քանի տարվա ընթացքում նրա մասին լսել էին այնքան շատ բաներ, որ Միքայելը դարձել էր նրանց համար մի տեսակ առասպելական արարած։

Բայց Սիմոն Յագորիչի վրդովմունքին չափ չկար. նա հույս ուներ, եթե Ստեփանը գալ չկարողանար, անպատճառ իրան կնշանակեն գլխավոր հավատարմատար։ Այժմ նրա ծրագիրը փոխվեցավ։ Նա ավելի շահավետ էր համարում գործ ունենալ անփորձ և անփույթ Ստեփանի հետ, քան թե հմուտ Միքայելի հետ, որի «սատանայություններըն» վաղուց հայտնի էին նրան։ Այդ հին գայլը մտքումը դրած ուներ մի մեծ ճարակ ստանալ հանգուցյալ աղայի կայքից, որից ամեն մարդ իր կողմն էր քաշում։

Նա մտքով դարձավ դեպի հանգուցյալի հիշատակը և այսպես դուրս թափեց իր տհաճությունը Միքայելի մասին.

— Հոգիդ թող լուսի մեջ լինի, Պետրոս աղա,— ձայն արձակեց նա երեսը խաչակնքելով,— դու էիր իմանում, թե Սիմոն Յագորիչը ինչ մարդ է... ամեն բանի մեջ նրա հետ մասլահաթ էիր անում, վեքսիլները տալիս էիր և ասում, Սիմոն Յագորիչ, ինչպես խելքդ կկտրե, էնպես արա, տանում էի, մի քանի օրվա մեջ փողերը սաղացնում էի. բայց հիմա իմ երեսին էլ չեն ուզում մտիկ տալ... աստված միայն գիտե, թե ո՛րքան եմ չարչարվել հոս այս տան շահերի համար...

— Սիմոն Յագորիչ, դու էլի մերն ես,— պատասխանեց նրան տիկինը, սիրտ տալով։— Դու էլի կմնաս քո գործին և ամեն բան քո խորհուրդովը կկատարվի։

Ներունի փաստաբանը ընդունեց խիստ միամիտ կերպարանք և կարեկցությամբ հայտնեց.

— Աստված է վկա, որ իմ սիրտը ցավում է. ես իմ օրը անց եմ կացրել, այսօր կամ էգուց կարելի է մեռնեմ, հիմա փողն ու հողը ինձ համար դիփ մեկ են. աշխարհիցս ի՞նչ եմ տանելու. մի պատանք ինձ համար բավական է... Բայց իմ սիրտը, տես, դրանց համար է ցավում (նա ցույց տվեց Գայանեի և Հոիփսիմեի վրա), դրանց համար եմ աշխատում... Ստեփանը, ոնց որ լինի, տղա է, իր գլուխը կպահե, բայց դրանք աղջիկներ են...

Տիկին Մարիամը զարմացած լսում էր ծերունի խաբեբայի խոսքերը. նա հասկանալ չէր կարողանում, թե ինչ է նրա միտքը։

— Հիմա եթե հանգուցյալ աղան գերեզմանից աչքերը բաց աներ և տեսներ այս բոլորը, խեղճ մարդու սիրտը կտրաքներ բար-

կությունից։ Ա՜խ, աստված, ո՞վքեր են կանգնած նրա գործերի գլխին, մի ծծկեր տղա, որը սևը սպիտակից չոկել չէ իմանում... (Նա ակնարկում էր Միքայելին)։ Ես Սիմոն Յագորիչն եմ, ողջ քաղաքը ինձ ճանաչում է. 22 տարի պոլիցիայում գրագրություն եմ արել, 15 տարի Թ... մովրովի մոտ եմ եղել. մազերս սպիտակել են սուդերումը ման գալով, ամեն զակոնները «հայր մերի» նման իմանում եմ. բայց ինձ էլ բանի տեղ չեն դնում...

Սիմոն Յագորիչը, ինչպես ամեն խորամանկ մարդիկ, սովորություն ուներ միշտ իր «ետևի միտքը» լեզվի տակին պահել, պարզ չխոսել։ Բայց տիկին Մարիամը նկատում էր, որ նա մի բան ասել էր ուզում, միայն կամ չէր վատահանում, կամ թողնում էր, որ տիկինը ինքը հասկանա և առաջարկե նրան։

— Ի՞նչ եք կամենում, Սիմոն Յագորիչ,— հարցրեց նա հափըբերությունը հատնելով։

Վերունին, մի բուռն ծխախոտի փոշի վեր քաշելով իր քթի պնչածակերից, ոգևորվեցավ, սիրտ առեց և մի քանի անգամ հազնելով, կրկին վեր առեց հեռագիրը, և նորից սկսեց բացատրել նրա իմաստը։

— Գիտեք ի՞նչ կա, տիկին, այս հեռագրով Ստեփանը իմացում է տալիս ձեզ, որ իր փոխարեն ուղարկում է Միքայելին հոր գործերը կարգի դնելու համար. կնշանակե, նա իր կողմից տվել է Միքայելին մի թուղթ, որին ասում են դավերնոստ: Բայց օրենքով նա իրավունք չուներ իր մոր կամ քույրերի կողմից տալ մի այսպիսի թուղթ. նա կարող էր միայն իր կողմից տալ։ Եվ այսպես էլ կլինի։ Հիմա մնում է, որ դուք ձեր կողմից և ձեր աղջիկների կողմից մի այսպիսի թուղթ տաք ինձ, այն ժամանակ կտեսնենք Սիմոն Յագորիչը ինչեր կանե ձեզ համար և ոնց ամեն բանը տեղնի տեղը կսարքե...

Տիկին Մարիամը մտածության մեջ ընկավ և րոպեական լռությունից հետո պատասխանեց.

— Տեսնենք... թող Միքայելը գա, կմտածենք...

— Չէ՛, դուք չեք իմանում, տիկին, մտածեցեք, լավ մտածեցեք,— նրա խոսքը կտրեց ծերունի խաբեբան ծանր եղանակով.— այնտեղ, փողոցում ձեր մարդու խանութները «փեչատեյ» են, դուք տանը հանգիստ նստած եք։ Մարդ կուզե, որ եղած-չեղածը ազատե... իմանում ե՞ք։

Հանգուցյալ աղայի խանութները կնքելը մի լոկ օրինակաճ ձև էր, մի լոկ կառավարչական նախազգուշություն էր, մինչև նրա

ժառանգները հայտնվեին, բայց Սիմոն Յագորիչը մի այնպիսի նշանակություն տվեց, որ անտեղյակ տիկին Մարիամին բոլորովին սարսափի մեջ գցեց։ Տիկինը խանութի կնքվելը հասկանում էր այն մտքով միայն, երբ պետք էր նրա միջի կայքը աճուրդով ծախել կամ գրավել։ Եվ այս պատճառով նրա վրա մեծ ազդեցություն ունեցավ Սիմոն Յագորիչի այն խոսքը, թե «մարդ պետք է, որ եղածչեղածը ազատե» և այդ մարդը ինքն էր։

— Ի՞նչպիսի թուղթ պետք է, Սիմոն Յագորիչ,— հարցրեց նա։

— Դրա «զակոնը» ես եմ իմանում, իմ բանն է,— պատասխանեց նա հպարտությամբ,— առավոտյան կգնանք նոտարիուսի մոտ, ես այնտեղ գրել կտամ և բանը կվերջացնեմ։

— Հետո խանութների «փեչատը» կվերցնեն, այնպես չէ՞։

— Մեկ օրումը վերցնել կտամ, դուք չեր Սիմոն Յագորիչին չեք ճանաչում։

Տիկինը համաձայնվեցավ, որ նրան կտա բոլոր հարկավորած թղթերը, միայն թե «իր երեխեքի հացը չկտրեին», և Սիմոն Յագորիչը ուրախ, ինքնաբավական դեմքով վեր կացավ և կամենում էր հեռանալ, ասելով.

— Ես էգուց առավոտյան կգամ և ձեզ կտանեմ նոտարիուսի մոտ։

— Սպասիր, Սիմոն Յագորիչ,— կանգնեցրեց նրան տիկինը.— դուք մի բան չխմեցիք։

— Դե բերեք, օրհնած, բերանս էլ թրջեմ, էնքան խոսեցի, որ բողազս չորացավ։

— Հոիփսիմե,— դարձավ տիկինը դեպի աղջիկը,— Սիմոն Յագորիչին մի բաժակ արաղ համեցեք արնք։

Հոիփսիմեն կատարեց մոր հրամանը, և պոլիցիական հին արբեցողը, խմելով իր սիրած ըմպելին, օրհնեց և հեռացավ։

Դրսումը սաստիկ մութն էր, այնպես, որ ինչպես ասում են, երեք մատդ կոխեիր մեկի աչքը, չէր տեսնի։ Սիմոն Յագորիչին խավարի միջից մոտեցան մի քանի հոգի, որոնք, կարծես, նրան սպասում էին։ Նրանց մեջ սկսվեցավ մի այսպիսի գաղտնի խոսակցություն։

— Երեք պոլիցիան ուշադրություն կդարձնե, այն ժամանակ մենք կորած ենք...

— Մեզ կարող են մատնել ևս...

— Ավելի լավ կլիներ, որ խանութի հետևի անհայտ դուռը նույնպես կնքեին, որպես մյուսները...

— Այժմ նա ոչինչ բանի չէ ծառայում... ամեն բան վերջացած է...

— Դուք գնացեք, անհոգ կացեք,— պատասխանեց Սիմոն Յագորիչը իր խոսակիցներին,— ես ամեն բան սարքել եմ, ինչ որ պետք է...

Խոսող խումբը իրանց սև մտածություններուն հետ անհետացան գիշերային մթության մեջ։ Դրանք հանգուցյալ աղայի խանութի գործակատարներն էին...

Սիմոն Յագորիչի գնալուց հետո տիկին Մարիամի սենյակը մտան երկու կին դրացիներից, որոնք եկել էին նրան մխիթարելու համար։ Նրանցից մեկը պառավ էր, մյուսը մանկահասակ, որ բավական թարմ և սիրուն դեմք ուներ։

Սովորական խոսակցություններից հետո, որ առհասարակ գործ են դնում սգավորներին մխիթարելու համար, հյուրերից մեկը, պառավը, դարձավ դեպի տիկին Մարիամը այս հարցով.

— Ախար պատմիր, մեկ տեսնեմ, ինչպես պատահեց այդ ցավալի դեպքը։

Պառավի հարցմունքը հանգուցյալ աղայի վախճանի մասին էր. տիկին Մարիամը հարյուր անգամ պատմել էր նրա հրաշալի մահվան պատմությունը, այժմ ստիպվեցավ լցուցանել և իր նոր հյուրերի հետաքրքրությունը։

— Գիշերից բավական անցել էր,— ասաց նա,— Գայանեն և Հռիփսիմեն վաղուց քնած էին, աղայի սենյակում ճրագ չէր երեվում. նա էլ քնած էր. ես միայն մնացել էի անքուն, կարծես մի բան, որը ինքս էլ չեմ իմանում թե ինչ էր, խռովեցնում էր ինձ և անհանգիստ էր անում։ Աքաղաղները վաղուց սկսել էին կանչել. ես տակավին նստած էի ճրագի մոտ և կարկատում էի նրա (աղայի) գուլպաները։ Հանկարծ լսում եմ նրա սենյակից մի խուլ ձայն, որ կրկնվեցավ մի քանի անգամ։ Սիրտս սկսեց դողդողալ, և խնկույն վազեցի նրա մոտ։ Տեսնում եմ, խեղճը իր քնած տեղից դուրս է եկել և ընկել է թախտի վրա։ Նա սարսափելի խռովության մեջ էր։ Երբ ինձ տեսավ, վեր կացավ, նստեց։ Ես զարհուրեցա, երբ նկատեցի նրա դեմքը. բոլորովին փոխվել էր, այլանդակվել էր և մահվան գույն էր ստացել, իսկ աչքերի մեջ վառվում էր սոսկալի կրակ։

— Տունս քանդվեցավ...— ձայն տվեց նա ողորմելի կերպով։

— Ի՞նչ է պատահել,— հարցրի ես սարսափելով և մոտեցա նրա ձեռքերը բռնեցի, որոնցով անխնա ծնծում էր իր գլուխը և փետում էր մազերը։

Ես մտածեցի, թե նա ցնորված պետք է լինի. նրա բոլոր շարժմունքները, խոսքերը ցույց էին տալիս, թե այլևս չի իշխում իր վրա։ Բայց շուտով հանգստացավ և դարձյալ կրկնեց միևնույն խոսքերը.

— Մեր տունը քանդվեցավ... մենք կորած ենք...— աչքերը ծածկեց ձեռքով, սկսեց լաց լինել։

— Ի՞նչ կա, ի՞նչ է պատահել,— մյուս անգամ հարցնում եմ ես։

— Էլ ինչ պետք է լինի, «ոսկի աքաղաղը» մեռավ...— պատասխանեց նա խորին տխրությամբ։

— Ի՞նչպես թե մեռավ։

— Մեռավ... իմ աչքով տեսա։

— Ես դարձյալ մտածեցի, թե խելքից դնացած պետք է լինի, որովհետև այսպիսի ցնորքներ վերջին տարիներում շատ անգամ պատահում էին նրա հետ։

Ես փոքր ինչ հանգստացրի նրան և խնդրեցի, որ պատմե, թե ե՞րբ տեսավ կամ ի՞նչպես մեռավ «ոսկի աքաղաղը»։

Նա պատմեց, թե տեսավ, որ «ոսկի աքաղաղը» երևեցավ նրան իր ոսկի հավի հետ, իրանց ոսկի ճտերով. նրանք պտտում էին տան պարտեզի մեջ, թրթռում էին և զվարճանում։ Հանկարծ օդի միջից վրա հասան մի քանի ուրուրներ։ Խեղճ հավը իր աքաղաղի հետ երկար պատերազմում էին ուրուրների հետ, որ ազատեն իրանց ճտերը նրանց ճանկերից, բայց ազատել չկարողացան. բոլորին հափշտակեցին, տարան, և ոսկի հավը «ոսկի աքաղաղի» հետ պատառ-պատառ անելով, թողեցին թռան և կրկին անհետացան ուրուրները օդի մեջ։

— Դու, երևի, երազ ես տեսել,— պատասխանեցի ես, աշխատելով մխիթարել նրան։

— Երա՞զ... երազը ո՞րն է... ես իմ աչքով տեսա... և «ոսկի աքաղաղից» մնաց ինձ մի փետուր միայն... տե՛ս, տես, ինչպես արյունոտ է... դեռ արյունը չէ ցամաքել...

Եվ նա ձեռը մեկնեց դեպի ինձ, որպես թե ցույց էր տալիս այն ոսկի փետուրը, որ մնացել էր նրան «ոսկի աքաղաղից», բայց ես նրա ձեռքում ոչինչ չտեսա։ Նույն միջոցին կրկին տիրեց նրան սարսափելի խռովություն, կրկին նա ալեկոծության մեջ ընկավ։ Հետո փոքր առ փոքր հանգստացավ։ Հանկարծ դողդողաց ամբողջ մարմնով, երեսը կծկվեցավ, աչքերը փակեց, «մեր տունը քանդվեցավ»...— գոչեց վերջին անգամ, թուլացավ և ընկավ գետնի վրա...

Տիկին Մարիամի պատմությունը սարսափ գցեց լսողների վրա. Գայանեն և Հռիփսիմեն լաց էին լինում, և նրա հյուրերը նույնպես չկարողացան զսպել իրանց արտասուքը։

— Ի՞նչ էր այդ ոսկի աքաղաղը»,— հարցրեց նրանցից մեկը։

— Նա մեր տան բախտն էր, մեր բոլոր հարստությունը նրանից էր կախված,— պատասխանեց տիկին Մարիամը։

Տիկինը ոչ սակավ սնահավատ էր, քան թե հանդուցյալ աղան. առհասարակ Մասիսյանների ամբողջ ընտանիքը հավատում էր «ոսկի աքաղաղին» բարերար ազդեցությանը, բացի Ստեփանից։

— Այդ իրավ է,— հաստատեց տիկնոջ խոսքը կնիկներից մեկը.— ամեն տան բախտը մի-մի բանի վրա հիմնված է լինում. եթե նա անհետանում է, բախտավորությունն էլ իր հետ է տանում։ Ես ճանաչում եմ մեր քաղաքացիներից մեկին, որի համար պատմում էին, թե նրա տան մեջ բնակվում էր մի օձ, որ ամեն գիշեր ածում էր իր բույնի առջև սխտորի կճեպներ. տանեցիքը հավաքում էին, պահում և առավոտյան տեսնում էին, որ բոլոր կճեպները ոսկի էին դարձել։ Մի անգամ տանեցիներից մեկը, որ հիմար էր, խփեց, կտրեց օձի ձագերից մեկի պոչը, օձը բարկացավ, էլ այնուհետև չերևեցավ, նրանք զրկվեցան ոսկուց և սկսեցին հետզհետե աղքատանալ։

Տիկին Մարիամը և իր հյուրերը երկար խոսում էին այս տեսակ սնահավատությունների վրա, և գիշերը աննկատելի կերպով անցնում էր։ Հետո նրանք կրկին դարձան դեպի աղայի խորհրդավոր մահը։

— Բայց ի՞նչ ասաց բժիշկը, երբ մյուս օրը եկավ մարմինը քննից,— հարցրեց կնիկներից մեկը։

— Նա պատասխանեց, թե կարծիք է ստացել,— պատասխանեց տիկին Մարիամը։

— Հո՞ղը նրանց գլխին, նրանք ի՞նչ են հասկանում այս տեսակ բաները...

Է

Միքայելը, ավելի քան հինգ տարի բացակա լինելով Մասիսյանների տնից, վերջապես վերադարձավ այնտեղ։ Այս հինգ տարվա ընթացքում նա գլխավորապես բնակվել էր Մոսկվայում, ամեն տարի ներկա էր գտնվել Նիժնի-Նովգորոդի տոնավաճառին և մի

քանի անգամ գնացել էր Մարսելիա, որտեղից ճանապարհորդել էր զանազան եվրոպական քաղաքներ։

Նրա կրկին հայտնվելը Մասխոյանների տանը նույնպիսի հետաքրքրություն շարժեց, որպես եղավ նրա առաջին հայտնվելու ժամանակ, երբ դեռ նոր էր բերված գյուղից։ Առաջ գյուղից նա նկավ այստեղ գյուղական կոշտությամբ, որի ամեն մի խոսքը, ամեն մի շարժմունքը ծաղրածուության առարկա էր դառնում ամբողջ ընտանիքի համար, իսկ այժմ նա վերադառնալով, բոլորովին ուրիշ մարդ էր դարձել, կրթված, տաշված և կոկված, այժմ նրա ամեն մի վարմունքը, ամեն մի խոսքը հրավիրում էր իր վրա պատկառանք և համակրություն։

Այս հինգ տարվա ընթացքում Մասխոյանների տան մեջ շատ բան փոխվել էր, ինչպես փոխվել էր և ինքը՝ Միքայելը։ Տիկին Մարիամը բավական ծերացել էր. հոգսը, տխրությունը և տանջանքը բոլորովին մաշել էին նրան։ Գայանեն այժմ նմանում էր կուսանոցի պառավ ապաշխարողի, որին պակաս էին «տհրողորմյան» և սև հագուստը։ Իսկ Հռիփսիմեն ավելի ձևակերպվել էր, ավելի վայելչակազմ հասակ էր ստացել և ավելի գեղեցկացել էր։ Նրա մանկական համառ կամապաշտությունը այժմ տեղի էր տվել խիստ նազելի և փափուկ քնքշության։ Նա գտանվում էր այժմ այն բախտավոր հասակում, որին կարելի էր սիրել և որից կարելի էր սիրվել։

Տան մեջ ոչինչ չէր փոխվել, ամեն ինչ գտանվում էր իր հին ձևի մեջ, ամեն ինչ իր տեղն էր. միայն մի բան պակաս էր, և դա էր — աղան։

Մի շաբաթ անցել էր, ինչ որ Միքայելը հասել էր Ե... քաղաքը, և այս մի շաբաթում Մասխոյանների համար նա համարյա աննկատելի մնաց։ Ամբողջ օրը զբաղված էր հանգուցյալ աղայի գործերով։ Առավոտյան վաղ դուրս էր գնում և վերադառնում էր գիշերը շատ ուշ, բոլորովին հոգնած, և երբեմն այն աստիճան վրդովված, որ անկարելի էր նրա հետ խոսել կամ տեսնվել։ Նրա համար պատրաստել էին այն սենյակը, ուր մի ժամանակ բնակվում էր Ստեփանը։ Ամեն անգամ, երբ տուն էր դառնում նա, տիկին Մարիամը անհամբերությամբ մտնում էր նրա մոտ և հարցնում.

— Ի՞նչ շինեցիք։

— Դեռ ոչինչ...— լինում էր Միքայելի սովորական պատասխանը։

Մի գիշեր գրում էր նա այս երկար նամակը Ստեփանին.

«Ես գտա ձեր հոր գործերը այն դրության մեջ, որպես նախաշուշակում էին։ Խանութները համարյա դատարկված էին, և այն ապրանքները, որոնք փոքրիշատե արժեք ունեին, հափշտակված էին։ Գիտեք ո՞ւմ ձեռքով. ձեր հոր հավատարիմների, գործակատարների ձեռքով։ Աղայի հանկարծակի մահը հնար էր տվել այդ ավազակներին կատարել իրանց փափագը, իսկ տեղական վարչության անհոգությունը ավելի դյուրություն էր ընծայել հափշտակության գործին։

Ես ոչ ոքի չեմ մեղադրում։ «Նեելացի մարդը կգողանա»— ասում էր ինձ հաճախ հանգուցյալ աղան և գողությունը ընդունում էր որպես գլխավոր պայման կյանքի մեջ։ Եվ այս մտքով պատրաստեց իր ձեռքի տակ եղող մարդերից կատարյալ գողեր, վարժված և փորձված գողեր, բայց չէր հասկանում ողորմելին, որ այն գենքը, որ նա պատրաստում էր օտարների համար, մի օր ավելի սարսափելի կերպով կդառնար դեպի ինքը...

Ես պետք է հանդիպեի շատ արգելքների, մինչև կարողանայի ուղղել և կարգի դնել ձեր հոր ավերված գործերը։ Ամեն ինչ այնպես խճճված է, ամեն բանի մեջ այնպիսի անլուծանելի հանգուցներ են գցել, որ հազիվ քե կարելի էր բաց անել։ Եվ դժվարիններ այն է, որ այս բոլորի հետ կապված են այնպիսի քրևական հանցանքներ, որ եթե պարզվելու լինեին կատարված չարագործությունները, շատերը պետք է ճանապարհ դրվեին դեպի Սիբիր, որը, կարծեմ, ոչ ձեզ և ոչ ինձ հաճելի կլիներ։

Ներկայեցեք մի այսպիսի խաբեություն. ձեր հայրը իր կենդանության ժամանակ ուներ մի փաստաբան (դուք չեք ճանաչում այդ անպիտանին), մի մարդ, ինչպես ասում են, որ ամեն ծակ մտել և դուրս էր եկել, մի «չաթուրեանո», որ իր կյանքի մեծ մասը փտեցրել ու մաշել էր պտոր ծառայությունների մեջ, ուր հաճախ դործվում են անիրավություններ, ուր ծառայողը, որքան էլ ազնիվ լիներ, չէր կարող չսովորել զանազան տեսակ խաբեություններ։ Այդ մարդը ձեր հոր փաստաբանն էր, որ անխղճաբար կողոպտում էր նրա պարտականներին, իսկ աղայի մահից հետո, խելքից հանելով ձեր միամիտ մորը, դառնում է նրա և ձեր քույրերի կողմից հավատարմատար, այլև խնամակալ անչափահաս աղջիկների վրա։ Ինչարի հոտը հանձնվում է գայլի ձեռքը։ Այնուհետև այս ավազակը, միանալով գործակատարների հետ, կատարում է ձեր հոր կյանքի վերաբերությամբ աննկարագրելի անիրավություններ։

Մի փոքրիկ գաղափար տալու համար գործված չարությունների

րի մասին, բավական է հիշել մի քանի փաստեր. շատ մարդկանց ձեռքում երևում են կեղծ պարտամուրհակներ, իբր թե ձեր հորից տված, որոնցով պարտավորվում է նա վճարել բավական խոշոր գումարներ այս և այն անձանց։ Ինձ հայտնի է, որ հանգուցյալ աղան փողի կարոտություն չուներ և ոչ ոքից պարտքով փող չէր առնում։ Բայց ո՞րտեղից հայտնվեցավ այդ պարտամուրհակները։ Այդ բոլորը շինել և սարքել էին գործակատարները. նրանցից ամեն մեկը դիտեր իր ձեռագիրը ձեր հոր ստորագրությանը նմանացնել։ Ձեզ հայտնի է, որ հանգուցյալ աղան անգրագետ մարդ էր և, բացի իր անունը ստորագրելուց, ուրիշ ոչինչ չգիտեր, իսկ անգրագետ մարդու ստորագրությանը նմանացնելը շատ հեշտ է։ Բանն այն է, որ հիշյալ պարտամուրհակները ներկայացրել են դատարանը պահանջման համար, և որբերի խնամակալը, միևնույն ժամանակ ձեր մոր փաստաբանն ու հավատարմատարը հաստատել է կեղծ պարտամուրհակների վավերականությունը։

Քրքրել այս բոլորը և երևան հանել գործված անիրավությունները, որքան դժվար են, այնքան էլ հեշտ են, միայն, որպես հիշեցի վերևում, գործերի հետ կապված են մեծ քրեական հանցանքներ, որ շատերի կորստյան պատճառ կլինեն։ Ես թողում եմ ձեր վճռին և կսպասեմ ձեր հրահանգներին։

Ես դեռ հիշում եմ այն խոսքերը, որ ինձ ասեցիք Մոսկվայում, «հեղեղի բերածը էլի հեղեղը կտանե»... Այսպես էլ եղել է։ Հանգուցյալը իր հարստությունը այնպիսի անհաստատ և խարխուլ հիմքերի վրա էր դրած, որ ուրիշ կերպ սպասել չէր կարելի. պետք է նրա մահից հետո ամեն ինչ ոչնչանար, և ամեն ինչ ցնդվեր օդի մեջ... Ձեր մայրը ոչ մի գործից տեղեկություն չունի. նա, որ իր ամուսնի մահից հետո պետք է տեր լիներ և պետք է պահպաներ նրա թողած ժառանգությունը, իր անփորձությունից, իր տգիտությունից մատնել է բոլորը գազանների բերանը։ Եվ ինչո՞վ է մեղավոր նա։ Կինը, որ իր ամուսնի կենդանության ժամանակ նրա ընկերը և գործակիցը չէ համարվում, որին փակում են տան չորս պատերի մեջ, որը չգիտե, թե ինչ է շինում իր մարդը դրսում, երբ հասնում է վերջինի մահը, շատ հասկանալի է, որ ամեն ինչ կմնա օտարների ձեռքում։ Ձեր հայրը ինքն էր պատրաստել իր գործանումը... Գոնե մնացած լիներին օրինավոր հաշվետոմարներ, այդ էլ չկա. և եղածները մեջտեղից առնված են...»։

Հետո նկարագրում էր աղայի մահը և նրա տեսիլքը «ոսկի աքաղաղի» մասին, և թե այդ բախտավորության և հարստության

անթեռուլթ պաշտպանից մնացել էր ալայի ձեռքում մի ոսկի փնտուր միայն...

Եվ համեմատելով այդ տեսիլքի երազական ալեգորիան իրականության հետ, նամակագիրը ավելացնում էր.— «Ոսկի աքաղաղից մնաց ձեր հոր ձեռքում մի ոսկի փնտուր միայն... այնպես էլ «ոսկի աքաղաղի» արտադրած հարստությունից կմնա նրա ժառանգների ձեռքում մի փոքրիկ մասը միայն... Բայց ի՞նչ էր իսկապես այդ «ոսկի աքաղաղը», որ իշխում էր ձեր ընտանիքի բախտավորության վրա, որ իր բարերար ազդեցությամբ հաջողեցնում էր ձեր հոր գործերը, ուրիշ ոչինչ, բայց միայն խաբեությունը, խորամանկությունը, խարդախությունը, անազնվությունը և այլ անբարոյական հատկություններ, որոնք մարմնացած և մի անհրաժեշտ ոգու կերպարանք ստացած, տիրում էին գործերի վրա... Մեռավ հմուտ գործադրողը. նրա հետ և մեռավ «ոսկի աքաղաղը»... Ես այսպես եմ բացատրում ձեր տոհմային հին ավանդության իմաստը, քող անհավատները այլապես մտածեն»։

Իր նամակի վերջում Միքայելը տեղեկություն էր տալիս Ստեփանի մոր և քույրերի մասին և երկար խոսում էր Հռիփսիմեի մասին, թե որքան գեղեցկացել էր նա և որքան շնորհալի աղջիկ էր դարձել և այլն։

Նամակը կնքում էր նա, երբ ներս մտավ տիկին Մարիամը. նա տխուր դեմքով եկավ, նստեց Միքայելի մոտ։

— Գրեցի՞ք Ստեփանին, որ շուտ գա, չուշանա,—հարցրեց նա։

— Իմ գրելը ավելորդ էր, նա կգա, երբ իր գործերը կվերջացնե,— պատասխանեց Միքայելը։

— Ա՜խ, ի՞նչ կլինի մեր վերջը մինչև նրա գալը...

— Ես կարծում եմ, որ շատ լավ կլինի. Ստեփանը ինքը ձեզ համար մի մեծ հարստություն է, ուրիշ ի՞նչ եք ուզում. բախտավորություն է այնպիսի որդի ունենալ։

— Ես ձեր խոսքերին հավատում եմ,— պատասխանեց տիկինը մի փոքր մխիթարվելով.— ես կցանկանայի աղքատ լինել, օրական հացի կարոտ լինել, միայն նա ինձ մոտ գտնվեր... ես վախենում եմ մեռնել առանց նրան տեսնելու...

— Կտեսնեք, շուտով կտեսնեք, տիկին, նա ձեզ կարոտ չի թողնի։

— Մեր մասին ի՞նչ գրեցիք...

— Շատ բան գրեցի... ամեն ինչ գրեցի...

— Գրեցի՞ք, որ «ոսկի աքաղաղը» մեռավ։

— Գրեցի...»

— Ա՜խ, այդ ինչ դժբախտություն է...— հառաչելով գոչեց տիկինը և թաշկինակը սեղմեց աչքերին։

— Բայց Ստեփանը մի նոր բախտ, մի նոր «ոսկի աքաղաղ» կստեղծի ձեզ համար, որը այն չի լինի, ինչ որ էր առաջ...— պատասխանեց Միքայելը։

Տիկինը ուրախացած դուրս գնաց։

Այն օրից, որ եկել էր Միքայելը, Գայանեն և Հռիփսիմեն մի անգամ ևս առիթ չէին ունեցել տեսնվելու և խոսելու նրա հետ. երբեմն հեռվից միայն տեսնում էին, բայց հենց որ նա մոտենում էր, նրանք փախչում, մտնում էին իրանց սենյակը։ Միքայելը չէր զարմանում այդ օտարոտի վարմունքի վրա, որովհետև իր երկրի սովորությունն իրան վաղուց հայտնի էր։ Տարիներով միասին ապրած, միասին մեծացած, երկու քույրերն և ընտանեցած Միքայելը այժմ այն աստիճան խորթացել և օտարացել էին, որ չէին կամենում ճանաչել միմյանց։ Իսկ այդ խորթությունը առաջ չէր գալիս Միքայելի մի քանի տարվա բացակայությունից, այլ նրանից, որ նա այժմ բավական աճել և չափահաս էր դարձել, և երկու աղջիկներն ևս գտնվում էին այն հասակում, որ նրանց այժմ անպատշաճ էր թողնել օտար տղամարդի մոտ։ Եվ այս պատճառով, հենց առաջին օրը, երբ եկավ Միքայելը, նրանց մայրը պատվիրեց աղջիկներին.

— Գիտե՞ք ինչ կա, թեև Միքայելը ձեր եղբոր տեղն է, բայց հիմա դուք մեծ աղջիկներ եք դարձել, ձեր հասակում ամոթ է, որ աղջիկը մեծ տղի հետ խոսե։

Երկու քույրերը մի քանի օր պահեցին հիշյալ պատվերը, բայց հետո նրանց մեջ սկսվեցավ մի այսպիսի խոսակցություն, որ շատ նման էր բողոքի։

— Գիտե՞ս, Գայանե, այսօր Միքայելը գալիս էր դրսից, ես կանգնած էի փողոցի դռան մոտ, դուռը զարկեց, ես բաց արի, «բարով, Հռիփսիմե», ասաց ինձ ժպտալով, բայց ես ոչինչ չպատասխանեցի։ Նա գլուխը քարշ գցեց և անցկեցավ, գնաց իր սենյակը։ Հետո ես ա՛յնքան ամաչեցի, ա՛յնքան ամաչեցի... ա՜խ, հիմա ի՞նչ կմտածե նա. չի՞ ասի՝ այս աղջիկը իստակ հիմար է։

— Չի ասի,— պատասխանեց Գայանեն սառնությամբ,— նա մեր երկրի սովորությունը լավ է իմանում։

— Ի՞նչ սովորություն,— հարցրեց Հռիփսիմեն մի փոքր զայրացած կերպով.— մի՞թե Միքայելը մեզ համար օտար է, ինչո՞ւ չպետք է խոսենք նրա հետ։

— Օտար չէ, Հռիփսիմե, քույրիկ, բայց ի՞նչ կասեն ուրիշները։

— Ի՞նչ պիտի ասեն, ո՞վ ինչ գործ ունի, եթե մենք մեր տան մեջ կխոսինք մեր տան տղի հետ։

Գայանեն նկատելով քրոջ վրդովմունքը, որ առաջ էր եկել այն օրվա Միքայելի հետ հանդիպելուց, իր խոսքերի մեջ ընդունեց ավելի խրատական ձև, պատասխանելով.

— Ճշմարիտ է, մենք մեր տան մեջ ում հետ որ խոսելու լինենք, այդ ոչ ոքի չէ վերաբերում, բայց դու չե՞ս իմանում, որ տան պատերն էլ ականջ ունեն, ինչ որ լսեն, խաբարը, որտեղ ասես, կտանեն։

— Հա՛ թող տանեն, ի՞նչ կա։

— Այն ժամանակ մեր անունը կկոտրվի, հազար տեսակ բամբասանքներ կշարադրեն մեր մասին։

— Ախար Միքայելը մեր եղբոր տեղն է։

— Հա՛ թող լինի, օտար հոր որդի է։

— Ուղիղն ասեմ քեզ, Գայանե, ես շատ եմ ուզում, որ խոսեմ Միքայելի հետ. տեսնո՞ւմ ես, ինչ շնորհքով տղա է դարձել։

— Տեսնում եմ...— պատասխանեց Գայանեն խորհրդավոր ձայնով։

— Ես կարծում եմ՝ նրա հատը չկա մեր քաղաքում։

— Չկա...

Այս խոսակցության միջոցին վրա հասավ նրանց մայրը, և երկու քույրերը իսկույն լռեցին։

Ը

Անցավ ձմեռը, անցավ գարունը, անցավ վեց ամիս այն օրից, որ վախճանվել էր աղան։ Օրը կիրակի էր։ Այն օրը նշանավոր էր Մասխյաննների համար նրանով, որ այսօր պետք է նրանք դուրս գային սգից, պետք է փոխեին իրանց սևերը և հագնեին սովորական հագուստ։ Իսկ Միքայելի համար նշանավոր էր նրանով, որ Գայանեն և Հռիփսիմեն այսօր առաջին անգամ պետք է հագնեին այն հագուստը, որ ինքը կարել էր տվել նրանց համար և բերել էր Մոսկվայից։

Կնիկների մի բազմություն առավոտյան վաղ եկել էին Մասխյաննների տունը կատարելու հիշյալ ծեսը. նրանց սևերը փոխե-

ցին, հետո եկեղեցի տարան, այնուհետև գնացին հանգուցյալ աղայի գերեզմանի վրա հոգեհանգիստ կատարելու։ Գերեզմանատանից գնացին Մասխոյանների այգին, որ հեռու չէր այնտեղից, որովհետև վճռված էր այգում ճաշել։ Գայանեն և Հռիփսիմեն իրանց նոր հագուստի մեջ հիանալի էին։ Կնիկների հասարակության մեջ բացի Միքայելից մի ուրիշ տղամարդ չկար. նա էլ հեռվից-հեռու էր գնում և նրանց խմբի մեջ չէր խառնվում։

Մտնելով այգին, հյուրերը հավաքվեցին ճյուղերից հյուսված տաղավարի մեջ, որ հովանավորված էր ծիրանի ահագին ծառերով։ Այնտեղ տիկին Մարիամը սկսեց զբաղվել կերակուրների պատրաստությամբ, և հասակավոր հյուրերից մի քանիսը, որպես ընդունված է տնից դուրս ճաշելու ժամանակ, սկսեցին օգնել նրան, իսկ ոմանք, որոնք մանկահասակներ էին, գնացին այգին պտտելու և միրգ ուտելու, մինչև սեղանը պատրաստ կլիներ։ Բայց Գայանեն և Հռիփսիմեն, մի խումբ աղչիկների հետ միացած, բաժանվեցան կնիկներից և սկսեցին այգու մի ուրիշ կողմը զբոսնել։

Միքայելին զգալի եղավ իր դրության անտանելիությունը. ոչ ոք չէր մոտենում նրան բացի պառավ կնիկներից, որովհետև նա տղամարդ էր, որովհետև ջահել աղչիկների և մանկահասակ հարսների հարաբերությունը նրա հետ անպատշաճ էր։ Նա առանձնացավ այգու մի հեռավոր կողմը և այնտեղ գտավ ծերունի այգեպանին։

— Բարև, եաչու։

— Աստծո բարին քեզ, աղա։

— Ծառերի պտուղները այս տարի սակավ են երևում, այսպես չէ՞, եաչու։

— Մեր մեղքից խաղողն էլ պակաս է, աղա,— պատասխանեց այգեպանը ներքին դժգոհությամբ։

— Ի՞նչ է պատճառը։

— Ո՞վ է իմանում... աստված գիտե... բայց ես իմ կարճ խելքով այսքան գիտեմ, որ այն օրից, երբ Պետրոս աղան վախճանվեցավ, աստծո խեր-բարաքյաթը այս այգուց վերացավ։ Բայց առաջ պետք էր տեսնել, կատարյալ դրախտ էր այդ այգին. ծառերի ճղները այնքան ծանրանում էին պտուղներից, որ պետք էր սմանի տակին նեցուկ տալ, որ չկոտրվեին. խաղողը խո չափ չուներ. սմանն նկող-գնացող ուտում էր, տանում էր, էլի մնացածով սմանն տարի հարյուր կարասից ավելի գինի էինք լցնում, բայց հիմա ի՞նչ կա...

— Ես կարծում եմ,— պատասխանեց Միքայելը,— այս բո-

լորը նրանից է, որ այս տարի ծառերի տակը չես րրիլ տվել, Խաչո, խաղողի որթերն էլ, տեսնում ես, խոտի մեջ կորել են, քալլհան չես անել տվել։

— Չէ, աղա, դրանից չէ։

— Ապա ինչի՞ց է։

— Դու, երևի, չե՞ս լսել այն դժբախտությունը։

— Ո՞ր դժբախտությունը։

— «Ոսկի աքաղաղի» մահը...

— Լսել եմ...

— Հիմա իմացա՞ր, նրանից է։ Նա երբ մնռավ, ամեն րան տակնուվրա ելավ, ոչ ծառն է պտուղ տալիս, ոչ որթը՝ խաղող. կարկուտը մեկ կողմից, բրիուրը մյուս կողմից սկսեցին ավերածնել բոլորը։

Միքայելը ոչինչ չպատասխանեց։

— Ավելի քան քսան տարի Լս այս այգում ծառայում եմ,— շարունակեց ծերունի այգեպանը.— բոլոր ծառերին այնպես եմ սիրում, որպես իմ զավակներիս. տես, այս մատներովս եմ պահել, մշակել և հասցրել բոլորը (նա ցույց տվեց իր կոշտացած մատները), բայց հիմա, ուղիղն ասած, սիրտ չէ մնացել ինձանում, ամեն բան աչքիցս ընկել է, մանավանդ այն օրից, երբ ականջիս հասավ այն ցավալի լուրը...

— Ի՞նչ լուր։

— Ասում են, այս այգին պիտի ծախվի պարտքի տեղ. հենց որ լսեցի, կարծես սրտումս մի դանակ ցցեցին։ Ո՞վ էր տեսել մի այսպիսի բան։ Հանգուցյալ աղայի հարստությունը այնքան շատ էր, որ եթե Արազի առվակը լցնեիր, ջուրը կկանգնացներ. ի՞նչ նշավ, ո՞րտեղ կորավ, որ հիմա այգին էլ են ծախում։

— Չի ծախվի, Խաչո, դարդ մի արա,— մխիթարում էր նրան Միքայելը։

— Ա՜խ, Խաչոն կմնանի, եթե այս այգին ծախվի,— պատասխանեց նա հառաչանքով և կոշտացած ձեռքով սկսեց սրբել աչքերի արտասուքը։

Խաչոյի տխրությունն առանց պատճառի չէր. այդու վրա արդեն կապանք էր դրված պարտքի փոխարեն վաճառելու համար, բայց Միքայելի աշխատությամբ աճուրդը մի քանի ամսով հետ ձգած։

Միքայելը, ոչ սակավ տրտում, քան թե ծերունի այդնչությունը, մի քանի մխիթարական խոսքեր ասավ նրան և հեռացավ։

Այսուամենայնիվ, այգումը ամեն ինչ անդորր էր և զվարճալի. օդի խաղաղության մեջ մի տերև անգամ չէր շարժվում. իսկ արևածագի այրող ճառագայթները ոսկեղեն կայծերով, թափվելով տերեվախիտ ծառերի վրա, չէին անցնում նրանց անթափանցիկ և կանաչազարդ կամարներից։ Նրանց հովանու տակ զովասուն օդը խիստ թարմ ու կազդուրիչ էր։ Այստեղ առանձնացած երգեցիկ թռչունները ուրախ-ուրախ թռչկոտում էին մի ոստից դեպի մյուսը, և օդի խուլ լռության մեջ լսելի էր լինում նրանց քաղցր ձայնը։ Բայց գեղեցիկ բնության թովիչ հրապույրը ամենևին չէր ազդում Միքայելի վրա, ամենևին չէր գրավում նրան։ Նա մոլորվածի նման խիստ տխուր էր, ինքնամոռացության մեջ, պտտում էր ծառազարդ ճեմելիքներով և նրա աչքերը անխորհուրդ կերպով նայում էին տունկերի ուղիղ շարքերի վրա, որոնք երկու կողմից կազմում էին, կարծես, կանաչազարդ պատեր։

Նա տեսավ հեռվից աղջիկների խումբը, որոնք անտառային հավերժահարսանց նման վազվզում էին, ճախրում էին և զվարճանում էին ծառերի մեջ։ Նա մի կողմ քաշվեցավ, որ իրան չտեսնեն։ Ուրախ խմբից երկուսը բաժանվելով, հանդարտ քայլերով անցնում էին նրա մոտից։ Նրանք որոնում էին խոտի մեջ թաքնված երեքթերթիկներ[1] և աշխատում էին գտնել չորս թերթ ունեցողը։ Մեկը Հռիփսիմեն էր, մյուսը անծանոթ աղջիկ։

— Ինչո՞ւ համար ես այսքան պտտում,— հարցրեց անծանոթը։

— Ա՜խ, թե գտնեի...— պատասխանեց Հռիփսիմեն, չդադարելով իր քնքշիկ ձեռքերով քրքրել խոտերը։

— Ախր ասա՝ ի՞նչ պիտի անես։

— Ուզում եմ բախտս փորձել։

Անծանոթ աղջկա դեմքի վրա երևաց մի հեգնական ժպիտ, և խուլ անկնարկությամբ պատասխանեց.

— Դու արդեն քո բախտին հասել ես... էլ ի՞նչ պետք է...

— Չէ. նազանի, սուտ են խոսում,— ասաց Հռիփսիմեն չադագունելով։

— Սուտը ո՞րն է, ողջ քաղաքում խոսում են...

— Ի՞նչ են խոսում։

— Ասում են, որ ձեր տան տղան, ի՞նչ է անունը, հա՛, Միքայելը քեզ սիրում է։

---

[1] Երեքթերթիկ մի բույսի անուն է, որ գործ է ածվում կախարդությունների մեջ։

— Ջեմ իմանում, Նազանի, խաչը վկա, չեմ իմանում։

— Բայց դու սիրում ե՞ս։

— Ես...

«Ենի» պատասխանը Միքայելը չլսեց։ Նրանք անցան։ Բայց այս խոստակցությունը սաստիկ աղդեց Միքայելի վրա։ Մինչև այն օր հանգուցյալ աղայի գործերը և նրա անբախտացած ընտանիքի հոգսերը այն աստիճան զբաղեցրել էին Միքայելին, որ նա երբեք ժամանակ չէր ունեցել խոսելու իր հոգու և սրտի հետ։ Մինչև այնօր նա մի անգամ ևս չէր հետաքրքրվել Հռիփսիմեով, միանգամ ևս, ինչպես ասում են, մուշտարու աչքով չէր նայել նրա վրա։ Բայց այսօր նա առաջին անգամ տեսավ նրան, որպես պետք էր. այսօր Հռիփսիմեն երևաց նրան իր գեղեցկության բոլոր հրապուրանքով, այսօր նա կախարդելու չափ աննման էր։

Կեսօրից բավական անցել էր. ժամանակ էր ճաշելու. և ամեն կողմից աղջիկների ու կնիկների բազմությունը սկսեցին հավաքվել տաղավարի մոտ, ուր պատրաստ էր սեղանը։ Միքայելը սպասում էր երկու ծանոթների, որոնք խոսք էին տվել գալ այգին և նրա հետ միասին ճաշել։ Վերջապես հայտնվեցան նրանք։ Միքայելը իր քայլերը ուղղեց դեպի նրանց կողմը։ Նրանք երկու աստիճանավոր էին, որ ծառայում էին դատարանում։

— Մենք ուշացանք, այնպես չէ՞,— ասաց նրանցից մեկը սեղմելով Միքայելի ձեռքը։

— Շատ չեք ուշացել, կնիկները դեռ նոր են նստել սեղան,— պատասխանեց Միքայելը, ձեռքը մեկնելով դեպի տաղավարի կողմը և ցույց տալով նրանց։

— Օ՜-հո, ինչ ահագին բազմություն է,— բացականչեց աստիճանավորներից մեկը,— բա՛ մենք նրանց հետ չե՞նք ճաշելու։

— Շատ ցանկալի կլիներ, բայց ո՞վ կքողնե,— ասաց Միքայելը, և միևնույն ժամանակ նրա տխուր դեմքի վրա երևացան մի տեսակ ցնցումներ։

— Ասացեք, խնդրեմ, այս ի՞նչ բանի նման կլինի, երբ մենք սոսանձին պիտի ուտենք, նրանք առանձին։

— Իմ կարծիքով, մի առանձին հաճույություն էլ չէ կարելի զգալ մեր կանանց հասարակությունից. ի՞նչ կարող ես խոսել. ոչ դու նրանց կհասկանաս, ոչ նրանք քեզ. պիտի լուռումունչ նստես ու նայես երեսներին։ Մենք ավելի կխանգարենք նրանց քեֆը, եթե խառնվելու լինենք նրանց մեջ։

Այսպես խոսելով, Միքայելը հյուրերի հետ դիմեցին ահագին

տանձննու տակը, ուր նրանց համար առանձին սեղան էր պատրաստված։ Սերունի այգեպանը «պասավորի պաշտոն էր կատարում։

Սեղանի վրա խոսակցությունը բոլոր մեծի մասին Մասիսյանի մահվան, «ոսկի աքաղաղի», Սիմոն Յագորիչի և աղայի գործակատարների չարագործությունների մասին էր, որոնք այն ժամանակ հասարակաց խոսակցության առարկա էին դարձել։

— Գիտե՞ք, Միքայել,— ասաց ծառայողներից մեկը.— նրանց չորսին էլ այսօր կալանավորեցին, այժմ բանտումն են։

Խոսքը Սիմոն Յագորիչի և Մասիսյանի երեք գործակատարների մասին էր։

— Այժմ շատ ուշ է...— պատասխանեց Միքայելը սառնությամբ։— Դրան ասում են «հարսանիքից հետո երաժշտություն», որովհետև կողոպտած ապրանքների մեծ մասը արդեն ոչնչացրել են։

— Բայց նրանք Սիբիր կկորչեն։

— Ի՞նչ օգուտ, դրանով Մասիսյանի զավակների փորը չի կշտանա։

— Զարմանալի է, ես մինչև այսօր նրեակայել չեմ կարող այս տեսակ ավազակություն։

— Զարմանալին այն է, որ ավազակները այսքան ժամանակ պաշտոնավարում էին...— պատասխանեց Միքայելը դառն վրդովմունքով։— Ես այնքան չեմ ցավում, որ այդ չարագործները դատարկեցին Մասիսյանի հարուստ կրպակները, բայց ամենամեծ կոքուստն այն է, որ գողացան մի արվդ լի պարտամուրհակներով և, չնչին վարձատրություններ ստանալով, տվեցին Մասիսյանի պարտականներին. այլևս չեմ խոսում այն բանի վրա, որ հանգուցյալի անունով կեղծ պարտամուրհակներ շինեցին և տվեցին այս և այն խարեբայի ձեռքը։ Այս գործը մի այնպիսի բաղադրյալ քրեական գործ է, որ նեն օրինավոր կերպով քննվելու լինի, շատերը կմերկացվեն, որոնց վրա դեռևս ոչ ոք կասկած չէ տանում...

— Իսկ այդ անպիտանները ի՞նչ արեցին այնքան փողերը։

— Չե՞ք լսել՝ «գողը գողից գողացավ, աստված տեսավ, ծարմացավ»։ Փողերը տվեցին իրանց նման գողերին, որոնք նրանց պաշտպանում էին... Մասիսյանի տունը քանդվեցավ և նրանից տասը-քսան տուն շինվեցավ...

— Ուրեմն այդ բնտանիքը բոլորովին կաղքատանա։

— Դեռևս չգիտեմ...— եղավ Միքայելի խոսքը։

Ճաշից հետո Միքայելի հյուրերը ցանկացան լողանալ գետի մեջ, որ հոսում էր այգու կողքից։ Ինքը ևս նրանց հետ գնաց, քանի որ չէր ուզում, որ իր հյուրերը ինքնուրույն գնան լողանալու։ Նրանք էլ սարաժպտացան այգու մեջ և վերջացրել էին իրանց ճաշը, երբ Միքայելը հասնելով գետի ափը, բաժանվեցավ իր ընկերներից, որ պառկեց խոտերի վրա, հովանավոր ընկուզենու տակին, որից նա պահակ խոտերի վրա, հովանավոր ընկուզենու տակին, որից նա պահակ էր տալիս գետի հոսանքին, տեսնում էր, թե որպես չրի կոհակներ զարկվելով ժայռերին, փրփրալով և կատաղելով, առաջ էին վազում։

Այս գետին նայելով, Միքայելը մտաբերում էր Արաքսը, որի ափերի մոտ անցուցել էր իր մանկության ամենագեղեցիկ օրերը, մտաբերում էր իր ընկերներին, այն սիրելի և բարեսիրտ ընկերներին, որոնց հետ այնքան երջանիկ էր, Շուշան տատին և Ալեխ ապորը, որոնք վաղուց գերեզման էին դրած... Եվ մանկության օրերը երազի նման գալիս ու անցնում էին նրա հիշողության մեջ, որպես իր մոտից անցնող գետի սրընթաց հոսանքը, որ արտահայտում էր մի աղմկալի կյանք...

Այգու այդ մասը, բոլորովին սահմանափակվում էր գետով, և ծառերը տեղ-տեղ կպած էին ևզերքին։ Հանկարծ նրա ականջին դարկեց մի ճիչ, որ խառնվեցավ խուլ աղաղակների հետ։ Կայծակի արագությամբ վեր թռավ իր տեղից և վազեց դեպի կոչող ձայնը, որ վտանգ էր գուշակում։ Նրա առջև հանդիսացավ մի այսպիսի տեսարան. մի քանի աղջիկներ սարսափած, ուշակորույս եղած կուչ էին եկել թփերի մեջ... Հոխիսիմեն ընկած էր գետին... և մի ահագին կատաղած շուն առել էր նրան իր թաթերի մեջ... Որթերի տակին նեցուկ տված ցիցերից մեկը դուրս քաշելը և կատաղած գազանի գլխին խփելը մի րոպեի գործ եղավ, երկրորդ զարկին շունը գլորվեցավ և անշարժ մնաց։

Սրտորոը անվնաս էր, միայն նրա աջ թևի վրա երևում էր թեթև կեղեքվածք, որից դուրս ցայտող արյունը կարմիր բծերով ներկել էր նրա ամառային հագուստի թևքը։ Միքայելը դիտեր, թե որքան վտանգավոր բան էր կատաղած շան կծելը, առանց ժամանակ կորցնելու, գրկեց ուշակորույս աղջկան և հասցրեց մոր մոտ, որի դրությունը ոչ սակավ ցավալի էր, երբ լսեց իր դստեր հետ պատահածը։

Բոլոր հյուրերի վրա ափրեց սարսափ, և ամեն մեկը շտապում էր տուն դառնալ։ Հոխիսիմեն դրեցին ձիան վրա և խնկուչն տարան քաղաք։

Հռիփսիմեի վերքը անվնաս էր. բժշկի հետազոտությունից երեւաց, որ նա առաջ էր եկել շան ճանկռտելուց և ոչ կծելուց։ Մի շաբաթից հետո նա կարողացավ ոտքի կանգնել, բայց տակավին իրան թույլ էր զգում. դեմքը գունաթափվել էր, և աչքերի մեջ փայլում էր, կարծես, մի տեսակ շրշմոլիկ հուր։

Հռիփսիմեի թևքի վերքը բժշկվեցավ, բայց նրա փոխարեն բացվեցավ մի ուրիշ վերք անմեղ աղջկա սրտումը, մի վերք, որ առաջ է գալիս Աստղիկի որդու սուր սլաքից...

Մինչև այն օր անխոցելի էր մնացել Հռիփսիմեի սիրտը, իսկ այժմ սկսեց տանջել նրան մի անորոշ, մթին զգացմունք, որ ինքն էլ չգիտեր, թե որպես պետք էր բացատրել։ Նա միշտ տխուր էր, միշտ լուռ էր և միշտ աշխատում էր փախչել ընկերությունից և առանձնանալ, և շատ անգամ ակամա արտասուքը թաց էր անում նրա գեղեցիկ, սևորակ աչքերը։

Տիկին Մարիամը չէր կարող չնկատել իր սիրելի դստեր հանկարծակի փոփոխությունը. «Ի՞նչ է պատահել քեզ, ս.ղչի»,— հարցնում էր նա։ «Ոչինչ»...— լինում էր Հռիփսիմեի սովորական պատասխանը։

Քույրերը ավելի մտերիմ են լինում և շատ անգամ բաց են անում միմյանց առջև իրանց սրտերը։ Այն գաղտնիքը, որին չկարողացավ հասնել մայրը, աշխատեց բաց անել երեց քույրը՝ Գայանեն։

— Այդ ի՞նչ է, Հռիփսիմե, աշնան տերևի նման օրըստօրե դեղնում ես,— մի օր հարցրեց նա, երբ միասին նստած էին իրանց տան պարտեզում։

— Ես էլ չեմ իմանում, քույրիկ,— պատասխանեց Հռիփսիմեն, գլուխը դեպի ցած խոնարհեցնելով։

— Չէ, մի բան կա, դու չես ուզում ինձ ասել. մի բան կա, ես իմանում եմ...

Հռիփսիմեն ոչինչ չպատասխանեց և տակավին գլուխը քարշ գցած, մատներով խաղում էր խոտերի հետ, աշխատելով ցրվել իր սրտի ամբոխմունքը...

— Դու խո ոչինչ չես ուզում ինձ ասել, Հռիփսիմե, հենց գիտես, որ ես չեմ իմանում,— խոսեց Գայանեն կատակի ձև տալով իր խոսքերին,— ուզո՞ւմ ես բոլորը ասեմ։

— Ի՞նչ ասես։

— Ասեմ, թե ինչու ես այսպես մաշվում։

— Ջեմ ուզում լսել, ոչինչ մի՛ ասա,— պատասխանեց Հռիփսիմեն, վեր կացավ և կամենում էր հեռանալ։

— Նստի՛ր, մի գնա՛,— բռնեց նրա ձեռքից Գայանեն։

Հռիփսիմեն դարձյալ նստեց քրոջ մոտ։ Գայանեն շարունակեց.

— Հռիփսիմե, քույրիկ, ինչո՞ւ ես ամաչում, ինչո՞ւ ես թաքցնում ինձանից քո ցավը, ես իմանում եմ, որ դու մեկին սիրում ես...

Հռիփսիմեն դարձյալ լուռ մնաց, միայն նրա գունաթափ դեմքի վրա երևաց թեթև կարմրություն, նրա աչքերը վառվեցան և այդ նազելի, անխոս աչքերը ամեն ինչ հայտնեցին հետաքրքիր քրոջը։ Գայանեն գրկեց նրան և համբուրեց։ Կրտսեր քույրը գլուխը յբարձրացրեց իր մտերմի գրկից և սկսեց խուլ կերպով լաց լինել։

Երբ մի փոքր հանգստացավ, խոսեց նա։

— Քույրիկ, խաչը վկա, որ չեմ իմանում, արդյոք սիրում եմ թե ոչ։ Բայց այն օրից, երբ պատահեց այն անցքը, երբ կատաղած շունը քիչ էր մնացել, որ ինձ պետք է պատառ-պատառ աներ, ես հանդիստ չեմ։ Թե արթուն եմ լինում և թե քնած, միշտ նրան եմ տեսնում... և միշտ նրա հետ խոսում...

— Բայց այնքան ժամանակը նրա հետ չես խոսում,— նկատեց մեծ քույրը ժպտելով։

— Մտքումս խոսում եմ...— պատասխանեց Հռիփսիմեն,— բայց հենց որ տեսնում եմ նրան, ուզում եմ խոսել, մի բան ասել, լեզուս կապվում է, չեմ իմանում, թե ինչ պետք է ասել... Կարծես նա էլ ինձանից փախչում է, և այդ ավելի է տանջում ինձ... Տեսնո՞ւմ ես, վերջին օրերում նա խիստ ուշ է վերադառնում տուն և եկածին պես մտնում է իր սենյակը և դռները փակում։ Առավոտյան խո նրա երեսը չես տեսնի...

Երկու քույրերի խոսակցությունը Միքայելի մասին էր։ Նրանք երկար և երկար խոսում էին այսպես, մինչև երեկոյան վերջալույսը սկսեց հետզհետե աղոտանալ, և ծառախիտ պարտեզի մեջ տիրեց գիշերային մթություն։ Նա ամառային այն խաղաղ և փափուկ գիշերներից մեկն էր, երբ ցերեկվա խեղդող տոթից հետո մարդը կազդուրվում է, ազատ է շնչում, զգալով մի տեսակ ոգեւորիչ զվարճություն։ Երկու քույրերը դեռ նստած խոսում էին։ Բայց չէին նկատում, որ մեկը ծառի ետևից լսում էր նրանց։

— Գնանք տուն,— ասաց Գայանեն կանգնելով։

— Դեռ վաղ է, մի փոքր ման գանք, շատ նստեցինք,— պատասխանեց Հռիփսիմեն ներքին վրդովմունքով։

Նրանք սկսեցին պտտել պարտեզի ճեմելիքների մեջ, ուր այժմ լուսինը ծառերի սաղարթախիտ ոստերի միջից թափում էր իր արծաթափայլ լույսը։ Իսկ այն անձնավորությունը, որ ծառի ետևում լաքնված լսում էր երկու քույրերի խոսակցությունը, շարժվեցավ իր կանգնած տեղից և հանդարտ քայլերը ուղղեց դեպի տիկին Մարիամի սենյակը։

Այդ անձնավորությունը Մասիսյանի ընտանիքից կտրված, տարիներով հեռացած և աչքից ընկած անդամներից մեկն էր, որ երկար անջատումից վերջը երկու անգամ միայն հայտնվեցավ այս տան մեջ. առաջին անգամ, երբ կատարվում էր հանգուցյալ աղայի թաղման հանդեսը, երկրորդ անգամ, երբ Հռիփսիմեն հիվանդ էր։ Դա այն դժբախտ զավակն էր, որի մասին աղան խոսելիս երբեք անունը չէր հիշում՝ իր բերանը չպղծելու համար, այլ միշտ ակնարկում էր այսպիսի անտարբերությամբ՝ «այն անզգամը»... Դա տիկին Մարիամի այն աղջիկն էր, որին կոչում էին Նունե, որը հաւական առնելով, երբ նկատեց, թե հայրը իրան մարդու տալու վրա չէ մտածում, երկար տանջվելեն հետո, վերջապես սիրահարվեցավ իր հոր գործակատարներից մեկի վրա և տնից փախչելով, գյուղում պսակվեցավ նրա հետ։

Մտնելով մոր սենյակը, Նունեն գտավ նրան մենակ։ Ճրագի լույսը ընկնելով նրա գեղեցիկ կազմված և ուղղաձիգ հասակի վրա, երևան հանեց նաղելի պատկերը։ Որպիսի զարմանալի նմանություն նրա և Հռիփսիմեի մեջ. Հռիփսիմեն, այդ փոքր ինչ հնացած, փոքր ինչ մաշված օրիգինալի ճիշտ պատճենն էր, միայն ավելի թարմ և ավելի գվարթ, քան թե իր երեց քույրը։

Նունեն պատմեց մորը Գայանեի և Հռիփսիմեի խոսակցությունը, որ լսել էր պարտեղում։

— Ես այդ նկատում էի...— ասաց մայրը, երբ նրա աղջիկը վերջացրեց իր պատմությունը։— Բայց ի՞նչ պետք է արած։

— Այսքանը պարզ է, որ Հռիփսիմեն սիրահարված է,— խոսեց Նունեն ավելի մերձ նստելով իր մոր մոտ և ձայնը մեղմացնելով.— հիմա պետք է դիտենալ՝ արդյոք Միքայելն էլ նույնպես սիրո՞ւմ է նրան, թե ո՛չ։

— Ի՞նչ կերպով գիտենալ,— հարցրեց մայրը։— Միքայելը խիստ ծածկամիտ տղա է, նրանից շուտով բան հասկանալ չի կարելի։

— Սերը ծածկել չէ կարելի. նա ինքն իրան կհայտնվի. որտեղ էլ մարդ ծածկամիտ լինի, իրան պահել չէ կարող։ Լսիր, մայրիկ, պետք է աշխատել անպատճառ այս բանը բերել...

Մի քանի րոպեի մեջ ուրախություններ և տրտմություններ փոխադարձակի կերպով արտահայտվում էին տիկին Մարիամի բաղմահոդ դեմքի վրա. նրա սիրտը բաբախում էր, որպես մի տևրև, որ դողդողում է քամուց։

— Միթե կարելի՞ է բանը դյուրս բերել,— հարցրեց նա, ինքն էլ իր խոսքերին չհավատալով— Ես, իրալն ասած, Նունան, բոլորովին չվարած եմ, չեմ իմանում, թե ինչ պետք է անել... Ա՜խ, եթե— տերը մի արասցե — Հովսեփեանն իր բաղձանքին չհասնի, ա՜խ, ինչ կլինի նրա վերջը...

— Դու անհոգ կաց, մայրիկ, նրանք իրանց բանը կշինեն,— պատասխանեց Նունեն ավելի փորձված և ավելի գործագետ կնոջ վստահությամբ.— միայն պետք է թող տալ իրանց կամքին, այն ժամանակ գլուրը իր ճանապարհը կգտնե...»

— Դժվար է,— պատասխանեց մայրը կասկածավոր կերպով,— շատ դժվար է։ Հիմա Միքայելին ձեռքից-ձեռք խլում են, ամեն կողմից աղջիկներ են առաջարկում, և ի՞նչ աղջիկներ, հարուստ տներից և ահագին բաժինքներով։ Բայց մենք ի՞նչ ունենք... այն ուրիշ բան կլիներ, եթե աղան կենդանի լիներ, եթե մենք մեր առաջվա վիճակի մեջ լիներինք...

Նվ անբախտ կնոջ աչքերից վերջին խոսքերի հետ գլորվեցան արտասուքի խոշոր կաթիլներ։ Նունեն լսեց սիրտ տալ նրան։

— Ես չեմ կարծում,— ասաց նա,-- որ Միքայելը փողի մտիկ տա. Հովսեփեանն նրա համար մի մեծ հարստություն է։

— Է՜հ, որդի, բոլոր աշխարհը փողի վրա է մտիկ տալիս։ Տեսնում ե՞ս, հիմա մեզ վրա ոչ ոք չի ուզում նայել, բայց առաջ... Առաջ պատիվ էին հավարում, երբ մենք խոսում էինք մեկին հետ, երբ մենք մեկին արժանացնում էինք մեր հայացքին։

— Այդ ճշմարիտ է, բայց ես դարձյալ կասեմ, մայրիկ, որ Միքայելը փողով խարվող չէ. նա, ինչպես ասում են, ինքը լուսիան փող ունի։

— «Ավել պատառը փոր չի ծակում», լսմանում ե՞ս Փոլիչ ո՞վ է կշտացել, որ նա կշտանա։

— Այնուամենայնիվ, ես հույս ունիմ, որ այս բանը դյուրս կդա,— պատասխանեց Նունեն— Պետք չէ հուսահատվիլ։

— Տեսնենք...— ասաց մայրը դարձյալ հուսահատ կերպով— Տեսնենք աստված ի՛նչ կհաջողե։

Ներս մտան Դայանեն և Հռիփսիմեն բավական ուրախ դեմքերով. մոր և երեց դստեր մեջ խոսակցությունը ընդհատվեցավ։

Նույն միջոցին Միքայելը մենակ էր իր սենյակում. նրա սեղանի վրա դրած էր մի բաց նամակ. նա կրկին վեր առեց նամակը և սկսեց կարդալ։ Դա նրա մի քանի ամիս առաջ գրած նամակի պատասխանն էր, որ ստացել էր Ստեփանից։

— Բոլոր տողերից արտահայտվում է նրա մեծահոգությունը,— խոսում էր Միքայելը ինքն իրան,— այս նամակի մեջ նա նույն խստասիրտ, արհամարհող և մեծամիտ Ստեփանն է, ինչ որ եղել է միշտ։ Ես հայտնել էի հոր մահվան մանրամասնությունները, նրա թողած հարստության ոչնչանալը, ահա ինչ է պատասխանում ինձ. «Ես, որպես բժիշկ, իմ հոր հարստության վրա նայում էի բոլորովին բժշկական կետից։ Երբ հիվանդ մարմնի վրա հայտնվում է թարախով լիքը մի պալար, ես սպասում եմ, որ նա կամ ինքն իրան ծակվի և թարախը դուրս թափվի նրա միջից, կամ գործ եմ դնում իմ նշտարը... Հավաքված նեխությունը կենդանի մարմնի մեջ միշտ վտանգավոր հետևանքներ կարող է ունենալ։ Իմ հոր հարստությունը մի հսկայական պալար էր՝ լցված անմաքուր շարավով և ամբարված ամեն տեսակ ապականություններով։ Նրա գործակատարները, թեև չարամտությամբ, բայց կատարեցին մի տեսակ բժշկի պաշտոն, ծակեցին պալարը և դուրս թափեցին փտությունը... Հիվանդը չդիմացավ ցավին և մեռավ... բայց ջառանգները առողջացան»... Մի քանի տողից հետո շարունակում էր, խոսելով գործակատարների մասին. «Հանգիստ թողնք, ի սեր աստծո, այն ողորմելիներին. նրանք հանցավոր չեն, նրանք իմ հոր ամենալավ աշակերտներն են և գեղեցիկ կերպով իրագործեցին նրանից առած դասերը... Ո՞վ սովորեցրեց նրանց գողությունը... ես չգալում եմ այդ ողորմելի արարածների մասին։ Խնայեցեք նրանց»։

Դռները բացվեցան, և ներս մտավ Հռիփսիմեն։

— Հր՛մ, ի՞նչ կա։

— Ընթրիքը պատրաստ է, մայրս խնդրեց, որ շնորհ բերեք,— պատասխանեց նա բեկբեկված ձայնով։

— Օ՛, ինչ քաղաքավարի լեզվով ես խոսում դու, Հռիփսիմե, այդ ե՞րբ սովորեցար,— ասաց Միքայելը, նստած տեղից վեր բարձրանալով և մանուկ օրիորդի երկու ձեռքերն էլ առնելով իր ափերի մեջ։

Հռիփսիմեն շառագունեցավ և ոչինչ չկարողացավ պատասխանել։

— Հանաքը մի կողմ մնա, ես դարձյալ զգուշացնում եմ քեզ, Հռիփսիմե, դու շատ վատ ես պահում քեզ. դու դեռ ոչ բոլորովին ուռոյզ ես, կարող ես կրկին հիվանդանալ, երբ այս դիշերվա պես ման կգաս պարտեզում։ Այնտեղ շատ խոնավ է, մանավանդ վերջին անձրևից հետո։

— Դու տեսա՞ր երբ ես ման էի գալիս,— հարցրեց օրիորդը, ուղիղ Միքայելի երեսին նայելով։

— Տեսա՛, Գայանեն ևս քեզ հետ էր. առաջ նստած էիք, հետո վեր կացաք և սկսեցիք ման գալ։

— Երևի դու լսեցի՞ր ևս, թե ինչ էինք խոսում մենք...— հարցրեց օրիորդը թեթև ժպիտով։

— Ես ոչինչ չլսեցի, ես սովորություն չունեմ լրտեսել շահիլ աղջիկների գաղտնի խոսակցությունը. այդպիսի բան Նունեն է անում...

— Ղո՞րդ,— հարցրեց օրիորդը սուր ձայնով.— ուրեմն նա լուո՞ւմ էր... ա՛յ, սատանա...

Միքայելը, ինչպես սովորաբար ասում են «իզը գտավ», այսինքն՝ իր կորցրած առարկայի հետքերի վրա հանդիպելց։ Անցնելով պարտեզի միջից, իրավ, նա տեսել էր երկու քույրերին միասին նստած և խոսելիս, այլև նկատել էր Նունեին, որ ծառի ետևում թաքնված, ականջ էր դնում նրանց խոսակցությանը։ Այդ դեպքը հետաքրքրեց նրան, և մտածում էր, թե Նունեն առանց առանձին պատճառի մի այնպիսի կասկածավոր դիրք չէր բռնի իր քույրերի վերաբերությամբ։ Իսկ այժմ Հռիփսիմեի շփոթությունը և նրա սիրուն դեմքի ներկը ստուգեցին Միքայելի կարծիքը։

— Տեսա՞ր, որ ես բոլորը իմանում եմ...— դարձավ նա դեպի օրիորդը։

— Դու ոչինչ չես իմանում,— պատասխանեց Հռիփսիմեն ծիծաղելով.— դու ուզում ես ինձանից խոսք քաշել...

— Ի՞նչպես խոսք քաշել։

— Որ գիտենաս, թե ինչ էինք խոսում Գայանեի հետ... բայց ես չեմ ասի, որքան էլ խնդրես, չեմ ասի...

— Դու չես ասի, բայց Գայանեն կասե, նա բարի աղջիկ է։

— Իսկ ես չա՞ր եմ։

— Դու կամակոր ես։

— Լավ, լավ, եկ գնանք, հիմա սպասում են քեզ,— ասաց օրիորդը և բռնելով Միքայելի ձեռքից, համարյա զոռով սկսեց նրան գուրս տանել։

Այժմյան Հռիփսիմեն չէր մի քանի շաբաթ առաջվա ամոթխած և երկչոտ Հռիփսիմեն, այլ նույն փոքրիկ, ուրախ և աշխուժով լի Հռիփսիմեն, ինչ որ հինգ-վեց տարի առաջ, երբ մի անգամ վարդավառի տոնին ոտքից ցցուխ թրջեց Միքայելին, և զոռով ստիպում էր, որ իր նոր հագուստը հագնեն։ Իսկ այժմ Միքայելը կանգնած էր նրա առջև, ճաշակով հագնված, բարեկիրթ մի երիտասարդ, որի յուրաքանչյուր ձևերից երևում էր ալնիվ և շիտակ մարդու ուղղամտությունը։ Նա ընդունեց օրիորդի հրավերը և նրա հետ մտան տիկին Մարիամի սենյակը, ուր նա իր աղջիկների հետ բոլորել էին ընթրիքի սեղանի շուրջը։

Այգու անցքից հետո Մասիսյանների ընտանեկան հարաբերությունները Միքայելի հետ բոլորովին փոխվեցան. այժմ նա վայելում էր այդ գերդաստանի անդամակցության կատարյալ ազատությունը։ Տիկին Մարիամը նրան ասում էր. «Ես այժմ երկու որդի ունեմ, մեկը դու ես, մյուսը՝ Ստեփանը»։ Գայանեն, Հռիփսիմեն և Նունեն առանց քաշվելու մտնում էին նրա սենյակը, մաքրում էին, կարգի էին դնում և շատ անգամ կցում էին նրա հետ փոքրիկ խոսակցություններ։ Ճաշը և ընթրիքը միասին էին ուտում և երբեմն առավոտյան թեյը միասին խմում, եթե մի կարևոր գործ չէր պահում Միքայելին իր առանձնարանում։ Երեկոյան զբոսանքը պարտեզում և զրույցները մանուկ օրիորդների հետ արդեն սովորական էին դարձել։ Միքայելը ըստ մեծի մասին պատմում էր նրանց իր ճանապարհորդություններից և խոսում էր շատ բաներ Մոսկվայի ու Եվրոպայի կյանքից։ Իսկ այն գիշեր մի առանձին խոսակցություն ընթրիքի սեղանի վրա տեղի չունեցավ, միայն Միքայելը հաղորդեց Ստեփանից ստացած նամակի բովանդակությունից այնքան միայն, որքան կարելի էր։

Ը

Մասիսյանի ընտանիքին հասած դժբախտությունը և ահագին հարստության մի քանի օրվա մեջ ոչնչանալը՝ իսկապես այն դառն և աղետալի ներգործությունը չունեցավ ընտանիքի վրա, որքան սպասելի էր։ Կյանքը շարունակվում էր իր սովորական ընթացքով. ոչինչ չէր փոխվել, ոչինչ չէր պակասել, և կարելի էր ասել, որ այժմ ավելի կենդանի ու ավելի խաղաղ կերպարանք էր առացել։

նվ իրավ, ի՞նչ էր կորցրել այդ միշտ անբախտ ընտանիքը։ Ի՞նչ բանից էր զրկվել նա։— Ոչնչից։

Մասիսյանի հարստությունը նրա ընտանիքի համար մի երևակայական ցնորք էր, որպես նույնիսկ «ոսկի աքաղաղիս» դոյությունը։ Ընտանիքը միայն լսել էր, թե հարստություն ունի, իսկ այժմ լսում էր, թե այն հարստությունը այլևս չկա։ Մասիսյանի հարստությունը առևտրական հրապարակի մի լոկ զարդ էր, նրա բարիքները չէին թափանցում ընտանեկան շրջանի մեջ, որ միշտ զուրկ էր կյանքի անհամեմատ վայելչություններից անգամ։ Նվ որովհետև ընտանիքը մասնակից չէր հարստության վայելման մեջ, բնականաբար այժմ չէր կարող ցավ զգալ նրա կորստյան համար։ Հարստությունը պատկանում էր մի մարդու միայն և նրա հետ դերեզման մտավ։ Այդ մարդը «աղանն» էր...

Բայց կար և մի ուրիշ պատճառ, որի մեջ Մասիսյանի ընտանիքը մխիթարություն էր գտնում։ Միքայելի քաղցր վարմունքը, նրա անկեղծ անձնազոհությունը, նրա ջերմ կարեկցական սերը բոլորովին մոռանալ ավելցին դժբախտություններ։ Միքայելի մեջ գտնում էին ամենը, ինչ որ կորցրել էին։

Որքան երջանկություն է բերում ընտանիքի մեջ սերը, միաբանությունը, ազատությունը, մանավանդ երբ իշխում է նա տիրող բռնակալությունից հետո։ Ինա ջերմ —լուսավայծառ ավուր բերկրությունն է ազդում, երբ անցել էր բքաբեր փոթորիկը։ Մասիսյանի ճնշված, տանջված և տարիներով մի ուրախ օր չվայելած ընտանիքը հանկարծ իրան մի նոր աշխարհի մեջ էր գտնում, երբ Միքայելը մտցրեց այնտեղ կյանքի լույսը և ջերմությունը։ Այդ ընտանիքը, ուր կինը բացի նրանից, որ կտրված էր արտաքին աշխարհից, այլ իր գերդաստանական նեղ շրջանի մեջ ևս դարձյալ զուրկ էր տղամարդի հարակցությունից, այժմ դևո նոր էր առնում մարդկային վայելչության այն քաղցր համը, որ մատակարարում էր նրան ընկերական կյանքը։ Նա դևո նոր էր հասկանում, որ երջանկությունը և բարօրությունը միայն դրամի մեջ չէ կայանում, դրամի, որի ժանդից ամբարված և անշարժ գլուխյան մեջ թույն է գոյանում, այլ կա և մի ուրիշ բան, որը սրբ սկսում է՝ ընտանեկան սջախը դժոխքի է փոխարկվում։ Հանդուցյալ ալայի օրերում այս տունը կատարյալ դժոխք էր. իսկ Միքայելը մտցրեց այնտեղ այն կենագործող զորությունը, որ դժոխքը դրախտի է փոխում, դա էր — սերը։

Անցավ ամառը, տիրեց ձմեռը։ Այդ երկու եղանակները իրանց

հատկություններով՝ ցրտություններով և ջերմություններով կարծես միևնույն բնական ներգործությունն են անում մարդերի վրա, ինչ որ անում են առհասարակ բոլոր մարմինների վրա։ Վերջին դպրոցական աշակերտը գիտե, որ ջերմությունը փափկացնում է և ընդարձակում է մարմինները, իսկ ցրտությունը խտացնում է և կուչ է բերում նրանց։ Նույնը պատահում է և մարդերի հետ տարվա տաք և ցուրտ եղանակներում։ Ամառը իր ջերմությունով ցրվում է և բաժանում է նրանց միմյանցից, իսկ ձմեռը մոտեցնում է, մի տեղ է հավաքում և ավելի սերտ կերպով սեղմում է նրանց միմյանց հետ։ Ձմեռը մարդկային ընկերական կյանքը ավելի ամբողջական կերպարանք է ստանում։ Նույնը լինում է և ընտանիքի մեջ։ Դրսի ցուրտը ներս է մղում բնակիչներին սենյակների չորս պատերի մեջ և ավելի սեղմում է, կպցնում է նրանց միմյանց հետ։ Հարաբերությունները շոշափում են միմյանց, և առաջ է գալիս մի տեսակ շփումն։ Եվ որպես մինչև անգամ անշունչ մարմինների միմյանց հետ շփվելուց և քսքսվելուց գոյանում է կրակ, այնպես էլ կենդանի մարմինների սերտ հարաբերությունից առաջ է գալիս մի ուրիշ ջերմություն, որը կոչվում է սեր։ Եվ այս էր պատճառը, որ տիկին Մարիամի սենյակը, որ այժմ ծառայում էր որպես ընդունարան, շատ անգամ կենդանանում էր ուրախ և զվարթ խոսակցություններով, ուր հավաքված էին լինում նրա աղջիկները, Միքայելը և երբեմն ուրիշ հյուրեր։

Նունեն դեռ չէր հեռացել իր հայրենական տնից, այժմ նա գյուղից բերել էր տվել իր երկու զավակներին, փոքրիկ Նարգիզին և Ռոստոմին։ Այդ փոքրիկների թվում ավելացել էին երկու ուրիշ երեխաներ ևս՝ Մարգարիտը և Ավետիսը, որոնք Միքայելի հորեղբոր՝ Ավետ ապոր զավակներն էին։ Նրանց հայրը վաղուց մեռած էր, իսկ մայրը գյուղացի կնիկների սովորության համեմատ ուրիշ մարդու էր գնացել։ Միքայելը վեր էր առել իր մոտ որբերին պահելու և խնամելու համար, որպես նրանց հայրը իրան պահել և մեծացրել էր, երբ ինքը ծնողներից որբ մնաց։

Տասն տարի կլիներ, որ Մասիսյանի տունը երեխա չէր տեսել, այժմ կրկին կենդանացավ նա անմեղ մանուկների ուրախ ճլվլոցով։ Տունը առանց երեխաների ամայի անապատի նման է, որ զուրկ է լինում նոր աճող և թարմ բույսերից։

Մի անձն միայն պակաս էր, որ կլրացներ ընտանեկան երջանկությունը, և դա էր Ստեփանը։ Վերջին նամակներից երևում էր, որ նա տակավին չէ կարող գալ, այլ երկար կմնա արտասահմանում։

Հանգուցյալ աղայի ավերված գործերը համարյա կաթգի էին դրված, որքան հնարավոր էր և որքան կարելի էր։ Միքայելը բոլորովին թողեց այն բոլորը, ինչ որ արդեն գողացվել էր, ինչ որ հափշտակվել էր... «Գերեզմանից մեռելը ետ չես բերիս»,—ասում էր նա և միանգամայն ապարդյուն էր համարում կորածի ետևից ման գալը։ Նա մտածում էր, թե վաճառականության մեջ ինքը ավելի կարող էր վաստակել, քան թե այն գումարը, որ սուդերում կյանք մաշելով և ժամանակ կորցնելով կարելի էր ետ խլել հափշտակողներից։ Միայն նա աշխատեց ազատել կեղծ պարտատերերի ձեռքից Մասիսյանների տունը, այդին և մի քանի անշարժ կալվածքներ, մասամբ ապացուցանելով պարտատերերի ձեռքում գտնված թղթերի անվավերականությունը, և մասամբ վճարելով նրանց պահանջը։ Միքայելի մոտ հանգուցյալի կայքից առաջուց մնացել էր մի գումար Մոսկվայի առևտրական հաշիվներից, և այդ գումարով նա թափեց նրանց անշարժ կալվածքները։ Այժմ անբախտացած ընտանիքի ապրուստը ապահոված էր չափավոր եկամուտով, որով կարող էր նա վարել բավական հանգիստ և համեստ կյանք։

Մինչև այն օրը Միքայելը իրան մոռացել էր, նա իրան չէր տեսնում, որպես մի մարդ, որ հափշտակված մի ընդհանուր գաղափարով, գործում է միայն հասարակական շահերի համար, առանց մտածելու իր անձի վրա ևս, թե ինքն էլ մի փոքրիկ աշխարհ է, թե ինքն էլ իր առանձին պետքերը ու կարիքները ունի։ Նա իր վիճակը այն աստիճան կապված էր տեսնում Մասիսյանների ընտանիքի ճակատագրի հետ, որ շատ բնական էր համարում իր անձնազոհությունը։ «Ես պետք է բաժանորդ լինեմ այս ընտանիքի անբախտությանը, մտածում էր նա, մինչև ինձ կհաջողվի բոլորովին վերականգնել նրա բախտավորությունը։ Այդ բոլորի մեջ նրան առաջնորդում էր պարտականության մի սուրբ զգացմունք, թե ինքը այն տան տղան է եղել, նրա օդը շնչել է, նրա հոգով սնվել է, թեև այն մի կտոր հացը տվել էին նրան դառն տանջանքների գնով... Բայց ո՞վ էր տանջողը.— մի մարդ, որ այժմ չկար... բացի նրանից, բոլոր մյուսները միշտ խնամել և միշտ սիրել են նրան, իսկ նույն սերը այժմ վառվեցավ ավելի ջերմությամբ և մոռանալ տվից սև անցյալը...

Բայց կար և մի ուրիշ բան, որ Միքայելին կապում էր այն ընտանիքի հետ. նա վերջին ժամանակներում ավելի և ավելի սառտիկ կերպով զգում էր, թե սիրում է Հռիփսիմեին, թե առանց նրան ապրել չէ կարող, և թե նա կբախտավորացնե իրան։ Ով միևնույն

աները նկատում էր նա մանուկ օրիորդի կողմից։ Բայց մինչև այն որ նրանց մեջ ոչ մի բերանացի խոստովանություն չէր եղել, թե սիրում են միմյանց, միայն եղել էին խոսակցուբյան մեջ մթին ակնարկություններ, յուր և իմաստալից ժպիտներ, աչքերի թափանցող հայացքներ, հոնքերի խորհրդավոր շարժումներ, որոնցով Հայաստանի աղչիկը ավելի որոշ կերպով կարողանում է հայտնել իր սրտի կրքերը, քան թե լեզվով։ Միքայելը որքան էլ կրթված լիներ, դարձյալ նրա մեջ մնացել էր շատ բան, որ թույլ չէին տալիս նրան շեղվել ընդունված նախապաշարմունքներից և տեղական սովորություններին հակառակ ընթացք բռնել։ Իսկ Հռիփսիմեն բոլորովին համոզված էր, թե իր ձեռքի և սրտի մասին պետք էր խոսել իր մոր հետ։

Մի առավոտ նրա մոտ ներս մտավ Հռիփսիմեն, դրսի ցրտի ազդեցությունից նրա թշերը կարմիր վարդի քնքուշ գույն էին ստացել։

— Դու ասում էիր, որ շապիկներիցդ մի քանիսի կոճակները կտրված են. եկա, որ տանեմ, կարեմ,— խոսեց նա, կանգնելով սենյակի դռան մոտ։

— Ա՜խ, որքան անքաղաքավարի ես դու, Հռիփսիմե,— ասաց Միքայելը մոտենալով նրան,— առաւոտյան, երբ մարդի մոտ են մտնում, առաջ բարևում են, հետո մոտենում են, ձեռք են բռնում, հետո քեֆն են հարցնում, հետո մի քանի լավ-լավ խոսքեր են ասում, ժպտում են, ծիծաղում են, վերջը հայտնում են, թե ինչու համար են եկել։

— Ես դրանք չեմ իմանում, ես եկա շապիկները տանելու,— պատասխանեց օրիորդը, ավելի կարմրելով։

— Հանաք եմ անում, Հռիփսիմե, այսպես ավելի լավ է, ավելի պարզ և համեստ է. ես սիրում եմ պարզությունը,— խոսեց Միքայելը, բռնելով նրա երկու ձեռքից։— Բայց ո՛րքան հոգատար ես դու, Հռիփսիմե. ես գիշերը ասեցի, թե շապիկներիս կոճակները կտրված են, կարծում էի, կմոռանաս մինչև առավոտ։

— Ես մոռացկոտ չեմ...

Միքայելը դուրս բերելով շապիկները և տալով օրիորդին, ասաց.

— Ես կուզեի, որ նստեիր այստեղ, իմ սենյակումը կարեիր։

— Ինչո՞ւ, կարծում ես, որ կսխալվեի՞ կարի մեջ և կոճակները իրանց տեղումը չէի՞ն լինի, և դո՞ւ պիտի ցույց տաս ինձ, թե որպես պետք է կարել։

— Չէ, ես գիտեմ, որ դու շնորհալի աղջիկ ես, միայն ցանկանում եմ, որ այստեղ, իմ աչքերի առջև նստած, այնպես կարես։

Օրիորդը առեց կարը և լուռ նստեց լուսամուտի մոտ։

— Բայց կխնդրեմ, որ չխանգարես ինձ,— ասաց նա, սկսելով իր գործը։

— Ջեմ խանգարի, միայն կպատմեմ զանազան բաներ, որպեսզի չձանձրանաս։

— Երևի դարձյա՞լ քո ճանապարհորդություններից։

— Այդ հաճելի չէ՞ քեզ։

— Հաճելի է, բայց...

— Բայց ի՞նչ։

— Այնքան չէ գրավում։

Միքայելը մտածության մեջ ընկավ։

— Ապա ի՞նչ կուզես,— հարցրեց նա,— ուզում ես, որ հեռիա՞ք ասեմ։

— Հեքիաթը պառավ կնիկներն են ասում։

— Կպատմեմ, թե ինչպես Եվրոպայում աղջիկները մարդի են գնում։ Կամենո՞ւմ ես։

— Պատմի՛ր։

— Այնտեղ աղջիկները այստեղացոց նման ամաչկոտ չեն, որ տղամարդերից փախչեն, և որին սիրում են, իրանց սիրտը նրա առջև չբաց անեն։ Այնտեղ աղջիկը ազատ է. սիրած տղի հետ խոսում է, ման է գալիս, պարում է և զանազան զվարճության տեղեր է գնում։

— Հետո նրանց մայրերը ի՞նչ են ասում, չե՞ն արգելում,— ընդհատեց օրիորդը Միքայելի պատմությունը։

— Ջեն արգելում, որովհետև գիտեն, որ իրանց աղջիկները այնքան լավ կրթված են, որ մի վատ բան չեն անի, և թող են տալիս, որ աղջիկները իրանք տղին ճանաչեն, նրա բնավորությունը ուսումնասիրեն, նրա սովորությունները, խելքը, բարքը, վարքը, գիտությունը, պարապմունքը, մի խոսքով՝ նրան վերաբերյալ ամեն բան գիտենան, որ լսխալվեն իրանց ընտրության մեջ, արդյո՞ք նա կարող է լինել արժանավոր ամուսին, թե ո՛չ։ Եվ երբ ամեն ինչ իրանց պահանջին համապատասխան են գտնում, այն ժամանակ միայն հայտնում են իրանց սերը, որովհետև ամուսնությունը խիստ ծանր լուծ է, երբ կինը խաբվում է, հետո շատ և շատ անբախտ է լինում...

— Երևի միևնույն քննությունը անում են և Ֆրանսայում աղ-

ղիկների վերաբերությամբ,— հարցրեց Հռիփսիմեն խորհրդավոր կերպով։

— Իհարկե անում են։

— Այդ լավ է...

— Ես իմ պատմությունը վերջացրի, Հռիփսիմե, հիմա դու պատմի՛ր, այստեղ աղջիկները ի՞նչպես են փեսա ընտրում։

— Դու խո իմանում ես...

— Մոռացել եմ, լավ չեմ իմանում։

Մանկահասակ օրիորդը սաստիկ ներքին դժվարությամբ պատասխանեց.

— Այստեղ աղջկան տղի մոտ չեն թողնում. եթե պատահում է, որ նա մեկին սիրում է, պետք է իր սերը թաքցնի իր սրտում, ոչ ոքի հայտնելու իրավունք չունի... և մինչև անգամ նույն տղին, որին սիրում է...

— Ինչպես դու...— ասաց Միքայելը, առնելով օրիորդի դողդոջուն ձեռները իր ափերի մեջ։

Նա ոչինչ չպատասխանեց, և նրա գեղեցիկ աչքերում երևային արտասուքի խոշոր կաթիլները։

— Տա՛ր, ինձ էլ տա՛ր այն երկիրը, ուր աղջիկները ազատ են...— ասաց նա, զսպելով իր խորին վրդովմունքը։

— Կտանեմ, Հռիփսիմե, երբ դու իմ կինը կլինես,— պատասխանեց Միքայելը ոչ սակավ այլայլությամբ։— Ասա՛, համաձա՞յն ես։

— Այո...— պատասխանեց օրիորդը խուլ ձայնով։

Միքայելը կամեցավ գրկել նրան, բայց նա թողեց չվերջացրած լարը և շտապով դուրս վազեց նրա սենյակից։

Միքայելը կանգնած մնաց, որպես սառած և քար կտրած։

— Սարսափելի՛ աղջիկ,— ձայն արձակեց նա երկար ապշությունից հետո,— ամեն մի դեպքում երևում է նախապաշարմունք... մի գրկախառնություն, մի համբույր, մի գգվանք անգամ նա մեղք է համարում, քանի որ տերտերը դեռ չէր կարդացել նրա գլխին պսակի ծիսական խոսքերը։

Նույն ավուր երեկոյան պահուն, երբ դեռ նոր մայր էր մտել արևգակը, երբ սկսել էր դրսում ցուրտը սաստկանալ, Միքայելը փակված իր սենյակում և տխուր, մտահույզ կերպով, մեկ-մեկ րոպեն էր դնում ընչացքի նորարույս մազերը և ատամներով կրտրատում էր նրանց ծայրերը, կարծես նրանք արգելում էին նրան խոսել և իր սրտի [illegible] արտահայտել։ Իսկ սենյակի մյուս կող-

մում Նունեն ուղղում էր վառարանի մեջ դրած փայտերը, որ վատ էին վառվում և թացությունից ծխրտում էին և սուլելով արձակում էին մի տեսակ մելամաղձական ձայն։

— Կրակը հառաչում է...— խոսեց Նունեն անհամվատությամբ,— դա վատ նշան է...

— Ինչո՞ւ,— հարցրեց Միքայելը, կարծես զարթնելով իր մտահուզությունից։

— Ջեմ իմանում, այսպես ասում են, երբ կրակը տխուր ձայն է արձակում. ասում են՝ լաց է լինում,— պատասխանեց մանկահասակ կինը, չհեռանալով վառարանի մոտից։

— Ամեն մի թարմ նյութ, որի մեջ մնացել էին կյանքի նշույլները, այսպես տխուր ձայն է հանում, երբ մոտեցնում ես կրակին...— նկատեց Միքայելը։

— Ինչպես քո սիրտը...— ասաց Նունեն խորհրդական ժպիտով։

— Եվ ինչպես քո քրոջ՝ Հռիփսիմեի սիրտը...— կրկնեց Միքայելը։

— Հանաքը մի կողմը կենա, ինչո՞ւ կռվեցաք մորս հետ,— հարցրեց Նունեն, մոտենալով և նստելով Միքայելի մատ։

— Ջկռվեցանք, բայց բավական տաք կերպով վիճեցինք։ Մի՞թե մայրդ ինձանից վիրավորվել է։

— Չի վիրավորվել... բայց սիրտը մի փոքր կոտրված է երևում...

— Դու ինքդ դատի՛ր, Նունե, մի՞թե կարելի է այս աստիճան նախապաշարված լինել։ Մեր վիճաբանությունը այստեղից սկըսվեց, ես հայտնեցի իմ սերը, համբուրեցի մորդ աչը և խնդրեցի Հռիփսիմեի ձեռքը։ Նա ուրախացավ, շատ ուրախացավ, համբուրեց իմ ճակատը և օրհնեց մեզ։ Հետո, երբ խոսք եղավ պսակի մասին, նա ասաց, թե ես պետք է մի քանի ամիս ևս սպասեմ, մինչև աղայի մահվան օրից մի տարի անց կենա, որովհետև մարդիկ կթամբասեն մեզ, եթե, սգավոր տարին չլրացած, մենք հարսանիք կանեինք։ Դրա վրա մենք վիճեցինք։

— Ինչո՞ւ ես շտապում։

— Դու էլ քո մոր խելքին ես, Նունե, դու չես իմանում իմ նպատակները. ես պետք է կրկին վերադառնամ Մոսկվա. եթե մի յոթն ամիս ես այստեղ ուշանամ, ես անպատճառ կկորցնեմ իմ կլիենտները, որոնց համար զանազան վաճառականական գործեր էի կատարում, և ես կզրկվեմ իմ շահերից, իմանում ե՞ս։ Բացի դրանից, ես Հռիփսիմեին պետք է ինձ հետ վեր առնեմ. նրան

պետք է աշխարհ մտցնել, որ մի փոքր կրթվի, բան սովորի։ Նա շատ լավ աղչիկ է, շատ խելք ունի, բայց դեռ շատ բան պակասում է նրան օրինավոր կին լինելու համար։

— Այս բոլորը չհայտնեցի՞ք մորս։

— Ի՞նչպես չհայտնեցի, նա էլի իր ասածն է ասում՝ «աղչիկս լթե ինձանից հեռացնես, ես ցավից կմեռնեմ», և ուրիշ այսպիսի խոսքեր։ Ես չեմ հասկանում, մի՞թե լավ կլինի, որ պսակվեմ, թողնեմ ու գնամ տարիներով մնամ օտարության մեջ, որպես անում են այդ մեր հայ վաճառականները։ Ես կցանկանայի գիտենալ, թե Հռիփսիմեն ի՞նչ է մտածում, առավոտից նրան չեմ տեսել։

— Նա այսօր սպանվածի պես է, այս և այն անկյունն է մըտնում և լուռ լաց է լինում։

— Խե՜ղճ աղչիկ։

Միքայելի խոսքերը, կարծես, բաց արեցին Նունեի հին վերքերը, և նա բավական զգալի ձայնով պատասխանեց.

— Այսպես, սիրելի Միքայել, ծնողների նախապաշարմունքը շատ անգամ պատճառ է դառնում զավակների անբախտությանը։ Մեր գերդաստանի վրա, կարծես մի անեծք կա, որ նրա որդիները երբեք բախտավոր լինել կարող չեն։ Մեծ քույրս ինքն իւան խեղդեց... ա՜խ, որքան բարի, որքան սիրուն աղչիկ էր նա. նրա մահվան մեջ մի այնպիսի գաղտնիք կա, որ անկարելի է առանց սարսափելու լսել... Իսկ իմ պատմությունը քեզ հայտնի է. ես ինչո՞վ եմ մեղավոր, որ այժմ աշխարհը ինձ դատապարտում է որպես վատ կին։ Իմ մայրը իսկապես լավ կին է. բայց ի՞նչ անես, նա անում է այն, ինչ որ տեսել, ինչ որ սովորել է...

Խեղճ կինը իր սրտի հետ դուբս էր թափում դառն վշտերը. նա իր կյանքում այնքան տանջվել էր սև նախապաշարմունքներից, որ նրա բոլոր ճնշող կորուբյունը իր անձի վրա էր փորձել։ Երբ ամեն ինչ ասաց, նա դարձավ դեպի Միքայելը այս խոսքերով.

— Դու անհոգ կաց, սիրելի Միքայել, ես կգնամ մորս մոտ և ամեն ինչ կվերջացնեմ, որպես դու ցանկանում ես։ Մենք, բոլոր քույրերս անբախտ եղանք, գոնե թող Հռիփսիմեն բախտավորվի...

Մի շաբաթից հետո Ե... քաղաքի եկեղեցիներից մեկի մեջ կատարվում էր պսակի խորհուրդ։ Հռիփսիմեն և Միքայելը ուրախ

գեմքերով կանգնած էին սեղանի առջև։ Մարդերի շատ փոքր բազմություն ներկա էր հանդիսին։ Պսակը վերջացավ, և հանդիսականները մեկ-մեկ մոտեցան ու շնորհավորեցին հարսին և փեսային։ Հետո փոքրիկ բազմությունը, ժամի դռանը սպասող կառքերի մեջ նստած, դիմեցին դեպի Մասիսյանների տունը։

Նույն գիշեր Միքայելը ստացավ Ստեփանից մի այսպիսի հեռագիր. «Շնորհավորում եմ քո բախտավորությունը. իմ հոր քանդված տունը քեզանով կրկին կյանք ստացավ. այսուհետև դու կլինես այդ ընտանիքի իսկական գոսկի աքաղաղը»...

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՋԱԼԱԼԵԴԻՆ

«Ջալալեդդինն»-ը առաջին անգամ լույս է տեսել «Մշակ»-ում, 1878 թ., այնուհետև այդ լրագրից արտատպվել և առանձին գրքով հրատարակվել է 1884 թ., Մոսկվայում։

Դրանից հետո «Ջալալեդդինն»-ը հայերեն, ռուսերեն և այլ լեզուներով ունեցել է բազմաթիվ հրատարակություններ։ Այսպես, օրինակ, «Ջալալեդդինն»-ը տպագրվել է նաև 1890 թ. Մոսկվայում, Մ. Բարխուդարյանի տպարանում, 1905 թ.՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության տպարանում, այրի Աննայի հրատարակությամբ, և 1937 թ.՝ Ալեքսանդրիայում։ «Ջալալեդդինն»-ը ռուսերեն, Ն. Բահաթրյանի (Բագատուրով) թարգմանությամբ, Յու. Վանելովսկու առաջաբանով, լույս է տեսել 1893 թ. Մոսկվայում և ապա՝ 1912 թ.։ Բացի այդ տպագրություններից, այն զետեղվել է Մաքսիմ Գորկու խմբագրությամբ 1916 թ. լույս տեսած «Հայ գրականության ժողովածուի» մեջ։

1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանի արտացոլումը հատուկ տեղ է գրավում հայ տաղանդավոր վիպասան Րաֆֆու ստեղծագործության մեջ, որովհետև նա այդ շրջանում գրեց իր լավագույն և քնարող երկերից «Ջալալեդդինն»-ը և «Խենթը», որոնց մեջ հատուկ ուժով դրսևորեց թուրքական դաժան լծից արևմտահայությանն ազատագրելու առաջավոր գաղափարախոսությունն ու ավելի խորացրեց իր ռուսական կողմնորոշումը։ Թեև մինչ ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանը Րաֆֆին գրազրված էր «Հարեմ», «Ոսկի աքաղաղ», «Ուխտյալ միանձնուհի», «Ջահրումարը» և այլ գրվածքների հեղինակմամբ, սակայն ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակաշրջանում նրա համար գլխավոր խնդիրը դառնում է արևմտահայության ազատագրության հարցը։

Րաֆֆին իր այդ երկերում բազմակողմանի կերպով քննության է առնում հայ ժողովրդի, մասնավորապես արևմտահայության ազատագրության խնդիրը։ Խոսելով հայ գրականությանը մատուցած իր ծառայությունների մասին, Րաֆֆին արդարացի կերպով նշել է այն հանգամանքը, որ իրենից առաջ ոչ ոք արևմտահայության կյանքը չի նկարագրել վիպասանության մեջ։ Հիրավի, Րաֆֆին առաջինը

Լրտեսի, որ վիպասանության մեջ արտացոլեց արևմտահայության «քոչվոր գրության» և առաջադրեց նրա ազատագրման ուղիները։ Արևմտահայության կյանքի վերհանման, հայ ժողովրդի ազատագրության խնդիրների արծարծման տեսակետից Րաֆֆու այդ շրջանի բնորոշ գործերն են «Ջալալեդդին»-ը, «Հեները» և «Կայծեր»-ը։

«Ջալալեդդին»-ը Րաֆֆին հեղինակել է 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ժամանակ արևմտահայերի, հատկապես Աղբակի գավառի հայության կոտորածի և դրա հետևանքով տեղի ունեցած գաղթի ուղղակի և անմիջական ազդեցության տակ։ «Ջալալեդդին»-ը գրված է հայրենասիրական արտակարգ պաթոսով և թուրքական արյունկզակ կառավարության ու ամեն տեսակ շնչյսերի, բեկերի, վայրագությունների նկատմամբ տածած կիզիչատելության մեծ ուժով։ «Ջալալեդդին»-ի մեջ Րաֆֆին ուժեղ գույներով նկարահանել է ցնցող տեսարաններ շեյխ Ջալալեդդինի անօրինակ վայրագություններից և քստմնելի խժդժություններից։ Սակայն Րաֆֆին չի սահմանափակվել միայն Ջալալեդդինի բարբարոսության, նրա կազմակերպած հայասպնդ արշավանքի նկարագրությամբ։

Վիպասանը «Ջալալեդդին»-ի մեջ առաջ է քաշել թուրքական բռնակալության դեմ համազգային, համաժողովրդական ազատագրական պայքար ծավալելու, զինված անձնապաշտպանություն կազմակերպելու, հայ ժողովրդի համար «հանգիստ և բախտավոր» կյանք ստեղծելու հարցերը։ «Ջալալեդդին»-ի մեջ Րաֆֆին անխնա քննադատության է ենթարկել հայ հոգևորականությանը՝ սորբկության հանդեպ հլու հնազանդություն քարոզելու և ազատասիրության ոգին մեռցնելու համար։ Րաֆֆու այդ քննադատությունը հատու է և անխնա, որ բխում է հայրենիքի և հարազատ ժողովրդի նկատմամբ տածած բուռն սիրուց։

Րաֆֆին իր ատելությունը արտահայտել է հետևյալ ձևով. «Ո՛վ հայրեր, պապեր, այս գավաթը խմում եմ, բայց առանց նվիրելու ձեր ոսկորներին։ Եթե դուք այս վանքերի տեղ, որոնցով լիքն է մեր երկիրը, բերդեր շինեիք,— եթե դուք սուրբ խաչերի և անթիների փոխարեն, որ սպառեցրին ձեր հարստությունը, զենքեր գնեիք,— եթե դուք այն անուշահոտությանց տեղ, որ խնկվում են մեր տաճարներում, վառոդ ծխեիք,—այժմ մեր երկիրը բախտավոր կլիներ։ Այլևս քուրդերը մեր երկիրը չէին քանդի, մեր որդիքը չէին կոտորի և մեր կանայքը չէին հափշտակի... Այս վանքերից ծագեց մեր երկրի կործանումը, նրանք խլեցին մեր սիրտն ու քաջությունը. նրանք ձգեցին մեզ սորկության մեջ, սկսած այն օրից, երբ Տրդատը թողեց իր սուրը և թագը, առավ խաչը և մտավ Մանիա այրը ճգնելու համար...—Ո՛վ հայոց հին աստվածներ, ո՛վ Անահիտ, ո՛վ Վահագն, ո՛վ Հայկ, նվիրում եմ այս բաժակը ձեր սուրբ հիշատակին, դուք փրկեցեք մեզ»...

Այս խոսքերը վառ վկայություն են այն բանի, թե որքա՜ն խորն էր Րաֆֆու հայրենասիրական կսկիծը և ինչքան մեծ ու անհո՜ւն նրա սերը հայրենի ժողովրդի նկատմամբ։

Խ Ն Ք Լ

«Հեները» վնար առաջին անգամ լույս է տեսել «Մշակ» լրագրում 1880 թ. և առանձին գրքով հրատարակվել է 1881 թ. Շուշիում։ Վեպը հետագայում տպագրվել է 1890 թ. Մոսկվայում, այնուհետև՝ այրի Աննա Րաֆֆու հրատարակությամբ 1905 թ. Վիեննայում, Մխիթարյան տպարանում։ «Հեները» վեպի վերջին

հրատարակությունը տեղի է ունեցել 1937 թ. Բոստոնում։ Բաֆֆու այս վեպը թարգմանվել է ռուսերեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով։ «Խենթը» վեպը լրիվ ինքգրով առաջին լույս է տեսել 1901 թ. Թիֆլիսում Ն. Մ. Կարա-Մուրզայի թարգմանությամբ և ապա՝ 1908 թ. դարձյալ Թիֆլիսում, իսկ 1915 թ. Մոսկվայում լույս է տեսել այդ վեպի վերջին մասը «Վարդանի երազը» վերնագրով։

«Խենթը» եղել և մնում է ամենատարածված և շեղմ ընդունելություն գտած վիպերից մեկը, որովհետև այն գաղափարապես հագեցած և հայրենասիրությունը ստեղծագործություն է։ Այդ վեպում Բաֆֆին ամբողջ ուժով և արությամբ առաջ է քաշել քաղաքական բռնակալության դեմ հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական մեծիմ պայքարի ծավալման հարցը և հանդես է եկել Ռուսաստանի պրոգրեսիվ գերի և բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի շատագովությամբ։

«Խենթը» վեպում Բաֆֆին ոչ միայն անողոք քննադատության է ենթարկել քաղքական կառավարությանը, բուրք, քուրդ կեղեքիչներին առհասարակ, այլև միաժամանակ ոչ պակաս խստությամբ ձաղկել է ու դատապարտել սեփական հարստահարիչներին, ի դեմս Քոմսա էֆենդիների, Տեր-Մարուքների։ Քուրդ հարստահարիչ Ֆաթթահ-բեկը և հայ կեղեքիչ ու դավաճան Քոմսա էֆենդին վիպասանի կողմից դրված են կողք-կողքի։

«Մեզ զանազանություն կար այդ հայի և Ֆաթթահ-բեկի մեջ,—գրում է Բաֆֆին։—Այն զանազանությունը միայն, որ մեկը ցած և խորամանկ հարստահարիչ էր, իսկ մյուսը՝ քաջ և մեծահոգի ավազակ»։

Քոմսա էֆենդուն և նրա նմաններին Բաֆֆին հակադրել է հայրենանվեր ու ժողովրդասեր հայ երիտասարդության ներկայացուցիչներին՝ Վարդանին, Սամվելին (Դուդուկչյան), որոնք իրենց սերն ու անձնական շահերը զոհաբերում են համազգային պայքարի կազմակերպմանը ընդդեմ քուրքական բռնակալության, հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության վեհ միտքի կենսագործման։ Բաֆֆին թեև «Խենթի» մեջ լայն տեղ է հատկացնում դրական հերոսներին, քայլ և հայրենասեր անհատներին, բայց և այնպես ազատագրական շարժման հայրենասիրության և հոգեբանական գաղափարը Բաֆֆին կապում է հատկապես ժողովրդի հետ։

«Երբ արևիցն ժողովրդական շարժման գաղափարը մի քանի անհատների երեվակայությունն ընդոր է միայն, երբ տակավին չէ ընդհանրացել, չէ տարածվել ամբոխի գոնե մի մասի մեջ, մի հարվածով կարելի է ոչնչացնել բոլորը, նրա առաջնորդող անձինքը ոչնչացած կլինեն,—գրում է Բաֆֆին։—Բայց ամբոխը ուրիշ բան է. ամբոխի մեջ միտքը սպանել անհնարին է»։

«Խենթը» վեպի միջուկը Վարդանի երազն է, որի մեջ դրսևորվել են Բաֆֆու աշխարհայացքի էական կողմերը։ Վարդանի երազը Բաֆֆու սոցիալական-քաղաքական ուտոպիան է։ Այդ երազի էությունը ոչ այլ ինչ է, քան հայ ժողովրդի քաղաքական ազատագրության ձեռքբերման և երջանիկ կյանքի ստեղծման ազնիվ ձեռնը, չնայած ուղիների որոշման մեջ Բաֆֆին սխալվում է և չի կարողանում ճիշտ ելք առաջադրել։ Այդ փրազում քայտուն ձևով արտահայտվել է Բաֆֆու խոր լավատեսությունը հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ, որ պայմանավորված է եղել վիպասանի այն անդրդվելի համոզմամբ, թե հայ ժողովրդին ապասվում է երջանիկ ապագա՝ «Հանգիստ և բախտավոր ապրելու համար»։

Զաւտահական չէ, որ «Խենթը» ենթարկվեց լիբերալ-պահպանողական գրչակների, մեռնավորապես մոլի ռեակցիոներ Հայկունու մեռնական քննադատությանը, որովհետև «Խենթի» մեջ արտահայտված առաջավոր գաղափարախոսությունը անհանգստացնել էր Հայկունուն և նրա համախոհներին, մանավանդ որ

նրանք այդ երազի վրա տեսնում էին ռուս ռևոլյուցիոն դեմոկրատ Չերնիշևսկու ազդեցությունը։

Րաֆֆին հանդես եկավ հատուկ հոդվածաշարով «Մշակ» լրագրում և սպանիչ քննադատության ենթարկեց Հայկունուն, սակայն քնավ չփորձեց ժխտել նրա այն պնդումը, որ վերաբերում էր Չերնիշևսկու ազդեցությանը։

Պետք է նշել, որ «Խենթը» վեպի Վարդանի երազն, իր բոլոր առավելություններով հանդերձ, ստվերոտ է, զերծ չէ նացիոնալիստական երանգից, որն արտահայտվել է քրդերին հայերի հետ ձուլելու մտայնության մեջ, սակայն այդ բնորոշ չէ Րաֆֆու պրոգրեսիվ աշխարհայացքի համար, նա մեծ հումանիստ է և բոցաշունչ հայրենասեր։

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ

«Ոսկի աքաղաղ» վեպը Րաֆֆին գրել է 1870-ական թվականների սկզբներին, բայց առաջին անգամ լույս է տեսել 1879 թ. «Մշակ» լրագրում։ Այնուհետև այդ վեպը արտատպվել է և հրատարակվել է առանձին գրքով 1882 թ. Թիֆլիսում և 1903 թ.՝ Բաքվում։ «Ոսկի աքաղաղ»-ը հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1922 թ. և Ալեքսանդրիայում՝ 1937 թ.։

«Ոսկի աքաղաղ»-ը Հայպետհրատի կողմից հրատարակվել է մի քանի անգամ՝ 1927, 1950 (երկերի ժողովածու, հատոր 2-րդ), 1954, 1955 (երկերի ժողովածու, հատոր 3-րդ) թվականներին և ապա՝ առանձին հրատարակություններ։ «Ոսկի աքաղաղ» վեպը լույս է տեսել նաև ռուսերեն, գերմաներեն և այլ լեզուներով։ «Ոսկի աքաղաղ»-ը ռուսերեն լեզվով առաջին անգամ հրատարակվել է 1892 թվականին Թիֆլիսում Ն. Մ. Կարա-Մուրզայի թարգմանությամբ։

Րաֆֆին իր «Ոսկի աքաղաղ»-ը վեպում դիմակազերծել է և խստորեն քննադատել առևտրա-վաշխառուական բուրժուազիային, որին վիպասանը անվանել է «մռայլ դասակարգ»։ «Ոսկի աքաղաղ»-ը հայ ընթերցող հասարակության սիրած գրքերից մեկն է։

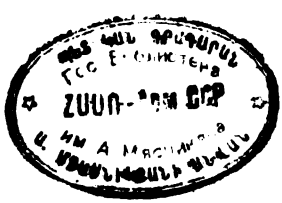

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՋԱԼԱԼԵԴԻՆ 7

ՆՆՆՔԸ 71

ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂ 369

ՄԱՆՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ 501